

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE TÜRK DÜNYASI

Yayına Hazırlayanlar:
Nesrin Sarıahmetoğlu • İlyas Kemaloğlu

TÜRK DÜNYASI BELEDİYELER BİRLİĞİ
UNION OF TURKISH WORLD MUNICIPALITIES
СОЮЗ МУНИЦИПАЛИТЕТОВ ТЮРКСКОГО МИРА

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI
VE
TÜRK DÜNYASI

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE TÜRK DÜNYASI

Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB) Yayınları, No: 17
ISBN 978-605-65863-2-3

Proje Yöneticisi:
Dr. Fahri Solak (Marmara Üniversitesi)

Proje Yürütüceleri:
Nesrin Sarıahmetoğlu (Mimar Sinan Üniversitesi)
İlyas Kemaloğlu (Mimar Sinan Üniversitesi)

Katkıda Bulunanlar:
Prof. Dr. İskender Gilyazov, Prof. Dr. Ufuk Tavkul, Prof. Dr. Nesrin Sarıahmetoğlu,
Prof. Dr. Araylım Musagalieva. Prof. Dr. Mehmet Seyfettin Erol,
Prof. Dr. Vahdettin Engin, Prof. Dr. Ulvi Keser,
Doç. Dr. Giray Saynur Derman, Doç. Dr. İlyas Kemaloğlu, Yrd. Doç. Dr. Zuhra Altımışova,
Yrd. Doç. Dr. Barış Adıbelli, Yrd. Doç. Dr. Tuğba Eray Biber,
Dr. Liaisan Şahin, Dr. Yunus Zeyrek, Dr. Aidarbek Amirbek, Dr. Ceren Gürseler, Dr. Celaleddin Seyyedi,
Dr. Abdrasul İsakov, Kanat Ydyrys, Ayşegül İnginar Kemaloğlu, Sinem Dağkıran, Miray Vurmay Güzel

Tasarım
Murat Arslan

Teknik Yapım
monad
0216 557 82 87

Baskı
İMAK Ofset
Merkez Mah. Atatürk Cd. Göl Sk. No: 1 (İtfaiye Karşısı)
Yenibosna 34192 Bahçelievler / İstanbul
Tel: 0212 656 49 97

İstanbul, 2016

‘İkinci Dünya Savaşı ve Türk Dünyası’ kitabının tüm yayın hakları Türk Dünyası Belediyeler Birliği’ne aittir.
Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir. İzinsiz basılamaz ve çoğaltılamaz.

TDBB
TÜRK DÜNYASI BELEDİYELER BİRLİĞİ
UNION OF TURKISH WORLD MUNICIPALITIES
СОЮЗ МУНИЦИПАЛИТЕТОВ ТЮРКСКОГО МИРА
Merkez Efendi Mah. Merkez Efendi Konağı No: 43
Zeytinburnu 34015 İstanbul
Tel 0212 547 12 00
www.tdbb.org.tr

İÇİNDEKİLER

Takdim 4

Önsöz 6

II. Dünya Savaşı ve İdil-Ural Bölgesindeki Türk Halkları / Prof. Dr. İskender Gilyazov 9

II. Dünya Savaşı'nda Kırım Türklerinin Siyasî Faaliyetleri / Doç. Dr. Giray Saynur Derman 27

II. Dünya Savaşı ve Sibirya Türkleri / Dr. Liaisan Şahin 61

II. Dünya Savaşı'nda Kafkasya / Prof. Dr. Ufuk Tavkul 77

II. Dünya Savaşı ve Ahıska Türkleri / Dr. Yunus Zeyrek 95

II. Dünya Savaşı'nda Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri / Prof. Dr. Nesrin Sarıahmetoğlu 107

II. Dünya Savaşı'nda Kazaklar ve Kazakistan / Prof. Dr. Araylım Musagalieva 139

II. Dünya Savaşı'nda Kırgızistan / Yrd. Doç. Dr. Zuhra Altımışova..... 161

II. Dünya Savaşı ve Özbekistan / Prof. Dr. M. S. Erol - Dr. A. Amirbek - Dr. C. Gürseler 177

II. Dünya Savaşı ve Türkmenistan / Prof. Dr. M. S. Erol - Dr. C. Gürseler -K. Ydyrys 201

II. Dünya Savaşı Öncesinde ve Sonrasında Doğu Türkistan / Yrd. Doç. Dr. Barış Adıbelli 221

II. Dünya Savaşı ve Türkiye / Prof. Dr. Vahdettin Engin 247

II. Dünya Savaşı'nda Kıbrıs ve Kıbrıs Türkleri / Prof. Dr. Ulvi Keser 259

II. Dünya Savaşı ve Yunanistan Türkleri / Yrd. Doç. Dr. Tuğba Eray Biber 285

II. Dünya Savaşı'nda Bulgaristan'da Türk Azınlığı / Ayşegül İnginar Kemaloğlu 299

II. Dünya Savaşı'nda Yugoslavya Türkleri ve Müslümanları / Doç. Dr. Giray Saynur Derman 309

II. Dünya Savaşı'nda Romanya Türkleri / Sinem Dağkıran..... 329

II. Dünya Savaşı ve Avrupa'daki Tatarlar / Dr. Liaisan Şahin..... 339

II. Dünya Savaşı'nın Suriye Türkmenlerine Etkisi / Miray Vurmay Güzel 359

II. Dünya Savaşı Sürecinde Orta Doğu ve Türkler / Prof. Dr. M. S. Erol -Dr. C. Gürseler - Dr. C. Seyyedi 369

TAKDİM

Uygarlık tarihinin dönüm noktalarını belirleyen savaşlar, verdikleri zararın yanı sıra trajik içerikleri ile de önemlidirler. Dünya tarihinde meydana gelen savaşların kesin sayısı belli değildir. Bunların sebepleri birbirinden farklı olduğu gibi savaş şekilleri de zaman içinde farklılaşmıştır. Yüzyıllar boyunca harp sanatı gelişerek kendi devrinin artan taleplerine cevap vermeye çalışan bir mükemmelliğe ulaşmıştır. Harp sanatı ile teknolojik gelişmeler geliştikçe siyasî anlaşmazlıkların boyutu da büyümektedir.

Bu bağlamda insanlık tarihinin ve XX. yüzyılın en kanlı savaşlarından biri olan II. Dünya Savaşı'nın müstesna bir yeri vardır. Öncelikle bu savaşın evrensel bir karakter kazanması XX. yüzyıla rastlamakta, bunun dışında askerî teknolojinin ileri boyutta bir seviyeye ulaşması savaşın kaderinde belirleyici bir husus olarak kendini göstermekte ve son olarak yıkıcı ve yok edici özelliği ile kitlesel ölümlere yol açan bir kimlik taşımaktadır.

I. Dünya Savaşı, savaş tarihinde ilk büyük adım olmakla birlikte gerek savaş taktikleri gerekse stratejik nokta-i nazardan nitelik itibariyle yeni, nicelik itibariyle de çok önemli bir sürecin başlangıcı idi. Ayrıca bundan sonra yaşanacak savaşlara giden yolu da açtı. Böylece gelecekte yeni bir savaş olursa bu bir öncekinden daha büyük daha yok edici olacaktı ve nitekim öyle oldu.

II. Dünya Savaşı'nda milyonlarca insan hayatını kaybetti. Milyonlarcası savaşın getirdiği acıları yaşamak zorunda kaldı. Binlerce şehir, kasaba, köy harabeye döndü. Onlarca ülkede insanlar emsali görülmeyen maddî ve manevî mahrumiyetlerle karşı karşıya kaldı. Sayısız kültürel servet yok edildi.

Dünyanın farklı coğrafyalarında yaşayan Türkler de bu savaştan etkilendiler. Türk halklarının bir kısmı, doğrudan savaşa katılarak yüz binlerce kayıp verdiği gibi, bir kısmı da savaş sırası ve sonrasında haksız uygulamalara tâbi tutuldular. II. Dünya Savaşı'nda Türk dünyası sadece cephelerde yapılan askerî harekâtların bir parçası olmadı; zafer ve yenilgi dışında, cephe gerisinde yaşanan dramatik olaylar insanları derinden etkileyerek gelecek nesillerin de belleklerinde ciddi izler bıraktı.

Savaştan sonraki yıllarda gerek Batı ülkelerinde gerekse SSCB'de II. Dünya Savaşı'na hasredilen birçok eser, hatırat, çeşitli dillerde kitaplar, monografiler yayınlandı. Bu eserlerde savaşın sebeplerinden sonuçlarına kadar bütün aşamalar ayrıntısıyla incelendi. Bununla birlikte bugüne kadar Türk Dünyası'nın II. Dünya Savaşı'ndaki yeri, savaşa katkısı ve bu savaştan nasıl etkilendiğine dair müstakil bir çalışma yapılmamıştır.

Elinizdeki bu çalışmanın amacı gerek bu alandaki boşluğu doldurmak gerekse de yukarıda belirtilen sorulara cevap bulmaktır. Nitekim *II. Dünya Savaşı ve Türk Dünyası* adlı çalışma Türklerin cephe ve cephe gerisindeki rolleri, verdikleri kayıplar, savaşın Türkler üzerindeki kısa ve uzun vadeli etkilerini incelemektedir.

Prof. Dr. Nesrin Sarıahmetoğlu ve Doç. Dr. İlyas Kemaloğlu tarafından yayına hazırlanan kitap 20 makaleden oluşmaktadır. Altı yıl süren II. Dünya Savaşı'nın bütün Türk dünyasındaki yansımaları, her biri kendi alanında uzman araştırmacılardan oluşan yazarların birikimiyle hazırlandı. Bu çalışmanın II. Dünya Savaşı ve Türk Dünyası hakkında bilimsel gerçekler ışığında bilgi sahibi olmak isteyen okuyuculara ulaşması en büyük dileğimizdir.

İbrahim Karaosmanoğlu

Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB) Başkanı

PRESENTATION

The wars, determining the milestones of the civilization history, are also important for their tragic contents in addition to the damage they cause. The number of the wars that have taken place in all through the world history is not known. The reasons of those wars are different from each other, and their combat styles have also differentiated. For centuries, martial art has developed and reached to the perfection that tried to answer the increasing needs of its period. As the martial art and the technological developments advance, the dimension of the political disagreements increases.

Within this context Second World War, as one of the bloodiest wars of human history and also 20th century, has an exceptional place. First of all, the universality of this war is the result of taking place in 20th century. Except for this, the advanced level of military technology plays a determining factor in the fate of the war. Besides, it carries the identity of causing mass deaths with its destructive and devastative characteristics.

As the first major step in war history, First World War was the start of a qualitatively new and quantitatively very important process for both its combat tactics and strategic viewpoint. Besides, it opened a way through the forthcoming wars. In this way, if there would be a new war in the future it would be bigger and more destructive than the former one; indeed it was.

Millions of people lost their lives in Second World War. Millions of others had to live with the pain that the war caused. Thousands of cities and villages went to wrack and ruin. In many countries people faced with unique financial and spiritual deprivations. Countless cultural heritage monuments were destroyed.

Turkish people living in different geographic areas of the world were also affected by this war. Some part of the Turkic peoples directly crusaded and many of them lost their lives, on the other hand others were subjected to unfair practices during and after the war. In Second World War Turkish world was not just a part of military operations in the front lines; in addition to the victories and defeats, the dramatic events happened behind the front lines deeply affected the people and left serious marks on the minds of the next generations.

In the years after the war both in Western countries and USSR many works, memoirs, books in multiple languages and monographs were published on Second World War. In those works all the stages of the war, from its reasons to the consequences, were examined in detail. However until now, there hasn't been any specific study on the place of Turkish world in Second World War, its contribution to the war and how it was affected by it.

The aim of the book that you are holding right now is to fill the gap in this area and also to find answers to the abovementioned questions. Hence the book "Second World War and Turkish World" examines the roles of Turkish people in and behind the front line, their losses and the short and long-term effects of the war on Turkish people.

This book, prepared by Prof. Nesrin Sarıahmetoğlu and Assoc.Prof. Dr. İlyas Kemaloğlu for publication, consists of 20 articles. The reflections of sexennial Second World War on the whole Turkish World have been prepared by the academic accumulation of the authors who are expert researchers on their individual fields. It is our greatest wish to reach this book to the readers who want to have knowledge about Second World War and Turkish World, in the light of scientific truths.

İbrahim Karaosmanoğlu

President of Union of Turkish World Municipalities (TDBB)

ÖNSÖZ

II. Dünya Savaşı (1939-1945), insanlık tarihinin en büyük savaşlarından biridir. 62 ülkenin dâhil olduğu savaş, üç kıta ve dört okyanusun sularında gerçekleşti. 40 ülkenin toprağında çatışmaların yaşandığı savaşta 27.000.000'u cephede yaklaşık 65.000.000 insan hayatını kaybetti. Askerî harcamalar 4.000.000.000.000 Dolar'ı aştı, binlerce şehir ve köy yerle bir edildi. Nükleer silahın kullanılması, savaştaki kayıp ve zararı daha da fazla arttırdı.

Savaş sonucunda uluslararası arenada önemli gelişmeler yaşandı, güç dengeleri büyük ölçüde değişti. Dünya siyasetinde Batı Avrupa'nın etkisi azalırken SSCB ile ABD ön plana çıktı. Savaş sonrasında Doğu Avrupa'nın büyük bir kısmında Sosyalist rejimler kurulurken Batı Avrupa'nın Orta Doğu ve Afrika'daki kolonileri bağımsızlık elde ettiler. Soğuk Savaş'ın başlaması, BM, NATO ve Varşova Paktı'nın kuruluşu savaşın dolaylı etkileriydi. Savaşın önemli özelliklerinden biri de doğrudan ya da dolaylı sonuçlarının etkisinin hâlâ devam etmesidir. Rusya-Batı rekabeti, Balkanlar ve Orta Doğu'daki gelişmeler, bunun en önemli yansımasıdır.

II. Dünya Savaşı, kapsadığı coğrafya, verilen kayıplar ve devam eden etkisi dolayısıyla her zaman ilgi çeken bir konu oldu. Dünyanın dört bir tarafında konuyla ilgili çok yönlü ilmî araştırmalar yapıldı, edebî eserler kaleme alındı, kahramanlık öyküleri yazıldı, sinema ve belgesel filmler çekildi. Dolayısıyla her ülkenin kendi açısından da olsa II. Dünya Savaşı'nı yeterince araştırmış olduğunu söylemek mümkündür. Türkiye de bu bağlamda bir istisna teşkil etmemektedir. Özellikle son yıllarda Türkiye'de gerek Türkiye'nin savaş yıllarındaki iç ve dış politikası gerekse sergilemeye çalıştığı tarafsızlık tutumu birçok araştırmaya konu oldu. Bu bağlamda belki de tek istisnayı *II. Dünya Savaşı ve Türk Dünyası* konusu teşkil etmektedir. Hâlbuki çeşitli Türk halkları doğrudan savaşa katıldı, milyonlarca kayıp verdi ve cephe gerisinde ağır işlerde çalıştılar.

Sovyetler Birliği içerisindeki Kazan ve Kırım Tatarları, Başkurtlar, Çuvaşlar, Sibirya Türkleri, Kazaklar, Kırgızlar, Özbekler, Türkmenler, Azerbaycan Türkleri, Ahıska Türkleri, Karaçay-Balkarlar, Gagavuzlar vb. Sovyet Ordusu içerisinde Nazi Almanyası'na karşı ön safta savaştılar ve ortalama olarak bu savaşta askere giden her üç askerden biri hayatını kaybetti. Askere gidemeyecek durumda olanlarla kadın ve çocuklar ise son derece zor şartlarda cephe gerisinde çalıştılar ve savaşın kazanılmasında cephelerde savaşan askerler kadar katkıda bulundular. Aynı şeyi savaşa doğrudan katılan Kıbrıs, Yunanistan, Bulgaristan, Yugoslavya ve Romanya'daki Türklerle Doğu Avrupa'daki diğer Türk halkları için de söylemek mümkündür. SSCB içindeki Türklerden farklı olarak Doğu Avrupa'daki Türklerden kaç kişinin savaştığını, hayatını kaybettiğini vs. gösteren elimizde belgeler olmasa da buradaki Türklerin de savaşın içinde olduğu ve yaşadıkları ülkelerin ordusunda savaştıkları bilinmektedir. Savaş sonrasında ise Doğu Avrupa'daki Türklerin yaşadığı ülkelerin birçoğunda Sosyalist rejimler kurulunca bölgede yaşayan Türk nüfus, dinî ve etnik baskıyla karşı karşıya kaldı.

SSCB ve Doğu Avrupa'daki Türkler ülkelerinin birlikleri içerisinde ön safta savaşmalarına ve binlerce

kahramanlığa imza atmalarına rağmen Türklerin savaşın kazanılmasındaki katkıları objektif olarak değerlendirilmedi. Türk askerlerinin kahramanlıkları sıkça görmezlikten gelindi, birçok konu hiç dile getirilmedi. Bunun yanı sıra savaş sonrasında Türk halklarının küçük bir kısmının Nazi Almanyası'nı mevcut durumlarından kurtuluş olarak görerek onlarla işbirliği yaptığı gerekçesiyle Moskova Kırım Tatarları, Ahıska Türkleri ve başka Türk halklarını suçlu suçsuz ayırt etmeksizin topyekün sürgüne gönderdi. Diğer bir ifadeyle Vatan Savaşı'nı (Ruslar, II. Dünya Savaşı'na Büyük Vatan Savaşı demektedirler) verdikten ve galip geldikten sonra bu halklar, vatanlarından mahrum bırakıldılar. II. Dünya Savaşı'nın sonuçlarının yıllar boyunca devam eden etkilerinden biri de sürgün edilen ailelerin ve onların torunlarının hâlâ vatanlarına dönememiş olmasıdır. Bu dramatik insan manzaraları, nesilleri etkileyen ve onların tarihî belleklerinde ciddi acıların oluşmasına yol açan çok derin izler bıraktı.

Orta Doğu ve Uzak Doğu'daki Türkler ve onların yaşadıkları ülkeler doğrudan savaşın içerisinde yer almasalar da onlar da savaş ve savaşın neticelerinden önemli ölçüde etkilendiler. Batı ülkelerinin Orta Doğu'daki kolonileri bağımsızlık elde etti, Çin'de rejim değişikliği gerçekleşti. Bütün bu değişiklikler bölgede yaşayan Türk nüfusunu da doğrudan etkiledi.

Savaş döneminde tek bağımsız Türk devleti olan Türkiye Cumhuriyeti izlemeye çalıştığı tarafsız siyasete rağmen bulunduğu coğrafya ve bölgedeki konumu dolayısıyla tamamen savaşın dışında kalamadı. Ancak yine de her iki cephenin Türkiye'yi savaşa dâhil etme çabasına rağmen Türkiye, savaşı minimum kayıplarla atlatmayı başardı, savaş sonrasında uluslararası arenada gerçekleşen yeniden yapılandırılma sürecinde ise Batı Bloku'nun içerisinde yer aldı.

Görüldüğü gibi II. Dünya Savaşı, Türk dünyasını siyasî, ekonomik, sosyo-kültürel ve demografik vs. yönden doğrudan etkilemiş, Türk halkları bütün boyutlarla savaşın içerisinde yer almışlardır. Ancak yukarıda da belirtildiği üzere II. Dünya Savaşı konusu yeterince araştırılmış bir konu olmasına rağmen Türk halklarının savaşa katılımı, kayıpları, cephe gerisindeki çabaları, savaş sonrasında karşılaştıkları sorunlar yeterince ve bir bütün olarak incelenmediği gibi Türklerin savaş sırasındaki kahramanlıkları ile savaştan galip gelinmesindeki katkıları da görmezlikten gelinmektedir. Bu çalışmanın amacı, konuyla ilgili bu boşluğu kısmî de olsa doldurmak, Türklerin savaştaki kahramanlıkları ile katkılarını ortaya koymak, savaşın neticeleri ile günümüze yansımalarını Türk dünyası açısından değerlendirmektir.

II. Dünya Savaşı geçmişten günümüze bir projeksiyon yapıldığında savaşın kavramsal boyutlarını da anlamamızı sağlayacaktır. Savaşların ve buna benzer gayrimedenî olguların, barışın olağanca yüceltildiği günümüzde dahi önlenememiş olması ciddiye alınması gereken bir problemdir ve bunun bir yandan insan tabiatı ve diğer yandan modernite ve postmodernite ile yakın bir bağlantısı vardır. Daha yaşanabilir bir dünya için, tüm dünya milletlerinin gerçek uygarlık anlayışı temelinde samimi işbirliği şarttır. Ancak bütün insanlık tarihi boyunca olduğu gibi, "modern" toplumların hâkim olduğu günümüzde de savaş maalesef kaçınılmaz bir olgu olarak karşımıza çıkacaktır. Bu anlamda savaşların çok yönlü ele alınması, değerlendirilmesi savaş olgusunun geçmişte ve bugün taşıdığı ve gelecekte taşıyacağı önemle ilgili soruları daha anlamlı kılacaktır.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında bilgi, birikim ve emeklerini esirgemeyen makalelerin yazarlarına, toplumsal tarih belleği oluşturmak adına projeyi hayata geçirmeye imkân tanıyan Türk Dünyası Belediyeler Birliği'nin Başkanı Sayın İbrahim Karaosmanoğlu ile projenin her aşamasında her türlü desteği sağlayan Birlik Genel Sekreteri Sayın Fahri Solak beyefendilere en içten teşekkürlerimizi sunuyoruz.

Prof. Dr. Nesrin Sarıahmetoğlu

Doç. Dr. İlyas Kemaloğlu

FINLAND
Arkhangel'sk
Pechora
Helsinki
Lake Ladoga
Gulf of Finland
Severnaya Dvina
Pechora
Ob'
Lake Onega
Tallinn
ESTONIA
St. Petersburg
Vychegda
URAL MOUNTAINS
RUSS
Sukhona
LATVIA
Rybinskoye Vodokhranilishche
Vitsyebsk
Minsk
Moscow
Yaroslavl'
Perm'
Volga
Nizhniy Novgorod
Izhevsk
Yekaterinburg
Dnepr
BELARUS
Mahilyow
Kazan'
Kama
Tula
Ryazan'
Chelyabinsk
Homyel'
Kuybyshevskoye Vodokhranilishche
Ufa
Ul'yanovsk
Penza
Tol'yatti
Samara
Qostanay (Kostanay)
Kiev
KRAINE
Voronezh
Saratov
Orenburg
Ural
Kharkiv
Oral (Ural'sk)
Dnipropetrovs'k
Don
Volga
Kryvyy Rih
Mykolayiv
Zaporizhzhya
Aqtöbe (Aktyubinsk)
Odesa
Donets'k
Volgograd
Zhayyq
Mariupol'
Don
Rostov
Volga-Don Canal
Sea of Azov
CASPIAN DEPRESSION
Aral (Aral'sk)
Krasnodar
Astrakhan'
Atyrau (Atyrau)
Gora El'brus
(highest point in Europe, 5633 m)
Baykonur Cosmodrome
Black Sea
Beyneū (Beyneu)
Aral Sea
Groznyy
Aqtaū (Aktau)
USTYURT PLATEAU
CAUCASUS MTS.
Sokhumi
Makhachkala
Samsun
Bat'umi
GEORGIA
T'bilisi
Caspian Sea
(lowest point in Europe, -28m)
Nukus
Dashhowuz
ARMENIA
Yerevan
Sumqayit
Baku
AZERBAIJAN
Türkmenbashy
TURKMENISTAN
Adana
Diyarbakır
Tabrīz
GARAGUM
Turkmenabat (Chärjew)
Ashgabat
Mary
Aleppo
KOPPEH DAGH
SYRIA
Euphrates
Tigris
ELBRUZ MTS
Mashhad
Tehrān
Damascus
IRAQ
IRAN

II. DÜNYA SAVAŞI VE İDİL-URAL BÖLGESİNDEKİ TÜRK HALKLARI

İskander GİLYAZOV*
Çev. Dr. Abdrasul İSAKOV

1941-1942 yıllarının kış aylarında Alman askerleri Moskova önüne kadar gelip, oradan doğuya geçemediği için Tatar, Başkurt ve Çuvaş gibi Türk halklarının yaşadığı Orta İdil ve Ural bölgeleri doğrudan savaşa dâhil olmadı. Fakat bu savaş o kadar kapsamlı idi ki, Sovyetler Birliği'nin bütün alanlarını; ekonomisini, siyasetini, kültürünü kökten etkiledi ve herşeyi yerinden oynattı. Savaş yıllarındaki olaylar ülkenin bütün bölge ve halklarının hayatlarını ciddi şekilde değiştirdi. SSCB'de yaşayan Türk halklarından binlerce kişi savaşa katıldı ve birçok kahramanlığa imza attı. Bunların çoğu savaştan evlerine dönemedi. Cephe gerisinde kalanlar da ordunun ihtiyaçlarını karşılamaya çalıştılar ve Almanların mağlup edilmesine önemli katkıda bulundular.

II. Dünya Savaşı'nın İdil-Ural bölgesinde yaşayan halklara etkisinden bahsedilirken bölgenin çok uluslu yapıya sahip ve etnik olarak birbirleriyle karışmış halklardan oluştuğu belirtilmelidir. Türk halkları bölgede çoğunluğu teşkil etmediği için, savaşın zararlarının bölgedeki Türk halklarında etkili olduğunu, diğer halkların ise bundan etkilenmediğini söylemek doğru değildir. Bu savaş Sovyetler Birliği topraklarında yaşayan bütün halkların ortak sınavı ve paylaştıkları ortak trajedidir.

Savaş Yıllarında Tataristan[1]

Tataristan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, İdil Askerî Bölgesi'ne dâhil edilmişti (o zamanlarda 16 askerî bölge mevcuttu) ve orduya çağırma süreci bütün SSCB'de olduğu gibi burada da savaşın başladığı 22 Haziran 1941 tarihinde başladı. Savaşın ilân edilmesi ve orduya çağrılma sürecinin başlaması, Tataristan'da halkın millî hislerinin yükselmesi ile birlikte onbinlerin katıldığı mitingler eşliğinde gerçekleşti. Yüzlerce insan gönüllü olarak cepheye gitmek için askerlik şubelerine akın etti. "Sayın Komiserim, beni orduya göndermenizi arz ediyorum. Sevdiğim vatanım için kendimi ve hayatımı feda etmeye hazırım"; "Alman istilacılarına karşı mücadelede bütün sıkıntılara katlanacağıma, vatanıma sadık kalacağıma yemin ederim" gibi yazılar o yıllarda dilekçelerde sıkça kullanılan ifadelerdi.

Tarihçilerin son zamanlarda yaptıkları hesaplamalara göre, 1941-1945 yılları arasında savaşa Tataristan'dan yaklaşık 700.000 kişi katıldı (Elbette, bunların hepsi Tatar değildi). 1939 yılına ait verilere göre, Tataristan'da 2.914.200 kişi yaşıyordu. Savaşa katılanların 350.000'i, yani orduya çağrılan her iki kişiden biri savaşta öldü. Son yıllarda II. Dünya Savaşı Tataristan'da vefat edenlerin isimlerinin ölümsüzleştirilmesi için pek çok çalışmanın yapıldığını ve savaşa katılanların tamamının listesinin hazırlandığını belirtmek gerekir.[2]

* Kazan Devlet Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

1 Bu konu ile ilgili öne çıkan yayınlar şunlardır: Z. İ. Gilmanov, *Tatarskaya ASSR v Velikoy Oteçestvennoy Voyne 1941-1945 Godah*, Tatknigoizdat, Kazan 1977; Z. İ. Gilmanov, *Trudyaşiesya Tatarii Na Frontah Velikoy Oteçestvennoy Voynı,* Tatknigoizdat, Kazan 1981; A. Ş. Kabirova, *Voyna i Obşestvo: Tatarstan v 1941-1945 Godah,* Fen, Kazan 2011; A. Ş. Kabirova, *Sorokovıe-Rokovıe. Tatarstan v Godı Voennogo Liholetya,* İnstitut İstorii İm. Ş. Marcani AN RT, Kazan 2011; A. Ş. Kabirova, "Tatarı i Tatarstan Vo Vtoroy Mirovoy Voyne", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen,*VII, *Tatarı i Tatarstan v XX- Naçale XXI Veka,* İnstitut İstorii İm. Ş. Marcani AN RT, Kazan 2013, s. 379-406. Ayrıca belge neşri için bkz. *Tatarstan v Godı Velikoy Oteçestvennoy Voynı 1941-1945 Godah k 65-Letiü Pobedı,* yay. haz. A. A. İvanov, F. S. Habibullina, Kniga Pamyati, Kazan 2009; *Tatarstan v Godı Velikoy Oteçestvennoy Voynı. Stranitsı Sotsialnoy İstorii. Sbornik Dokumentov i Materialov,* yay. haz. A. Ş. Kabirova, Glavnoe Arhivnoe Upravlenie Pri Kabinete Ministrov Respubliki Tatarstan, Kazan 2011. Makaledeki veriler, bu kaynaklardan alınmış, daha sonra bunlar ayrıca dipnotta belirtilmemiştir.

2 *Pamyat (Svedeniya o Pogibşih Na Frontah Velikoy Oteçestvennoy Voynı Jitelyah Respubliki*

Raboçe-Krestyanskaya Krasnaya Armiya (İşçilerin ve Köylülerin Kızıl Ordusu veya Bolşevik Ordusu)

Savaş yıllarında Tataristan'da üretilen Pe-8 uçaklarından bir kaçı. Kızıl Ordu'nun o yıllardaki 6 uçağından biri Kazan yapımıydı.

Savaşın ilk haftasından itibaren Tataristan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde cepheye çeşitli yardımların yapılması için çok şey yapıldı ve bölgenin Kızıl Ordu'nun ekonomik ve askerî rezerv bölgelerinden biri hâline getirilmesi sağlandı. Bu konu ile ilgili şu önemli alanları gösterebiliriz:

- Kadroların hazırlanması ve halka askerî eğitimin verilmesi: 1941-1945 yılları arasında genel askerî eğitim programı çerçevesinde 30 askerî meslek için 350.000 civarında kişiye eğitim verildi. Savaş yıllarında Tataristan'da yedi piyade tümeni, tank tugayı, iki hava tümeni ve diğer çok uluslu bölükler oluşturuldu. Askerî kadroların hazırlanmasında Kazan Tank Meslek Yüksek Okulu büyük işlere imza attı. Bahsi geçen okul savaş yıllarında Kızıl Ordu'ya 4.628 subay-komutan gönderdi.

- Sanayinin yeniden yapılandırılması: Özerk Cumhuriyet'teki iç rezervlerin azami düzeyde kullanılması ve SSCB'nin merkezî bölgelerinden cumhuriyete çok sayıda işyerinin taşınması Tataristan'da kısa zamanda mobil ekonominin oluşturulmasını sağladı. 1942 yılının Ocak ayına kadar buraya çoğu vasıflı eleman olan 270.000'den fazla işçi göç ettirildi. Kazan'ın nüfusu, savaşın ilk yılında 401.000'den 515.000'e yükseldi.

Bu hamlelerin sonucu takdire şayandı: Tataristan cepheye 600'den fazla çeşitli silah, cephane ve ekipman gönderdi. Burada Pe-2 ve Pe-8 stratejik bombardıman uçakları üretildi (Savaş yıllarında 22.000 savaş uçağı üretildi ve Kızıl Ordu'nun o yıllardaki her altı uçağından biri Kazan yapımıydı). Katüşa roketatarının bazı parçaları da Kazan'da üretildi. Ameliyat ipi, havadan çekim makinesi ve röntgen filmi üretimi hızla arttı. Sonuç olarak savaş yıllarında cumhuriyet sanayisinde brüt istihsal % 219 arttı. Bu durum eşi benzeri olmayan, müthiş bir çabanın sonucuydu. Çünkü bu yıllarda bütün Rusya'daki göstergeler sadece % 106 idi.

O yıllardaki önemli olaylardan biri de Tataristan'da sanayi petrolünün bulunması oldu. 6 Ağustos'ta Şugur Köyü yakınlarında petrolün ilk partisi elde edildi. Bu durum ülkenin savaş sonrasında sanayi alanında büyüyerek kalkınmasını sağladı.

Kazan Tank Meslek Yüksekokulu Kızıl Ordu'ya 4.628 subay - komutan gönderdi.

Tatarstan), I-XXVII, ed. A. A. İvanov, R. R. İdiatullin, Kniga Pamyati, Kazan 1993-2010.

Moskova'da bulunan SSCB Bilimler Akademisi, savaş yıllarında Kazan'a taşındı.

Brest Kalesi'ni savunan Tatar Komutan Petr Gavrilov (solda) ve Berlin'de faaliyet gösteren Anti-faşist grubun lideri Tatar şair Musa Celil (sağda).

Savaş yıllarında ziraat alanı büyük sorunlar ile karşılaştı. Traktör ve arabaların sayısı yetersiz kaldı, en önemlisi de erkekler cepheye gittikleri için ağır tarla işleri kadınlar ile çocuklara kaldı. Fakat halk bu alanda da gerçek öz verimi gösterdi. Savaş yıllarında köy halkı devlete 131.000.000 pud (1 pud = 16.38 kilogram) ekmek, 56.000.000 pud et, 200.000.000 litre süt gönderdi.

16 Temmuz 1941 tarihinde alınan karar ile SSCB Bilimler Akademisi'nin savaş yıllarında Kazan'a taşınması ülkenin bilim alanındaki en büyük olaylarından oldu. Ülkenin neredeyse bütün önde gelen enstitüleri, 1.660 akademi elemanı (bunların 94'ü akademinin asil üyesi) Moskova'dan Tataristan'ın başkentine taşındı. Bu bilim adamları çeşitli bilimsel araştırma ve deneyler gerçekleştirdiler ve bunların çoğu askerî ihtiyaçlar için yapıldı. Bu çalışmalar düşmana karşı galip gelinmesinde ve bilimin gelişmesinde önemli rol oynadı.

30 Nisan 1945 tarihinde Reichstag binasının tepesine ilk bayrağı dikenler arasında Tatar Gazi Zagitov da vardı.

Tatar halkının temsilcileri, diğer halklar ile birlikte II. Dünya Savaşı cephelerinde savaştılar ve kahramanlıklar gösterdiler. Burada bazı ünlü kimselerin isimlerini zikretmek gerekmektedir. Brest Kalesi'nin kahramanca savunulmasını Tatar komutan Petr Gavrilov üstlendi. 1943 yılının Şubat ayında düşman mazgalını bedeni ile örterek, hayatı pahasına muharebe misyonunu yerine getiren meşhur Aleksey Matrosov'un gerçek ismi Şakircan Muhametcanov'du. Muhametcanov, Başkurdistan doğumlu idi. Taman Kadın Hava Alayı'nın meşhur pilotu Maguba Sırtlanova da Tatar kökenliydi. 30 Nisan 1945 tarihinde Reichstag binasının tepesine ilk olarak bayrak dikenlerin arasında Tatar Gazi Zagitov da vardı. Tatar şairi Musa Celil Berlin'de faaliyet gösteren yeraltı Anti-Faşist grubun liderlerinden biri idi ve İdil-Ural Lejyonu'nun dağılması yönündeki faaliyetleri dolayısıyla 25 Ağustos 1944 tarihinde on arkadaşı ile birlikte Berlin'deki Plötzensee Hapishanesi'nde idam edildi.

Savaş yıllarında en yüksek askerî ödül olan "Sovyetler Birliği Kahramanı" unvanı ve madalyasına 11.519 asker layık görüldü. Bunların 161'i Tatar'dı. Tatarlar bu sıralamada Ruslar, Ukrainler ve Belaruslardan sonra dördüncü sırada yer alıyorlardı.

II. Dünya Savaşı Yıllarında Başkurdistan ve Çuvaşistan[3]

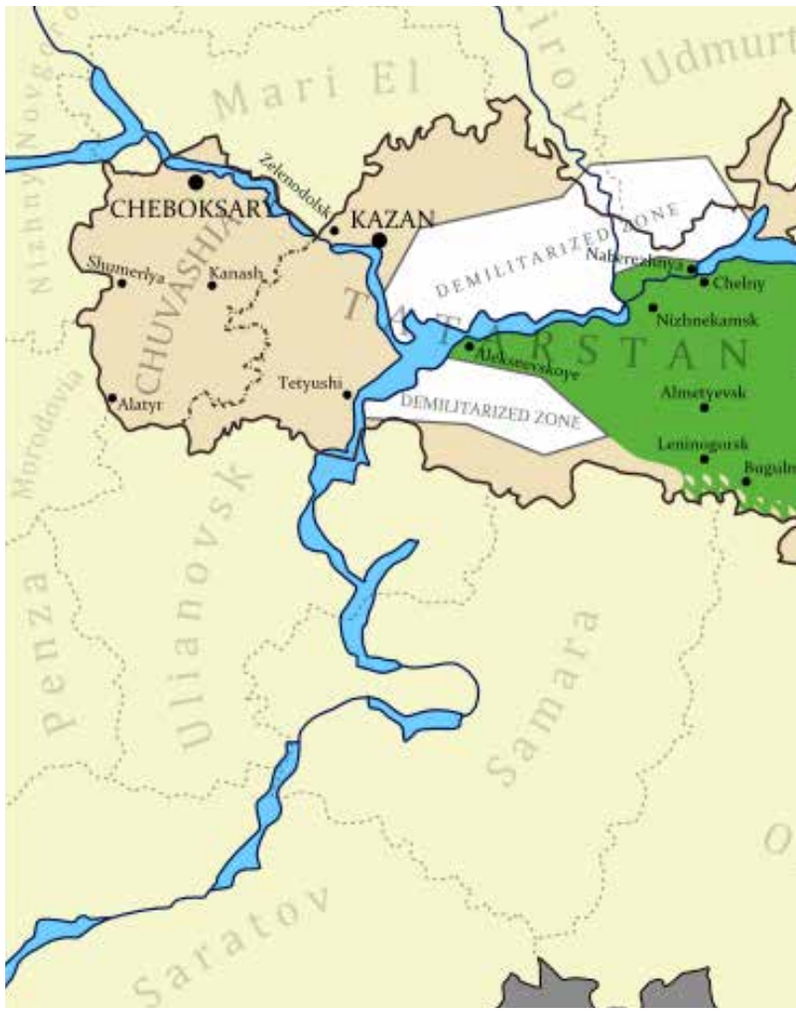
İdil-Ural'da bulunan diğer Türk cumhuriyetleri olan Başkurdistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile Çuvaşistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin II. Dünya Savaşı yıllarındaki durumları Tataristan ile aynı idi. Savaşabilecek erkeklerin orduya alınması ile ülke içindeki işlerin ve özellikle de ekonominin savaş şartlarına göre düzenlenmesi aynı anda gerçekleşti.

II. Dünya Savaşı yıllarında Başkurdistan'dan cepheye 710.000 kişi gönderildi ve bunların 300.000'e yakını hayatını kaybetti. Ölenlerin 88.500'e yakını muharebe esnasında, 20.000'i aldığı yara sebebiyle ölürken, 2.265 kişi de esarette öldü, 127.000'den fazlası ise kayıp.

Tataristan'da olduğu gibi Başkurdistan'da da beş piyade ve dört atlı tümen, tanksavar ve makineli tüfek alayları ve diğer askerî birlikler oluşturuldu. 1941 yılında açılan Ufa Piyade Meslek Yüksek Okulu orduya kadroların yetiştirilmesinde önemli rol oynadı.

Savaş yıllarında Başkurdistan'ın sanayi ve tarım alanları önemli ölçüde büyüdü, yeniden yapılandırıldı, düşmana karşı mücadele ile zaferin kazanılmasında önemli rol üstlendi.

Başkurdistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne savaş yıllarında yüzlerce fabrika ile Sovyetlerin önde gelen iki Silahlı Kuvvetler Akademisi-Genelkurmay Yüksek Akademisi Ufa'ya, Lenin Askerî-Politik Akademisi ise Belebey'e - taşındı. Hava Sanayisi Halk Komiserliği 1941 yılında burada birkaç fabrikayı yeniden kurdu. 1942 yılının sonbahar aylarına kadar SSCB'nin merkezî ve batı bölgelerinden Başkurdistan'a 172 fabrika nakledildi. Taşınan pek çok fabrika birleştirildi. Örneğin Zaporojest, Gomelsk, İzümsk ve Stanislavsk tren onarım fabrikaları

Ufa Lokomotif Fabrikası bünyesine dâhil edildi.

Savaş yıllarında taşınan Rubejansk Kimya Fabrikası bünyesinde Başkurdistan'da kimya sanayisi oluşturuldu. Ufa'da hidroklorik asit, soda, klor, klorobenzen üretilmeye başlandı. Ayrıca doğal kauçuk üreten fabrika kuruldu.

Doğalgaz, turba ve linyit gibi yerli enerji kaynaklarının araştırılması ve kullanımı arttı. 1942 yılının ikinci yarısında doğalgazın kullanımı savaş öncesi dönemle kıyasla % 46 büyüdü. II. Dünya Savaşı yıllarında Başkurdistan'da yeni petrol yatakları bulundu ve savaş yıllarında toplamda 8.400.000 ton petrol üretildi.

Savaş yıllarında yeni sanayi işletmeleri ortaya çıktı. Ülkede Kızıl Ordu ve deniz donanmasının ihtiyacı için ayakkabı, üniforma ve giyim üreten pek çok fabrika faaliyete başladı. Cumhuriyet, savaş yıllarında cepheye 3.000.000 ton civarında tahıl ve 100.000 ton et gönderdi.

İlginç bir bilgi olarak şunun da belirtilmesi önemlidir.

3 Konu ile ilgili bazı önemli yayınlar şunlardır: T. H. Ahmadeev, *Vklad Başkortostana v Velikuü Pobedu,* Başkirskoe Knijnoe İzdatelstvo, Ufa 1995; M. A. Bikmeev, *Başkortostan v Godı Vtoroy Mirovoy Voynı. 1939-1945 Godah,* BGPU, Ufa 2000; V. M. Burmistrov, *Naşi Zemlyaki v Borbe s Faşizmom,* Novoe Vremya, Çeboksarı 2005; *Glubokiy Til. Başkiriya v Godı Velikoy Oteçestvennoy Voynı. Hudojestvenno-Dokumentalnoe Povestvovanie,* Başkortostan, Ufa 2005; L. A. Efimov, "Çuvaşiya v Godı Velikoy Oteşestvennoy Voynı (1941-1945 Godah)", *Stranitsı İstorii Çuvaşii,* Çeboksarı 2001, s. 203-215;*Pamyat: Spiski Pogibşih v Velikoy Oteçestvennoy Voyne 1941-1945 Godah: Başkortostan*, yay. haz. M. A. Aüpov, I-XXII, Kitap, Ufa 1994-2000; *Pamyat / Astăvăm: Posvyaşaetsya 50-Letyu Pobedı v Velikoy Oteçestvennoy Voyne 1941-1945 Godah*, yay. haz. N. V. Pırkin, I-VI, Çuvaşskoe Knijnoe İzdatelstvo, Çeboksarı 1995-2000; E. V. Suhova, *Edinstvo Fronta i Tıla v Velikoy Oteçestvennoy Voyne 1941-1945 Godah (Na Materialah Çuvaşskoy ASSR),* PBOYuL, Çeboksarı 2008; A. Naumov, *Çuvaşskaya ASSR v Period Velikoy Oteçestvennoy Voynı. İyun 1941-1945 Godah. Sbornik Dokumentov i Materialov,* Çuvaşskoe Knijnoe İzdatelstvo, Çeboksarı 1975.

II. Dünya Savaşı yıllarında Komünist Enternasyonel'in Yönetim Komitesi Ufa'da bulunuyordu. 1943 yılından itibaren Ufa'da 18 Avrupa dilinde radyo programları sunulmaya başlandı.

200.000'den fazla Başkurdistanlı er ve subay çeşitli madalya ve ödüllere layık görüldü. Bunların 278'i "Sovyetler Birliği Kahramanı" madalyasını aldı. 250 civarında uçuş gerçekleştiren pilot Musa Gareev iki defa "Sovyetler Birliği Kahramanı" madalyasına layık görüldü. 1944 yılında Minnigali Gubaydullin, Aleksandr Matrosov'un kahramanlığını tekrarladı. Zubay Utyagulov kendisi gibi Başkurdistanlı ancak Mari kökenli Timiray Kubakaev ile birlikte 15-16 Ocak 1943 tarihinde Rostov ilindeki Krasnovka Köyü için yapılan savaşta kahramanca mücadele ederek hayatını kaybetti ve "Krasnovka'nın 30 Kahramanı" arasına girdi.

Savaşın başladığı dönemde Tataristan, Başkurdistan ve SSCB'nin diğer bölgelerinde mevcut olan vatansever yaklaşım Çuvaşistan'da da hâkimdi. Savaş yıllarında Çuvaşistan'dan orduya 208.000 kişi çağrıldı, bunların 106.000'i evlerine geri dönmedi. Buradaki kayıplar sayılan diğer ülkelerden farklı değildi. Orduya alınan her iki askerden biri cephede ölmüş veya kaybolmuştu.

250 civarında uçuş gerçekleştiren Musa Gareev iki defa "Sovyetler Birliği Kahramanı" madalyasına layık görüldü.

Savaş yıllarında Çuvaşistan'da yedi piyade, iki atlı tümen, bomba imha ve teknik destek tugayı, NKVD tugayı, demiryolu tugayı ve diğer birlikler oluşturuldu. Ordudaki eksikleri tamamlamak için Çuvaşistan'da iletişim ve piyade, topçuluk ve hava eğitimi veren iki yedek alay kuruldu. Kızıl Ordu'da yaralanan er ve subayları tedavi etmek için 17 seyyar hastane kuruldu ve bu hastaneler 57.145 yaralı ve 15.013 hasta askeri tedavi etti.

Tataristan ve Başkurdistan'dan farklı olarak Çuvaşistan, askerî harekât tehdidi ile de karşı karşıya kaldı. 4 Ekim 1941 tarihinde Almanlar Çeboksarı ve çevresine 22 bomba ve propaganda bröşürü bıraktılar. Bu bombalama sonucunda iki kişi hayatını kaybetti, 18 kişi yaralandı ve altı ev kullanılamaz hâle geldi.

Bu durum SSCB yönetiminin savunma faaliyetlerine ağırlık vermesine neden oldu. Kasım 1941- Ocak 1942 tarihleri arasında soğuk kış şartlarında (- 40°C) Sura Nehri kıyısında savunma hattı yapmak için 35.000'den 110.000'e kadar köylü her gün elleriyle, toplamda 5.000.000 m^3 toprak kazdı.

1941-1942 yıllarında Çuvaşistan'a 70.000 kişi yerleştirildi. Tahliye planı gereği, Çuvaşistan'a 27 fabrika ve işletme nakledildi. 11 büyük müessese, yapılarını koruyarak Çuvaşistan Sanayi Birliği'nin temelini oluşturdu. Böylece beş tekstil fabrikası, çorap, ayakkabı ve dokuma fabrikaları kuruldu.

Yerli işletmeler Kızıl Ordu için elzem olan giyim, iç çamaşır, çeşitli askerî ekipmanlar, mühimmat için ambalajlar, kızak, kayak ve vagon ürettiler. 1941 yılının Eylül ayında seri olarak cephane üretilmeye başlandı. 1941 yılının Aralık ayında uçak ve planörlerin seri üretimine geçildi. Bunların dışında Çuvaşistan'da top mermileri, zırhlı araç ve zırhlı trenler de üretiliyordu.

Çuvaşistanlılar savaş yıllarında kendilerini kahraman askerler olarak tanıttılar. Birkaç örnek verelim. 1941 yılının Kasım ayında B. M. Vasilyev 100'den fazla uçuş gerçekleştirip, dokuz Alman uçağını düşürdüğü için "Sovyetler Birliği Kahramanı" madalyasına layık görüldü. 1941 yılında A. M. Osipov, Nikolay Gastello'nun kahramanlığını tekrar ederek, yanmaya başlayan uçağını düşman gemisine yönetti. Makineli tüfek birliğinin komutanı İ. K. Polyakov 1943 yılında Dinyeper'in alınmasında olağanüstü cesaret gösterdi ve "Sovyetler Birliği Kahramanı" madalyasına layık görüldü. Çuvaşistan'dan toplamda 65 kişi "Sovyetler Birliği Kahramanı" madalyası aldı.

Elbette, bir makale çerçevesinde bu konunun bütün detaylarını açıklamak mümkün değildir. Savaş yıllarında bahsi geçen bölgelerde tarım alanlarındaki gelişmelere, kadınların düşmanlar ile mücadeledeki katkılarına, bilim ve kültürün savaş yıllarındaki rolüne vs. neredeyse değinilmedi. 1941-1945 yılları arasında en az 30.000.000 vatandaşını kaybeden SSCB, II. Dünya Savaşı tarihi konusuna özel önem vermektedir ve bu savaş, onlar için ideolojik, politik ve eğitici öneme sahiptir.

Ben konunun belli başlı olaylarını anlatmaya çalıştım ve bazı örnekler verdim. Bunlar Tataristan, Başkurdistan ve Çuvaşistan'ın savaş yıllarındaki sınavları başarıyla geçtiklerini göstermektedir. Bu bölgenin halkı hem cephede, hem cephe gerisinde birçok şeyi feda ederek hizmet ettiler ve onlar kendi güçlerine, savaştan zaferle ayrılacaklarına inanıp geleceklerinin parlak olacağını umut ettiler.

İdil-Ural Lejyonu

Makalenin ikinci bölümünde Sovyet tarih yazıcılığında ayrıntıları belirtilmeyen ve anlatıldığı zamanlarda da olumsuz ve eksik bir şekilde ele alınan SSCB'li Türk halklarının II. Dünya Savaşı yıllarında Almanya ile yaptığı işbirliğinden bahsedilecektir. Burada savaşın çeşitli yön-

lerinin olduğu unutulmamalıdır. Savaş, taraf ülke halkı için büyük bir imtihandır ve savaş yıllarında onun zayıf ve güçlü yönleri ortaya çıkabilir. Esaret ve düşman ile işbirliği her savaşın içinde olan şeylerdir. Tarihçinin görevi, azami düzeyde tarafsız kalarak, II. Dünya Savaşı'nın bu ağır ve hassas konusunu kaynaklara dayanarak ortaya koymaktır.

Savaş yıllarında Alman askerî ve siyasî yönetimi, Wehrmacht bünyesinde SSCB'nin çeşitli halklarının temsilcilerinden oluşan Türklerin de dâhil olduğu askerî birlikler kurmaya karar verdi. SSCB'de etnik çatışmaları körükleme amacı güden ve Nazi Almanyası'nın büyük yalanlarından biri olan bu girişim aslında Türk halklarından olan esirleri cephede yüzsüzce kullanmaktan başka birşey değildi. Oluşturulan Doğu lejyonları arasında İdil ile Ural bölgelerinin temsilcilerinden oluşturulan İdil-Ural Lejyonu da vardı.[4]

Alman ordusunda Sovyetler Birliği'nin çeşitli halklarının temsilcilerinin ortaya çıkması rastgele gerçekleşen bir vaka değildi. Bu aslında 1941 yılının sonları ile 1942 yılının ilk yarısında ortaya çıkan siyasî ve askerî durumun sonucuydu.

Doğu lejyonlarının oluşturulmasında savaşın hızlı şekilde sonuçlanmamış olması etkili oldu. 1941 yılının sonbaharında "Blitzkrieg"in (Yıldırım Savaşı) başarısız olduğu kesinleşti ve Almanya'nın uzun soluklu savaşa hazırlanması gerektiği ortaya çıktı. Uzun sürecek savaşların akıbeti de büyük ölçüde teknik, maddî ve insanî rezervlerin durumuna göre belli olacaktı.

Doğu lejyonlarının kurulmasında önemli olan diğer etkenleri şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Almanya'ya esir düşen Sovyet askerlerinin çok sayıda olması;

2. Almanya'nın işgal ettiği SSCB bölgelerinde yaşayan halklar ve ön cephedeki Kızıl Ordu mensupları arasında aktif propaganda yürütmesi;

3. Bazı yabancı ülkelerin en azından Türk ve Müslüman esirlere daha insanî davranılmasını talep etmeleri. Türkiye'deki bazı siyasetçiler bu konuda çok gayret sarfettiler.

İdil-Ural Lejyonu'ndaki askerlerden biri

Diğer lejyonlar ile birlikte İdil-Ural Lejyonu da kuruldu. Lejyona ağırlıklı olarak Ukrayna topraklarındaki özel kamplarda esir bulunan Sovyet esirleri dâhil edildi. Onlar özel bir seçim süzgeçinden geçirildikten sonra lejyonlara gönderiliyordu.

Doğu Lejyonlarını Oluşturma Karargâhı 18 Şubat 1942 tarihinde Rembertow'da yerleşti, aynı yılın yaz aylarında Doğu Lejyonları Karargâhı adıyla Radom'a taşındı, 23 Ocak 1943 tarihinde adı Doğu Lejyonları Komutanlığı olarak değiştirildi.[5] İdil-Ural veya İdil-Tatar Lejyonu en son oluşturulan lejyon oldu.

Aslında esir düşen İdil-Urallı askerler daha 1941-1942 yıllarının sonbahar-kış aylarında diğerlerinden ayrılarak özel toplama kamplarına gönderildiler. 1 Ağustos 1942 tarihinde Hitler'in ofisinden karargâh başkanı Wilhelm Keitel'in imzasıyla mevcut lejyonlara ek olarak Kazan Tatarları, Başkurtlar, Tatarca konuşan Çuvaşlar, Mariler, Udmurtlar ve

4 Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İ. A. Gilyazov, *Legion "İdel-Ural". Predstaviteli Narodov Povoljya i Priuralya Pod Znamenami "Tretyego Reyha",* Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Kazan 2005; İ. A. Gilyazov, *Legion "İdel-Ural",* Veçe, Moskva 2008; İskender Gilyazov, "Türk-Tatar Idil-Ural Mücadele Birligi" - "Tatar Lejyonu", *Türk Dünyasi Tarih Kültür Dergisi,* No. 221, Mayıs 2005, s. 20-23.

5 Joachim Hoffmann, *Die Ostlegionen 1941-1943. Turkotataren, Kaukasier und Wolgafinnen im deutschen Heer,* Freiburg 1976, s.30-31.

Alman Karargâh Başkanı Wilhelm Keitel

Mordvalardan yeni lejyonun oluşturulması kararı çıktı.[6] Kararda, bahsi geçen halkların özel kamplara ayrılması, esirlerin bu duruma alışmalarının sağlanması gerektiği belirtildi. Ayrıca İdil-Tatar Lejyonu'nun statüsünün diğer leyjonlar ile aynı olduğu ve bu leyjonun cephe hattında, özellikle de partizanların etkin olduğu bölgelerde kullanılmasının kararlaştırıldığı hususlarının altı çizildi.

Keitel'in kararı yukarıdan verilmiş bir emirdi. Wehrmacht'ın lejyon ile ilgili asıl kararı 15 Ağustos 1942 tarihinde imzalandı. Bu kararda daha kesin ve net talimatlar yer alıyordu:

1. Lejyon, İdil bölgesinde yaşayan Tatar, Başkurt ve Tatarca konuşan halklardan oluşturulacak;

2. Türkistan Lejyonu'na kayıtlı Tatarlar, İdil-Tatar Lejyonu'na kaydırılacak;

3. Esir alınan Tatarlar acilen diğerlerinden ayrılarak Sieldce Kampı'na (Varşova-Brest demiryolu üzerinde) gönderilecek. Onlar Askerî Valilik Komutanlığı (Militärbefehlshaber im General-Gouvernement) emrine teslim edilecek;

4. Oluşturulan lejyon öncelikle partizanlara karşı mücadelede kullanılacak.[7]

Fiiliyatta İdil-Tatar Lejyonu'nun oluşturulma süreci, 21 Ağustos 1942 tarihinde başladı: Lejyon için günümüz Polonya topraklarındaki Radom yakınlarında bulunan Jedlni Kampı seçildi, oraya ihtiyaç duyulan giysi ve silah gönderildi. Buraya sorumlu Alman görevlileri de intikal etti.

İdil-Tatar Lejyonu'na 6 Eylül 1942 tarihinde bayrak teslim edildi ve bu yüzden lejyonerler, lejyonun tam anlamıyla kuruluş tarihi olarak bu tarihi gösterdiler.[8] 8 Eylül 1942 tarihinde İdil-Tatar Lejyonu, Askerî Valilik Bölge Komutanlığı ile Doğu Lejyonları Komutanlığı Karargâhı'nın emrine verildi.

Esir düşen Tatarlar genellikle Sieldce Kampı'nda tutuluyor, oradan da lejyona hazırlamak üzere Jedlni'ye gönderiliyorlardı. Daha sonra ön kamp görevini Deblin'de bulunan kamp (307. Kamp) üstlendi. İdil-Tatar Lejyonu'nun komutanlığına, yaşlı ve tecrübeli asker olan Binbaşı Oskar von Zeckendorf (1875-?) getirildi.

Plan gereği, İdil-Tatar Lejyonu'nun ilk taburu olan 825. Tabur 1 Aralık 1942 tarihinde oluşturulmalıydı, ama tabur, bu tarihten de önce, 25 Kasım'da oluşturuldu. 826. Taburun ise 15 Aralık 1942'de, 827. Taburun 1 Ocak 1943 tarihinde oluşturulması gerekiyordu. Fakat bu oluşumlar 15 Ocak ve 10 Şubat 1943 tarihlerinde gerçekleştirildi.[9]

Bu üç taburun hepsi hakkında ilk defa 3 Kasım 1942 tarihli belgede "kurulmakta olan taburlar" şeklinde bahsedilmektedir.[10]

Polonya Jedlni'de oluşturulan ve Doğu Lejyonları Komutanlığı emrinde olan Tatar taburlarından başka da Alman ordusu bünyesinde Tatar taburları vardı. Büyük ihtimalle, diğer Alman ordularında da buna paralel olarak veya daha sonra (örneğin, 1944 yılında)başka Tatar birlikleri kuruldu. Bunların bazıları askerî, diğerleri inşaat ve tedarik birimlerinden oluşuyordu.

6 Bundesarchiv-Koblenz (BA-Koblenz), NS 19/2523 (Dosyada sayfa numaraları belirtilmemiştir).

7 Bundesarchiv-Militäarchiv (BA-MA), RH 19 III/492, Bl. 172 oder RH 19 V/79, Bl.8.

8 *Idel-Ural,* No. 36 (42), 5.05.1943.

9 BA-MA, RH 19 V/110, Bl. 254; RH 53-23/38, Bl.218; RH 53-23/51, Bl. 18; RH 58/42, Stammtafel der Wolgatatarischen Legion.

10 BA-MA, RH53-23/51, Bl. 28-29.

825. Tabur

Bu tabur, oluşturulan Tatar taburları arasında en çok bilinenidir. Alman ordusu kurulan her birim ile ilgili Stammtafel adı verilen bir dosya (soyağacı şeklinde tercüme edilebilir) tutuyordu. 825. Taburun dosyasında şu bilgiler mevcuttur: "İdil-Tatar 825. Piyade Taburu aşağıdaki birimlerden oluşmaktadır: karargâh, merkez bölüğü ve dört bölük. Posta kodu: 42683AE. Askerî Valilik Bölge Komutanlığı'nın emrindedir. Askerî birimdir. Yedek bölüğü Radom'da (Jedlni Kampı) bulunmaktadır. Alman personelleri için 304. Grenadier Yedek Taburu, Plauen".[11] Tabur komutanı olarak Binbaşı Zeck atandı. Taburda ne kadar Tatar lejyonunun olduğu bize ulaşan belgelerde belirtilmiyor, ama bu tür diğer birliklerdeki asker sayısından yola çıkarak bu taburda 900 civarında askerin bulunduğunu söyleyebiliriz.

825. Tabur, 1943 yılının Şubat ayının sonunda Almanlara karşı silahlı çatışmaya girmesi ile bilinmektedir. Bu konu gazetelerde geniş yer buldu.[12] Olay şu şekile gerçekleşti: Tabur 14 Şubat 1943 tarihinde törenle cepheye gönderildi. Belarus partizanlarına ait bir kaynakta söz konusu tören ile ilgili şunlar yazılmaktadır: "*Tabur Jedlni'den partizanlar ile savaşmaya gönderilmeden önce, Berlin'den bir konuşma yapmak için soyadını bilmediğimiz bir profesör geldi. Profesör konuşmasını yabancı dilde yaptı ve lejyonerleri Bolşevikleri yok etmeye çağırdı. Hitler tarafından "Tatar Devleti'nin" kurulacağını ve gelecekte güzel hayatları olacağını söyledi."*[13] 18 Şubat tarihinde tabur Vitebsk'e ulaştı ve buradan Suraj Yolu üzerinden Belınoviç Köyü tarafına gönderildi. Daha sonra bölüğün ana karargâhı Batı Dvina'nın sağ kıyısındaki Gralevo Köyü'ne yerleşti. 21 Şubat tarihinde lejyonerlerin temsilcileri partizanlar ile temas kurdular. M. Garaev'in bildirdiğine göre, olay şöyle gerçekleşti: "*Lejyonerlerden dördü görüşme için partizanların yanına gittiler ve kendilerinin lejyon içerisinde kurulan yer altı örgütün talimatı ve görevi üzerine geldiklerini bildirdiler. Partizanlar lejyonerlere kendi şartlarını ileri sürdüler. Öncelikle lejyonerler kendilerine katılmadan önce, sadece Al-*

11 BA-MA, RH 58/42, Stammtafel der Wolgatatarischen Legion.

12 Bu olay ile ilgili yeni yayın için bkz: "Proval Operatsii "Şarovaya Molniya", *Tatarı v Partizanskih Otryadah Belorussii v Godı Velikoy Oteçestvennoy Voynı, Sbornik Statey,* Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Kazan 2010.

13 *Vsenarodnoe Partizanskoe Dvijenie v Belorussii v Godı Velikoy Oteçestvennoy Voynı (İün 1941-İyul 1944 gg). Dokumentı i Materialı v Treh Tomah, II:Razvitie Vsenarodnogo Partizanskogo Dvijeniya vo Vtoroy Period Voynı. Kniga Pervaya (Noyabr 1942 - İün 1943 gg),* Minsk 1973, s. 230.

İdil-Ural Lejyonu'na mensup askerlerin sağ kolları üzerinde İdil-Ural amblemi bulunuyordu.

man subaylarını değil, Senkovo, Gralevo ve Suvarı köylerinde bulunan Alman askerî garnizonlarını da yok edeceklerdi. Ayrıca lejyonerler üç gruba ayrılarak partizanlara katılacak ve silahları ile bütün mühimmatlarını teslim edeceklerdi. Partizanların son şartı kendi güvenliklerini sağlamak için ileri sürdükleri açıktı."[14]

Görüşmeler sonucunda lejyonerlerin 22 Şubat günü saat 23.00'te taburda isyan çıkararak, silahları ile partizanların tarafına geçmesi kararlaştırıldı. Görünen o ki, Almanların bu anlaşmadan haberi oldu. İsyanın gerçekleşmesine bir saat kala ayaklanmanın liderleri Jukov, Taciev ve Rahimov tutuklandılar. Olaylar böyle gelişirken Birlik Komutanı Hüseyin Muhamedov liderliği üstlenerek farklı köylerde yer alan taburun bütün birimlerine ayaklanma emri gönderdi ve tabur ayaklandı. Kaynaklara göre, sadece II. Bölüğün iki timine bu haber ulaşmamıştı.

Tugay Komutanı Birülin, Partizan Hareketi Karargâhı'na aynı gece yazdığı raporunda, 45 mm'lik üç top, altı makineli tüfek, dört tabur harcı, 22 el makine tüfeği, 430 otomatik silah, 76 tabanca, 26 at ve pek çok askerî malzeme ile birlikte 506 lejyonerin kendilerine katıldığını bildirdi. Bu lejyonerler Zaharov ve Birülin'in komuta ettiği partizan taburları arasında bölüştürüldü.[15]

Vitebsk Komünist Parti İl Başkanlığı Sorumlu Organizatörü K. Şemyalis'in aynı İl Başkanlığı Genel Sekreteri İ. Stulov'a gönderdiği 30 Mart 1943 tarihli habere göre, ayaklanma esnasında Alman karargâhı yok edildi, 60-70 civarında Alman personeli öldürüldü ve partizanlar tarafına 930 lejyoner 45 mm'lik üç top, 100 civarında makineli tüfek, bir ağır makineli tüfek, 550 tüfek, oklar, atlar gibi malzemeler ile katıldı. Buradaki verilerin bir önceki belgeden hayli farklı olduğu görülmektedir.

Alman kaynaklarda bu olayın nasıl aktarıldığı da ilginçtir. 22 Şubat - 8 Mart 1943 tarihleri arasında Vitebsk ilçesinde partizanlara karşı yürütülen operasyonun kod adı Yıldırım (Kugelblitz) idi. Operasyonları Tümgeneral Yakobi ile Tümgeneral Fon Vartenberg komuta ediyordu. O zamanlar Doğu taburlarının bulunduğu bütün Alman ordularında Doğulu birliklere komutan görevlendiriliyordu. Tümgeneral Fon Vartenberg de bölgedeki lejyonerlerin komutanı idi. Partizanlara karşı 201. Tümen'in dört alayı, 631. Rus-Kazak Birliği ve 825. Tatar Taburu mücadele edecekti. Daha yolun başında Tatar taburunun partizanlar tarafına geçmesi, Alman komutanları için olumsuz bir gelişme oldu. Neticede Almanların Batı Dvina kıyısındaki sağ kanatının hücumları bir müddet tamamen durdu. Tümgeneral Yakobi 12 Mart 1943 tarihinde günlüğüne, "*Saldırıların hemen öncesinde İdil-Tatar Taburu'nun düşman tarafına geçmesi, 601. Alay'ın saldırılarını zorlaştırdı ve sağ kanattaki gücümüz zayıfladı*" şeklinde not düşmüştü. Başka bir yerde ise Tatar lejyonerlerinin sebep olduğu zararı küçük göstermeye çalışmıştı: "*Alayın Buevo tarafına hızlı saldırısı ve onların Bikkel'in grubu ile birleşmesi sonucunda İdil-Tatar taburu safdışı edildi ve oluşan boşluk giderildi.*"[16] Lejyonerlerin isyanından neredeyse hemen sonra bu konu ayrıntısına kadar incelemeye tâbi tutuldu. İnceleme raporunda da konuyla ilgili şöyle malumat yer aldı: "*Tabur yarım yıl hazırlık yaptıktan sonra*

14 M. Garaev, "Naşi! Perehod Tatarskogo Batalyona Na Storonu Belorusskih Partizan", *Tatarstan,*No. 7, 2003.

15 R. A. Mustafin, *Po Sledam Poeta-Geroya. Kniga-Poisk,* Detskaya Literatura, Moskva 1971, s. 134.

16 BA-MA, RH 26-201/10, Bl. 37.

İdil-Ural Lejyonu'ndaki askerler savaş sırasında sosyal hayatlarına bir şekilde devam ettiler.

İdil-Ural Lejyonu askerleri namaz kılarken

savaşa gönderildi. Taburda 900 kişi vardı ve bunların 60 tanesi Almandı. Tabur çok iyi silahlandırılmıştı: üç tanksavar, makineli tüfekler, ağır ve hafif bombaatarlar. Tabur Komutanı Binbaşı Zeck, görüşmede zaman azlığı sebebiyle lejyonerlerin ideolojik eğitiminin zayıf kaldığına dikkat çekti. Birlikler cephede güçlü düşman ile karşı karşıya gelince Sovyet propagandasına kolay yem oldular. Bilindiği kadarıyla bazı Tatar aydınları geceleyin Alman personellerine saldırı ile başlayan ayaklanmanın liderliğini üstlendiler." 14 Mart tarihinde polis birimi 557 lejyonerin partizanlara katıldığını tespit etti. "*Onlar Turba Fabrikası'nda Birulin'e teslim oldular. Daha sonra kuzey yönüne gidip Kozloviç Gölü civarına vardılar. Onlara şüpheyle yaklaştıkları için 20-30'ar gruplara ayırdılar*."[17] Tatar lejyonerleri hakkında bahsedilen günlüğün bir başka yerinde daha bilgi verilmektedir. Günlükte verilen bilgiye göre, "Kugelblits" operasyonu esnasında 252 partizan öldürülmüş olup bunlardan ikisi Alman üniforması giyen Tatarlardı. Esir alınan dokuz partizandan biri de Tatar lejyoneri idi. Polisin bildirdiğine göre, öldürülenlerin kesin sayısı bilinmiyordu.

Böylece İdil-Tatar Lejyonu'nun ilk savaş macerası Alman tarafı için başarısızlıkla sonuçlandı. Bahsedilen belgelerde, dolaylı da olsa bunun sebepleri açık görülmektedir. Öncelikle "bazı Tatar aydınlarının" lejyonerler arasındaki faaliyetleri etkili oldu. Bunlar taburun partizanlar tarafına geçmesini sağladılar.

Partizanlar tarafına geçen eski lejyonerlerin hemen Almanlara karşı mücadelelere katıldığı görülmektedir. Özellikle 28 Şubat 1943 tarihindeki çatışmalar ablukayı yarmak maksadıyla çok yoğun oldu.

825. Tabur'un ayaklanması Alman yönetiminde şok etkisi yarattı. Bu olay, Doğu lejyonlarının bundan sonraki süreçteki kaderinin belirlenmesinde önemli rol oynadı.

826. Tabur

826. Tabur'un 15 Aralık 1942 tarihine planlanan oluşumu gerçekleşmedi ve tabur Jedlni'de 15 Ocak 1943 tarihinde kuruldu. 1943 yılının Mart ayında 825. Tabur isyan ettikten sonra 826. Tabur gözlerden uzak Hollanda'nın Breda şehrine gönderildi.[18] Tabur burada güvenlik ve diğer işlerde görevlendirildi. 826. Tabur'un askerî operasyonlara dâhil edilmesine cesaret edilemedi.

1Eylül 1943 tarihinde tabur büyük ihtimalle Fransa'da idi (Daha net bilgiye sahip değiliz),[19] 2 Ekim 1943 tarihinde tabur yeniden Hollanda'ya gönderildi ve 1945 yılının başlarına kadar orada kaldı.[20]

R. A. Mustafin 826. Tabur'da isyan girişiminin olduğunu, fakat bunun Alman istihbaratı tarafından tespit edilerek önlendiğini bildirmektedir. Bu olaydan sonra taburdaki 26 örgüt üyesi idam edildi, 200 lejyoner de ceza kamplarına gönderildi.[21] Bu konu ile ilgili belgelere rastlayamadık.

17 Archiv des Bundesbeauftragten für die Stasi-Unterlagen (BStU-Zentralarchiv), RHE 5/88-SU, Bd.1, Bl. 95, 97, 100.

18 Georg Tessin, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg.* 1939-1945. Bd. 13: Die Landstreitkräfte 801-13400. Osnabrück: Biblio, 1976, s. 33.

19 Bundesarchiv, NS 31/55, Bl. 8.

20 *Die geheimen Tagesberichte der deutschen Wehrmachtführung im Zweiten Weltkrieg 1939-1945.* Bd. 8: 1September 1943 - 30 November 1943. Osnabrück: Biblio, 1988, s.168.

21 R. A. Mustafin, *Po Sledam Oborvannoy Pesni,* İzvestiya, Moskva 1974, s. 199-200. M.

Alman komutan İdil-Ural Lejyonu'ndaki Türk askerlerle.

827. Tabur

Tabur 10 Şubat 1943 tarihinde Jedlni'de oluşturuldu. 22 Haziran 1943 tarihinde 827. Tabur, Batı Ukrayna'daki Drogobıç şehrine ulaştı ve partizanlara karşı mücadele etmesi için 365. Saha Komutanlığı emrine verildi.[22]Bilindiği gibi bu dönemde Almanlar, Batı Ukrayna'da partizanlara karşı çetin mücadele veriyordu ve bazı millî taburlar destek için buraya gönderildi. 827. Tatar Taburu da bunlardan biri idi.

1943 yılının Ekim ayının başlarında 827. Tabur batıya kaydırıldı.[23] 13 Ekim 1943 tarihinde tabur Fransa'nın Lannion şehrine ulaştı ve 7. Ordu'ya dâhil edildi.[24]

Batı Ukrayna'da partizanlara karşı verilen mücadelede 827. Tabur da Alman komutanlarını hayal kırıklığına uğrattı. Hatta taburun bu bölgeye gelmesi partizanların güçlenmesine neden oldu, çünkü lejyonerlerin çoğu kaçarak partizanlara katıldı. Tabur Fransa'ya nakledildikten sonra bile Almanlar için "güvenilmez" birlik olarak kaldı. Çünkü lejyonerlerin çoğu burada da Fransız partizanlarına dâhil oldu.

828. Tabur

Bu tabur Jedlni'de 1 Nisan 1943 tarihinde oluşturulmaya başlandı ve aynı yılın 1 Haziran tarihinde kuruluşu tamamlandı.

28 Eylül 1943 tarihinde "güvenilemez" bulunan 827. Tabur'un yerine Batı Ukrayna'ya gönderildi.[25] Almanların yeni gelen lejyonerlere olan umudu boşa çıktı. Kaynaklar pek çok lejyonerin taburdan kaçarak bölgede bulunan partizanlara katıldığını ortaya koymaktadır.

829. Tabur

24 Ağustos 1943 tarihinde Jedlni'de önceki sisteme göre oluşturuldu. Posta kodu 44547. İlk taburlardaki başarısızlıklar yüzünden 829. Tabur uzun zaman Jedlni'de bulundu. Fakat sonraları Batı Ukrayna'ya yerleştirildi.[26]

829. Tabur'un ömrü uzun olmadı. Askerî Bölge Valiliği'nin 29 Ağustos 1944 tarihli kararı ile tabur "güvenilmez" gerekçesi ile dağıtıldı.[27]

830. Tabur

830. Tabur'un ne zaman kurulduğuna dair net bir bilgi yoktur. 1 Eylül 1943 tarihli belgede bu taburdan bahsedilmektedir.[28] Fakat o tarihte bu taburun oluşturulmuş olması şüphelidir. Çünkü 26 Ekim tarihli bir başka belgede taburun daha oluşum aşamasında olduğu yazılmaktadır.[29]

Almanlar taburu partizanlara karşı kullanmaya cesaret edemedi: Tabur, Batı Ukrayna ve Polonya'daki yerleşim yerlerinin güvenliğini sağladı.

1944 yılının Haziran ayında Radom'da bulunan Alman birliği, 830. Tabur'dan "Komünist eşkiyalar" ile bağlantı

Çerepanov Mustafin'in bilgilerini tamamlarcasına, "826. Tabur 1944 yılında isyan çıkardı ve Fransız (? - İ.G.)partizanlarının tarafına geçmeye çalıştı" demektedir (M. V. Çerepanov, "V Krivom Zerkale Spravedlivosti", *Tatarstan,* No. 7, 1991, s. 41). Kaynaklarda bununla ilgili bilgi bulamadık.

22 BA-MA, RH 53-23/51, Bl. 88.

23 BA-MA, RH 53-23/43, Bl. 22

24 *Die geheimen Tagesberichte der deutschen Wehrmachtführung,* s. 233, 248.

25 BA-MA, RH 53-23/42, Bl.267.

26 BA-MA., RH 53-23/44, Bl. 136.

27 BA-MA., Bl. 164.

28 BA-Potsdam, NS 31/55, Bl. 8.

29 BA-MA , RH 53-23/51, Bl. 100.

arayışında olan bir ere ulaştı. Bu er, lejyonerlerden 20'sini organize ederek 17 Haziran'ı 18 Haziran'a bağlayan gece Alman personelleri öldürerek silah deposunu teşhis edip ve çaldığı arabaya silahları yükleyerek partizanlara kaçmayı planladı. Fakat 12 ve 15 Haziran tarihlerinde isyanı organize eden 20 kişi tutuklandı ve hapse atıldı. Bunların 17'si delil yetersizliğinden daha sonra Askerî Mahkeme tarafından serbest bırakıldı. Gizli polis temsilcilerinin görüşlerine göre, hukukî olarak bu karar doğruydu, ama onun öngörülemeyen sonuçları olabileceği için durumun Doğu Birimleri komutanı ile ayrıntılı bir şekilde ele alınması tavsiye edildi.[30]

Savaşın son evresinde 830. Tabur, 2. Ordu bünyesinde inşaat ve istihkâm taburu olarak mevcudiyetini korudu. 1945 yılının başlarında Vistül'e, daha sonra Pomeranya'ya çekildi.[31]

831. Tabur

1943 yılının sonbaharında Jedlni'de oluşturuldu. Ekim ayının ikinci yarısına ait bir belgede muhafız birliği (veya güvenliği sağlayacak birlik) olarak (Sicherungsbataillon) görülmektedir. Belgeden anlaşıldığı kadarıyla bu tabur Jedlni'deki İdil-Tatar Lejyonu'nun güvenliğini sağlıyordu.[32]

831. Tabur ile ilgili kaynaklarda başka bilgi bulunmamaktadır. İdil-Tatar Lejyonu'nda 832., 833. ve 834. taburların oluşturulması 1943 yılının sonbahar ayları için planlandı. 1 Eylül 1943 tarihli belgede bu birliklerin oluşturulmakta olduğu belirtilmekte, ama onlarla ilgili bilgi verilmemektedir. Büyük ihtimalle bu birlikler oluşturulamadı. G. Tessin konu ile ilgili "onların oluşturulması daha karara bağlanmadı. Çünkü verilen posta kodları 1943 yılının Aralık ayında yeniden silindi" demektedir.[33] Bu Tatar taburlarının oluşturulduğuna dair herhangi bir belgeye rastlanmamıştır.

29 Eylül 1943 tarihinde Hitler bütün Doğulu gönüllülerin Doğu'dan Batı'ya nakli konusunda talimat verdi[34] ve bu talimat, Alman Genelkurmay Başkanlığı'nın 2 Ekim 1943 tarihli Polonya'daki Doğu lejyonlarının Fransa'nın

Doğu lejyonu askerleri

Nansy şehrinde bulunan Batı Ordusu Komutanlığı emrine verilmesi kararına (No. 10570/43) yansıdı.[35] Nakil işlerinin aşağıdaki sırayla gerçekleştirilmesi planlandı:

1. Gürcü Lejyonu; 2. Kuzey Kafkasya Lejyonu; 3. Doğu Lejyonları Komutanlığı; 4. Lejyonlardaki Subay Okulu; 5. İdil-Tatar Lejyonu ve Tercümanlar Okulu; 6. Ermeni Lejyonu; 7. Türkistan Lejyonu; 8. Azerbaycan Lejyonu. Dolayısıyla Doğu lejyonlarının tamamının nakledilmesi söz konusu değildi, bazı lejyon birimleri oldukları yerlerinde bırakıldı. Fransa'ya Doğu lejyonlarının bütün komuta kademesi, önemli kampları ve bazı taburları nakledildi.

Bu tür kapsamlı çalışmayı gerçekleştirmek için Albay Müller komutanlığında Özel Tasviye Merkezi kuruldu. Karardaki tahliye sırasına ana hatlarıyla uyuldu. Örneğin, İdil-Tatar Lejyonu Komutanlığı Jedlni'nden 19 Ekim 1943 tarihinde ayrıldı. Doğu Lejyonları Komutanlığı ve Merkezi 24 Ekim'de yola çıktı.[36] Nakliye işi özel askerî trenler ile acilen gerçekleştirildi. 225. Saha Komutanlığı 21 Ekim'de "Doğu lejyonlarının nakil işinin büyük sorun

30 BA-Potsdam, Film 56636, A 196.
31 Georg Tessin, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht,* Bd.13, S. 38.
32 BA-MA , RH 53-23/51, Bl. 100.
33 Georg Tessin, Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht, Bd.13, S.40-42.
34 Hans-Werner Neulen, *An deutscher Seite.* Internationale Freiwillige von Wehrmacht und Waffen-SS, München 1985, s. 331.
35 BStU-Zentralarchiv, RHE 5/88-SU, Bd. 3, Bl. 91.
36 BA-MA, RH 53-23/43, Bl. 36.

12 Şubat 1944 tarihinde Dresden Askerî Mahkemesi tarafından idam edilenler arasında Musa Celil de yer alıyodu.

oluşturduğunu ve çok sayıda lejyonerin Varşova'da toplandığını bildiriyordu."[37] 1943 yılının Kasım ayının ilk yarısında nakil işi çözüldü. 1 Mart 1944 tarihi itibarıyla Batı Ordusu bünyesinde resmî olarak 61.439 yabancı ve Doğulu gönüllü bulunmaktaydı.[38]

Doğu Lejyonları Komutanlığı 1943 yılının Ekim ayında Fransa'nın Nansy şehrindeyken, Kasım ayının sonlarında komutanlık güneye Millau şehrine nakledildi.[39] 15 Mart 1944 tarihindeki Almanlar açısından hoş olmayan askerî durumdan ötürü Doğu Lejyonları Komutanlığı yeniden Nansy'e taşındı (Burada söz konusu olan sadece Doğu Lejyonu Komutanlığı'dır, Alman ordusundaki bütün gönüllüler değildir).[40]

37 BA-MA, Bl.54.
38 H.-W.Neulen, *An deutscher Seite,* s. 331.
39 BStU-Zentralarchiv, RHE 5/88-SU, Bd. 3, Bl. 98.
40 BA-MA, Bl. 101.

1944 yılının başlarında Fransa'da Doğu halklarından oluşan birliklerin yeniden yapılandırılması işi ciddi şekilde ele alınmaya başlandı ve büyük ihtimalle bunun amacı, onlar üzerindeki kontrolü arttırmak ve onların savaşa olan hazırlıklarını en üst düzeye çıkartmaktı.[41] 1944 yılının Şubat ayında Leon'da Albay Holste komutanlığında Ana Gönüllü Tümeni (Freiwilligen Stamm Division) adıyla yeni yapılanma oluşturuldu. Aynı yılın Mart ayının sonunda Holste'nin yerine Tümgeneral Henning getirildi. Tümene bağlı alaylar erlerin milletlerine göre oluşturuldu. Karargâhı Le Puy şehrinde bulunan İdil-Tatar Lejyonu, 2. Alay'a bağlıydı ve bu lejyonun isminde değişikliğe gidilmedi.[42]

Batı Avrupa'nın çeşitli bölgelerine yerleştirilen Doğu tugayları sadece Atlantik Duvarı'nın korunmasında değil, Doğu'da olduğu gibi partizanlara karşı yapılan mücadelede de kullanılıyordu. Örneğin, 1944 yılının Haziran ayının başlarında Chantal'da Fransız partizanlarına karşı yapılan mücadeleye İdil Tatar Lejyonu'ndan üç bölük katıldı. Ağustos ayının başlarında Issoire ve Rochefort'ta Fransız partizanlarına karşı yapılan eylemlere de İdil Tatar Lejyonu bölükleri iştirak etti.[43]

Doğu lejyonları Fransa'da genel olarak Ukrayna'daki özelliklerini koruyorlardı. İdil-Tatar Lejyonu burada da "güvenilmez" kategorisinde değerlendirildi. 13 Temmuz 1944 tarihinde Clermont-Ferrand'da bulunan 588. Saha Komutanlığı raporunda "*Tatar Lejyonu'nun istihbarat grubu daha önce kaçan Ermeni lejyonerlerini yakalamak dışında hiçbir başarı gösteremedi"* denilmektedir.[44] Aynı komutanlık, 1944 yılının 29 Temmuz'unu 30'una bağlayan gece bir Rus subayı ve İdil-Tatar Lejyonu'na bağlı 78 askerin partizanlara kaçtığını, geride kalanların ise hemen kışlaya götürüldüğünü bildiriyordu.[45] Özellikle savaşın son safhasında Doğu lejyonerlerinin partizanlara dâhil olma vakalarının çok olduğu bilinmektedir.[46]

41 Bununla ilgili ayrıca bkz. O. V. Romanko, *Musulmanskie Legionı Vo Vtoroy Mirovoy Voyne,* AST, Moskva 2004, s. 204-206.
42 Institut für Zeitgeschichte (IfZ-München), Zs 407/I - Heygendorff, Bl. 51.
43 BA-MA, RH 36/509, Bl. 8.
44 BA-MA, Bl. 46.
45 BA-MA, Bl. 61. M. Çerepanov'un yazdığına göre örneğin, Yukarı Luara'dan Fransız direnişçileri tarafına yaklaşık 1.500 eski lejyoner (sadece İdil-Tatar Lejyonu'ndan değil) geçti. Bunlardan 352. Direniş Taburu oluşturuldu ve bu tabur Ağustos 1945'e kadar Le Puy-en-Velay'da görev yaptı. Bkz. M. V. Çerepanov, "Dve Jizni Kapitana Utyaşeva", *Tatarstan*, No. 10, 1993, s. 60.
46 Bu tür yayınlardan bazıları şunlardır: B. Bronşteyn, "Pensioner Frantsuzskogo Znaçeniya", *İzvestiya,* 23 Aralık 1995; R. Kaşapov, "İz Plena - s Voennım Krestom de

Batı cephesindeki Doğulu gönüllülerden oluşturulan tugayların çoğu küçük birimlere ayrılarak, çeşitli illerdeki büyük Alman birimleri arasına dağıtıldı. Pek çok lejyoner birbirlerinden ayrı kalınca çok tedirginlik yaşadı. Kısacası, Doğu lejyonlarının Batı Avrupa'da da kullanılması Almanlar için istenilen sonuçları ortaya çıkarmadı. Pek çok lejyoner, ilerlemekte olan Sovyet ordusuna esir düşmekten korkuyor ve müttefiklere esir düşmeyi yeğliyordu. Fakat müttefiklere esir düşenlerin de kaderi farklı olmadı: SSCB'nin müttefikleri ile imzaladığı anlaşma gereği, İngiliz ve Alman ordularının eline geçen Sovyet vatandaşları daha sonra SSCB'ye iade edildi. Vatanlarına dönen bu kişilerin çoğunu sert cezalar bekliyordu.[47]

Böylece, Almanların 1942-1943 yıllarında Tatar, Başkurt ve Çuvaşların da dâhil olduğu SSCB'deki Türk halklarının temsilcilerinden istifade etme planı başarısız oldu. Nazilerin bu planının başarısızlığında onlara karşı Doğu lejyonerleri arasında çalışan yeraltı örgütlerin de önemli rolü oldu. Bu tür örgütlerin en meşhuru Gaynan Kurmaşev ve Musa Celil'in liderliğini üstlendiği örgüttü.[48] Bu örgüt büyük ihtimalle 1942 yılının sonlarında faaliyete başladı. Almanlara esir düşen Tatar subayları örgütün faal üyeleri oldu. Örgüt üyelerinin amacı, İdil-Ural Lejyonu'nu içeriden dağıtmak ve isyan çıkartmaktı. Onlar amaçlarını gerçekleştirmek için 1942 yılının sonbaharında Almanya Doğu Bakanlığı tarafından lejyonerler için çıkarılmaya başlanan İdil-Ural Gazete Matbaası'nı kullandılar.

Gaynal Kurmaşev yeraltı örgütleri kurdu ve onları koordine etti. Almanya ve Polonya'da serbest dolaşım hakkına sahip olan Musa Celil lejyonerler arasında propaganda çalışmalarını üstlendi. Vineta Propaganda Radyosu'nda çalışan Ahmet Simaev ise listeleri hazırlıyor ve direniş grupları hakkında bilgi topluyordu.

Maalesef, Kurmaşev ve Celil'in Nazi karşıtı çalışmaları Alman istihbaratı tarafından sekteye uğratıldı: 11 Ağustos

Berlin'deki Plötzensee Hapishanesi

gecesinde bu gruba üye olan 40 kişi tutuklandı. Yapılan incelemeler yeraltı örgütün çalışmalarını ayrıntılı şekilde ortaya çıkarttı. 12 Şubat 1944 tarihinde Dresden'de Askerî Mahkeme 12 kişiye idam cezası verdi. Bunlar Musa Celil, Gaynan Kurmaşev, Abdulla Aliş, Ahmet Simaev, Ahat Atnaşev, Abdulla Battalov, Fuat Bulatov, Salim Buharov, Fuat Safulmülükov, Zinnat Hasanov ve Garif Şabaev idi. İdam kararına gerekçe olarak şüphelilerin "düşmanla işbirliği" ve "askerî güce zarar verme" faaliyetleri gösterildi. Bu gerekçe, İdil-Ural Lejyonu'nda mevcut olan Direniş Grubu'nun çalışmalarının Nazi Almanyası'na büyük zarar verdiğini göstermektedir.

25 Ağustos 1944 tarihinde bahsi geçen gruba üye kimseler Berlin'de bulunan Plötzensee Hapishanesi'nde idam edildiler. Günümüzde Berlin'de bulunan Faşizm'e Direniş Müzesi'nde Tatar yeraltı örgütü üyeleri için hatıra plaketi, Plötzensee Hapishanesi'nde ise bu kahramanlar hakkında bilgiler içeren standlar konuldu.

Savaş tarihi bize insan fıtratının çeşitli yönlerini yansıtan örnekleri göstermektedir: Toplu kahramanlıklar, zafer için fedakârlık, yorulmak bilmeden çalışmak vs. Bununla birlikte korkaklık ve ihanet durumları da oluyordu şüphesiz. Savaş tarihinin en trajik sayfalarından biri esaret ve esirlerin kaderleridir. Bu makalede II. Dünya Savaşı döneminde İdil-Ural halklarının tarihinin yalnızca bazı örnekleri verilebildi. Günümüz Rusya tarihçileri bu zor ve trajik konuda öncelikle savaşın bir trajedi olduğunu, günümüz nesillerinin savaşı her zaman endişeyle anması gerektiğini akıllarında tutarak araştırmalarına devam etmektedirler. Tarihî tecrübenin de insanları barış ve birliğe götürmesi gerekmektedir.

Gollya", *Respublika Tatarstan,* 13 Ağustos 1994; R. Kaşapov, "Geroy Soprotivleniya İz Tatarstana", *Kazanskie Vedomosti,*16 Nisan 1992; R. Kaşapov, "Yaktaşlarıbız - Makilar", *Ellüki,* 16 Eylül 1994; R. Mustafin, "Pismo İz Frantsii", *Kazanskie Vedomosti,* 15 Şubat 1992; M. V. Çerepanov, "Dve Jizni Kapitana Utyaşeva", *Tatarstan,* No. 10, 1993, s. 50-61; M. V. Çerepanov, "Predannıy Rodinoy", *Posev,* No. 5, 1995, s. 86-93.

47 Almanya ve onların müttefiklerine esir düşen eski lejyonerlerin ve bütün Sovyet vatandaşlarının hayatları çok trajiktir. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. N. D. Tolstoy, *Jertvı Yaltı,* Russkiy Put, Moskva 1996.

48 A. O. Ahtamzyan, "Kurmaşeve i Desyati Drugih", Kaznennıh v Berline za "Podrıv Voennoy Moşi" Germanskogo Reyha", *Tatarskie Novosti,* No. 1 (90), 2002; R. A. Mustafin, *Po Sledam Poeta-Geroya. Kniga-Poisk,* Detskaya Literatura, Moskva 1971.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Bundesarchiv-Koblenz (BA-Koblenz), NS 19/2523.

Bundesarchiv (BA), NS 31/55

Bundesarchiv-Potsdam (BA-Potsdam), NS 31/55.

BA-Potsdam, Film 56636, A 196.

Bundesarchiv-Militäarchiv (BA-MA), RH 19 III/492, Bl. 172 oder RH 19 V/79

BA-MA, RH 19 V/110

BA-MA, RH 26-201/10

BA-MA, RH 36/509

BA-MA, RH 53-23/38

BA-MA, RH 53-23/42

BA-MA, RH 53-23/43

BA-MA., RH 53-23/44

BA-MA, RH 53-23/51

BA-MA, RH 58/42, Stammtafel der Wolgatatarischen Legion.

Archiv des Bundesbeauftragten für die Stasi-Unterlagen (BStU-Zentralarchiv), RHE 5/88-SU, Bd.1

BStU-Zentralarchiv, RHE 5/88-SU, Bd. 3

Araştırma Eserler

Ahmadeev, T. H.,*Vklad Başkortostana v Velikuü Pobedu,* Başkirskoe Knijnoe İzdatelstvo, Ufa 1995.

Ahtamzyan, A.O., "Kurmaşeve i Desyati Drugih", Kaznennıh v Berline za "Podrıv Voennoy Moşi" Germanskogo Reyha", *Tatarskie Novosti,* No. 1 (90), 2002.

Bikmeev, M. A., *Başkortostan v Godı Vtoroy Mirovoy Voynı. 1939-1945 Godah,* BGPU, Ufa 2000.

Bronşteyn, B., "Pensioner Frantsuzskogo Znaçeniya", *İzvestiya,* 23.12.1995.

Burmistrov, V. M., *Naşi Zemlyaki v Borbe s Faşizmom,* Novoe Vremya, Çeboksarı 2005.

Çerepanov, M. V., "Dve Jizni Kapitana Utyaşeva", *Tatarstan,* No. 10, 1993, s. 50-61.

Çerepanov, M. V., "Predannıy Rodinoy", *Posev,* No. 5, 1995, s. 86-93.

Çerepanov, M. V., "V Krivom Zerkale Spravedlivosti", *Tatarstan,* No. 7, 1991.

Die geheimen Tagesberichte der deutschen Wehrmachtführung im Zweiten Weltkrieg 1939-1945. Bd.8: 1 September 1943 - 30 November 1943. Osnabrück: Biblio, 1988.

Efimov, L. A., "Çuvaşiya v Godı Velikoy Oteşestvennoy Voynı (1941-1945 Godah)", *Stranitsı İstorii Çuvaşii,* Çeboksarı 2001, s. 203-215.

Garaev, M., "Naşi! Perehod Tatarskogo Batalyona Na Storonu Belorusskih Partizan", *Tatarstan,* No. 7, 2003.

Gilmanov, Z. İ., *Tatarskaya ASSR v Velikoy Oteçestvennoy Voyne 1941-1945 Godah,* Tatknigoizdat, Kazan 1977.

Gilmanov, Z. İ., *Trudyaşiesya Tatarii Na Frontah Velikoy Oteçestvennoy Voynı,* Tatknigoizdat, Kazan 1981.

Gilyazov, İ. A., *Legion "İdel-Ural". Predstaviteli Narodov Povoljya i Priuralya Pod Znamenami "Tretyego Reyha",* Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Kazan 2005.

Gilyazov, İ. A., "Türk-Tatar Idil-Ural Mücadele Birligi" - "Tatar Lejyonu", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi,* No. 221, Mayıs 2005, s. 20-23.

Gilyazov, İ. A.,*Legion "İdel-Ural",* Veçe, Moskva 2008.

Glubokiy Tıl. Başkiriya v Godı Velikoy Oteçestvennoy Voynı. Hudojestvenno-Dokumentalnoe Povestvovanie, Başkortostan, Ufa 2005.

Hoffmann, Joachim, *Die Ostlegionen 1941-1943. Turkotataren, Kaukasier und Wolgafinnen im deutschen Heer.* Freiburg 1976, s. 30-31.

Kabirova, A. Ş., *Sorokovıe-Rokovıe. Tatarstan v Godı Voennogo Liholetya,* İnstitut İstorii İm. Ş. Marcani AN RT, Kazan 2011.

Kabirova, A. Ş., "Tatarı i Tatarstan Vo Vtoroy Mirovoy Voyne", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen,* VII, *Tatarı i Tatarstan v XX - Naçale XXI Veka,* İnstitut İstorii İm. Ş. Marcani AN RT, Kazan 2013, s. 379-406.

Kabirova, A. Ş.,*Voyna i Obşestvo: Tatarstan v 1941-1945 Godah,* Fen, Kazan 2011.

Kaşapov, R., "Yaktaşlarıbız - Makilar", *Ellüki,* 16.09.1994.

Kaşapov, R.,"İz Plena - s Voennım Krestom de Gollya", *Respublika Tatarstan,* 13.08.1994.

Kaşapov, R., "Geroy Soprotivleniya İz Tatarstana", *Kazanskie Vedomosti,*16.04.1992.

Mustafin, R. A., *Po Sledam Oborvannoy Pesni,* İzvestiya, Moskva 1974.

Mustafin, R. A., *Po Sledam Poeta-Geroya. Kniga-Poisk,* Detskaya Literatura, Moskva 1971.

Mustafin, R., "Pismo İz Frantsii", *Kazanskie Vedomosti,* 15.02.1992.

Naumov, A.,*Çuvaşskaya ASSR v Period Velikoy Oteçestvennoy Voynı. Iün 1941-1945 Godah. Sbornik Dokumentov i Materialov,* Çuvaşskoe Knijnoe İzdatelstvo, Çeboksarı 1975.

Neulen, Hans-Werner, *An deutscher Seite.* Internationale Freiwillige von Wehrmacht und Waffen-SS, München 1985.

Pamyat (Svedeniya o Pogibşih Na Frontah Velikoy Oteçestvennoy Voynı Jitelyah Respubliki Tatarstan), I-XXVII, ed. A. A. İvanov, R. R. İdiatullin, Kniga Pamyati, Kazan 1993-2010.

Pamyat / Astăvăm: Posvyaşaetsya 50-Letyu Pobedı v Velikoy Oteçestvennoy Voyne 1941-1945 Godah, yay. haz. N. V. Pırkin, I-VI, Çuvaşskoe Knijnoe İzdatelstvo, Çeboksarı 1995-2000.

Pamyat: Spiski Pogibşih v Velikoy Oteçestvennoy Voyne 1941-1945 Godah: Başkortostan, yay. haz. M. A. Aüpov, I-XXII, Kitap, Ufa 1994-2000.

"Proval Operatsii "Şarovaya Molniya", *Tatarı v Partizanskih Otryadah Belorussii v Godı Velikoy Oteçestvennoy Voynı, Sbornik Statey,* Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Kazan 2010.

Romanko, O. V., *Musulmanskie Legionı Vo Vtoroy Mirovoy Voyne,* AST, Moskva 2004.

Suhova, E. V., *Edinstvo Fronta i Tıla v Velikoy Oteçestvennoy Voyne 1941-1945 Godah (Na Materialah Çuvaşskoy ASSR),* PBOYuL, Çeboksarı 2008.

Tatarstan v Godı Velikoy Oteçestvennoy Voynı 1941-1945 Godah k 65-Letiü Pobedı, yay. haz. A. A. İvanov, F. S. Habibullina, Kniga Pamyati, Kazan 2009.

Tatarstan v Godı Velikoy Oteçestvennoy Voynı. Stranitsı Sotsialnoy İstorii. Sbornik Dokumentov i Materialov, yay. haz. A. Ş. Kabirova, Glavnoe Arhivnoe Upravlenie Pri Kabinete Ministrov Respubliki Tatarstan, Kazan 2011.

Tessin, Georg, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg.* 1939-1945. Bd. 13: Die Landstreitkräfte 801-13400. Osnabrück: Biblio, 1976.

Tolstoy, N. D., *Jertvı Yaltı,* Russkiy Put, Moskva 1996.

Vsenarodnoe Partizanskoe Dvijenie v Belorussii v Godı Velikoy Oteçestvennoy Voynı (İün 1941-İyul 1944 gg). Dokumentı i Materialı v Treh Tomah, II:Razvitie Vsenarodnogo Partizanskogo Dvijeniya vo Vtoroy Period Voynı. Kniga Pervaya (Noyabr 1942 - İün 1943 gg), Minsk 1973.

ARMIANS'K
KRASNOPEREKOPS'K
Rozdol'ne
Pervomais'ke
DZHANKOI
Vil'ne
Azovs'ke
Krasnohvardiis'ke
Nyzhn'ohirs'kyi
Soviets'kyi
Novoselivs'ke
Oktiabrs'ke
SAKY
Novofedorivka
Hvardiis'ke
Ahrarne
Aeroflots'kyi
Hresivs'kyi
Molodizhne
SIMFEROPOL'
Zuia
BILOHIRS'K
Mykolaivka
Poshtove
BAKHCHISARAI
Nauchnyi
Kacha
SEVASTOPOL'
INKERMAN
Kuibysheve
ALUSHTA
Partenit
Krasnokamianka
Hurzuf
Nikita
Masandra
YALTA
Livadiia
Oreanda
Vynohradne
Haspra
Kurpaty
Koreiz
Holuba
Zatoka
ALUPKA
Simeiz
Berehove
Ponyzivka
Katsiveli
Foros
SUDAK
Novyi Svit
Soviets'ke
A V T O N O M N A
R E S P U B L I K A
K R Y M
H O R Y
K R Y M S ' K I
Kosa Arabats'ka
m. Khersones
m. Fiolent
m. Sarych
Chonhar
Syvash
Heniches'ka Hirka
Schastlyvtseve
Strilkove

II. DÜNYA SAVAŞI'NDA KIRIM TÜRKLERİNİN SİYASÎ FAALİYETLERİ

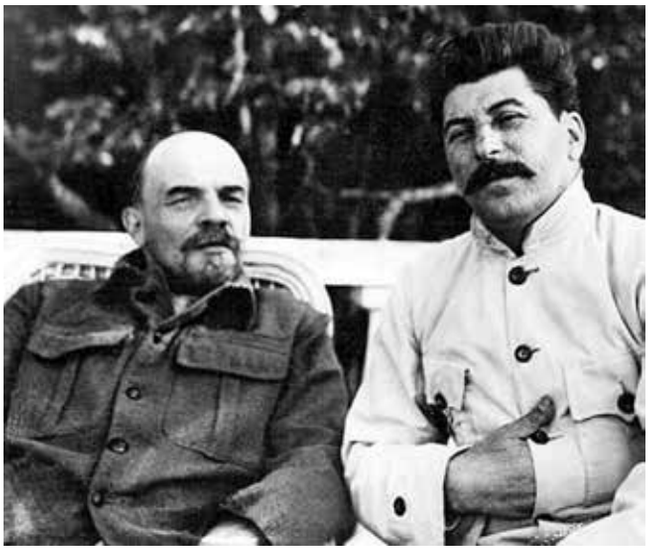
Doç. Dr. Giray SAYNUR DERMAN*

Giriş

1924 yılında V. İ. Lenin'in ölümünden sonra Sovyetler Birliği'nin başına geçen İ. Stalin, 1953 yılına kadar 29 yıllık iktidarı boyunca Sovyet ideolojisini şekillendirdi. Bu dönemde Sovyetler Birliği; bürokratik işleyişini ve parti yapısını oluşturdu, sanayileşti, II. Dünya Savaşı'na girdi ve galip çıktı. Sürgünler, kıyımlar, infazlar, kamplar, açlık dönemi yaşandı. Milyonlarca insan öldü. Bütün bu gelişmelere rağmen Sovyetler Birliği, yine bu dönemde bir dünya gücü olarak iki kutuplu dünya düzeninde yerini aldı.

Sovyetlerin II. Dünya Savaşı'nda cephede ön saflara sürdüğü bölüklerin büyük bir kısmı Türklerden oluşuyordu. Savaşın başında tüm Rusya Türkleri gibi Kırım Türkleri/Tatarları için de esaretlerinin sona ermesi için bir ümit belirdi. Alman ordusunu Kırım'a girişte kurtarıcı olarak selamlayan Kırım Türkleri aslında durumun hiç de öyle olmadığını, Almanların o coğrafyaya sömürge imparatorluğunu kurdukları zaman anladılar. Alman ordusu Kırım'da yaklaşık iki buçuk yıl kaldı ve bu süre zarfında Kırım Türkleri Ruslar gibi Almanlara da güvenilemeyeceğini gördüler. Kısa bir süre sonra ise Kırım Türkleri Ruslar tarafından Almanlarla işbirliği yaptıkları gerekçesiyle suçlandılar ve sürgün edildiler. Bu dönemde Rusya Türklerinin Cafer Seydahmet Kırımer, Müstecip Ülküsal, Ayaz İshaki, Mehmet Emin Resulzade ve Edige Kırımal gibi önemli temsilcilerinin Almanya, Romanya, Türkiye, Polonya ve Kırım'daki siyasî oluşumları ve yazışmalarından oluşan çalışmamın temel problematiği savaş öncesi ve sonrası dönemde Kırım Türklerinin siyasî faaliyetleri ve bağımsızlık mücadeleleridir.

Bu araştırmada, Müstecip Ülküsal'ın *II. Dünya Savaşı'nda 1941-1942 Berlin Hâtıraları ve Kırım'ın Kurtuluş Dâvası* ve Edige Kırımal'ın *Der Nationale Kampf der Krimtürken (Kırım Türklerinin Millî Mücâdelesi)*, Patrik von zur Mühlen'in *Gamalıhaç İle Kızılyıldız Arasında (II. Dünya Savaşında Doğu Halklarının Milliyetçiliği)* adlı eserleri, *Emel Mecmuası* ile *Yana Milli Yul* dergisi, orijinal mektuplar ve *Müstecip Ülküsal Hayatı ve Faaliyetleri* konulu tez çalışmamdan yararlanarak nitel yöntemle tarama, veri toplama ve veri analizi ile araştırma sonuçlarımı oluşturdum.

Vladimir İlyiç Ulyanov Lenin ve İosif Stalin bir arada

II. Dünya Savaşı, 1939'dan 1945'e kadar süren Birleşik Krallık, ABD, Çin, Fransa, Almanya ve İtalya gibi devletlerin katıldığı küresel bir askerî çatışmadır. 100.000.000'dan fazla askerî personelin dâhil olduğu savaş, dünya tarihindeki en büyük ve en kanlı savaştır. Resmî kayıtlara göre II. Dünya Savaşı'nda 27.000.000 SSCB vatandaşı öldü (Bu rakamı 40.000.000'a kadar çıkaranlar da vardır). Bütün Sovyetler'de; 1935-1936 yılları arasında 190.246 kişi tutuklandı, bunlardan 2.347'si kurşuna dizildi. 1937-1938

* Sakarya Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi

I. Dünya Savaşı'ndan sonraki Avrupa haritası

yılları arasında 1.372.392 kişi tutuklandı, bunlardan 681.692'si kurşuna dizildi. 1939-40 yılları arasında ise 121.033 kişi tutuklandı; 4.644 kişi kurşuna dizildi.[1]

II. Dünya Savaşı sırasında Almanlarla işbirliği yaptıkları gerekçesiyle ilk önce Kırım Türkleri, akabinde Kafkasya halklarından Çeçenler, İnguşlar, aynı bölgede yaşayan Türk asıllı Karaçaylar, Balkarlar, Kalmuklar ve Gürcistan'ın güneybatısında yaşayan Meshet (Ahıska) Türkleri de topyekün sürgüne uğrayarak anavatanlarından koparıldılar. Kırım Türklerinin yaklaşık yarısı bu yolculuk esnasında ve sürgünü takip eden yıl içinde açlık ve sefalet yüzünden hayatlarını kaybetti.

Görüldüğü gibi Rus yayılmacılığının bir yöntemi olarak kabul edilen ve Rus egemenliği altında yaşayan Müslümanların varlığı sorununa kesin çözüm getirecek tek çıkar yol olarak görülen "sürgüne gönderme politikası" ilk olarak Kırım'da uygulandı ve sonraki yıllarda da sürgün politikası Ruslar tarafından Kafkas halkları için etkin olarak kullanıldı.[2]

1930 ile 1953 yıllarında topyekün sürgüne uğrayarak Sibirya, Orta Asya, Uzak Doğu ve Uralların boş arazilerine gönderilen bu insanların sayısı yaklaşık 6.000.000'du ve 1.500.000 de insanlık dışı yolculuklar sırasında hayatını kaybetti.

1 Nicholas Werth, "Strategies of Violence in the Stalinist USSR", *Stalinism and Nazism: History and Memory Compared,* ed. Henry Russo, trans. Lucy B. Golsanet et al., Lincoln University of Nebraska Press 2004, p. 57-80.

2 Justin Mc Carthy, *Ölüm ve Sürgün*, çev. Bilge Umar, İnkılap Yayınları, İstanbul 1995, s. 19; Suat Kolukırık, "Sürgün, Toplumsal Hafıza ve Kültürel Göç: ABD'deki Ahıska Türkleri Üzerine Bir Araştırma", *Bilig*, No. 59, 2011, s.168.

I. Dünya Savaşı'ndan Sonraki Dönemde Kırım (1917-1934)

Numan Çelebi Cihan

Rusya'da yaşanan 1917 Bolşevik İhtilali neticesinde Çarlık Rusya'nın yıkılmasıyla, Kırım Türklerinin de millî kurtuluş hareketleri başladı ve giderek hızlandı. Bolşevik İhtilali, Kırım Yarımadası'nın yerli halkı olan Kırım Tatarları için yeni bir devrin başlangıcı oldu. Bu doğrultuda 13 Aralık 1917'de Numan Çelebi Cihan Başkanlığı'nda Kırım Millî Hükümeti'nin kurulmasından[3] kısa bir süre sonra, Kırım Yarımadası Bolşeviklerin hâkimiyeti altına girdi ve Numan Çelebi Cihan Bolşevikler tarafından şehit edildi; akabinde de Kırım, Nisan 1918'de Almanlar tarafından işgal edildi.[4]

3 1917'de Kırım Türklerinin millî-kültür özerkliği ilan edilerek, Kırım Türklerinin Kurultayı'nın kararı ile "Kırım Demokratik Cumhuriyeti" ilan edildi. Ancak bu devlet uzun ömürlü olamadı.

4 Müstecip Ülküsal, *Kırım Türk-Tatarları (Dünü-Bugünü-Yarını),* İstanbul 1980, s. 227; Edige M. Kırımal, "Kırım Türkleri", *Dergi,* No. 59, 1970; A. G. Zarubin-V. G Zarubin, *Bez Pobediteley. İz İstorii Grajdanskoy Voyni* v Krımu, Simferopol 1997, s. 239; Giray Saynur (Bozkurt) Derman, "Kırım Türkleri ve Son Gelişmeler", *MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Seminerleri 1993-1994,* İstanbul 1995, s. 73-74; Giray Saynur (Bozkurt) Derman, "Kırım Tatarları ve Sürgün", *Stalin ve Türk Dünyası*, ed. Emine Gürsoy Naskali ve Liaisan Şahin, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007, s. 221-232; Giray Saynur (Bozkurt) Derman, "Kırım Tatarları ve Jenosit", *Kırım Dergisi*, No. 50, Ocak-Şubat-Mart 2005, s. 4-9.

25 Haziran 1918'de General Süleyman Sülkeviç başkanlığında Kırım Millî Hükümeti kuruldu. 1918 yılından 1920 yılına kadar olan bu dönemde Kırım, önce General Denikin kumandasındaki Beyaz Ruslar, daha sonra Bolşevikler, ardından General Vrangel komutasındaki Beyaz Ruslar tarafından işgal edildikten sonra Kasım 1920'de üçüncü ve son kez Bolşevikler tarafından işgal edildi ve işgal sırasında 60.000-70.000 kadar Kırım vatandaşı kurşuna dizildi. Kırım halkı, galeyana gelerek silahlı mukavemete başladı.[5]

Kırım Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Vladimir İlyiç Ulyanov Lenin'in bir yandan Kırım halkının mukavemetini kırmak, bir yandan da Rusya'daki bütün Müslümanların sempatisini kazanmak adına yaptığı planın bir gereği olarak 18 Ekim 1921'de kuruldu. Kırım Türklerinin millî özerkliğini tanıyan bu cumhuriyet Rusya'ya bağlandı.[6]

Devletleştirmeyi amaçlayan Bolşevizm rejimi gereği, özel mülkiyet kaldırıldı ve nüfusun büyük bir kısmını teşkil eden köylülerin yetiştirdiği ürüne devlet tarafından el konulması öngörüldü. Bu maksatla çiftçilerin devlete verecekleri ürün miktarı için kotalar tespit edildi. Kotalara uygun ürünü teslim edemeyenler ise ağır cezalara çarptırıldı. Ayrıca borcunu ödeyemeyenlerin tohumluk mahsullerine de el kondu. Şüphesiz alınan bu tedbirler, üretimin rekoltesini oldukça düşürdü. 1921-1922 yıllarında Rusya'da 49.000.000 kişi yoklukla mücadele etti ve 5.000.000 kişi açlık nedeniyle hayatını kaybetti. Bunların arasında Kırım Türkleri de vardı.[7] Kırım'da yaşanan açlık felâketi 100.000 kişinin canına mal oldu ki, bunların % 60'ından fazlası Kırım Tatarıydı. Bu ağır şartların yaşandığı dönemde başında Veli İbrahim'in bulunduğu Kırım Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Hükûmeti, Kırım Türklerinin millî partisi olan "Millî Fırka"nın eski mensupları ile sıkı irtibat ve yardımlaşmada bulunuyorlardı. Ayrıca bu kimseler hükûmette çeşitli görevler de üstlenmişlerdi. Söz konusu kadrolarla Kırım'ın millî kültürü ve ekonomi sahalarında belirli bir başarıya erişildi. Ancak bunun hemen ardından baskı dönemi başladı. Veli İbrahim'in Mayıs 1928'de idam

General Sülkeviç

edilmesini takiben, Kırım Tatar halkının siyasî şahsiyetlerinin ve aydınlarının topyekûn imhasına girişildi.[8]

Lenin'den sonra iktidara gelen Gürcü asıllı İosif Stalin istibdat dönemini başlattı. Bu uygulamaya "yıldırma ve Sovyetleştirme politikası" da denilmektedir. Bu politika Kırım'da, tarımın kolektifleştirilmesini, Kırım Türklerinin kültür, dil, yazı ve hayat tarzının her yönüyle Ruslaştırılmasını ifade ediyordu. Yani Lenin'in başlattığı Tatarlaştırma siyaseti, Sovyetleştirme siyasetine dönüştü. Lenin'in toprakları devletleştirme denemesi de yarım kaldı. Bir kısım köylü, hâlâ kendi tarlasını sürüyor, kendilerine bırakılan ürünleri pazarlarda satıyordu. Kendisi için sarsılmaz bir diktatörlük yaratan Stalin, Lenin'in yarım bıraktığı icraatı tamamladı.[9]

Veli İbrahim

5 Giray Saynur (Bozkurt) Derman, "Kırım Türkleri ve Son Gelişmeler", s. 73-74; Giray Saynur (Bozkurt) Derman, "Kırım Tatarları ve Sürgün", s. 221-232; Giray Saynur (Bozkurt) Derman, "Kırım Tatarları ve Jenosit, s. 4-9.

6 Edige Kırımal, "Kırım'da Topyekün Tehcir ve Katliam", *Dergi,* No. 5, Temmuz, Münih 1956, s. 5; Edige Kırımal, *Der Nationale Kampj der Krimtürken* (Kırım Türklerinin Milli Mücadelesi), Emsdetten/Westf 1952, s. 5.

7 Michael Sayers-Albert E. Kahn, *Sovyetlere Karşı Büyük Komplo 1917-1947 (The Great Conspiracy),* çev. İsmail Aydın, İstanbul 1990, s. 192.

8 Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu, "Kırım Tatar Milli Kurtuluş Hareketinin Kısa Tarihi", http://www.surgun.org/tur/bilgi.asp?yazi=ktmh

9 David E. Weingast, *Komünizmin İç Yüzü,* çev. Necmeddin Sefercioğlu, Ankara 1977, s. 94.

Gulaglarda ağır şartlarda çalıştırılan Kırım Türklerinin sayısı yaklaşık 10 bin civarındaydı.

Ukrayna'da 1931-1932 yılları arasında 6.000.000 insan açlıktan öldü. Bu rakama 35.000 civarında Kırım Türkü de dâhildi.[10] 1921-1922 yıllarındaki açlıktan farklı olarak 1932-1933 yıllarındaki açlık, rejim tarafından inkâr edildi ve yurt dışında, bu trajediye dikkat çekmek isteyen birkaç ses de propagandayla bastırıldı. II. Dünya Savaşı öncesindeki "temizlik harekâtında" kurşuna dizilen veya GULAG'lara (mahkûm çalışma kamplarına) kapatılan Kırım Türklerinin sayısı yaklaşık 10.000'dir. Bunlara ilâveten 50.000 kadar Kırım Türkü de "kulaklarla" (yani hâli vakti iyi köylülerle) birlikte savaş kampanyası çerçevesinde Kırım'dan sürüldü.[11]

Her yere kulakları kötüleyen propaganda resimleri asıldı. Sürgün edilenler arasında Sibirya'daki çeşitli bölgeler ve çalışma kamplarına gönderilen 35.000-40.000 Kırım Türkü de bulunuyordu.[12] Böylelikle, 1930'lu yıllarda Sovyet hâkimiyeti evvelkilerden de şiddetli metotlarla Kırım'ı yerli halkından "temizleme" tatbikâtını sürdürdü. II. Dünya Savaşı ise bu kriminal siyasetin nihâî olarak neticelendirilmesi için yalnızca bir vesile oldu.

Gerçekte rejim, ideolojisine aykırı gördüğü herkesi "kulak" diye adlandırıp yok ediyordu. Kulakların sürgün edilmelerinin sona erdiği 1933 yılında 1.317 kişi topraklarından zorla çıkarılarak ülkenin başka bölgelerine gönderildi.[13] Milyonlarca insan, bu kamplarda korkunç şartlarda çalıştırıldı ve çoğu kısa sürede öldü. Aynı şekilde Kırım'da da Sovyet makamlarının bu insanlık dışı tutumları, Kırım Türkleri ile Stalin rejimi arasında derin bir uçurumun meydana gelmesine sebep oldu.[14]

10 Stephane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panne, Andrzej Paczkowski, Karel Bartosek, Jean-Louis Margolin, *Komünizmin Kara Kitabı,* çev. Bülent Tanatar, Işıl Özcan, Yavuz Topoyan, Cenk Odakan, Engin Sunar, İstanbul 2000, s. 209.

11 On binlerce kulak toplandı ve kurşuna dizildi. Sağ kalanlar da sürgüne gönderildi. Bkz. Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu, "Kırım Tatar Milli Kurtuluş Hareketinin Kısa Tarihi", http://www.surgun.org/tur/bilgi.asp?yazi=ktmh

12 Nadir Devlet, "Topyekûn Sürgünün 40. Yılı Kırım Türklerinin Sürgün Sonrası Faaliyetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları,* No. 33, 1984, s. 104.

13 Sürgün edilenler arasında Ukrayna'dan 63.720 aile, Kuzey Kafkasya'dan 38.404 aile, Moskova'dan 10.813 aile, Batı Sibirya'dan 52.091 aile ve Kırım'dan 4.325 aile yer almaktadır. Bkz. V. N. Zemskov, "Spetsposelentsı", *Sotsis (Sotsiologiçeskie İssledovaniya),* No. 11, Moskva 1990, s. 3-4.

14 Stephane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Pannf, Andrzej Paczkowski, Karel Bartosek, Jean-Louis Margolin, *Komünizmin Kara Kitabı*, s. 205.

Kolhozlarda yaşamlarını sürdüren kadınlar (üstte). Sovhozlarda çalışan erkekler (altta).

Sovyet yöneticilerinin stratejik yönden önemi haiz Kırım'ı, "Tatarlardan arındırma politikası" aslında yeni bir politika olmayıp kökeni Çarlık Rusya'sına dayanmaktaydı. Kırım Hanlığı'nın yıkılıp, 1783 yılında Çarlık Rusya'sına bağlanmasından itibaren sistematik bir şekilde göçe zorlanan ve bunun tâbi bir sonucu olarak XX. yüzyılın başlarında kendi topraklarında azınlık durumuna düşen Kırım Tatarları için Sovyet döneminde de aynı politikanın sürdürüldüğünü söyleyebiliriz.

Özetlenecek olursa 1921-1923 yıllarında vuku bulan açlık felaketi, 1930'lu yıllarda başlatılan köylüyü zorla sovhoz ve kolhozlarda (devlet çiftlikleri) çalıştırma, kolektivizm ve tasfiye politikaları (idam ve sürgün-zorunlu göç politikası), 1932-1933 yıllarında tekrar yaşanan kıtlık ve açlık dönemi ile sayıları iyice azalan Kırım Türklerini yok etme süreci II. Dünya Savaşı'nın başlangıcıyla birlikte yeni bir ivme kazandı.

Kırım'da hüküm süren ilk Komünist hâkimiyeti devrinde, 1921-1922 ve 1931-1934 yılları arasındaki açlık devirleri,

ideolojik mahiyetteki çeşitli idamlar, sürgünler ve rejimin eziyetlerine dayanamayıp herşeyi göze alarak kaçma neticesinde Kırım'da takriben 100.000 kişilik Tatar nüfusu azalmış oldu ve bu rakam da 1917 yılındaki Tatar nüfusunun yarısına tekabül etmekteydi.[15]

15 Nadir Devlet, *a.g.e.,* s. 105.

II. Dünya Savaşı'nın Yaklaşması ve Kırım Türklerinin Siyasî Faaliyetleri

Hitler'in Avusturya'yı işgali, Çekoslovakya'daki Sudet bölgesini Almanların ilhak etmesi ve Danzig meselesinde Polonya ile anlaşmazlığa düşmesi, Nazi Almanyası'nın büyük bir savaşa hazırlandığını gösteriyor ve Avrupa'nın huzurunu kaçırıyordu. Berlin-Roma-Tokyo Mihveri, Batılı demokrat devletlere meydan okumaya başlamıştı. Bunların baskıları arttıkça, küçük ülkelerin de tedirginlikleri artıyordu. İngiltere ve Fransa'nın garantilerine güvenemiyorlar, bir taraftan Mihverle iyi geçinmeye çalışırken diğer taraftan durumun gerektirdiği askerî tedbirleri alıyorlardı.

Bütün Avrupa'da meydana gelen bu huzursuzluk neticesinde Romanya'da da iç gerginlik arttı ve kısa bir süre sonra seferberlik ilân edildi. Üç Türk avukat Habibullah, Mithat ve Hamdi beyler yedek subay olarak, *Emel Mecmuası*'nın basıldığı *Dobrogea Juna* matbaasında çalışanlar da er olarak askere alındı. Her alanda duraklama ve aksama başladı. 1939 Nisan ayı içinde siyasî ve askerî hareketlilik biraz yavaşlayınca askere alınanların bir kısmı terhis edildi.[16]

أمل مجموعه سی

"Emel Mecmuasi" No. 21

Romanya'da çıkartılan 'Emel Mecmuası'

16 Fahir Armaoğiu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1914-1990),* I, 1914-1980, Ankara 1991, s. 303-304.

Ayaz İshaki (solda) ve Mehmed Emin Resulzade (sağda).

Ağustos ayı içinde cereyan etmekte olan siyasî gelişmeler, Avrupa'nın tehlikeli bir devreye girdiğini, Almanya'da savaş hazırlıklarının tamamlandığını gösteriyordu. Bu durumu gizlemek için Almanya, Sovyetler Birliği ile dostluk paktları imzaladı.

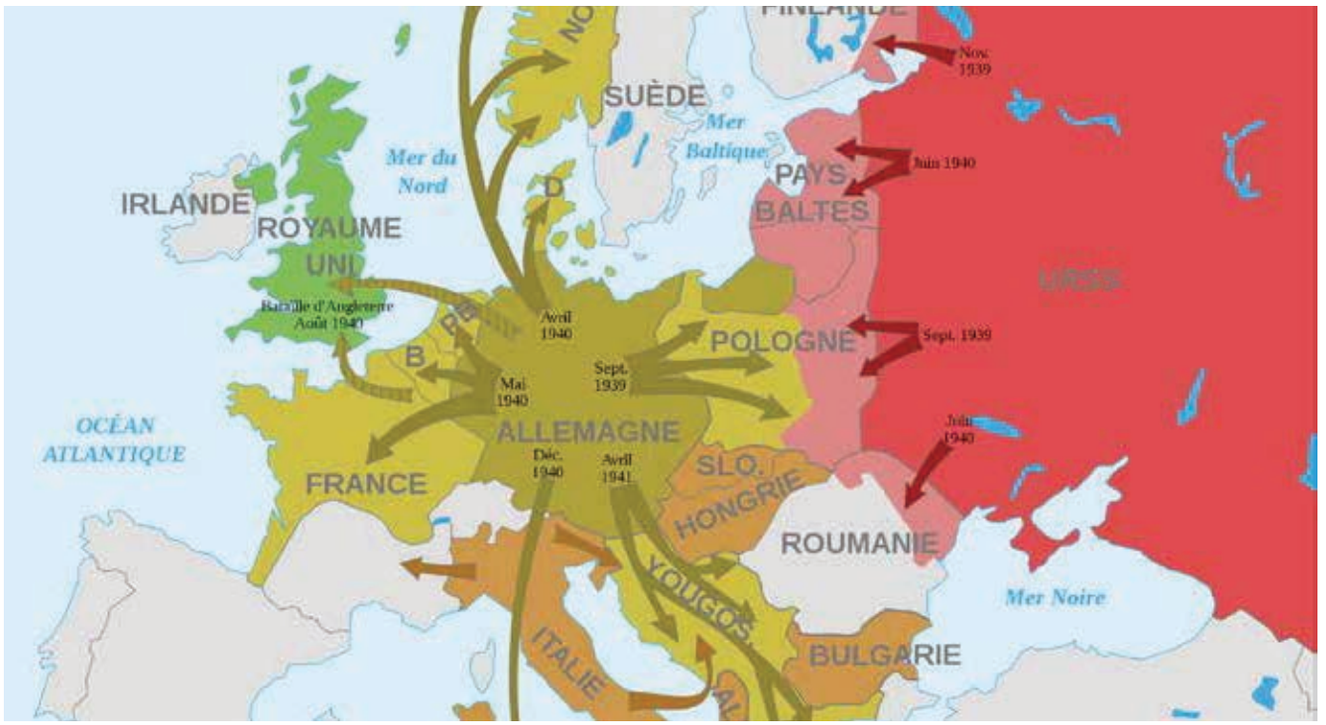
Ayaz İshaki ve Mehmed Emin Resulzade'nin Ziyaretleri

17 Temmuz 1939'da Ayaz İshaki, 6 Ağustos'ta da Mehmed Emin Resulzade Polonya'dan Romanya'nın Köstence şehrine geldiler. 13 Ağustos günü, gelen misafirlere Köstence'nin Zeçe May (10 Mai) lokantasında, DTHB Merkez Yönetimi adına 50 kişilik bir ziyafet verildi.[17]

Ayaz İshaki, bu ziyafetteki konuşmasında, **"***Kardeşlerim, dünyanın yeniden çok dalgalandığı ve tekrar karışmaya başladığı bir sıradayız***.** *Bunun sonunda Sovyet Rusya'nın yeniden parçalandığına ve birtakım yeni devletlerin kurulduğuna şahit olacağız***.** *Kurulacak bu yeni devletler, Promete[18]ye dâhil milletlere ve bizim Türk illerine ait olacaktır.*

17 Müstecip Ülküsal, "Muhterem ve Aziz Misafirler", *Emel Mecmuası*, No. 141, Ağustos 1939, s. 38-41.

18 Promete (Prometheus) Teşkilâtı: 1917 İhtilâli ile ortaya çıkan bağımsız cumhuriyetlerin ömürleri çok kısa oldu. Bunun sonucu olarak birçok devlet adamı, büyük şehir belediye başkanları, siyasî parti ve hareket yöneticileri, Batı Avrupa başkentlerine, özellikle Paris ve Varşova'ya sığındılar. Her iki başkentte, General Pilsudski Polonya'sının desteği ile Anti-Sovyet "Promete Teşkilâtı"nı kurdular. "Paris Promete Teşkilâtı", Azerbaycan, Gürcistan, Türkistan ve Ukrayna Millî Hükümet ve Kurtuluş Hareketleri temsilcilerinden oluşuyordu. Varşova Promete Teşkilâtı'nda, bunlara ilâveten İdil-Ural, Kırım, Kuzey Kafkasya, Kazaçi hareketleri gibi kuruluşlar bulunuyordu. Promete Teşkilâtı'nın amacı, Sovyet Rus emperyalizmine karşı kurtuluş mücâdelesi vermekte olan milletlerin kurtuluş dâvasına, siyasî bir kuruluş olarak hizmet etmekti. Çeşitli dillerde çok sayıda yayın neşreden hareketin kılâvuz organı *Promethee (Promete)* adında 1926'dan 1938'e kadar kesintisiz olarak Fransızca çıkan aylık bir dergi idi. *Promete*'nin redaktörleri arasında Mustafa Çokayoğlu, Mehmed Emin Resulzade, N. Jordanya ve A. Şulgin gibi önemli şahıslar bulunuyordu. Her iki kuruluş da II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla faaliyetlerini durdurmak mecburiyetinde kaldılar. Varşova ve Paris'i işgal eden Nazi kuvvetleri, bu teşkilâtın mensuplarını toplama kamplarına gönderdi. II. Dünya Savaşı sonunda, Paris'teki Prometeci memleket ve milletlerin temsilcileri "Paris Bloku Kulübü"nü kurdular. Her iki Promete Kulübü mensupları "Paris Bloku"nda toplanarak yeniden faaliyete geçtiler. İlk Başkanı, Gürcü Millî Hükümeti Erkânı'ndan Gegiçkori idi. "Promete Teşkilâtı" ve dergisiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Etienne Copeaux, "Promete Hareketi", çev. E. Topbaş, *Kırım*, No. 2, Ocak-Şubat-Mart 1993, s.11-20.

II. Dünya Savaşı'nda Almanya ve Rusya'nın hareket tarihlerini gösteren harita

Rusya'nın ilk parçalanma tarihi olan 1917'deki hazırlıksızlığımız şimdi yoktur. Bugün artık bütün devlet merkezlerinde, her Türk ilinin istiklâl davasının mahiyet ve ehemmiyeti anlaşılmış ve hepsi için ayrı ayrı dosyalar açılmıştır. Fakat kardeşlerim, mukaddes haklarımızın tanıtılması ve haklı davalarımızın kazanılması için siz Kırımlılar kendi aranızda, İdil-Urallılar, Azerbaycanlılar, Türkistanlılar, Şimali Kafkasyalılar kendi aralarında, sonra hepimiz öz aramızda tam surette anlaşmalı ve birleşmeliyiz." demiştir.[19]

Mehmed Emin Resulzade ise "*Son günlerde bütün dünya yeniden çalkalanmaya ve sarsılmaya, millet ve memleketlerin mukadderat ve hakları bahis mevzuu olmaya başlamıştır. Bu meyanda Rus mahkûmu milletlerin ve bilhassa biz Türklerin de mühim yer işgal edeceğimize şüphemiz yoktur. Rusya'nın parçalanacağı, mahkûm Türk illerinin kurtulacağı muhakkak ve yakındır. Bu mesut ve şerefli gün için birleşelim ve hazırlanalım*" demiştir. [20]

II. Dünya Savaşı'nın arifesinde söylenen bu sözler, Rus esiri milletlerin kurtulacağı hakkında beslenen ümitlerin ne kadar canlı ve yaygın olduğunu göstermektedir.[21]

II. Dünya Savaşı'nın Başlaması

1 Eylül 1939 sabahı saat 05.00'ten itibaren, Alman askerlerinin Polonya'ya saldırmasıyla birlikte II. Dünya Savaşı başlamış oldu.[22] Hitler ile anlaşmasından faydalanan Sovyet Rusya, Polonya'nın üçte birini, Litvanya, Letonya ve Estonya'nın tamamını eline geçirdi.[23]

Nazi Almanyasının Sovyet Rusya ile anlaşarak Saldırmazlık Paktı imzalaması ve Polonya'ya saldırması, Rus esiri bütün Türk mücahitlerini çok incitti, hayal kırıklığına uğrattı ve adeta Almanya aleyhine isyan ettirdi.[24]

Bu sırada Kırım istiklâl dâvasının önderi ve ideoloğu Cafer Seydahmet Kırımer, Dobruca'daki milliyetçi teşkilâta mensup 15 gencin sembolik olarak Lehistan ordusuna gönüllü yazılmasını istedi. Başta Müstecip Ülküsal (Hacı Fazıl)'ın kardeşi Necib Hacı Fazıl olmak üzere 15 gönüllü tespit edildi ve Polonya Büyükelçiliği ziyaret edilerek, konu açıklandı. Ancak "*Durum açıklığa kavuşuncaya kadar beklemede kalınız*" cevabı alındı. Birkaç gün sonra durum çok değişti. Polonya'da bulunan Türk liderleri ve talebelerin büyük bir kısmı Romanya'ya, Köstence'ye geldiler.[25]

19 Müstecip Ülküsal, "Muhterem ve Aziz Misafirler", *Emel Mecmuası*, No. 141, Ağustos 1939, s. 39; Ayaz İshaki, "Muhterem ve Aziz Misafirler Şerefine Ziyafet", *Yana Milli Yul*, No. 8-9, Ağustos 1939, s. 36.

20 M. Ülküsal, *a.g.m.*, s. 39-40; A. İshaki, *a.g.m.*, s. 37.

21 Giray Saynur (Bozkurt) Derman, *Müstecip Ülküsal Hayatı ve Faaliyetleri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995, s. 57.

22 Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1990),* I, 1914-1980, Ankara 1991, s. 304-305.

23 F. Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 363.

24 F. Armaoğlu, *a.g.e.,* s. 410.

25 Giray Saynur Derman, *a.g.e.*, s. 57.

Stalin ile Hitler, Avrupa'yı nüfuz bölgesi olarak paylaşmakta idiler. 1940 yılının ilkbaharında, Berlin ve Roma hükümetlerinin zoruyla Romanya, Kuzey Bukovina ile Besarabya'yı Sovyetler'e, Transilvanya'yı Macarlara, Güney Dobruca'yı Bulgarlara bir tek kurşun atmadan teslim etmek zorunda kaldı.[26] Romanya 99.738 km^2 toprak ve 6.821.000 insan kaybetti. Bu kayıplardan Kral II. Carol sorumlu tutuldu. General Antonescu, Demir Muhafız Teşkilâtı'nın başına geçerek idareyi eline aldı. Romanya Kralı II. Carol'u ülkesinden kovdu ve kralın 60.000.000 dolarlık servetine el koyarak oğlu Mihai'yi kral ilân etti.[27]

General Antonescu ilk iş olarak, Almanya'dan toprak bütünlüğünün ve istiklâlinin garantilenmesini istedi. Hitler, bunu sağlayacağını vaat etti ve Romanya'ya eğitimci adı altında 1.000.000'a yakın asker soktu. Bundan bir yıl sonra Almanya, Romanya ile birlikte Sovyetler Birliği'ne karşı savaş ilân etti.[28]

II. Dünya Savaşı Sırasında Kırım Türklerinin Siyasî Faaliyetleri

Alman-Sovyet Savaşının Başlaması

22 Haziran 1941 sabahı, radyo ajansından Alman ordularının Sovyetler Birliği sınırlarını aşarak taarruza geçtiği öğrenildi.[29] Bütün dünyada heyecan uyandıran bu olay, Kırım Türklerinden Cafer Seydahmet Kırımer ve Müstecip Ülküsal'a yeni bir ümit için ışık tuttu. Esir Türk dünyasının uzun zamandan beri sabırsızlıkla beklediği Alman-Rus Savaşı başlamıştı.

Kırım'a giren Alman orduları ise bir kısım halk tarafından kurtarıcı olarak karşılandı. Almanlara gösterilen bu ilginin bir diğer tezahürünü, Kırım dışında yaşayan Kırım Türklerinin vatanlarının bağımsızlığını elde etmek için Almanlarla temasa geçmelerinde görmekteyiz. İlk olarak Edige Kırımal ve Müstecip Ülküsal gibi tanınmış iki Kı-

Seydahmet Kırımer ve Müstecip Ülküsal bir arada

26 Oral Sander, *Balkan Gelişmeleri ve Türkiye (1945-1965),* Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara 1969, s. 15.

27 Barbara Jelavich, *History of the Balkans (Twentieth Century),* Cambridge 1983, s. 225-226.

28 B. Jelavich, *a.g.e.,* s. 227.

29 Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1914-1991),* Cilt I, s. 375.

Alman işgalinden sonra Kırım sokakları

rım Türkü, Türkiye Cumhuriyeti'nin de çabaları sonucu Almanya'ya gitti. Kırımal ve Ülküsal burada Alman yetkililerle ülkesinin ve halkının geleceği hakkında girişimlerde bulundu. Aynı şekilde Kırım'da da bir kısım Kırım Türkü, vatanlarının Sovyet Rus hâkimiyetinden kurtularak bağımsız bir Kırım Türk Devleti hâlini almasını istiyordu. Bu gaye ile Alman ordusu bünyesinde kurulan askerî taburlarda bu düşünce içinde olan bazı Kırım Türkleri yer aldı.[30] "Gönüllü Nefs-i Müdafaa Taburları" olarak da adlandırılan bu teşekküllerde yer alan Kırım Türklerinin bir bölümünün Nikolaev ve Akmescid (Simferopol)'deki Alman esir kamplarında bulunan askerlerden oluştuğunu da belirtmek gerekir.[31] Önemli bir kısmı, hayatta kalma arzusundaki savaş esirlerinden oluşan bu taburların, o dönemin şartları içinde ne kadar "gönüllü" oldukları ihtiyatla karşılanmalıdır. Bu taburlarda gerçekten gönüllü olarak yer alan Kırım Türklerinin amaçları Alman hâkimiyeti altında yaşamak değil, ne şekilde olursa olsun Rus hâkimiyetinden kurtulmak ve bağımsız Kırım Devleti'ni kurmaktı. Onlar bu hedefe ulaşabilmek için Almanların kendilerine ne tür haklar tanıyacağını hesaba katmadan böyle bir işbirliğine giriştiler.[32]

Kırım Türklerinden "gönüllü" asker alınmasına, nihai olarak Führer tarafından 2 Ocak 1942'de 11. Ordu Keşif Birliği'nde yapılan bir toplantı sonrasında karar verildi. Bu mesele ile ilgilenmek üzere SS şefi Ohlendorf idaresindeki D Özel Görev Birliği görevlendirildi.[33] D Özel Görev Birliği'nin görevi, asker alımlarının yürütülmesi, esir kamplarından gönüllü asker toplanması, askerlerin eğitilmesi olarak tespit edilmişti. Bu birlik ayrıca, Kırım'ın kuzey kısmındaki Türk köylerinde halkın etnografik özellikleri hakkında çalışmalar yapmak gibi pek de askerî olmayan vazifelerle de görevlendirilmişti.[34]

Nefs-i Müdafaa Taburları'nda yer alan Kırım Türklerinin mevcudu hakkında kesin bir bilgiye maalesef sahip değiliz. Bununla birlikte, bu taburlarda bulunan Kırım Türklerinin sayısının genel olarak 20.000 civarında olduğu ifade edilmektedir. Alman askerî belgelerine göre ise Kırım'ın

30 Edige Kırımal, "Kırım Türkleri", *Dergi,* No. 59, 1970, s. 11.

31 M. Ülküsal, *II. Dünya Savaşında Berlin Hatıraları ve Kırım'ın Kurtuluş Davası*, Kutulmuş Matbaası, İstanbul 1976, s. 19 vd.

32 O. Özkırım, "II. Dünya Savaşında Kırım Türkleri ile Almanlar Arasındaki Münasebetler", *Emel*, No. 25, 1964, s. 15.

33 V. Broşçevan-P. Tıgliyants, *İzgnanie i Vozvraşçenie*, Akmescid (Simferopol), Tavrida, 1994, s. 34.

34 Kemal Özcan, "II. Dünya Savaşı Sırasında Kırım Türklerinin Almanlarla İlişkileri Meselesi Üzerine", *Karadeniz Araştırmaları*, No. 4 (2005), s. 70.

203 yerleşim bölgesinden 5.655 kişi ve beş esir kampından 3.600 kişi olmak üzere, toplanan gönüllü sayısı toplam 9.255 kişidir.[35] Görevi Kırım'daki diğer milliyetlere mensup halkı korumak ve Sovyet partizanlarına (çeteci) karşı mücadele etmek olan bu taburların infaz birlikleri olarak görev yaptığı ve Kırım'da yaşayan 88.000 sivilin ölümünde, 85.000 kişinin de Almanya'ya sürgün edilmesinde görev aldığı Sovyet makamları tarafından iddia edilmektedir.[36]

İşgalin ardından Kırım'da kurulan Alman idaresi, Kırım Türklerine karşı askerî konularda gösterdiği itimadı siyasî meselelerde göstermedi. Bunun en açık göstergesi, Almanlar tarafından Kırım'daki askerî makamların, yerel yönetimlerin ve emniyet teşkilatının büyük çoğunluğunda Rusların göreve getirilmesi idi.[37] Bunun yanında Almanlar kendileriyle işbirliği yapan Kırım Türklerine karşı bir takım kültürel imtiyazlar da sağladılar. Kırım Türkleri ayrıca Müslüman komitelerinin teşkili gibi siyasî bir ayrıcalık da elde ettiler. Nazi Güvenlik Servisi (SD) ve Alman Silahlı Kuvvetleri Komutanlığı (OKW) tarafından Kasım 1941'de kurulmasına izin verilen ve merkezi Akmescid'de olan bu komiteye sadece dinî ve kültürel meselelerle ilgilenme yetkisi verilmişti.[38] Fakat komite gayriresmî olarak Kırım Türklerinin siyasî merkezi hâline geldi. 11 Ocak 1941'de komite tarafından haftada iki kere olmak üzere *Azat Kırım* adlı bir gazete çıkarılmaya başlandı.[39] Kırım Türklerinin siyasî haklar konusundaki taleplerini dikkate almayan Almanların sağladığı bu ayrıcalıkların da kendi çıkarları doğrultusunda olduğu anlaşıldı.[40]

Özetle, Kırım'da 1941-1944 yılları arasında yaşanan Alman işgali döneminde Alman ırkını "en üstün ırk" olarak kabul eden Naziler, işgal ettikleri diğer bölgelerde yaptıkları gibi, Kırım'da da halkı "üstün" ve "üstün olmayan ırk" şeklinde ayırdılar ve "aşağı ırk" saydıkları halklara karşı etnik temizlik başlattılar. Dolayısıyla, Kırım Türkleri için bu dönemde de fazla bir değişiklik olmadı, onlar da diğer Sovyet halkları kadar Nazi Almanyası'nın zulüm ve

AZAT KIRIM

Azat Kırım gazetesinin 16 Nisan 1943 tarihli nüshası

sömürüsüne uğradılar.[41] Bu dönemde Kırım Türklerine sadece dinî ve kültürel hayatta kısmî serbestlik tanınırken siyasî, idarî ve sosyal hayatta herhangi bir hak tanınmadı. Yani Almanların Kırım'a gelmeleri Kırım Türkleri için bir çözüm getirmedi, Kırım Türkleri iki ateş arasında kaldı. Almanlar, Sovyet ordusuna karşı Kırım Türklerinden faydalanabilmek için harekete geçtiler, zorla gönüllü olarak Alman ordusuna asker almaya, gelmeyenleri veya desteklemeyenleri Almanya'ya çalışma kamplarına göndermeye ya da esir kamplarında toplayarak salgın hastalık ve açlıktan yok etmeye başladılar. Almanlar, Kırım Türklerinden faydalanarak Sovyetlere karşı sınır birlikleri kurarken, aynı şekilde çok sayıda Kırım Türkü de Ruslar tarafından Almanlara karşı en ön saflarda istihdam edildi ve savaşta, aynı milletin mensubu kişiler iki düşman ordu saflarında birbirlerine karşı savaştırıldı.[42] İşgalin ardından Kırım'da kurulan Alman idaresi, Kırım Türklerine karşı askerî konulardaki itimadını siyasî meselelerde göstermedi.

35 Kemal Özcan, *a.g.m.*, s. 72; Alan Fisher, "Kırım Tatarları'nın Hayatta Kalma Mücadelesi", *Emel,* çev. E. Bengi Özbilen, No. 121, 1980, s. 6-7.
36 M. Ülküsal, *II. Dünya Savaşında Berlin Hatıraları ve Kırım'ın Kurtuluş Davası*, Kutulmuş Matbaası, İstanbul 1976, s. 109.
37 E. Kırımal, *Nationale Kampf*, s. 314.
38 K. Özcan, *a.g.m.*, s. 73.
39 *Azat Kırım* gazetesinin tirajı Alman yönetimi tarafından 10.000 adetle sınırlandı. Bkz. Alan Fisher, *The Crimean Tatars,* Hoover Institution, California 1978, s. 156-157.
40 G. Saynur Derman, *a.g.e.*, s. 63.
41 Seyit Tuğul, *SSCB'de Sürgün Edilen Halklar,* Chiviyazıları Yayınları, İstanbul 2003, s. 157-162.
42 Hakan Kırımlı, "Kırım", *DİA*, XXV, 2002, s. 462.

Almanya'nın Doğu Bakanlığı başına geçen Alfred Rosenberg (solda), Kafkasya Dairesi Başkanı Prof. Dr. Gerhard von Mende (ortada) ve Siyaset Bölümü Başkanı Leibbrandt (sağda).

Dışişleri Bakanlığı'ndaki Hazırlıklar ve Doğu Bakanlığı'nın Kurulması

Almanya Dışişleri Bakanlığı, Nisan 1941'de Alman-Rus Savaşı'nın başlamasından iki ay önce, Doğu Seferi ile ilgilenmeye başladı. Bu maksatla bakanlık bünyesinde Rusya Komitesi teşkil edildi, işgal edilecek Sovyetler Birliği coğrafyasında yetkili olacak bu komitenin başkanlığına Georg Grosskopf getirildi. Grosskopf, ilk etapta komite uzmanlar heyetinin oluşturulması için Dışişleri Siyaset Dairesi'nden Georg Leibbrandt ve Prof. Gerhard von Mende[43] ile temasa geçmeye çalıştı. Ancak bakanlıklar arası koordine ve işbirliği eksikliğinin hoş olmayan bir sonucuyla karşılaştı ve öngördüğü bu iki seçkin doğu uzmanının bir başka resmî kuruluş emrinde istihdam edildiğini öğrendi. [44]

Bu kuruluş, yeni oluşturulacak Doğu Bakanlığı'nın (Ostministerium) nüvesi sayılabilecek Doğu Meseleleri Merkezî Siyasî Bürosu idi. Büro, 31 Mart 1941'de kuruldu ve Başkanlığı'na da Alfred Rosenberg[45] getirildi. 20 Nisan'dan itibaren bu büroya Doğu Avrupa Sahası Meseleleri Merkezî İşlem Görevlisi adı verildi. Rosenberg, Mayıs sonuna kadar kadrosunu tamamladı ve savaşın başlamasından sonra Doğu Bakanlığı teşkil edildi. 16 Temmuz 1941 günü, Hitler'in huzurunda yapılan önemli bir toplantıda bu bakanlığın görev, yetki ve sorumlulukları tespit edildi. 17 Temmuz 1941 günü Rosenberg İşgal Altındaki Doğu Mıntıkaları Bakanlığı'na atandı.[46]

Bakanlık, siyaset, idare ve ekonomi ana bölümleri hâlinde teşkil edildi. Ancak icra gücü SS[47] yetkisine verildi. Siyaset bölümünün başına Leibbrandt, bu bölümün Kafkasya Dairesi'nin başına da Prof. Dr. Gerhard von Mende getirildi.[48]

Doğu Bakanlığı'nın oluşturulmasından yeni haberdar olan Rusya Komitesi Başkanı Grosskopf'un bundan sonraki faaliyeti, Doğu Bakanlığı'nın kurmayları ile bilgi alışverişinden ibaret kaldı.[49]

43 Gerhard von Mende (1904-1963): Aslen Baltık Almanları'ndan olan Prof. Dr. Gerhard von Mende, 25 Aralık 1904'te Riga şehrinde doğdu. Komünist İhtilâli sırasında, ailesi ile birlikte Rusya'dan Almanya'ya göç etti. Babasının çok erken ölümü üzerine, amcasının yakın ilgisi ile ilk ve orta tahsilini tamamlayan Gerhard, yüksek tahsil için içtimaî meseleleri içeren fakülteleri tercih etti. Kuzey Türklerinin meşhur eski ailelerinden birinin kızı olan Dr. Sufiye Sırtlan ile evlendi. Eşine karşı olan bağlılığından dolayı onun mensup olduğu millete karşı da aynı hisleri beslemiş olması pek mümkündür. Doktoradan sonra Berlin Üniversitesi'nin Dış Memleketler Fakültesi'nde Rusya kürsüsüne ordinaryus profesör olarak atandı. Harpten sonra Batı Almanya'da kurulan Doğu Avrupa'yı Araştırma Enstitüsü'nün müdürü oldu. İlk mühim ilmî araştırması, *Der National Kampf der Russlandtürken, (Rusya Türklerinin Millî Mücâdelesi)* adlı eseridir. 1936'da Berlin'de basıldı. Gerhard von Mende'nin Türk muhiti ile olan ilgisi yalnız bu ilmî araştırmalarına münhasır kalmadı. II. Dünya Savaşı sırasında esir düşen Türklerle ilgili meselelerde de faal rol oynadı. 16 Aralık 1963'te vefat etti. Ölümünden üç yıl sonra *Komünist Blokta Milliyet ve Mefkûre* adlı eseri Dr. Fethi Tevetoğlu ve Dr. Aziz Alpaut tarafından Türkçeye çevrildi. Bu eserde, Mende'nin hayatı ve mücadeleleri hakkında geniş bilgi yer almaktadır. Fazla bilgi için bkz. *Komünist Blokta Milliyet ve Mefkûre*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1966.

44 Patrik von zur Mühlen, *Gamalıhaç ile Kızılyıldız Arasında (II. Dünya Savaşında Doğu Halklarının Milliyetçiliği),* çev. Eşref Bengi Özbilen, Ankara 1984, s. 65.

45 Alfred Rosenberg (1893-1946): Nazi teorisyeni ve Alman siyaset adamı. 1893 yılında Revel, bugünkü Tallinn'de doğdu. *Völkischer Beobachter*'de yazdı (1921). 1930'da milletvekili seçildi. Yayımladığı *Der Mythus des 20. Jahrhunderts* (XX. Yüzyılın Miti) adlı yapıtla Nazi ırkçılığının kuramcısı durumuna geldi. 1933'te Nazi Partisi Dışişleri Servisi'nin başına geçti, II. Dünya Savaşı'nın başında, müzeleri, genel kitaplıkları ve Yahudilerin özel koleksiyonlarını yağmalamaya girişti. 1941'de İşgal Altındaki Doğu Memleketleri Bakanlığı'na getirildi. Nürnberg Mahkemesi'nde ölüm cezasına çarptırıldı ve 1946'da cezası infaz edildi.

46 Patrik von zur Mühlen, *a.g.e.*, s. 72.

47 S. S. (Schutzstaffel): Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi'nin (Nazi Partisi, NSDAP) paramiliter bir kuruluşu, koruma birliği.

48 Patrik von zur Mühlen, *a.g.e.*, s. 65.

49 Giray Saynur Derman, *a.g.e.,* s. 73.

Rusya Komitesi'nin tecrübeli elemanlarından Büyükelçi Werner Otto von Hentig ile Kazım Orbay 1915'te birlikte.

Rusya Komitesi'nin en tecrübeli elemanlarından biri de Büyükelçi Werner Otto von Hentig[50] idi. Von Hentig, gerek Doğu'daki Türk mültecileriyle gerekse Türk siyasî ve askerî makamlarıyla yıllardır yakın ilişki içindeydi. Bu yüzden von Hentig'e Güneydoğu Avrupa kavimlerinin (Kafkasyalılar, Kırgızlar, Tatarlar) meselelerinin incelenmesi görevi verildi, Eylül 1941'de de Rusya seferiyle görevli olan Hentig, 11. Başkomutanlık nezdinde Dışişleri Bakanlığı temsilcisi olarak da görevlendirildi. [51]

Türk Heyeti'nin Cephe Gezisi

Ekim 1941 başlarında Türkiye'den Rusya'ya gönderilen askerî heyetin cephe gezisi, von Hentig'in refakatinde yapıldı. Heyette, General Ali Fuat Erden[52] ve General Hüsnü Emir Erkilet[53] de bulunuyordu. Gezi bölgesi, Sovyet Rusya'nın güneyinde, Kırım dâhil, Türk-Tatarlarla meskûn bölgelerdi. Bu arada Kızıl Ordu'ya mensup Kırım Tatarlarının bulunduğu esir kampları da ziyaret edilecekti.

Seyahatin yalnız askerî değil, siyasî karakteri de vardı. Her iki general, Kırım'ın ve yeni zaptedilecek diğer Türk-Tatar bölgelerinin planlanan siyasî geleceği ile ilgileniyorlardı. General Erden, Türk Harp Akademileri Komutanıydı. General Erkilet ise ona Türk-Tatar çevrelerinin gayriresmî temsilcisi olarak refakat ediyordu.[54]

General Erkilet, Büyükelçi von Hentig'e Berlin'de Kırım Türk-Tatar Millî Merkezi'nin çekirdek kadrosunu teşekkül ettirmek istediklerini, bu merkez vasıtasıyla Kırım'ın istikbali için Almanlarla işbirliği yapmayı düşündüklerini söyledi ve görevlendirilecek şahısların Almanya'ya girişleri, Berlin'deki faaliyetleri ve Kırım'a gönderilmeleri için yardım ve tavassutta bulunmasını rica etti.

50 Werner Otto von Hentig: Eski Alman Büyükelçisi, Dışişleri Bakanlığı'nda Rusya'daki Türklerin işleriyle meşgul idi. Mükemmel Fransızca biliyordu.

51 Patrik von zur Mühlen, *a.g.e.,* s. 65-66.

52 Ali Fuat Erden (1882-1957): 1882'de İstanbul'da doğdu. 1900'da Mühendishane-i Berri-i Hümayun'u, 1903'te Harp Akademisi'ni bitirdi. Birliklerde çeşitli kurmay hizmetleri yaptı. 1913'te Paris Askerî Ataşeliği'ne gönderildi. I. Dünya Savaşı başında yurda döndü. 1916'da Kanal Harekâtı'nda Cemal Paşa'nın Kurmay Başkanı oldu. 1917'de 8. Kolordu Komutanlığı'na atandı. I. Dünya Savaşı sonunda hastalandığı için Kurtuluş Savaşı'na katılamadı. Savaştan sonra Konya'da Harp Tarihi Şubesi'nde ve çeşitli kolordu komutanlıklarında bulundu; 1930'da Harp Akademisi Komutanlığı'na atandı. Orgeneralliğe yükseldi. Askerî Yargıtay Başkanlığı yaptı. 1957'de İstanbul'da vefat etti. Eserleri: *Paris'ten Tih Sahrasına* (1949), *Atatürk* (1952), *İnönü* (1952) idi.

53 Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet (1883-1958): İstanbul'da doğdu. Harp Okulu'nu (1904), Harp Akademisi'ni (1907) bitirdi. Kurmay Yüzbaşı olarak Balkan (1912) ve I. Dünya savaşlarına (1914-18) katıldı. Akademi'de hocalık yaptı. 1920-21'de Bern Ataşesi oldu. Yarbay rütbesiyle Anadolu'ya geçerek Ulusal Kurtuluş Savaşı'nda I. Tümen Komutanı olarak görev yaptı (1921). Albaylığa yükseltilerek II. Ordu Kurmay Başkanlığı'na atandı (1922). 1922-24 yılları arasında Tümen Komutanı, 1924-26 yılları arasında Genelkurmay Harekât Dairesi Reisi, 1926-30'da Mirlivalığa (General) yükseltilerek 7. Tümen Komutanı, 1930-32'de İzmir Müstahkem Mevki Komutanı oldu. Emekliye ayrıldıktan sonra, II. Dünya Savaşı günlerinde gazetelerde, Alman ordularının yenilmezliğine ilişkin yazılar yazdı. Hüseyin Erkilet 1958 yılında Ankara'da vefat etti. Başlıca yapıtları arasında; *Yıldırım, Büyük Harpte Tank Muharebeleri, Seferi Karargâhlarda Kurmay Görevleri* vardır.

54 Patrik von zur Mühlen, *a.g.e.*, s. 119.

General Hüsnü Emir Erkilet ve Alman subayları

Nuri Killigil Paşa'nın
Almanya Dışişleri Bakanlığı'nı Ziyareti

1939 Ekim ayı sonlarında von Hentig, Türk politikacı Nuri Killigil Paşa[55] ile istişarede bulunmak üzere Berlin'e çağrıldı.

Nuri Paşa, Osmanlı Devleti Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın kardeşi idi. Kendisi mülteci olmamakla beraber ağabeyinin siyasî mirasının yöneticisi olarak Pantürkizm'in tanınmış temsilcilerinden biriydi. Bu sebeple bazı Türk-Tatar mülteci teşkilâtları tarafından bir nevi sözcü olarak kabul ediliyordu. Berlin'e gidişi de muhtemelen bu teşkilâtların bilgisi dâhilinde ve tasvibi ile oldu.[56]

Almanya Dışişleri Bakanlığı'nda Müsteşar Yardımcısı Ernst Woermann, Büyükelçi von Hentig ve Nuri Paşa'nın katıldığı toplantıdan Nuri Paşa'nın istekleri gerçek dışı bulunduğu için kesin sonuç alınamadı. Nuri Paşa önce müzakerede bulunduğu şahısların önüne Türk Hükümeti'nin toprak isteklerinin belirtildiği bir harita koydu. Ama bu istekleri Türk Hükümeti'nin temsilcisi olarak değil, bir özel şahıs olarak dile getiriyordu. Zaten seyahati de tamamen özeldi. Düşüncesine göre, Türkiye'ye katılması gereken toprakların yanı sıra Orta Asya'da yeni kurulacak bir sıra bağımsız Türk Devleti'nin de planlanması gerekiyordu.[57]

Almanya Dışişleri Bakanlığı, Nuri Paşa'dan daha sonra yarar sağlanabileceği kanısına sahip olmakla beraber Pantürkizm fikirlerini gerçekçi bulmadığı için onun yardım ve işbirliği önerilerini reddetti.

Bu sıralarda Almanya Büyükelçisi olarak, Ankara'da Franz von Papen bulunuyordu. Von Papen Pantürkizm'in ateşli bir taraftarı ve teşvikçisi idi. Savaşın ilk aylarında birçok kez meşhur mültecilerin özellikleri hakkında Almanya Dışişleri

55 Nuri Killigil (1889-1949): 1889'da İstanbul'da doğdu. Harp Okulu'nu, Harp Akademisi'ni (1911) bitirdi. 1912'de Trablusgarp Savaşı'na katıldı. Ağabeyi Enver Paşa'nın etkisi ile rütbesi yüzbaşılıktan yarbaylığa yükseltildi. I. Dünya Savaşı'nda çeşitli cephelerde savaştı. Savaşın sonuna doğru kıdem ve hizmeti yetmediğinden "itibari" olarak Ferik (Korgeneral) rütbesi verilip Enver Paşa'nın Kafkasya'da oluşturduğu "İslâm Ordusu" Komutanlığına getirildi. Kurtuluş Savaşından sonra İstanbul'da Sütlüce'de döküm fabrikası kurdu ve II. Dünya Savaşı sırasında ordu için mühimmat üretti. Fabrikadaki bir patlamada 1949 yılında öldü.

56 Patrik von zur Mühlen, *a.g.e.*, s. 79.

57 Patrik von zur Mühlen *a.g.e.*, s. 80.

Dobruca'daki Mecidiye Caddesi

Bakanlığı'na bilgiler yolladı ve kendilerinden faydalanılması için tavsiyelerde bulundu. Von Papen'in hedefi, Türkiye'de çok faal olan mülteci grupları ve meşhur Pantürkistler vasıtasıyla Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Almanya safında savaşa katılmasını sağlamaktı. General Erden ve General Erkilet'in Kırım ve Sovyetler Birliği'nin güneyinde, özellikle Türklerle meskûn bölgelerde yaptıkları gezi ve Nuri Killigil Paşa'nın istişarelerde bulunmak üzere Berlin'e gidişi, Büyükelçi von Papen'in davetiyle gerçekleşti.[58]

Avukat Müstecip Ülküsal ve Dr. Edige Kırımal'ın Berlin'e Gönderilmesi

Alman-Sovyet Savaşı'ndan önce Almanya'da, Kırım Türk-Tatarlarını temsil edecek mülteciler olmadığı gibi karşı istihbarat yönünden herhangi bir işbirliği de mevcut değildi. Kırım Millî Merkez Başkanı Cafer Seydahmet, Londra'da sürgünde bulunan Polonya Hükümeti ile sıkı münasebette bulundu ve Nazi rejimine karşı açıkça cephe aldı. Kırım Millî Merkez mensupları Kırım lehinde bir siyasî gelişme sağlayabilmek için Cafer Seydahmet'i ikna ederek, Berlin'de bir Kırım Türk Millî Merkezi oluşturmayı düşündüler. Bu niyet ve kararlarını General Erkilet'e bildirdiler. General Erkilet cephe gezisinde, Büyükelçi von Hentig'e bu konuyu duyurdu ve desteğini sağladı. Müteakiben bir Kırım heyetinin Berlin'e gönderilmesi için Türkiye Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu ve Almanya Büyükelçisi Franz von Papen'e müracaat edildi. Bu heyeti teşkil eden iki kişiden biri Dobruca'dan yeni gelen Avukat Müstecip Ülküsal, diğeri Dr. Edige Kırımal idi.[59]

Müstecip Ülküsal, bir taraftan adliyedeki işine devam ediyor, bir taraftan da Almanya'ya gitme hazırlığı yapıyordu. Ekim ayında, adliye kuraları çekildi, Müstecip Ülküsal'a Keşan Savcı Yardımcılığı çıktı ve oraya gitmek üzere harcırahını (yolluğunu) da aldı. Bu sıralarda, Berlin'e gitmesi kesinleşince adliyeden istifa etti. 26 Ekim'de Cafer Bey'den aldığı telgraf üzerine trenle İstanbul'a hareket etti.[60]

Emekli General Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet, Almanya Dışişleri Bakanlığı'nda görevli Werner Otto von Hentig'e ve Türkiye Büyükelçisi Hüsrev Gerede'ye takdim edilmek üzere kendilerine birer mektup verdi.[61] Bir ay sonra Al-

58 Patrik von zur Mühlen, *a.g.e.*, s. 66.

59 Giray Saynur Derman, *a.g.e.*, s. 59.

60 Müstecip Ülküsal, *II. Dünya Savaşında 1941-1942 Berlin Hâtıraları ve Kırım'ın Kurtuluş Dâvası*, İstanbul 1976, s. 8.

61 Gizli belgeler, II. Dünya Savaşı'nda Türk-Alman İlişkileri ve Hitler'in Türk Dostları (Almanya Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nden Almanya'nın Türkiye Politikası 1941-1943), 1941-1943 yıllarındaki Türkiye'deki Alman politikasına ait Nazi Almanyası'nın Dı-

15 Eylül 1941 tarihli fotoğrafta Almanların eline geçen Rusya'nın Berlin Konsolosluğu binası ve üzerindeki uyarı yazıları.

manya Başkonsolosluğu'ndan vize alındı. 27 Kasım 1941 Perşembe günü (Avukat Müstecip Ülküsal ile Dr. Edige Kırımal) İstanbul'dan trenle yola çıktılar ve 2 Aralık 1941'de Berlin'e vardılar.

Avukat Müstecip Ülküsal'ın Berlin'deki Faaliyetleri

Müstecip Ülküsal 3 Aralık 1941 tarihinde Dr. Edige ile Alman Dışişleri Bakanlığı'na giderek burada çalışan Kazanlı Prof. Âlimcan İdrisî Bey'i[62] buldular. Kendisine tavsiye mektuplarını verdiler ve Cafer Seydahmet Bey ile arasındaki eski dargınlığın unutulmasını, anlaşma ve işbirliği zamanının geldiğini, kendisinin Türk alemi için yaptığı hizmetlerin takdir edildiğini ve Berlin'deki çalışmaları için yardımcı olmasını rica ettiler.[63]

Prof. Âlimcan, esir Türklerin bu savaşta kurtulacaklarını ümit ettiğini ve bunun için elbirliği ile çalışmak gerektiğini, kendisinin yardımını esirgemeyeceğini ifade etti ve Dr. Edige ile Avukat Müstecip'i, Werner von Hentig'e götürdü. Müstecip Ülküsal, Fransızca olarak Hentig'e "*Memleketimizi ve milletimizi komünizmden ve Rus zulmünden kurtaran Alman ordularına şükran borcumuz vardır. Kırım'a gidip, halkımız ile çalışabildiğimiz zaman bu borcumuzu ödemeye çalışacağız. Muzaffer Alman orduları sayesinde hürriyetine kavuşmuş bulunan Kırım Türklerinin Almanya'ya karşı tam sadakatle bağlı olacağından şüphe edilmemelidir. Kırım Türklerine tanınacak hak ve hürriyet, Rus esiri diğer Türkler için ümit kaynağı teşkil edecek, Alman-Türk işbirliğinin temeli olacaktır*" dedi. Bu sözleri dikkatle dinleyen Hentig "*Alman milleti ve ordularının sizin şükranınıza, yalnız Kırım'ı kurtarmakla değil, oradaki milletinize hürriyet ve saadet vermekle hak kazanacaklarını ve bunu vermeye çalışacaklarını*"söyledi.[64]

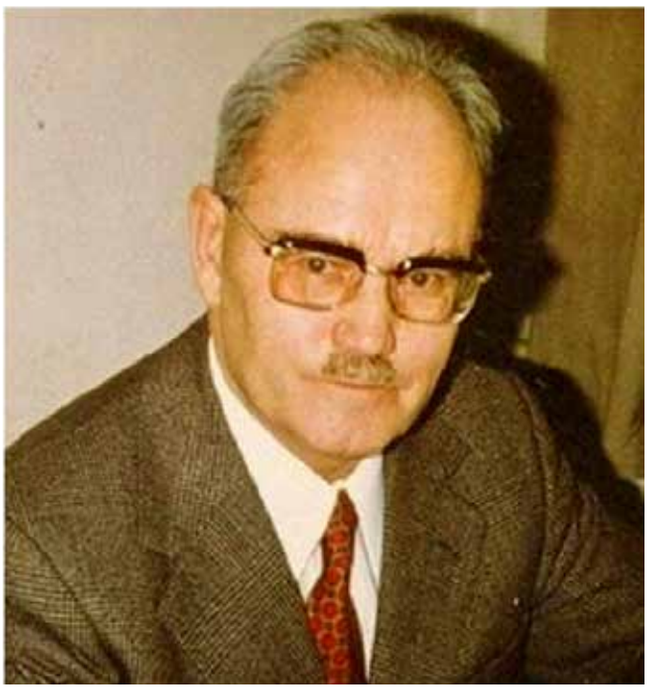
Werner von Hentig, akşam Paris'e gideceğini, birkaç gün kalıp döneceğini, onları Harbiye Nezareti'nde Türk esirleri ile meşgul olan Dimmer ile tanıştıracağını söyledi. Âlimcan İdrisî, kendilerine çok yakınlık gösterdi. Rusya'nın gelecek idaresi hakkında Almanya'da iki düşünce ve cereyan olduğunu açıkladı: 1) Bütün Rusya'yı bugünkü sınırları içinde bir bütün hâlinde Almanya'nın bir sömür-

şişleri Bakanlığı arşivlerinden ele geçirilen GİZLİ BELGELER bölümü, Editions Paul Dupont'un yayınladığı kitaptan Muammer Sencer tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Bkz. May Yayınları, İstanbul 1968, s. 49-50.

62 Âlimcan Idrisî: Kazan Tatarıdır. *Türk Yurdu Dergisi*'nde çalıştı. 1916'da Berlin'de Almanlara esir düşen Rus ordusundaki Müslümanlar için *Cihâd-ı İslâm* adlı dergiyi çıkardı. II. Dünya Harbi'nde Alman ordusuna esir düşen Rus askerleri arasındaki Türk ve Müslümanları kurtarmak için başarılı denilecek faaliyet gösterdi. Bkz. Nâdir Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücâdele Tarihi (1905-1917),* Ankara 1985, s. 177.

63 M. Ülküsal, *a.g.e.*, s. 13.

64 M. Ülküsal, *a.g.e.,* s. 14.

Ahmet Temir

gesi olarak idare etmek; 2) Rusya'yı sınırları içinde ve fakat kendi yurtlarında yaşayan milletlere bölerek ve bunlara mahallî özerklik vererek ayrı ayrı idare etmek.

"Bu düşüncelerden birincisi, Rosenberg'in işgal altındaki Doğu Mıntıkaları Bakanlığı'nın, ikincisi ise Dışişleri Bakanlığı'nındır (Auswârtiges Amt). Ama meselede son söz ve karar Hitler'indir. Bu hususta son sözü ne zaman söyleyecektir. Bunu kimse bilemez" dedi.[65]

Ertesi günü Müstecip Ülküsal, Alman subayı Dimmer'i görmek üzere Harbiye Nezareti'ne gitti. Dimmer, kendilerini bakanlığın önemli bir şubesinde görevli iki Alman subayı ile tanıttı ve Kızıl Ordu'dan alınan esirlerin işleriyle bu subayların ilgilendiğini söyledi. Bu subaylar Türkleri, Rus, Ukraynalı, Ermeni, Gürcü ve diğer esirlerden ayırdıklarını, hepsine aynı gıdayı verdiklerini, Türk esirlerinin sayılarını bilmediklerini ve ziyaret için izin alınması gerektiğini söylediler.

6 Aralık 1941'de Rosenberg'in Doğu Bakanlığı Kafkas Dairesi Başkanı Prof. Dr. Gerhard von Mende'yi ziyaret ettiler.[66] Bu ziyarette Mende "*Tatarlara karşı çok kötü cereyan olduğunu, Sovyetler Birliği'nin parçalanmasından Almanya'nın büyük menfaat sağlayacağını, Rusya'dan zaptedilen toprakların birtakım bölgelere ayrıldığını, Kırım'ın tamamının henüz işgal edilmemesi nedeniyle herhangi bir bölgeye bağlanmadığını, ama Ukrayna bölgesine bağlanma ihtimalinin kuvvetli olduğunu, kendilerinin kontrolündeki esir kamplarında 150 kadar Kırımlı esir Türk'ün tespit edildiğini, bu esirlerin memleketlerine gönderilmeleri veya serbest bırakılmaları için Harbiye Nezareti'ne başvurduklarını, fakat henüz sonuç alamadıklarını*" bildirdi.[67]

Avukat Müstecip, beş yıldan beri Berlin Üniversitesi'nde okuyan Kazan Türklerinden Ahmet Temir[68] ile yaptığı temasta, esirlerle ilgili olarak şu bilgileri aldı: **"***Bakanlıkta esirlerle meşgul olmak üzere yedişer-sekizer kişilik komisyonlar teşkil edilmiştir. Bunların her birinde Rusya'da yaşayan milletlerin bir veya iki temsilcisi bulunmaktadır. Reisleri Alman'dır. Komisyonlar, esir kamplarına giderek milletdaşlarını buluyorlar, onlarla konuşarak memleketlerine dair bilgi alıyorlar. Türkler diğer milletlerden ayrı kamplara konulmaktadır; Türkistan, İdil-Ural, Azerbaycan kampları vardır. Kırımlılar az olduklarından, Kazanlıların kamplarına verilmektedirler. Tüm esirlerin %13'ünü teşkil eden okuma yazma bilen esirler diğerlerinden ayrılarak imtiyazlı bir kampa konulmaktadır Bunların kampı Berlin yakınlarındadır. Bunlar, özel şekilde yetiştirilip ileride memleketlerinde kurulacak muhtar idarelerde kullanılacaklardır. Memur ve polis olarak hazırlanmaktadırlar. Almanlar tanınmış eski partici ve siyasetçilerle işbirliği yapmak istememekte, tarafsız ve genç unsurları tercih etmektedirler. Rusya'daki memleketlerin ve Türk illerinin gelecekteki idare ve hükümet şekillerine dair hiçbir şey söylememektedirler.*"[69]

65 M. Ülküsal, *a.g.e.*, s. 15.
66 M. Ülküsal, *a.g.e.,* s. 18.
67 M. Ülküsal, *a.g.e.*, s.19-20.
68 Ahmet Temir (1912-2003): Bugün Rusya Federasyonu'nun sınırları içinde kalan Tataristan'ın Bügülme kazasının Elmet köyünde 14 Kasım 1912 günü doğdu. Çocukluğu bu köyde geçti. Babası köyün mollası olan Reşid bin Carullah idi. Üç yıl Elmet'te Tatar mektebinde okuduktan sonra Bügülme'ye taşındılar. Babası onu Rus mektebine verdi. IV. sınıfı başka bir mektepte, V. sınıfı Puşkin mektebinde tamamladı. 1925 yılının sonunda altı yıllık Rus lisesine başladı. Ancak II. sınıfa geçtiğinde ailesi proleter olmadığı için okuldan çıkarıldı, Almanca öğrenmeye başladı. Hadi Atlasi'den ders aldı ve Rus edebiyatı, Batı edebiyatı ile ilgili kitaplar okudu. Daha sonra Rostov Na-Donu şehrinde Poliglot adında mektupla ders veren okula devam etti.1929'da Türkiye'ye göç ederek, Trabzon Muallim Mektebi'ne yazıldı ve burada Fransızca öğrendi. 1935'te İstanbul'da Haydarpaşa Lisesi'ni bitirerek, aynı yıl Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ne yazıldı. Aralık 1936'da Berlin Üniversitesi Felsefe Fakültesi'nde okumaya başladı ve 1941 yılında mezun oldu. 1943'te Felsefe Doktoru ünvanını kazandı. 1936-1943 yılları arasında Berlin Üniversitesi Tatarca lektörlüğünü yaptı. 1943'te Türkiye'ye dönerek, askerlik hizmetini tamamladı. 1947-1952 yılları arasında Millî Eğitim Bakanlığı Müzeler Dairesi'nde asistanlık yaptı. 1952'de Hamburg Üniversitesi'nde Türkçe lektörlüğü vazifesinde bulundu. 1954'te tekrar Türkiye'ye döndü ve 1955 Mart'ında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde çalışmaya başladı. 1962'de, aynı üniversitede profesör oldu. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü kurucularından olan Ahmet Temir, bu enstitünün başkanlığını da yaptı (1961-1975). 1982'de de emekliye ayrıldı. Ahmet Temir, Türk dünyasına birçok eseriyle katkıda bulundu. Türk dili, Moğol dili, Altaistik ve ilmî araştırmalarının temelini oluşturdu. Ahmet Temir, Türkoloji tarihi alanında "Radloff Araştırıcısı" olarak tanındı. Radloff'un *Aus Sibirien* adlı meşhur eserini *Sibirya'dan* başlığı altında indekslerini hazırlayarak Türkçeye çevirdi. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Dr. Ahmet Temir'e Armağan,* XXX/1-2, Ankara 1993, s. 3-87.
69 M. Ülküsal, *a.g.e.*, s. 21-22.

İşgal Altındaki Doğu Mıntıkaları Bakanı Alfred Rosenberg ve Ukrayna Bölgesi Başkomiseri Erich Koch

Aynı şahıs bilâhare şu bilgileri de getirdi: "*Ostro kampında 53. Hanover kampında üç, diğer kamplarda bulunan bütün esir sayısı 150'dir. Yalnız Ostro'dakiler ayrı bir liste hâlinde düzenlenmiş, diğer esirler Kazanlı esirlerle birlikte listeye geçirilmiştir. Ostro'da ayrı bir kampa alınan 53 Kırımlı esir, propaganda ve idare adamı yetiştirilmek üzere eğitilmektedirler. Bunlardan başka 20 kadar Kırımlı sivil işçi de esir sıfatıyla ayrı bir listeye geçirilmiştir. Bunların Kırım'a gönderilerek serbest bırakılacağı söylenmektedir.*"

Avukat Müstecip ve Dr. Edige bütün bu bilgilere rağmen Doğu Bakanlığı'ndan izin alamadılar, Kırımlı esir ve işçilerle temasa geçemediler.[70]

Müstecip Ülküsal, 10 Aralık 1941'de Kudüs Başmüftüsü Hacı Hüseyin El Eminî ile görüştü. Bu görüşmede Müstecip Ülküsal, Kırımlı olduğunu, Kırım Millî Teşkilâtı tarafından Almanya'ya gönderildiğini, Kırım'a gitmek ve orada Almanlar ile Kırım Tatarları arasında işbirliği sağlamak istediğini, Rus Komünist zulmünden kurtulup, hürriyete kavuşmak üzere olan Kırım halkının, Almanya ve ordularına müteşekkir ve minnettar olduğunu söyledi, Kırım'da hür ve özerk idarenin kurulması için Müslüman kardeşlerine yardımda bulunmalarını rica etti.[71]

Başmüftü bu sözlerden çok duygulandı ve her türlü yardımı yapacağını kesinlikle vaadetti. Bunun üzerine Avukat Müstecip, 20 yıldan beri Kırım'da tatbik edilen Komünist rejimi altında Müslümanlığın çok zayıfladığını**,** din adamlarının sürülmesi ve öldürülmesi sonucunda Kırım'da hemen hemen hiç imamların kalmadığını, dinî kitapların bulunmadığını ve bu boşlukları doldurmak için Romanya'da yaşayan Kırımlılar arasından ilk adımda 30 hoca ve öğretmen ile yeteri kadar kitabın gönderilmesi hususunda izin alınmasının, Almanlar tarafından Kırım Türklerine tanınacak idare tarzının, diğer esir Türk ülkelerindeki Türklerin ümitlerinin ve cesaretlerinin artmasına veya azalmasına mihenk teşkil edeceğini, bu sebeple Almanların Kırım Türklerine karşı takınacakları tutumun çok büyük önem taşıdığını yüksek Alman makamlarının bilgi ve takdirine iletilmesini rica etti.[72]

12Aralık 1941'de Ukrayna Bölgesi Başkomiseri Erich Koch[73] ile görüşme talebinde bulunan Avukat Müstecip, Koch'dan "*Ben Ukrayna Genel Valiliği'ni henüz fiilen elime almadım. Bundan dolayı benim Kırım hususunda**,** onun temsilcileriyle konuşacak bir meselem yoktur. Zaten Kırım'da*

70 G. Saynur Derman, *a.g.e.*, s. 67.
71 G. Saynur Derman, *a.g.e.*, s. 68.
72 M. Ülküsal, *a.g.e.*, s. 25-26.
73 Erich Koch: Asi ve özellikle acımasız ve zalim idaresiyle Ukrayna'da kısa sürede ün kazandı, Doğu Bakanlığı'nın talimatlarından tamamen bağımsız bir şekilde hareket etti. Yetkinin Bakanlık ve SS Teşkilâtı arasında bölünmesi, bu idarî kontrolsüzlüğü yarattı.

Kırımlı kadınlar da milis kuvvetlere katılmıştı.

mülkî idare de henüz kurulmuş değildir. İleride ihtiyacım olursa ben kendilerini ararım" cevabını aldı.[74]

Almanya'da bulundukları sürece Avukat Müstecip ve Dr. Edige'nin en çok görüştükleri ve yardım gördükleri kişiler Büyükelçi von Hentig ve von Mende oldu.

17 Aralık 1941 günü von Hentig, Avukat Müstecip Ülküsal'a kendilerini en erken Şubat 1942'de Kırım'a aldırabileceğini, Romanya ve Polonya'dan Kırım'a gidecek hoca, öğretmen ve idarecileri şimdiden tespit etmelerini, toplu olarak göçün mümkün olmadığını, Kırım'da kurulacak Türk-Tatar Millî Hükümeti'nin ve idaresinin hâlen Doğu Bakanlığı ve Dışişleri Bakanlığı arasında tartışma konusu olduğunu, Kırım'ın Ukrayna'dan ayrı ve müstakil olması için henüz karar verilmediğini, Romanya ve Polonya'ya gidebilmeleri için ilgili yerlere mektup yazdığını bildirdi.

6 Ocak 1942 günü Prof. Dr. Gerhard von Mende, Alman askerlerinin Kırım'a girişlerini Kırım Tatarlarının sevinçle karşıladığını, Alman askerleriyle beraber çalışmaya başladıklarını, bu yüzden Alman askerlerinin Tatarlara karşı güvenlerinin arttığını, Polonya'daki Tatarlarla görüşülmesinin iyi olacağını, ancak Kırım'a göçmeleri için kesinlikle birşey söylenmemesini, Romanya seyahati için bilâhare bilgi vereceğini bildirdi.[75]

28 Ocak günü, bir Alman refakatinde Dr. Edige Polonya'ya (Ostland) gitmek üzere Şarlottenburg istasyonundan hareket etti.[76]

12 Şubat 1942 Cuma sabahı, Avukat Müstecip Alman Başkonsolosluğu'na giderek, müsteşarın mektubunu verdi. Yarım saatlik bir konuşmayı müteakip Başkonsolos, Köstence Valisi'ne takdim edilmek üzere bir mektup yazıp verdi.[77]

Avukat Müstecip, valiye Kırım Türklerinin temsilcisi sıfatıyla Berlin'de bulunduğunu, Kırım Türklerinin Almanlarla birlikte Bolşeviklerle savaştığını, bunların arasında Romen askerlerinin de bulunduğunu ve bu üç milletin düşmana karşı yan yana çarpıştığını söyleyerek, Dobruca'daki Kırım Türklerinden Kırım'a çalışmak üzere gitmek

74 M. Ülküsal, *a.g.e.*, s. 27.

75 M. Ülküsal, *a.g.e.*, s. 42.
76 M. Ülküsal, *a.g.e.*, s. 58.
77 M. Ülküsal, a.g.e., s. 69.

isteyecek öğretmenlere, din adamlarına müsaade edilmesini, oradaki ahaliye gönderilecek gıda yardımının naklinin sağlanmasını, Berlin'den Dobruca'ya sırf bu maksatla geldiğini bildirdi.[78]

Avukat Müstecip, Ataşemiliter Yarbay Braun'u ziyaretinde Romenlerin elinde Kızıl Ordu'dan alınmış 300 kadar Tatar esirinin bulunduğunu, bunun 150'sinin Türkistanlı, 100'ünün Kafkasyalı ve 50'sinin de Kırımlı olduğunu, bunların büyük bir kısmının köylerde tarla işlerinde çalıştırıldığını öğrendi.[79]

Ülküsal'ın Berlin'e Dönüşünden Sonraki Faaliyetleri

Berlin'e dönüşü müteakip, 25 Şubat 1942'de Dışişleri Bakanlığı'nda von Hentig, Avukat Müstecip'i, yerine kalacak olan Başkonsolos Kap ve Moskova Büyükelçisi von Schulenburg ile tanıştırdı. Werner von Hentig, Kırım'a gidiş tarihinin henüz belli olmadığını, trenle gideceğini, Kırım'daki komutan ile anlaşarak kendilerini telgrafla aldıracağını, Romanya'daki ekibin harp alanının boşaltılmasından sonra gelmelerinin uygun olacağını bildirdi.[80] 21 Mart 1942'de saat 23.00'de trenle Kırım'a yola çıktı.[81]

Bir ay sonra Avukat Müstecip, von Hentig'ten şu mektubu aldı: "*Kırım Türklerinin meseleleri burada filen halledilmiş durumdadır. Tatarlarla ve Tatar askerleri ile bizim askerler arasındaki ilişkiler çok iyidir. Tatarlardan 14 tabur teşkil edilmiştir. 4.000 kişilik Tatar birlikleri, Kırım'da sabotaj ve tahribat yapan çetecileri takipte ve imhada büyük başarı göstermektedirler. Alman subaylarının emir erlerinin hepsi Tatar askerleridir. Bunlar ve bütün Tatar askerleri Alman asker üniformaları ile geziyorlar. Okul işleri yolundadır. Yalnız öğretmen ve okul kitapları işleri halledilemiyor. Bunlara büyük ihtiyaç duyulmaktadır: Baltık Almanları Tatar okullarında Almanca öğretmenliği yapıyorlar, Kırım dışında yaşayan milletdaş ve yurtdaşlarının okul ve kitap hususlarındaki yardımlarını istiyor ve bekliyorlar. Tatarların 400 kız ve erkekten oluşan koro ve orkestra ekibi var, bunların hepsi amatördür. Ayrıca kuvvetli bir tiyatro grubu da var. Askerlerimize hoş vakitler geçirtiyorlar.*"[82]

Emel
İKİ AYLIK FİKİR - KÜLTÜR DERGİSİ
YIL : 11 + 36 = 47 SAYI : 212 OCAK-ŞUBAT 1996
MÜSTECİB ÜLKÜSAL
1899 - 1996

Müstecip Ülküsal'ın ölümünü duyuran Emel dergisi

Mektup şöyle devam ediyordu: "*Kırım'ı hangi bakanlığın idare edeceği meselesi önemlidir: Doğu Bakanlığı mı, Dışişleri Bakanlığı mı? Yoksa bir başka bakanlık mı? Doğu Bakanlığı buraya gelen memurlara, ecnebi memleketlere giden memurlara verilen tahsisatı ve harcırahı verdiğine göre burasını ecnebi memleket saydığı anlaşılıyor.*"[83]

Von Hentig iyi haberler veriyordu ama hiçbir komitenin ve bu komitelerde çalışan kişilerden herhangi birinin ne adını ve ne de adresini bildirmiyordu.

Kırım'daki Türk okullarının öğretmen ihtiyacı için Dobruca'dan oraya bu maksatla gitmek isteyen gönüllülerin listesi Alman resmî makamlarına verildi. Ancak bu izin halâ çıkmadı.[84]

Kırım'da okul kitaplarının basılması ve gazete çıkarılması için Dobruca'da bulunan *Emel Mecmuası*'na ait kurşun Lâtin harfler gönderildi.

78 M. Ülküsal, *a.g.e.,* s. 69-70.
79 M. Ülküsal, *a.g.e.*, s. 75.
80 M. Ülküsal, *a.g.e.*, s. 80.
81 M. Ülküsal, *a.g.e.*, s. 95.
82 M. Ülküsal, *a.g.e.*, s. 108-109.
83 G. Saynur Derman, *a.g.e.*, s. 78
84 M. Ülküsal, *a.g.e.*, s. 109.

Savaş sonrasında Berlin'deki Adlon Hoteli

Adloniade

Büyükelçi von Hentig'in 11. Ordu Komutanlığı nezdine bakanlık temsilcisi olarak gönderilmesinden sonra eski Moskova Büyükelçisi Kont Schulenburg ve eski Müsteşarı Hilger, Dışişleri Bakanlığı'ndaki Rusya Komitesi'ne atandılar. Bu iki şahıs von Hentig'in yarıda kesmek zorunda kaldığı "Mültecilerin devreye sokulması" siyasetine devam etmeye karar verdiler.

Schulenburg'un plânı, Sovyetler Birliği'nin güney ve güney doğusunda kurulacak mîllî hükümetlerin ön kademesi olarak şimdiden mülteci komiteleri teşkilâtlandırma esasına dayanmaktaydı. Doğu bölgesine ileride verilecek şekil, çoktan tespit edilse de Büyükelçi Schulenburg I. Dünya Savaşı'nda başarısızlığa uğramış projelerini yeniden gerçekleştirmeye çalışıyordu. Büyükelçi Schulenburg, doğuda aslî hükümet yetkisinin Alman Büyükelçisi'nde bulunan, fakat şeklen bağımsız görünümde bir konfederasyon taraftarıydı.

Mülteci komitelerini tespit ve tesis etmek maksadıyla Nisan 1942'de bir toplantı tertiplendi. Büyükelçi von Papen ve Nuri Killigil Paşa'nın tavsiyelerini de gözönüne alarak Fransa, İtalya, Balkanlar, Türkiye ve İsviçre'de yaşayan birkaç düzine mülteciyi Berlin'e davet etti. Mayıs başında bu davetlilerin çoğu geldi ve Berlin'in meşhur otellerinden "Adlon"a yerleştirildi. Bu yüzden bu teşebbüse "Adloniade" adı verildi. Schulenburg'un küçük bir çevre içinde kendilerinden faydalanma ihtimallerini müzakere ettiği mülteciler arasında birkaç meşhur kişi de vardı: Kuzey Kafkasyalı iki yazar Haydar Bammat ve Alihan Kantemir, "Promethee"cilerden Azerbaycanlı Resulzade ve sabık bakanlardan bazıları ile Kuzey Kafkasyalı Sait Şamil, Gürcülerden Millî Demokratların lideri Spiridon Kedia. Davetli mültecilerin çoğu değişik siyasî kamplara mensuptu. Liberal, hatta sosyal ihtilâlci sabık Promethee taraftarlarının yanı sıra Kavkaz grubundan sağ eğilimli karşıtları vardı. Gürcü monarşistleri de bu farklı grupların dışında idi. Misafirlerin seçimi belli bir siyasî tercihi yansıtmıyordu.[85]

Adloniade'nin asıl yetkilisi olan Doğu Bakanlığı ile daha önce konuşulmamıştı. Bu yüzden toplantıda sonuç alınamadı. Adloniade, Alman Dışişleri Bakanlığı ile Doğu Bakanlığı arasında uzun zamandan beri gizli şekilde sürmekte olan çatışmayı açık bir kavgaya dönüştürdü.

Rosenberg, Dışişleri Bakanlığı'nın kendi yetki sahasının ihlâlini Hitler'e şikâyet etti. Hitler, Dışişleri Bakanlığı'nın, işgali altındaki Sovyetler Birliği'nin meseleleriyle her türlü ilgisini yasakladı. [86]

85 G. Saynur Derman, *a.g.e.*, s. 80.

86 Patrik von zur Mühlen, *Gamalıhaç İle Kızılyıldız Arasında (II. Dünya Savaşında Doğu Halklarının Milliyetçiliği)*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Ankara 1984, s. 65-69.

Avukat Müstecip Ülküsal'ın
Doğu Bakanlığı'na Başvurusu

24 Nisan günü Dr. Edige ve Avukat Müstecip, Dışişleri'nde, von Schulenburg'un müsteşarı Hervarf'a yaptıkları ziyarette, Rosenberg'in Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği bir yazıdan, Kırım ile ilgili işlerin Doğu Bakanlığı'nın görev, yetki ve sorumluluğuna verildiğini öğrendiler.[87]

Gerek bu yazı gerekse Hervart ile görüşmeden çıkarılan sonuç şöyleydi: "Kırımla ilgili bütün faaliyetler Rosenberg'in Doğu Bakanlığı'na verildiğine göre Kırım'a gidiş işlemlerine yeniden başlanacaktır. Avukat Müstecip ve Dr. Edige'nin Türkiye Hükümeti tarafından özel maksatla gönderildiğinden şüphe edilmekte, Kırım'a gitmeleri arzu edilmemekte ve bu gidişe engel olmak için çeşitli bahaneler yaratılmaktadır. Şimdi tek dayanakları von Mende'dir."[88]

29 Nisan günü yaptıkları ziyarette Prof. Mende, kendilerine şunları söyledi:

"*Dr. Lenze adında birisi, Kırım Başkomiseri'nin Yardımcısı olarak bugünlerde Kırım'a gönderilecek. Kendisine yardımcı olabilecek birkaç Kırımlı arıyor. Sizi bu zat ile tanıştırayım. Sizi Kırım'a belki daha kolay götürebilir veya aldırtabilir.*"

Bilâhare şu tavsiyelerde bulundu: "*Siz yalnız Kırım Tatarlarının işleriyle meşgul olunuz. Türklük ve Türkçülük siyaseti ile uğraşmayınız. Pantürkizm ve Panislâmizm gibi işlerin zamanı değildir. Bütün Türklerin birbirlerini anlamaları tabiidir. Bunu ben anlarım, ama bu fikirler burada henüz gereğince anlaşılmış değildir. Sizin Türkiye ile fazla ve sıkı münasebette bulunmanız da iyi değildir. Oradan gelenlere daima şüphe ile bakılmaktadır. Kırım stratejik bakımdan çok önemli bir yer olduğu için daha bir süre ordunun (Wehrmacht) elinde kalabilir. Sabırlı olmalısınız.*"[89]

Avukat Müstecip, kendisine Panislâmizm veya Pantürkizm'i düşünmediklerini, gayelerinin yalnız Kırım'a gidip Almanlarla işbirliği yapmak olduğunu, Kırım halkına katılıp, Komünistlerin yıllardan beri yaptıkları zarar ve kötülükleri telâfi etmek için çalışacaklarını ve bunu ancak Almanların yardımıyla sağlayabileceklerini söyledi.

Ertesi günü Dr. Lenze, Kırım Genel Komiser Yardımcısı Pöchlinger ile görüşmeyi sağladı. Pöchlinger, Kırım Genel Komiserliği'nin Ukrayna Reichs Komiserliği'ne, Ukrayna Reichs Komiserliği'nin Doğu Bakanlığı'na bağlı olacağını, bununla beraber Kırım Genel Komiserliği'nin tam otonom olacağını, idare şeklinde en üst kademede Genel Komiser ve maiyetinde beş altı kişilik yalnız Almanlardan teşekkül eden bir danışma ile kontrol heyetinin bulunacağını, belediye başkanları, muhtarları ve memurların yerli halktan seçileceğini, Almanların görevinin yalnız kontrolden ibaret olacağını, Kırım'da henüz sivil idare kurulmaması nedeniyle kendilerini Kırım'a gönderemeyeceklerini, bunun ancak Temmuz sonunda geçekleşebileceğini bildirdi.[90]

Mayıs günü Dr. Lenz, Dr. Edige'ye şunları söyledi: "*Sizin Kırım'a gitmeniz siyasî bir iştir. Bunu ne ben, ne de Genel Komiser Yardımcısı Pöchlinger yapabiliriz. Bizim görev ve yetkilerimiz iktisadî ve idarî işlerle ilgili ve sınırlıdır. Sizin bu işinizi halledecek kişi, Doğu Bakanlığı'nda önemli bir mevki sahibi olan Prof. Dr. von Mende'dir.*"[91]

87 M. Ülküsal, *II. Dünya Savaşında 1941-1942 Berlin Hâtıraları ve Kırım'ın Kurtuluş Dâvası,* İstanbul 1976, s.110.
88 M. Ülküsal, *a.g.e.,* s. 111.
89 M. Ülküsal, *a.g.e.*, s. 112.
90 M. Ülküsal, *a.g.e.,* s. 115.
91 M. Ülküsal, *a.g.e.,* s. 117.

Bunun üzerine 15 Mayıs 1942 Cuma günüvon Mende'ye gidilerek konuşmalar arzedildi. Mende "*Ben maalesef Kırım işlerine karışmıyorum. Kırım'a, Ukrayna işlerine başka idare karışıyor. Ben yalnız Kafkasya işleriyle meşgul oluyorum. Bununla beraber size yardım etmeye çalışacağım*" dedi.[92]

Beş gün sonra aynı şahsa yapılan ziyarette, Avukat Müstecip Türkçe konuşacağını, sözlerinin Dr. Edige tarafından Rusçaya çevrilmesine müsaade etmesini rica etti. Prof. Mende'nin kabul etmesi üzerine Avukat Müstecip, şu konuşmayı yaptı: **"***Romanya'nın Dobruca bölgesinde yaşayan Kırım asıllı Tatarlar***;** *Kırım'daki Tatar gönüllülerinin ailelerine on vagon mısır, 300.000 Ley para toplamışlar. Daha da toplayacaklar. Bunların Kırım'a nakledilmesini rica ediyoruz. Kırım'da cami ve okullar açılmış, onarılmış. Ama camilerde namaz kıldıracak, dua edecek imam yetişmiyor. Mukaddes kitabımız olan Kur'ân-ı Kerîm kalmamış, okullarda çocukları okutacak öğretmen az, yetişmiyor. Kitapları yok. Dobruca'dan Kırım'a gönüllü olarak gidip, bu camilerde hocalık ve okullarda öğretmenlik yapacak kişilerin listelerini size ve Romenlere verdik.*[93] *Bunların Kırım'a gidip işe başlamalarına müsaade edilmesini istiyor ve rica ediyoruz. Bu hususların teminini Kudüs Müftüsü Hazretleri'nden de rica ettik. O da yetkili yüksek makam ve kişiler nezdinde gerekli müracaatı yapacaktır. Biz Kur'ân-ı Kerîm ve okul kitaplarını bulacağız, bunların Kırım'a gönderilmesinin sağlanmasını istiyoruz. Bunları istememin siyasetle hiçbir ilgisi yoktur. Bizim halkımız dindar, devlete karşı vefalı ve sadakatlidir. Bunu fazlasıyla ispat etmiştir. Bizim Kırım'a gidip gitmememiz hususunda artık kesin bir karar verilmesini talep ve rica ediyoruz. Geldiğimiz altı ay oluyor, bu hususta kesin birşey bilmiyoruz. Kırım'daki ve bilhassa Akmescit'teki Müslüman Komitesi ile mektuplaşarak bağlantı kurmamıza imkân verilmemiştir.*"[94]

Von Mende, cevaben "*Bütün bu istedikleriniz kötü ve zararlı şeyler değildir. Bunlara ben de karşı değilim, yapılmalarını isterim ama bu hususta benim karar yetkim yok. Ancak her türlü yardıma hazırım. Pöchlinger de, onun gibi kişiler de, sizin Kırım'a gitme meselenizi anlamıyorlar. Bunlar, sizin Pantürkizm, Panislâmizm yapmanızdan korkuyorlar. SS Teşkilâtı şimdi Prag'da toplantı hâlinde birçok meseleyi konuşuyor ve karara bağlıyor. Sizin meselenizi de belki orada halledeceklerdir*" dedi.[95]

Genelkurmaya Ziyaret

26 Mayıs 1942 günü Avukat Müstecip ve Dr. Edige, Genelkurmay'a davet edildi. Kendilerine, Kırım'daki 11. Ordu Komutanlığı'ndan tercüman olarak çağrıldıkları, acele gerekli aşıları olmaları ve ertesi gün gelerek asker elbiselerini almaları söylendi.[96] Ertesi gün Genelkurmay'a gidildiğinde, görevli Alman subayı Avukat Müstecip'e **"***Sizin Almancanız zayıf. Tercümanlık yapacak kadar bilmiyorsunuz. Sorumluluğu yüklenebilir misiniz? Ben sizi tercüman olarak Kırım'a gönderemem. Sizi belki bir hafta sonra geri çevirirler. Çünkü evvelce tercüman olarak gönderdiklerimizi "Almanca bilmiyorlar!" diye geri çevirdiler. Ben şimdi telgrafla 11. Ordu Komutanlığı'na durumunuzu bildireceğim. Buna rağmen gelsin derlerse, sizi gönderirim*" dedi.[97]

İşçi Kamplarının Ziyaret Edilmesi

28 Mayıs günü polis merkezine giden Avukat Müstecip ve Dr. Edige ikâmetlerini üç ay daha uzattılar.[98] 10 Haziran günü, Genelkurmay Başkanlığı'ndan ve Doğu Bakanlığı'ndan uzun zamandan beri bekledikleri Kırım'dan getirilen işçilerle görüşme izni çıktı. Ertesi gün Avukat Müstecip ve Dr. Edige, bir Alman askeri refakatinde Berlin'den yedi kilometre mesafedeki Rusya işçi kampına gittiler.[99] Tahminen 5.000 metrekarelik arazi üzerinde kurulmuş, etrafı beş altı sıra üst üste dikenli telle muhkem şekilde sarılmış, dört köşesinde makineli tüfekli askerlerin yerleştirildiği kulelerin bulunduğu bu saha işçi kampı değil, adeta bir esir kampına benziyordu.[100]

Görevliler Kırım'dan gelen Tatarları ayırarak yarım saat görüşme izni verdiler. İşçiler, rayonlarından ve köylerinden bir kısmının gönüllü, bir kısmının zorla toplanarak getirildiğini, kampta mevcut 1.300 işçiden 117'sinin Tatar olduğunu, bir kısmının bahçe ve bir kısmının tarla

92 M. Ülküsal, *a.g.e.*, s. 123.
93 Müstecip Ülküsal, *Dobruca* ve *Türkler*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987, s. 187; Ayrıca bkz. Müstecip Ülküsal, "Romanya Türkleri", *Türk Dünyası El Kitabı,* Ankara 1976, s. 1085; Giray Saynur Derman, "Geçmişten Günümüze Romanya'da Türk Varlığı", *Karadeniz Araştırmaları*, V/17, Bahar 2008, s. 1-31.
94 M. Ülküsal, *a.g.e.*, s. 126.
95 M. Ülküsal, *a.g.e.*, s. 127.
96 M. Ülküsal, *a.g.e.*, s. 129.
97 M. Ülküsal, *a.g.e.*, s. 129.
98 M. Ülküsal, a.g.e., s. 132.
99 G. Saynur Derman, *a.g.e.,* s. 72.
100 M. Ülküsal, *a.g.e.*, s. 137.

Kerç Anıtı

işlerinde kullanıldığını, yemeklerin iyi olmakla beraber kendilerine esir muamelesi yapıldığını, Kırım ile ilgili olarak da Kırım'da gönüllülerin ayrı lejyon hâlinde değil, Alman askerleri arasında savaşa girdiklerini, Kırım'ı idare edenlerin Alman askeri olduğunu, Kırımlılara yalnızca belediye ve muhtarlıklarda görev verildiğini, fakat görev alanların çoğunun Rus olduğu, eski milliyetçi ve kurultaycılardan Kırım'da çok az kişinin kaldığını, Kırım'a yeni Rus ve Ukrain göçmeninin getirildiğini, Sivastopol, Kerç ve Gözleve civarındaki pek çok Tatar köyünün yıkıldığını söylediler. İşçilerin dinden ve millî tarihten hiç haberleri olmadığı gibi, sözlerine Rusça sözcüklerin karışmış olması da Avukat Müstecip'i ziyadesiyle üzdü.[101]

Dönüşte, işçilerin kamplardan alınarak köylerdeki özel çiftliklerde veya devlet fabrikalarında ücret verilip çalıştırılmalarını ve Alman işçilerine uygulanan rejimin, getirilen işçilere de uygulanmasını dört ayrı makama rapor ettiler.[102]

Kırım'dan Felâket Haberleri ve Topyekün Sürgün

1944 ilkbaharında, Kırım'dan korkunç haberler gelmekteydi. Kasım 1943'te Stalingrad'da Alman ordusuna karşı ezici bir galibiyet kazanan Kızıl Ordu birlikleri, ilerlemesini sürdürerek 10-21 Nisan 1944 tarihlerinde, 11 günlük süre içinde Alman ordularının işgali altındaki RSFSC'ye (Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti) dâhil KMSSC'yi (Kırım Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti) tekrar ele geçirdiler ve toplu katliamlar yapmaya başladılar.

Kırım'ın tekrar Sovyet hâkimiyetine girmesinin ardından, zafer sarhoşluğu içinde olan Kızıl Ordu askerleri özellikle Kırım Türklerine karşı ağır baskılar uygulayarak birçok Kırım Türkünü katlettiler.[103] *Kırım* gazetesinin (13 Aralık 1944 ve 19 Ocak 1945) yazdığına göre, Bahçesaray'ın Türk semtlerindeki ağaçlar darağacı olarak kullanılmıştı. Bir kişinin kurşuna dizilmesi için, iki kişinin o şahsın Almanlarla işbirliği yaptığı hakkında şehadeti kâfiydi.[104]

101 M. Ülküsal, *a.g.e.,* s. 138-139.
102 M. Ülküsal, *a.g.e.,* s. 140.
103 N. Devlet, "240 Kırım Türkünün Müracaatı", *Emel,* No. 146, 1985, s. 4.
104 Edige Kırımal, *Der Nationale Kampf der Krimtürken (Kırım Türklerinin Millî Mücâ-*

Sovyet askerlerinin Kırım Türklerine karşı böyle bir tutum sergilemelerindeki en önemli sebebin, Almanlarla işbirliği yaparak Kızıl Ordu ve partizan hareketlerine karşı savaştıklarına inandıkları bu topluluktan intikam alma duygusu olduğu görülmektedir. Zira Sovyet yönetimi tarafından yapılan menfi propagandalarla bu insanlar Kırım Türklerinin vatana ihanet ettiklerine inandırılmışlardı.[105]

Bütün bu katliamlar, Sovyet yöneticilerini tatmin etmedi ve sürgün kararı alındı. 7 Mayıs 1944 tarihi itibarıyla 5.381 (16 Mayıs'ta ise 6452) kişi tutuklandı ve çeşitli miktarda silah ile bunlara ait mühimmat ele geçirildi. Operasyon sonuçlarının merkeze bildirilirken, Kırım Türklerinden 20.000 kişinin Kızıl Ordu saflarından ayrılarak Almanların tarafına katıldıkları da belirtilmekteydi.[106] Bütün bunların ardından Sovyet yönetiminin, Kırım Türklerinin topyekün sürgününe kesin karar verdiği anlaşılmaktadır. Serov ve Kabulov'un Beriya'ya gönderdikleri rapor sürgün kararını doğrulamaktadır. Söz konusu rapor sürgün operasyonu hazırlıklarının 18-20 Mayıs'a kadar tamamlanmasının, operasyonun ise 25 Mayıs'a kadar sonuçlandırılmasının mümkün olduğunu belirtmektedir. Beriya 10 Mayıs 1944'te Sovyet Devlet Başkanı İosif Stalin'e, Kırım Türklerinin Sovyet halkına karşı "ihanet ettiği" göz önüne alınarak, bütün Kırım Türklerinin Kırım bölgesinden çıkarılması hususunda Devlet Güvenlik Komitesi (GKO)'nin onayını talep ediyordu. Beriya sürgün edilecek Kırım Türklerinin, hem tarımda (kolhoz ve sovhozlarda), hem de sanayi ve ulaşım alanlarında kullanılmak üzere Özbekistan SSC bölgelerinde iskân edilmesinin uygun olacağını düşünüyordu. Kırım Türklerinin Özbekistan SSC'ye yerleştirilmesi hususunda Özbekistan KP Sekreteri Yusupov ile de muvafakata varıldı. İlk verilere göre nüfusu 140.000-160.000 kişi olarak hesaplanan Kırım Türklerinin sürgününün 20-21 Mayıs'ta başlayıp 1 Temmuz'da tamamlanması planlanmıştı.[107] Beriya'nın bu talebine Stalin bir gün sonra cevap verdi ve kendi imzasını taşıyan GKO'nin 5859 sayılı "çok gizli" kararnamesiyle bütün Kırım Türklerinin Kırım'dan sürülmesi kararını verdi. Kararnamede Beriya'nın Kırım Türkleri hakkında zikrettiği hususlar tekrarlanmakta ve onların Almanlarla işbirliği yaptıkları inancı pekiştirilmektedir. GKO bu hususları göz önüne alarak, Kırım Türklerinin aileleriyle birlikte topyekün Kırım'dan çıkarılmasına ve "özel sürgünler (spetsposelentsı)" olarak Özbekistan'ın belirlenen bölgelerinde sürekli ikâmete tâbi tutulmasına karar verdi. Sürgün operasyonunun yürütülmesi için Beriya komutasındaki NKVD kuvvetleri görevlendirildi ve 1 Haziran 1944'e kadar bu operasyonun tamamlanması emredildi. Söz konusu kararname ile sürgün edilecek olanların beraberlerinde kendi özel eşyalarını, elbiselerini, günlük demirbaş eşyalarını ve aile başına 500 kilogram erzak almalarına izin veriliyordu. Bununla birlikte sürgün masraflarının karşılanması için SSCB Finans Halk Komiseri Zverev'in Mayıs ayı içerisinde Halk Komiserleri Sovyeti fonundan 30.000.000 Ruble tahsis etmesi istendi. Kararnamede belirtilen operasyonun başlangıç tarihi, Beriya'nın talimatıyla iki gün önceye alındı ve Kırım Türklerinin sürgünü 18 Mayıs 1944'te saat 03.00 civarında başladı. Son derece organize ve zamana karşı oldukça titiz bir şekilde yapılan operasyonlar, "potansiyel tehlikeli" olarak nitelendirilen kişilerin tutuklanmasıyla başladı. Yetişkin erkeklerin büyük çoğunluğu Sovyet ordusuna alındığı için, geride kalanların büyük çoğunluğunu kadınlar, çocuklar ve yaşlılar meydana getiriyordu.[108]

Sovyet askerleri gecenin bir vakti, daha önce tespit edilen Kırım Türklerinin evlerine zorla girerek insanları uykularından kaldırmış ve 15 dakika içinde bulundukları yerlerin meydanında toplanmalarını söylemişlerdi. Ne olup bittiğini anlamayan ve uykunun vermiş olduğu şaşkınlığı da üzerinden atamayan Kırım Türklerinin yanlarına, kararnamede belirtilenin aksine sadece taşıyabilecekleri eşyalarını almalarına izin verildi, birçok yerde buna dahi müsaade edilmedi. Evlerinden çıkarılan halk bulundukları yerin meydanlarında, tarlalarda veya uygun görülen başka yerlerde toplanarak kendilerini demiryolu istasyonlarına taşıyacak nakliye araçlarını beklemeye başladı.[109] Korku ve endişe içerisinde bulunan halk, askerlerin taşkınlıklarına da maruz kaldı. Sürgünü gerçekleştiren askerler sadece verilen emirleri yerine getirmediler, aynı zamanda

delesi), Emsdetten 1952, s. 323.

105 A. Fisher, *a.g.e.*, s. 162

106 V. Broşçevan-P. Tıgliyants, *a.g.e.*, s. 35.

107 "Deportatsiya: Beriya Dokladıvayet Stalinu", haz. N. F. Bugay, *Kommunist,* No. 3, Moskva 1991, s. 101.

108 K. Özcan, *Kırım Türklerinin Sürgünü ve Vatana Dönüş İçin Milli Mücadele Hareketi (1944-1990),* İstanbul Üniversitesi Doktora Tezi, İstanbul 2001, s. 37.

109 R. Conquest, *Nation Killers: The Soviet Deportation of Nationalities*, The Macmillan Company, New York 1970, p. 61.

Sürgün sürecinden sorumlu Lavrenti Beriya

çaresiz halka karşı insanlık dışı hareketler de sergilediler. Bütün bunlar binlerce Kırımlının gözleri önünde cereyan etmesine rağmen onlar da komşuları olan Türklere hiçbir yardım teşebbüsünde bulunmadılar.[110] Askerlerin taşkınlıkları o derece artmıştı ki, yaşlı kadınları, acıdan çılgına dönenleri kaçmaları için serbest bıraktılar, sonra da arkalarından kurşun yağdırdılar.[111]

Sürgüne gönderilenler arasında Kızıl Ordu mensubu Kırım Türk askerleri de bulunuyordu. Bu cümleden olmak üzere, Kırım Türklerinden 524 subay, 1.392 astsubay ve 7.079'u çeşitli rütbelerde olan toplam 8.995 Kızıl Ordu mensubu Kırım'dan çıkarıldı. Kırım'ın genelinde sürgün edilen 10.892 kişi, sabık Kızıl Ordu mensubuydu.[112]

Sürgünlerin Kırım'dan trenlerle Özbekistan'a taşınması görevi NKVD ile Ulaştırma Halk Komiseri Kaganoviç'e verildi. Kırım Türkleri nakliye araçları ile istasyonlara taşındı ve burada kendilerini bekleyen vagonlara tıka basa doldurularak kapıları sıkı sıkıya kapatıldı. Hayvan ve yük taşımada kullanılan bu vagonlarla daha önce de Çeçen ve İnguşlar sürgüne gönderilmişti.[113]

Kırım Türklerinden oluşan ilk sürgün kafilesinin yola çıkmasından sonra bu iş için görevlendirilen İvan Serov ve Bogdan Kobulov derhal durumu Beriya'ya telgraflarla rapor ettiler. İlk gün saat 20.00 itibarıyla toplam 90.000 kişi istasyonlara götürüldü, bunlardan 48.400 kişi 17 trene doldurularak gidecekleri yerlere gönderildi. 25 trenin ise beklemede olduğu bildirildi. 19 Mayıs'ta ise saat 12.00 itibarıyla istasyonlara toplam 140.000 kişinin götürüldüğü, bunlardan 119.424 kişinin 44 trenle sürgün yerlerine gönderildiği ve hâlen 13 trenin daha bulunduğu belirtildi. Yine aynı gün saat 18.00 itibarıyla ise istasyonlara toplam 165.515 kişinin getirildiği ve bunlardan 136.412 kişinin 50 trenle gidecekleri yerlere gönderildiği rapor edildi.[114] Böylece Kırım ÖSSC'den toplam 191.014 Kırım Türkünün sürgün edildiği sonucu ortaya çıkmaktadır ki, bu sayının gerçekleri ne ölçüde yansıttığı ihtilaflıdır.[115]

Kırım Türklerinin üç gün içinde tamamen vatanlarından sürgün edilmesi operasyonunun başarıyla neticelenmesi şerefine 19 Temmuz 1944'te bir tören tertip edildi ve operasyonda görev alanlar Sovyet yönetimi tarafından mükafatlandırıldı. Ancak tören sırasında gelen bir haber, Arabat adlı bir Türk köyünün unutularak boşaltılmadığını gösteriyordu. Azak Denizi ile Sivaş arasında yer alan Arabat köyünün halkı balıkçılık ve tuz üretimi ile uğraşan köylülerdi. Kobulov adamlarına iki saat içinde orada tek bir Kırım Türkünün kalmaması yönünde emir verdi. Oysa Kırım Türkleriyle dolu yük katarları çoktan yol almıştı ve onlara yetişme imkanı yoktu. Bunun üzerine Arabat'taki bütün Kırım Türkleri oldukça büyük ve eski bir gemiye bindirilerek mahzene kapatıldılar. Denizin en derin yerine getirilerek ambar kapakları açılan gemi, içindeki insanlarla birlikte batırıldı. Bu olay sonunda Arabat köyünde yaşayan Kırım Türklerinden kurtulan tek bir kişi bile olmadı. Bu operasyondan sonra Kobulov Kırım'ın Türklerden "tamamen" temizlendiğini belirten raporunu iletti.[116]

110 Giray Saynur Derman, *a.g.m.*, s. 230.

111 Nâdir Devlet, "Kırım Türklerinin Vatandan Sürülmelerine 37 Yıl Doldu", *Emel*, No. 124, Mayıs-Haziran 1981, s. 4-5.

112 Kemal Özcan, *Vatana Dönüş Kırım Türklerinin Sürgünü ve Milli Mücadele Hareketi (1944-1991),* İstanbul 2002, s. 64-65. Aynca bkz. "Deportatsiya: Beriya Dokladıvaet Stalinu", haz. N. F. Bugay, *Kommunist,* No. 3, Moskva 1991, s. 109.

113 Zekiye Settarova, "Hatıralar", der. E. Özenbaşlı, haz. F. Mertoğul, http//www.kirimdernegi.org.tr/hatiralar.htm, 06.05.2000.

114 Serov ve Kobulov tarafından 20 Mayıs'ta gönderilen son telgrafta ise operasyonun saat 16.00'da tamamlandığı ve toplam 180.014 kişinin 67 katara doldurularak sürgün edildiği, ancak bunlardan 63 katarda bulunan 173.287 kişinin gidecekleri yerlere gönderildiği belirtilmekte, geriye kalan dört katarın ise o gün gönderileceği ifade edilmektedir. Bunun dışında, Kırım rayon askerî komiserliklerinin askerlik çağında olan 6.000 Kırım Türkünü askere sevk ettiği haber verilmektedir. Ayrıca Beriya'nın emriyle Moskova kömür madenlerinde çalışmak üzere 5.000 Kırım Türkünün buraya gönderildiği bildirilmektedir. Bkz. Edward Allworth, "The Crimean Tatar Case", *Tatars of the Crimea: Their Struggle for Survival*, ed. E. Allworth, Durham, Duke University Press, 1988, p. 6.

115 K. Özcan, *a.g.e.*, s. 57; Ayrıca bkz. *Krım: Proşloe i Nastayaşee*, ed. S. G. Agacanov, A. N. Saharov, Mısl, Moskva 1988, s. 91; *Krımski Tatarı 1944-1994: Statyi, Dokumentı, Svidçennya Oçevidtsıv*, Ridniy Kray, Kiev 1995.

116 V. Vozgrin, "Sürgünlük Siyaseti", *Yıldız,* No. 4, 1991, s. 138.

Sürgün operasyonunun yolda geçen safhası, Kırım Türkleri açısından unutulması güç hadiselerin cereyan ettiği bir tablo ortaya koymaktadır. Tıka basa vagonlara doldurulan halk, günlerce aç susuz bir şekilde, en temel ihtiyaçlarını gideremeden, sonunun ne olacağını bilmediği bir yolculuğa çıktı. Yol boyunca birçok insan hastalandı, özellikle yaşlılar ve çocuklar açlığa, tuzlu balık verilenler susuzluğa, birçoğu da vagonların havasızlığına dayanamayarak hayatını kaybettiler. Ölenler durulan ilk yerde vagonlardan indiriliyor ve defnedilmelerine müsaade edilmeden yol kenarlarına bırakılıyordu. Bu şekilde yol boyunca 7.889 Kırım Türkünün öldüğü belirtilmektedir.[117]

Uzun ve zorlu geçen bir yolculuktan sonra sürgün edilenlerden sağ kalabilen Kırım Türkleri, Sovyet yönetimi tarafından daha önce tespit edilen yeni yerleşim yerlerine ulaştılar. 4 Temmuz 1944'te Beriya tarafından açıklanan bu insanlık dramının sonuçlarına göre, Kırım Türklerinin tamamı gönderildikleri yerlere vasıl oldu, bunlardan 151.604 kişi Özbekistan'a, 31.551 kişi de 21 Mayıs 1944 tarihli GKO kararnamesi gereği Rusya Federasyonu'nun çeşitli bölgelerine yerleştirildi.[118] Ancak bu açıklamanın yapıldığı tarihte Kırım Türkleri henüz yeni yerlerine ulaşmamışlardı. Dolayısıyla Beriya'nın yapmış olduğu açıklamadaki veriler de gerçeği yansıtmıyordu. Böyle olmakla beraber, bu durum Sovyet yönetiminden hiç kimsenin umurunda değildi, onlar için sürgünün başarıyla gerçekleşmiş olması daha önemliydi.[119]

Kırım Türklerinin topyekün vatanlarından sürgününü müteakip, GKO kararnamesi uyarınca onlardan geriye kalan bütün taşınır ve taşınmaz mal varlıklarına Sovyet yönetimi tarafından el konuldu ve bunlar ilgili bakanlıklar tarafından müsadere edildi. Müsadere edilen bütün bu mal mülk, GKO tarafından yerel yönetimlere devredildi. Sürgün edilen Kırım Türklerinin menkul ve gayrimenkul emlâki, yapılan sayım ve kayıt işleminin ardından koruma altına alınacak, binalar ile evler yağma ve hırsızlıklara karşı mühürlenerek muhafaza edilecekti.[120] Bu dönemde, Kırım'ın Slav halkının Türklerden kalan malları yağmalamak, hayvanlara el koymak ve evleri işgal etmek niyetinde oldukları, inşaatlarda kullanmak üzere Kırım Türklerine ait mezartaşlarını söktükleri, kıymetli eşya bulmak ümidiyle mescitleri talan ettikleri de dikkatleri çekmektedir.

İvan Serov

Kırım Türkleri ve Kırım'da yaşayan birçok topluluğun zorla Sovyetler Birliği'nin çeşitli bölgelerine sürülmelerinden sonra Kırım adeta boşalmış oldu. Her alanda son derece ciddi iş ve işçi gücü açığı ortaya çıktı. Özellikle Kırım'ın ekonomisine hayat veren ünlü bağ ve bahçeleri harap oldu. Uzmanlar bu durumun düzeltilmesi için çok zamanın geçmesi ve çok şeyin yapılması gerektiğini belirtiyorlardı.[121]

11 Mayıs sürgün kararnamesinin ardından 15 Mayıs'ta Halk Komiserliği Sovyeti tarafından yayımlanan bir talimatname ile Kırım'ın güney bölgelerinde ziraî faaliyetlerin yapılması için çalışabilecek elemanların temin edilmesi hususu da ele alındı. Kırım devlet yetkilileri, bu talimatname uyarınca 27 Mayıs'ta bir kararname yayımlayarak, yarımadadaki tarım faaliyetlerinin yürütülmesi için Ukrayna'nın çeşitli yerlerinden iki ay içinde 13.800 kişinin getirilmesini sağladılar.[122]

117 Merkez Komitesi görevlisi olan Nemikin'in raporlarında sürgün edilenlerin sayısı 187.859'dur ve yine son bir resmî kaynak olan Halk Komiserleri Sovyeti Devlet Komisyonu verilerine göre ise sürgüne maruz kalan Kırım Tatarlarının sayısı 188.626 kişidir. Resmî verilere karşılık, resmî olmayan bir takım veriler de mevcuttur. Buna göre, Kırım Tatarlarının % 46.2'sinin sürgün sonrasında hayatını kaybetmiş olması ve hayatta kalan % 54'lük oranın ise 228.474 kişiye tekabül ettiği belirtilerek, Kırım'da yaşayan Tatarların 423.100 kişi olduğu ifade edilmektedir. Bkz. Kemal Özcan, *Vatana Dönüş Kınm Türklerinin Sürgünü ve Milli Mücadele Hareketi (1944-1991),* İstanbul 2002, s. 64-65. Ayrıca bkz. "Deportatsiya: Beriya Dokladıvaet Stalinu", haz. N. F. Bugay, *Kommunist,* No. 3, Moskva 1991 s. 109; A. Avtarhanov, "İmperiya Kremlya. Sovetskiy Tip Kolonializma", *Drujba Narodov,* No. 1-5, Moskva 1991, s. 206; M. N. Gubaglo, S. M. Çervonnaya, *Krımskotatarskoe Natsionalnoe Dvijenie,* I, Rossiyskaya Akademiya Nauk, Tsentr po İzuçeniu Mejnatsionalnih Otnoşeniy, İnstitut Etnologii i Antropologii İmeni N. N. Mikluho-Maklaya, Moskva 1992, s. 80-81; Ayşe A. Seyitmuratova, *Natsinalnoe Dvijenie Krımskih Tatar. Sobitsiya, Faktı, Dokumentı*, Simferopol 1997, s. 3; E. Allworth, "The Crimean Tatar Case", *Tatars of the Crimea: Their Struggle for Survival,* ed. E. Allworth, Durham 1988, p. 6.

118 "Deportatsiya: Beriya Dokladıvaet Stalinu", s. 101-112.

119 K. Özcan, *a.g.e.,* s. 67.

120 Broşçevan-Tıgliyants, *a.g.e.*, s. 68.

121 Broşçevan-Tıgliyants, *a.g.e.*, s. 74.

122 M. Ülküsal, *II. Dünya Savaşında 1941-1942 Berlin Hâtıraları ve Kırım'ın Kurtuluş Dâvası*, İstanbul 1976, s. 151.

Kırım halkı hayvan vagonlarıyla Özbekistan topraklarına sürgüne gönderilirken

Kırım'da yaşanan bu kargaşa döneminde yerel yöneticiler için çözülmesi imkânsız bir sorun gibi görülse de sürgünün amaçlarından biri, Kırım'a Slav halkı yerleştirerek bu yarımadayı Slavlaştırmak, diğer bir ifadeyle Ruslaştırmaktı. Bu husus, dikkate alındığında Kırım Türklerinin sürgününü çok önceden planlayanların, bunun önlemini çoktan aldıklarını tahmin etmek de zor değildir. Nitekim GKO, 12 Ağustos 1944'te Kırım şehirlerine kolhoz işçilerinin yerleştirilmesini öngören bir kararname kabul etti. Bunun ardından Kırım SNK ve KP bölge komitesi bu kararnameyi tatbike koyarak 18 Ağustos tarihli bir diğer kararnameyi hayata geçirdi. Bu kararnameye göre, GKO Kırım'ın verimli topraklarının, bağ ve bahçelerinin iskân ve ihya edilmesi amacıyla Rusya Federasyonu bölgelerinden (Voronej, Bryansk, Orlov, Kursk, Tombov, Rostov, Krasnodar ve Stavropol) ve Ukrayna SSC'den "dürüst ve çalışmayı seven" kolhoz işçilerinin Kırım'a göç etmelerine karar verildi. Bu gaye ile Sovyet Devleti tarafından zikredilen yerlerde yaşayan insanların Kırım'a göç etmeleri için yoğun bir çalışma yürütüldü. İlanlar ve broşürlerle göç için propaganda yapıldı, gitmek isteyenlere geniş imkânlar sunuldu. Sağlanan her türlü imtiyaz ve imkânlara rağmen, teklif götürülen insanlar bu kampanyaya beklenen ilgiyi göstermedi. Bunun üzerine Sovyetler Birliği'nin işgale uğrayan yerlerinde KP rayon komitelerine Kırım'ın her bir bölgesine ne kadar insanın yerleştirilmesi gerektiğini belirten özel talimatnameler gönderildi. Talimatnamelerde Kırım'a göçmeyi reddedenler hakkında Almanlara hizmet suçundan ceza verileceği belirtiliyordu. Nitekim savaş sırasında Almanlara hizmet edenlerden bir kısmı, Kırım'a göçüp orada yaşamaya razı olduğu için cezadan kurtuldu ve bedava ev bark sahibi oldu.[123]

Sovyet Rusya'nın kendi politik anlayışına uygun bulmadığı toplumlara yönelik olarak uyguladığı "Zorunlu Göç ve Sürgün Politikaları" tarih boyunca, Rus yayılmacılığının en etkili yöntemlerinden biriydi. Stratejik bölgelerde Rus olmayan unsurlara karşı duyulan güvensizlik, birçok halkın sürülmesine neden oldu. Tatarların, Çerkezlerin ve Abazaların sürgünü, bu politika doğrultusunda şekillenen

123 V. Vozgrin, "Sürgünlük Siyaseti", *Yıldız,* No. 4, 1991, s. 136-142.

Rus yayılmacılığının getirdiği sürgünlere önemli bir örnektir.[124]

15 Nisan 1967 tarihi verilerine istinaden 1944 tarihinden itibaren Kırım'a yerleştirilmek üzere 101.707 ailenin (406.828 kişi) getirildiği anlaşılmaktadır. Bunlardan 162.096 kişinin Rusya Federasyonu SSC'den, 244.734 kişinin ise Ukrayna SSC'nin çeşitli bölgelerinden Kırım'a gönderildiği görülmektedir.[125]

Sovyet yönetimi tarafından rejim karşıtı olarak nitelendirilen Türklerin ve diğer unsurların Kırım Yarımadası'ndan çıkarılmasından sonra, buradaki Türk kültürünün ve diğer gayri Slav toplulukların izlerinin ortadan kaldırılmak istendiği dikkati çekmektedir. Bunun bir tezahürü olarak da Rusya Federasyonu SSC Yüksek Sovyet Prezidyumu (YSP) Başkanı N. Şvernik ve Sekreter P. Bahmurov tarafından 14 Aralık 1944'te alınan bir kararla Kırım'daki bütün Türkçe yer adları Rusça isimlerle değiştirildi.[126] Bu kararı müteakip, Lenin tarafından 1921'de "doğunun meşalesi" olması gayesiyle kurulan Kırım Özerk SSC'nin, 30 Temmuz 1945'te YSP Başkanı Kalinin ve sekreteri Gorkin imzalı bir kararname ile ortadan kaldırıldı ve Kırım bölgesine çevrilerek Rusya Federasyonu'na dâhil edildi.[127]

Stalin'in ölümünün ardından Ukrayna asıllı olan Nikita Kruşçev iktidara geldi ve Ukrayna'nın Rusya'ya bağlanışının 300. yıldönümü münasebeti ile Kırım, 19 Şubat 1954'te Ukrayna SSC'e hediye edildi.

6 Mart 2014 tarihinde Kırım'da Yüksek Sovyet 16 Mart'ta Kırım'ın Rusya'ya katılıp katılmayacağını belirleyen bir referandum yapılacağını açıkladı. 16 Mart'ta çoğunluğunu Rusların oluşturduğu Kırım Yarımadası, % 96.8'lik referandum sonucuyla Ukrayna'dan bağımsızlık ilan edip Rusya'ya bağlanmak üzere başvuruda bulundu. Uluslararası toplumun bütün itirazlarına rağmen Rusya, Kırım Yarımadası'nı ilhak etti.[128]

Sonuç

II. Dünya Savaşı insanlık tarihinde en büyük kayıpların verildiği ve katliamların yaşandığı bir dönem oldu. Bu dönemde şüphesiz acıların en büyüğünü yaşayan halklardan biri de Kırım Türkleri idi. Savaş sırasında Kırım'a giren Alman orduları ise Çarlık dönemi boyunca Rusların baskısı altında ezilen Kırım halkının bir kısmı tarafından kurtarıcı olarak karşılandı. Almanlara gösterilen bu ilginin bir sonucu olarak, Rusya esareti altındaki esir Türklerin geleceği için Kırım dışında yaşayan Kırım Türkleri vatanlarının bağımsızlığını elde etmek amacıyla Almanlarla çeşitli müzakerelere giriştiler.

Örneğin Kırım Türklerinden olan Dr. Edige Kırımal ve Avukat Müstecip Ülküsal Türkiye Cumhuriyeti'nin de çabaları sonucu Almanya'nın Berlin şehrine gittiler. Kırımal ve Ülküsal burada Alman yetkililerle ülkelerinin ve Kırım halkının geleceği hakkında girişimlerde bulundular. Aynı şekilde Kırım'da da bir kısım Kırım Türkü, vatanlarının Sovyet Rus hâkimiyetinden kurtularak bağımsız bir Kırım Türk Devleti hâlini almasını istiyordu. Bu gaye ile Alman ordusu bünyesinde kurulan askerî taburlarda bu düşünce içinde olan bazı Kırım Türkleri yer aldı. "Gönüllü Nefs-i Müdafaa Taburları" olarak da adlandırılan bu teşekküllerde yer alan Kırım Türklerinin bir bölümünün ise Alman esir kamplarında bulunan askerlerden oluştuğunu belirtmek gerekir.[129] Önemli bir kısmı, hayatta kalma arzusundaki savaş esirlerinden oluşan bu taburların, o dönemin şartları içinde ne kadar "gönüllü" oldukları ihtiyatla karşılanmalıdır. Bu taburlarda gerçekten gönüllü olarak yer alan Kırım Türklerinin amaçları ise, Alman hâkimiyeti altında yaşamak değil, ne şekilde olursa olsun Rus hâkimiyetinden kurtulmak ve bağımsız Kırım Devleti'ni kurmaktı. Onlar bu hedefe ulaşabilmek için Almanların kendilerine ne tür haklar tanıyacağını hesaba katmadan böyle bir işbirliğine giriştiler.[130] İleride hayal kırıklığı yaşatacak olan bu Alman işbirliğinin olumsuz yönleri çok geçmeden hissedilmeye başlandı. Özellikle işgalin ardından Kırım'da kurulan Alman idaresi, Kırım Türklerine karşı askerî konularda gösterdiği güveni siyasî meselelerde göstermedi.

124 Cemile Şahin, "Rus Yayılmacılığına Bir Örnek: 1944 Kırım Türklerinin Sürgünü", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, VIII/39 (2015), s. 338.

125 Nâdir Devlet, "Topyekûn Sürgünün 40. Yılı Kırım Türklerinin Sürgün Sonrası Faaliyetleri", *TDA.,* No. 33, Aralık 1984, s. 106.

126 S. Çervonnaya, "Kırım Tatar Halkının Mukadderatı: Devlet ve Kültürün Geçmişi, Bugünkü Problemleri ve Geleceği", Çev. İ. Yıldıran, A. Mertol, *Emel,* No. 191, 1992, s. 6.

127 K. Özcan*, a.g.e.,* s. 157.

128 Giray Saynur Derman, *Ukrainian Foreign Policy and the Internal Determinants,* LAP Lambert Academic Publishing, 2015, p.17.

129 M. Ülküsal, *II. Dünya Savaşında Berlin Hatıraları ve Kırım'ın Kurtuluş Davası*, Kutulmuş Matbaası, İstanbul 1976, s. 19 vd.

130 O. Özkırım, "II. Dünya Savaşında Kırım Türkleri ile Almanlar Arasındaki Münasebetler", *Emel*, No. 25, 1964, s. 15.

Kırım halkı hayvan vagonlarıyla Özbekistan topraklarına sürgüne gönderilirken

Savaş yıllarında Almanlarla çeşitli ilişkilerde bulunan Kırım Türkünün dışında kalan büyük bir kısım ise gerek Sovyet Kızıl Ordusu içinde gerekse partizan (çete) hareketi saflarında Almanlara karşı silahlı mücadeleye katıldı.

Kırım Türklerinin bu mücadeleleri savaş sonrası Sovyet literatüründe uzun süre yer almadı. Ancak Sovyetler Birliği'nin son dönemlerinde yayımlanan eserlerde bu konulara yer verilmeye başlandı, Almanlarla işbirliği yapanların aksine, Kırım Türklerinin çoğunluğunun "vatanlarına sadık kaldıkları" ifade edildi. Bu mücadelede yer alan birçok Kırım Türkünün yüksek derecede madalya ve nişanlarla taltif edildiğine de yer verildi.[131]

II. Dünya Savaşı sırasında Almanlarla işbirliği yapanların dışında Kırım Türklerinin büyük bir kısmı "vatanlarına sadık kalmasına", hatta "Sovyetler Birliği Kahramanı" ünvanı ile yüksek derecede madalya ve nişanlarla taltif edilmesine rağmen Tatarlar, Almanlara yardım ettikleri gerekçesiyle vatanlarından topluca sürüldüler.

Sovyet birliklerinin 8 Nisan 1944'te başlayan saldırıları neticesinde Alman orduları geri çekildi ve Kırım, 10-25 Nisan 1944 tarihinde Ruslar tarafından yeniden işgal edildi. Rusların yeniden Kırım'a hâkim olmalarıyla birlikte, Kırım Türkleri için asıl felaket, bundan sonra başladı. Kırım'ın Alman işgalinden kurtarılmasından sonra ise Sovyet Hükümeti tarafından Kırım'ın jeopolitik önemi nedeniyle Kırım Tatarlarından kurtulmak için çeşitli gerekçeler öne sürülerek, süratli bir şekilde bölgenin gayri Slav unsurlardan temizlenmesine başlandı. Sovyetler Birliği hükümeti tarafından Kırım yeniden işgal edildikten sonra "Almanlarla işbirliği yaparak Ruslara karşı savaştıkları ve vatana ihanet ettikleri" gerekçesi ile Kırım Türklerine çok ağır baskılar uygulandı. Kırım'ı Türk ve Müslüman halktan tamamen tasfiye amacına ulaşmak için de 18 Mayıs 1944 tarihinde, 1500 yıllık bir tarihe sahip Kırım Yarımadası'ndaki Kırım Türkleri, kendilerine bir gece içinde şahsî eşyaların toplanması için ancak 10-15 dakikalık bir süre verilerek Kırım'da tek bir Tatar kalmayacak şekilde topyekûn sürgün edildiler.[132]

Sürgünde çoluk-çocuk, ihtiyar-genç hiç ayrım yapılmaksızın bütün Kırım Türkleri, hayvan nakledilen vagonlarda

131 Giray Saynur Derman, *a.g.m.*, s. 227.

132 Giray Saynur Derman, *Ukrainian Foreign Policy and the Internal Determinants*, LAP Lambert Academic Publishing, 2015, p. 23.

Ural, Sibirya, Kazakistan ve Orta Asya'ya sürüldüler. Sürgün edilen 285.000 Kırım Türkünün 110.000'i (% 46'sı) sürgün esnasında veya sürgün yerindeki (sürgünü takip eden 18 ay içinde) ağır şartlara dayanamayarak öldü.[133] Bir başka kaynağa göre, sürgün edilenlerin sayısı 422.000 idi.[134]

Bu dönemde birçok halka yönelik olarak uygulanan bu kitlesel sürgünler, Sovyet Rusya tarihinin en karanlık dönemleridir. Bu süreçler, toplu vahşet gibi idi ve en acı tarafı da bütün medenî dünyanın bu sürgün karşısında susması ve hiçbir tepki göstermemesi idi.

Kırım'ın boşaltılması için sürgünden sonra Ruslar tarafından gerçekleştirilen ikinci hamle, Kırım'da yaşayan Alman, Rum, Bulgar, Ermenilerin de "zorunlu göçe" maruz kalmasıydı. Böylelikle yarımadanın asıl sahiplerinin yarımadada yaşamasına imkân verilmedi ve bu da yetmiyormuş gibi Kırım'ın Türk-İslam geçmişine ait bütün tarihî binaları, abideleri ve eserleri yerle bir edilerek, Kırım halkının bütün kültürel değerleri yok edildi; bütün köylerin, şehirlerin isimleri Rusça olarak değiştirildi. Katledilen ve sürgün edilen Tatarların yerine Rus ve Ukraynalılar yerleştirildi.

Sürgün edilen Kırım Türklerinin mallarının koruma altına alınması, yağma ve hırsızlıklara karşı korunması kabul edilmesine rağmen, Kırım'a yerleştirilen yeni halkın Türklerden kalan malları yağmalayarak, evlerini işgal ettikleri, inşaatlarda kullanmak üzere Türklere ait mezarların taşlarını söktükleri ve mescitleri talan ettikleri görülmektedir.

Kırım'daki Türk kültürünün izlerini ortadan kaldırabilmek için de çeşitli çalışmalar yapıldı. Bu doğrultuda Kırım'daki bütün Türkçe yer adlarının Rusça isimlerle değiştirilmesi, 1944'ten 1980'lerin sonuna kadar Sovyetler Birliği'nde fiilen "Kırım Tatar" sözünün kullanılmasının yasaklanması, Kırım Türkçesi ile yazılan binlerce kitabın yakılması gibi uygulamalar, Kırım'da yapılan tahribatın boyutlarını göstermesi açısından önem taşımaktadır.[135]

Sovyet Hükümeti 25 Haziran 1945 yılında yayımladığı bir kararname ile Kırım Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni ortadan kaldırdı. Kırım, oblast statüsüne yani Sovyet idaresinde bir nevi eyalet statüsüne getirilerek yine Rusya'ya bağlandı.

18 Mayıs 1944'te "Yeşil Ada" olarak adlandırdıkları ana vatanlarından topyekûn sürülen Kırım Türkleri, 26 Kasım 1948'de kabul edilen bir kararname ile vatanlarından ebediyen çıkarıldı ve bir daha yurtlarına dönme hakları ellerinden alındı.

Vatana dönme gayreti içinde olan Kırım Tatar Millî Hareketi'nin başlangıcını 1950'lerin ortaları olarak göstermek daha doğru olacaktır. Zira, bu tarihten önce yani sürgünün ilk on yılında, Stalin rejiminin en baskıcı şartları altında, sürüldükleri mecburî iskân mahallerinde insanların kitle hâlinde açlıktan, hastalıktan ve cebrî çalışmadan kırıldıkları bir ortamda herhangi bir teşkilatlı siyasî harekete girişilebilmesine imkân olmadı. Ancak Şubat 1956'da Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin XX. Kongresi'nde Stalin rejiminin bazı cinayetleri ortaya çıkartıldı. 28 Nisan 1956'da Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Yüksek Sovyeti Prezidiumu'nun bir kararnâmesi, Kırım Türklerinin MVD (İçişleri Bakanlığı) organlarının doğrudan gözetimi altında yaşama uygulamasını kaldırdı, Kırım Türklerinin sürgün edilmiş oldukları vatanlarına geri dönme hakları bulunmadığını da ifade etti. O andan itibaren Kırım Türkleri yüksek devlet organlarına milletleri hakkında adaletin yerine getirilmesi isteğinde bulunan ferdî ve kolektif dilekçeler göndermeye başladılar. Bu tür müracaatların sayısı da giderek çoğaldı.

Bütün bu çabalar sonuç verdi ve 1957 yılında SSCB Komünist Partisi üyeleri de Kırım Türklerine yapılan bu haksızlığı kabul ettiğini tüm dünyaya ilan etmek zorunda kaldı. Ancak bu deklare, Kırım Türklerinin vatanları Kırım'a dönmeleri için yeterli olmadı.

Sürgüne gönderilen Kırım Türkleri Orta Asya bozkırlarında ve Sibirya'da yerleşim merkezlerinden uzak bölgelerde, mecburî çalışmaya tâbi tutularak her hafta polis gözetimi ve denetimi altında bir yaşam mücadelesinin içine girdiler. Kırım Türklerinin vatana dönüş mücadeleleri günümüzde de devam etmektedir.

133 Nadir Devlet, "Lenin Bayrağı Gazetesinin 25.Yılı ve Kırım Türk Kültürünün Bugünkü Durumu", *TDA*, No. 22, Ocak 1984, s. 82.
134 Nadir Devlet, "Topyekûn Sürgünün 40. Yılı Kırım Türklerinin Sürgün Sonrası Faaliyetleri", *TDA*, No. 33, Aralık 1984, s. 106.
135 H. Kırımlı, *a.g.m.,* s. 462.

Kaynakça

Allworth, Edward, "The Crimean Tatar Case", *Tatars of the Crimea: Their Struggle for Survival,* ed. E. Allworth, Durham 1988, p.1-29.

Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1914-1990),* I, 1914-1980, Ankara 1991.

Avtarhanov, A. "İmperiya Kremlya. Sovetskiy Tip Kolonializma", *Drujba Narodov,* No. 1-5, Moskva 1991, s. 203-207.

Broşçevan, V. P., Tıgliyants, *İzgnanie i Vozvraşenie*, Akmescid (Simferopol), Tavrida 1994.

Copeaux, Etienne, "Promete Hareketi", çev. E. Topbaş, *Kırım*, No. 2, Ocak-Şubat-Mart 1993, s.11-20.

Courtois, S., Werth, N., Panne, J.-L., Paczkowski, A., Bartosek, K., Margolin, J. L., *Komünizmin Kara Kitabı,* çev. Bülent Tanatar, Işıl Özcan, Yavuz Topoyan, Cenk Odakan, Engin Sunar, İstanbul 2000.

Çervonnaya, Svetlana, "Kırım Tatar Halkının Mukadderatı: Devlet ve Kültürün Geçmişi, Bugünkü Problemleri ve Geleceği", çev. İ. Yıldıran, A. Mertol, *Emel*, No. 191, 1992, s.1-7.

Derman, Giray Saynur (Bozkurt), "Geçmişten Günümüze Romanya'da Türk Varlığı", *Karadeniz Araştırmaları,* V/17, Bahar 2008, s.1-31.

Derman, Giray Saynur (Bozkurt), "Kırım Tatarları ve Jenosit", *Kırım* Dergisi, No. 50, Ocak-Şubat-Mart 2005, s. 4-9.

Derman, Giray Saynur (Bozkurt), "Kırım Tatarları ve Sürgün", *Stalin ve Türk Dünyası*, ed. Emine Gürsoy Naskali - Liaisan Şahin, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007, s. 221-232.

Derman, Giray Saynur (Bozkurt), "Kırım Türkleri ve Son Gelişmeler", *MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Seminerleri 1993-1994,* İstanbul 1995, s. 73-79.

Derman, Giray Saynur (Bozkurt), *Müstecip Ülküsal Hayatı ve Faaliyetleri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995.

Derman, Giray Saynur (Bozkurt), *Ukrainian Foreign Policy and the Internal Determinants*, LAP Lambert Academic Publishing, 2015.

Devlet, Nadir, "240 Kırım Türkünün Müracaatı", *Emel*, No. 146, 1985, s. 4-12.

Devlet, Nadir, *Rusya Türklerinin Millî Mücâdele Tarihi (1905-1917),* Ankara 1985.

Devlet, Nadir, "Kırım Türklerinin Vatandan Sürülmelerine 37 Yıl Doldu", *Emel*, No. 124, Mayıs-Haziran 1981, s. 4-5.

Devlet, Nadir, "Topyekûn Sürgünün 40. Yılı Kırım Türklerinin Sürgün Sonrası Faaliyetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları,* No. 33, Aralık 1984, s. 102-129.

Devlet, Nadir, "Lenin Bayrağı Gazetesinin 25.Yılı ve Kırım Türk Kültürünün Bugünkü Durumu", *TDA*, No. 22, Ocak 1984.

Fisher, Alan, *The Crimean Tatars,* Hoover Institution, California 1978.

Fisher, Alan, "Kırım Tatarları'nın Hayatta Kalma Mücadelesi", *Emel,* çev. E. Bengi Özbilen, No. 121, 1980, s. 5-13.

Gubaglo, M. N., Çervonnaya, S. M. *Krımskotatarskoe Natsionalnoe Dvijenie,* I, Moskva 1992.

İshaki, Ayaz, "Muhterem ve Aziz Misafirler Şerefine Ziyafet", *Yana Milli Yul*, No. 8-9, Ağustos 1939, s. 36.

Jelavich, Barbara, *History of the Balkans (Twentieth Century),* Cambridge 1983, s. 225-226.

Kırımal, Edige, *Der Nationale Kampf der Krimtürken mit besonderer Berucksichtigung der Jahre 1917-1918, (Kırım Türklerinin Millî Mücâdelesi),* Emsdetten/Wesfalen, Verlag Lechte/Emsdetten (Westf.), 1952.

Kırımal, Edige, "Kırım Türkleri", *Dergi,* No. 59, 1970, s. 3-22.

Kırımal, Edige, "Kırım'da Topyekün Tehcir ve Katliam", *Dergi,* No. 5, Münih 1956, s. 5-7.

Kırımlı, Hakan, "Kırım", *DİA*, XXV, 2002, s.458-465.

Kırımoğlu, Mustafa Abdülcemil, "Kırım Tatar Milli Kurtuluş Hareketinin Kısa Tarihi", http://www.surgun.org/tur/bilgi.asp?yazi=ktmh

Kolukırık, Suat, "Sürgün, Toplumsal Hafıza ve Kültürel Göç: ABD'deki Ahıska Türkleri Üzerine Bir Araştırma", *Bilig*, No. 59, 2011, s.167-190.

Krım: Proşloe i Nastayaşee, ed. S. G. Agacanov, A. N. Saharov, Mısl, Moskva 1988.

Krımski Tatarı 1944-1994: Statti, Dokumenti, Svidçennya Oçevidtsıv, Ridniy Kray, Kiev 1995.

Mc Carthy, Justin, *Ölüm ve Sürgün*, çev. Bilge Umar, İnkılap Yayınları, İstanbul 1995.

Mühlen, Patrik von zur, *Gamalıhaç ile Kızılyıldız Arasında (II. Dünya Savaşında Doğu Halklarının Milliyetçiliği),* çev. Eşref Bengi Özbilen, Ankara 1984.

Özcan, Kemal, "II. Dünya Savaşı Sırasında Kırım Türklerinin Almanlarla İlişkileri Meselesi Üzerine", *Karadeniz Araştırmaları*, No. 4, Kış 2005, s. 65-78.

Özcan, Kemal, *Kırım Türklerinin Sürgünü ve Vatana Dönüş İçin Milli Mücadele Hareketi (1944-1990),* İstanbul Üniversitesi Doktora Tezi, İstanbul 2001.

Özcan, Kemal, *Vatana Dönüş. Kırım Türklerinin Sürgünü ve Milli Mücadele Hareketi (1944-1991),* İstanbul 2002.

Özkırım, O., "II. Dünya Savaşında Kırım Türkleri ile Almanlar Arasındaki Münasebetler", *Emel*, No. 25, 1964, s. 15-20.

Sander, Oral, *Balkan Gelişmeleri ve Türkiye (1945-1965),* Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara 1969.

Sayers, Michael - Kahn, Albert E., *Sovyetlere Karşı Büyük Komplo 1917- 1947 (The Great Conspiracy),* çev. İsmail Aydın, İstanbul 1990.

Settarova, Zekiye, "Hatıralar", der. E. Özenbaşlı, haz. F. Merto-

ğul, http//www.kirimdernegi.org.tr/hatiralar.htm, 06.05.2000.

Seyitmuratova, Ayşe A., *Natsinalnoe Dvijenie Knmskih Tatar. Sobitiya, Faktı, Dokumentı*, Simferopol 1997.

Şahin, Cemile, "Rus Yayılmacılığına Bir Örnek: 1944 Kırım Türklerinin Sürgünü", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, VIII/39 (2015), s. 326-340.

Tuğul, Seyit, *SSCB'de Sürgün Edilen Halklar,* Chiviyazıları Yayınları, İstanbul 2003.

Türk Kültürü Araştırmaları, (Prof. Dr. Ahmet Temir'e Armağan), XXX/1-2, Ankara 1993.

Ülküsal, Müstecip, *II. Dünya Savaşında Berlin Hatıraları ve Kırım'ın Kurtuluş Davası,* Kutulmuş Matbaası, İstanbul 1976.

Ülküsal, Müstecip, *Kırım Türk-Tatarları (Dünü-Bugünû-Yarını),* İstanbul 1980.

Ülküsal, Müstecip, "Muhterem ve Aziz Misafirler", *Emel Mecmuası*, No. 141, Ağustos 1939, s. 38-40.

Ülküsal, Müstecip, "Romanya Türkleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976, s. 1085.

Ülküsal, Müstecip, *Dobruca* ve *Türkler*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987.

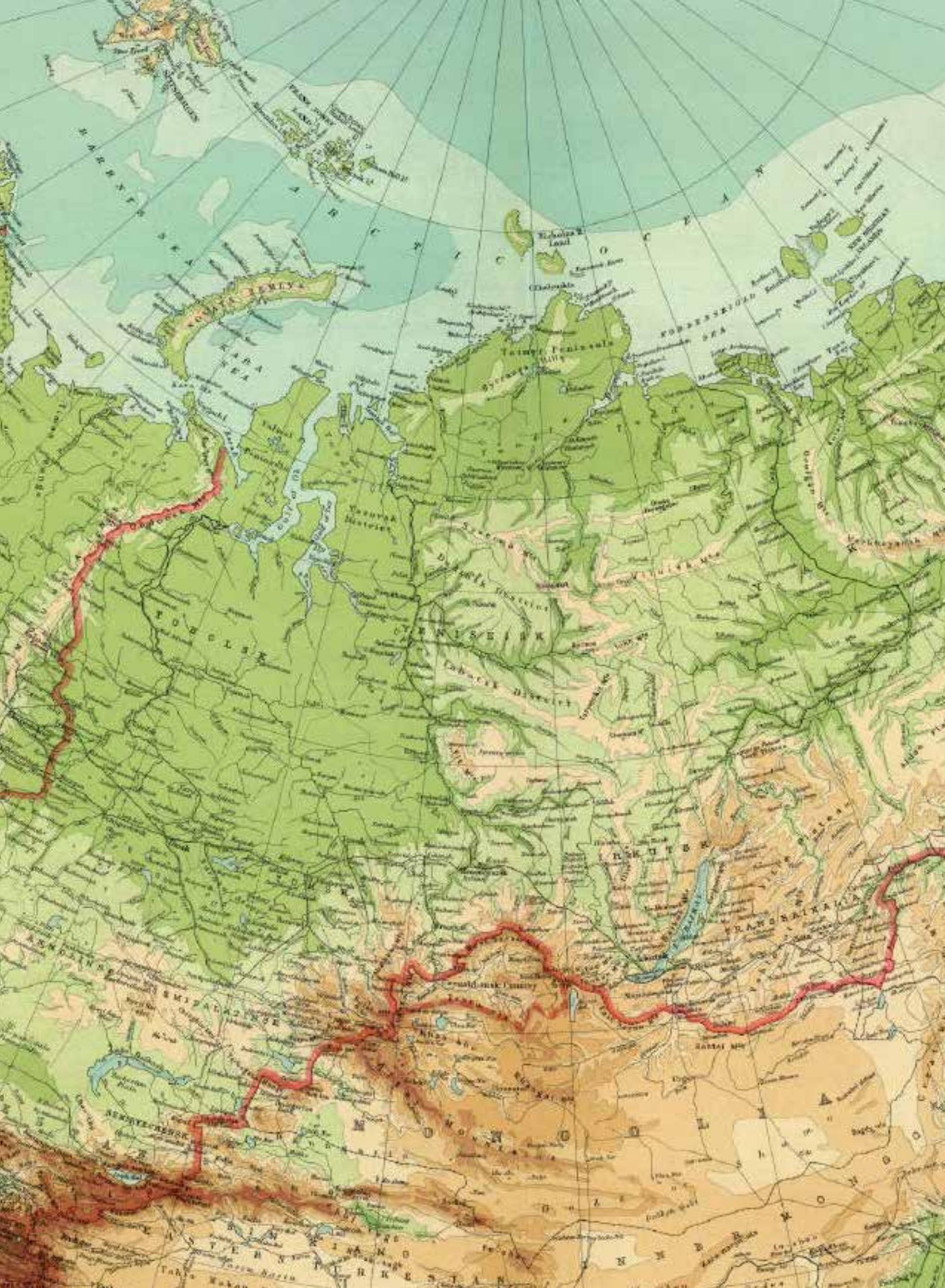
Vozgrin, V., "Sürgünlük Siyaseti", *Yıldız*, No. 4, 1991, s. 136-142.

Weingast, David E., *Komünizmin İç Yüzü,* çev. Necmeddin Sefercioğlu, Ankara 1977.

Werth, Nicholas, "Strategies of Violence in the Stalinist USSR", *Stalinism and Nazism: History and Memory Compared,* ed. Henry Russo, trans. Lucy B. Golsanet al. Lincoln University of Nebraska Press, 2004, p. 57-80.

Zarubin, A.G. - Zarubin, V. G., *Bez Pobediteley. İz lstorii Grajdanskoy Voynı* v Krımu, Simferopol, Tavriya 1997.

Zemskov, V. N., "Spetsposelentsı", Sotsis *(Sotsiologiçeskie İssledovania),* No. 11, Moskva 1990, s. 3-17.

ARCTIC OCEAN
Barents Sea
Kara Sea
Novaya Zemlya
Severnaya Zemlya
Taimyr Peninsula
Laptev Sea
East Siberian Sea
Chukchi Sea
Beaufort Sea
Wrangel Island
Lena River
Yenisey River
Ob River
Gulf of Ob
Yamal Peninsula
Gydan Peninsula
Lake Baikal
Lake Khanka
Lake Baikal
Lake Zaysan
Lake Balkhash
Aral Sea
Caspian Sea
Black Sea
Sea of Azov
Sea of Japan
Yellow Sea
Bohai Sea
Gulf of Finland
Gulf of Bothnia
Baltic Sea
Kara-Bogaz-Gol
Kara-Kum Desert
Kyzyl-Kum Desert
Taklimakan Desert
Gobi Desert
Ordos Desert
Tsaidam Basin
Tarim Basin
Dzungarian Basin
Turfan Depression
Qaidam Basin
Ural Mountains
Altai Mountains
Tien Shan
Pamir Mountains
Hindu Kush
Himalayas
Karakoram
Kunlun Mountains
Qilian Mountains
Khingan Mountains
Stanovoy Range
Verkhoyansk Range
Chersky Range
Kolyma Range
Anadyr Range
Sikhote-Alin
Kamchatka Peninsula
Sakhalin
Hokkaido
Honshu
Kyushu
Shikoku
Ryukyu Islands
Taiwan
Hainan
Philippines
Luzon
Mindanao
Sulawesi
Borneo
Java
Sumatra
Malay Peninsula
Andaman Islands
Nicobar Islands
Sri Lanka
Maldives
Laccadive Islands
Arabian Sea
Bay of Bengal
Gulf of Aden
Red Sea
Persian Gulf
Gulf of Oman
Gulf of Aqaba
Gulf of Suez
Suez Canal
Strait of Hormuz
Strait of Malacca
Strait of Gibraltar
Strait of Dover
Strait of Bosporus
Strait of Dardanelles
Strait of Tsugaru
Strait of Tsushima
Strait of Taiwan
Strait of Sunda
Strait of Lombok
Strait of Makassar
Strait of Bab-el-Mandeb
Strait of Hormuz
Strait of Malacca
Strait of Gibraltar
Strait of Dover
Strait of Bosporus
Strait of Dardanelles
Strait of Tsugaru
Strait of Tsushima
Strait of Taiwan
Strait of Sunda
Strait of Lombok
Strait of Makassar
Strait of Bab-el-Mandeb

II. DÜNYA SAVAŞI VE SİBİRYA TÜRKLERİ

Dr. Liaisan ŞAHİN*

Sibirya, Rusya Federasyonu'nun Ural Dağları'nın doğusunda kalan bölümünün neredeyse tümünü kapsayan büyük bir bölgenin adıdır. Coğrafî açıdan Sibirya terimi, batıda Ural Dağları, doğuda Büyük Okyanus'un su bölümü çizgisini teşkil eden tepeler, güneyde Kazakistan, Moğolistan ve Çin'in Rusya sınırları ile kuzeyde Kuzey Buz Denizi arasında kalan alanı ifade eder. Tarihî bir kavram olarak ise Sibirya terimi, bu belirttiğimiz alana ek olarak Kazakistan'ın kuzeydoğusu ile Rusya'nın Uzak Doğu'sunun tamamını kapsar.[1] Sibirya kavramının Rusya toplumu için ifade ettiği anlam, Rusya İmparatorluğu'nun doğu istikametinde ilerlemesiyle paralel olarak genişledi, ilk başta sadece Ural Dağları'nın doğu tarafında bulunan Sibirya Hanlığı (Rus Devleti tarafından XVI. yüzyılın sonunda istila edildi) topraklarını ifade ederken, XIX. yüzyılın ortası itibarıyla Büyük Okyanus'a kadar uzanan sahayı kapsar hâle geldi.[2]

Günümüzde Sibirya olarak adlandırılan bölgede Rusya Federasyonu'na bağlı 21 idarî birim (beş cumhuriyet, altı kray, sekiz oblast, bir özerk oblast ve bir özerk okrug) yer almaktadır. Rusya Federasyonu Merkezî Hükümeti, yönetim kolaylığı için bu idarî birimleri Sibirya Federal Bölgesi ve Uzak Doğu Federal Bölgesi olarak adlandırılan iki büyük idarî birim olarak gruplandırdı. Sibirya ve Uzak Doğu Federal bölgelerinin toplam yüzölçümü yaklaşık olarak 11.300.000 km² olup, bu alan Rusya Federasyonu'nun toplam yüzölçümünün % 66'sını teşkil etmektedir.[3] Ocak 2015 itibarıyla bu alanda 25.500.000 civarında insan yaşamaktadır.[4] Görüldüğü gibi, alan büyüklüğü ile

Tuva Türkleri İkinci Dünyası Savaşı'nda

nüfus sayısı kıyaslandığında, Sibirya'da nüfus yoğunluğu oldukça düşüktür. Nüfusun azlığı, tarihî süreç içinde ortaya çıkan bir durum olup, büyük ölçüde bölgenin sert iklim koşullarından kaynaklanmaktadır.

Rusya İmparatorluğu ve sonra Sovyetler Birliği dönemlerinde meydana gelen nüfus hareketleri sonucunda, bugün Sibirya'da Rus etnik unsuru, nüfusun çoğunluğunu oluşturmaktadır. Toplam sayıları 21.000.000 civarında olan Ruslar, Sibirya nüfusunun yaklaşık olarak % 80'ini teşkil ederler. Rusların dışında Sibirya'da birçok farklı etnik topluluk da yaşamaktadır. Bunlardan bir kısmı yerlidir, diğerleri ise özellikle Sovyet döneminde Sibirya'ya gelip yerleşen etnik gruplardır. Sibirya'nın yerli halkları, iki ana gruba ayrılırlar: 1) Geleneksel uğraşları hayvancılık ve tarım olan topluluklar. Bunlar Güney Sibirya'da yaşamaktadırlar. 2) Ren geyiği yetiştirme, avlanma ve balıkçılık ile uğraşan Kuzey halkları.[5]

* Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

1 "Sibir'", *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya,* Sovetskaya Entsiklopediya, Moskva 1969-1978, http://enc-dic.com/enc_sovet/Sibir-81323/

2 Anatoliy Remnev, "Rossiya i Sibir v Menyaüşemsya Prostranstve İmperii, XIX - Naçalo XX Veka", *Rossiyskaya İmperiya v Sravnitelnoy Perspektive*, haz. A. Miller, Novoe İzdatelstvo, Moskva 2004, s. 287.

3 Bilgiler, Sibirya ve Uzak Doğu Federal bölgelerinin resmî internet sayfalarından alındı. Bkz. http://www.sibfo.ru/passport/sfo.php; http://www.dfo.gov.ru/index.php?id=25

4 *Demografiçeskiy Ejegodnik Rossii, 2015 g. Prilojenie k Sborniku*, http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/publications/catalog/doc_1137674209312

5 "Sibir", *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya*, Sovetskaya Entsiklopediya, Moskva 1969-1978, http://enc-dic.com/enc_sovet/Sibir-81323/

Sibirya halkları arasında Türk kökenli olanlardan Yakutlar (Sahalar), Sibirya Tatarları, Tuvalar, Altaylar, Hakaslar, Şorlar, Dolganlar, Kumandinler, Teleutlar, Tofalar ve bazı diğer etnik gruplar Sibirya'nın yerlisidir. Bunların dışında Sibirya'da özellikle Sovyet döneminde buraya göç eden Kazan Tatarları, Çuvaşlar, Kazaklar, Kırgızlar, Azerbaycan Türkleri, Özbekler ve başka bazı Türk grupları da yaşarlar.

Sibirya yerlilerinden Yakutlar ve Dolganlar, Türk dünyasının en kuzeyinde yer alan iki topluluktur. Dolganlar, Sibirya'nın kuzey ucunu teşkil eden Taymır Yarımadası'nda, Yakutlar Uzak Doğu'nun kuzey ve orta bölümlerinde yaşarlar. Diğer yerli Türk toplulukları Güney Sibirya'da bulunurlar.

Sibirya'daki Türk topluluklarının sayısı azdır. Bölgedeki en büyük Türk varlığını teşkil eden Yakutların (Sahaların) Rusya Federasyonu'ndaki toplam sayısı, 2010 nüfus sayımı verilerine göre sadece 478.000'dir. Diğer Türk toplulukların sayısı da ancak binler ile sayılmakta, hatta kimi grupların sayısı birkaç yüzü aşmamaktadır.[6]

Sibirya'daki yerli Türk topluluklarından dördünün (Yakut/Saha, Tuva, Altay, Hakas) özerk cumhuriyet statüsünde idarî birimi bulunmaktadır. Yüzölçümü bakımından çok büyük (3.100.000 km²), fakat nüfus yoğunluğu çok düşük (0.31 kişi/km²) olan Yakutistan Cumhuriyeti, Uzak Doğu'nun kuzey ve orta bölümlerini kaplar. Nispeten küçük birimler olan Tuva, Altay ve Hakas cumhuriyetleri (170.500 km², 92.600 km² ve 61.900 km²) Sibirya'nın güneyindeki Altay-Sayan Dağları'nın eteklerinde, yani Asya kıtasının tam merkezinde, eski Türk kavimlerinin ortaya çıktığı topraklarda yer almaktadır.

6 Rusya Federasyonu 2010 nüfus sayımı verileri, http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/perepis_itogi1612.htm

Sibirya'nın Rus Devleti Tarafından Ele Geçirilmesi ve Kolonize Edilme Süreci

Rus Devleti'nin Sibirya'daki ilk adımları, Sibirya Hanlığı ile ilişkilerine bağlı olarak atıldı. Zaten Ural Dağları'nın doğusunda bulunan toprakların Sibirya olarak adlandırılması da Sibirya Hanlığı ve Sibirya Tatarları ile doğrudan ilgili bir durumdur. Rus vakayinamelerinde Sibir adı ilk defa XV. yüzyılda geçer. İlk başta "Tümen yakınındaki bir knezlik" olarak tanımlanan "Sibir Ülkesi", daha sonra Taybuga Hanedanı'nın yurdu kastedilerek "Sibir'deki Müslüman Devleti" olarak anılır.[7]

Moskova Çarı IV. İvan, Ural Dağları'nın ötesindeki ormanların zenginliğine (öncelikle kıymetli kürklere) büyük ilgi duydu ve bu toprakları kendi hâkimiyeti altına almak istedi. Bu isteğinin hayata geçirilmesinde zengin tüccar ve toprak sahibi (Ural Dağları'nın batı eteklerindeki Perm bölgesinin sahibi) Stroganov ailesine dayandı. 1582 yılında Stroganovların maddî desteğiyle Sibirya Hanlığı'na karşı Yermak adlı bir Rus Kazağın önderliğinde askerî sefer düzenlendi. Rus askerler, ateşli silahlarla donanmış oldukları için sadece oklarla savaşan Tatarlara karşı bir dizi zafer kazandılar. Bu zaferler üzerine Moskova Devleti'nin gönderdiği askerî güçler, Tatar topraklarının içlerine doğru ilerleyerek burada dayanak noktaları olarak kaleler inşa etmeye başladı. Tatarların direnişi gittikçe kırıldı. 1598'de Küçüm Han'ın büyük yenilgisinden sonra Sibirya Hanlığı dağıldı ve toprakları tamamıyla Rus Devleti'nin hâkimiyeti altına geçti.[8]

Sibirya Hanlığı düştükten sonra Ruslar için Asya kıtasının kapıları açılmış oldu. Rus Devleti, eski Sibirya Hanlığı topraklarının ötesine, kuzeye ve doğuya doğru hızla ilerlemeye başladı ve sınırlarını yıldan yıla genişletti. 1604 yılında Obi Nehri'nde Tomsk, 1619'da Yenisey Nehri üzerinde Yeniseysk ve 1628'de yine Yenisey Nehri'nde, biraz daha güneyde, Krasnoyarsk kalelerinin temelleri atıldı. Yenisey Nehri'nden onun kolu Angara'ya geçen Rus grupları doğuya doğru ilerlemeye devam etti ve çok geçmeden Lena Nehri'ne ulaştı. 1632'de Lena Nehri'nin orta kısmında Yakutsk Kalesi'nin temeli atıldı. Bu civarın

Yenisey Nehri

sakinleri olan Yakutlar Rus hâkimiyeti altına alınarak haraca bağlandılar. 1639 yılında Rus öncü grupları, Ohotsk Denizi kıyılarına ayak bastı. Daha sonraki yıllarda Baykal Ötesi ve Amur Nehri boyunca uzanan topraklar da Rus Devleti'nin eline geçti.[9]

Rus Devleti Sibirya'daki ilerlemesinde yerli topluluklardan fazla bir direniş görmedi. Bunda hem Rus askerlerinin ateşli silahlarla donanmış olması hem de Rus Devleti'nin ilk başlarda yerlilere karşı ihtiyatlı politikası etkili oldu. Sibirya bozkırlarının Moskova'dan uzaklığı ve buradaki Rus askerî varlığının azlığı, Rus yetkililerini ihtiyatlı davranmaya ve yerli topluluklarla iyi geçinmeye yöneltti. Üstelik Rus Devleti'nin en önemli amacı, yeni ele geçirilen bu topraklardan düzenli olarak haracın toplanmasını, yani kıymetli kürklerin Moskova'ya aralıksız akmasını sağlamaktı. Hem siyasî hem maddî menfaatleri gözeterek Rus Hükümeti yerli toplumların soylu kesimlerini (onların eski imtiyazlarını koruyarak) kendi tarafına çekmeye ve onlardan mahallî idarelerde istifade etmeye çalıştı.[10]

Bununla birlikte Sibirya'daki Rus varlığı, yerli toplulukların hayatını zorlaştırdı. Rus asker ve avcıların peşinden Rus köylüler de geldi. Bunlar kısmen Rus Hükümeti'nin teşvikiyle, çoğu kendi isteğiyle ve çoğu da bağlı oldukları toprak sahiplerinden kaçarak geldiler. Gelen Rus köylüleri, Rus Devleti'nin kontrolünden uzakta kalan geniş Sibirya coğrafyasında rahat davranıyor, çoğu zaman yerlilere karşı şiddet uyguluyor ve onların topraklarını gasp ediyorlardı. Rus göçmenlerle beraber Sibirya'ya Rus Ortodoks Kilisesi

7 D. İshakov - Z. Tıçinskih, "Pokorenie Sibirskogo Hanstva i Naçalo Kolonizatsii Sibiri", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen*, V, Tataristan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Ş. Mercani Tarih Enstitüsü Yayınları, Kazan 2014, s. 120.

8 D. İshakov -Z. Tıçinskih, "Pokoreniye Sibirskogo Hanstva…", s. 127-134.

9 "Sibir", *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya…*

10 D. İshakov - Z. Tıçinskih, "Formirovanie Politiki Upravleniya Sibirskimi Tatarami i Sibiryu v Kontse XVI-XVII vv.", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen*, V, Tataristan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Ş. Mercani Tarih Enstitüsü Yayınları, Kazan 2014, s. 202-214.

Sayan Dağları

de geldi. Burada toprak sahibi olan manastırlar, yerli halkları Hristiyanlaştırmaya başladılar. Zaman içinde Sibirya, adî suçluların ağır hizmetlerde kullanıldığı ve siyasî suçluların sürüldüğü bir coğrafya hâline de geldi. XVIII. yüzyılın başı itibarıyla Sibirya'da yaşayan Rus göçmen sayısı, yerli nüfusun sayısını aşarak 300.000'e ulaştı.[11]

Bugünkü Hakas Cumhuriyeti topraklarında ilk Rus kalesi 1707'de, ikincisi 1718'de kuruldu. 1727'de Rusya ile Çin arasında bir sınır anlaşması imzalanarak Sayan Dağları'nın kuzeyi Rusya'ya, güneyi Çin'e geçti. Böylece Hakas topraklarının Rusya İmparatorluğu'na dâhil edilmesi resmileşmiş oldu.[12]

Altay topluluklarının Rus hâkimiyeti altına geçişi farklı zamanlarda gerçekleşti. Kumandinler ta 1628 yılında Rus uyruğuna geçtiler. XVII. yüzyılın sonu itibarıyla Altay bölgesinin kuzeyi Rus Devleti'ne bağlandı. Güney Altay bölgesi, XVIII. yüzyılın ortasına kadar Batı Moğolların (Oyratlar ya da Cungarlar) hâkimiyeti altında kaldı. 1755'te Jungarlar ile Mançular arasında savaş başlayınca, Güney Altay toplulukları gönüllü olarak Rusya himayesi altına geçmek istedi. 1756'da Güney Altay'ın Rus hâkimiyeti altına girişi resmileşti.[13]

Rusların gelişi ile birlikte Sibirya'nın geleneksel ekonomisinde değişimler meydana geldi. Güney Sibirya bozkırlarında tarım gelişmeye başladı. 1730'lu yıllarda Altay Dağları eteklerinde ilk madenler kuruldu ve Sibirya'nın yer altı zenginliklerinin çıkartılmasına girişildi. 1747 yılında Altay bölgesi ve 1786 yılında Baykal Ötesi toprakları Rus Çarı ve ailesinin özel mülkü hâline getirildi; burada birçok maden ocağı, madencilik ve sanayi tesisi kuruldu.[14]

Rus Devleti ile birlikte Sibirya'da Ortodoks Hristiyanlık inancı da yayıldı. 1828 yılında kurulan Altay Ruhanî Misyonu, Altay toplulukları arasında yoğun çalışmalar yaptı. 1876 yılında Hakaslar da resmî olarak Hristiyan oldular. Sonuç itibarıyla, XIX. yüzyılın devamında Sibirya'daki yerli Türk topluluklarının çoğu (Müslüman kalan Sibirya Tatarları ve Budizm etkisi altında bulunan Tuvalar hariç) vaftiz edildi.[15]

11 G. Faizrakhmanov, "Colonisation of West Siberia", *Tatar History and Civilisation*, ed. by D. İshakov and S. Ünay, IRCICA, Istanbul 2010, p. 193-195;"Sibir", *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya*…

12 Hakas Cumhuriyeti resmî internet sayfası. http://www.r-19.ru/about-khakasia/history/

13 "Gorno-Altayskaya Avtonomnaya Oblast", *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya,* Sovetskaya Entsiklopediya, Moskva 1969-1978. http://enc-dic.com/enc_sovet/Gorno-altaskaja-avtonomnaja-oblast-10187.html; Altay Cumhuriyeti resmî internet sayfası. http://xn--80aa1ag9a.xn--p1ai/about-the-region/history/

14 "Sibir", "Kabinetskie Zemli", *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya*, http://enc-dic.com/enc_sovet/Kabinetskie-zemli-21466.html

15 V. A. Tişkov -A. V. Juravskiy - O. Y. Kazmina, *Narodı Rossii: Atlas Kultur i Religiy,* İPTs "Dizayn. İnformatsiya. Kartografiya", Moskva 2008, s. 98, 102-103, 106, 110-113.

Rusya İmparatorluğu'na en son katılan Sibirya bölgesi, Tuva toprakları oldu. Tuva önce Cungarların elinde idi, Cungarların yenilgisinden sonra 1758'de Mançuların yönetimine geçti ve 1912 yılına kadar Mançuların elinde kaldı. Mançuların hâkimiyeti 1912'de yıkılınca Tuvalı devlet adamlarından bir grup Rusya'nın himayesi altına girmek üzere Rus Hükümeti'ne başvurdu ve 1914 yılında Tuva, Rusya İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altına geçti.[16]

1917 Bolşevik Devrimi'nden sonra Sibirya'nın Sovyetleştirilmesi 1922 yılına kadar sürdü. 1922 yılında Sovyet Rusya Cumhuriyeti'ne bağlı Yakut Özerk Cumhuriyeti ve Oyrot Özerk Bölgesi (Altay'da) kuruldu. Oyrot Özerk Bölgesi 1937'de Altay Krayı'na dâhil edildi; 1948'de adı Dağlık Altay Özerk Bölgesi olarak değiştirildi. 1930'da Hakas Özerk Bölgesi teşkil edildi.[17]

Tuva'daki gelişmeler biraz daha farklı oldu. Çin'in bu bölgedeki kuvvetli etkisini dengeleyebilmek ve bölge nüfusunu kendi tarafına çekmek için Sovyet yönetimi burada çok ihtiyatlı bir politika yürüttü. 1921 yılında burada bağımsız (Sovyetlere bağlı olmayan) Tuva Halk Cumhuriyeti kuruldu ve 1923'te Sovyet askerleri Tuva topraklarından çıkartıldı. Sovyet Devleti'nden bağımsız olmakla birlikte, Tuva Halk Cumhuriyeti ile SSCB arasında yakın ilişkiler kuruldu ve Sovyet Hükümeti Tuva'ya büyük maddî yardım sağlamanın yanı sıra kültürel ve ideolojik açıdan da Tuva'yı etkisi altına aldı.[18]

Sovyet Hükümeti'nin 1928-1937 yılları arasında yaptığı sanayileşme hamlesi sırasında Sibirya'da bir dizi yeni büyük sanayi tesisi kuruldu ve yer altı zenginliklerinin çıkartılması ve işlenmesi, enerji üretimi, kimya sanayi, makine yapımı, inşaat malzemeleri yapımı alanlarında atılımlar gerçekleşti. Trans Sibirya Demiryolu Hattı'nı (1891-1916 yıllarında inşa edildi) iyileştirme ve genişletme çalışmaları yapıldı. Çiftlikler kolektifleştirildi ve tarım alanları genişletildi. 1930'lu yılların sonu itibarıyla Sibirya, önemli sanayi ve tarım üretimi yapan bir bölge hâline gelmiş durumda idi.[19]

16 Bu konuda bkz. N. Mollerov, "Protektorat Rossii nad Tuvoy v 1914-1924 gg. (İstoriko-Pravovoy Aspekt)", *Novıe İssledovaniya Tuvı*, No. 3, 2014. http://www.tuva.asia/journal/issue_23/7321-mollerov.html

17 "Sibir", *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya…*

18 M. V. Monguş, *İstoriya Buddizma v Tuve,* Nauka, Novosibirsk 2001. http://www.tyvanet.com/modules.php?name=Pages&go=page&pid=59; A. Baliev, "Mal Soüznik da Dorog: Poçemu Zamalçivalsya Vklad Tuvı v Razgrom Faşizma", *Stoletie*, 12 Mayıs 2010. http://www.stoletie.ru/territoriya_istorii/mal_sojuznik_da_dorog_2010-05-12.htm

19 "Sibir", *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya,*Sovetskaya Entsiklopediya, Moskva 1969-1978, http://enc-dic.com/enc_sovet/Sibir-81323/

II. Dünya Savaşı'nda Sibirya'daki Türk Toplulukları

Nazi Almanyası'nın Sovyetler Birliği'ne saldırmasından hemen sonra Sovyet ülkesinde genel seferberlik ilan edilip askerliğe uygun olanlar cepheye gönderildi. Cephe gerisinde de zorlu çalışma hayatı başladı, çünkü ülke ekonomisi savaş ihtiyaçlarını karşılamak üzere yoğun üretime geçti.

II. Dünya Savaşı'nın başladığı an itibarıyla Sibirya'daki Türklerin (Tuvalar hariç) hepsi Sovyet vatandaşıydı. Dolayısıyla hepsi, savaşan ülkenin vatandaşı sıfatıyla hem cephelerde çarpışanlar hem de cephe gerisinde çalışanlar olarak yerlerini aldılar.

Tuva'nın Sovyetler Birliği'ne Desteği

Dış ve iç politikasında Sovyetlere bağlı olan Tuva Halk Cumhuriyeti de savaş başlar başlamaz Nazi Almanyası'na karşı savaş ilan etti ve Sovyetler Birliği'ne yardım sağlamayı taahhüt ettiğini duyurdu. 1941 yılı sonbaharı itibarıyla Tuva Hükümeti Sovyetler Birliği'ne bütün altın fonunu (o dönemde 20.000.000 Ruble değerinde) verdi; ayrıca her sene Tuva'da çıkarılan altından 10.000.000-11.000.000 Ruble değerinde altın gönderdi. Bunun dışında 1941-1944 yılları arasında Tuva'dan Sovyetler Birliği'ne gönüllü yardım olarak 60.000.000 Ruble para, 700.000'in üstünde büyük baş hayvan, Sovyet Ordusu yararına karşılıksız olarak 50.000 at, 52.000 çift kayak, 10.000 gocuk, 19.000 çift eldiven, 16.000 çift keçe çizme, 67 ton yün, 400 ton et, un ve yağ, onlarca ton bal, kurutulmuş mey-

Trans Sibirya Demiryolu

ve, şifalı otlar, balık ürünleri, sargı bezi, bal mumu ve katran gönderildi. Uzmanların değerlendirmesine göre, savaş yıllarında Tuva ve Moğolistan'dan Sovyetlere sağlanan maddî yardım, Sovyetler Birliği'ne Batılı müttefikler tarafından sağlanan toplam yardımın üçte ikisi kadardı. Tuva'da yaşayan Sovyet vatandaşları kolonisinden 3.500 kişi cepheye gitti. 1943 yılından itibaren Sovyet ordusuna gönüllü Tuvalar da kabul edilmeye başlandı. Gönüllü Tuvalardan 11 kişilik tankçı grubu ve 206 kişilik süvari bölüğü teşkil edildi.[20]

Savaş Cephelerinde Verilen Kayıplar

Sovyetler Birliği, Nazi Almanyası'na karşı savaşta muazzam boyutta insan kaybı yaşadı. Savaş yıllarında toplam 27.000.000 civarında Sovyet vatandaşının kaybedildiği, bunun yaklaşık olarak 10.000.000'unu askerlerin teşkil ettiği hesaplandı.[21] Kayıplarla ilgili sayısal verilerin netleştirilmesi günümüzde de devam etmekte, bu konuda araştırma ve incelemeler hâlâ sürmektedir.

Savaş dönemi ile ilgili olarak Sovyetler Birliği'ndeki etnik topluluklar konusunda ayrı ayrı verilere ulaşmak zordur. Mevcut veriler, daha ziyade idarî birimler temelinde sınıflandırılmış (örneğin, "Krasnoyarsk Bölgesi'nden cepheye gidenlerin sayısı" şeklinde) ve çoğu zaman etnik kriterlere göre gruplanmamıştır. Bununla birlikte kimi zaman bazı araştırmacıların özel çalışmaları sayesinde bir kısım etnik topluluklarla ilgili istatistikî bilgilere de ulaşılabilmektedir. Bu bölümde elde edebildiği ölçüde etnik özelliği olan verilere yer verilmeye çalışıldı. Bu bilgilere ulaşılamadığında da en azından etnik özelliği olmayan istatistik bilgilere yer verildi.

Elde olan bilgiler, Sibirya'daki Türk topluluklarının hepsinin cepheye asker gönderdiğini ve bu askerlerinin birçoğunun öldüğünü göstermektedir. Örneğin, Sovyet ordusuna gönüllü olarak katılan 217 Tuvalı'dan 69'unun hayatını kaybettiği bilinmektedir.[22]

1939 yılında 414.000 nüfusu olan (Bunun 242.000'i, yani % 58'i Yakut idi) Yakut Özerk Cumhuriyeti'nden askere 62.000 kişi alındı. Bunlar ilk önce Baykal Ötesi ve Ural Askerî bölgeleri kıtalarında askerî eğitimden geçirildi, sonra çeşitli cephelere gönderildi.[23] Yakutistan'dan cepheye giden 62.000 kişiden 32.000'i hayatını kaybetti.[24] Savaşa gönderilen Yakutların birçoğu, ilk defa kendi köyünün dışına çıkan, bir kısmı Rusça bilmeyen insanlardı. Bu durum onlar için büyük zorluklar yarattı ve özellikle savaşın ilk senesinde cephedeki ölüm oranlarını arttırdı.[25]

Yakutistan'da bulunan Mirnıy elmas madeni

20 A. Baliev, "Mal Soüznik da Dorog: Poçemu Zamalçivalsya Vklad Tuvı v Razgrom Faşizma"; Y. Arançın, N. Mollerov, "K 60-Letiü Velikoy Pobedı. Vklad Tuvı", *Novıe İssledovaniya Tuvı*, 27 Ocak 2010. http://www.tuva.asia/news/tuva/1262-tuv-vklad-v-pobedu.html

21 A. Danilov, L. Kosulina, *İstoriya Gosudarstva i Narodov Rossii: XX Vek,* II, Drofa, Moskva 2006, s. 39.

22 Y. Arançın, N. Mollerov, "K 60-Letiü Velikoy Pobedı. Vklad Tuvı", *Novıe İssledovaniya Tuvı*, 27 Ocak 2010.

23 *Entsiklopediya Yakutii*, Yakutskaya Entsiklopediya, Moskva 2000, s. 254.

24 V. Yefimova, "İ Vernulis Domoy s Pobedoy", *Yakutskiy Arhiv*, No. 1 (16), 2005, s. 35.

25 D. Petrov, *Yakutyane na Frontah Velikoy Oteçestvennoy Voynı Sovetskogo Soüza,* Yakutknigoizdat, Yakutsk 1965, s. 39.

Ruslarla birlikte cephede savaşan Yakut askerleri Almanların en böyük korkusu olmuştu.

Buna rağmen Yakutlar savaşta kendilerini iyi askerler olarak gösterdiler. Yakut Özerk Cumhuriyeti'nden askere alınan 24 kişiye Sovyetler Birliği'nde askerî başarılar için verilen en yüksek unvan olan "Sovyetler Birliği Kahramanı" unvanı verildi, bunlardan birkaçı, Yakut idi. Savaşta üstün başarılar kazanan Yakutlar arasında özellikle ilk Yakut kadın pilot Vera Zaharova'nın ismini zikretmek gerekir.[26]

1939 yılında SSCB'deki toplam sayıları 4.300.000 olan Tatarların (Sibirya Tatarları da bu rakamın içinde) 187.000'i cephede hayatını kaybetti.[27] 161 Tatar, "Sovyetler Birliği Kahramanı" unvanını aldı.[28] Sovyet döneminde Sibirya Tatarları genel Tatar kategorisi içinde sayıldıkları için, bu rakamlara kaç Sibirya Tatarının dâhil olduğunu söylemek mümkün değildir.

Altay Krayı'ndan cepheye 611.000 civarında asker gitti, bunların 283.000'i hayatını kaybetti.[29] Savaş öncesinde 144.000 nüfusu olan Oyrot Özerk Bölgesi'nden cepheye 42.000 kişi gönderildi. Bunların yarısı (21.000) hayatını kaybetti.[30]

1940 yılı verilerine göre 287.000 nüfusu bulunan Hakas Özerk Bölgesi'nden 69.000 kişi cepheye gönderildi (Bunlardan yaklaşık 8.000'i Hakas idi), 30.900 kişi hayatını kaybetti.[31] Şor askerlerinin II. Dünya Savaşı'ndaki durumunu özel olarak inceleyen bir araştırmacıya göre cepheden dönmeyen Şorların sayısı 2.000 civarındaydı.[32]

Bütün bu veriler değerlendirildiğinde her bir idarî birimden savaşa gidenlerin yaklaşık olarak yarısı ile üçte biri arasındaki kısmının geri dönmemiş olduğu görülmektedir. Bundan şu çıkarımda bulunulabilir: Sovyetler Birliği'ndeki çeşitli etnik gruplar ve bunlar arasında Sibirya'daki Türk toplulukları, II. Dünya Savaşı'nda cepheye gönderilen genç ve orta yaşlı erkek nüfusunun en azından üçte birini kaybetti.

26 *Entsiklopediya Yakutii*, s. 255.
27 *Narodı SSSR v Velikoy Oteçestvennoy Voyne*. http://www.ethnoinfo.ru/narody-sssr-v-vojne/314-stati
28 A. Danilov- L. Kosulina, *İstoriya Gosudarstva i Narodov Rossii: XX Vek,* II, Drofa, Moskva 2006, s. 30.
29 Altay Krayı'nın resmî internet sayfası, http://www.altairegion22.ru/territory/remember/65viktory/270210/
30 V. Çevalkova, "Vklad Gornogo Altaya v Pobedu v Velikoy Oteçestvennoy Voyne", *Velikaya Oteçestvennaya Voyna v Kontekste Razvitiya Sovremennogo Rossiyskogo Obşestva: Materialı Mejsuzovskoy Nauçno-Praktiçeskoy Konferentsii,* RİO GAGU, Gorno-Altaysk 2010, s. 10.
31 T. Zıkova, "Hakasiya i Abakan Vo Vremya Voynı", *Novosti Abakana*, 22 Nisan 2015. http://abakan.monavista.ru/news/454350/ (Yazar verileri şu kaynaktan aktarmaktadır: P. Çebodaev, *Voennıy Vklad Hakasii v Pobedu v Velikoy Oteçestvennoy Voyne 1941-1945 gg.*, OOO Kooperativ "Jurnalist", Abakan 2005).
32 N. Kiskorov, *Kniga Pamyati Şorskogo Naroda: 1941-1945*, Primula, Kemerovo 2015.

Yenisey üzerine yapılan ilk demir köprü

Cephe Gerisindeki Sosyo-Ekonomik Süreçler ve Sibirya'nın Durumu

Nazi Alman ordularının 22 Haziran 1941'de savaş ilân etmeksizin ve büyük bir şiddetle başlattığı saldırı karşısında hazırlıksız yakalanan Sovyet ordusu, ilk başta etkili bir biçimde direnemedi ve düşman, üç hafta gibi kısa bir süre içinde Sovyetler Birliği'nin içlerine doğru 350-600 kilometre kadar ilerledi. Bunun sonucunda Sovyetler Birliği'nin batısındaki toprakların büyük bir bölümü, Nazilerin hâkimiyeti altına girdi. Sovyetlerin birçok önemli sanayi kuruluşu Nazi işgali altındaki bölgelerde bulunduğu için ülke bir anda sanayi potansiyelinin büyük bölümünü kaybetmiş oldu. Üstelik düşman ilerlemeye devam ettiği için diğer bölgelerdeki önemli tesis ve kuruluşlar da tehdit altında idi. Bu durumda bu kuruluşları başka yere taşımak, yeni yerlerde bir an önce faaliyete geçirmek ve genel olarak sanayi üretimini arttırmak ihtiyacı ortaya çıktı. Cephenin gerisinde bulunan ve 1930'lu yıllarda önemli sanayi merkezi hâline gelen bölgeler, bu açıdan Sovyet yönetimi için büyük önem kazandı. Özellikle Sibirya, yer altı zenginlikleri, sanayi potansiyeli, ayrıca hayvancılık, balıkçılık ve tarım yönünden arz ettiği önem açısından çok değerli idi.

Savaş başlar başlamaz, Sovyet ülkesinin batısındaki sanayi tesislerini, onların personelini, hayvanları ile birlikte kolektif çiftlikleri, her türlü kültürel ve sanatsal değerleri ve sivil nüfusu ülkenin doğusuna tahliye çalışması başlatıldı. Savaşın ilk beş ayında 1.500 civarında büyük sanayi tesisi ve 10.000.000'dan fazla insan tahliye edildi ve bunlar doğu bölgelerine yerleştirildi (Savaş yıllarında toplam olarak 2.000'den fazla sanayi tesisi ve 25.000.000 civarında insanın tahliyesi yapıldı). Yeni yerlerde sanayi tesisleri yeniden kurularak faaliyete geçirildi ve üretime başlandı. Sovyet ekonomisi tamamen savaş ihtiyaçlarına yönelik olarak yeni baştan düzenlendi. Cephe gerisindeki Sovyet vatandaşlarının (Cephe gerisinde kadınlar, çocuklar, yaşlılar ve savaşmaya çeşitli sebeplerle uygun bulunmayan erkekler vardı) özverili çabası sonucunda 1942 yılının başından itibaren savunma sanayi üretimi yükselişe geçti ve aynı senenin yazında Nazi Almanyası'nın sanayi üretimini geride bıraktı. Sanayi tesislerinin yanı sıra birçok önemli bilim ve eğitim kuruluşu da doğu bölgelerine nakledildi ve burada çalışmalarına devam etti.[33]

Sibirya'nın birçok bölgesi ülkenin batısından tahliye edilen kurumlara ve insanlara ev sahipliği yaptı. Batıdan aktarılan sanayi tesislerinin 322'si Sibirya'ya yerleştirildi. Bu tesislerde uçak, tank, traktör, çeşitli makine ve alet üretiliyordu. Sibirya'nın yer altı zenginliklerinin çıkartılması ve işlenmesi çalışmalarına hız verildi. 1945 yılı itibarıyla Sibirya'da ülkedeki toplam çelik üretiminin % 21'i, dökme

33 A. Danilov- L. Kosulina, *İstoriya Gosudarstva i Narodov Rossii: XX Vek*,s. 19-20; M. Orışak, *Vsya İstoriya: Kratkiy Spravoçnik Şkolnika*, Olimp-AST, Moskva 2001, s. 413.

demir üretiminin % 18'i, kömür çıkarmanın % 32'si yapılmaktaydı. 1941-1944 yılları arasında Sibirya'daki tarım alanları 11.200.000 ton tahıl (SSCB'deki toplam ürünün % 16'sı) verdi.[34]

Sovyet Devleti'nin batı bölgelerinden tahliye ettiği insanların çok büyük bir bölümü, Batı Sibirya'ya yerleştirildi. Buraya toplam 1.000.000'dan fazla insan (buna 359.900 çocuk dâhil) getirildi.[35] 1941 yılının sonuna kadar Batı Sibirya'ya 244, Doğu Sibirya'ya 78 sanayi tesisi nakledildi. Bu tesisler, Sibirya'nın en gelişmiş bölgesi olan güney kısmında, Trans Sibirya Demiryolu hattı boyunca yer alan büyük yerleşim yerlerine yerleştirildi. Batı Sibirya'da bu şehirlerin en önemlileri Omsk, Tümen, Novosibirsk, Kemerovo ve Tomsk idi. Buraya en önemli savunma sanayi kuruluşları ve bazı bilimsel araştırma kurumları nakledildi.[36]

Oyrot Özerk Bölgesi'ni de içeren Altay Krayı'nın payına batıdan tahliye edilen 100 civarında sanayi tesisi düştü; bunların temelinde 51 yeni büyük sanayi tesisi kuruldu. 1942-1945 yılları arasında Altay Krayı'nda sanayi üretiminin toplam hacmi neredeyse iki kat arttı, makine yapımı ve maden işleme sanayi hacmi ise 6.7 kat büyüdü. 1942'de çalışmaya başlayan Altay Traktör Fabrikası Sovyetler Birliği'nde bu tür ürün üreten tek tesis konumunda idi.[37] Oyrot Özerk Bölgesi'nde 1941-1942 kışında kurulan Aktaş cıva ocağı, Sovyetler Birliği'nin cıva ihtiyacını karşılayan en önemli tesis hâline geldi.[38]

Savaş yıllarında Altay bölgesinde 11 askerî okul faaliyetteydi ve cepheye gönderilmek üzere 15 tümen teşkil edildi. Ayrıca birçok meslek okulu ve demiryolu çalışanları okulu açılarak burada toplam 27.000 işçi yetiştirildi. Bölgeye batıdan 46 yetimhane ve 37 anaokulu (toplam 11.500 çocuk) nakledildi. Bunun dışında Leningrad Filarmoni Orkestrası, Moskova Tairov Oda Tiyatrosu, Dnepropetrovsk Drama Tiyatrosu, Voroşilovgrad Rus Devlet Drama Tiyatrosu ve bazı diğer sanat kuruluşları getirildi. 59 askerî hastane kuruldu, burada savaş yıllarında 100.000'den

Krasnoyarsk

fazla yaralı asker tedavi gördü. Bölgenin çiftçileri devlete milyonlarca kilogram tahıl, et, sebze, şeker, yün, deri vb. malzeme sağladı.[39]

Hakas Özerk Bölgesi'nde savaş yıllarında 16 askerî hastane çalıştı ve burada toplam 10.000'den fazla yaralı asker tedavi edildi. Bunun dışında Hakas bölgesinde askerî eğitim merkezleri yer aldı ve bölgenin coğrafî ve iklim koşullarına uygun bir şekilde özellikle kayakçı ve avcı birlikler eğitildi. 1941-1942 yıllarında burada bir avcı tümeni, üç kayakçı avcı alayı, iki kayakçı taburu, bir istihkâm taburu ve bir motorlu taşıt taburu teşkil edildi. Bunun dışında Çernogorsk Savaş Pilotları Okulu'nda savaş yılları içinde toplam 1.502 avcı uçağı pilotu eğitildi. Hakas bölgesinde ordu ihtiyaçları için (süvari ve topçu birliklerine) atlar da hazırlanıyordu. 1941-1943 yıllarında cepheye 18.500 at gönderildi.[40]

Yakut Özerk Cumhuriyeti savaş yıllarında ABD'den Sovyetler Birliği'ne sağlanan yardım kapsamında gelen savaş uçaklarının kabul edildiği ve Batı Sibirya'ya aktarıldığı merkez durumuna geldi. Bunun için 1941 yılının sonuna kadar Yakutistan'daki üç şehirde (Yakutsk, Aldan, Olekminsk) havalimanları inşa edildi. Alaska'yı Yakutistan üzerinden Krasnoyarsk ile bağlayan hava yolu hattı üzerinde savaş döneminde toplam 26 havalimanı ve 274 ek tesis

34 "Sibir", *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya*…

35 L. Snegireva, "Evakuatsiya Grajdanskogo Naseleniya v Zapadnuü Sibir v Godı Velikoy Oteçestvennoy Voynı v Trudah İssledovateley Regiona", *Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Pedagogiçeskogo Universiteta*, No. 9, 2010, s. 103.

36 B. Serazetdinov, "Voennaya Ekonomika Zapadnoy Sibiri i Yeyo Vklad v Delo Pobedı v Godı Velikoy Oteçestvennoy Voynı", *Trudı İnstituta Rossiyskoy İstorii*, No. 10, İnstitut Rossiyskoy İstorii RAN, Moskva 2012, s. 177-203.

37 B. Serazetdinov, "Voennaya Ekonomika Zapadnoy Sibiri i Yeyo Vklad v Delo Pobedı v Godı Velikoy Oteçestvennoy Voynı", s. 191-192.

38 V. Çevalkova, "Vklad Gornogo Altaya v Pobedu v Velikoy Oteçestvennoy Voyne", s. 11.

39 Altay Krayı resmî internet sayfası, http://www.altairegion22.ru/territory/remember/65viktory/270210/

40 T. Zıkova, "Hakasiya i Abakan Vo Vremya Voynı", *Novosti Abakana*, 22 Nisan 2015.

Yakut Özerk Bölgesi'ndeki yer altı zenginlikleri Trans Sibirya Demiryolu ile taşındı.

inşa edildi. 1942-1945 yıllarında Alaska-Sibirya hava yolu hattı üzerinden ABD'den Sovyetler Birliği'ne 8.000 savaş uçağı aktarıldı.[41]

Bunun dışında Yakut Özerk Bölgesi'nde yer altı zenginliklerinin (özellikle altının) çıkartılmasına hız verildi. Yeni sanayi tesisleri kuruldu, bunların sayısı savaşın sonunda 25'e ulaştı. 1942 yılında mika yatakları bulunarak mika ocağı kuruldu. Bu ocak, Sovyetler Birliği'nde çıkartılan toplam mikanın yarısını sağladı. Kereste yapımı ve balıkçılık sanayi üretimi hacimleri arttı. 1941-1945 yılları arasında Yakut Özerk Bölgesi devlete 400.000 ton balık teslim etti. Yakut Özerk Bölgesi'nde üretilen ürünlerin diğer bölgelere gönderilmesi için su yolu (Lena Nehri) ve 1942-1943 yılları arasında inşa edilen Trans Sibirya Demiryolu'na en kısa çıkışı sağlayan kara yolu kullanıldı.[42]

Cephe Gerisindeki İnsanların Durumu

Sovyet ülkesinin savaş koşullarında ekonomisini mobilize etmesi ve savunma sanayisi üretimini arttırması, cephe gerisindekilerin insanüstü çabaları sayesinde mümkün oldu. Eli silah tutan bütün erkekler cepheye gönderildiği için, cephe gerisindeki zorlu ve yoğun çalışma kadınların, çocukların, yaşlıların ve çeşitli hastalık ya da sakatlık yüzünden askere alınmayan erkeklerin omuzlarına yükledi. Özellikle kırsal kesim erkek işgücü kaybına uğradı.[43]

Batıdan tahliye edilen tesislere ve insanlara ev sahipliği yapmak zorunda kalan Sibirya bölgelerinde öncelikle bu gelen insanları yerleştirmek, onlara yiyecek ve barınak sağlamak ve gelen fabrika teçhizatlarını bir an önce yeniden kurarak faaliyete geçmesini sağlamak gerekiyordu. Sibirya'nın sert kış koşullarında açık havada geceyi gündüze katarak çalışan insanların gayretleriyle, çok kısa sürede tesislerin kurulumu sağlandı ve üretime başlandı.[44] Tahliye edilerek gelen insanlar ilk başta yerli halkın evlerine yerleştirildi; daha sonra barınak konusunda mevcut imkanlarla başka çözümler üretmek zorunluluğu ortaya çıktı: bunun için inşa edilen bina sayısı çok az olup, barınak sorunu daha ziyade barakaların kurulması yoluyla çözülmeye çalışıldı. Kimi yerlerde toprak kazılarak yer altı barınakları yapıldı, bazı durumlarda fabrika ve tesislerin çalışanları fabrika binalarında yaşadı. Özellikle baraka ve yer altı sığınakları her türlü konfor ve ısınma sisteminden

41 A. Akimov, *Yakutiya: vo İmya Velikoy Pobedı (1941-1945),* Yakutskoe Knijnoe İzdatelstvo, Yakutsk 2005.

42 *Entsiklopediya Yakutii*, s. 254-256.

43 B. Serazetdinov, "Voennaya Ekonomika Zapadnoy Sibiri i Yeyo Vklad v Delo Pobedı v Godı Velikoy Oteçestvennoy Voynı", s. 196.

44 B. Serazetdinov, "Voennaya Ekonomika Zapadnoy Sibiri i Yeyo Vklad v Delo Pobedı v Godı Velikoy Oteçestvennoy Voynı", s. 192.

yoksun olup, kış şartlarında insanlar burada soğuk sebebiyle üstlerini çıkarmadan uyumak zorunda kalıyordu.[45]

Cephe gerisindeki çalışma hayatının (hem köylerde hem şehirlerde) koşulları çok zordu. "Herşey cepheye!" sloganıyla düzenlenen ekonomik koşullarda savaş için üretim yapan insanlar, bazen günde 10-12 ve daha fazla saat çalışmak, çok kötü fiziksel şartlarda ve açlık sınırında hayata tutunmak, her türlü ihtiyaçları ötelemek zorunda kaldılar. Devlet, her bir tesis ve her bir çiftlik için belli bir üretim planı tespit etti ve bunun yerine getirilmesi istedi. Planı yerine getirmeyenler sert cezalara tâbi tutuldu. Üretilen gıda ve tekstil ürünleri öncelikle Sovyet ordusuna ve savunma sanayisi ihtiyaçlarına gönderildiği için cephe gerisindeki nüfusun gıda ve giysi ihtiyaçları yeterince karşılanamadı. Savaş boyunca cephe gerisinde karne sistemi uygulandı. Bu şartlar altında bile Sovyet vatandaşları ordu yararına para toplamak, cephedeki askerlere giysi ve ihtiyaç eşyaları göndermek, Nazi işgalinden kurtarılan bölgelere yardım için kendi sınırlı imkânlarından arttırdılar; bu tür yardımları kısmen gönüllü olarak, kısmen devlet baskısı ile yaptılar.[46]

Ağır çalışma, yetersiz beslenme ve yorgunluktan hastalık ve ölümlerin oranı arttı. Tahliye edilen nüfusun çok olduğu bölgelerde aşırı insan yoğunluğundan dolayı salgın hastalıklar yayıldı. Hastalık ve ölüm oranlarının artmasında sağlık hizmetlerinin kötüleşmesinin de etkisi oldu.[47]

II. Dünya Savaşı'nın Sibirya'daki Türk Topluluklarına Etkisi

II. Dünya Savaşı, Sibirya'daki tüm Türk topluluklar üzerinde derin etkiler bıraktı. Sovyet vatandaşı olan Türk halkları daha ziyade savaş dönemindeki sosyo-ekonomik süreçlerin etkisini yaşarken, Sovyetler Birliği'ne bağlı olmayan Tuva halkı için savaşın (daha doğrusu, savaş sebebiyle oluşan uluslararası ortamın) önemli siyasî sonuçları da oldu.

Lena Nehri

17 Ağustos 1944'te o zamana kadar en azından hukukî açıdan bağımsız olan Tuva Halk Cumhuriyeti'nin Meclisi, Sovyetler Birliği'ne dâhil olma konusunda karar aldı. Bu konuda bir halk referandumu yapılmadı. Tuva'dan gelen talebi değerlendirerek, SSCB Yüksek Sovyeti 14 Ekim 1944 tarihli kararıyla Tuva'yı özerk bölge (oblast) statüsüyle RSFSC'ye dahil etti (1961 yılında Tuva Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dönüştürüldü).

Araştırmacı A. Minaev'e göre, Tuva Hükümeti'nin Sovyetler Birliği'ne gönüllü olarak dâhil olma kararında Tuva'nın Moğolistan ile sınır konusunda yıllarca yaşadığı anlaşmazlıklar ve Tuva'nın bağımsızlığını kabul etmek istemeyen Moğolistan'ın saldırgan niyetinden duyulan kuşkular etkili oldu. Aynı araştırmacıya göre, Moskova'nın Tuva'yı SSCB'ye kabul etme kararında da en büyük faktörü Moğolistan ile Tuva arasında yaşanan bu sınır anlaşmazlığı teşkil etti.[48]

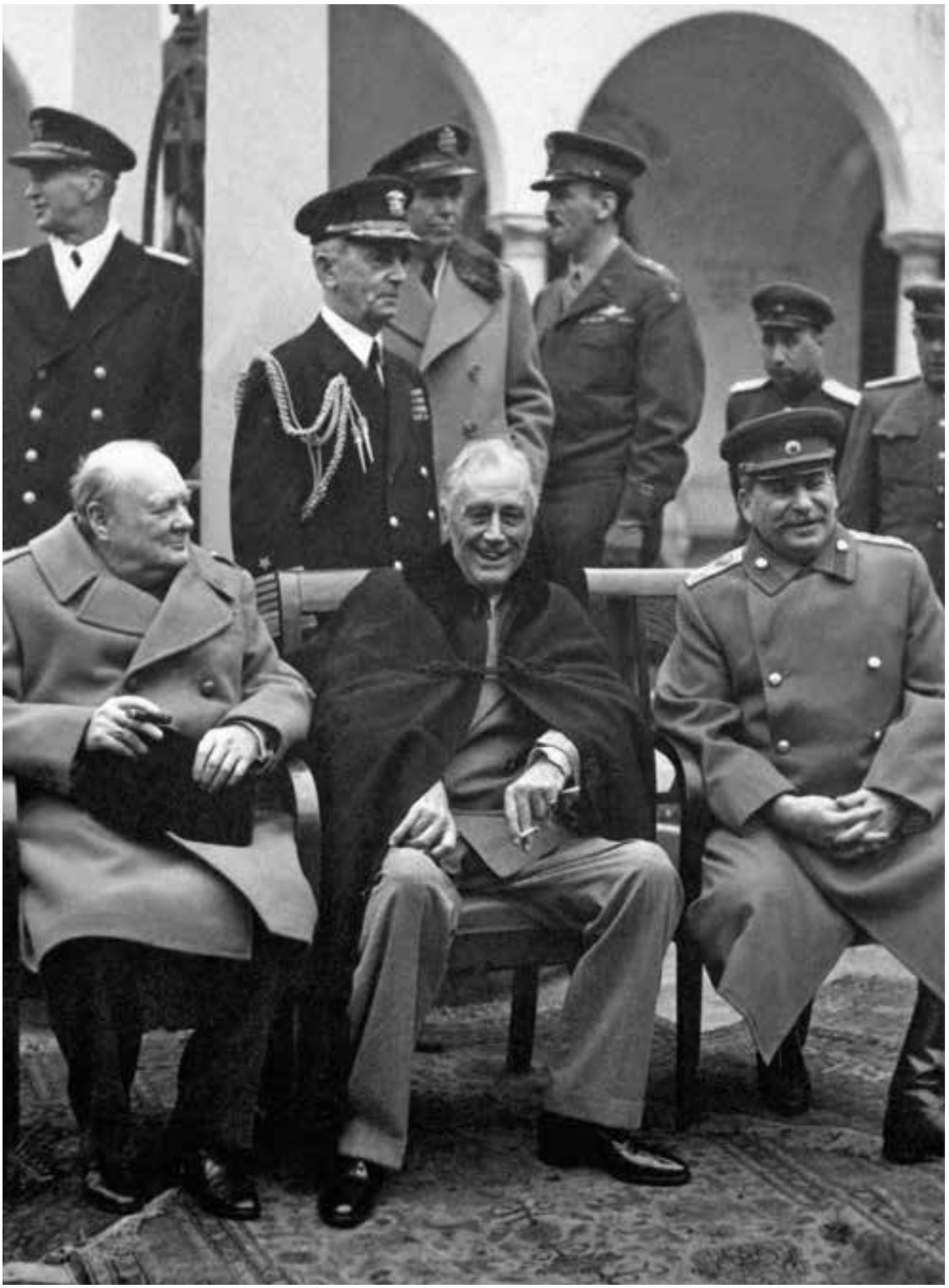
Monguş Bayır-Ool ise bu konuya daha geniş açıdan yaklaşarak farklı bir yorum yapmaktadır. Ona göre, Tuva tarafından Sovyetler Birliği'ne girme konusunda istek belirtilmesinde kişisel olarak en büyük rolü, Tuva'nın siyasî

45 T. Safonova, "Priöm i Razmeşenie Evakuirovannogo Naseleniya v Zapadnoy Sibiri v 1941-1942 Godah", *Vestnik Tomskogo Pedagogiçeskogo Universiteta*, No. 4, 2000, s. 122-125; V. Şevçenko, M. Tsarev, "Jilişno-Bıtovoe Polojenie Raboçih Oboronnoy Promışlennosti Sibiri v Godı Velikoy Oteçestvennoy Voynı", *İzvestiya Çelyabinskogo Nauçnogo Tsentra*, No. 2 (44), 2009, s. 34-39.

46 *Entsiklopediya Yakutii*, s. 254-256; "Altayskiy Kray v Godı Velikoy Oteçestvennoy Voynı", *Altayskie Novosti*, 3 Aralık 2014. http://amic-polit.ru/altayskiy-kray-v-godyi-velikoy-otechestvennoy-voynyi ; V. Peçerskiy, "Trudovıe Podvigi Krestyan Hakasii v Godı Velikoy Oteçestvennoy Voynı", *Hakasiya v Godı Velikoy Oteçestvennoy: Boevoy i Trudovoy Podvig*, Rosa, Abakan 2000, s. 82-86.

47 A. Repinetskiy, "Demografiçeskaya Situatsiya v Rossii v Godı Velikoy Oteçestvennoy Voynı (1941-1945 gg.)", *İzvestiya Samarskogo Nauçnogo Tsentra RAN*, VII/2, 2005, s. 284-285.

48 A. Minaev, "Tuva Dalekaya i Blizkaya", *Krasnaya Zvezda*, 14 Ekim 2009, http://old.redstar.ru/2009/10/14_10/2_05.html

II. Dünya Savaşı'nda üç büyükler diye adlandırılan Müttefik Devletler'in liderleri Winston Churchill, Franklin D. Roosevelt ve İosif Stalin 4 Şubat 1945 - 11 Şubat 1945 tarihleri arasında SSCB'nin önde gelen tatil yeri Yalta'nın 3 km güneyinde bulunan Livadia Sarayı'nda bir araya geldiler.

lideri Salçak Toka oynadı. Moskova'da öğrenim gören ve Sovyet Devleti'ne hayran olan Toka, ülkesini Sovyet idaresine dâhil etme girişimlerinde Sovyetler Birliği'nin Tuva'nın sosyo-ekonomik ve kültürel kalkınması için destek vermesini umarak hareket etti. Sovyet yönetiminin Tuva liderinin bu isteğini olumlu karşılaması ise, Stalin'in uluslararası arenadaki stratejik hesaplarından kaynaklandı. 1944 yılı itibarıyla Nazi Almanyası'nın yenilmek üzere olduğu anlaşıldı ve Sovyet yönetimi ile Batılı müttefiklerinin dikkati, Nazi Almanyası'nın Uzak Doğu'daki müttefiki Japonya'ya çevrildi. SSCB ile Japonya arasındaki olası savaş durumunda Moğolistan'ın bir tampon devlet olacağı ve Sovyet ordusu için bir köprübaşı vazifesi göreceği hesaplandı. Bu durumda Moğolistan ile SSCB arasında bağımsız bir adacık olarak Tuva'nın bulunması Stalin tarafından uygun görülmedi ve bu yüzden, henüz savaş sona ermeden ve Yalta Konferansı gerçekleşmeden, bu sorunu Tuva'nın SSCB'ye dâhil edilmesi yoluyla çözüme kavuşturma kararı alındı.[49]

Sibirya'daki diğer Türk halkları, savaş sebebiyle Sovyet ekonomisinde ve toplumunda meydana gelen değişimlerden hem olumsuz hem olumlu olmak üzere iki türlü etkilendiler.

Olumsuz etkileri aşağıdaki gibi sıralayabiliriz.

a- Savaş, birçok insanın hayatını alıp götürdü. Yukarıda da belirtildiği gibi, her bir etnik topluluk, cepheye gönderilen genç ve orta yaşlı erkek nüfusunun en azından üçte birini kaybetti. Cephedeki kayıplar dışında, cephe gerisinde de ağır çalışmadan, yetersiz beslenmeden, hastalıklardan kaynaklanan ölümler oldu.

b- Erkek nüfusun kaybı ve savaş döneminin ağır koşulları sebebiyle doğum oranlarında büyük azalma oldu. Bazı uzmanlar, gerçek nüfus kayıplarının yanı sıra doğmamış bebeklerle ilgili olarak yaşanan demografik kaybın da altını çizerler. Erkeklerin kaybından dolayı toplumda erkek ile kadın nüfusu arasında büyük bir dengesizlik oluştu ve bu husus olumsuz demografik ve toplumsal etkiler yarattı.[50]

c- Savaş yıllarında kırsal kesim sosyo-ekonomik açıdan büyük zarara uğradı. Savunma sanayisinin ön plana çıktığı ve kırsal kesimin ihtiyaçlarının göz ardı edildiği savaş ekonomisi şartlarında köyler sürekli kan kaybetti. Tarım ve hayvancılık sektörleri, ciddi boyutlarda uzman kadro, işgücü ve iş hayvanı kaybına uğradı, teknik donanım ve üretim verimliliği açısından geriledi.[51] Savaş sonrası yıllarda ekonomiyi yeniden kurma çalışmaları sırasında da Sovyet Devleti ağır sanayi gelişimine öncelik tanıyan ve kırsal kesim üzerinde büyük baskı kuran tutumunu devam ettirdi. Bu durumun hem kısa hem uzun vadede köyler üzerinde çok ağır olumsuz etkileri oldu.[52]

Savaş dönemindeki gelişmelerin Sibirya için bazı olumlu getirileri de oldu.

a- Batı bölgelerinden nakledilen sanayi tesisleri ve uzman işgücü kadrosu sayesinde Sibirya'da çeşitli sanayi dallarında önemli atılımlar gerçekleşti. Birçok yeni fabrika ve tesis kuruldu. Bunların çoğu savaştan sonra da çalışmaya devam etti. Gelen uzman işgücünün bir kısmı Sibirya'da kalarak bu bölgenin kalkınmasına katkıda bulundu.[53]

b- Nakledilen sanayi tesislerinin verimli çalışmasını sağlamak üzere Sibirya'da birçok altyapı çalışması yapıldı. Örneğin, Yakut Özerk Bölgesi'nde havalimanları ve bölgeyi Trans Sibirya Demiryolu hattına bağlayan kara yolları yapıldı. Bu altyapı bölgenin bundan sonraki gelişmesinde önemli rol oynadı.

c- Batıdan tahliye edilen bilimsel kurum, yüksek okul ve kültürel kuruluşlar, doğudaki bilim, eğitim ve kültür hayatının canlanmasında önemli rol oynadı. Bu kuruluşlar, bölgesel tarihin ve kültürel değerlerin araştırılmasına önemli katkıda bulundu. Savaştan sonra bu kurumlar eski yerlerine geri taşınsa bile geride bıraktıkları altyapının temelinde yerel kuruluşlar (örneğin, SSCB Bilimler Akademisi'nin ve yüksek okulların yerel şubeleri[54]) çalışmaya devam etti.

d- Savaş döneminde Sovyet ülkesinin batısı ile doğusu arasında kurulan sıkı ilişkiler, Sibirya'nın Sovyetler Birliği'nin diğer bölgeleri ile daha yakın temaslar kurmasına ve Sibirya'daki yerli toplulukların dış dünya ile tanışmasına vesile oldu.

49 Monguş Bayır-Ool, "Hronika Vhojdeniya Tuvı v Sostav SSSR", *Tuvinskaya Pravda*, 25.09.2014. http://tuvapravda.ru/?q=content/vossoedinenie

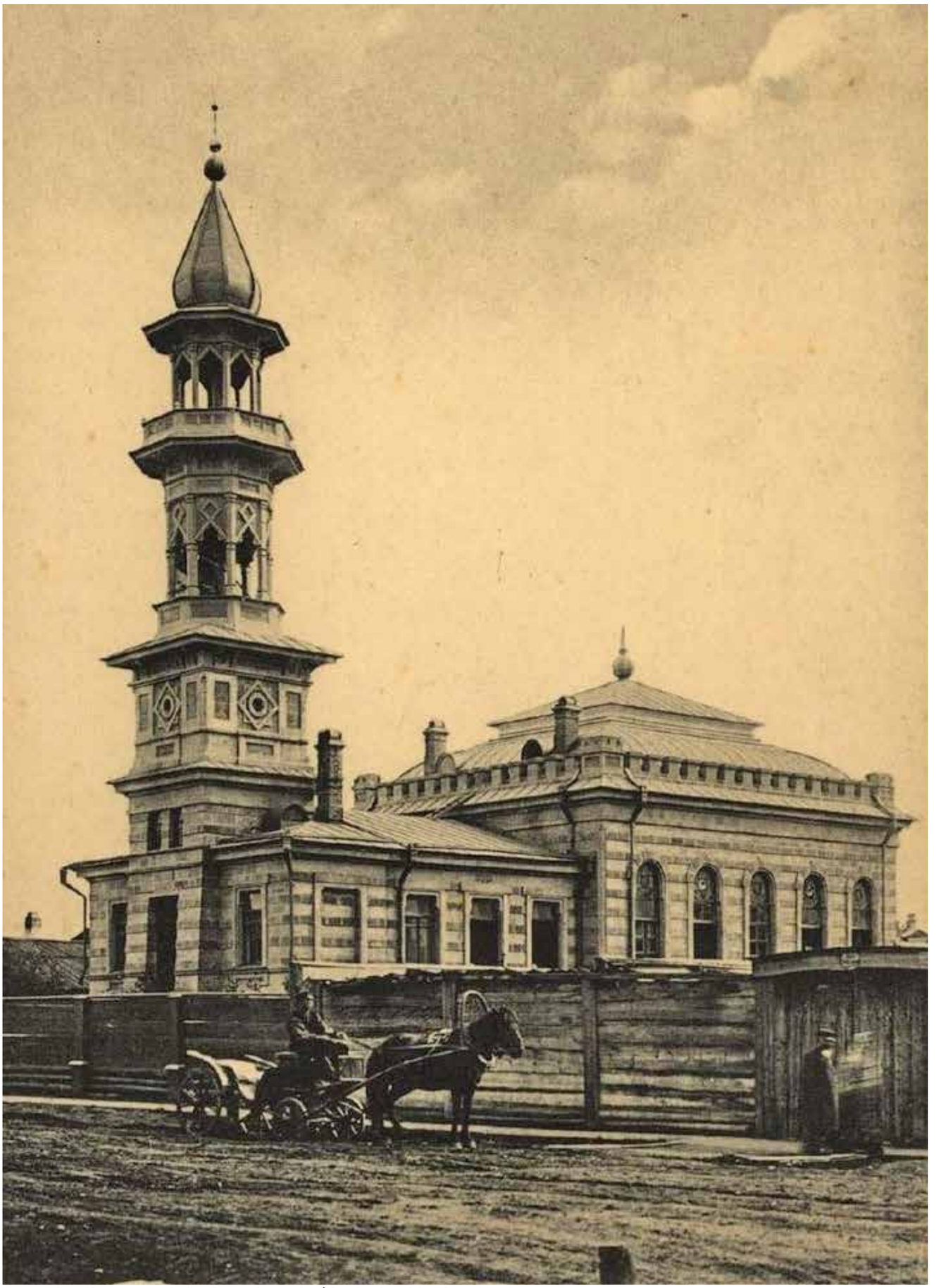
50 A. Repinetskiy, "Demografiçeskaya Situatsiya v Rossii v Godı Velikoy Oteçestvennoy Voynı (1941-1945 gg.)", s. 285-287.

51 Bkz. V. Peçerskiy, *Selskoe Hozyastvo Hakasii v Godı Velikoy Oteçestvennoy Voynı*, Brigantina, Abakan 2014.

52 A. Danilov- L. Kosulina, *İstoriya Gosudarstva i Narodov Rossii: XX Vek,* II, s. 48-50.

53 A. Danilov- L. Kosulina, *İstoriya Gosudarstva i Narodov Rossii: XX Vek,* II, s. 31.

54 A. Danilov- L. Kosulina, *İstoriya Gosudarstva i Narodov Rossii: XX Vek,* II, s. 50.

Güney Sibirya'da Angara Nehri'nin kıyısında yer alan İrkutsk şehrindeki Sibirya Tatarlarının Camisi

Kaynakça

Akimov, A., *Yakutiya: Vo İmya Velikoy Pobedı (1941-1945),* Yakutskoe Knijnoe İzdatelstvo, Yakutsk 2005.

Altay Cumhuriyeti resmî internet sayfası: http://xn--80aa1ag9a.xn--p1ai/about-the-region/history/

Altay Krayı'nın resmî internet sayfası: http://www.altairegion22.ru/territory/remember/65viktory/270210/

"Altayskiy Kray v Godı Velikoy Oteçestvennoy Voynı", *Altayskie Novosti*, 3 Aralık 2014. http://amic-polit.ru/altayskiy-kray-v-god-yi-velikoy-otechestvennoy-voynyi

Arançın, Y. - Mollerov, N., "K 60-Letiü Velikoy Pobedı. Vklad Tuvı", *Novıe İssledovaniya Tuvı*, 27 Ocak 2010, http://www.tuva.asia/news/tuva/1262-tuv-vklad-v-pobedu.html

Baliev, A., "Mal Soüznik da Dorog: Poçemu Zamalçivalsya Vklad Tuvı v Razgrom Faşizma", *Stoletie*, 12 Mayıs 2010, http://www.stoletie.ru/territoriya_istorii/mal_sojuznik_da_dorog_2010-05-12.htm

Bayır-Ool, Monguş, "Hronika Vhojdeniya Tuvı v Sostav SSSR", *Tuvinskaya Pravda*, 25.09.2014, http://tuvapravda.ru/?q=content/vossoedinenie

Çebodaev, P., *Voennıy Vklad Hakasii v Pobedu v Velikoy Oteçestvennoy Voyne 1941-1945 gg.,* OOO Kooperativ "Jurnalist", Abakan 2005.

Çevalkova, V. "Vklad Gornogo Altaya v Pobedu v Velikoy Oteçestvennoy Voyne", *Velikaya Oteçestvennaya Voyna v Kontekste Razvitiya Sovremennogo Rossiyskogo Obşestva: Materialı Mejssuzovskoy Nauçno-Praktiçeskoy Konferentsii,* RİO GAGU, Gorno-Altaysk 2010, s. 10-11.

Danilov, A. - Kosulina, L., *İstoriya Gosudarstva i Narodov Rossii: XX Vek,* II, Drofa, Moskva 2006.

Demografiçeskiy Ejegodnik Rossii, 2015 g. Prilojenie k Sborniku. http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/publications/catalog/doc_1137674209312

Entsiklopediya Yakutii, Yakutskaya Entsiklopediya, Moskva 2000.

Faizrakhmanov, G., "Colonisation of West Siberia", *Tatar History and Civilisation*, ed. by D. İshakov S. Ünay, IRCICA, Istanbul 2010, p. 191-208.

"Gorno-Altayskaya Avtonomnaya Oblast", *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya,* Sovetskaya Entsiklopediya, Moskva 1969-1978, http://enc-dic.com/enc_sovet/Gorno-altaskaja-avtonomnaja-oblast-10187.html

Hakas Cumhuriyeti resmî internet sayfası. http://www.r-19.ru/about-khakasia/history/

İshakov, D. - Tıçinskih, Z., "Formirovanie Politiki Upravleniya Sibirskimi Tatarami i Sibiryu v Kontse XVI-XVII vv.", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen*, V, Tataristan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Ş. Mercani Tarih Enstitüsü Yayınları, Kazan 2014, s. 202-214.

İshakov, D. - Tıçinskih, Z., "Pokorenie Sibirskogo Hanstva i Naçalo Kolonizatsii Sibiri", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen*, V, Tataristan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Ş. Mercani Tarih Enstitüsü Yayınları, Kazan 2014, s. 120-140.

"Kabinetskie Zemli", *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya*, http://enc-dic.com/enc_sovet/Kabinetskie-zemli-21466.html

Kiskorov, N., *Kniga Pamyati Şorskogo Naroda: 1941-1945*, Primula, Kemerovo 2015.

Minaev, A., "Tuva Dalekaya i Blizkaya", *Krasnaya Zvezda*, 14 Ekim 2009. http://old.redstar.ru/2009/10/14_10/2_05.html

Mollerov, N., "Protektorat Rossii Nad Tuvoy v 1914-1924 gg. (İstoriko-Pravovoy Aspekt)", *Novıe İssledovaniya Tuvı*, No. 3, 2014. http://www.tuva.asia/journal/issue_23/7321-mollerov.html

Monguş, M. V., *İstoriya Buddizma v Tuve,* Nauka, Novosibirsk 2001. http://www.tyvanet.com/modules.php?name=Pages&go=page&pid=59

Narodı SSSR v Velikoy Oteçestvennoy Voyne. http://www.ethnoinfo.ru/narody-sssr-v-vojne/314-stati

Orışak, M.,*Vsya İstoriya: Kratkiy Spravoçnik Şkolnika*, Olimp-AST, Moskva 2001.

Peçerskiy, V. "Trudovıe Podvigi Krestyan Hakasii v Godı Velikoy Oteçestvennoy Voynı", *Hakasiya v Godı Velikoy Oteçestvennoy: Boevoy i Trudovoy Podvig,* Rosa, Abakan 2000, s. 82-86.

Peçerskiy, V., *Selskoe Hozyastvo Hakasii v Godı Velikoy Oteçestvennoy Voynı*, Brigantina, Abakan 2014.

Petrov, D., *Yakutyane na Frontah Velikoy Oteçestvennoy Voynı Sovetskogo Soüza,* Yakutknigoizdat, Yakutsk 1965.

Remnev, A., "Rossiya i Sibir v Menyaüşemsya Prostranstve İmperii, XIX - Naçalo XX Veka", *Rossiyskaya İmperiya v Sravnitelnoy Perspektive*, haz. A. Miller, Novoe İzdatelstvo, Moskva 2004, s. 286-319.

Repinetskiy, A., "Demografiçeskaya Situatsiya v Rossii v Godı Velikoy Oteçestvennoy Voynı (1941-1945 gg.)", *İzvestiya Samarskogo Nauçnogo Tsentra RAN*, VII/2, 2005, s. 279-288.

Rusya Federasyonu 2002 nüfus sayımı resmî internet sayfası: http://www.perepis2002.ru/index.html?id=17

Rusya Federasyonu 2010 nüfus sayımı resmî internet sayfası: http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/perepis_itogi1612.htm

Safonova, T., "Priem i Razmeşenie Evakuirovannogo Naseleniya v Zapadnoy Sibiri v 1941-1942 Godah", *Vestnik Tomskogo Pedagogiçeskogo Universiteta*, No. 4, 2000, s. 122-125.

Serazetdinov, B., "Voennaya Ekonomika Zapadnoy Sibiri i Yeyo Vklad v Delo Pobedı v Godı Velikoy Oteçestvennoy Voynı", *Trudı İnstituta Rossiyskoy İstorii*, No. 10, İnstitut Rossiyskoy İstorii RAN, Moskva 2012, s. 177-203.

"Sibir'", *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya,* Sovetskaya Entsiklopediya, Moskva 1969-1978. http://enc-dic.com/enc_sovet/Sibir-81323/

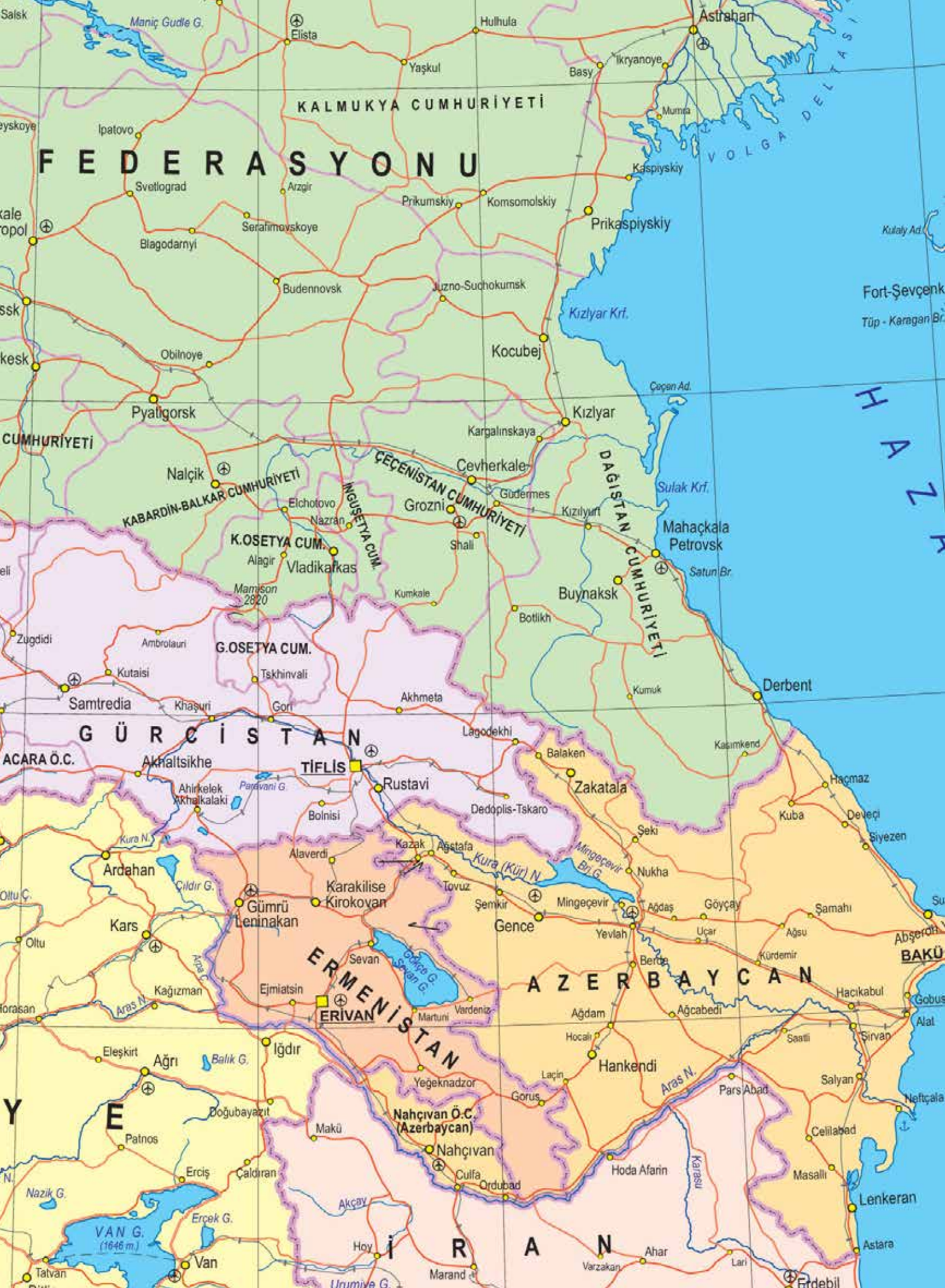
Snegireva, L. "Evakuatsiya Grajdanskogo Naseleniya v Zapadnuü Sibir v Godı Velikoy Oteçestvennoy Voynı v Trudah İssledovateley Regiona", *Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Pedagogiçeskogo Universiteta*, No. 9, 2010, s. 103-107.

Şevçenko, V. - Tsarev, M., "Jilişno-Bıtovoe Polojenie Raboçih Oboronnoy Promışlennosti Sibiri v Godı Velikoy Oteçestvennoy Voynı", *İzvestiya Çelyabinskogo Nauçnogo Tsentra*, No. 2 (44), 2009, s. 34-39.

Tişkov, V. A. - Juravskiy, A. V. - Kazmina, O. Y., *Narodı Rossii: Atlas Kultur i Religiy,* İPTs "Dizayn. İnformatsiya. Kartografiya", Moskva 2008.

Yefimova, V., "İ Vernulis Domoy s Pobedoy", *Yakutskiy Arhiv*, No. 1 (16), 2005, s. 35.

Zıkova, T. "Hakasiya i Abakan Vo Vremya Voynı", *Novosti Abakana*, 22 Nisan 2015. http://abakan.monavista.ru/news/454350/

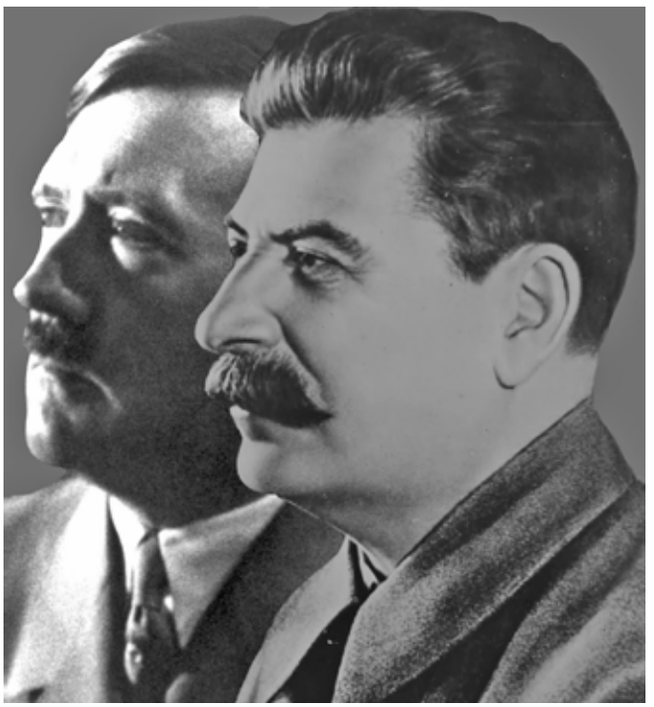

Maniç Gudle G.
Elista
Hulhula
Astrahan
Yaşkul
Basy
Ikryanoye
KALMUKYA CUMHURİYETİ
Mumra
VOLGA DELTASI
Ipatovo
F E D E R A S Y O N U
Svetlograd
Arzgir
Prikumskiy
Komsomolskiy
Kaspiyskiy
Prikaspiyskiy
Serafimovskoye
Blagodarnyi
Kulaly Ad.
Budennovsk
Juzno-Suchokumsk
Fort-Şevçenk
Kızlyar Krf.
Tüp - Karagan Br.
Obilnoye
Kocubej
Çeçen Ad.
Pyatigorsk
Kızlyar
Kargalınskaya
CUMHURİYETİ
Nalçik
KABARDİN-BALKAR CUMHURİYETİ
ÇEÇENİSTAN CUMHURİYETİ
Cevherkale
DAĞISTAN CUMHURİYETİ
Sulak Krf.
Elchotovo
Nazran
INGUSETYA CUM.
Grozni
Güdermes
Kizılyurt
Mahaçkala
Petrovsk
K.OSETYA CUM.
Alagir
Vladikavkas
Shali
Satun Br.
Mamison 2820
Kumkale
Buynaksk
Botlikh
Zugdidi
Ambrolauri
G.OSETYA CUM.
Kutaisi
Tskhinvali
Kumuk
Derbent
Samtredia
Khaşuri
Gori
Akhmeta
G Ü R C İ S T A N
Lagodekhi
Kasımkend
ACARA Ö.C.
Akhaltsikhe
TİFLİS
Balaken
Rustavi
Zakatala
Haçmaz
Ahirkelek
Akhalkalaki
Paravani G.
Dedoplis-Tskaro
Kuba
Deveçi
Bolnisi
Seki
Siyezen
Kura N.
Kazak
Ağstafa
Alaverdi
Kura (Kür) N.
Mingeçevir Br.
Nukha
Ardahan
Çıldır G.
Karakilise
Kirokovan
Tovuz
Mingeçevir
Ağdaş
Göyçay
Şamahı
Oltu Ç.
Gümrü
Leninakan
Şemkir
Gence
Yevlah
Uçar
Ağsu
Kars
Oltu
Sevan
Kürdemir
BAKÜ
Arpa Ç.
Gölçe G.
Sevan G.
A Z E R B A Y C A N
Kağızman
Ejmiatsin
Hacıkabul
Aras N.
E R M E N İ S T A N
ERİVAN
Martuni
Vardeniz
Ağcabedi
Ağdam
Alat
Eleşkirt
Ağrı
Balık G.
Iğdır
Hocalı
Saatli
Şirvan
Hankendi
Yeğeknadzor
Laçin
Aras N.
Salyan
Goris
Pars Abad
Doğubayazıt
Nahçıvan Ö.C. (Azerbaycan)
Celilabad
Patnos
Makü
Nahçıvan
Hoda Afarin
Karasu
Masallı
Erciş
Çaldıran
Culfa
Ordubad
Nazik G.
Akçay
Lenkeran
Ercek G.
VAN G. (1646 m.)
Hoy
İ R A N
Astara
Van
Ahar
Varzakan
Lari
Tatvan
Marand
Erdebil
Urumiye G.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA KAFKASYA

Prof. Dr. Ufuk TAVKUL*

II. Dünya Savaşı 1939 yılında başladığında birbirlerini müttefik ilan eden Adolf Hitler ile İosif Stalin'in dostluğu 1941 yılında Alman ordularının Sovyetler Birliği topraklarına girmesiyle sona erdi. Savaşın en önemli sebeplerinden biri, Hitler'in Kafkas Ötesi'ndeki Bakü petrollerine, dolayısıyla kendisine yakıt sağlayacak enerji kaynaklarına ulaşma isteğiydi. Enerji kaynaklarına uzanan bu uzun ve tehlikeli yol ise kuzeydeki Kafkasya topraklarından geçiyordu.

Aslında Naziler çok daha önce Kafkasyalı aydınlarla çeşitli ilişkiler kurmuşlardı. Bolşevik İhtilali sonrasında Avrupa'ya sürülen ya da kaçmak zorunda kalan çeşitli Kafkasya halklarına mensup aydınlar 1923 yılında Prag'da Kafkasya Dağlıları Birliği adlı bir örgüt kurdular ve *Kafkasya Dağlıları* adlı bir dergi yayımlamaya başlayarak bu çatı altında birleştiler. Bu oluşum 1926 yılında Varşova'da Kafkasya Dağlıları Halk Partisi adıyla organize oldu ve Kafkasya'nın bağımsızlığını ve Bolşevizm ile mücadeleyi hedef seçti.[1] 1933 yılında Hitler'in Almanya'da iktidarı ele geçirmesiyle birlikte sürgündeki Kafkasyalı aydınların yayın ve faaliyetlerinde bir artış görüldü. Kafkasya Dağlıları Birliği'nden ayrılarak Paris'te *Kavkaz* (Kafkas) adlı bir dergi çıkarmaya başlayan Dağıstanlı Haydar Bammat, 1937 yılında dergisini Berlin'e taşıdı. Alman basını sürgündeki Kafkasyalı aydınların bu faaliyetlerine olağanüstü bir ilgi gösteriyordu. 13 Nisan 1938 tarihli *Deutsche Allgemeine Zeitung* gazetesi *Kafkas* dergisinin Almanca nüshası *Der Kaukasus* için şu ifadeleri kaleme alıyordu: "*Bolşevizm ile mücadeleyle bağlantılı olarak Kafkasya meselesi - Kafkas halklarının bağımsız bir federal devlet kurma hayali - çok önemli bir hale gelmiştir. Siyasî hürriyetine kavuşmak isteyen bu eski kültürün amacının meşruiyetini bilen herkes gibi dergiyi yayımlayan grup da taşıdıkları sorumluluğun bilincinde, çözümü zor olan bu konularda mücadele etmektedir.*"[2]

1939'da müttefik olan Hitler ve Stalin 1941'de karşı cephelerde yer aldı.

Haydar Bammat

1941 yılında Kafkasya'ya sızma faaliyetlerini yoğunlaştıran Almanlar, öncelikle bu görevi kabul eden Kafkas kökenli Sovyet savaş esirlerini sabotaj ve casusluk konusunda eğiterek, Sovyet cephe hattı gerisindeki görevlere hazırladılar.

* Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi

1 Cem Kumuk, *Kafkasya Aydınlık Günlerini Arıyor. Neredesin Prometheus?*, Alfa Yayınları, İstanbul 2004, s. 183.

2 Cem Kumuk, *a.g.e.,* s. 209.

Alman askerleri Kafkasya topraklarında

1941 Ekim'inde "Kuzey Kafkasya Özel Komandosu-Şamil" adında bir harekât planlandı. 150 kadar Kafkasyalı on ay süreyle bütün yer altı faaliyetleri için eğitildiler. Üç gruba ayrılan komandolardan ilki Temmuz 1942'de silah ve patlayıcı maddelerle birlikte paraşütle Adige Özerk Bölgesi'nin başkenti Maykop civarına indirildiler. Bu grubun görevi bir taraftan köprü ve demiryollarını havaya patlatmak, diğer taraftan Sovyetlerin petrol tesislerini havaya uçurmalarını önlemekti. Almanların bu bölgeyi işgalinden sonra bu harekâta katılanlardan 29'u geri döndü. 30 kişilik ikinci bir grup 1942 Ağustos'unda Çeçen-İnguş Özerk Cumhuriyeti'nin başkenti Grozni'nin 40 kilometre güneyine indi. Görevleri ilk grubun görevlerine benziyordu, yalnız onlara ek olarak yerel asi grupları ile temas kurmaları emredilmişti. Bu harekâtın mensupları görevlerini yerine getiremediler ve birçoğu Sovyetler tarafından öldürüldü. 40 Dağıstanlıdan oluşan üçüncü grup ise Almanların Kafkasya'dan geri çekilmeleri üzerine göreve başlayamadı.[3]

Almanların 1941 yılında Sovyetlere saldırdıkları sırada, Kafkasya'da yaşamakta olan Karaçay-Malkar halkı da Almanlara karşı sempati beslemeye başladı. Bu durumu değerlendiren Sovyet istihbaratı, Sovyet ordusunda görevli Karaçay-Malkarlı subay ve askerleri "güvenilemeyecek düşman unsurlar" sayarak cepheden alıp, Ural bölgesindeki kömür ocaklarına sürdü. Sovyetlerin bu davranışı karşısında bir Karaçay süvari alayı silahları ile dağa çıktı.[4] Böylece Almanlar henüz Kafkasya'yı işgal etmeden ve hiç haberleri olmadan Kafkasya'da bir müttefik halk kazanmış oluyorlardı.[5]

Hitler, 23 Temmuz 1942 tarihli 45 No'lu "Komutana Özel" gizli direktifinde, A Ordular Grubu'na Karadeniz'in doğu kıyılarını ele geçirme emrini verdi. Geride kalan bütün dağ ve avcı tümenlerinden ise Kuban Irmağı'nı geçerek Maykop ve Armavir'i ele geçirmeleri istendi. Gönderilecek dağ birlikleriyle takviye edilecek olan bu gruba Kafkasya'nın batı kısmına yapacağı ileri harekâtta, geçilebilir bütün dağ geçitlerinin alınarak 11. Ordu birlikleriyle işbirliği hâlinde Karadeniz kıyılarının ele geçirilmesi emredildi. Çevik birliklerden oluşturulacak diğer bir kuvvet grubunun Doğu Kafkaslar'da Grozni bölgesini elde etmesi ve tâli kuvvetlerle Oset ve Gürcü Askerî Yolu'nu mümkün olduğunca geçitlerin bulunduğu yükseklikte kapatması istendi.[6]

Almanlar öncelikle Sovyetlerin tehdidi altındaki bölgelerde söktükleri veya tahrip ettikleri Kafkasya petrol tesislerine zarara uğramadan el koymak istiyorlardı.[7] Hitler'in bu konudaki direktifleri de bu görüşü doğrulamaktadır. Hitler şunları söylemekteydi: "*Müteakip savaş sevk ve idaresi için Kafkas petrol üretiminin kesin önemi vardır. Bu sebeple hava taarruzları bu bölgedeki üretim merkezleri ile büyük yakıt depolarına ve ancak kara ordusu harekâtı mutlak gerektiriyorsa, Karadeniz kıyısındaki aktarma limanlarına karşı yapılmalıdır. Fakat düşmanın Kafkasya'dan petrol naklini en çabuk olarak önlemek üzere, bu iş için kullanılan demiryollarının ve petrol boru hatlarının erkenden kesilmesinin ve Hazar Denizi'ndeki deniz ulaşımının taciz edilmesinin özel önemi vardır.*"[8]

3 Patrik von zur Mühlen, *Gamalıhaç ile Kızılyıldız Arasında: İkinci Dünya Savaşında Sovyet Doğu Halklarının Milliyetçiliği*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Mavi Yayınları, Ankara 1984, s. 176.

4 Ufuk Tavkul, *Kafkasya Dağlılarında Hayat ve Kültür. Karaçay-Malkar Türklerinde Sosyo-Ekonomik Yapı ve Değişme*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1993, s. 48.

5 Mahmut Aslanbek, *Karaçay ve Malkar Türklerinin Faciası,* Ankara 1952, s. 55.

6 Hans-Adolf Jacobsen, *1939-1945 Kronoloji ve Belgelerle II. Dünya Savaşı,* Genel Kurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1989, s. 448.

7 Patrik von zur Mühlen, *a.g.e.,*169.

8 Hans-Adolf Jacobsen, *a.g.e.*, s. 459.

Alman güçleri Kuzey Kafkasya'da

Kafkas halklarının pek çoğu, kökü yüzyıllar öncesine dayanan Rus aleyhtarı samimi duygular taşıyorlardı. Fakat Sovyetler Birliği'nin bu bölgeler hakkındaki politikasının tersine, Nazi yöneticileri Kafkas Ötesi'ndeki Bakü'nün önemli petrol üretimi dışında Kafkasya'da ekonomik açıdan sömürülecek çok az şeyi olduğunu düşünüyordu. Nazilerin ırkçı yaklaşımına göre, Kafkasya ve Kafkas Ötesi'nde yaşayan halklar arasında Ermenilerin dışında kalan bütün Kafkas ve Kafkas Ötesi[9] halkları, Nazi ideoloji planlayıcıları tarafından ırk olarak Slavlardan üstün kabul ediliyor ve onların içinde de Gürcüler en üstün ırk olarak değerlendiriliyordu.[10]

Almanların Kafkasya politikasını iki faktör etkiliyordu. Birincisi, Kafkaslar'daki Türk kökenli halkların koruyucusu olarak görülen Türkiye'yi kendine bağlama ihtiyacı idi. İkincisi, Kafkaslar'daki idarî yetkinin hiçbir zaman yerel sivil kontrolüne geçmemiş, fakat Wehrmacht'ın[11] yetkisinde olmasıdır. Ayrıca Kafkaslar'daki önemli Alman casusları Sovyet halklarına en iyi yaklaşma yolunun onların Alman savaş gayelerini desteklemeleri yolunda teşvik edilmeleri olduğuna inanıyorlardı. Kafkaslar'daki Alman birliklerine aşağı ırklar ve üstün arî ırklar konularındaki ağır ırkçı propagandalardan kaçınmaları bildirilmişti.[12]

Wehrmacht'ın direktifleri Alman ordusunun Kafkasyalıları kendi tarafına çekme konusundaki kararlılığını göstermektedir. Örneğin, 1942 yılının Temmuz ayında Alman ordusunun A Grubu komutanı Mareşal von List aşağıdaki emirleri yayınladı:

1-Kafkasya halklarına, Alman aleyhtarı davranışlar içine girmedikleri sürece dost milletler olarak davranılmalıdır.

2-Dağlıların (Kafkasyalıların) kolektif sistemi kaldırma istekleri hiçbir şekilde engellenmemelidir.

3-İbadethanelerin yeniden açılmasına ve dinî âdet ve geleneklerin uygulanmasına izin verilecektir.

4-Özel mülkiyete saygı gösterilecek, ihtiyaç maddelerinin karşılığı ödenecektir.

5-Örnek alınacak davranışlarla yerli halkın güveni kazanılacaktır. Askerî yönden kontrolü zor olan dağlık bölgelerde yerli halkla işbirliği büyük önem taşımaktadır ve Alman birliklerinin ilerlemesini oldukça kolaylaştıracaktır.

9 Kafkas halkları: Abhazlar, Adigeler (Çerkesler), Karaçay-Malkarlılar, Osetler, Çeçen-İnguşlar ve Dağıstanlılar. Kafkas Ötesi halkları: Gürcüler, Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri.

10 Alexander R. Alexiev, "Soviet Nationalities Under Attack: The World War II Experience", *Soviet Nationalities in Strategic Perspective*, ed. by S. Enders Wimbush, Croom Helm, London 1985, p. 67.

11 Wehrmacht: "Savunma Gücü" anlamına gelen ve 1935'te kara, deniz ve hava silahlı kuvvetleri için kullanılan Almanca kelime. Doğrudan doğruya Hitler'in emri altına verilen Wehrmacht komutanlığı 1938'de kuruldu. Bkz. *Meydan Larousse,* XII, s. 653.

12 Alexander R. Alexiev, *a.g.e.,* s. 67.

Alman askerleri Rostov'da

6-Halkı sıkıntıya sokacak bütün gerekli savaş tedbirleri açıklanmalı ve mazur gösterilmelidir.

7-Kafkas kadınlarının namus ve iffetine özellikle saygı gösterilecektir.[13]

25 Temmuz 1942'de Alman orduları, Rostov'u ele geçirip Don Irmağı'nı geçtikten sonra Sovyet ordusuyla Kafkas Dağları'nın eteklerinde savaşa girdi. Alman ordusunun önünden çekilerek Kafkas Dağları'na sığınmaya çalışan Kızıl Ordu birliklerini burada Karaçaylıların silahlı çeteleri karşıladı. Karaçaylılar Sovyet birliklerinin büyük bölümünü imha ettiler.

Kafkas Ötesi'ndeki Sovyet kuvvetlerinin planlarındaki aksaklıklar harekâtta gedikler meydana gelmesine sebep oluyordu. Bu durumda Kafkasya, Almanlar karşısında tamamen savunmasız kalıyordu. Bu boşluğu doldurma görevi, Sovyetlerin 46. Ordusu'na verildi. Kafkas Dağları üzerinden Kafkas Ötesi'ne geçişi sağlayan Karaçay'daki Morh (Maruha) ve Kluhor geçitleri her an Karaçay çetelerinin ve Alman birliklerinin eline geçmek üzereydi. Morh Geçidi'nde savunma Sovyetlerin havan topçu müfrezesi, teknik müfreze ve piyade birliği tarafından yapılacaktı. Kluhor Geçidi ise iki piyade bölüğü ve bir teknik müfreze tarafından savunulacaktı. Karaçay çeteleri ile işbirliği içinde olan Alman birlikleri, Kluhor ve Morh geçitlerine saldırdılar. Sovyet birliklerinin Kluhor ve Morh geçitlerinde zor duruma düşmeleri üzerine, Sovyetlerin safında yer alan Gürcü-Svanlar bir birliklerini savunma için dağların güney yamaçlarından geçitlere gönderdiler. Ancak Karaçay çetelerinin desteğini alan Almanlar geçitleri ele geçirdiler. Sovyet askerleri Kafkas Dağları'nın buzulları arasında yer alan bu geçitlerde büyük zorluklarla karşılaştılar. 1960'lı yıllarda Karaçaylı çobanlar tarafından bu geçitlerin yakınlarındaki buzullar içinde cesetleri hiç bozulmadan bulunan Sovyet Kızıl Ordu askerleri bu durumun en önemli şahitleriydi

Sovyetlerin savunma savaşı 1942 yılının Temmuz ayı sonunda Kuban bölgesinde patlak verdi. Ağustos ortasına kadar devam eden savaşta Alman ordusu adım adım ilerleyerek Ağustos sonunda Terek Irmağı'na ulaştı. Almanlar

13 Alexander R. Alexiev, *a.g.e.,* s. 68.

21 Ağustos 1942'de Kafkas Dağları'nın en yüksek zirvesi Elbruz Dağı'na (Mingi Tav) Alman bayrağını diktiler. Wehrmacht'ın Nalçik civarında ele geçirdiği Sovyet asker mektuplarından birinde, Almanların Karaçay-Malkarlıların yardımıyla Elbruz Dağı'na kadar geldikleri ve dağa çıkabildikleri yazmaktaydı.

1942 yılının sonbaharında Alman birliklerinin işgal ettiği Batı Kafkasya'da, bilhassa Karaçay-Malkar'da daha Almanlar gelmeden önce mahallî çeteler Sovyet birliklerinin boşalttığı yerlerde iktidarı ele geçirmişlerdi. Yerli halka dinî ve siyasî hürriyet verdiklerini açıklayan Almanlar bu hareketleri ile yerli halkın sempatisini kazandılar. Camiler yeniden açıldı, kolektif çiftlikler kaldırıldı. Alman ordusuna büyük sevgi gösterilerinde bulunan Karaçay-Malkar halkına Almanlar şu imtiyazları verdiler:

1-*Müstakil millî idare yeniden kurulacak ve din dâhil hayatın bütün sahalarında tam bir serbestlik olacak.*

2-*Kolhozların yerine özel mülkiyet düzeni kurulacak.*

3-*Eskiden zorla ikiye ayrılan Karaçaylılar ve Malkarlılar tekrar birleşecek.*[14]

Karaçay Özerk Bölgesi'nin başkenti Mikoyan Şahar'da (bugünkü Karaçaevsk) Karaçaylı Macir Koçkarov idareyi ele aldı ve gelen Alman birlikleri tarafından belediye başkanı olarak görevlendirildi. Bir süre sonra da millî menfaatlerin temsilcisi olarak bir Karaçay Komitesi, Kadı Bayramukov başkanlığında teşkil olundu ve geniş yetkilerle donatıldı. Bunlardan biri de kolhozları lağvetme hakkıydı.[15]

Verilen bu imtiyazlar Almanların Karaçay-Malkar halkının güvenini kazanmasını sağladı. Bu sırada görmüş geçirmiş yaşlı Karaçaylılar Almanlara bu kadar güvenmenin iyi sonuç vermeyeceğini, daha tedbirli davranmak gerektiğini söylüyorlardı. Ancak yıllardır Sovyet zulmü altında inleyen Karaçay-Malkar halkı üzerinde bu uyarıların fazla etkisi olmadı.

Silahlı birlikler oluşturan Karaçay-Malkarlılar Sovyet ordusuna karşı amansız bir savaşa giriştiler. Bu savaşlar sırasında Kafkasya'da bulunan Alman gazeteci Erich Kern o günleri şöyle anlatmaktaydı: "*Bilhassa yerli İslam unsurları ile aramız iyi. Her tarafta gönüllü süvari birlikleri kuruluyor. Peygamberin yeşil savaş bayrağı dalgalanıyor. Bir dostluk havası esiyor. Burada Müslüman halk müthiş bir Komünist düşmanı. Ben kasabaya girerken Karaçaylılardan oluşan bir süvari taburu, güle oynaya dağdaki hizmetlerine gidiyordu. Uzun boylu, tunç yüzlü güzel delikanlılar eyer üzerinde kalıp gibi duruyorlar...*"[16]

Elbruz Dağı'nın zirvesinde Alman-Nazi bayrağı

Alman Doğu Başkanlığı'ndan bir görgü şahidi 1942 yılı Ekim'inde Kafkasya'da yaşayan Slav kökenli Rus, Ukrain ve Rus Kazakları'nın işgal güçlerine karşı çok soğuk davrandıklarından bahsetmekteydi. Slavlar aşırı Sovyet vatanseveri gibi davranırken, Kafkas kavimleri Almanlara karşı çok candan yaklaşıyordu. Alman raporlarında Rus ve Ukrain halkı arasında korku ve çekingenlik, buna karşılık Kafkas halklarında dostluk ve destek tespit edildiği belirtilmektedir. Ancak siyasî faaliyetin derecesi halklara göre farklılık gösteriyordu. Çerkesler (Adigeler-Kabardeyler) daha çekingen davranırken, Karaçaylılar ile Malkarlılar hemen kabilelerini birleştirmeyi teklif ediyorlardı. Bunlar arasında Pantürkist eğilimli bir milliyetçilik açıkça fark ediliyordu.[17]

14 Ufuk Tavkul, *a.g.e.,* 48.
15 Patrik von zur Mühlen, *a.g.e.,* s. 191.
16 Ahmet Hazer Hızal, *Kuzey Kafkasya Hürriyet ve İstiklâl Davası,* Orkun Yayınları, Ankara 1961, 109-110.
17 Patrik von zur Mühlen, *a.g.e.,* s. 192.

Alman tankları Kafkasya'da

Kabardeylerin kurdukları komite Karaçaylılarınkinden çok daha az yankı uyandırdı. Bunda Kabardeylerin yaptıkları hataların da payı vardı. Alman kaynaklarında Osetlerin samimiyetinden hiç bahsedilmemektedir. Genellikle Osetler Alman işgali altında kalan bütün Kafkas halkları arasında işgal gücü ile işbirliği yapmaya en az hazır olanlardı.[18] İhtilal öncesinde Rus-Kazak kolonizasyonu tarafından çok ezilmiş ve köşeye sıkıştırılmış olan Karaçaylılar, Rus halkıyla olan münasebetleri tatsız tarihî hatıraların yükünü taşımayan Osetlerden çok daha fazla ölçüde Almanlarla işbirliği yaptılar.[19]

Kafkas halkları arasında devlet planlaması ve kontrolüne bağlı olmaya karşı güçlü bir direniş mevcuttu. Alman askerleri Karaçaylılarda eski çağlarda çok şerefli bir meslek olan ve işine engel olmaya kalkan her düzene karşı kendini müdafaa eden haydutluğa bile şahit oldular.[20] Kafkasyalılar bunlara "abrek" adını veriyorlardı.

Alman birlikleri üzerinde en fazla tesir yaratan unsur Müslümanların bayramlarıydı. 11 Ekim 1942'de Karaçay şehri Narsana'daki (Kislovodsk) Ramazan Bayramı ile 18 Aralık 1942'de Kabardin-Balkar Cumhuriyeti'nin başkenti Nalçik'teki Kurban Bayramı Alman-Kafkas işbirliği hakkındaki büyük vatansever nutuklarla ve Hitler'e hediyeler sunulmasıyla son buldu.[21] Bu hediyeler arasında Kabardeylerin Hitler'e gönderdikleri bir at da vardı.

Yerli halka eğitim ve kültür işlerinde, hükümet ve bölgenin yönetiminde önemli derecede özerklik verildi. Dinî özgürlük Almanlar tarafından tekrar geri getirildi. Bu davranış yıllardan beri amansız Sovyet din karşıtı baskılara maruz kalan Müslüman halkın sevinciyle karşılandı. Okullar mahallî idarelere bırakıldı.

Alman yöneticileri Kafkaslar'daki ziraî reformların başarılı olması konusunu çok önemsiyor ve çalışmaları büyük bir titizlikle yerine getiriyorlardı. Bir yıl içinde kolhozların % 40'ı ziraat kooperatiflerine dönüştürüldü. Gerçekte Kafkasya'nın pek çok bölgesinde köylüler daha Almanlar gelmeden önce, nefret edilen Sovyet kolektif çiftliklerini dağıtmış, toprak, hayvan ve tarım âletlerini halka paylaştırmıştı. Almanlar Kafkaslar'da, işgal ettikleri diğer bölgelerin aksine halktan zorla asker toplama uygulamasını kaldırdılar ve tamamen gönüllülerden oluşan birlikler kurmaya başladılar.[22]

18 Patrik von zur Mühlen, *a.g.e.,* s. 193.
19 Patrik von zur Mühlen, *a.g.e.,* s. 197.
20 Patrik von zur Mühlen, *a.g.e.,* s. 196.
21 Patrik von zur Mühlen, *a.g.e.,* s. 193.
22 Patrik von zur Mühlen, *a.g.e.,* s. 68.

Bolşeviklerden temizlenen Karaçay-Malkar, Kabardey, Adigey ve Osetya bölgelerindeki halklar eski Birleşik Kafkasya Cumhuriyeti'ni yeniden kurmak üzere Alman komutanlığına başvurdular. Ancak Almanlar bu başvuruları sürekli erteleediler. Almanların Kafkasya'yı bir sömürge olarak kullanmak istedikleri ve buradaki bölgelere Alman Nazi komiserlerinin çoktan atanmış oldukları daha sonra öğrenildi.[23]

Almanların planladığı Kafkasya Devlet Komiserliği, açıkça ifade edilen Kafkasya petrol kaynaklarının ve madenlerinin ekonomik açıdan sömürülmesi hedefleri, Kafkas komitelerinin ve lejyonlarının mensupları tarafından bilinmiyor değildi. Kafkasyalı lejyonerlerin en çok sordukları "*Alman müstemlekesi mi olacağız?*", "*Kafkas kavimleri iktisadî idarede hangi paya sahip olacaklar?*", "*Almanya Çarlık dönemindeki büyük toprak sahiplerinin ve mültecileri ülkeye geri getirip idareyi onlara mı verecek?*" soruları bu endişeyi dile getiriyordu.[24]

1942 yılı sonlarında Alman ordusu Rusya'da yenilgiye uğratılınca Almanlar Kafkasya'dan çekilmek zorunda kaldılar. Bu sırada Adige, Kabardey, Karaçay-Malkar, Çeçen-İnguş, Dağıstanlı ve Osetlerden oluşan 15.000 kişilik bir mülteci kafilesi de Alman ordusu ile birlikte Kafkasya'yı terk etti.[25]

Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti sınırları

23 Ufuk Tavkul, *a.g.e.,* 49.
24 Patrik von zur Mühlen, *a.g.e.,* s. 135.
25 Ufuk Tavkul, *a.g.e.,* 49.

Almanlar Kafkasya'dan çekildikten sonra Sovyetler, halk arasında Alman aleyhtarı partizan güçleri örgütlemeyi başaramadılar. Antipartizan faaliyetler tamamen Kafkaslar'daki yerli halkın elindeydi. Pek çok Kafkas Millî Askerî Birliği Alman ordusunun hizmetine girdi ve Sovyetler'e karşı savaştı. Alman ordularının lojistik desteği ekonomik yönden fakir olan bu bölgede yerli halkın gönüllüleri tarafından sağlandı. Yerli halktan oluşan Sovyet aleyhtarı birlikler, Alman ordusu Kafkasya'dan geri çekildikten sonra bile, ilerleyen Sovyet birliklerine karşı daha uzun süre savaştılar.[26]

1943-1944 Yıllarında Kafkasyalıların Sürgünü

Almanlar Kafkasya'dan çekilir çekilmez, 15 Ocak 1943'te Kızıl Ordu Karaçay'a büyük bir saldırı başlattı. Silahlı çeteler Kafkas Dağları'nda tank, top ve uçaklarla saldıran Kızıl Ordu'ya karşı mücadele ediyorlardı. Bütün Karaçay köyleri ağır bombardımanla yerle bir edildi. Sovyetler bütün güçlerine rağmen silahlı Karaçay-Malkar çetelerini yok edemiyordu. Sovyet Hükümeti bunun üzerine daha kesin bir sonuç elde edebileceği bir yönteme başvurdu. 12 Ekim 1943'te Sovyetler Birliği Yüksek Sovyet Prezidyumu'nun aldığı bir kararla Karaçay halkı 2 Kasım 1943 tarihinde topyekûn sürgüne gönderildi. Aynı karar 1944 yılı Şubat ve Mart aylarında Çeçen-İnguşlara ve Malkarlılara da uygulandı.

Seyit Laypan

Karaçaylı yazar ve gazeteci Seyit Laypan'ın 1991 yılında Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti'nin başkenti Çerkessk şehrinde yayımlanan *Gürge Kün (Salı Günü)* adlı romanı, yazarın 18 yaşında Üçköken Vadisi'ndeki köyünden ailesi ve bütün köy halkı ile birlikte sürgüne gönderilişinin ve sürgünde yaşadığı 14 yılın hikâyesidir. Seyit Laypan'ın bu eserinde sürgünün nasıl gerçekleştirildiğine dair önemli bilgiler ve pek çok kaynakta bulunmayan ayrıntılar yer almaktadır. Aşağıda yazarın, Karaçaylıların sürgüne gönderildiği 2 Kasım 1943 Salı günü dolayısıyla *Gürge Kün* (Salı Günü) adını verdiği eserinden bölümler yer almakta ve sürgünün karanlıkta kalan yönlerine ışık tutmaktadır.

26 Alexander R. Alexiev, *a.g.e.,* s. 69.

Seyit Laypan'ın *Gürge Kün* Adlı Hatırat Romanından Bölümler:

"1943 yılı Ekim ayının ikisinde askerî birlikler köyümüze gelip, devlete ait bütün resmî binaları boşalttırıp, köy icra heyeti binasına, köy okuluna ve kolhoz idare binalarına yerleştiler. Bu binalara sığmayan askerler ise ırmağın karşı tarafındaki düzlüğe çadırlarını kurdular.

II. Dünya Savaşı'nın en zor günleri geride kalmış, Stalingrad ve Kursk muharebeleri biteli birkaç ay olmuştu. Kızıl Ordu düşman askerlerini geriye püskürtmüş, yolda imha ederek kimi yerlerde bin kilometre kadar ilerlemişti. Artık Sovyetler Birliği'ne zafer kapılarının açıldığı bütün dünyaya ilân olunmuştu.

1942 yılında Alman işgalciler köyü zaptettiklerinde köyün okulu kapatılmıştı. İşgalcilerin topraklarımızdan kovuldukları 1943 yılının sonbaharında ise pek öğretmen kalmamış olsa da, köyümüzdeki iki okulda da dersler yeniden başlamıştı. Kızıl Ordu'nun askerleri köyümüze gelince, okulların tekrar kapanması gerekti. Okulların öğrencileri derslerden kurtulup, hayvan sürülerini köyün çevresindeki otlaklarda akşama kadar otlatarak vakit geçirmeye başladılar.

Köyümüze yerleştirilen askerler için komutanları, "Stalingrad'ı kurtaran askerler bunlar. Bir ay burada dinlenip yeniden cepheye gidecekler" şeklinde açıklama yaparak, tedirgin olan köy halkını yatıştırdı. Komutan ayrıca, askerlerin burada yalnızca dinlenmekle kalmayıp, köy halkının ihtiyacı olan işlerde, sözgelimi patates toplama, kuru ot yığma, mısır hasadı yapma, köprüleri, yolları onarma gibi işlerde de çalışarak köy halkına yardımcı olacaklarını bildirdi.

"Basılır elni kulagı sangırav" (Baskına uğrayacak köyün kulağı sağırdır) atasözünde olduğu gibi, köy halkı askerlerin gelişinden kuşkuya düşse de savaş zamanı böyle şeyler olur diyerek fazla üzerinde durmadı. Almanlarla işbirliği yapanlar ise Sovyet askerlerinin gelişini de beklemeden, işgalcilerle birlikte ülkeyi terk ettiler. Bunların bazıları da Almanlarla birlikte kaçmayıp, ıssız dağ köşelerine gizlenip ortadan kayboldular.

Bir ay süreyle dinlenmek üzere diyerek köyümüze yerleşen askerlerin bazıları yerlerine yerleştikten sonra, halkla samimiyet kurmak ve tanışmak amacıyla evleri ziyaret etmeye başladılar. Kendilerinin Sovyet ordusunun propagandacıları olduklarını söyleyen bu askerler, halka cephelerde devam eden savaşlar ve devletteki gelişmeler hakkında haberler verdiklerini ifade ediyorlardı.

Haftada iki-üç kere evleri dolaşan bu askerler yeni yeni haberler getiriyorlar, bu arada evin hanımının misafirler için hazırladığı yemekleri de itirazları olmadan silip süpürüyorlardı. Bu arada sohbet etmek bahanesiyle, evde kimlerin yaşadıklarını, nerede çalıştıklarını, bugün nerede olduklarını, yarın nereye gideceklerini sorup herkesle tanışıyorlardı. Evleri dolaşan bu askerler her zaman askerî giyimleriyle gelmiyorlardı. Bir geldiklerinde asker pantolonlarının üzerine sivil bir gömlek giyiyorlar, bazen de sivil bir pantolonun üzerine asker gömleği giyiyorlardı. Fakat her defasında ayaklarında pırıl pırıl parlayan çizmeleri oluyordu.

Bizim evimize de kırk yaşlarında bir Rus askeri geliyordu. Kendi adı mı yoksa takma adı mıydı bilmiyorum, adı Pavel idi. Her gelişinde annem ona sofra hazırlıyor, yemek ikram ediyordu. Pavel yemeğini yavaşça, terbiyeli bir biçimde yiyor, mendiliyle ağzını, ellerini silip teşekkür ediyor, sonra da bize yeni gelişmeler hakkında bilgi veriyordu. Annem Rusça anlamıyordu. Babam ve küçük kardeşlerim ise dağdaki ağılımızda idiler. Bu yüzden evde Pavel ile sohbet edebilecek tek kişi bendim.

Bir keresinde babam ağıldan eve döndüğünde, yarı askerî yarı sivil giyimler giyerek evleri dolaşan bu askerlerin saçlarını başlarını tarayıp, çizmelerini parlattıklarını görüp, "Bunlar kendilerini sıradan asker gibi göstermeye çalışıyorlar ama bence bunlar üst rütbeli subaylar" dedi. Babamın neden bunları söylediği o sıralar pek dikkatimizi çekmedi. Ama sürgün günü, önceden tanıdığımız "propagandacı askerlerin" hepsinin pırıl pırıl subay kıyafetleri içinde emirler verip, askerleri üzerimize koşturduklarını gördüğümde babamın önsezilerine hayret ettim.

Köyümüze yerleştirilen askerlerin büyük çoğunluğu esmer, çekik gözlü adamlardı. Orta Asya'daki cumhuriyetlerden oldukları söyleniyordu. Ama onlardan hiç biri evleri dolaşıp bilgi verenlerden değildi.

Köylere yerleşen askerler halkın günlük işlerine karışmadılar, engel olmadılar. Kış yaklaşıyordu, herkes evinde-avlusunda işleriyle uğraşıp kışa hazırlanıyordu. Yetişen patates ve mısırlarımızı topluyorduk, hayvan barınaklarının, ahırların yıkılan yerlerini onarıyorduk, ormandan odun taşıyorduk. Köydeki okullar kapatıldığı için, çocuklar köyün etrafındaki yamaçlarda, tepelerde hayvan gütme fırsatını bulmuşlardı.

Kızıl Ordu askerleri

Her sabah, koyun, sığır sürülerini önlerine katıp köyün dışına çıkıyorlar, hem çocuk oyunları oynuyorlar hem de hayvanları güdüp dönüyorlardı. Çocukların bazıları ise büyüklerinin veya dedelerinin yanlarına, köyden uzaktaki kolhoz çiftliklerine çalışmaya gitmişlerdi. Benim de dört küçük kardeşim, Üçköken Vadisi'ne açılan Ullu Çırak kanyonundaki hayvan ağılında idiler. Babamı sakatlığı yüzünden askere almadıkları için, kardeşlerimle birlikte o kolhoz çiftliğini idare ediyordu. Ben de üç okul arkadaşımla birlikte kolhozun at sürüsünü güdüyordum. Üç odalı evimiz on bir kişilik ailemize dar geldiği için, babam eve yeni bir oda inşa etmeye çalışıyordu. Haftada bir gün ağıldaki kardeşlerimin yanında kalıyor, onların yemeklerini hazırlıyor, çarıklarını yamıyor, onların elinden gelmeyecek işlerini halledip köye dönüyordu.

Köyde cepheye gitmeye elverişli bütün erkekler savaşa gönderilmişti. 1941 yılının Temmuz ayından 1942 yılının Temmuz-Ağustos aylarına kadar köyden savaşa giden bütün erkekler öldüler. Cepheye gönderilme sırası bize -yetişmekte olan genç nesle- geldi. Askerlik şubesinden kağıtlarımız geldi ve iki-üç ay içinde askere gideceğimiz bildirildi. 1943 yılının Nisan ayında bizi askerî yürüyüşe, tüfek tutma eğitimlerine başlattılar. Atlarımızı, koşum takımlarımızı, yamçılarımızı-başlıklarımızı, giyimlerimizi hazırladık. Artık savaşa gitme sırası bize geliyor diye beklerken, Mayıs ayında Karaçaylılardan asker alınmasının durdurulduğu haberi yayıldı. Kısa süre sonra da Karaçay'dan Sovyet ordusuna alınan askerlerin eğitimleri durduruldu. Bunun ne anlama geldiğini "Balık tavaya düşünce aklı başına gelir" atasözümüzdeki gibi geç anladık.

Sovyet ordusuna komşu Kafkas milletlerinden hâlâ asker alınmaya devam edilirken, Karaçaylılardan niçin asker alınmadığını merak ediyorduk. Savaşın en kanlı iki yılında bi-

zimkiler de diğer halklarla birlikte savaşıp, düşmanın önünde ölülerinden duvarlar oluştururken, zafer yolunun açıldığı, düşmanın geri püskürtülmeye başlandığı, kahramanlık madalyalarının dağıtılacağı zamanda neden bir kenara atılmışlardı? Komşu halkların gençleri askere, cepheye uğurlanırken, bizimkilerin geri çekilmesinin aslında bir halkın top yekûn imhasının ön hazırlıkları olduğunu anlayamamıştık.

Ekim ayının ortalarında Narsana (Kislovodsk) şehrinden köyümüze gelen bir Rus kadın, Narsana yük istasyonunda tren katarlarının toplandığını, hayvan vagonlarının pencerelerinin kapatıldığını, bu işler bittiğinde Karaçaylıların top yekûn onlara yüklenip Sibirya'ya sürülecekleri haberlerinin yayıldığını anlattı. Bu acayip haberi duymakla birlikte ona inanasım gelmedi. Bütün Karaçay halkını hayvan vagonlarına doldurup bilinmedik yerlere sürgüne göndermek ne anlama geliyordu? Böyle bir düşünce kimin aklına gelebilirdi?

Ekim ayının sonlarına doğru kolhozun yöneticisi, gütmekte olduğum at sürüsünü ayın sonuna kadar köye getirmemi istedi. Ben henüz otlakların yeterli olduğunu, kış soğukları düşene kadar at sürüsünü otlatabileceğimi söylesem de o hayvanlara aşı yapılacağını bahane ederek, at sürüsünü köye indirmemi bildirdi.

Bu arada, askerî propagandacılar evleri ziyaret etmeye devam ediyorlardı. Geleni, gideni, evden ayrılanları sorup, ellerindeki listelere kaydediyorlardı. Daha sonra da cephelerde devam eden savaştan, dünyadaki gelişmelerden haber veriyorlardı. İçlerinde bazıları da sokaklarda, bahçe kenarlarında gözleriyle bir şeyleri ölçüp, ellerindeki kağıtlara çeşitli planlar çiziyorlardı. Irmağın karşı kıyısındaki çadırlarda kalan askerler de her sabah eğitim yapıyorlar, saf tutup yürüyüşe geçiyorlar, marşlar söylüyorlardı.

Ekim ayının son günlerinde ben at sürüsünü otlaktan indirip, köyün biraz yukarısındaki Şaharhan denilen kışlağa yaydım. Bu sırada askerlerden bazıları yanlarına kılavuzlar alarak köy çevresindeki dağlarda kurulmuş olan hayvan çiftliklerine-ağıllara gidip yerlerini tespit ediyorlardı. Bunun sebebini de şöyle açıklıyorlardı: "Almanlar bölgeyi işgal ettikleri günlerde bütün hayvan çiftliklerine hastalık yayacak mikroplar serpmişlerdi. Bu mikroplar bir yıl içinde büyük salgına yol açacak ve bunlar, o zamana kadar kimsenin görmediği türden hastalıkları taşıyan mikroplardı. O sebeple, hayvan çiftliklerindeki bütün hayvanların aşılanması gerekiyordu. Amerika'dan alınan bu aşı çok gizliydi ve yalnızca Kızıl Ordu'daki yetkili askerler kullanabiliyorlardı. Bu yüzden, aşının o askerler tarafından yapılması gerekiyordu. Kasım ayının başında bu yetkili askerlerin Karaçay'a gelmesi gerekiyordu. O zamana kadar dağlardaki bütün hayvan çiftliklerinin boşaltılması ve hayvan sürülerinin köylere indirilmesi şarttı."

Askerler bu bahaneyle civar dağlarda hiçbir Karaçaylının kalmamasını ve bütün hayvan sürülerinin de köylere indirilmesini amaçlıyorlardı. Bu arada bütün hayvan çiftliklerinin yerleri harita üzerine işlenmişti. Ancak Ullu Çırak kanyonunda kardeşlerimin kaldıkları çiftlik gözlerinden kaçmıştı.

Ekim ayının son günü Pazar günüydü. Dağdaki ağıldan köye gelmesi gereken on yaşındaki en küçük kardeşim Ramazan'ı merak edip sokağa aramaya çıkmıştım. Sokağın yukarı tarafına yaklaşırken sol ayağından topallayarak yürüyen bir adama rastladım. Tanıdığı bir atlı ile konuşuyordu. Ramazan'ı sormak amacıyla yanlarına yaklaştım. Kan-ter içinde kalmış olan adam endişeli gözlerle bize bakarak: - "İşim icabı Narsana'ya (Kislovodsk'a) gitmiştim. Bu gece orada arkadaşlarımın yanında kalacağıma, gördüklerimden korkup çıkıp geldim. Şehre sığmayacak kadar çok yük kamyonları yığıldı. Bütün sokakları, caddeleri kapladılar. Amerikan kamyonları diyorlar. Sokaklarda bir biri peşi sıra dizildiler. Neyi bekliyorlarsa da, vallahi onlar iyilik için gelmediler. Yüreğime korku düşüp, işimi de unutup kaçıp geldim" dedi. Biz hayretler içinde kaldık.

O gün köydeki askerler de küçük gruplara ayrılarak, beşer-altışar kişi olup, başlarında birer komutanları ile daha önceden belirledikleri hedeflere, dağlardaki çiftliklere ve ağıllara hareket ettiler. Ben de arkadaşımla birlikte, Şaharhan kışlağında gütmekte olduğumuz at sürüsünün yanına gidip, akşamüzeri atları saydık ve hayvanları otlağa sürüp, atlarımızdan indik. Bir ot yığınının kuytusuna sinip, gecenin karanlığında sohbet etmeye başladık. Şaharhan tepesinden baktığında, Narsana (Kislovodsk) şehri, Caga, Kızıl Kurgan, Üçköken, Rimgorka, Pervomayskiy, Tereze köyleri görünüyordu. Kapkaranlık bir geceydi. Ay yoktu. İlker Yıldızı iyice yükselmiş, Çolpan Yıldızı yeni doğmuştu. Şafağın sökmesine az kalmıştı, tan yeri ağarmaya başlıyordu. Soğuktan uykum açılmış, uyumakta zorlanıyordum. Ot yığınının yanına so-

kulmuş, köylere doğru bakarak, kendi düşüncelerime dalmış oturuyordum. Birdenbire, köylerin bulunduğu yerlerden gökyüzüne kırmızı ışıklar saçan roketler yükselmeye başladı. Hemen arkasından patlama sesleri geldi. Roketler gökyüzünde patlayıp ışıklar saçarak yere düştüler. O zamanlar saat bulunmadığından, kolumuzda saatimiz yoktu. Sonradan düşündüğümde, roketlerin sabah saat altıda atıldıklarını anlıyorum. O sırada Narsana (Kislovodsk) şehrinden farları yanan kamyonların, greyder yolunu takip ederek vadinin yukarısına doğru dizilip geldiklerini gördüm. Yanımdaki arkadaşım da roketlerin patlama seslerine uyanmış bakınıyordu.

Narsana (Kislovodsk) şehrinden çıkan kamyonların dizilip geldiklerini ve köylere dağıldıklarını görebiliyorduk. Bir kısmı Tereze Köyü'nden Kızıl-Pokun ve Lov Kabak köyleri istikametine doğru yöneldiler.

Şafak söktü. At sürüsünü toplayıp saydık. Beş atın olmadığını gördük. "İnşallah kurtlar parçalamamıştır" diyerek atlarımıza binip aramaya çıktık. Güneş doğarken beşini de vadinin içinde bulup, alıp geldim. Tepeden baktığımızda, her sabah köylerden otlaklara çıkan hayvan sürülerinin çıkmadığını fark ettik. Köylerden dışarıya atlı, arabalı, yaya hiç kimsenin çıkmadığı da dikkatimizi çekti. Köylerde ise bir telaş ve kargaşanın olduğu anlaşılıyordu. Bu durum bizi endişelendirdi. Tam o sırada arkadaşım kamçısının ucuyla kolhozun patates tarlasını gösterdi. Gerçekten de orada bir adam, başından kalpağını çıkarmış, tıraşlanmış başı güneşte parlayarak patates topluyordu. Onu öyle görünce rahatladık, atlarımızdan inip ısıtan güneşin altında oturduk.

Kamyonların köyde tozu dumana katarak dolaştıklarını görüyordum. Köylerden dışarı ise ne bir insanın, ne de bir hayvanın çıktığı görülüyordu. Atıma köstek takmaya hazırlanırken, yüreğimi bir sıkıntı kapladı. Arkadaşıma köye gidip ne olup bittiğini öğrenelim dedim. O da benin bunu söylememi bekliyormuşçasına, hiçbir şey söylemeden atının kayışlarını sıkılaştırmaya başladı. İkimizde atlarımıza atladığımız gibi, aşağıya doğru uçup gittik.

Köylerin dışında, gözümüzün aldığı yerlerde bizden başka hareket hâlinde hiçbir canlı yoktu. Köyün yukarı tarafından atlarımızı dörtnala kaldırmış, rüzgâr kulaklarımızda uğuldayarak gelirken, makineli tüfekli dört asker, hendekte saklandıkları yerden önümüze fırlayıp "Durun" diye emret-

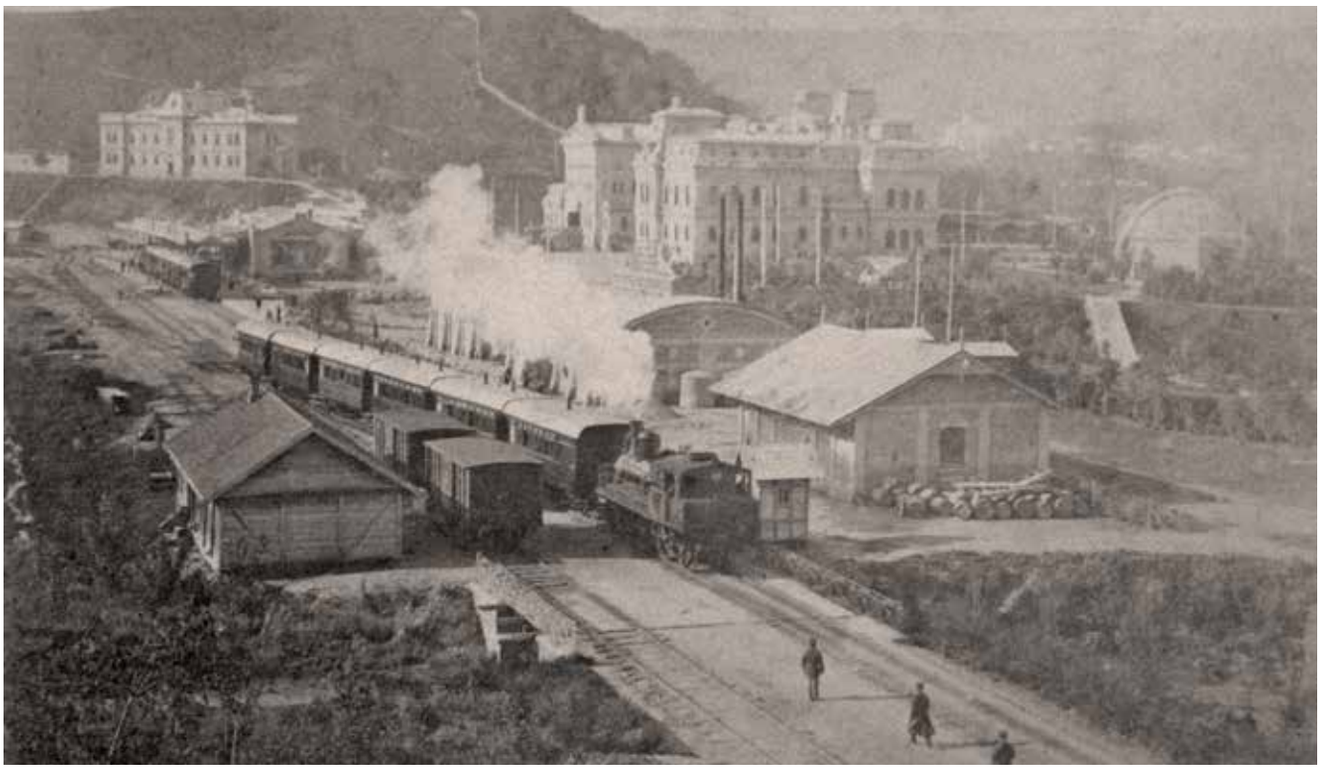
Köylere gelen Amerikan kamyonları

Sürgün edilen Kafkasya halkları

tiler. Durduk. Soluk soluğa geldiler, hiçbir şey sormadan, dizginlerden tutup "İnin" diye emir verdiler. İndik. Atları elimizden aldılar ve nereden geldiğimizi sordular. At çobanı olduğumuzu ve atları otlatmaktan geldiğimizi söyledik. Ellerimizi havaya kaldırtıp, üzerimizi aradılar. Taşıdığı-

Kislovodsk'taki tren istasyonu

mız bıçaklara el koydular. Komutanları "Düşün önümüze" dedi. İkisi atları çekip peşimizden gelirken, diğer ikisi orada kaldılar. Ben, ne olduğunu sorsam da, o "Yürü, daha sonra öğrenirsin" diyerek sesini yükseltti. Köylerden dışarı niçin hiç kimsenin çıkamadığını böylece anladık. İkimizi de köy mezarlığının yanına kadar götürdüler. "Birbirinizden on beş adım ayrılıp duvarın yanında dikilin" dediler. Daha sonra bir subay gelip evlerimizin yerini sordu, gösterdik. Bana soran subay benim atıma bindi, bir diğeri de arkadaşımın atına yerleşti. İkisi de evlerimize doğru gittiler. Biraz sonra dönüp geldiler. Benim atımdaki, "Düş önüme" diye başıyla gösterdi ve peşimden gelmeye başladı. Arkadaşım da diğer subayla birlikte kendi evine doğru yöneldi.

O at üzerinde, ben yaya, sokaktan aşağıya doğru inmeye başladık. Evlerin avlularına bir göz attım. Herkes eşyalarını çıkarıp onları denk hâline getirip bağlamakla meşgul. Konuşan hiç kimse yok. Herkesi büyük bir keder ve hüzün kaplamış. Gidecekleri yeri bilmeden bir telaş içindeler. Her ev, her aile kendi telaşı içinde. Her avluda silâhlı bir asker dikilmiş, gözünü ayırmadan insanların toplanmalarını izliyor.

Böylece, siyah atıma binmiş tabancalı Rus subayı, beni önünde sürerek evimizin avlusuna getirdi. Avluda, omuzlarında rütbeleri ışıldayan üniforması, yıldızlı şapkası ve parlayan subay çizmeleri ile Pavel karşıladı. Onu o kıyafet içinde görünce birden tanıyamayıp tereddüt ettim. Hayretle yüzüne baktım ve eskisi gibi gülümseyeceğini umdum. Ama o gülümsemedi.

Soğuk bir ifadeyle Pavel bana, devlet komitesinin kararıyla Karaçaylıların sürgüne gönderileceklerini, aile fertleriyle birlikte toplanma merkezinde hazır olmamı emretti. Tüfekli, esmer benizli, uzunca boylu, zayıf Asyalı bir asker avlunun bir köşesinde duvarın yanında dikilip, gözcülük yapıyordu. Evde dört küçük çocuk vardı. En küçük kardeşim henüz beşikteydi. Dört küçük kardeşim de neredeyse çıplaktılar. Üzerlerine giyecek, sabah ayazında avluya donmadan çıkacakları bir şeyleri yoktu. Daha ben avluya girer girmez annem, diğer dört kardeşimin herşeyden habersiz dağdaki ağılda kaldıklarını söyledi. Durumu Pavel'e izah ettim. "Siz endişelenmeyin, onları da getirirler" dedi.

Annem ağılda kalan dört oğlunun kaygısı içindeyken, evdeki dört küçük çocuğa da soğuktan korunmaları için dikiş makinesinde pantolon, gömlek dikme telaşı içine düştü. Rus subayı onun bu telaşına bir anlam verememiş gibi kaşlarını çatıp, dönüp avludan çıkıp gitti. Onun yüzünde, içinde bulunduğumuz duruma üzüldüğüne dair en küçük bir işaret bile göremedim. Bu sırada babam da eşyaları toplayıp denk hâline getirmekle meşguldü.

İkimiz birlikte eşyaları toplamaya başladık. Ancak eşyalarımızı koyabilecek hiçbir şey bulamıyorduk. Bunun üzerine yataklarımızın, yastıklarımızın içlerindeki kuş tüylerini atıp, dışlarına eşyalarımızı doldurmaya başladık. Köyde herkes bizim gibi eşya koymak için yataklarını ve yastıklarını boşaltıyordu. Köyün üst tarafı rüzgârın savurduğu kuş tüyleriyle doldu.

Birbiri ardına dokuz çocuk doğurup, onları büyüten zavallı annem, kısa süre içinde iki küçük çocuğa giyim dikip giydirdi. Bu sırada Pavel diğer komşu avluları kontrol edip, tekrar bizim avluya girdiğinde annem, "Çocuklarım vadideki ağılda kaldılar" diye, eliyle vadiyi gösterdi. Pavel ona aldırmadan eve girip, benim kitaplıktaki kitaplarımdan kendi işine yarayanları toplamaya başladı.

Babam etini yanımızda götürmek üzere avluda bir koçu keserken, silâhlı bir asker küçük kardeşim Ramazan'ı avlumuza getirip bıraktı. Ağlamaktan gözleri şişmiş, yüzü kirden tozdan tanınmaz hâle gelmiş Ramazan, avluda hıçkırıklara boğuldu. Diğer üç kardeşim ise dağdaki ağılda kalmıştı.

Biz henüz eşya toplama işini bitirmemişken, Pavel "Tamam, haydi eşyalarınızı oraya taşıyın" diyerek önceki gün askerlerin planlarına işaretledikleri yeri gösterdi. Evimizden üçdört yüz metre uzaklıktaki yere eşyalarımızı taşımaya başladık. Bütün köy halkı da yavaş yavaş oraya toplandı. Eşyaları taşımak için ne at arabası, ne öküz arabası, ne eşek hiçbir şey yok. Taşıyabildiğimizi sırtımızda oraya taşıdık. Sandığı babamla ben iki ucundan tutup götürdük. Annem de en küçüğümüzü koynuna alıp, diğer üçünü de civcivler gibi peşine dizip geldi. Bütün ömrümüzü geçireceğimizi zannettiğimiz yurdumuzdan, süngü zoruyla ayrılıp, belirsiz bir yola düştük. Koskoca bir halk, kapılarını pencerelerini kapatacak kimse kalmadan, eski yurdundan bir gün içinde sökülüp atıldı. Nereye gidiyoruz? Kafkasya'daki yurdumuzdan ebediyen mi ayrılıyoruz? Anasının koynundan ayrılmamış çocuk da belini doğrultamayan yaşlı da kime kötülük etti de bu günü yaşadı? "Salı günü yola çıkma", "Salı günü yolcu olma" diye atasözlerimiz var. Bugün Salı günü, bizi Salı günü yurdumuzdan kopardılar.

Bütün köy halkı, hepimiz önceden belirlenen yerde toplandık. Her aile kendi eşyalarını bir araya getirdi. Devlet Komitesi'nin sürgün kararında her aile bireyinin 100 kilogram eşya götürme hakkının olduğu, ancak bir ailenin en fazla 500 kilogram eşya götürebileceği belirtilmiş. Ailenin mal varlığı bu miktarı doldurmaya yetmediğinde, komşularının, akrabalarının kendi eşyalarından vererek bu miktarı doldurmalarına da izin verilmiş.

Bazı subaylar diğerlerinden merhametli çıktılar ve insanlık örneği davranışlarda bulundular. Mesela fakir ailelerin eşyalarını yetersiz gören bazı subaylar, o insanları yanlarına birer asker vererek henüz içinde çok eşya olan evlere gönderip, ihtiyaçları kadar eşya toplamalarına izin verdiler. Ancak bir başkasının malını koltuğunun altına alıp gitme âdetinin bulunmadığı bir toplumda, hiç kimse bir başkasının evinden eşya almaya tenezzül etmedi.

Altı tekerlekli Amerikan malı kamyonlar, sabahtan beri köyümüzün aşağı mahallesinden insanları Narsana (Kislovodsk) şehrinin istasyonuna taşıyordu. Henüz sıra bize gelmemişti. Dün sabahtan beri el-yüz yıkamamıştık. Yük taşımaktan, denk hazırlamaktan terleyip, yüzümüz gözümüz toz toprak içinde kalmıştı. Burun deliklerimiz kararmış, gözlerimizin kenarları siyah çapaklarla dolmuştu. Dudaklarımız kurumuş, yarılmaya başlamıştı.

İkinci gün şafak sökerken tekerleklerin üzerine konma sırası bize gelmişti. Oturmaya, dinlenmeye fırsat yoktu. Askerlerin acele ettirmesiyle, eşyalarımızı hemen kamyona yükledik. Birbirimize yardım ederek kamyona bindik. Yanımıza iki tüfekli asker de oturdu. Kamyon gürüldeyerek sokağın aşağısına doğru yöneldi. Kadınlar "Aman kün kellik!" (Kötü gün gelesice!) diyerek kamyona beddua ettiler. Kamyon bizi Narsana şehrinin demir yolu yük istasyonuna getirip indirdi. İstasyon kadınlar, çocuklar, erkekler, yaşlılar, yükler, eşyalarla doluydu. Hayvan vagonlarının kapıları ardına kadar açılmış, istasyon boyunca dizilmişlerdi. Hepsi tıklım tıklım doldurulmuşlardı. Vagonlarda eşyalar ve insanlar üst üsteydi. Küçük Karaçay Rayonu'nun köylerinde yaşayan bizleri Narsana (Kislovodsk) şehrinin tren istasyonundan vagonlara yüklemişlerdi. Karaçay eyaletinin diğer bölgelerinde Kuban, Teberdi, Mara, Morh, Cögetey vadilerinde, Zelençuk ilçesinde yaşayan Karaçaylıları ise Çerkessk ve Cögetey-Ayagı arasındaki demir yolu istasyonlarında toplayıp sürgüne oradan göndermişlerdi.

Vagona yüklenme sırası bize hemen gelmedi. Vagonlarla aramızda epeyce bir mesafe vardı ve aramız insanlar ve eşyalar-

la doluydu. İstasyonda sürgüne gönderilmeyi bekleyen bütün Karaçaylıların yüzleri gözleri taş kömürünün siyah tozuyla kapkara olmuştu. Nihayet sıra bize geldi ve bir vagona eşyalarımızı koyup yerleştik. Vagonun ortasında döküm bir soba, yanında da birkaç odun parçası vardı. Köşede tuvalet amacıyla kullanmak üzere bir kova konulmuştu.

Tren katarı şafak sökerken, bizim için sonu belirsiz uzun bir yola koyuldu. Sürgünün ilk günlerinde hava açıktı. Kasımın dördünden sonra gökyüzü kararıp, ağır kara bulutlar havanın bozacağı işaretini verdiler. 1943 yılının Kasım ayının ikinci, üçüncü, dördüncü günlerinde, nüfusu o zamanlar 80.000 kişiden fazla olan Karaçay halkı zorla hayvan vagonlarına doldurulup, binlerce yıllık yurtlarından koparılıp, bilinmedik bir yere doğru yola çıkarıldılar.

Yetmişten fazla tren katarına doldurulan Karaçaylılar 18 gün süren bir yolculuktan sonra Kazakistan ile Kırgızistan'ın Sır-Derya, Kızıltav, Arıs, Badam, Çimkent, Mankent, Cambul, Lugovaya, Merke, Çaldovar, Karabalta, Belovodskaya, Sukuluk, Pişpek, Kant, İvanovka, Tokmak Temir istasyonlarında indirildiler. Perişan durumdaki sürgünler buralarda çeşitli Kazak, Kırgız, Özbek ve Rus köylerine ve kolhozlara dağıtıldılar.[27]

***

Almanların Kafkasya'dan çekilmesinden sonra Stalin'in sürgününe maruz kalan halklar ya Almanlarla en fazla işbirliği yapmış olanlar, ya da en az direnmiş olanlardı. Almanlar hiçbir zaman Çeçen-İnguş bölgesini işgal etmemiş oldukları hâlde Çeçen-İnguşlar da sürüldüler. Buna karşılık, biraz çekingen olmakla birlikte işgalcilerle işbirliği yapan Adigeler sürülmedi. Sovyetlerin asıl hiddetini ise rejime ve devlete karşı açıkça ayaklanarak Sovyetlere ağır kayıplar verdiren Karaçay-Malkarlılar çekti. Bunun sonucunda Kafkasya'dan ilk önce Karaçaylılar sürüldü. Bu eşit olmayan muamele, Kafkasyalı mülteciler tarafından Stalin'in Karaçay-Malkarlılara ve evvelden haklarında kötü anıları olan Çeçen-İnguşlara karşı özel bir düşmanlığı olduğu, buna karşılık Adigelere husumeti olmadığı şeklinde yorumlandı.[28] Osetlerin Stalin tarafından hiçbir kötü davranışa maruz kalmamış olmalarının sebebi Stalin'in de Oset kökenli olması biçiminde değerlendirilmektedir.

27 Seyit Laypanlanı, *Gürge Kün.* Stavropol Kitap Basmanı Karaçay-Çerkes Bölümü, Çerkessk 1991.

28 Patrik von zur Mühlen, *a.g.e.,* s. 226.

28 Mayıs 1945 Drau Katliamı

Almanların Kafkasya harekâtı Kafkasya halklarının çok büyük acılar çekmeleri ve tamir olunamayacak kayıplara uğramaları ile son buldu. Bunlardan birincisi ve dünya kamuoyunda en bilineni 1943-1944 yıllarında Karaçay-Malkar ve Çeçen-İnguş halklarının uğradıkları sürgün ve soykırım hareketidir. İkincisi ise 1942 yılı sonlarında Almanların Kafkasya'dan çekilirken 15.000 kişilik bir Kafkasyalı mülteci grubunun onlarla birlikte Avrupa ortalarına kadar süren yolculukları ve Avusturya'nın Drau Vadisi'nde gerçekleşen hazin sonlarıdır. II. Dünya Savaşı'nın son günlerinde, 1945 yılı Mayıs ayında Drau'da meydana gelen katliamın gelişmesi şöyle özetlenebilir: Almanlarla birlikte Kafkasya'yı terk eden 15.000 kişilik Kafkasyalı mülteci topluluğu Avrupa'ya doğru bilinmez bir yolculuğa çıktı. Karanlık bir geleceği, Kafkasya'da kalıp Sovyet zulmüne uğramaya tercih eden bu mültecilerin % 60'ını askerlikle hiçbir ilgisi olmayan yaşlılar, kadınlar ve çocuklar teşkil ediyordu. Kafkaslı mültecilerinin büyük çoğunluğu işçi, kolhoz köylüsü, küçük memur gibi toplumun alt tabakasına mensup kişilerden oluşurken, içlerinde Kafkasyalıların yetiştirdiği aydınlar, Kızıl Ordu'dan firar eden asker ve subaylar da bulunmaktaydı. Karaçay-Malkar ve Adige mültecilerinin büyük kısmı aileleri, anne-babaları ve çocukları ile beraber yola çıkmıştı. Çeçen-İnguş ve Dağıstanlı mültecilerin büyük bölümü ise bekâr askerlerden meydana geliyorlardı.

At arabaları, atlılar ve yayalardan oluşan bu Kafkaslı mülteci kafilesi 22 ay boyunca kendilerini takip eden Sovyet kuvvetleri ile çarpışarak, uzun ve meşakkatli bir yolculuk sonunda Avrupa'ya ulaştılar. Kafkasyalıların bir kısmı burada Almanlar tarafından zorla Kuzey İtalya'ya sevk edildiler. Almanlar, Kafkasyalı mültecilere yerlerinden kıpırdamadan savaşın sonunu beklemelerini tavsiye etseler de 1945 yılının Nisan ayında, artık Hitler Almanyası'nın sonunun geldiğini anlayan bir grup Kafkasyalı mülteci Amerikan birliklerinin bulunduğu bölgeye ulaşmak amacıyla Avusturya sınırına doğru yola çıktılar. 1 Mayıs 1945 tarihinde yola çıkan kafile Alp Dağları üzerindeki geçitleri aşarak, 5 Mayıs günü Avusturya'nın Oberdrauburg kenti yakınlarında, Irchen ve Dellace kasabaları arasındaki Drau Irmağı Vadisi'ne ulaştı.

Drau Irmağı Vadisi

Kafilenin önü burada İngiliz ordusuna mensup askerî birlikler tarafından kesildi. İngiliz subayları arasında bulunan NKVD'ye mensup bir Sovyet subayı onlara Rusça hitap ederek şunları söyledi: *"At arabaları ile Kafkas Dağları'ndan Alp Dağları'na kadar uzanan yolunuz burada sona erdi. Artık İngiliz 8. Ordusu'nun Avusturya komutanlığının emri altındasınız. Kanunlara uyunuz ve düzeni koruyunuz!"*[29]

8 Mayıs 1945'te Alman ordularının kayıtsız şartsız teslimine dair anlaşma Berlin banliyölerinden biri olan Karlshort'ta imzalandı. Mülteci kafilesinin kaderi artık İngilizlerin elindeydi.

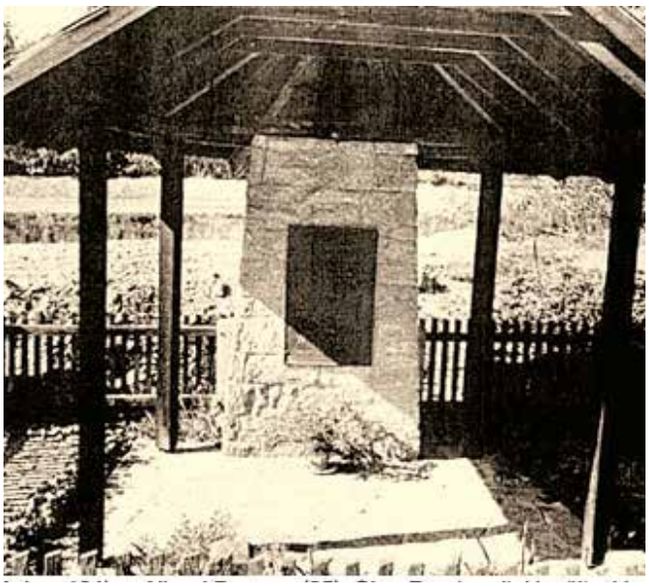
Kafkasyalı mülteciler, Kafkas Dağları'nın eteklerinde yaşadıkları yurtlarındaki gibi, Drau Irmağı kıyısına da benzer şekilde sıralanıp çadırlarını kurdular. Atlarını otlamaları için Alp Dağları'nın çayırlarına saldılar. Karaçay-Malkarlılar Drau Irmağı'nın yukarı tarafına yerleşirlerken, Kabardeyler ve diğer Adige kabilelerine mensup mülteciler ile Osetler kamplarını onların doğusuna kurdular. Batı kısmına ise Dağıstanlılar ve Çeçen-İnguşlar yerleşti.

Sultan Kılıç-Geriy

Kafkasyalılar, 1918-1920 yıllarında Sovyet Kızıl Ordusu'na karşı Kafkasya'daki direniş hareketine komuta eden, daha sonra Batı'ya iltica etmek zorunda kalan ve II. Dünya Savaşı'nda tekrar onlarla kader birliği ederek, Drau Irmağı

29 Hamit Botaş, *Proklyataya Polyana*, Moskva 1993, s. 7.

Drau Anıtı

Drau Anıtı

Vadisi'ndeki bu mülteci kampında aralarına katılan Adige kökenli General Sultan Kılıç-Geriy'i kendilerine başkan seçerek bir mülteci kumanda heyeti oluşturdular. Sultan Kılıç-Geriy'in savaş ve siyaset tecrübelerine ve onun İngilizlerle olan iyi ilişkilerine güvenen Kafkasyalı mülteciler artık güvenli bir ortama kavuştuklarına ve kendilerini iyi bir geleceğin beklediğine inanıyorlardı.

Mayıs ayı ortalarında İngilizler kamptaki bütün silahlara el koyarak topladılar ve Kafkasyalıların mülteci kampı sınırları dışına çıkmalarını yasakladılar. Özellikle kampın başkanı seçilen Sultan Kılıç-Geriy'in silahlarının da alınması Kafkasyalı mülteciler arasında bir tedirginlik yarattı.

28 Mayıs 1945 günü sabah saat 10'da mülteci kampına gelen bir İngiliz subayı, İngiliz ordusu komutanı Feldmareşal H. Aleksander'in Kafkasyalı subay ve sivil liderlerini bir konferansa davet ettiğini ve onlarla tanışmak arzusunda olduğunu bildirdi. Sayıları 350 kişiyi bulan bütün grup liderleri ve kumanda heyeti, başkan Sultan Kılıç-Geriy ile birlikte kamyonlara doldurularak kamptan çıkarıldılar. Kafkasyalı mültecilere liderlik eden bu kişilerin kamptan ayrılmalarının hemen ardından, kampın etrafı İngiliz askerleri ve tankları tarafından kuşatıldı. Bir İngiliz subayı Kafkasyalı mültecilere hitaben şunları söyledi: *"Kafkasyalılar! Liderlerinizi Sovyetler Birliği'ne teslim ettik. Siz de 3-4 gün içinde teslim edileceksiniz. Düzeni bozmayın. Etrafınızın nasıl kuşatıldığını görüyorsunuz. Kaçmaya kalkışanlar derhal vurulacaktır. Biz Sovyetler Birliği ile müttefikiz. Siz yurdunuza dönmek mecburiyetindesiniz. Sizi geri göndermek de bizim görevimiz."*[30]

Sovyetler Birliği'nin eline geçtiklerinde ne türlü işkencelere ve eziyetlere uğrayacaklarını bilen Kafkasyalılar, İngilizlerin bu ihanetini protesto etmek için kampı siyah bayraklarla donattılar ve açlık grevi ilân ettiler. Yaşlılar, kadınlar ve çocuklar meydanda toplanarak dua etmeye başladılar. Kafkasyalıların içinden pek çoğu, Ruslara teslim olmaktansa kurşuna dizilmeyi tercih ettiklerini İngilizlere bildirdiler.

İngiliz komutanın emriyle askerler Kafkasyalıların üzerine yürüyerek, onları tanklarla dağıtmaya, ezmeye, hayvanlar gibi tıka basa askerî kamyonlara zorla doldurmaya başladılar. Kaçınılmaz sonu gören ve teslim olmaktansa ölümü tercih eden Kafkasyalıların birçoğu İngilizlerle çarpışarak ölürken, birçoğu da kendilerini Drau Irmağı'nın azgın sularına atarak intihar etti. İçlerinden bazıları çoluk-çocuğunu teker teker kurşuna dizip, son kurşunu da kendi başına sıktı. Kaçmaya çalışanların pek çoğu arkalarından açılan ateşle vurulup öldüler. Bu insanlık dışı olay karşısında, henüz merhamet hislerini kaybetmemiş bazı İngiliz askerleri bile gözyaşlarına hâkim olamadılar. Bunların göz yumması sonucunda Kafkasyalı mültecilerin bir kısmı Alp Dağları'na kaçıp saklanarak canlarını kurtardılar.

Mülteci kampından kaçamayan veya intihar edemeyen Kafkasyalı mültecilerin kamyonlara bindirilerek Sovyetler Birliği'ne teslim edilmeleri 28 Mayıs'tan 1 Haziran'a kadar sürdü. Bu üç gün boyunca 7.000 Kafkasyalı öldü. Sağ kalanlar Kızıl Ordu'ya teslim edildiler. İçlerinden pek azı dağlara sığınarak canlarını kurtarabildiler. Drau Irmağı'nın kıyıları mültecilerden arta kalan at arabaları, atlar

30 Hamit Botaş, *a.g.e.,* s. 113.

ve eşyalarla dolu idi.

Kafkasyalı mültecilerin lideri General Sultan Kılıç-Geriy'in ileride kendilerine faydalı olabileceğini düşünen İngiliz ve Amerikalılar onu kurtarma teklifinde bulunarak şunu önerdiler: *"Her ne kadar Naziler ile işbirliği yaptınız ise de, eğer affedilmeniz için yalvarır ve demokrasilere sadakat yemini ederseniz, Sovyetlere teslim edilmeyecek ve serbest bırakılacaksınız."*

General Sultan Kılıç-Geriy onlara şu cevabı verdi: *"Benim adamlarım cesur askerlerdir. Hür bir Kafkasya için canlarını vermeye hazırdırlar. Benim ecdadım, şeref ve namus uğrunda Rus boyunduruğuna karşı savaşırken şehid oldular. Bu arkadaşlarım ise gece gündüz benimle aynı mefkûre için dövüştüler. Onların kanı benim kanımdır. Şerefle savaştığımız anlar o şerefi paylaştık. Şimdi de aynı akıbeti paylaşacağım. Milletime ihanet edip, onlar Sovyet NKVD'sinin ölüm mangaları tarafından idam edilirken, ben burada bir korkak gibi yaşayamam. Bir gün gelecek, sizler de anlayacaksınız ki, Sovyetler sizin hakiki dostunuz değildirler. Fakat belki o gün iş işten geçmiş olacak. Bugün bu yaptıklarınızla siz de Sovyetler kadar suçlu oluyorsunuz. Bolşevizme karşı muzaffer günlerde, adamlarımla hep bir arada idik. Şimdi onlar ölüme giderken, onları yalnız bırakamam. Başlarında yine ben, kızıl cellatlara doğru yürüyeceğiz. Bu şerefi kimseye bağışlayamam."*[31]

Sultan Kılıç-Geriy ve arkadaşları Sovyet yetkililerine teslim edilerek ölüm yolculuğuna çıkarıldılar. Bir süre sonra onların toptan idam edildikleri haberi alındı.

II. Dünya Savaşı'nın son günlerinde medenî Avrupa'nın göbeğinde, uygar devletlerin gözlerinin önünde işlenen bu insanlık suçundan ne yazık ki, günümüzde pek çok kişinin haberi yoktur. Güney Avusturya'da, Drau Irmağı yakınlarında 1960 yılında dikilen bir anıtta Almanca şu sözler yazılıdır: *"Burada 28 Mayıs 1945'te yedi bin Şimali Kafkasyalı, kadın ve çocukları ile birlikte Sovyet makamlarına teslim edildiler. Ve İslâmiyete olan sadakatleri ile Kafkasya'nın istiklâli ideallerine kurban gittiler."*[32]

31 Ahmet Hazer Hızal, *a.g.e.,* s. 119.
32 Ahmet Hazer Hızal, *a.g.e.,* s. 122.

Kaynakça

Alexiev, Alexander R., "Soviet Nationalities Under Attack: The World War II Experience", *Soviet Nationalities in Strategic Perspective*, ed. by S. Enders Wimbush, Croom Helm, London 1985, p. 61-74.

Aslanbek, Mahmut, *Karaçay ve Malkar Türklerinin Faciası,* Ankara 1952.

Botaş, Hamit, *Proklyataya Polyana*, Moskva 1993.

Hızal, Ahmet Hazer, *Kuzey Kafkasya Hürriyet ve İstiklâl Davası,* Orkun Yayınları, Ankara 1961.

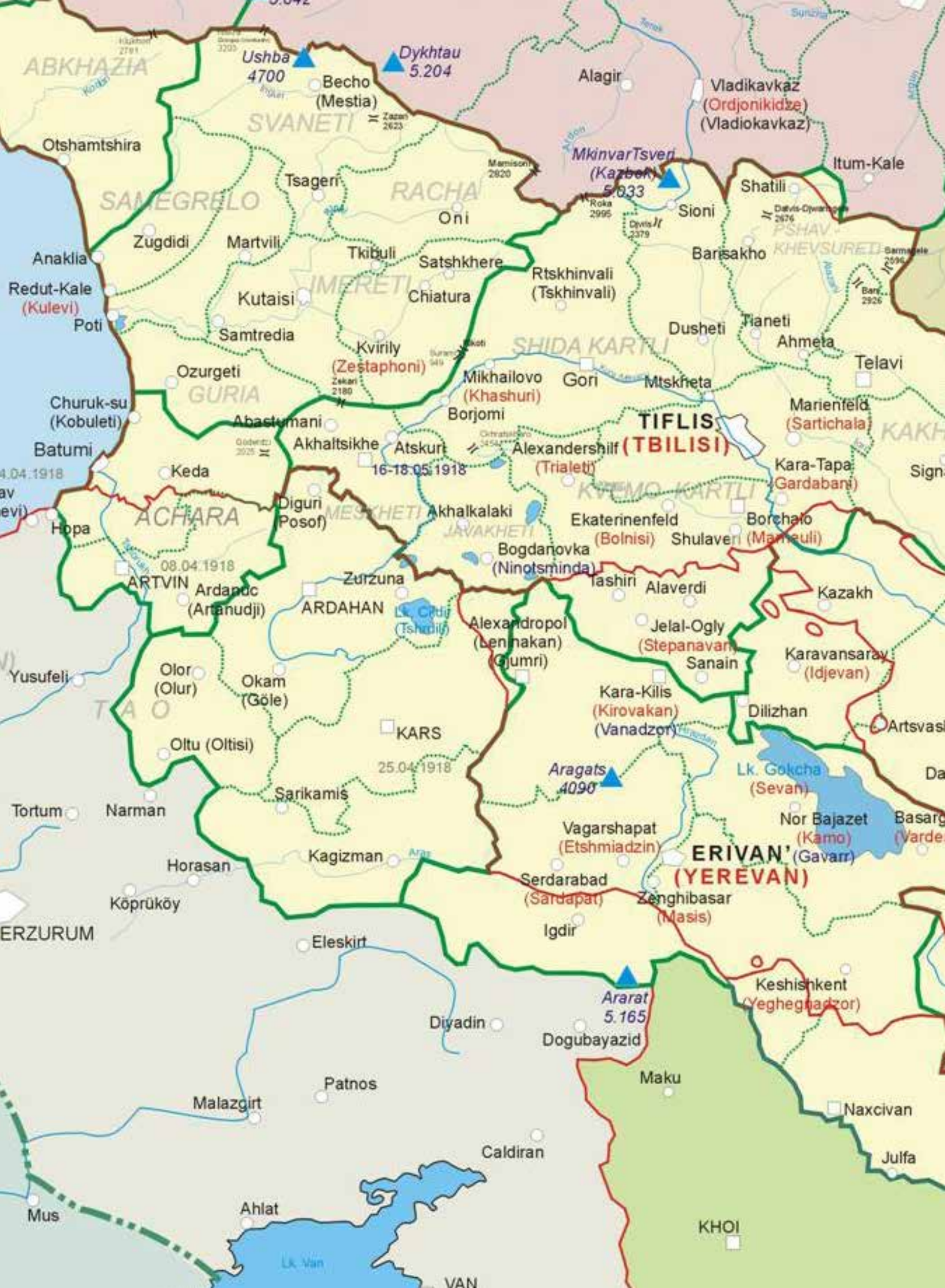
Jacobsen, Hans-Adolf, *1939-1945 Kronoloji ve Belgelerle II. Dünya Savaşı,* Genel Kurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1989.

Kumuk, Cem, *Kafkasya Aydınlık Günlerini Arıyor. Neredesin Prometheus?*, Alfa Yayınları, İstanbul 2004.

Laypanlanı, Seyit, *Gürge Kün,* Stavropol Kitab Basmanı Karaçay-Çerkes Bölümü, Çerkessk 1991.

Mühlen, Patrik von zur, *Gamalıhaç ile Kızılyıldız Arasında: İkinciDünya Savaşında Sovyet Doğu Halklarının Milliyetçiliği*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Mavi Yayınları, Ankara 1984.

Tavkul, Ufuk, *Kafkasya Dağlılarında Hayat ve Kültür. Karaçay-Malkar Türklerinde Sosyo-Ekonomik Yapı ve Değişme*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1993.

ABKHAZIA
Ushba
4700
Dykhtau
5.204
Becho
(Mestia)
SVANETI
Alagir
Vladikavkaz
(Ordjonikidze)
(Vladiokavkaz)
Otshamtshira
MkinvarTsveri
(Kazbek)
5.033
Itum-Kale
Tsageri
SAMEGRELO
RACHA
Oni
Shatili
Sioni
Zugdidi
Martvili
Tkibuli
Satshkhere
Barisakho
Anaklia
Redut-Kale
(Kulevi)
IMERETI
Kutaisi
Chiatura
Rtskhinvali
(Tskhinvali)
Poti
Samtredia
Dusheti
Tianeti
Ahmeta
Kvirily
(Zestaphoni)
SHIDA KARTLI
Telavi
Ozurgeti
GURIA
Mikhailovo
(Khashuri)
Gori
Mtskheta
Churuk-su
(Kobuleti)
Borjomi
Marienfeld
(Sartichala)
Abastumani
TIFLIS
(TBILISI)
Batumi
Akhaltsikhe
Atskuri
16-18.05.1918
Alexandershilf
(Trialeti)
Kara-Tapa
(Gardabani)
Keda
KVEMO KARTLI
Diguri
(Posof)
ACHARA
MESKHETI
Akhalkalaki
JAVAKHETI
Ekaterinenfeld
(Bolnisi)
Shulaveri
Borchalo
(Marneuli)
Hopa
Bogdanovka
(Ninotsminda)
08.04.1918
ARTVIN
Zurzuna
Tashiri
Alaverdi
Kazakh
Ardandc
(Artanudji)
ARDAHAN
Alexandropol
(Leninakan)
(Gjumri)
Jelal-Ogly
(Stepanavan)
Karavansaray
(Idjevan)
Yusufeli
Olor
(Olur)
Okam
(Göle)
Sanain
Kara-Kilis
(Kirovakan)
(Vanadzor)
Dilizhan
TA O
KARS
Oltu (Oltisi)
25.04.1918
Aragats
4090
Lk. Gokcha
(Sevan)
Sarikamis
Tortum
Narman
Nor Bajazet
(Kamo)
Vagarshapat
(Etshmiadzin)
ERIVAN'
(YEREVAN)
Kagizman
Horasan
Serdarabad
(Sardapat)
Zenghibasar
(Masis)
Köprüköy
ERZURUM
Igdir
Eleskirt
Ararat
5.165
Keshishkent
(Yeghegnadzor)
Diyadin
Dogubayazid
Patnos
Maku
Malazgirt
Naxcivan
Caldiran
Julfa
Mus
Ahlat
KHOI
Lk. Van
VAN

II. DÜNYA SAVAŞI VE AHISKA TÜRKLERİ

Yunus ZEYREK*

Giriş

Osmanlı Devleti'nin Çıldır Eyaleti merkezi olan Ahıska şehri, 1828 muharebesinden sonra Çarlık Rusya'ya bırakıldı. Rusya, 1877-78 Savaşı ile sınırını Türkiye aleyhine genişleterek Kars, Ardahan ve Batum sancaklarını da ele geçirdi. I. Dünya Savaşı'ndan önce Türk-Rus sınırı Sarıkamış ve Oltu'nun batısından geçiyordu. Ocak 1915'te yaşanan Sarıkamış felâketinden sonra Rus askeri Erzincan'a kadar geldi. Ancak 1917 Bolşevik İhtilâli ile Rus ordusu bu topraklardan çekilmek zorunda kaldı. Bölge Ermeni ve Gürcü asker ve çeteleri tarafından kontrol edilmeye başlandı. Bu arada yerli halkın ileri gelenleri arasında teşkilâtlanma faaliyetleri arttı. Ahıskalılar da teşkilatlanarak Ocak 1918'de Kars'ta kurulan Cenûb-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti'ne katıldı. Birkaç ay sonra bu hükûmet, İngilizler tarafından yıkıldı. Bu dağılmayı fırsat bilen Gürcüler, Ahıska'ya hücum edince çatışmalar başladı. Bu çatışmalara müdahale eden İngilizler, Ahıska, Posof, Ardahan ve Artvin'in Gürcüler tarafından işgal edilmesini sağladılar. Nihayet Türkiye ile Bolşevik Hükûmeti arasında 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Antlaşması ile Ahıska ve Batum Sovyet Gürcistan'ına bırakıldı ve bugünkü sınır belirlendi. Bu antlaşma, artık birer Sovyet Cumhuriyeti hâline gelen Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan temsilcilerinin de iştirakiyle aynı senenin 13 Ekim'inde imzalanan Kars Antlaşması ile kesinleşti.

Yusuf Kemal Tengirşek

Moskova Antlaşması 16 Mart 1921'de imzalandı.

Moskova ve Kars antlaşmalarında Sovyet Gürcistan'ına bırakılan ve merkezi Batum olan Müslüman Acaristan'ın statüsü, dış işlerinde Gürcistan'a bağlı, iç yönetimi kendi parlamentosundan sorumlu özerk bir idare olarak belirlendi. Ancak Ahıska ile ilgili farklı bir mülâhazanın dile getirilmediği anlaşılmaktadır. Zamanın Hariciye Vekili ve Moskova Antlaşması'nda Türk heyetinin başkanı olan Yusuf Kemal (Tengirşek), Kars Konferansı'nda Türk heyetinin başkanı olan General Kâzım Karabekir'e çektiği telgrafta, Ahıska Türklerinin hukukunu ihmal edilmemesini istemiş ve şöyle demiştir: "*Gürcülerin bizden isteyecekleri şeylere karşı bizim de onlardan talep edeceğimiz veyahut Gürcistan'da muhafazasına çalışacağımız hukuk meyanında Ahıska ve Borçalı Türklerinin hâlini ve istikbalini unutmamalıyız. Gürcistan, orada bulunan tebamız hakkında bazen pek şiddetli ahkâm va'z ediyor. Vakıa bu umumi ecnebilere şamil bir tedbir ise de bu cihetin de bir çaresini bulursak iyi olur.*"[1] Fakat Karabekir'in eserlerinde bu hususta bir gayretinin olduğuna dair bir işaret görülmemektedir. Ahıska hiçbir hak ve hukuka bağlanmadan Sovyet Gürcistan'ına bırakıldı.

* Gazi Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Görevlisi

1 Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz,* İstanbul 1960, s. 1005.

II. Dünya Savaşı Öncesinde Ahıska'da Sovyetleşme

Ahıska, Sovyet rejiminde bir uyezd (merkezî ilçe) ve buraya bağlı Adigön ve Aspinza gibi iki rayondan (ilçe) ibaretti.

Ahıska, 1921 yılında Sovyet rejimine dâhil olan Gürcistan ile birlikte yeni bir kıskaç içine girdi. Sovyetler Birliği, 1930'lu yıllarda İosif Stalin ve Lavrenti Beriya gibi iki Gürcü'nün eline düşünce Ahıska'da rejimin getirdiği baskılara ayrıca Gürcü baskısı da eklendi. Birincisi, totaliter rejimin insan hak ve hürriyetlerini sınırlandıran sıkı yönetim tarzı, ikincisi, mahallî Gürcü Hükûmeti'nin ırkçı yaklaşımına bağlı uygulamalardı. Vladimir Lenin'in erken bir zamanda ölmesi ve Sovyet İmparatorluğu'nun yönetiminin Gürcü asıllı Stalin'in eline geçmesi, Gürcistan'daki Türklerin hayatını daha da zorlaştırdı.

Sovyetleşmenin en önemli işareti, yegâne parti olan Komünist Partisi'ne üye olmak ve malı mülkü devlete verip orada ırgat olarak çalışmaktı. Buna kısaca "kolhozlaşma" diyebiliriz. Kolhoz, şahsî mülkiyeti ortadan kaldıran, ortak çalışıp ortak üretmeyi ve bölüşmeyi amaçlayan halk çiftlikleridir.

Bütün propaganda ve baskılara rağmen Komünist Partisi'ne üye olma hususunda halkın pek istekli olmadığı anlaşılmaktadır. Bir gazetedeki "Lenin Stalin Partisi" başlıklı haberde şöyle denilmektedir: "*Abastuman'da mobilya fabrikası var ve burada 50 işçi çalışıyor. Bunlardan sadece ikisi parti üyesidir. Ude-Şota Rustaveli Kolhozu'nda da yedi kişi üyelik için müracaat etmiştir.*"[2]

Müslüman bir toplumda aile fertleri haricindeki kimselerle kadın erkek bir arada çalışmanın, yüz göz olmanın, halk psikolojisinde nasıl bir depresyona yol açacağı az çok tahmin edilebilir. Ayrıca bu kolhozlara verilen adlar da dikkat çekicidir: *Karl Marks, Lenin, Stalin, Beriya, Kalinin, Maharadze, Mikoyan, Pravda, Voroşilov, Orconikidze*… Bu adlar, Müslüman Türk ahalinin kültür hayatıyla ilgisi olmayan isimler olup bunların hepsi meşhur Komünist liderlerin isimleridir. Bu kolhozların reisleri olarak da o köyün ileri gelenlerinden biri tayin ediliyordu.[3]

Çarlık zamanında halk, kendi tarlasını ekiyor, biçiyor, bununla birlikte kendi hayvanlarını besleyerek geçimini temin ediyordu. Sovyetler Birliği zamanında, 1920'li yılların sonuna doğru köylerde kolhoz denilen çiftlikler kurulmaya başladı. Halkın kendi toprağını işleme ve kendi malını besleme imkânı elinden alındı. Kapısının önünde küçük bir bostan ve bir iki inek veya koyundan başka herşey devletin denetimindeki kolhozlara devredildi. Fakat halk bu konuda da çekingen davrandı ve kolhoza girmek istemedi. Malını mülkünü kolhoza vermeyenler hem ağır vergi ödüyor hem de her an tutuklanma korkusuyla yaşıyordu.

2 *Adigön Kolhozcusu*, 5.01.1938.
3 *Kızıl Bayrak*, 3.06.1940.

SSRI BAŞ SOVETININ BIRINÇI SESSIJASЬ

1938-çi il janvarьn 12-de Ittifaq Sovetinin içlasь haqqьnda informasija matomatь

ADЬGYN QOLXOZCUSU

DEPUTAT L. P. BERIJANЬN NITQI

Adıgön Kolhozcusu gazetesinde Beriya haberleri

Kolhoza dâhil olma süreci uzun zaman aldı. Bazı yerlerde kolhozlar çok geç kuruldu. Meselâ şu haber 1937 yılına aittir: "*Anda Köyü'nde yeni bir kolhoz kuruldu. Kolhoza Kemal İskenderoğlu, Asker Mevlüdoğlu, Hacı Yusufoğlu, Rıza Veyseloğlu girdiler.*"[4] Bir köyde sadece birkaç aile kolhoza girdi!

Bazı yerlerde de kolhozun kurulmasından yıllar geçmiş olmasına rağmen kolhoza girme müracaatlarının devam ediyor olması ve bunların bir haber değeri taşıması, sürecin ne kadar gönülsüz devam ettiğini göstermektedir. Meselâ şu haber de 1938 yılına aittir: "*Zahan ve Zahanzora köyleri, yaz ekini için yapılan hazırlıklarda yarışa girdiler. Son zamanlarda kolhoza girmek üzere yedi hane müracaat etti.*"[5]

1940 yılına ait bir gazetenin "*Yaşasın Gürcistan'da Sovyet hâkimiyetinin Şanlı 19. Yılı!*" başlığıyla çıkan sayısında Ahıska'da 1937 yılında toplam 45 kolhozun olduğu, bu sayının şimdi 81'e çıktığı haber verilmektedir.[6] Bu haberden kolhozlaşmanın çok zor ve yavaş gittiği anlaşılmaktadır.

Öğretmen Nezire Hanım o günleri şöyle anlatmaktadır: "*Babam, 1924'te Lenin'in davetiyle partili oldu. Tecrübeli bir Komünist olduğundan rayon kolhozlarının kurulması görevini ona verdiler. Bu sebeple ailemiz kolhoz kura kura bu köyden o köye taşınıp durduk. Köylerde kolhozların kuruluşunu tamamladıktan sonra babamı Adigön rayonu hâkimliğine tayin ettiler. Bu görevi 15 Kasım 1944 günü sürgününe kadar devam etti. Ben de hem öğretmenlik hem de Lelivan Köyü kolhozunun muhasebe işlerine bakıyordum.*"[7]

Kolhoz işlerinin çok sağlıklı yürütüldüğü söylenemez. Kolhozlarda ihmal ve yolsuzluk, sık rastlanan sıradan vaka hâline geldi. Bir gazete yazısında, Varhan Köyü'nde Voroşilof Kolhozu muhasebecisi Sütü Mürseloğlu'nun yolsuzlukları ve haksız uygulamaları anlatılmakta, bunun önüne geçilmesi istenilmektedir.[8] Mohe Köyü'ndeki Sa-

4 *Kommunist,* 26.09.1937.
5 *Adigön Kolhozcusu*, 5.02.1938.
6 *Kızıl Bayrak,* 25.02.1940.
7 Nezire Vaçnadze, *Sürgüne Düşen Meshet Kadını Nezire'nin Kitabı,* Tiflis 2006, s. 12-13.
8 *Adigön Kolhozcusu,* 5.02.1938.

Ardahan sınırındaki Ahıska köyleri

bir Kolhozu'nda inşaat malzemelerinin çalınması, Kehvan Köyü'ndeki Kızıl Ordu Kolhozu'nda üç hektar toprağın ekilmeyerek işin ihmal edilmesi, Hona mektebinde bazı eşyaların müdür ve öğretmen tarafından götürülmüş olması, Gortuban Köyü Kızılyıldız Kolhozu'nda hesapların iyi tutulmadığı belirtilmektedir.[9]

O zamanlar Ahıska ve ilçelerinde çıkan gazetelerin hemen her nüshasında böyle haberlere tesadüf edilmektedir. Bir gazetede Torelta Köyü Kolhozu'nda Kemal Ahmedoğlu ve Murteza Meçükoğlu'nun yolsuzluk yaptıkları haberi yer almaktadır.[10]

Aşağı Oşora'da kolhozun onuncu yılında öven manzume şöyledir:

Oşora köyünde kolhoz kuruldu
Köyümüz içinde hayat duruldu
Artıktır kuvvesi kol kanadında
Bülbüller ötüşür güllü bağında.
Köylüler kolhoza hevesle gelir
Kolhozun hürmeti her an yükselir
Kırk beş teserrüfattan yetmişe çattı
O güzel köyümüz birden boy attı.[11]

9 *Adigön Kolhozcusu,* 27.04.1938.
10 *Bağban,* 20.04.1938.
11 *Bağban,* 20 .04.1938.

Birkaç ay sonra aynı gazetede Aşağı Oşora Kooperatifi'ndeki yolsuzluk haberlerine yer verilmektedir.[12] Aynı şekilde Buzmaret Köyü'ndeki kolhozda yapılan yolsuzluklar yine gazetenin haber konusudur.[13] Kisatip Köyü Kolhozu'nda ise kolhoz başkanının kardeşi kolhoz bahçesinde dikilen fidanları çalıp kendi bahçesinde dikmiştir.[14]

O zamanlar Ahıska'da çıkan mahallî gazetelerin verdiği haberlerden halkın malının mülkünün ortak çiftliklere devredildiği ve kolhoz denilen bu çiftliklerde işlerin çok yolunda gitmediği anlaşılmaktadır. Zira kolhozlarda yolsuzluk ve hırsızlık vakaları çok görülmekteydi. Bunun sebebi devletin ferdî mülkiyeti kaldırıp halkın mal varlığına el koyması sonucu başlayan yoksulluktu. Nitekim o yılları yaşayanlar, kolhozculuğun açlık ve sefalete yol açtığını ifade etmişlerdir.[15]

Sovyet rejimi, ilhamını Marks felsefesinden alıyordu. Dolayısıyla devlet, din ve inançlarla da savaşmaktaydı. Halkın dinî duygularını öldürmek için faaliyet yürütmekte ve bu faaliyeti de teşkilâtlarla yapmaktaydı. Rejimin ifadesiyle bu teşkilâtların amacı "mevhumatla mücadele" idi. Yani halkın dinî inançları birer vehimden, kuruntudan ibaretti; devlet bu vehimleri silmeliydi!

Gazeteler, Ahıska ve köylerinde kurulan bu teşkilâtın faaliyetiyle ilgili haberler veriyordu. "Mineze Köyü'nde Kurulan Allahsızlar Teşkilâtı Kendi Başına Bırakılmıştır" başlığı altındaki haberde, teşkilât başkanı olan Şehzade İlyasoğlu'nun üyelerle hiç toplantı yapmadığından ve teşkilâtın çalışmadığından şikâyet edilmekteydi.[16] Aynı şekilde üç ay önce Heg Köyü'nde kurulan Allahsızlar Teşkilâtı da bir kez dahi toplantı yapmamıştı. Yine aynı gazete, Ahıska merkezindeki Azerbaycan Mektebi'nde kurulan Allahsızlar Teşkilâtı'nın beş ay önce kurulduğunu, fakat hiç toplanmadığını haber veriyordu.[17]

Bu olumsuz haberler üzerine Allahsızlar İttifakı, Ahıska'da bir konferans düzenledi. Bu konferansta 15 delege konuşma yaptı, bu konuşmalarda teşkilât şubelerinin ihmalleri şiddetle eleştirildi.[18]

12 *Bağban*, 21.11.1938.
13 *Bağban*, 20.12.1938.
14 *Kızıl Bayrak*, 15.04.1939.
15 S. Celilov, G. Şahin, R. Daşgın, *Muğan'da Yaşanan 5 Yıl*, Bakı 2008, s. 37.
16 *Kızıl Bayrak*, 15.04.1939.
17 *Kızıl Bayrak*, 1.05.1939.
18 *Kızıl Bayrak*, 21.05.1939.

Ahıska-Sahanzora Köyü'nden Müşginaz Hanım oğulları, gelinleri ve torunlarıyla. (Taşkent-1948).

Sovyet Ahıska'sında Sosyal ve Kültürel Hayat

Ahıska'da 1930'lu yıllarda Sovyet eğitim, sağlık ve sosyal düzeni yerleşti. İlk ve ortaokulların yanı sıra sağlık, teknik ve pedagoji okulları açıldı. 1937-1938 öğretim yılında Ahıska Pedagoji Mektebi'nde Ermeni ve Azerbaycan dilleriyle eğitim verildi. Aynı yıl Ermeni bölümüne 40, Azerbaycan bölümüne 76 öğrenci alındı. Ahıska'daki Teknik Ziraat Mektebi'nde 1936-1937 öğretim yılında 260 öğrenci eğitim gördü. Fakat burada karışıklık ve halk düşmanlarının ziyancılığından dolayı birçok öğrenci okulu bıraktı, Gürcü ve Azerbaycan diliyle eğitim yapılan bölümlerde 3. sınıf kapandı.[19] 1938-1939 öğretim yılında Adigön Yatılı Pedagoji Mektebi açıldı ve gazete ilânıyla öğrenci kabul etmeye başladı.[20]

Bu okullarda eğitim, tamamen Komünist rejimin ilkeleri doğrultusunda yapılıyordu. Buna paralel olarak Marksist kültürün yerleşmesi için her vasıta kullanıldı. Okullarda komsomol teşkilâtı mevcut olup konferanslarla parti tarihi ve ideolojisi öğretildi.[21]

Ne var ki, bu okullarda eğitim işleri pek düzenli gitmedi. İdareci ve öğretmenler işlerini ihmal ettikleri gibi bazı köylerde veliler de çocuklarını okula göndermekte tereddüt etti. O zamanki mahallî basın bu konularla ilgili hayli haber yaptı. *Adigön Kolhozcusu* adlı gazetenin "Ders Keyfiyeti Unutulmuştur" başlıklı haberinde, "*Entel Köyü'nde dersler iyi verilmemektedir. Mektep Müdürü Anşa ve Muallim Abdulhamit, vazifelerini yapmamaktadırlar. Üstelik Büyük Smada Köyü'nden gelen talebeler de bu ihmalden zarar görmektedirler*" denildikten sonra Maarif Şubesi'nin bu işle ilgilenmesi istenmektedir.[22]

Bir başka gazete haberinden Aşağı Oşora'daki orta mektepte öğrencilerin yarısının okula devam etmediği, Sahudabel Köyü mektebi müdürünün de vazifesini ihmal ettiği bildi-

19 *Kommunist*, 19.09.1937.
20 *Adigön Kolhozcusu*, 27.04.1938.
21 *Kızıl Bayrak,* 18.03.1941.
22 *Adigön Kolhozcusu,* 15.04.1938.

Bütün ölkələrin proletarları, birləşin!

QIZIL BAYRAQ

Gürc. K(b)P Axalsixe RK-nin və RİK-nin orqanı
„ҚЫЗЫЛ БАЙРАҚ" Орган Ахалцихского РК КП (б) Гр. и РИК-а

4 NOJABR | 1939-İL № 53 (78) | Qiyməti 8 qəp.

SSRİ birinci çağırış baş sovetinin növbədən xarİç beşinci sessijası

1939-cu il oqtjabrın 31-də İttifaq Soveti və Millətlər Sovetinin birgə iclası haqqında

İNFORMASİJA MƏ'LUMATI

Oqtjabrın 31-də axşam saat 7-30 dəqiqədə, Qremldə SSRİ Baş Sovetinin iclaslar zalında, SSRİ 1-ci çağırış Baş Sovetinin növbədənxarİç beşinci Sessijası açılmışdır.

İttifaq Soveti sədri deputat A. A. Andrejev sədrlik edir.

Sessija açılmazdan əvvəl A. A. Andrejev joldaşın təklifi yəra SSRİ Baş Soveti, Qərbi Uqrajna və Qərbi Belorussija xalqlarının qapitalizm əsarətindən azad etmək zamanı Polşa territorijasında elmyş bizim dejüşçülərimizin xatirəsinə ajağa qalxmaqla çejd etmişdir.

Sonra Andrejev joldaş SSRİ Baş Sovetinin növbədənxarİç beşinci Sessijasının açıq elan edir və SSRİ Baş Sovetinin müzakirəsinə verilmiş məsələlərin sijahısını elan edir.

A. A. Andrejev joldaş bildirir ki, Qərbi Uqrajna və Qərbi Belorussija Xalq Məclislərinin səlahijjətdar qomessijaları Moskvaja gəlmiş və SSRİ Baş Sovetinin sessijasında iştirak

2. Qərbi Uqrajna Xalq Məclisinin səlahijjətdar qomissijasının mə'lumatı.

3. Qərbi Belorussija Xalq Məclisinin səlahijjətdar qomissijasının mə'lumatı.

Deputat M. A. Burmistenkonun təklifi yəra SSRİ Baş Soveti palatalar yəra ajrı-ajrı səsə qojmaqla, SSRİ Baş Sovetinin növbədənxarİç beşinci Sessijasının qəbul etdiji gün qaydasının bütün məsələlərinin İttifaq Soveti və Millətlər Sovetinin birgə iclaslarında dinləmilməsini və müzakirə edilməsini qərara alır.

Bundan sonra SSRİ Baş Soveti, Sessijanın gündəliyinin birinci məsələsinin müzakirəsinə keçir.

Uzun, gərultulu ovasija ilə qarşılanmış SSRİ Xalq Qomissarları Sovetinin Sədri və xalq xarİç işlər qomissarı V. M. Molotov joldaş təkumətin xarİç sijasəti haqqında mə'ruzə ilə çıxış etmişdir.

Molotov joldaşın mə'ruzəsi qurtarandan sonra deputat A. A. Quznetsov

Axalsixe şəhər zəhmətkeş deputatları sovetinə seçkilər üçün şəhər seçki qomissijasının həj'ətini təsdiq etmək haqqında

Axalsixe rajon İcraijjə Qomiteti Prezidiumunun qərarı

«Gürcüstan SSR Oblast (Cənubi-Osetija avtonom oblastı), rajon, şəhər, kənd və posjoloq zəhmətkeş deputatları sovetlərinə seçkilərə dair nizamnamənin 44 və 45-ci maddələrinə əsasən, Axalsixe şəhər zəhmətkeş deputatları sovetinə seçkilər üçün şəhər seçki qomissijasının həj'əti, İctimai təşkilatların və zəhmətkeş çemijjətlərinin aşaqıdakı nümajəndələrindən ibarət təsdiq edilsin.

Şəhər seçki qomissijasının sədri—Mixeev Arşaq Xristaforoviç at şojdan sənaje işçiləri həmkarlar İttifaqı təşkilatı tərəfindən.

Şəhər seçki qomissijasının sədrinin müavini—Abəşarjan Xosrovaduxt Ivanovic tibbi sanitar işçiləri həmkarlar ittifaqı təşkilatı tərəfindən.

Şəhər seçki qomissijasının katibi — Sevastov Vasilij Ivanoviç Axalsixe rajon qommunist təşkilatı tərəfindən.

Şəhər seçki qomissijasının yzvləri: Moseşov Vahan Manuçoviç tibbi-sanitar işçiləri həmkarlar ittifaqı təşkilatı tərəfindən.

Gegeqava Nina Ieremejevna Axalsixe rajon qomsomol təşkilatı tərəfindən.

Xaçabəjan Sergej Abəqaroviç dəqmə'dən sənaje işçiləri həmkarlar ittifaqı təşkilatı tərəfindən.

Ciflikjan Jeniqja Jenoqoviç qustar sənaje Axalsixe şəhər „Molot" arteli tərəfindən.

Qalamaqarova Arpenik Qarapetovna şəhər Apteqinin işçi və qulluqçuları tərəfindən.

Qaneaveli Qetevana Iosiforna orta və ibtidai məktəblər həmkarlar ittifaqı təşkilatı tərəfindən.

Axalsixe RİQ-nin sədri vəzifəsini ifa edən V. LOMSADZE

Axalsixe RİQ-nin katibi vəzifəsini ifa edən S. DUROŞLİŞVİLİ

Axalsixe, şəhəri.
3 nojabr 1939 cu il.

Axalsixe rajon zəhmətkeş deputatları sovetinə seçkilər üçün seçki oqruqları haqqında

Axalsixe rajon İcraijjə qomiteti prezidiumunun qərarı

«Gürcüstan SSR Oblast (Cənubi-Osetija avtonom oblastı), rajon, şəhər, kənd və posjoloq zəhmətkeş deputatları sovetlərinə seçkilərə dair nizamnamənin 35-ci maddəsinə əsa-

binası. İhatə edir: Saqzəqo kyçəsi tamamilə, M. Taxaqaja kyçəsi 2-dən 50 nömrəjə kimi, Berija kyçəsi 36-dan 64 və 49-dan 79 nömrəjə kimi, Mardaeajsqaja kyçəsi №17, a/Çaparidz

Kızıl Bayrak gazetesinin 4 Kasım 1939 tarihli nüshası

rilmektedir.[23] Bu arada bazı köylerde Savadsızlığı Lağvetme (cehaleti yok etme), yani okuma yazma kurslarının açıldığı görülmektedir. Kurslara kadınlar da gitti. Bu kadınlardan Mohe Köyü'nde yaşayan Güneş Seferkızı artık gazete bile okuyabiliyordu. Güneş Hanım diğer kadınlara örnek gösterildi.[24] Diğer taraftan bazı haberler, bu kurslara tayin edilen öğretmenlerin cahilliğinden şikâyet etmektedir. Bir gazete, "Savadsız Muallim" başlığı altında şu ifadelere yer vermektedir: "*Hırtız'daki kursa muallim tayin edilen Zübeyde Karaçova cahil biridir. Kursa gelenleri evlerine göndermektedir. Kurs müdürü de bundan rahatsız olmamaktadır!*"[25]

Cehaleti yok etmek için mücadele edilse de asıl yapılan iş, halkı tarihî köklerinden koparma ameliyesiydi. Halkın aydınlatıldığı ileri sürülerek mevcut rejim ve bilhassa da bu rejimin dayandığı Marksist felsefe yerleştirilmeye çalışıldı. Millî ve manevî değerlerinden tecrit edilmiş yeni bir insan tipi, yani Sovyet tipi insan meydana getirilmek istendi. Amaç gerçekten halkın aydınlanması olsaydı ilim ve irfan sahibi insanlar yok edilmezdi. Nitekim insan tabiatına aykırı olan bu rejim ancak 70 sene ayakta kalabildi, 1990'dan itibaren sahneden çekildi.

Gazete sayfalarında Ahıska'da sağlık ve sosyal yardım alanında yapılanlarla ilgili bilgiler de vardı. Verilen haberlere göre şehir merkezinde 75 yataklı bir hastahane ve 12 eczane bulunuyordu. Tıbbî Bacılar Mektebi adıyla bir sağlık okulu açıktı. Rusça ve Azerbaycan dili bölümleri vardı. Bu okula yedi kız öğrenci devam etti.[26] Diğer taraftan çok çocuklu annelere devlet yardım etti, bu yardımı hak eden yedi-sekiz çocuklu annelerin listesi de zaman zaman gazetelerde yer aldı. Meselâ bir gazetedeki listeden sadece Türk isimlerine dikkat çekmek için şu kadınları örnek verebiliriz: Telli, Nargözel, Gülli, Zeycan, Almas, Sultan, Çiçek, Şeker, Gülhanım, Altun, Züleyha, Senem, Mehteber, Güneş…[27]

23 *Bağban*, 20.12.1938.
24 *Adigön Kolhozcusu*, 15.04.1938.
25 *Sosializm Kendi*, 21.01.1939.
26 *Kommunist*, 26.09.1937.
27 *Kızıl Bayrak*, 15.06.1940.

Ahıska'da mahallî gazeteler, konferanslar, tiyatro vb. gibi kültür hayatına dair çeşitli faaliyet de vardı. Başta Komünist önderler olmak üzere ünlü şair ve yazarlarla ilgili programlar yapıldı, konferanslar düzenlendi. Bazı gazeteler sayfalarında tamamen başta Lenin, Stalin ve Beriya olmak üzere Kalinin, Sasonlu David, Çaykovski, Puşkin ve Şota Rustaveli'den bahseden yazılar yayımlandı. Bilhassa "Kardaş Ermeni halkının büyük kahramanlık destanı Sasonlu David" ile ilgili methiyeler dikkat çekicidir. Genel olarak herşeye Stalin'in hâkim olduğu görülmektedir. Öyle ki, edebiyat sayfalarında dahi onun methiyelerine yer verilmiştir. Binali Bakunov imzalı bir methiyede Stalin adeta tanrılaştırılmaktadır:

Sensin dudaklarda sensin dillerde
Sensin gonca gonca açan güllerde
Sensin büyük dahi Stalin ata
Sensin kuvve veren bu kâinata.[28]

Yine aynı kişinin kaleminden çıkan ve halk şiirinde dudakdeğmez olarak bilinen türde yazılan bir manzumede şöyle denilmektedir:

Çar elinde halk inilti çekerken
Sızlayarken kanlı yaşlar tökerken
Yoldaş Lenin yetişti dâda geldi
Dahi Stalin de feryada geldi.[29]

Sözleri S. Rüstem'in olup Ü. Hacıbeyov tarafından bestelendiği kaydedilen şiirin ilk bölümü şöyledir:

Selam sana, selam sana
Verdin bize ilham Stalin
Ülkelerin şanı rehberi
Adın olmuş diller ezberi
Geçerik yolunda biz candan
Selam sana Azerbaycan'dan.[30]

Memmed Şafak imzasıyla çıkan ve *Mektepliler İçün Nağme* başlığını taşıyan beş kıtalık bir şiirin iki kıtası şöyledir:

Adın ezber dilimizde
Can Stalin aziz ata!
Çaban senden ışık alır
Sen güneşsin kâinata.
Çiçeklenen Sovyet yurdu
Senden daim kuvvet alır
Stalinci Kızıl Ordu
Kuvvetiyle dağlar yarar.[31]

O yıllarda Ahıska'da tiyatro kültürü de gelişti. 1934'te Adigön Türk Tiyatrosu kuruldu ve faaliyete başladı. Borçalı aydınlarının da desteğini alan bu tiyatro, yalnız Ahıska'da değil, Tiflis ve Borçalı'da da sahneye çıktı.[32] Diğer taraftan Tiflis Devlet Azerbaycan Dram Tiyatrosu Adigön'e gelerek burada günlerce kaldı ve birçok eser sahneye koydu.[33] Şehirde olduğu gibi köylerde de bazı oyunlar sahnelenmekteydi. Bununla ilgili bir haberde Sakunet Köyü Orta Mektebi öğretmenlerinin *Adalet Kapıları* ve *Ağaç Gölgesi* adlı oyunları, Blorza Köyü'nde de *Ağaç Gölgesi* oyununun sahnelediği bilinmektedir. Bu oyun 550 kişi tarafından seyredildi. Rol alan öğretmenlerin biri kadın dördü erkekti.[34]

O zamanlar Ahıska'nın yerli Türk ahalisi, Azerbaycanlı olarak tanımlanıyordu. Hâlbuki bu halk kendini Türk olarak biliyor ve kendini Türk olarak ifade ediyordu. Fakat devlet, onları Türk olarak kabul etmiyordu. 1928'den itibaren onlar Azerbaycanlı da değil, Gürcü olmaya zorlandılar. Onlara Gürcü aile adları ve Gürcü dili zorla kabul ettirilmeye başlandı. Fakat Türklerin büyük çoğunluğu kendi dil ve milliyetini değiştirmedi. Bazıları bu ağır şartlara dayanamayarak aile adını değiştirmek zorunda kaldı. Meselâ Nadiregil/Nadiradze, Lomiyagil/Lomidze, Zelagil/Zeladze oldu![35]

Ahıska, Adigön ve Aspinza'da çıkan gazeteler önceleri Latin harfleriyle ve Azerbaycan Türkçesiyle çıkıyordu. Okullarda da Azerbaycan Türkçesiyle eğitim yapılıyordu. Ders kitapları da böyleydi. Burada öğretmenlerin çoğu ve basın işlerini yürütenler genellikle Borçalı Türkler idi.

Mahallî gazeteler Ahıska merkezinde *Kommunist (1930-38)*, *Kızıl Bayrak (1938-44);* Aspinza'da *Bağban (1933-40)*, *Sosyalizm Kendi(1940-44)*; Adigön'de *Kızıl Rençber* (1933-36), *Adigön Kolhozcusu (1936-44)* gibi adlarla çıkıyordu.[36] Bu gazeteler Kiril harflerinin de görüldüğü Azer-

28 *Kızıl Bayrak,* 27.09.1939.
29 *Kızıl Bayrak,* 4.11.1939.
30 *Adigön Kolhozcusu,* 15.04.1938.
31 *Kızıl Bayrak*, 21.06.1940.
32 Abbas Hacıev, "Adigön Türk Tiyatrosu", *Bizim Ahıska Dergisi*, No. 9, Kış 2008.
33 *Adigön Kolhozcusu*, 27.04.1938.
34 *Kızıl Bayrak*, 18.03.1941.
35 Alipaşa Ensarov, *Mehseti Türklerin Faciası*, Dideginler, Bakı 1990, s. 203-211.
36 Razim Memmedli, *Gürcistan'da Neşrolunan Azerbaycan Dilli Metbuat*, Bakı 1995.

Ömer Faik Numanzade 1934 yılında Borcomi'de eşi ve çocuklarıyla birlikte

baycan Latin alfabesiyle ve Azerbaycan Türkçesiyle yayınlanmaktaydı. Hiçbirinde Ahıska halkının Türk olduğu veya dilinin Türkçe olduğuna dair bir ifadeye rastlanmıyordu. 1940 yılında gazeteler artık Latin alfabesinden Rus-Kiril yazısına geçti. Bu yeni yazının halka öğretilmesi için basın da büyük çaba sarf ediyordu. "Yeni Azerbaycan Elifbası" denilen Kiril alfabesini yaymak için köylerde kurslar açılıyor ve gazetelerde de çeşitli alıştırmalar yayımlanıyordu.[37] Bu gazeteler 1941'den itibaren Kiril harfleriyle Türkçe ve Gürcü alfabesiyle Gürcüce olmak üzere iki dilde çıkmaya başladı.[38] Aspinza'da çıkan *Sosyalizm Kendi* gazetesi Türkçe-Gürcüce olarak yayımlandı.

1940 yılından itibaren alfabe değişikliklerinin yanı sıra yer adlarında da değişiklikler yapıldı. Meselâ Türkçe bir isim taşıyan Ağbulak Köyü'nün ismi yerine Gürcüce bir isim olan Tetrisharo kullanılmaya başlandı. Bu isim değişikliğine dair kararın altında 19 Ekim 1940 tarihi ve imza yerinde Gürcistan SSC Prezidenti F. Maharadze ile Genel Sekreteri V. İgnataşvili'nin adları bulunuyordu.[39]

1930'lu yıllar Ahıska Türkleri için en sıkıntılı yıllardı. Türkiye'de akrabası olanlar "tehlikeli" olarak görüldüğü gibi hâli vakti yerinde olanlar da kulak/zengin, halk düşmanı, hain ilân edilerek takip ediliyordu. Tutuklanıp götürülenlerin bazıları Sibirya'ya sürülüyor, hapse atılıyor, bazıları da öldürülüyor veya namsız nişansız kayboluyorlardı. I. Dünya Savaşı'nda Ruslara esir düşen askerlerimizin Sibirya'da rastladıkları Ahıskalılar işte bunlardı.[40]

Komünist rejimin ilk zamanlarında Tiflis'teki Revkom'un önemli on isminden biri olan Ahıskalı meşhur yazar Ömer Faik Numanzade (1872-1937) kurşuna dizildi ve meşhur halk şairi Muhammed Sefilî de alıp götürüldükten sonra bir daha kendisinden haber alınamadı.[41]

Bazıları bu baskılara tahammül edemeyerek sınırı aşıp Türkiye'ye kaçtılar. Bunlardan biri olan Ağabey Aslan'ın çok enteresan kaçış hikâyesi vardır.[42] Bu kaçışlar da kolay olmadı, kimisi sınırda vuruldu, kimisi yakınlarından ayrı düştü. Türkiye'ye gelmeyi başaranlar Kars, Ağrı ve Muş'ta iskân edildiler.

Bu değişiklikler bölgede yakında yapılacak bir etnik temizliğin habercisi idi. Nitekim bölgenin Türk ahalisi 1944 yılı kışında topyekûn sürgün edildi.

37 *Kızıl Bayrak*, 9.07.1940.
38 *Kızıl Bayrak*, 25.02.1941.
39 *Kızıl Bayrak,* 28.10.1940.
40 Hüsamettin Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, İstanbul 1975, s. 54.
41 Yunus Zeyrek, *Ahıska Araştırmaları,* Ankara 2006, s. 102, 291.
42 Yunus Zeyrek, "Belgeleri ve Tanıklarıyla Ahıska Türklerinin Göçleri", *Türk Dünyasında Göç ve Sürgün*, yay. haz. N. Sarıahmetoğlu - İ. Kemaloğlu, İstanbul 2015, s. 163-192; Y. Zeyrek, *Ahıska Gül İdi Gitti*, Ankara 2015, s. 80-82.

Savaşa Doğru

Eskiden olduğu gibi Sovyet rejimi zamanında da Ahıska Türkleri askere alınmamaktaydı. Fakat savaş başlar başlamaz 1939 yılından itibaren bölgeden asker toplanmaya başlandı. SSCB'nin çıkardığı askerlik kanununa göre vatanı savunmak her vatandaşın mukaddes borcuydu. Bu sebeple işçi ve köylü herkes Kızıl Ordu'da askerlik vazifesini yapmalıydı. Andı bozmak, düşman tarafına geçmek, devletin savunma gücüne zarar vermek, casusluk, en ağır cinayet olarak değerlendirilmekte ve şiddetle cezalandırılmaktaydı. SSCB'nin bütün vatandaşları, ırk, milliyet, din farkına, tahsil derecesine, sosyal geçmişine bakılmayarak SSCB silâhlı kuvvetlerinde askerlik hizmeti yapmak zorundaydı.[43]

Ahıska'da mahallî gazeteler vasıtasıyla çokça propaganda yapıldı ve herkes vatan müdafaasına çağırıldı. "Ahıska rayonunun gençleri çağırışa hazırdır" başlıklı haberde özetle şöyle denilmektedir: "*Ahıska rayonunun emekçileri, SSCB Millî Savunma Bakanı Mareşal Voroşilov Yoldaş'ın işçi köylü Kızıl Ordu'suna çağırışıyla ilgili emrini büyük ruh yüksekliği ile karşıladı*." Bu konuyla ilgili çıkan kanun da halk arasında konuşulmakta, genç savaşçıların ana babaları, Rayon Askerlik Şubesine giderek çocuklarının orduya alınması için ricada bulunmaktadırlar. Çocuklarının Kızıl Ordu saflarında yer alıp vatan savunmasına katılmalarından şeref duyduklarını belirtmektedirler. Ahıska Askerlik Şubesi, 1918-1919 doğumlu olanlarla belli sebeplerle geçen yıllarda çağrılmayan daha büyük vatandaşların da askere çağrılmasıyla ilgili emir yayımladı. Rayonda genç savaşçıların Kızıl Ordu'ya çağrılması 21 Eylül'de başladı. 19 yaşını dolduranlarla orta mektebi bitiren 18 yaşındakiler askerlik vazifesine tâbi kılındı."[44] Neredeyse köylerde yaşlılardan başka erkek nüfus kalmadı. Tarla, bağ ve bahçelerde her türlü işleri kadınlar yapıyordu.

Savaş Yılları

II. Dünya Savaşı, hayat şartlarının çok ağır olduğu, emsali görülmemiş baskıların yaşandığı Ahıska'ya bir karabasan gibi çöktü. O zamana kadar elde avuçta olan herşeyini devlete vermiş olan halktan şimdi can istenmekteydi. Millî varlığı tanınmamasına rağmen Ahıska Türkleri "vatan savunması" adı verilen savaşa bütün varlığıyla iştirak etti.

Askere gitmeyi teşvik ve asker analarını tesellî etmek için olsa gerek, mahallî gazetelerde çeşitli manzumelere rastlanılmaktadır. Bunlardan Hasanzade Afak imzalı bir manzumede şöyle denilmektedir:

Dinle oğlum! Otur dinle kalpten çıkan sözümü,
Nice ana nasihata borçlu bildim özümü,
Sen giderken ben ağlamam, yaş bürümez gözümü,
Çünkü seni öz elimle gönderirim orduya.
Sen orduya gitmelisin, çünkü ordu bizimdir,
Yurt koruyan olmalısın, Sovyet yurdu bizimdir,
Koyma halkım dertli olsun, onun derdi bizimdir,
Bak bununçün seni balam gönderirim orduya.[45]

"Faşist Yırtıcılarına Aman Yoktur" başlıklı bir haberde, "*Rayonumuzun bütün emekçilerinin kalbinde, yırtıcı Almanya faşizmine karşı kin ve nefret aşıp taşıyor!*" denildikten sonra Azgur'da yapılan ve 350 kişinin katıldığı bir miting haberi verilmekteydi. Muallim Allahverdi Ağaev bir konuşmasında "*Biz, Büyük Stalin çağırdığı takdirde öz canımızı vermeye hazırız*" diyerek halkın teşvik edilmesi sağlanmak istendi. Miting, Azgurluların, "*Stalin uğruna! Vatan uğruna! Uraaa!*" sadalarıyla sona erdi.[46]

Ahıska halkı "vatan savunması"na canı gönülden iştirak etti, eli silâh tutan çocuklarını cepheye gönderdi ve memlekette kalan aileler de elden gelen her türlü desteği verdi. *Kızıl Bayrak* gazetesi, "Ahıska rayon emekçilerinin büyük vatanperverlik teşebbüsü" başlığıyla verdiği haberde halkın cepheye yardım etmesi konu edilmektedir: "*Ahıska'da bütün köylü ve işçiler, Stalin'in büyük Ekim Sosyalist Devrimi'nin 25. yıldönümünde cephelere yardım için 3.178.079 Manat'tan fazla para topladı. Ayrıca Azgur, Kılde, Tsuhrut, Uravel, Zigila, Agara, Boga, Vale, Orpola kolhozlarında her birinde 50.000 Manat üzerinde para toplandı. Cağısman'da 100.000, Kılde'de 378.000 Manat para toplandı. Aynı haberde bazı şahısların kendi adına 2.000 Manat verdiği de ilâve edilmiştir.*"[47]

Savaş zamanı Ahıska halkı bütün baskılara rağmen devlete yüz çevirmedi, fırsattan yararlanma yoluna gitmedi ve vatandaşlık vazifelerini fazlasıyla yerine getirdi. Halk arasında ordu için her türlü yardım toplandı. Herkes elinden geleni

43 *Kızıl Bayrak*, 15.09.1939.
44 *Kızıl Bayrak,*15 .09.1939.
45 *Kızıl Bayrak*, 21.10.1939.
46 *Kızıl Bayrak*, 26.06.1941.
47 *Kızıl Bayrak*, 30.01.1943.

yaptı. Hatta elindeki bütün birikimini verdi. Binlerce çocuğunu feda eden Ahıskalılar, askerin yiyeceği ve giyeceğini de unutmadı. Sırtından paltosunu, ayağından ayakkabısını çıkarıp yardım kampanyalarına katılanlar oldu.[48]

Kırgızistan'da sürgünde yaşayan bir yaşlı hanım orduya yardım konusunda şöyle diyordu: "*Savaş zamanı bizim küçücük köyümüz Çunta'dan orduya 13 ton fasulye gönderdik.*"[49]

Askerin giymesi için çorap, fanila, kazak, eldiven, iç çamaşırı toplandı. Kızlar kadife parçalarından tütün kesesi ve mendil dikip belki cephedeki yakınlarına, kardeşine veya nişanlısına nasip olur diye üstüne renk renk iplikle isimlerini yazıp veriyorlardı. Ancak varını yoğunu verdikleri o ordunun kendilerini topyekûn yurtlarından sürüp atacaklarını kim bilebilirdi.[50]

Ahıska'dan ne kadar insan cepheye gitti? Bu konuda henüz resmî bir belgeye rastlayamamış olsak da eldeki bazı verileri değerlendirebiliriz. Bunlardan biri merhum Şamil Gurbanov'un verdiği rakamdır. O, *Trud* ve *İzvestiya* gazetelerini kaynak göstererek Ahıska'dan cepheye çoğu gönüllü olmak üzere 40.000 kişinin gittiğini, 25.000'inin cephelerde hayatını kaybettiğini belirtmektedir.[51]

Resmî olmasa da elimizde de bazı listeler bulunmaktadır. Bu listeler köylüler tarafından hazırlanmıştır. 1938-1944 yılları arasında kendi köylerinden kimlerin cepheye gittiğini ve kimin dönüp kimin dönemediği belirtilmiştir. Bu listelerden birkaç köye ait rakamlar şöyledir:

Köyün Adı	Cepheye Giden	Cepheden Dönen
Gomoro	64	9
Orçoşan	35	12
Hero	151	67
Zanav	153	59
Zarbastuban	32	14
Dersel	45	17
Adigön	39	5
Gortuban	90	27
Zeduban	97	26
Bennara	28	7
Gorgul	43	11
Tsre	77	30

48 Alipaşa Ensarov, *Mehseti Türklerin Faciası*, Diderginler, Bakı 1990, s. 203-211.
49 Yunus Zeyrek, *Ahıska Araştırmaları*, s. 335.
50 Nezire Vaçnadze, *Sürgüne Düşen Meshet Kadını Nezire'nin Kitabı,* s. 16.
51 Şamil Gurbanov, *Mehseti Türkleri*, Diderginler, Bakı 1990, s. 191-200.

Bu tablodan cephelere gidenlerin aşağı yukarı yarısından fazlasının dönemediği anlaşılmaktadır. Dönenlerin birçoğu sakattır. Maalesef bunlarla ilgili bilgilerimiz de sınırlıdır. Zira bu muharebede kimi gözünü, kimi kolunu, kimi bir veya iki bacağını birden kaybetmiştir.

O zaman Tiflis-Batum demiryolunun bir kolu, Ahıska'ya 65 kilometre mesafedeki Borcomi'ye ulaşmaktaydı. Savaşın sonuna doğru 1943 yılında Ahıska'yı Borcomi'ye bağlayan demiryolunun inşaatı başladı. Bu inşaatta çocuk denecek yaştaki gençler ve yaşlılar çalıştı. Zira diğerleri cephedeydi. Bu yol stratejik öneme sahipti. Savaş buralara yayıldığı takdirde bu yola ihtiyaç olacağı söyleniyordu. 1944 Ekim'ine kadar inşaatın tamamlanması istendi. Hâlbuki 1943 yılı başlarında Alman ordusu Stalingrad'da teslim oldu. Buralara yayılacak bir savaştan söz edilemezdi. Demek ki, Ahıska halkının sürgün plânları daha o zamanlar, hatta belki daha önce yapılmıştı. Bu yol inşaatında çoluk çocuk yarı aç yarı tok, gece gündüz demeden çalıştırıldı. Hasta olanlara bakılmadı. Çok sayıda insan hayatını kaybetti.[52]

Sürgün

Ahıska Türkleri bütün fedakârlık ve cömertliklerine rağmen kaderleri önceden belirlenmişti. Malını mülkünü devlete verse, onun için çalışsa, Stalin'in ordusuna katılıp ölse, yiyeceğini ve giyeceğini cepheye gönderse de önceden verilmiş olan kararı bozamayacak, bir kış gecesi topyekûn vatanlarından sürüleceklerdi. Ahıska halkı, hiçbir yerde eşi benzeri görülmemiş bir anlayışın pençesindeydi. Savaşta düşmana esir düşen bir askerin ailesi,yurdundan sökülüp sürgün edilir mi? İşte büyük sürgünden önce böyle sürgünlere de duçar oldu. Meselâ devlet, yeni evlenmiş bir genci askere aldı ve bu genç kayboldu. Onun memlekette bıraktığı henüz ilk bebeğini dünyaya getirmiş olan genç karısı ise bebekle birlikte sürgüne gönderildi.[53]

Devlet Savunma Komitesi adına Stalin tarafından imzalanan 31 Temmuz 1944 tarihli karara göre 20 Eylül'de Ahıska ve köyleri Kızıl Ordu birlikleri tarafından kontrol altına alındı, köy ve kasabalarda giriş çıkışlar sınırlandırıldı. 14-15 Kasım gecesi köylere giren askerler, Stalin'in söz konusu kararını tebliğ ettiler ve herkesin bir iki saat içinde

52 Nezire Vaçnadze, *Sürgüne Düşen Meshet Kadını Nezire'nin Kitabı,* s. 15.
53 Nezire Vaçnadze, *Sürgüne Düşen Meshet Kadını Nezire'nin Kitabı,* s. 33-34.

Sürgüne giden bir gelin ve kucağında çocuğu

hazırlanmasını istediler. Kamyonlarla demiryolu boylarındaki katarların yanına taşınan halk, hayvan vagonlarında Orta Asya'ya doğru yola çıkarıldı.[54] Bir buçuk, iki saatte köylerinden boşaltılan halk, birkaç ay süren ölüm yolculuğu sonunda sürgün yerlerine ulaştı. Bu yolculuk sırasında binlerce insan soğuk, açlık ve hastalıktan öldü. Bu ölüler askerler tarafından alınarak araziye bırakıldı.

Bu uzun yolculuktan sağ kalanlar, gittiği yerlerde sıkıyönetim rejimine tâbi tutuldu. İzin almadan üç kilometreden uzağa gidilemiyordu. Öyle ki, neredeyse hayatın her zarureti izne tabiydi. İster sağlam ister sakat herkesin 15 günde bir karakolda imza atmak mecburiyeti vardı. Bu kurala uymayanlara 25 yıl Sibirya sürgünü cezası veriliyordu. Hastası olanlar onu sırtında taşıyarak imza attırıyorlardı. Savaşta belkemiği kırılmış ve ayakları tutmayan sakat bir adamı, sırtında trene bindiren karısı, aynı şekilde 15 günde bir karakola götürüp getiriyordu.[55] Bu muamele tam 12 sene devam etti. Stalin'in ölümünden sonra, 1956 yılında bu uygulama kaldırılsa da vatana dönüş yolu hiçbir zaman açılmadı.

54 Yunus Zeyrek, *Ahıska Gül İdi Gitti,* Ankara 2015, s. 83-89.
55 Nezire Vaçnadze, *Sürgüne Düşen Meshet Kadını Nezire'nin Kitabı,* s. 40.

Sonuç

Ahıska Türkleri, "vatan için" savaştı ve saflarında bulundukları ordunun galibiyetine rağmen vatanlarını kaybettiler. Yani II. Dünya Savaşı'nın galibi olan ordunun içinde kahramanca dövüşen, hatta zafer madalyaları alan Ahıskalı askerler, savaşın mağlûbundan daha çok kayıp verdiler.

15 Kasım 1944, Ahıska Türklerinin tarihinde kara bir gündür. Bu sürgünün sorumluları yıllar sonra öldüler ve sürgünün üzerinden uzun süre geçse de Ahıska Türkleri Ahıska'ya dönemediler. Şimdi onlar birçok ülkede dağınık bir hâlde hayat mücadelesi vermektedirler. Ruslar ve Gürcüler ise bu acının dindirilmesi için bugüne kadar ciddi bir girişimde bulunmadılar. Bu sebepledir ki, her iki devlet bu insanlık ayıbını, bir yüz karası olarak taşımaktadır.

Kaynakça

Celilov, S. - Şahin, G. - Daşgın, R., *Muğan'da Yaşanan 5 Yıl,* Bakı 2008.

Ensarov, Alipaşa, "Mehseti Türklerin Faciası", *Diderginler,* Bakı 1990.

Gurbanov, Şamil, "Mehseti Türkleri", *Diderginler,* Bakı 1990.

Hacıev, Abbas, "Adigön Türk Tiyatrosu", *Bizim Ahıska Dergisi*, IX (2008).

Karabekir, Kâzım, *İstiklâl Harbimiz,* İstanbul 1960.

Memmedli, Razim, *Gürcistan'da Neşrolunan Azerbaycan Dilli Metbuat*, Bakı 1995.

Tuğaç, Hüsamettin, *Bir Neslin Dramı,* İstanbul 1975.

Vaçnadze, Nezire, *Sürgüne Düşen Meshet Kadını Nezire'nin Kitabı*, Tiflis 2006.

Zeyrek, Yunus, "Belgeleri ve Tanıklarıyla Ahıska Türklerinin Göçleri", *Türk Dünyasında Göç ve Sürgün*, yay. haz. N. Sarıahmetoğlu - İ. Kemaloğlu, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 2015.

Zeyrek, Yunus, *Ahıska Araştırmaları,* Ankara 2006.

Zeyrek, Yunus, *Ahıska Gül İdi Gitti,* Ankara 2015.

Gazeteler (Muhtelif Nüshaları)

Adigön Kolhozcusu

Bağban

Kızıl Bayrak

Kommunist

Sosializm Kendi

Azerbaijan
International boundar
National capital
Railroad
Road
0 25 50 Kilometers
0 25 50 Miles
Lambert Conformal Conic Projection, SP 38 20 N
RUSSIA
GEORGIA
IRAN
Caspian Sea
Caspian Sea
Nagorno-Karabakh
Lake Urmia
Sunzha
Sulak
Kur
Samur
Qanıx Alazani
Şämkir Su Anbarı
Mingäçevir Su Anbarı
Kür (Kura)
Aras
Qarasu
Sevana Lich
Rüd Talkheh
Boundary not neces
Groznyy
Gudermes
Nazran'
Magas
Vladikavkaz
Khasavyurt
Kizilyurt
Makhachkala
Kaspiysk
Buynaksk
Botlikh
Izberbash
Levashi
Kumukh
Mamedkala
Derbent
Akhmeta
T'elavi
Lagodekhi
Sagarejo
Rust'avi
Tsnori
Balakän
Zaqatala
Tsit'eli Tsqaro
Dedop'-listsqaro
Qax
Şäki
Ayrum
Ağstafa
Qazax
Tovuz
Ijevan
Şämkir
Näbiağali
Dal'mamedli
Gäncä
Xanlar
Daşkäsän
Artsvashen
Sevan
Vardenis
Martuni
Sot'k'
Kälbäcär
Mingäçevir
Xanabad
Yevlax
Goranboy
Tärtär
Bärdä
Mardakert
Ağdam
Xankändi
Şuşa
Xocavänd
Füzuli
Laçın
Goris
Şahbuz
Naxçıvan
Kapan
Culfa
Ordubad
Jolfä
Meghri
Zängilan
Khodä Äfarin
Ahar
Marand
Şüfiän
Tabriz
Sarab
Bostänäbäd
Oguz
Qäbälä
İsmayıllı
Göyçay
Läki
Ucar
Zärdab
Ağcabädi
Yalama
Xudat
Kasumkent
Qusar
Quba
Xaçmaz
Däväçi
Siyäzän
Xizi
Sitaçay
Sumqayıt
Shemakha
Märäzä
Ağsu
Kürdämir
Biläcäri
Baku
Primorsk
Sängäçal
Qobustan
Qazimämmäd
Sabirabad
Saatlı
İmişli
Karadonly
Qaraçala
Äli-Bayramli
Alät
Pirsaat
Abşeron Yasa
(Apsheron Pen
Marakya
Salyan
Pärsabäd
Biläsuvar
Chälmeh Kandī
Aşländüz
Cälilabad
Prishibinske
Masallı
Yardimli
Port-İliç
Länkäran
Lerik
Astara
Ästärä
Bankä
Neftçala
Ardabil
Sīādūn
Qareh 'od Dīn
Yeghegnadzor
Sädärak
Aras
Qareh Su
Kür
RR closed
RR closed

II. DÜNYA SAVAŞI'NDA AZERBAYCAN VE AZERBAYCAN TÜRKLERİ

Prof. Dr. Nesrin SARIAHMETOĞLU*

Giriş

II. Dünya Savaşı 1 Eylül 1939'da Almanya'nın Polonya'ya saldırması ile başladı. Polonya'nın bağımsızlığı ve toprak bütünlüğüne 31 Mart 1939'da resmî bir belgeyle garanti veren İngiltere ve Fransa, 3 Eylül'de Almanya'ya savaş ilan ettiler. Böylece II. Dünya Savaşı başlamış oluyordu. Almanya, SSCB ile 23 Ağustos 1939'da yaptığı anlaşmaları bozarak 23 Temmuz 1941'de SSCB'ye de saldırdı.[1]

Barbarossa planına göre Alman ordusu kışa kadar Arhangelsk-Astrahan hattına çıkmalıydı. Azerbaycan'ın ise Almanya'nın işgal planında özel bir yeri vardı. Bilhassa Bakü'nün ham madde kaynaklarının zenginliği, stratejik ve jeosiyasî konumu Almanya'nın dikkatini çekiyordu. Planlarını hayata geçirmeyi başaran bir Almanya için, Bakü petrolünden istifade ederek bütün Doğu'yu istila etmek en önemli amaçtı.[2]

Bu çalışma II. Dünya Savaşı'nda Azerbaycan'ın ve Azerbaycan Türklerinin ön ve arka cephede oynadıkları rolü, savaşın kaderini belirleyen Bakü'nün stratejik önemini ve savaş sırasında Sovyet ordusunda çarpışan Azerbaycan Türklerinin durumlarını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bununla birlikte Stalin'in uyguladığı sert politikalarla birçok kişinin saf değiştirerek Alman ordusunda yer almasının sosyolojik ve psikolojik sebepleri, oluşturulan lejyonların mahiyeti ve savaştaki etkinlikleri de değerlendirilecektir. Böylece adına "Büyük Vatan Muharebesi" denilen II. Dünya Savaşı'nın gerek SSCB genelinde gerekse Azerbaycan'da insan, kimlik ve ortak vatan anlayışından hareketle nasıl algılandığı ortaya konulacaktır.

Almanların Barbarossa Planı

II. Dünya Savaşı'nın Gelişim Seyri ve Bakü'nün Önemi

Polonya'ya girdikten sonra Almanya'ya savaş ilan eden Fransa 17 Eylül'e kadar herhangi bir taarruzda bulunmadı. Sovyetlerin Polonya ve İskandinavya'daki varlığı ve Almanya'nın saldırgan politikaları Fransızları Avrupa dışında bir askerî harekât düzenleme düşüncesine sevk etti. Bu düşünceye göre askerî harekâtın düzenleneceği yer öncelikle Sovyet topraklarında olmalı ve ayrıca Almanları da hedef alarak, onları rahatsız etmeliydi. Fransızlara göre, bu koşulları sağlayan bölge, Bakü ve Bakü petrolü idi. Ancak Bakü'ye yapılacak hava saldırısında Fransa'nın Türkiye'nin işbirliğine ihtiyaç duyması ve Türkiye'nin tarafsızlığını korumak istemesi, diğer taraftan müttefik İngiltere'nin de bu planı desteklemiyor olması "Bakü Harekâtı"nın önündeki en büyük engeldi.[3]

* Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

1 A.W. Purdue, *The Second World War,* St. Martin's Press, New York 1999, p. 31.

2 A. S. Orlav- B. A. Georgiev- N. G. Georgieva-T. A. Sivonina, T. A. *İstoriya Rossii,* Moskovskiy Gosudarstvenniy Universitet İmeni M. V. Lomonosova İstoriçeskiy Fakultet Uçebnik, Moskva 2001, s. 400; *SSSR-Germaniya 1939-1941. Dokumentı i Materialı o Sovetsko-Germanskih Otnoşeniyah s Sentyabrya 1939g. Po İyul 1941g.*, Mokslas, Vilnus 1989, s. 134-139; Sertap Sırakaya, *İkinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan,* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

3 Lidell Hart, *II. Dünya Savaşı Tarihi*, çev. Kerim Bağrıaçık, I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s. 43.

Alman orduları 1939'da Polonya'yı işgal etti

Polonya'nın işgali sonrası bu gelişmeler yaşanırken bir yandan da Almanya'nın "Batı"yı işgal planları devam etti. Hitler'in Polonya Savaşı'ndan sonra müttefiklere sunduğu antlaşma teklifi önce İngiltere ardından Fransa tarafından reddedildi. Bunun üzerine savaşı devam ettirmeye karar veren Hitler, yeni hedef olarak Fransa'yı belirledi. Amacı Fransa'yı işgal edip İngiltere'yi barış yapmaya zorlamaktı.[4]

Almanlar, 14 Haziran'da Paris'i ele geçirdiler. İngiltere'de ise bir kabine değişikliği yaşandı ve W. Churchill, başbakan oldu. Hitler, Fransa Savaşı'ndan sonra İngiltere'ye antlaşma teklifini yineledi ise de olumlu cevap alamadı. İngiltere'nin aralıksız bombalanmasını ve halkın manen çökmesini isteyen Hitler'e göre İngiltere ancak bu şekilde savaştan vazgeçecek ve barışa razı olabilecekti.[5]

"İngiltere Muharebesi" olarak adlandırılan ve hava savaşı olarak başlayan savaşı İngilizler direnerek kendi lehlerine döndürmeyi başardılar. Almanya bu direnişi İngilizlerin Sovyetlerle anlaşmış olduğu şeklinde yorumladı ve bu düşünce onu İngiltere ile savaştan vazgeçirmeye yöneltti.[6]

Sovyetlerle ilişkiler de Hitler'in istediği gibi olmadı. Almanya, Sovyetler Birliği ile Mihvere Bağlılık Antlaşması yapmak istemişse de bu anlaşma Sovyetler Birliği tarafından önemsenmedi. Hitler'in Rusya'ya harekât düzenleme nedenlerinin en önemlisi, Sovyetler Birliği'nin Almanya için potansiyel bir tehlike arz etmesiydi. Alman orduları 22 Haziran 1941'de Baltık'tan Romanya'ya kadar uzanan Sovyet sınırını üç koldan geçti: Barbarossa Planı'na göre Hitler'in bu plandaki zafer formülü Rusları büyük bir alanda ve bir defada imha etmekti. Alman birlikleri Rus topraklarında üç koldan çok hızlı bir şekilde ve büyük direnişlerle karşılaşmadan ilerlediler. Ancak iklim etkisini

4 Michael T. Florinsky, "The Soviet Union And International Agreements", *Political Science Quarterly,* vol. 61, No. 1, March 1946, p. 64.

5 A. W. Purdue, *a.g.e.,* s. 63.

6 Goeffrey Bruun- E. Lee Dwight, *The Second World War and After,* Hougton Mifflin, Boston 1964, p. 22-23.

gösterip kış geldikten sonra durum değişmeye başladı.[7]

Savaşın Sovyetler Birliği coğrafyasında başlaması ve daha sonra Bakü'nün rolü bu savaşın başlıca belirleyicisi oldu. Olayların gelişim seyri 23 Ağustos 1939'da SSCB ile Almanya arasında imzalanan "Saldırmazlık Antlaşması" ve gizli protokollerle başladı ve gerçekte bu, II. Dünya Savaşı'nın dönüm noktası oldu. Antlaşmaya göre Sovyetler Birliği Almanya'ya bazı stratejik ham maddeler ile birlikte özellikle petrol temin edecekti. Böylece SSCB'de üretilen petrolün % 75'ini sağlayan Bakü'nün petrolü aralıksız Almanya'ya taşındı.

Bakü'nün dünya petrolünün merkezlerinden biri olması, petrolün de savaşın lokomotifi olması nedeniyle dış güçler tarafından Kafkasya, ekonomik, siyasî ve askerî hedef olarak görülüyordu. Nitekim savaşın başlarında Fransa'nın teklifi ile Müttefik güçler arasında Bakü'ye yönelik hava harekâtı düzenleme konusu gündeme geldi.

23 Ağustos 1938'de Moskova'da imzalanan Saldırmazlık Anlaşması

Bakü, II. Dünya Savaşı'nın ilk günlerinden itibaren büyük tehdit altındaydı. Şöyle ki, Bakü'yü bombalama planı gerçekçi bir adım olarak bir süredir Avrupa'da tartışılıyordu. Bu plana göre Almanya, Romanya ile Mart 1939'da imzaladığı antlaşmaya esasen Romanya'nın Ploeşti'deki petrolünü kontrol ediyordu. Bakü petrolüne de hâkim olduğu takdirde Almanya'nın, Fransa ve İngiltere'yi savaşta daha önce yenebilmesi mümkün olacaktı. Bu sırada 1939'da SSCB ile Almanya arasında saldırmazlık antlaşmasının imzalanması Fransa ve İngiltere'yi rahatsız etti. Bütün bu sebeplere göre Londra ve Paris'te Bakü petrol bölgelerini bombalayarak ortadan kaldırma planları hazırlanmaya başlandı. Bu görev Fransa'nın Suriye'deki hava kuvvetleri tarafından gerçekleştirilecekti. Zira 22 Şubat 1940'da hükümete Sovyetler Birliği'nin petrolünün % 75'inin Bakü tarafından sağlandığı ve bunun yok edilmesi gerektiği yönünde bir rapor da sunuldu. Büyük tartışmalardan sonra İngiltere ve Fransa, Bakü'yü bombalamak yerine Bakü petrolünün Almanya'ya Karadeniz'den gönderilmesine denizaltılarla engel olmanın daha güvenli olduğuna karar verdiler. Bakü'nün bombalanması planının diğer planla yer değiştirmesinde İngiltere Deniz Kuvvetleri Bakanı W. Churcill ve General De Gaulle'ün büyük rolü oldu. Bu tarihte De Gaulle, Berlin'e karşı mücadele yerine Bakü'yü bombalama planını ileri sürenleri "Kızgın Başlar" olarak adlandırıyordu.[8]

SSCB Halk Komiserleri Sovyeti ve ÜİK (b) P MK (Umum İttifak Komünist Bolşevik Partisi Merkez Komitesi) 29 Haziran 1941'de ülkenin tüm siyasî, ekonomik ve askerî imkânlarını seferber ederek halk ekonomisini askerî talepler esasında yapılandırdı. 30 Haziran'da ise İ.V. Stalin'in başkanlığında ülkede tüm hâkimiyeti kendi elinde toplayan Devlet Güvenlik Komitesi kuruldu. Devlet Güvenlik Komitesi esas dikkati silahlı kuvvetlerin güçlendirilmesine, ekonominin savaşın talepleri çerçevesinde yeniden kurulmasına yöneltti. Geniş çapta askerî seferberlik uygulandı, yeni ordu birlikleri oluşturuldu, cepheye yakın bölgelerden sanayi kuruluşları ve milyonlarca kişi uzak yerlere nakledildi. 22 Haziran 1941'de İngiltere Başbakanı Winston Churchill, bir gün sonra ise ABD Başkanı Franklin D. Roosevelt SSCB'nin Almanya'ya karşı savunma teklifini kabul ettikleri konusunda bir beyanat verdiler. 12 Temmuz'da Moskova'da Sovyetler Birliği ile İngiltere arasında ortak hareket antlaşması imzalandı. 14 Ağustos 1941'de ABD Başkanı ve İngiltere Başbakanı'nın "Galler Prensi" adlı gemide yaptıkları görüşmede, Faşizm'i yok etmek ve saldırganın teslim olması gerekliliği konusunda "Atlan-

7 Michael T. Florinsky, *a.g.m.,* s. 71.

8 İsrafil Zakiroğlu İsmaılov, *Azerbaycanlıların II .Dünya Müharibesinde İştirakı,* Veten, Bakı 2000, s. 23; Nazim Rza İsrafiloğlu, *Odlu Memleket*, Mütercim, Bakı 2002, s. 84.

Stalin ve Voroşilov

tik Şartı"nı imzaladılar. Eylül'de SSCB de bu Şart'a dâhil oldu. Çok geçmeden Avustralya, Belçika, İngiltere, Yunanistan, Polonya, SSCB, Fransa, Çekoslovakya, Yugoslavya ve diğer ülke temsilcilerinin Londra'da yaptıkları toplantıda "Atlantik Şartı"nın esasları kabul edildi, Faşizm'e karşı koalisyonun hedefleri ve görevleri belirlendi. 1945 yılının Nisan ayında ise bu ittifakta artık 50 devlet temsil edilmekteydi.

Sovyet halkı "Herşey cephe için, herşey zafer için!" sloganı altında Almanya'ya savaş açtı. Azerbaycan halkı da bu savaşta yer alarak bazen gönüllülük bazen de uygulanan sert tedbirlerle, "Halk Ordusu" gruplarına ve "Savaşçı Taburlara" katıldı.

Hitler, Bakü'yü ele geçirdikten sonra buranın askerî bir üsse dönüştürülmesi emrini verdi. Bakü'nün ve Abşeron'un sanayi ve askerî önemi olan müesseselerinin haritaları da hazırlandı. Almanların Kafkasya'ya yönelik "Edelweiss" denilen saldırı planına göre Bakü, 25 Eylül'de ele geçirilmeliydi.[9]

Savaşın ilk yıllarında SSCB'nin de Azerbaycan hakkında özel planları vardı. Aralık 1942'de imzalanan gizli plana göre Azerbaycan Türkleri, Orta Asya ve Kazakistan'a göç ettirilmeliydi. Bunun en önemli gerekçesi Azerbaycan Türklerinin Türkiye'ye etnik ve dinî mensubiyetleri ile yakın olmasıydı.[10]

9 Andrey Antonoviç Greçko, *Bitva za Kavkaz*, Voenizdat, Moskva 1967, s. 241; Raymond Cartier, *II. Dünya Savası* , I, 1939-1942 Meydan Gazetecilik Nesriyat, İstanbul, s. 366-367; Joel Hayward, "Too Little, Too Late: An Analysis of Hitler's Failure in August 1942 to Damage Soviet Oil Production", *The Journal of Military History* 64, July 2000, p. 769.

10 Cebi Behramov, *Azerbaycan SSR II. Dünya Müharibesi İllerinde. Azerbaycan SSR Müharibe Eden Dövletlerin Planlarında,* Azerbaycan Milli Ensiklopediyası, Bakı 2007, s. 309.

Azerbaycan'da Askerî Seferberlik ve Bakü'nün Savunma Tedbirleri

Azerbaycan SSC KP, Sovyetler Birliği Yüksek Sovyeti'nin verdiği karara uyarak Stalin'in savaş stratejisini destekledi. I. Sekreter Mir Cafer Bağirov'un uyguladığı riayet politikası Azerbaycan'da tam anlamıyla uygulandı.[11] II. Dünya Savaşı başlayınca Azerbaycan'da da gençlerin askere alınması hızlandı. Fakat köy okullarında öğretmen kadroları yeterli olmadığı için Savunma Bakanı K. Voroşilov'un emrine dayanarak öğretmenlerin askerî hizmete alınması ertelendi. Ancak Kasım 1939'un sonunda başlayan Sovyet-Finlandiya Savaşı[12] uzadığı için köy öğretmenleri için verilen süre kaldırıldı ve onlar da 1939'un Kasım ve Aralık aylarında askere alınmaya başlandı.

Savaşın ilk günlerinde tüm ülkede olduğu gibi Azerbaycan'da da genel seferberlik ilan edildi: 18-47 yaşları arasında bulunan erkekler askere alındı. Azerbaycan'ın şehir ve köylerinde savaşın ilk günlerinde kız gönüllerden 1.000 kişi cepheye gitmek için Azerbaycan Askerî Komiserliği'ne müracaat etti. Sadece 1941 yılının Temmuz-Ekim aylarında ülkede 30.480 kişi, aynı zamanda askerî okullara 2.287 kişi, muhafız tümenlerine 3.165 kişi, askerî birliklere de 22.319 kişi seferber edildi. 1941'in Ağustos ayında gönüllülük esasında pek çok bölgede teşkil edilen 87 taburda 186.704 kişi askerî eğitim aldı.[13] Ülke toprak-

11 M. C. Bağirov Azerbaycan halkına hitaben yaptığı konuşmalarda Kafkasya'nın her karış toprağının altın olduğunu ve savaşa hazır olunması gerektiğini söylüyordu. Azerbaycan halkı canla başla Kızıl Ordu'ya yardım etmeliydi. Bakü petrol işçileri daha fazla çalışmalı, hatta 24 saat durmadan çalışmalıydı. Ancak bu şekilde Hitler Kafkasya'ya gömülecekti. Bağirov ayrıca casuslar konusunda da halkı uyarıyordu. Hitler'in subaylarının kılık değiştirerek ülkeye girebileceklerini belirtirken onların ön cephede oldukları için sakallı ve eski elbiselerle dolaştıklarını bunun için işçilerin savaş boyunca temiz kıyafetlerle ve traşlı olmalarını düşmandan ayırt edilebilmesi için gerekli görüyordu. Halka içlerinde vatan sevgisi varsa Bakü petrolünün Almanlar tarafından ele geçirilmesi, kolhoz ekinlerin ayaklar altına alınması, ailenin köle hâline getirilmesine izin verilmemesini söylüyordu. Zira beş dakika için bile olsa orduya yardım kesildiğinde bunun sonuçları çok kötü olacaktı. Daha fazla bilgi için bkz. M. C. Bağırov. *Gafgazı Hitlercilerin Mezarına Çevireg*, Azerneşr, Bakı 1942.

12 SSCB'nin 1939'da sınırlarının batıya doğu genişlemesinden sonra Sovyet idaresi Leningrad'ın savunmasını güçlendirmesi ve Leningrad'ın kuzey sınırlarının batıya doğru ilerlemesi gerektiğine karar verdi ve 30 Kasım 1939'da Sovyet-Finlandiya Savaşı başladı. Milletler Cemiyeti (1919'da kuruldu, SSCB de bu teşkilata 1934'de katıldı) Finlandiya ile savaş başladığı için Sovyetler Birliği'ni 14 Aralık 1939'da bu uluslararası teşkilatın üyeliğinden ihraç etti. Sovyetler Finlandiya Savaşı'nı kısa bir sürede sona erdirmeyi planlıyordu. Fakat Almanya'nın yardımlarıyla Finlandiya'da kurulan "Mannerheim Hattı" denilen güçlü savunma hattını yok etmek ve Fin ordusunun savunmasını kırmak Sovyet Ordusu için çok zor oldu. 1940 kışında yapılan askerî harekât, büyük kayıplarla sonuçlandı. Azerbaycan Türkleri II. Dünya Savaşı'na 1939-1940'ın kış aylarında Sovyetler Birliği'nin Finlandiya'ya karşı başlattığı askerî harekâttan sonra dâhil oldu. Finlandiya ile savaş 105 gün sürdü ve Sovyet ordusu 74.000 kişi kaybetti, 17.000 kişi de kayıp olarak kaydedildi. Yaralıların ve kıştan donarak ölenlerin sayısı ise 200.000 civarında idi. 12 Mart 1940'da Finlandiya ile barış anlaşması imzalandı. Bu anlaşmaya göre SSCB'nin Karel Körfezi'ndeki sınırı 150 kilometre kadar kuzeye genişletildi. Finlandiya ile savaş Sovyet Ordusu'nda düzenin ve disiplinin zafiyetini de göstermiş oldu. Bkz. Lidell Hart , *a.g.e.*, s. 52.

13 Z. M. Bunyatov-P.E. Zeynalov, *Ot Kavkaza do Berlina*, Azerbaycanskoe Gosudarstvennoe İzdatelstvo, Baku 1990, s. 13.

22 Temmuz 1941'deki Brest Kalesi savunmasına 40'tan fazla Azerbaycan Türkü katıldı

larında 28 tabur kuruldu. Azerbaycanlı askerlerden büyük bir grup düşmana karşı 22 Temmuz 1941 yılında Brest Kalesi'ni savunmaya başladı. Bu kalenin savunmasında 40'tan fazla Azerbaycan Türkü yer aldı.[14]

1941-1942 yıllarında kurulan askerî birliklere Azerbaycan'dan 5.000 Komünist ve Komsomolcu katıldı. 1 Ocak 1943'e kadar ülkede 464.000 kişi askere çağrıldı. "Güney Kafkasya Cephesi Askerî Birimlerin Teşkili ve Tamamlanması İdaresi" Azerbaycan'daki seferberliğe büyük önem vermekteydi. Genel olarak, 1941-1945 yıllarında Azerbaycan'dan orduya 700.000 kişi dâhil edildi. Bunlar arasında 11.000'den fazla kadın vardı. Azerbaycan'da 1941 yılının Ağustos ayında 402., Ekim ayında 223., 1942 yılı Mart-Eylül aylarında 416., Ağustos-Eylül aylarında ise 271. tümenler kuruldu. Aralık 1941'de Kırım'ın müdafaasında yer alan asker ve subaylarının bir bölümünü kaybeden 77. Tümen de Mayıs 1942'de yeniden düzenlendi. Orduya yedek kuvvetlerin sağlanması için yapılan çalışmalar sonucunda 22 Haziran 1941'den 14 Ağustos'a kadar Azerbaycan SSC Halk Ordusu'na 186.704 kişi (30.563'ü kadındı) yazıldı. Bu çalışmaları idare etmek üzere Merkezî Karargâh teşkil edildi. Bakü'de 18 bölgede Halk Ordusu'na 61.780 kişi yazıldı ve 20 güzergâh meydana geldi. Bakü'de bir savunma bölgesinin oluşturulması için Halk Ordusu birlikleri 12.000 askerle yer aldı. Azerbaycan Komsomolu'nun Merkez Komitesi, Ağustos 1941'de gençlerin Halk Ordusu birliklerine katılması kararına esasen Bakü'de 13.860 komsomolcu ve 40'tan fazla "Komsomolcu Gençler Bölüğü" oluşturdu. 17 Ağustos 1942'de coğrafyanın özellikleri dikkate alınarak, Halk Ordusu birlikleri yeniden yapılandırıldı. Bakü'de 101, 102 ve 103. Halk Ordusu tümenleri teşkil edildi. Bu tümenlerde 21.259 asker vardı. Rayonlarda ise yerleştirildikleri bölgenin adını taşıyan taburlar oluşturuldu. 1943 yılının Mart ayında Halk Ordusu tümenlerinin teşkilinde değişiklikler yapıldı ve her bölgede bir tabur bırakıldı. Bu taburlar Kafkas cephesindeki tehlike sona erdiği ve Almanlar Azerbaycan sınırlarından uzaklaştığı için Ağustos 1943'te zorunlu genel askerî eğitim bölümüne dâhil edildiler. Sovyet ordusu için yedek kuvvetler oluşturmak amacıyla Devlet Güvenlik Komitesi'nin kararı ile Temmuz 1941'den itibaren tüm ülkede 16 yaşından 50 yaşına kadar olan kişilere genel zorunlu askerî eğitim verilmeye başlandı. 1 Ekim 1941'den 15 Aralık 1942'ye kadar genel ve özel birimlerde 29.925 piyade, 1.255 keskin nişancı, 363 havan topçu, 747 makineli tüfekçi vb. askerî eğitim gördüler.

14 Garaş Medetov, "Sovet İttifagının Böyük Veten Müharibesinde Zagafgaziya Halklarının Cephe Dostluğu", *SSRİ-nin ve Zagafgaziya Federasiyasının 40 İlliyi (Megaleler Mecmuası),* Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı, Bakı 1962, s. 208-209.

Azerbaycan K(b)P MK'nin kararı ile 4.389 asker, özel tanklar için hazırlandı. Bunlardan 568'i Bakü'nün sanayi işletmelerinde çalışan kadınlardı. Azerbaycan'da 1941-1945 yıllarında genel zorunlu askerî eğitimle 51.254 asker hazırlandı.[15] Bu yıllarda gelen 291.421 kişi 9 farklı askerî ihtisas alanına yerleştirildi. Bunlardan 32.337 kişi makineli tüfekçi, 8.762 kişi hafif makineli tüfekçi, 7.765 kişi havan topçusu, 2.862 kişi keskin nişancı, 2.466 kişi ise anti tank askerlerdi. 1941 yılında Azerbaycan'da provokasyoncularla, casuslarla ve sınır ihlali yapanlarla mücadele etmek üzere savaş taburları kuruldu. 12.000 kişi seferber edildi. Bu taburlar sayesinde savaş yıllarında 32.000 düşman paraşütçü, casus, haydut, hırsız, firarî, sınırı ihlal eden yakalandı. Savunma için yapılan çalışmalarda içtimai teşkilatlar da faal olarak yer alıyordu. Özellikle yardım cemiyetleri bu konuda farklıydı. "Kimyasal silahlardan korunma" kurallarını öğretmek üzere halka eğitim verildi. Azerbaycan Kızılay Cemiyeti de 1941-1945 yıllarında 6.500'den fazla hemşire ile bu harekette yer aldı. 20.000'den fazla Azerbaycan vatandaşı, askerler için gönüllü kan verdi. Ülkenin beden eğitimi kurumları da savunmaya faal iştirak ediyorlardı. 257.270 sporcu zorunlu askerî eğitime alındı. Hava saldırılarında savunma birimleri başarılı çalışmalar yürüttü. Azerbaycan SSC Halk Komiserleri Sovyeti ve Azerbaycan K(b)P MK'nin 4 Mayıs 1941 tarihli kararıyla, hava saldırılarından korunmak maksadıyla sığınaklar inşa edildi. 10 Temmuz 1941'e kadar tüm kurum ve işletmelerde savunma birlikleri kuruldu. Savaş taburlarına ve hava savunma birliklerine yardım gruplarında 15.000 kişi bulunuyordu. Bu grupların her birine 100 ile 300 işçi ve hizmetli, yerleşim yerlerinde ise 200 ile 500 kişi katılmaktaydı. Millî savunma birliklerinde 137.797 kişi gaz maskeleriyle 1.503 tatbikatta yer aldı, ilk yardım için binlerce tıbbî personel yetiştirildi, 180 sağlık ekibi ve 2.700 silahlı işçinin yer aldığı gruplar meydana getirdi. Nahçıvan'da kimyasal saldırıdan korunmak için kurulan 185 derneğe şehir ve köy halkı dâhil olmak üzere 6.212 kişi katıldı. Gerek evlerde gerekse müesseselerde 1.134 kişinin bulunduğu 31 savunma birliği teşkil edildi.

Rusça bilmemek savaşın ilk aylarında Azerbaycanlı askerler için ciddi zorluklar yarattı. Bu durumdan istifade eden bazı subaylar onlara hakaret edip kaba davranıyordu. Azerbaycanlı askerler bu konuyla ilgili Azerbaycan idaresine defalarca başvurarak Rusça öğrenmek için ortam yaratmayı talep ettiler. Azerbaycan K(b)P MK Askerî Şubesi, 23 Ekim 1941 tarihli mektupla Güney Kafkasya Cephesi'nin Siyasî İdaresi'ne müracaat ederek problemi çözdü. Askerlerin Rusça bilmesinin önemi dikkate alınarak 90 saatlik bir program hazırlandı. Dersler askerî hazırlık metodu ile yapıldı. Azerbaycan K(b)P MK'nin 14 Temmuz 1942 tarihli kararıyla, Bakü'de Rus dilinin eğitimi 15 Temmuz'a kadar yapılırken Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde ise 1 Ağustos 1942'de başladı. Askerî görevlilerin okullarda Rusça öğrenmesi için, haftada dört saatten az olmamak kaydıyla, 150 akademik saat öngörülüyordu.[16]

Cephe ülke sınırlarına yaklaşınca Güney Kafkasya Cephesi Askerî Şurası, Bakü çevresinde savunma hatlarının kurulmasına karar verdi. Hattın inşasına Haziran-Temmuz 1941'de başlandı ve aralıksız devam etti. Karara göre 1941 yılının Eylül ayında kuzey yönünde 10 savunma yapısı inşa edildi. Bunun için 160 kamyon, 300 kaynak makinesi, 55 traktör, 18 ekskavatör, sekiz seyyar elektrik santrali, yedi kompresör, 25.000 bel, kazma ve başka aletler ayrıldı. Tankların geçememesi için 16.841 engel oluşturuldu, 91 kilometre uzunluğunda derin hendekler kazıldı. Ateş noktaları ile arka tarafı birleştiren 535 kilometre uzunluğunda gizli bağlantı yolu döşendi. Savunma hattının yapımında erkeklerle birlikte kadınlar da çalıştı. İnşaatlarda sadece Bakü'nün 17 bölgesinden 16.721 erkek ve 23.906 kadın yer aldı.[17]

Güney Kafkasya'da Eylül 1942'ye kadar 146 istihkâm taburu, savunma hattının inşasıyla meşgul oldu. Burada esas amaç Bakü savunma-istihkâm hattının inşa edilmesiydi. Sadece bu sebeple inşaatta 5.000 kişi çalıştı. Azerbaycan'ın kuzeyinde Kafkasya geçitlerini Dağıstan tarafından muhafaza eden askerî birlikler Balaken-Şeki-Gebele şeridinde yerleştirildi.

15 Garaş Medetov, *Azerbaycan Böyük Veten Müharibesinde,* AzSSR EA, Bakı 1965, s. 22; *Azerbaycan Tarihi,* , VII, Azerbaycan Elmler Akademiyası, Elm, Bakı 2003, s. 14-15.

16 Nesiman Yagublu, *Azerbaycan Legionerleri*, Çırag Bakı 2005, s. 71.

17 Nesiman Yagublu, *a.g.e.*, s. 71-72; *Azerbaycan Tarihi,* VII, s. 16.

Franz Halder, Wehrmacht generalleriyle birlikte, 3 Temmuz 1941.

II. Dünya Savaşı'nda Kafkasya ve Bakü'nün Stratejik Önemi

Almanya'nın "Doğu'ya yürüyüş" adlı işgal planında Kafkasya ve zengin ham madde kaynaklarının ele geçirilmesinin stratejik bir amacı vardı. Bunun için SSCB'ye karşı başlatılan "Barbarossa" planında bu savaş,"Doğu kampanyası" olarak adlandırıldı ve zafer için üç ayla beş ay arasında bir tarih belirlendi.[18]

Almanya'nın da Bakü'nün ele geçirilmesi ile ilgili uzun ve kısa vadeli planları vardı. İngiltere ve Fransa, III. Reich'ın askerî stratejik planlarına gerçek bir tehlike idi. Bakü'nün işgali ise Almanya'ya ordunun sıvı yakıtla teminini sağlayacaktı. Bu da Yakın ve Orta Doğu'ya, ayrıca Hindistan'a çıkmak demekti. Hitler "*Eğer Kafkasya petrolü ele geçirilemezse savaş kaybedilecek*" diyordu. Bakü petrolüne hâkim olmak adına yapılacak savaşın en önemli aşaması da böylece başlamış oluyordu.[19]

Almanya'nın SSCB'ye önce Mayıs 1941'de hücum etmesi düşünülmüştü. Savaş beş ay içinde yapılmalıydı. İlk plana göre Pripet Nehri'nden güneye Kiev'e, diğerine göre Baltık cumhuriyetlerinden ve Beyaz Rusya'dan Moskova'ya inilecekti. Bundan sonra ayrıca bir harekâtla Bakü ele geçirilecekti. Bu emirler Hitler'in 18 Aralık 1940'ta imzaladığı 21 sayılı emri idi. Emrin ilk bölümünde Kafkasya hakkında bir şey belirtilmiyordu.[20]

Savaştan önce Almanya, petrol ürünlerine olan ihtiyacını karşılamak için kömürden suni yolla sıvı yakıt almayı başardı. Almanya'nın 1941'de 8.000.000 ton sıvı yakıt kaynağı vardı. III. Reich'ın işgali altında olan Fransa'nın, Belçika'nın ve Hollanda'nın petrol kaynakları da Almanların tasarrufunda bulunuyordu. Ancak buna rağmen sıvı yakıt Almanya için en önemli problemdi ve Kafkasya'nın petrol yatakları bu problemin çözümünü sağlayacaktı. 3 Temmuz 1941'de Kara Kuvvetleri Komutanı Franz Halder, Hitler'in Wehrmacht (Nazi Almanyası'nın silahlı kuvvetleri) generallerine ileriye bakmanın zamanının geldiğini, Donbas'ın kömür ve Kafkasya'nın petrol yatakla-

18 *SSSR-Germaniya 1939-1941. Dokumentı i Materialı o Sovetsko-Germanskih Otnoşeniyah s Sentyabrya 1939g. Po İyul 1941g,* s. 134-139.

19 Andrey Antoniviç Greçko, *a.g.e.,* s. 271.

20 Nazim Rıza İsrafiloğlu, *Odlu Memleket,* s. 84-85.

rının ele geçirilmesi için gereken imkânların oluştuğunu, Kafkasya'daki harekâtın gayret gerektirdiğini, fakat petrol için pek çok şeyden vazgeçilebileceğini söylüyordu. Hitler ayrıca Kafkasya'ya sahip olunduğunda İran'ın işgalinin ve İran-Irak sınırındaki geçitlerin de ele geçirilmesinin mümkün olacağını düşünmekteydi. Fakat savaşta yaşananlar Almanya'nın planlarına uygun değildi. Yıldırım harekâtı fikri süratle iflasa uğradı. Askerî stratejistler savaş planlarında değişiklikler ve ilaveler yapmak zorunda kaldılar. Sonuçta askerî kuvvetlerin baskısı, Moskova'dan Ukrayna'ya, oradan Kafkasya istikametine yöneltildi.

Ağustos 1941'de Hitler, Kara Kuvvetleri Başkumandanlığı'na gönderdiği mektupta savaşın esas amacının Rusya'nın kıta devleti olarak ortadan kaldırılması olduğunu, bunun da Rus silahlı kuvvetlerini dağıtmak, ekonomik sistemlerini ele geçirmek veya yok etmekle mümkün olacağını söylüyordu. Hitler'in bu talebi,1941 yılının Şubat ayında Alman ordusunun Genel Kumandanlığı'na ulaştı. "Doğu kampanyası" biter bitmez Hindistan'a yürüyüşün başlaması için gereken hazırlıkların yapılması planlandı. Aynı yılın Haziran ayında Alman Başkomutanlığı İran, Irak, Mısır ve Hindistan ele geçirilmesi için askerî operasyonlara 1941'den itibaren başlama kararı aldı. Görüldüğü gibi Hitler'in bu küresel işgal planının hayata geçmesi için öncelikle Kafkasya ele geçirilmeliydi. Hitler'in bu büyük işgal planına karşı Sovyet yönetimi ülkenin güney sınırlarından öncelikle Kafkasya'nın korunması için gerekli önlemleri gündeme aldı. Alman ordusu birdenbire SSCB'ye saldırdığında İran'da Almanya'nın 4.000 casusu vardı ve bu güç, gizli yollarla Sovyetler Birliği'ne karşı yöneltilmişti. Sovyet Hükümeti, İran Şahı Rıza Pehlevi'ye ülkesinin Nazi Almanyası ile ittifakına izin vermeyeceğini defalarca bildirmiş ise de, Rıza Şah Pehlevi bu uyarıları dikkate almadı. Bu yüzden de Sovyet Hükümeti İran yönetimine gönderdiği resmî notada 26 Şubat 1921'de imzalanan Sovyet Rusya-İran Antlaşması'nın 6. maddesi uyarınca Sovyet askerî birliklerinin Kuzey İran topraklarına gönderildiğini bildirdi. 44. Sovyet ordu birlikleri 2500 kişilik çıkartma ordusuyla 31 Ağustos 1941'de Astara Limanı'nın güneyindeki Hevi Köyü civarına çıkarıldı. 77. Millî Azerbaycan Tümeni de bu çıkartmada yer aldı.[21]

Biliceri İstasyonu'na giden taburun Azeri askerleri

29 Ocak 1942'de Tahran'da SSCB, İngiltere ve İran arasında müttefiklik anlaşması imzalandı ve bu anlaşmada müttefiklere (SSCB ve İngiltere) İran topraklarında kara, deniz ve havadan silahlı savunma için kuvvetler yerleştirilmesine izin verildiği ve bu askerî birliklerin İran'dan Almanya ile savaş sona erdikten sonra altı ay içinde çıkarılacağı belirtildi.[22]

Alman Ordu Komutanlığı SSCB'ye karşı başlattığı savaşın ilk haftalardaki başarılarından memnuniyet duyarak, 1941 yılının Haziran ayında savaşın üçüncü aşamasının planlarını belirlemeye başladı. Bu plana göre Eylül 1942'de Alman ordusu Kafkas geçitlerinden geçerek İran-Irak toprakları ile Bağdat üzerine saldırılarını sürdürmeliydi. Fakat Sovyet-Alman cephelerinde savaşın 1941 yılının sonlarına doğru aldığı seyir Hitler'in planlarını bozdu. 5 Aralık 1941'de Sovyet ordusu Moskova'da karşı saldırıya geçerek Alman ordusunu 100-350 kilometre kadar Batı'ya doğru sıkıştırdı ve böylece Moskova ile Kuzey Kafkasya'nın 1941'deki işgal planlarını engelledi.[23]

21 Tahir Kafarov, *Azerbaycan Tarihi (1920-1991)*, Mütercim, Bakı 1999, s. 107. Sovyetlerin İran'a müdahalesi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Cemil Hesenli, *Güney Azerbaycan: Tehran-Bakı-Moskova Arasında (1939-1945),* Diplomat Neşriyyatı, Bakı 1998.

22 Mc Farland - L. Stephan, "Anatomy of An Iranian Political Crowd: The Tehran Bread Riot of December 1942", *International Journal Middle East Studies*, No. 17, 1985 s. 51-52.

23 Moskova cephesinde Almanya "Blitzkrieg" (Yıldırım Savaşı) adı verilen yeni bir tak-

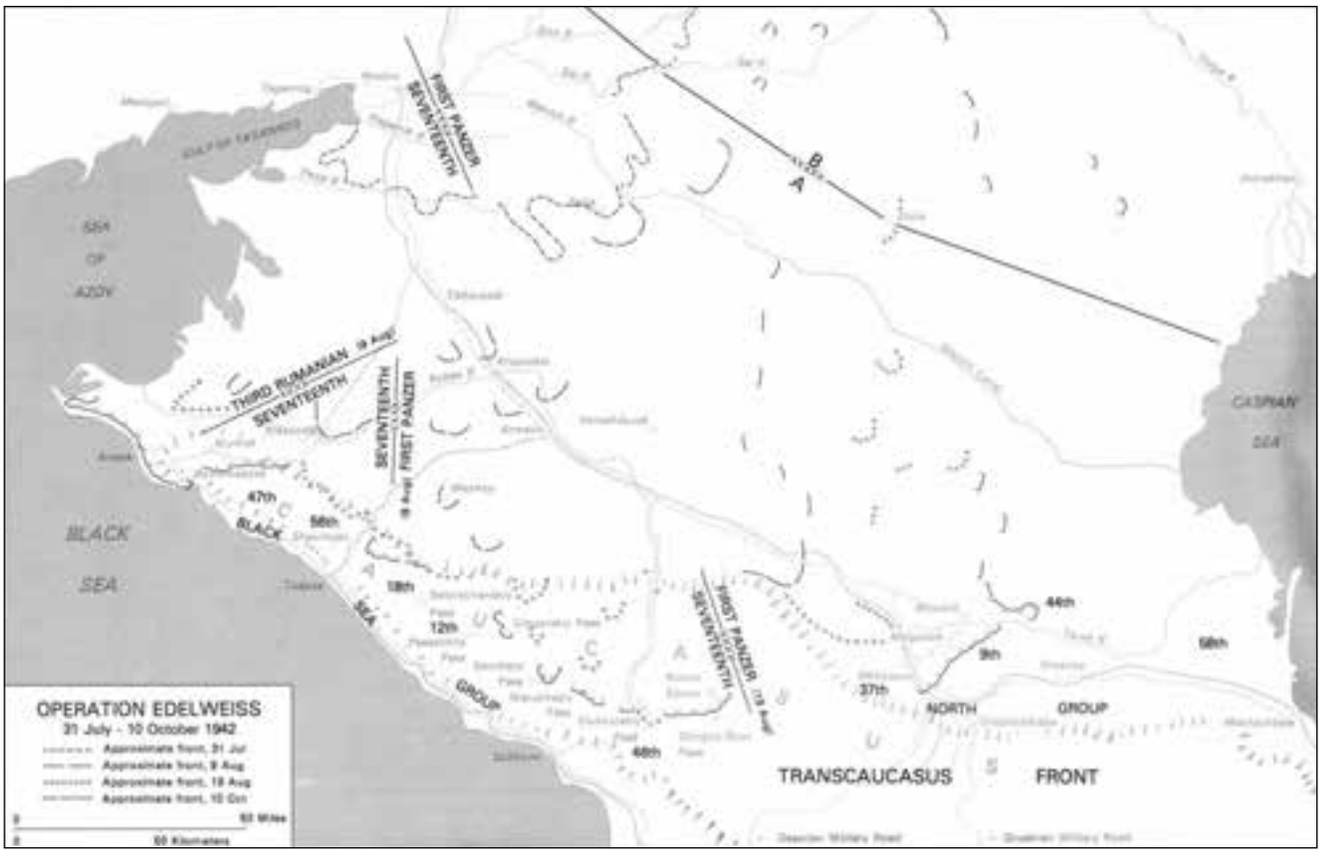

Almanların Edelweiss Planı çerçevesinde 7 Mayıs 1942'den 18 Kasım 1942'ye ilerleyişi

1942'de Almanya güney yönünde yeni saldırı operasyonuna başladı ve buradaki esas görev Kafkasya'nın işgaliydi."Edelweiss" planı, Alman ordusu Kafkasya'ya yaklaştığında bu coğrafyada yaşayan halkların Ruslara karşı mücadele etmesini öngörüyordu. Ancak savaşın seyri Nazilerin ümidini kırdı. Büyük baskı ve zorlamalara maruz kalan bir kısım halk SSCB'ye ve yabancı işgalcilere karşı olsa da bir kısmı Sovyet ordusunda ortak düşmana karşı mücadele etti. Kafkasya'yı savunan cephelerden biri olan Güney Kafkasya cephesi bünyesinde Kafkas halklarından oluşan 12 millî tümen çarpışıyordu. Bunların içerisinde 77., 223., 396., 402. ve 416. tümenler, Azerbaycan millî tümenleriydi. Kafkasya savaşlarının ikinci aşaması ve Stalingrad'daki kanlı savaşlar fiilen aynı zamanda (Temmuz 1942) başladı. Fakat Alman orduları Şubat 1943'te Stalingrad civarında püskürtüldükten sonra, Alman Komutanlığı gerideki tüm kuvvetlerini Kafkasya cephesine yöneltti.[24]

tikle şehri işgal edip kısa sürede savaşı bitirmeyi düşünüyordu. Bunun için Almanya'nın ilk ve esas darbesi Moskova'ya yönelikti. Moskova'ya hava saldırıları savaşın başlamasından bir ay sonra başladı. Alman uçaklarının Moskova'ya uçuşa geçmeye başlamasından kısa bir süre sonra Sovyet hava kuvvetleri Berlin'e 7 Ağustos 1941'de saldırı emri aldı. Baltık filosunun hava bölüğünden iki bombardıman uçağı (15 uçak) Ezel Adası'na nakledildi ve oradan 1.760 kilometrelik mesafeyi kat ederek Berlin'e ilk bombayı attı. Uçaklar, 4 Eylül'e kadar dokuz uçuş daha gerçekleştirdi. Bu uçuşlarda yer alanlardan biri "Kızıl Bayrak Madalya"sına layık görülen Görenboy doğumlu Ağasef Memmedhüseyn oğlu Semedov'du. 1941-1942 kışında Moskova'da Almanların mağlup edilmesi II. Dünya Savaşı'nın en önemli safhasıydı ve Alman ordusunun yenilmezliği hakkındaki efsanelere de son verdi. Moskova Savaşı 30 Eylül 1941'den 20 Nisan 1942'ye olmak üzere altı ay devam etti. Bkz. Gurban Orucov, *Azerbaycan Gafqaz Döyüşlerinde*, Azerneşr, Bakı 1984, s. 29.

24 Garaş Madatov, *Azerbaycan v Velikoy Oteçesvennoy Voyne,* İnstitut İstorii AN Azerbaycanskoy SSR, Elm, Bakı 1975, s. 165. Moskova yenilgisinden sonra Almanlar 1942'de esas saldırılarını Stalingrad ve Kafkasya istikametine yöneltti. Kafkasya istikametine düşman saldırısının başladığı günlerde Alman ordusuna oranla buradaki Sovyet birlikleri askerî teçhizat bakımından hayli zayıftı. Kafkasya Savaşı Stalingrad'ı savunan Sovyet ordusuna yaradı ve esasen Stalingrad'da başlayan karşı saldırılarla Alman ordusunun büyük bir bölümü burada kuşatılarak püskürtüldü. 1942'de Bakü'den 800 gönüllü genç Stalingrad savunması için gönderildi. Stalingrad'da Sovyet ordusunun karşı saldırısı 19 Kasım'da başladı. Yarbay Hezi Aslanov'un kumandanlığında 55. Tank Alayı 16 Aralık 1942'de 70 Alman tankının saldırısını püskürttü ve altı gün aralıksız süren savaştan sonra karşı saldırıya geçti. Askerî pilotlar Nuru Aliev ve Yüzbaşı Züleyha Seid Memmedova, makineli tüfekte Abdül Recebov, Teğmen Abdullah Ahundov, keskin nişancı Barış Abbasov vb. Stalingrad için yapılan savaşlarda yer aldılar. Azerbaycan Türklerinden General Yakup Guliev 4. Süvari Kolordu Komutanı'nın yardımcısıydı ve 20 Aralık 1942'de Stalingrad'da yapılan büyük saldırıda öldü. Ölümünden sonra kendisine "Lenin Nişanı" verildi. Stalingrad savunmasında yer alan Azerbaycan Türkleri ve askerî pilotlar için bkz. İ. İsmailov, *Azerbaycanlıların II. Dünya Müharibesinde İştirakı,* Veten, Bakı 2000; F. Y. Bokov, *Azerbaycan Övladlarının Ölmez Igidliyi,* Azerneşr, Bakı 1975.

Edelweiss Operasyonu kapsamında, Almanların 31 Temmuz - 10 Ekim 1942 arası hareketlerini gösterir harita

Petrol İçin Mücadele

Almanlar Kuzey Kafkasya'nın büyük bölümünü kısa zamanda işgal etmelerine rağmen oradaki petrol kaynaklarından faydalanamadılar. SSCB Petrol Sanayi Komiseri'nin birinci muavini olarak çalışan Nikolay Baybakov bu sırada Devlet Savunma Komitesi'nde yaptığı bir konuşmasında Krasnodar petrol madenlerindeki çalışmaların hayata geçirilmesi için Kuzey Kafkasya'ya uzmanların gönderilmesi gerektiğini şöyle ifade etmişti: *"…Herşeyi yapmak gerekir. Kafkasya'nın petrol madenlerine can atan Almanlara tek bir damla da petrol nasip olmasın. Bana şöyle bir soru soruldu. Almanların kuyulardan petrol almaması, bizim ise lazım olduğunda hemen alabileceğimiz bir şeyler yapılması gerekmiyor mu? Tamamen konuya uygun bir soruydu. Fakat böyle bir metot yoktur diyerek cevap verdim. Sadece tek bir yol vardır- en değerli teçhizatı, jeolojik materyalleri vakitlice söküp başka bölgelere göndermek, son dakikaya kadar petrol çıkartıp cepheyi yakıtla temin etmek, daha sonra da kuyuları ve maden ekonomisini yok etmek. Bunun nasıl yapılacağı hakkında ciddi düşünmek gerekmektedir."*[25]

Almanlar Maykop'u ele geçirdiklerinde beklemedikleri bir durumla karşılaştılar. Tecrübeli petrol mühendislerinden ve İçişleri Komiserliği'nin patlayıcı alan uzmanlarından oluşan özel bir grup Almanların şehri almalarının öncesinde bütün petrol madenlerini kullanılamaz hale getirdiler. Fakat madenlerin son dakikaya kadar çalışıp daha sonra da patlatılmasının belli riskleri vardı. Çünkü cephede olaylar öyle meydana geliyordu ki, bu planı hayata geçirmek için düşünülen son anı, son dakikayı kesin olarak belirlemek çok zordu. Aksi hâlde çalışan madenler Almanların eline geçebilirdi. Baybakov, petrolün Almanların eline geçmesi veya geçmemesi hâlinde herkesin sonunun kurşuna dizilmek olduğunu söylüyordu.

25 Nazim Rıza İsrafiloğlu, *Neft ve Cahan Savaşı*, Mütercim, Bakı 2005, s. 150; N. K. Baybakov, *Delo Jizn*, Sovetskaya Rossiya, Moskva 1984, s. 67. Nikolay Baybakov (1911-2008) Bakü'de Sabuncu kasabasında doğdu. 1932'de Azerbaycan Neft Enstitüsü'nü bitirerek Bakü petrol madenlerinde çalışmaya başladı. 1935'te askere çağrıldı, 1937'de ordudan terhis olduktan sonra yeniden Bakü petrol madenlerine dönerek burada başmühendis ve tröst müdürlüğü görevlerinde bulundu. 1938'de II. Bakü denilen petrollü alanların işletilmeye başlaması ile ilgili olarak Rusya Federasyonu'nun Kuybışev şehrinde birliğin müdürlüğü görevine getirildi. 1940'da SSCB Halk Petrol Sanayi Komiser Muavini, 1944'te Komiser, 1946-1948'de SSCB'nin Güney ve Batı Bölgeleri Petrol Sanayi Bakanı, 1948-1955'te SSCB Petrol Sanayi Bakanı, 1955-1957'de SSCB Bakanlar Sovyeti Plan Komitesi Başkanı vb. görevlerde bulundu. 1942'de savaşın en ağır döneminde getirildiği Kafkasya'daki petrol madenlerinin yok edilmesi için Devlet Komitesi Baş Müvekkilliği görevi, kariyerindeki en önemli göreviydi. Baybakov hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. N. K. Baybakov, *Moya Rodina-Azerbaycan,* Gazoill Press, Moskva 2001.

İşin ilginç tarafı hem Almanların hem de Sovyetlerin sıvı yakıtın önemini anlayarak birbirlerini aynı çabayla petrol kaynaklarından tecrit etmeye çalışmalarıydı. Yerin kara kanı, insanın kırmızı kanından kat kat değerliydi. Bilhassa Kafkasya için yapılan ve altı aya yakın bir devri kapsayan mücadele, savaşın esas itibarıyla petrol üzerinde yoğunlaştığının da ispatıydı. Baybakov yaşanan gelişmeleri ve tehdit altında olan santrallere yönelik planlarını şöyle anlatıyordu: *"…Cephe kumandanlarının muavinlerinden biri telefon vasıtasıyla beni buldu. Patlamaların hayata geçirilmesi için bir grup tayin edildi. Fakat şimdi bunu Almanların gözü önünde yapmak gerekiyordu. Şöyle ki, onlar artık Krasnodar vilayetindeki petrol madenlerinin başladığı yere Abşeronskaya'ya ulaşmışlardı. Abşeronskaya'da olan elektrik santrallerini, makine ve havan topları ile yok ettik."*[26]

Abşeronskaya'daki elektrik santrallerinin imha edilmesi Almanların süratli hücumunu yavaşlattı. Madenlerin kaybı SSCB için taktik bir kayıp olsa da ülkenin esas petrol üssü Bakü idi.

Kafkasya bölgesinde ekonomik ve stratejik yönden en güçlü ülke Azerbaycan olduğu için Alman ordusunun ana kuvvetleri de bu istikamete yöneltilmişti. Gerçekte ise savaşın tüm seyrini Azerbaycan petrolcüleri belirliyordu. Tüm bunlara rağmen Sovyetler Birliği'nin elde ettiği tarihî galibiyette cephenin benzin ve yağa olan talebinin % 75-90'ını kesintisiz olarak sağlayan Bakü şehrine "Kahraman Şehir"unvanı verilmedi.

Bakü II. Dünya Savaşı'nın seyrinde ve kaderinde büyük rol oynayan şehirlerden biri idi. Bu herşeyden önce onun zengin petrol yatakları ve stratejik konumundan da kaynaklanıyordu. Bakü'yü hava saldırılarından korumak amacıyla 1920'den itibaren önlemler alınmaya başlandı. 1920'de Bakü'de bir atıcı tümen teşkil edildi (Daha sonra 77. Tümen adıyla meşhur oldu). 1925 yılının Ağustos ayında şehre 12 savaş uçağı yerleştirildi. Daha sonra burada bir uçaksavar topçu bölüğü oluşturuldu. Aynı bölüğün bataryalarından birinin komutanı H. E. Hüseyinov 1943 yılında uçaksavar topçu tümeninin komutanı olarak tayin edildi. Bu tümen Bakü'de 1941 yılında açılan uçaksavar topçu okulunu bitiren subaylar ile desteklenmekteydi. Şubat 1941'de Bakü'de üçüncü kolordu oluşturuldu. Bu kolordunun 193. Uçaksavar Topçu Alayı, 1941 kışında Moskova'nın savunmasında yer aldı. Azerbaycan'da petrol sanayisinin gelişiminde önemli yeri olan Nikolay K. Baybakov *"Faşizme karşı zafer için Azerbaycan'ın yaptıklarını belki de hiçbir cumhuriyet yapmamıştır. Çünkü 1940'da SSCB'de üretilen 33.000.000 ton petrolün 23.500.000 tonu Azerbaycan'ın payına düşmektedir"* diyerek Azerbaycan'ın savaşın seyrini değiştiren önemini vurguluyordu.

Savaşın ilk iki yılında Hazar Denizi, Sovyetler Birliği'nin Avrupa bölümünü, Orta Asya cumhuriyetleri ve İran ile bağlayan ana yol oldu. Batı'dan Doğu'ya aktarılan sanayi tesisleri, nüfusun doğuya göç ettirilmesi, Bakü-Krasnovodsk hattı ile gerçekleşiyordu. 1942 yılında Hazar donanması 1.255.000 ton yük taşıdı. Cephelere deniz yolu ile savaş yıllarında taşınan benzin ise 2.400.000 tondan fazlaydı.

Alman ordusu Mahaçkale-Kızılyar-Astrahan demiryolu hattını ele geçirince Kuzey Kafkasya ile Güney Kafkasya'nın ulaşımı sadece Hazar Denizi vasıtasıyla yapılıyordu. Böylece, 8 Ağustos 1942'den itibaren Hazar Denizi de askerî harekâtların merkezinde kaldı. Aynı dönemde Bakü-Astrahan yönünde askerî malzemelerin taşınma-

II. Dünya Savaşı'nda Kaliningrad Cephesi. Bu cephede, Bakü'de kurulan 75. Deniz Piyade Tugayı, 3. Muhafız Deniz Tugayı adıyla görevlendirildi.

26 Nazim Rıza İsrafiloğlu, *Neft ve Cahan Savaşı*, s. 151-152; . K. Baybakov, *Delo Jizn,* s. 113.

Dünya tarihinin en büyük tank savaşlarından biri Kursk'ta yaşandı. Sürekli ilerleyen Almanlar Ruslar karşısında Kursk'ta büyük bir yenilgiye uğradı.

sı (benzin, yağlar, silah vb.) giderek artmakta ve liman, Alman uçaklarının saldırılarına maruz kalmaktaydı. Bu bağlamda Bakü'nün hava saldırılarından korunması özellikle önemliydi. Hazar donanması ise uçaksavar topçu düzenekleriyle güçlendirildi. 1941 yılının sonunda Bakü'de 75. Deniz Piyade Tugayı kuruldu. Bu tugay, Moskova ve Kaliningrad cephesinde savaştı ve 3. Muhafız Deniz Tugayı adını aldı. Hazar donanması 8 Ağustos 1942'den itibaren teyakkuza geçirildi. 75. Piyade Tugayı da Kafkasya savunması için görevlendirildi. Kafkasya savaşlarında denizci muhabere Gafur Memmedov 18-19 Ekim 1942'de Kaçkanova Köyü'nde 13 makineli tüfekçi ve bir havan topçu birliğini imha etti. Bu sırada komutanını hedef alan keskin nişancı ateşini kendi bedeni ile engelleyerek kahramanlık örneği gösterdi. Gösterdiği kahramanlıktan dolayı "Sovyetler Birliği Kahramanı" unvanı verildi.[27]

Bakü'de teşkil edilen deniz piyade tugayının da Kafkasya savaşlarında rolü büyüktü. Hazar donanmasının savaş gemileri 1942 yılında kuzeye yük taşıyan 1.200 gemiyi 216 kez hava saldırılarından korudu ve düşmanın 6 bombardıman uçağını vurdu. Stalingrad ve Kuzey Kafkasya savaşlarının en ağır dönemlerinde Hazar askerî donanması ve nakliye gemileri cephelere 434.472 asker ve sivil, 791 tank, 46 uçak, 4.458 araba, 213.257 ton silah vb. taşıdı. Bu mühimmatların yanısıra Hazar yoluyla çok sayıda yaralı asker ve göçmen de nakledildi. Bu yıllarda Bakü demiryolu ve Hazar donanması Orta Asya cumhuriyetlerinde inşa edilen yeni savunma tesisleri için malzeme ve teçhizat taşıyan ana nakliyat vasıtasıydı. Hazar denizcileri bütün yükleri bombardıman altında taşıyordu. Hazar donanması, Karadeniz donanması ve Azak donanması ile birlikte Taganrog, Mariupol, Berdyansk, Yeysk, Temrük ve Kerç şehirleri ile birlikte bütün Kırım Yarımadası'nın Alman işgalinden kurtarılmasına katıldı. Savaşın sonraki yıllarında Hazar donanmasının askerleri Dinyeper donanması bünyesinde Romanya'dan başlayarak Berlin'in alınmasına kadar bütün savaşlarda yer aldı. Kafkasya savaşları esnasında Hazar donanmasına ait savaş uçakları Bakü-Astrahan yönünde taşınan askerî mühimmatın ve cephe için yakıtın havadan korunmasını sağladı. 422 gün süren bu savaşlar sırasında Alman uçakları Güney Kafkasya yönüne 7.493 uçuş yaptı. Bu uçaklardan 74'ü Bakü'ye ulaştı. Bunlardan sekizi vuruldu ve sadece yedisi gökyüzüne ulaşabildi. II. Dünya Savaşı sırasında Bakü'deki makine fabrikalarında çeşitli havan topları, ünlü "Katüşa" için mermiler üretildi. Burada ayrıca tanklar yapılıyor, mühimmat ve cephe için başka levazımat da hazırlanıyordu. Kafkasya'nın savunması sırasında cepheye Azerbaycan'dan bitmeyecek gibi yüksek kaliteli benzin, silah, cephane ve yiyecek dolu yük trenleri sevk ediliyordu.[28]

1941-1945 savaş döneminde cephelerde Alman ordusuna karşı kullanılan benzinin ve diğer yakıtın dörtte üçünden fazlasını Azerbaycan ve başkent Bakü sağladı.

27 *İstoriya Vtoroy Mirovoy Voynı 1939-1945 gg.,* V, Voenizdat, Moskva 1975, s. 205.

28 Andrey Antonoviç Greçko, *a.g.e.,* s. 35; İsrafil Zakiroğlu İsmailov, *a.g.e.*, s. 53.

Savaşın Sonraki Aşamalarında Azerbaycan Türkleri

1943 yazında Almanlar ile yapılan en ağır savaşlar Kursk-Oryol bölgelerinde ve Belgorod topraklarında yaşandı. Bu savaşlara her iki taraftan onlarca tank tümeni iştirak etti. 50 gün süren bu savaşlarda düşmanın 30 tümeni yok edildi. Kursk çevresindeki savaşlarda bölük komutanı Muhafız Yüzbaşı İ. İlyasov'un askerleri düşmanın tank taburuna ve piyade alayına karşı en tehlikeli konumda bulunuyordu. Tabur komutanı ölünce İ. İlyasov komutanlığı üstlendi. 13 saat süren mücadelede düşmanın dört tankı ve 800 askeri imha edildi. Kursk çevresindeki savaşlarda Teğmen Osman Osmanov ve Davud Guliev, makineli tüfekte Hüseyin Ejderov cesaret, kahramanlık ve komuta düzeninde özellikle öne çıktılar.[29]

Ukrayna'nın düşmandan temizlenmesinde 416. ve 223. Azerbaycan millî tümenleri ve terkibi karışık olan 271. Tümen'in askerleri (Büyük bir bölümü Azerbaycan Türklerinden ibaretti) kahramanlık ve cesaret gösterdiler. 223. Tümen Ukrayna'nın 16 yerleşim noktasını Almanlardan kurtardı.

Dinyeper'in geçilmesi için yapılan savaşlarda Binbaşı Bakış Mehdiev, Teğmen Melik Meherremov, Üsteğmen Selahattin Kazımov, Muhammed Meherremov "Sovyetler Birliği Kahramanı" unvanına layık görüldüler. Kiev şehrinin kurtarılmasındaki başarıları için tabur komutanı Binbaşı Hızır Mustafaev'e de "Sovyetler Birliği Kahramanı" unvanı verildi.

1944 yılının kışında Sovyet Ordusu Baltık Denizi'nden Karadeniz'e kadar olan tüm cephelerde saldırıya geçti. Bu saldırılarda esas görev Ukrayna'nın sağ kıyısını, Belarus'u, Baltık çevresini, Kırım'ı ve Moldova'yı ele geçirmekti. Aynı yılın Ocak ayında Leningrad ablukası de kaldırıldı.

Batı Ukrayna'nın düşmandan kurtarılmasında 416. Azerbaycan Millî Tümeni'nin askerleri öne çıktı. Nisan 1944'te Odesa düşmandan temizlendi. Kirovograd ve Kahovka'nın ele geçirilmesinde 223. Azerbaycan Millî Tümeni'nin askerleri büyük rol oynadı. 223. ve 416. tümenler Kişinev şehri için de savaştılar. 77. ve 223. Azerbaycan millî tümenleri Kırım'ın Almanlardan kurtarılmasında da büyük yararlılıklar gösterdiler.

29 *İstoriya Vtoroy Mirovoy Voyny, 1939-1945 gg.*, V, Voenizdat, Moskva 1975, s. 205.

Pilot Yüzbaşı Adil Guliev 18 Alman uçağı düşürerek "Sovyetler Birliği Kahramanı" ünvanını aldı.

Belarus'un kurtarılmasında (1944) Sovyetler Birliği Kahramanı Tümgeneral Hezi Aslanov'un kumandasındaki 35. Tank Ekibi büyük kahramanlık gösterdi. General Hezi Aslanov'un tank tugayı, Baltık boyunun da Almanlardan kurtarılmasını sağladı. General H. Aslanov, 24 Ocak 1945'te öldü.[30]

77. Azerbaycan Millî Tümeni 1944 yılında Baltık boyunun tahliye edilmesinde de yer aldı. Pilot Yüzbaşı Adil Guliev havada düşmanla yapılan 54 mücadelede 18 Alman uçağını düşürdü ve ona 1945 yılının Şubat ayında "Sovyetler Birliği Kahramanı" unvanı verildi.[31]

Dinyeper kıyılarından Viyana'ya kadar en kanlı savaşlara 78. Atıcı Tümeni'n 453. Alayı'nın komutanı Muhafız Albay Eşref Genceli oğlu Memmedov da katıldı. 1942 yılında 416. Tümen'in siyasî komiseri tayin edilen Memmedov, Haziran 1943'te 78. Atıcı Tümeni'nin alay komutanı olarak gönderildi. Albay Eşref Memmedov (1904-1979) yedi askerî madalya ve 13 savaş madalyası ile ödüllendirildi.

30 Hezi Aslanov'a "Sovyetler Birliği Kahramanı" unvanı ölümünden çok sonra 1990 yılında verildi. *Azerbaycanın Gızıl Ulduzları*, İşıg, Bakı 1975, s. 88; *Azerbaycanın Şanlı Oğulları*, II. Kitab, Bakı 1944, s. 32.

31 Adil Guliev hakkında bkz. E. Babaev, *Azerbaycanın Merd Oğulları*, Bakı 1959.

Belarus'un kurtarılmasında Sovyetler Birliği Kahramanı Tümgeneral Hezi Aslanov'ın kumandasındaki 35. Tank Ekibi büyük kahramanlık gösterdi.

Saldırıyı kendi bedeni ile engelleyip hücum için gereken şartları sağlamak çok büyük fedakârlık ve kararlılık içerdiği için savaşta kahramanlığın en yüksek derecesi olarak kabul edilir. Azerbaycanlı askerlerden Muhafız Yüzbaşı Giray Esedov,[32] denizci Gafur Memmedov bu kahramanlık örneğini sergilediler. Berlin'e zafer bayrağının dikileceği günlerde ölen ve Sovyetler Birliği Kahramanı unvanına layık görülen askerler içerisinde Azerbaycanlı Mestan Aliev de vardır.

Bu millî tümenlerden başka savaş yıllarında millî terkibi karışık olan 151., 271., 275., 295., 319., 320. tümenler de teşkil edildi.[33]

Savaşın Arka Cephesi

Halk ekonomisi savaşla birlikte ciddi bir sınava girdi. Sanayinin askerî taleplere uygun olarak yeniden düzenlenmesi, ordunun yüksek kaliteli yakıtla, askerî levazımatla ve erzakla temin edilmesi gerekiyordu. Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi ile vilayet, şehir ve bölge komitelerinde petrol çıkartılması, üretimi, petrol makineleri ve elektrik santralleri, inşaat ve inşaat malzemeleri, gıda sanayi, tarım, ulaşım vb. gibi alanlara liderlik eden yeni şubeler meydana getirildi. Azerbaycan halk ekonomisinin binlerce çalışanı Kızıl Ordu saflarına seferber edildi. Sadece 1941 yılında Azerbaycan'ın petrol üretiminde ve petrol üretim sanayiindeki işçilerin üçte biri cepheye gönderildi. Makine yapımı, demiryolu, su nakliyatı ile kolhoz ve sovhozlarda da durum böyleydi. Merkezî sanayi bölgelerinden Azerbaycan'a malzeme ve ekipman getirilmesi zorlaştı. Daha sonra ise tamamen durduruldu.[34] Devlet Güvenlik Komitesi'nin kararı ile 1941 yılından itibaren, Azerbaycan'da bazı fabrikalar Doğu'ya nakledilmeye başlandı. Bu arada halk ekonomisinin lojistik temeli de hayli zayıfladı. 1941-1942 yılları arasında ordunun ihtiyacı için kurum ve teşkilatlardan 5.457 kamyon, 672 otomobil, 476 traktör ve 50.000 at alındı.

Halk ekonomisinin askerî yönde başarılı çalışmalar yapabilmesi için yedek iş gücü, üretime dâhil edilmeye başlandı, hükümet olağan tatilleri yerine para ödeyerek kaldırdı, iş günü uzatıldı, kadın ve gençler de üretime katıldılar. Ülkedeki 20.000 gazi ve engelli üretime geri döndü. Halk ekonomisinin iş gücü ile temin edilmesinde kadın ve gençler önemli rol oynadılar. Azerbaycan kadınları savaşa giden aile üyelerinin yerine madenlerde, fabrika ve işletmelerde çalışmaya başladı. 24 Temmuz 1941'de Azizbeyov petrol madenlerine 50'den fazla ev kadını geldi. 1941'de Ekim ayında sadece Bibiheybet petrol madenlerinde 1.800'den fazla kadın çalışıyordu. 1941'de içtimai teşkilatların talimatıyla sadece Bakü'nün maden ve fabrikalarında 3.500'den fazla kadın çalışmaya başladı. Bakü'nün petrol endüstrisinde çalışmak için 13.000'den fazla yeni işçi geldi. Ev kadınlarının üretime dâhil edilmesinde ön cephede savaşan kadınların 1942 yılının başlarında Bakü'de düzenledikleri toplantı etkili oldu. Sekiz ayda ön cephede yer alan askerlerin eşlerinden 16.000 kişi ülkenin sanayi müesseselerinde çalışmaya geldi. Bunlardan 11.000'i petrol endüstrisinde çalışmaya başladı. Fabrika ve işletmelerde ev kadınlarına zanaat öğretmek için dersler

32 Giray Esedov hakkında daha fazla bilgi için bkz. *Sovet İttifagı Gehremanı Geray Esedov*, Gençlik, Bakı 1975.

33 Azerbaycan tümenlerinin millî terkibi ve savaş taktikleri için bkz. İ. İsmaılov, *Azerbaycanlıların II. Dünya Müharibesinde İştirakı,* Veten, Bakı 2000.

34 *İstoriya Azerbaycana*, III, Azerbaycan SSR Akademisi Nesriyatı, Bakı 1963, s. 87; *Azerbaycan Tarihi*, VII, Azerbaycan Elmler Akademiyası, Elm, Bakı 2003, s. 17.

açıldı. 1942'de petrol endüstrisinde 25.000 kadar kadın vardı. Demiryolu nakliyatında çalışanların yarıdan fazlasını yine kadınlar oluşturuyordu. Yüzlerce Azerbaycan kadını sovhoz ve kolhozlarda çalıştı. 1941'de kolhozlarda makine operatörü olarak 5.000'den fazla kadın çalışmaktaydı. 1941-1942'de Azerbaycan'da bulunan 10.000 makine operatörünün yarıdan fazlası yine kadınlardan oluşuyordu. 1942 yılında ülkede köy ekonomisi için meslek kadrolarını hazırlayan 17 okul faaliyet hâlindeydi. Savaş yıllarında binlerce erkek ve kız üretime katılarak, cepheye giden babalarının ve kardeşlerinin yerine geçti.

Azerbaycanlı kadınlar hayatın her alanında savaşın gerekliliklerini yerine getirdiler. Sadece petrol sanayiinde 1944'te 32.330 kadın işçi çalıştı. Azerbaycan'dan cepheye yollanan kadınlar da gösterdikleri cesaret ve kahramanlıklarıyla öne çıktılar. İlk pilot kadın Sona Nurieva, Leyla Memmedbeova, Züleyha Seidmemmedova, Karadeniz sahillerinde büyük yararlılıklar gösteren Esmer Hesenova, Kübra Memmedova, Letafet Memmedova, Pakize Vahabova, Ziynet Manafova, Dürre Memmedova, Sekine Memmedova, doktorlar Züleyha İsmaılova, Sefie Rüstembeyova, diş hekimi Şura Elizade, Suğra Paşaeva; Stalingrad'da çarpışan Halime Rzaeva, Zarife Camalbeyova, Bikehanım Bagirova önemli başarılar elde ettiler. Bunun yanısıra Azerbaycanlılardan oluşan 416. Tümen'de savaşan 152 kadından 45'i Kızıl Yıldız madalyası ile 42'si de kahramanlıklarından dolayı birçok madalya ile taltif edildiler. Subay rütbesi ile faaliyet gösteren 17 kadın vardı. Bunlardan Adile Abbasova, Sekine Bayramova, Nezaket Yahyayeva, Şükufe Esgerova, Reşide Gazımzade, Zehra Selimova, Mina Hacıeva, Cennet Hacıeva, Sekine Şefieva'nın vb. adları sayılabilir. Ziba Ganieva ise keskin nişancı olarak ordu saflarında yer aldı.[35]

İşçi kadroları hazırlamak için ülkede 28 fabrika-işletme okulu, 12 meslek okulu, iki demiryolu okulu faaliyet gösteriyordu. 1941'de meslek ve fabrika-işletme okullarında eğitim görmek için ülkenin şehir ve köylerinden 10.000 genç celp edildi. Müesseselerde uzmanlık dersleri, teknik dersler verilmekteydi. Petrol sanayisinin lojistik temelini güçlendirmek amacıyla, Devlet Güvenlik Komitesi ve Göç Ettirme Sovyeti'nin kararı ile Bakü'ye ülkenin güney ve batı bölgelerinden nakledilen 20 büyük müessesenin düzenekleri de dâhil olmak üzere 250 tezgâh, 53 metal kesen tezgah, iki vagon çeşitli aletler getirildi. 1942'nin başında alet imal eden "Kızıl Proletarya" ve "Dzerjinski" adlı fabrikalar ilk ürünlerini verdiler, kısa süre sonra L. Schmidt Makine-Motor Fabrikası'nda çelik eritme atölyesi faaliyete geçti. Böylece Azerbaycan, cephenin askerî siparişlerinin yerine getirilmesini sağladı. Cepheden gelen istekleri temin etmek için işçiler her gün 18-20 saat çalışıyorlardı. Silah ve savaş mühimmatını her fabrikada ayrı üretmek mümkün olmadığından, mekanik üretim yapan fabrikalar savunma malzemelerinin üretimi için kooperatifler kurdular. L. Schmidt Fabrikası çalışanları ilgili müesseselerle işbirliği yaparak 40 gün için öngörülen işi 16 gün içinde tamamladı. Bomba üretimine başlayan gemi onarım fabri-

Azerbaycan'ın ilk kadın pilotları: Soldan sağa: Leyla Memmedbeova, Züleyha Seidmemmedova ve Sona Nurieva savaşta cesaret ve kahramanlıklarıyla öne çıkan Azeri kadınlarından sadece üçü.

35 S. Memmedov, *Azerbaycanın Gehreman Gızları*, Azerneşr, Bakı 1988 adlı çalışma Azerbaycanlı kadınların ön ve arka cephelerde nasıl etkili olduklarını göstermektedir.

1941'de Azerbaycan petrolcüleri 23.481.000 ton petrol ve 25.864.000 m^3 gaz ürettiler.

kası, projeyi vaktinden önce tamamladı. Araba tamir fabrikasının çalışanları "M-13" havan topu parçalarını, "PPŞ" makineli tüfeklerini ve tank parçalarını üretiyordu. 1942 yılının sonlarında Bakü'de 130 çeşit silah, mühimmat vb. askerî malzemenin üretimi yapılmaktaydı. Gence'de 12 sanayi müessesesi savaşın taleplerine göre yeniden kuruldu ve 26 çeşit askerî malzeme üretti. Cepheyi zamanında ve yüksek kaliteli yakıtla temin etmek için en hayatî görevi üstlenen Azerbaycan petrolcüleri büyük gayretle bunu yerine getiriyorlardı. Ülkenin batı petrol bölgeleri işgal edildi. Kuzey Kafkasya petrol bölgeleri büyük tehlike içindeydi. Kızıl Ordu'nun en güvenilir dayanağı şüphesiz Bakü petrolü oldu. Ülkede üretilen petrolün % 70-75'inin uçak benzini üretiminin % 85-90'ının kaynağı, Baküydü. Bakü ayrıca deniz kuvvetlerini de yüksek kaliteli mazotla temin etmekteydi. Azerbaycan ve başkent Bakü, Sovyet ordusunun önemli cephanelerinden birine dönüştü. 1941'de Azerbaycan petrolcüleri 23.481.000 ton petrol ve 25.864.000 m^3 gaz ürettiler.[36] Bu, Azerbaycan petrol sanayi tarihinin en yüksek göstergesi idi. SSCB Yüksek Sovyeti Riyaset Heyeti'nin 6 Şubat 1942 tarihli özel kararı ile 500 petrolcü SSCB'nin nişan ve madalyaları ile ayrıca 41 kişi de Lenin madalyası ile taltif edildi. Fakat petrol uzmanlarının % 40'ının cepheye gönderilmesi, sondaj çalışmalarının durdurulması, petrol makine fabrikalarının çoğunun askerî savunmaya yönelik ürünler yapmaya başlaması ve petrol endüstrisine yatırımının ciddi ölçüde azaltılması sonucunda 1942'den itibaren petrol üretimi düşmeye başladı. 1944 yılında ise diğer yıllara oranla 11.643.000 ton daha az petrol çıkarıldı. SSCB Devlet Güvenlik Komitesi buna yardımcı olacak önlemler aldı: Devlet Güvenlik Komitesi'nin 6 Aralık 1942'deki kararı ve SSCB Petrol Komiserliği'nin 15 Aralık 1942 tarihindeki emriyle Azneft ile sondaj çalışmalarını hızlandırması teklif edildi. Kısa süre içinde Orconikidze neft, Kirov neft, Stalin neft, Lökbatan petrol tröstlerinde dört sondaj idaresi kuruldu. Devlet Güvenlik Komitesi'nin kararı ile binlerce genç ordu saflarına değil, petrol sanayisine gönderildi. Daha sonra onların arasından Sosyalist Emek Kahramanları Kurban Abbasov, Musa Bayramov, Yusuf Ferzeliev, Mehmet Kenberov, Karaş Usta, Mehmet Dünyamalıev gibi meşhur sondaj, inşaat-onarım ustaları yetişti. Devlet Güvenlik Komitesi ayrıca yüksek eğitimli

Lenin Madalyası

36 İ. Eliev-A. Muradverdiev, *Azerbaycan Nefti Dünya Siyasetinde*, III, Azerbaycan, Bakı 1998, s. 205.

Savaşın en meşhur uçağı "Yak"

petrol uzmanlarının ordudan erken terhis edilmesi kararını aldı. Ocak 1943'te sondaj ustaları Baba Gafar Muradov, Rüstem Rüstemov, Gülbala Aliev gibi sondaj kurallarını bir buçuk-iki kat fazlasıyla yerine getirdiler. 1943 yılında 67.700, 1944 yılında 138.800, 1945 yılının on ayında ise daha 14.455.000 metre petrol kuyusu kazıldı.

SSCB Devlet Güvenlik Komitesi, Azerbaycan petrol sanayisine daima yardım ediyordu. 21 Şubat 1944 ve 2 Haziran'da Devlet Güvenlik Komitesi ülkenin petrol endüstrisinin lojistik temelinin güçlendirilmesi ile ilgili yeni kararlar aldı. N. Voznesenski, Sovyet Bakü'sünün aralıksız hem cepheyi ve hem de SSCB halk ekonomisini petrol ürünleri ile temin ettiğini ve yüzlerce motorun havada ve yerde hareketini sağladığını yazıyordu.

Savaş yıllarında Bakü petrolcüleri ülkenin doğusunda oluşturulmaya başlanan ve "İkinci Bakü" adını alan petrol bölgelerinin gelişimine de katkı sağladılar. Devlet Güvenlik Komitesi, Bakü petrolcülerine başvurarak ham petrol yataklarının işletilmesi, petrol üretiminin hızlandırılması için onları yeni petrol bölgelerine göç etmeye çağırdı. 1942'nin iki-üç ayı içinde Bakü'nün dokuz sondaj idaresi petrol arama, petrol-inşaat tröstleri, borular ve diğer bazı petrol tesislerinin görevlileri, teknik donanımları ile doğuya nakledildi. Bakü'nün 10.000'den fazla petrol üretim amiri, yüksek nitelikli mühendis ve teknik eleman, yetenekli petrol ustaları sistemli bir şekilde yeni petrol bölgelerine gönderildi.[37] Bakü rafinerileri, uçak benzininin ve çeşitli savunma malzemelerinin üretimini artırmaya devam etti. Azerbaycan'da petrol imalatçıları 1941 yılında petrol imal planını % 102.4, yeni tür benzin üretimini % 118 oranında yerine getirdiler. Cephe 1.339.000 ton benzin dâhil 218.169 ton B-78, 203.996 ton B-74, 325.148 ton B-70 markalı benzin aldı. Cepheye 340.100 ton uçak benzini gönderildi. 1943 yılında üretilen 11.839.000 ton petrolden 5.000.000 ton petrol ürünü de dâhil olmak üzere 795.000 ton benzin, 3.332.000 ton gaz yağı, dizel yakıtı, 640.000 ton donanma mazotu, 420.000 ton uçak yağı ve motor yağı alındı. 1944 yılında plana ilave olarak 450 ton petrol ürünleri istihsal olundu. 1941-1945 yıllarında petrol üreticileri 22.000.000 ton petrol ürünleri imal ettiler. Bunun yarıdan fazlası yakıt ve yağlar olup 3.314.000 tonu uçak benzini, 1.216.000 tonu otomobil benzini, 4.612.000 tonu yağ ve 2.000.000 ton kadarı di-

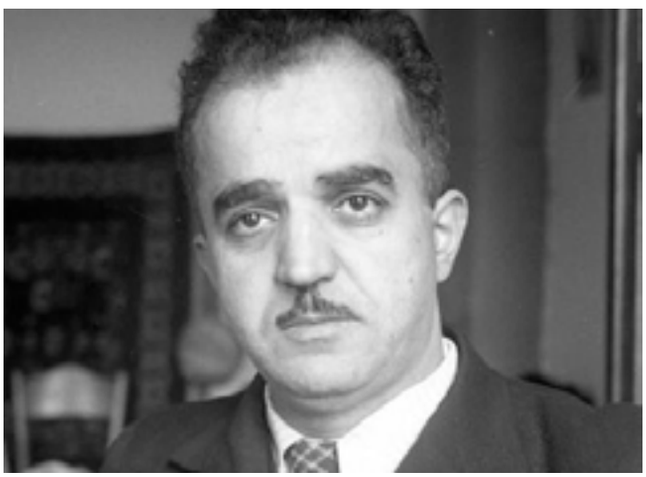
37 10.000 kadar Bakü petrolcüsü ve onların aileleri ülkenin kuzey ve doğu bölgelerine gönderildi. Birçoğu Bakü'yü bir daha göremedi. Bu husus, onların Azerbaycan petrol sanayisinin en değerli ve emsalsiz mütehassısları olması açısından önemliydi. İnsan ve teçhizat dolu gemiler Bakü Limanı'ndan Türkmenistan'ın Krasnovodsk (şimdiki Türkmenbaşı) Limanı'na doğru yöneldiler. En zor yollar ise daha sonra başladı. Bakü'den Doğu'ya gönderilen teçhizatın (mühimmatın) askerî araçları ve çeşitli petrol-maden aletlerinin arkası kesilmedi. Bakü petrolcüleri kısa sürede II. Bakü bölgesinde petrolün aranması, çıkartılması ve üretimini gerçekleştirmeyi başardılar. 1944-1945'te Ural, Tatarıstan, Başkurdistan, Türkmenistan ve Kuybışev (bugünkü Samara) vilayetinde güçlü petrol fışkırmaya başladı. Bunda Bakü'den gönderilen jeologların, mühendis ve teknisyenlerin büyük rolü oldu. Bkz. Nazim Rıza İsrafiloğlu, *Odlu Memleket* , s. 100.

zel yakıttı. O yıllarda Bakü'nün petrol imal eden fabrikaları cepheye 1.000.000 ton veya 20.540'tan çok sarnıç B-78 uçak benzini gönderdi.[38]

Savaşın en meşhur uçağı, Yakovlev tarafından tasarlanan "Yak" adlı bir savaş uçağıydı. Stalin uçak motorlarının gücü için benzinin niteliğinin iyileştirilmesi ve oktan adedi B-74 benzini yerine oktan adedi B-78 olan benzin üretiminin arttırılmasını emretti. Buna benzer emirler bir kural olarak Bakü'de sıklıkla uygulanmaktaydı. Benzin üretimini savaşın daima artan talepleri seviyesine çıkartmak için Azerbaycanlı uzmanlar Bakü rafinerileri ile birlikte yüksek oktanlı benzin üretimini arttırmanın yollarını aramaya başladılar.

Bakü'nün petrol işleme tesislerinde Azerbaycan'ın mühendis, teknik personeli ve bilim adamları Akademik Yusuf Memmedaliev'in icat ettiği usulle cephe için yüksek oktanlı benzin üretimini hayata geçirdiler. Sonuçta Bakü petrol rafineri tesisleri ile birlikte değerli benzin türlerinin ve yağlarının üretimi % 30 arttı.

Cephenin gerektiği kadar yüksek kaliteli benzinle aralıksız temin edilmesi artık esas itibarıyla modern uçaklarla teçhiz edilmiş Sovyet havacılığının savaş kabiliyetini müstesna bir şekilde arttırdı. Bu husus, özellikle Stalingrad Savaşı'nda hissedildi. Stalingrad harekâtı sona yaklaştıkça Almanların havadaki üstünlüğü giderek azaldı ve sonuçta Almanlar mukavemet gösterme gücünü kaybetti. Bunun şüphesiz başka sebepleri de vardı. Fakat ana neden doğrudan yakıtla ilgiliydi.

Akademik Yusuf Memmedaliev yüksek oktanlı benzin usulünü icat etti.

38 M. Abasov, *Baku v Godı Velikoy Oteçestvennoy Voynı*, Azerbaycanskoye Gosudarstvennoe İzdatelstvo, Bakı 1967, s. 12-13.

Azerbaycan cepheye sadece petrol değil, farklı alanlardaki üretimlerle de destek sağladı. Gıda sanayi ve diğer sanayi alanları üretimlerini askerî talepler esasında kurdu. Hafif sanayi müesseseleri, askerî giysiler hazırladı. 1941 yılında Rostov'dan nakledilen ayakkabı imalathanesi Bakü'de askerler için ayakkabı fabrikasının temelini attı. Ülke, Kızıl Ordu'ya savaş malzemeleri, keçe ayakkabı, elbise, kimyasal silahlara karşı kıyafet, askerî hastaneler için mobilya, yangın için aletler vb. malzemeleri üretti. Konserve fabrikaları 70 çeşit konserve üretimine başladı. Her ay Azerbaycan'da üretilen 50 tona yakın çayın paketlenmesi için 1941'de Bakü'de bir imalathane inşa edildi. 1941 yılında Bakü et işletmesinde ordu için gıda konsantresi hazırlayan özel bir mağaza faaliyete geçti. 1941 yılında et işletmesinde, süt fabrikalarında ilaç hazırlayan özel imalathaneler oluşturuldu. Burada SSCB'de ilk kez boynuz ve tırnaktan plastik üretimine başlandı. 1942 yılının başlarında işletme artık 40 mamulün üretimini yapıyordu. Azerbaycan'da orman ve ağaç sanayisinin gürgen ve kayın ağacından hazırlanmış olan ürünleri uçak yapımında kullanılmaktaydı.

Ülkede ilaçlar ve onlar için ham madde, kalsiyum klorür, sodyum klorür, iyodür potasyum, beyaz streptosid, gazlı bez, pamuk, enjektör üretildi. Dokumacılık savaşın taleplerine göre yönlendi. Volodarski Dikiş Fabrikası dört kez birinci oldu ve SSCB Hafif Sanayi Bakanlığı bayrağına layık görüldü. 1941'de Rostov'dan getirilen aletlerle Bakü'de kauçuk ürünleri imalathanesi çalışmaya başladı. Halk için mallar üreten metal eşya fabrikası savaşın başlarında asker karavanası, maske ve yangın merdiveni yapmaya başladı. Oktyabr bölge işletmesinde deri, keçe, triko üreten yeni atölyeler inşa edildi.

Savaş yıllarında Azerbaycan'da 1.419.000 adet palto, 4.227.000 takım yazlık giyim, 3.097.000 iç çamaşırı, 1.977.000 çift çizme, 1.417.000 çanta, 1.468.000 çift triko üreten müessese vardı. Azerbaycan SSC'nin gıda sanayisi de savaş zamanının sıkıntılarını ortadan kaldırdı. Azerbaycan gıda sanayisi işçileri halka özellikle savaş şartlarında çok önemli olan "C" vitamini sağlayabildiler. Et-Süt Sanayisi Komiserliği müesseselerinde insülin üretimi altı kat arttı. SSCB'ye yönelik plan yapan Hitler kolhoz yapısının zayıflığına, köylülerin hoşnutsuzluğuna güven-

mekteydi. Fakat mevcut siyasî-ekonomik sistem, düşmanı kovmak için köy halkını da seferber etti. ÜİK (b) P MK ve SSCB Halk Komiserleri Sovyeti 16 Ağustos 1941'de arka cephede tarım mahsulleri üretiminin artırılmasını kabul etti. Öncelikle orduyu ekmekle ve başka gıda ürünleri ile temin etmek, bunun için tarım alanlarını genişletmek, tahıl üretimini artırmak gerekiyordu. MTS'lerin (Makine Traktör İstasyonu) siyasî şubeleri tarım planlarının zamanında yerine getirilmesini, çalışma düzeninin artmasını kontrol ediyordu. Köy ekonomisi üretiminin tüm ağırlığını kadınlar ve gençler taşımaktaydı. 1940 yılında Azerbaycan SSC'de 667.200 yetenekli kolhozcu varken, 1941 yılında bu sayı azalarak 441.000'e düştü. Kolhoz ve sovhozlar zayıfladı. Savaşın ilk yılında ordunun ihtiyaçlarını temin etmek üzere 5.457 kamyon, 476 traktör ve 50.000'den fazla at Azerbaycan'dan sağlandı.[39]

1943'ten itibaren Azerbaycan'da tarım alanlarında Azerbaycan Türkleri ile birlikte Ukrayna ve Kuzey Kafkasya'dan göç eden çiftçiler de çalışıyordu. Yine bu alanda hizmetliler, lise öğrencileri, teknik ve yüksekokulların öğrencileri de çalıştı. Birçok bölgede kolhozlar toprak ve tohum kaynakları için tarım alanlarını %10-15 oranında genişletti. Kolhoz ve sovhozlarda "Cepheye ve ülkeye daha fazla ekmek, et ve sanayi için ham madde verelim!" sloganı altında başlayan hareket gittikçe büyüdü. 1 Aralık 1941'de Azerbaycan kolhozcuları Savunma Fonu'na 2.850 baş sığır ve 23.120 küçükbaş hayvan, 1.079 baş domuz, 10.640 sentner (100 kg'a eşit ölçü birimi) tahıl, 36.140 litre süt, 20.439 kilogram yağ, 130 ton patates, 194 ton sebze, 62.200 adet yumurta vs. verdiler. 1942 yılında "Kaliteli ürün cepheye yardımın temelidir" sloganı ile tarım ürünlerinin tedarikinde önemli başarılar elde edildi. Tarım alanları ise 1941 yılına oranla 15.000 hektar arttı. 1.095.800 hektar tarım alanının 852.000 hektarı tahıl ekimine ayrıldı. 1942 yılında Azerbaycan kolhoz ve sovhozları devlete 1941 yılından 2.583.934 pud (16.3 kg'a eşit ağırlık birimi) fazla tahıl, 282.962 pud et, 210.012 pud yeşillik, 40.965 pud yün ayrıca kolhozlar 1943 yılının planları pahasına 440.060 pud ot, 8.211 pud yağ, 8 pud peynir, 29.699 pud yün, 59.755 pud ot teslim etti.

1943 yılında Azerbaycan'ın sanayi kuruluşları tarım için ziraî aletlerin üretimini artırdı. 1942'de bu amaçla Gence'de tarım makinalarını tamir için yedek parça imal eden bir fabrika vardı. 1943 yılının ilk yarısında Bakü'den köylere 200'den fazla kalifiye işçi gönderildi. Hayvancılığın gelişme planı büyükbaş hayvanlar için % 106.3 oranında, koyun ve keçiler için % 124, domuzlar için ise % 118 yerine getirildi. 1943 yılında Azerbaycan kolhozcularının emeği hükümet tarafından takdir edilerek tarımda çalışan 485 kişiye SSCB'nin nişan ve madalyaları verildi. Savaşın zorluklarına rağmen, hayvancılığın gelişimi durmadı, kolhoz sürüleri 1940 yılına oranla 1.000.000 baş çoğaldı, hayvancılık ürünlerinin üretimi arttı. Savaş şartlarının talepleri doğrultusunda nakliyat işleri yeniden düzenlendi. Askerî birliklerin hareketi bu birliklere silah, mühimmat, erzak taşınması, ayrıca halkın ve işletmelerin göç ettirilmeleri, sanayinin ham mal ihtiyacı vb. nakliyatın düzenli işleyişi sayesinde zamanında temin ediliyordu. Azerbaycan demir yollarında trenlerin düzenli hareketini teşkil etmek amacıyla 24 Haziran 1941'de özel askerî tablo uygulandı. İstasyonların hava saldırılarından korunması için ışık ve ses sinyali olmayan özel trenler yapıldı ve yolcu vagonları askerî-sıhhî vagonlara dönüştürüldü. Bakü'den demiryolu ile ağırlıklı olarak yakıt taşınıyordu. 1941 yılı Temmuz ayında 1.560 sistern/sarnıç taşınırken bu sayı Ağustos ayında 2.325'e ulaştı. 1941 yılının Ağustos ayından itibaren Bakü demir yolu ağına Rostov, Harkov, Odessa, Taganrog, Novorossiysk vb. şehirlerden taşınan yükler de eklendi. Savaş yıllarında önce ABD ve İngiltere'den daha sonra ise Kanada'dan SSCB'ye 400.000 araç, 2.600.000 ton petrol ve petrol ürünleri, 9.600 top, 10.800 tank ve 18.700 uçak gönderildi. Söz konusu bu yükler Azerbaycan demiryolu taşımacılığı ile istenilen noktalara ulaştırılıyordu. Askerî yüklerin taşınmasında çalışmaları idare edenlerden biri de Azerbaycanlı Tuğgeneral E. M. Azizbeyov idi. Kasım 1941'de Devlet Güvenlik Komitesi'nin talimatı üzerine Grozni petrol sanayisi fabrikaları da Bakü Limanı vasıtasıyla ülkenin doğu bölgelerine gönderilmekteydi. Osipenko, Mariupol ve diğer sanayi şehirlerinden taşınan sanayi tesislerinin malzemeleri da Bakü'den geçiyordu. Cepheye yakıt ve savaş malzemeleri sağlayan hatlardan biri de Azerbaycan demiryollarıydı. Azerbaycan demiryolu işçileri 1.500 lokomotifi tamir ederek, bunları

39 *Azerbaycan Tarihi*, VII, s. 17.

Bakü petrol tesislerinde petrol çıkarma çalışmaları

ülkenin çeşitli demiryolu hatlarına gönderdi, aynı zamanda tamir edilen 925 lokomotifi de Hazar Denizi üzerinden doğuya yolladı. Azerbaycan'da yeni demiryolu hatları döşenirken ek olarak ikinci yollar da inşa edildi.[40] Culfa-Mincivan demiryolu yeniden yapıldı, Osmanlı-Astara, Salyan-Neftçala, Papanino-Ağcakabul yolu döşendi, Yevlah-Stepanakert dar hatlı demiryolu bölümü inşa edildi, Bakü ve Bileceri istasyonlarında dairesel demiryolu hatları kullanıma açıldı. Azerbaycan demiryolunda "İkiyüzcüler" ve"Beşyüzcüler" hareketi yaygındı. 1943 yılında Güney Kafkasya demiryolu Bakü şubesinin bir grup çalışanı nişan ve madalyalarla taltif edildi.[41] Bakü lokomotif deposunun makinisti Feridun Ağaev'e "Sosyalist Emek Kahramanı" unvanı verildi.[42] Demiryolu işçilerinden 36 kişi nişan ve madalyalarla, 116 kişi ise SSCB Demir Yolları Komiserliği'nin Şeref Nişanı ile ödüllendirildi.[43] 1941-1945 yıllarında Güney Kafkasya demir yolunun Bakü şubesi demiryolu işçilerinin çalışmaları sonucu cepheye ve halk ekonomisinin ihtiyaçları için 1.600.000 vagon, ayrıca 480.000 vagon kadar kuru yük ve 500.000 tank petrol ürünleri gönderdi. Azerbaycan demiryolu işçileri Almanlardan kurtarılan bölgelerin demiryolu işçilerine de yardım ediyorlardı. Depo ve yol imalathaneleri bu bölgelerin istasyonlarına teçhizat ve malzeme sağlamaktaydı.

Hazar Gemicilik İdaresi (Kaspflot) ve petrol taşıyan Hazar Petrol Gemicilik İdaresini (Kasptanker) temsil eden Hazar deniz nakliyatı, Azerbaycan nakliye sisteminde önemli yer tutuyordu. 1 Haziran 1941'deki bilgiye göre, "Kasptanker"in genel yük kapasitesi 205.720 ton olan 69 tankeri, "Kaspflot"un ise genel yük kapasitesi 79.330 ton olan 76 gemisi vardı.[44] 1941 yılının Ağustos ayında SSCB Deniz Donanması Halk Komiserliği'nin talimatı ile bu idarelerden Hazar Askerî Donanmasına yolcu taşımak üzere genel yük kapasitesi 14.718 ton olan 11 tanker ayrıldı.

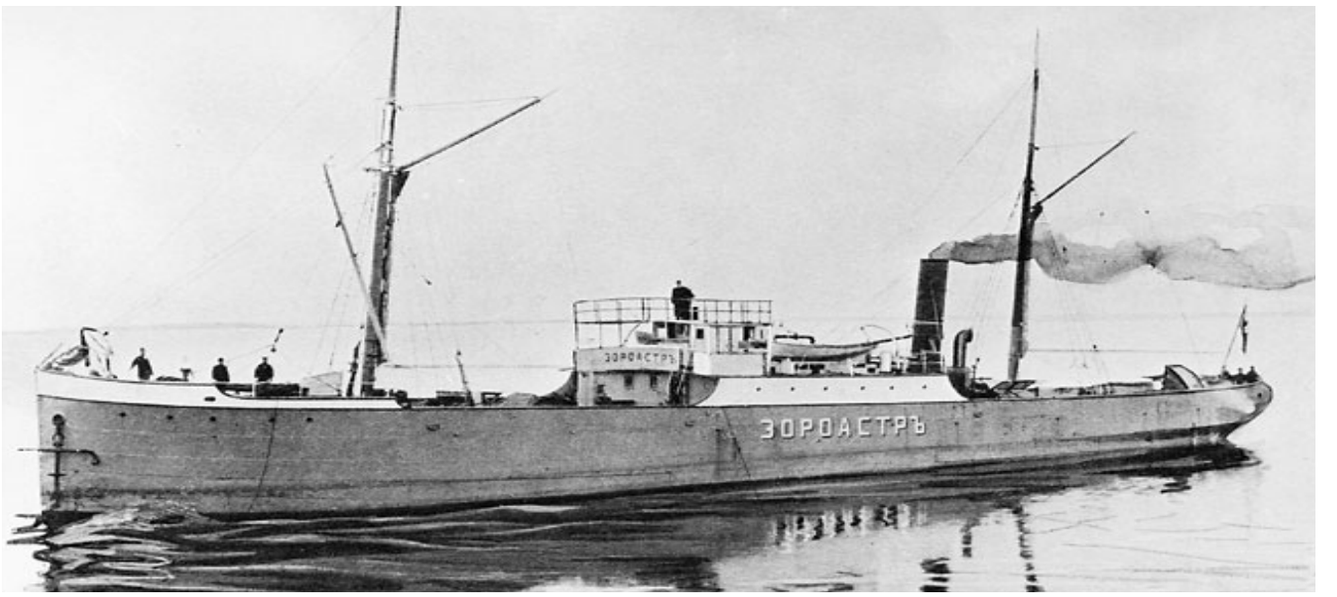
40 A. M. Bagirov, "Jeleznodorjniki Azerbaycana v Velikoy Oteçestvennoy Voyne 1941-1945", *Za Tehniçeskiy Progress*, No. 5, 1975, s. 55.

41 N. S. Kongrev, *Jeleznodorojniki v Velikoy Oteçestvennoy Voyne*, Moskva 1985, s. 257.

42 Feridun Agaev'in emrindeki lokomotif tugayı bir seferde 1.000 kilometreden fazla yol alıyordu. Trenler top ve bomba yağışı altında cepheye yük taşıyor, askerlerle birlikte Almanların tahrip ettiği yolları kullanılabilir hâle getiriyorlardı. 1942'de F. Agaev'in tugayı önemli bir başarı elde etti. Tugayın idaresinde bulunan lokomotif ciddi bir tamir görmeden 75.000 kilometreden fazla mesafe kat ederek 21 ton yakıt tasarrufu yaptı. Bu demiryolu işçileri arasında rekor bir sonuçtu. Cephenin Bakü petrolü ile teçhiz edilmesinde petrolcülerle beraber demiryolu işçilerinin de büyük emek ve gayretleri oldu. Bkz. Bayram Sultanov, *Azerbaycan Polad Magistralının Tarihi Oçerkleri*, Zaman Neşriyyat, Bakı 1997, s. 62-63; Çingiz Memmedov, *Azerbaycan Demiryolu Tarihinin Hedar Eliyev Dövrü,* Azerbaycan Dövlet Demir Yolu Matbuat Hidmeti, Bakı 2007, s. 48-52; Feridun Gulu oğlu Agaev'in hayatı hakkında bkz. "Gızıl Ulduzlu Gehraman*", Azebaycan Demiryolcusu*, No. 10, 28 May-4 İyun 2003.

43 Garaş Medetov, *a.g.e.*, s. 97.

44 İskender Hüseyn, *Azerbaycan'ın Yol Tarihi*, II. Kitab, Azerbaycan Neşriyyatı, Bakı 1996, s. 61.

Nobellerin sahip olduğu ilk petrol tankeri Zaraostra

"Dağıstan", "Türkmenistan", "Kırgızistan" yolcu feribotları yaralıları taşımak için yüzen hastaneye dönüştürüldü. 1941 yılının Ağustos ayında "Kaspflot" ve "Kasptanker"in 30 gemisi, aynı zamanda "Dağıstan", "Baksovet", "Osetya", "Kuybışev", "Spartak", ayrıca "Komintern" tankeri Hazar sahillerinde askerî harekâtlarda yer aldı. 1942 yazında Bakü Deniz Limanı çok amaçlı yüklerle dolu iken, Devlet Güvenlik Komitesi'nin acil talimatı ile sekiz gün içinde Bakü'den Krasnovodsk'a 25.000 ton margans filizi (Kalium permanganat), 2.500 ton maden külçesi ve 3.000 ton kükürt gönderildi.[45] Petrol taşıyan filoyu hava baskınlarından korumak için tankerlere savunma topları, uçaksavarlar konuldu. Hazar denizcileri benzin taşımaya uygun hâle getirilen petrol taşıma gemileriyle Mahaçkale'den Astrahan'a ve Krasnovodsk'a 329.000 ton petrol ürünü ve 135.000 ton benzin taşıdılar.

Hazar denizcileri dünyada ilk kez Bakü petrolü ile doldurulmuş tankları gemilerin yedeğine alıp götürüyorlardı. Bu yöntemle onlar Bakü'den Krasnovodsk'a 35 petrol taşıyan demiryolu tankeri, Mahaçkale'den Krasnovodsk'a her birinin beş ton ağırlığı olan petrol tankları taşıdılar. Savaş döneminin zorluklarına cesaretle göğüs geren denizciler sorumluluklarını yerine getiriyorlardı. Bu yıllarda "Kasptanker" cephe için 2.400.000 ton benzin taşındı. "Kaspflot"un gemileri 1942 yılından 1945 yılının Ağustos ayına kadar İran limanlarından, Krasnovodsk ve Mahaçkale'den Bakü'ye çok amaçlı 2.783.000 ton mal getirdi.[46]

1941 yılının Ekim ayından itibaren müttefikler İran aracılığıyla SSCB'ye kauçuk, bakır, kalay, kimyasal ürünler göndermeye başladılar. SSCB'ye getirilen silah, mühimmat ve erzakın bir bölümü 1942-1945 yıllarında İran Körfezi'nden geçerek İran'ın Hürremşehr ve Bender-Şahpur limanlarından gönderiliyordu. 1941-1945 yıllarında Azerbaycan ziraî ekonomisinden orduya 5.457 yük, 371 binek aracı ve 301 başka araç seferber edildi.[47] Buna rağmen, Azerbaycan otomobil nakliyatı işçileri cephenin ihtiyaçlarının temininde faal olarak yer aldı. Mevcut araçların daha verimli kullanılması için tedbirler alındı. 1942 yılında Bakü'de iki sayılı oto tamir fabrikası ve otomobil yedek parçaları imal eden "Avtodetal" fabrikası kuruldu. Yol işçileri askerlerin yardımıyla daha önemli otoyollarını yeniden yaptılar. 1941-1945 yılları arasında kara çakıl kaplanmış 919 kilometrelik yol kullanıma açıldı ki, bunlar da Bakü-Astara, Arazdayan-Culfa, Bakü-Şamahı-Gence-Ağstafa-Kazak-Kırmızı Köprü-Gürcistan sınırına kadar, Yardımlı-Demon, Lerik-Kelviyaz-Sınır yerine kadar Hezri-Zukul, Kusarçay-Hudat vb. askerî ve ekonomik önemi yüksek yollardı. Aynı zamanda Astara, Laçın-Zabuh ve Biçenek Geçidi-Nahçıvan yolları genişletildi, Culfa-Tiflis-Orconikidze yolunun Azerbaycan bölümünde

45 *Azerbaycan SSR Halq Teserrüfatı Böyük Veten Müharibesi İllerinde*, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası İgtisadiyyat İnstitutu, Bakı 1985, s. 93.

46 S. F. Edlinskiy, *Kaspiyskiy Transportnıy Flot v Velikoy Oteçestvennoy Voyne Sovetskogo Soüza 1941-1945 gg*, Morskoy Transport, Moskva 1963, s. 20

47 Garaş Medetov, *a.g.e.*, s. 40.

askerî amaçla devamlı hareket sağlandı. Salyan'da Kür Nehri üzerinde kurulan büyük köprü ile birlikte Göyçay, Elinceçay, Kumbaşı, Penserçay ve diğer yerlerde büyük metal ve betonarme köprüler inşa edildi. Azerbaycan'ın iletişim araçları ve kurumları ilk günlerden itibaren işlerini savaşın gereksinimlerine göre kurup, cephe ile gerinin kesintisiz, sağlam ve güvenli bağlantısını sağlamaya çalışıyorlardı. 1941-1945 yıllarında ülkede 600 kadar haberleşme bölümü faaliyet hâlindeydi. Bölgeler arası hava hatlarından istifade edildi, mevcut Bakü-Moskova, Bakü-Minvod-Stavropol, Bakü-Astrahan ana hava ulaşım hatlarının etkinliği iyileştirildi. Savaş koşullarında Azerbaycan rayonlarının hepsinin Bakü ile telefon bağlantısı vardı. 1942 yılında çeşitli iletişim kursları ve okullarda aynı zamanda öğrenci olarak cepheye gönderilmiş nitelikli muhaberecilerin yerine 1.194 muhabereci hazırlandı. Şehir telefon santrallerinin sayısı 84'e, abonelerin sayısı 20.489'a ulaştı. 1945'te artık 41 sovhoz, 165 kolhoz ve 69 MTS'ye (Makine Traktör İstasyonu) telefon götürüldü. Radyonun kaliteli yayınlarla aralıksız çalışmasına bilhassa önem veriliyordu. Askerî hastanelerde radyo vardı. Moskova, Ufa, Aşkabat ve Tiflis ile bu sayede yeni radyo bağlantısı da sağlanmaktaydı.[48]

Azerbaycan aydınları savaşın ilk günlerinden itibaren tüm faaliyetlerini Almanya'ya karşı mücadeleye yönelttiler. SSCB Bilimler Akademisi Azerbaycan şubesi, ülkenin araştırma kurumları, yaratıcılık cemiyetleri, yüksekokulların kürsüleri çalışmalarını savaşın gereksinimlerine göre düzenlediler. Bilimsel araştırmaların yapılmasına, askerî ekonomiye hizmet eden süreçlerin iyileştirilmesine, yerli ham madde esasında stratejik ürünlerle yüksek kaliteli yakıt türlerinin oluşturulmasına yardımcı olan yeni bilimsel konuların işlenmesi, ilim adamlarının öncelikli çalışmalarıydı. Azerbaycan bilim adamları zırhlı teknolojiye karşı top mermisi, otomatik güdümlü bombalar, tanka karşı elektrik mayınları, çok kademeli mayınlar, silah ve askerî mühimmatı paslanmaktan koruyan araçlar hazırladılar. Ayrıca el bombalarının yüzeyinin çinko ile kaplanması ve elektrik kalaylanması hakkında da öneriler ileri sürdüler. Onların çalışmaları, elde ettikleri sonuçlar ve gelişmiş yöntemleri Güney Kafkasya'nın çelik eritme fabrikalarında da uygulanıyordu. Ülkede kimyacılar Bakü sülfürik asit fabrikasında yerli ham madde ve malzemelerden akümülatör asidi, ayrıca klorlu sülfat, nitrik asit elde ettiler. Yerli malzeme ve ham madde kullanarak hidrojen, perozin, jet toluen, katı patlayıcı malzeme, refrakter renk ve siyah cila, yangın söndürücü araç, duman briketi ve başka ürünlerin imal edilmesi teknolojisi üretime uygulandı. 1941'de Bakü'de ilk hidrojen bileşikleri grubu hazırlandı. Y. H. Memmedaliev'in başkanlığında bir grup bilim adamı 28 gün laboratuvardan ayrılmadan petrokimya biliminde büyük olay yaratan yüksek oktanlı uçak yakıtı elde etti. Akademik Y. H. Memmedaliev'in başkanlığında İlimler Akademisi'nin Azerbaycan Şubesi'nde SSCB Merkezî Bilimsel Teknik Kurulu'nun kimya bölümü kuruldu.[49] Petrol imalathanelerinde yeni teknolojik sistemler tasarlayan 75 laboratuvar faaliyetteydi. İlim adamlarının ve üreticilerin ortak çalışmaları sonucunda Bakü'de yeni petrokimya ve kimya tesisleri, Y. H. Memmedaliev'in fikirleri doğrultusunda yüksek oktanlı alkil benzol ve onun bir parçasını üreten yeni fabrika faaliyete başladı. Azerbaycan bilim adamları askerî ehemmiyeti olan klorlu metal, az oktanlı benzinden askerî operasyonlar için gerekli olan toluen alma teknolojisini hazırladılar. Akademik İ. A. Orucova'nın başkanlığında Azerbaycan kimyacıları uçak, tank ve çeşitli askerî araçlar için makine yağlarının üretimi teknolojisini hazırlayıp uygulamaya başladılar. Bilim adamları ve mühendisler yeni metal kesen tezgâhlar hazırladılar. Petrol makine fabrikasında K. Aliverdizade

Savaş koşullarında Azerbaycan rayonlarının hepsinin Bakü ile telefon bağlantısı vardı.

48 İ. Hüseyn, *a.g.e*, s. 62; *Azerbaycan SSR Halg Teserrüfatı Böyük Veten Müharibesi İllerinde*, s. 98.

49 E. Bağırzade, *Azerbaycan Ziyalıları Böyük Veten Müharibesi İllerinde,* Azerneşr, Bakı 1970, s. 179; *Azerbaycan Tarihi,* VII, s. 32.

soğuk damgalama yöntemi hazırlayarak bunu üretime uyguladı. Bu, silah üreten işletmelerde işçilerin emeğini hafifletti ve emek verimliliğini arttırdı. İ. Mehdieva'nın hazırladığı otomatik düzenek, silah üretim işlemini hayli kolaylaştırmış olup ürün kalitesini de iyileştirdi. Azerbaycan'ın jeologları Mireli Kaşkayve Şamil Ezizbeyov'un yönetimi ile stratejik ham madde - refrakter kil, fosforit vb. yataklar tespit edildi. "Azneft" jeologları tarafından yapılan istihbarat çalışmaları sayesinde 850 yüksek debitli petrol kaynağı daha belirlendi, "Kale", "Bulla-deniz", "Buzovna", "Maştağa", "Naftalan", "Emirhanlı" petrol yatakları keşfedildi. "Gobustan" petrol bölgesinde "Duvannı" gaz yatağı tespit edildi. Utalgi yatağında yeni petrol ve gaz rezervleri bulundu.[50] Stratigrafik yatakların tespiti Azerbaycan jeoloji biliminin büyük başarısıydı. Doğu Abşeron'da, Kale istasyon alanında "Kale lay ekibi" denilen yeni ve zengin bir petrol yatağı daha keşfedildi.[51]

Azerbaycan'da fizikçiler askerî kurumların bazı önemli isteklerini yerine getirdiler: petrol ürünleri için özel analiz, petrol aramalarında ise termik yöntem teklif edilerek uygulandı. Fizikçilerin katılımıyla ülkede cam izolyatorlar teşkil edildi, petrol sanayisinde gece yapılan çalışmalarda fosforlu renklerin uygulanma teknolojisi hazırlandı. Soğutucu cihazlarla kullanılan ammiaklı gaz ülkede üretilen propanla karşılandı. Petrol kuyularının ikinci kullanımı ve petrol üretimini artırmak, temizleme aparatlarını harekete geçiren ve borularda sürtünmeyi tespit eden aletlerin uygulanması alanında mühendislerin ileri sürdüğü tekliflerin askerî ve ekonomik önemi büyüktü. Mühendislerin rasyonalizasyon önerileri sıvı yakıt üretimindeki kaybın da azalmasını sağladı.

Biyologlar, Azerbaycan topraklarında yetişen şifalı otların ve vitaminle zengin doğal yaban meyvelerinin tespit edilmesini sağladılar. Onların yardımıyla Göyçay'daki yağ fabrikasında ardıç kolundan eter yağı alındı.

Sosyal ve beşerî bilimler alanında çalışan bilim adamları da halkın kahramanlık tarihinden, savaş geleneklerinden bahseden eserler yarattılar. 23 Mart 1945'te Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi kuruldu. Onun ilk başkanı akademik M. Mirkasımov oldu. Ülkede ilmî araştırma merkezine dönüşmüş akademide 16 enstitü ve bölüm, Şark yazmaları ve nadir eserler şubesi faaliyete başladı. Savaş yıllarında cumhuriyetin maarif, kültür ve sağlık çalışanları düşmanı yenmek için cephede ve geri planda çok yönlü faaliyet gösterdi, öğretmenlerin % 50'si askere alındı. Okul binalarının çoğu, özellikle Bakü'de, hastanelere ve savunma kurumlarına verildi. Okullarda iki-üç vardiyalı çalışma şekli tatbik edildi. Yüksek okul ve teknik okul öğrencilerinin de yarıdan fazlası askere çağırıldı.

Uzmanlık kadroları, kısaltılmış programla hazırlanmaya başlandı, üniversitelerde eğitim süresi azaltıldı. 1941 yılında okulları eğitimci kadrolarla temin amacıyla Kazah, Kuba, Hankendi ve Ağdam'da iki yıllık öğretim kurumları, Celilabad ve Laçın'da pedagojik okullar açıldı. Ülkenin işgal edilmiş olan bölgelerinden Azerbaycan'a gelen öğretmenler istihdam edildiler.

Azerbaycan'daki sağlık kurumları da savaşın ilk günlerinden itibaren seferberlik planı üzerinde çalışmaya başladılar. Öncelikle hastanelere, sağlık birimlerine tıbbî cihazların sağlanmasına, evlerde, halka açık yerlerde, demiryolu istasyonlarında, iskelelerde temizlik ve sağlık kurallarına riayet edilmesine, tıbbî noktaların teşkiline odaklanıldı. Hastaneler ve askerî birimler için yeni tıp personeli hazırlandı.

Yazarlar, şairler, besteciler, sanatçılar kendi eserleri aracılığıyla insanlarda vatana sevgi, düşmana nefret hissi kazandırıp, zafere inanç yarattılar. Yazar ve şairler Azerbaycan gençlerinin cephedeki askerî kahramanlıklarını, arka cephe kahramanlarının özverili emeğini anlatan eserler kaleme aldılar.[52]

1941 yılının sonbahar ve kış aylarında tüm ülkede Sovyet askerleri için sıcak elbise toplama kampanyası başladı. 1941 yılının Eylül ayında halkın Kızıl Ordu için kışlık eşya ve kıyafet toplama faaliyeti giderek büyüdü. Azerbaycan Hükümeti sıcak kıyafet ve yiyeceklerin toplanmasını düzenlemek için 1941 yılı Ekim ayında özel bir komisyon, başka yerlerde ise 6.000 komisyon oluşturdu. Sadece 1941 yılı sonunda Azerbaycan halkı cepheye 63.700 çuval gönderdi. 1942 yılına kadar cepheye 2000 çuval ve 146

50 İ Eliev-A. Muradverdiev, *Azerbaycan Nefti Dünya Siyasetinde*, s. 204.

51 Petrollü toprakların keşfi ve petrol sanayisinin savaş sırasındaki durumu ile ilgili bkz. E. Ş. Şahmirov, *Faşizm Üzerinde Gelebede Azerbaycan'ın Neft ve Kimya Senayesinin Halledici Rolü*, Bakı 1966.

52 II. Dünya Savaşı'nda aydınların rolü hakkında daha fazla bilgi için bkz. E. Bağirzade, *Azerbaycan Ziyalıları Böyük Veten Müharibesi Illerinde,* s. 379.

vagon gıda vb. ürün yollandı. 1941-1943 yıllarında askerlere 1.601.000 sıcak kapitone kıyafet, ceket, keçe çizme, çorap, eldiven, kulaklı şapka vb. verildi.[53]

Şamil Ezizbeyov

1941-42 yıllarında Azerbaycan'da vatandaşların şahsî tasarruflarıyla tank birlikleri ve hava filoları oluşturma hareketi büyüdü. Ülkede birçok bilim adamı, edebiyatçı, sanatçı, işletmeci, üretim öncüleri tank birlikleri ile hava filosu fonuna kişisel hesapları adına para verdiler.

1943 yazında Azerbaycan halkının paralarıyla kurulan Bakinskiy Raboçiy Alayı Krasnodar, Taman, Sivastopol, Harkov, Minsk, Tilzit'teki hava savaşlarında yer aldı. 1943 sonbaharında bu amaçla Azerbaycan Yardım Komitesi ve bölge komisyonları teşkil edildi. Kuzey Kafkasya petrolcülerine Leningrad, Stalingrad, Stavropol, Karaçay, Ukrayna'ya büyük miktarda para, yiyecek, inşaat malzemesi, hayvancılık için gereken malzemeler gönderildi. Gence nüfusu Pyatigorsk'u, Şeki halkı Georgievsk'i, Kasım İsmailov kolhozcuları ise Mozdok şehrini himayeleri altına aldı. Azerbaycan kolhozcuları SSCB'nin tahliye edilmiş bölgelerine yardım olarak 1.500 pulluk, 200 ton çimento, 25.000 pud tahıl, 287 kilogram yağ tarım ürünleri gönderdi. 1.000 hektar alanda tahıl ekildi ve sığır beslendi.[54] Devlet Güvenlik Komitesi'nin 22 Eylül ve ÜİK (b) P MK'nin 8 Ekim 1941 tarihli kararlarında yaralı asker ve subaylara tıbbî hizmetin iyileştirilmesi ve göç kurallarının belirlenmesi istendi. Cepheye verilen halk yardımının en önemli bölümü yaralılara gösterilen yardımdı. Yaralı asker ve subayların hızla iyileşerek ön veya arka cepheye geri dönmesini sağlamak için kaliteli sağlık hizmeti sunulmalıydı. Bunun için Büyük Vatan Savaşı'nın ilk günlerinden itibaren Azerbaycan topraklarında askerî hastaneler kurulmaya başlandı. 1941 yılında ülkede 76 askerî hastane oluşturuldu. Nahçıvan, Şuşa, Şeki, Hacıkend, Merdekan

"Yaralı Asker ve Hasatalara Yardım Komitesi" Başkanı Aziz Aliyev

ve Buzovna'da bulunan sanatoryumlarla dinlenme tesisleri askerî hastanelere dönüştürüldü. Tecrübeli doktorlar askerî hastanelerde çalışıyorlardı. Ocak 1942'de tıp doktoru, Profesör Aziz Aliev'in başkanlığında "Yaralı Asker ve Hastalara Yardım Komitesi" oluşturuldu.[55]

Azerbaycan Halk Tıp Komiserliği'nin Askerî Hastaneler İdaresi'nin baş cerrahı, Profesör M. A. Topçubaşov'un cerrahiyeye getirdiği yenilikler en karmaşık ameliyatların başarıyla gerçekleştirilip yüzlerce askerîn hayatının kurtulmasını sağladı. Doktorlar M. Abbasov ve S. Ahundov cephede gözlerini kaybeden 200'den fazla askerin yeniden görmesini sağladı. Yaralıların tedavi edilip cepheye dönmesinde sayıları giderek artan kan bağışı da büyük rol oynadı. Kafkasya savaşlarında enstitüye dönüşen Azerbaycan Kan Merkezi çalışanları yaralı asker ve subayların tedavisinde gösterdikleri başarılardan dolayı defalarca Devlet Güvenlik Komitesi'nin Güney Kafkasya ve Kuzey Kafkasya cepheleri kumandanlığının teşekkürlerine layık görüldüler. Büyük Vatan Savaşı'nda başta aydınlar olmak üzere Azerbaycan halkı cepheye ve ülke ekonomisine katkılarıyla Sovyet ordusunun Almanya'ya karşı galibiyetinde önemli bir rol oynadı.[56]

53 *Azerbaycan SSR Halg Teserrüfatı Böyük Veten Müharibesi İllerinde*, s. 117.
54 *İstoriya Azerbaydjana,* III, s. 141-145.
55 *Azerbaycan Tarihi*, VII, s. 41.
56 *a.g.e.*, s. 41-42.

II. Dünya Savaşında Azerbaycan Lejyonları

Azerbaycan Türkleri arasında Faşizm'i Bolşevizm'den daha büyük bir problem görüp, buna karşı mücadele edenlerin mevcudiyetinin olmasının yanı sıra Almanya'nın Sovyetler Birliği'ni yenmesiyle ülkenin özgürlüğünü kazanacağına inananlar da vardı. Bu hislerin şüphesiz birçok sebebi vardı. Azerbaycan Sovyetleştirildikten sonra da baskı ve şiddet azalmadı. Siyasî mücadeleyi devam ettirmek için yurtdışına giden siyasî liderlerin birçoğu bir zaman Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne son vereceğini, Azerbaycan halkının millî bağımsızlığının tekrar kazanılması için uygun şartların oluşacağını ümit ediyordu. Azerbaycan'da yaşayan ve Sovyet ordusunda askere alınanlar arasında da bu düşünceye sahip olanlar az değildi.[57]

Halk arasında adaletsizliğe, millî liyakatin ayaklar altına alınmasına karşı olanlar artıyordu. 1937 yılının terör olaylarından kısa bir zaman geçmiş olmasına rağmen sisteme karşı mücadele etmek için halk, bilhassa gençler güçlerini birleştirerek kendi teşkilatlarını kurmaya çalıştı. Gizli anti Sovyet, millî bağımsızlık için mücadele grupları meydana geldi. 1941'de Sovyet sistemine, Komünist Partisi'nin millî ayırımcılık siyasetine karşı mücadele etmek, bağımsız devlet kurmak gayesiyle vatanseverleri bileştirmek için Süleyman İskenderov'un öncülüğünde anti Sovyet milliyetçi grup faaliyete başladı. Fakat bu uzun ömürlü olmadı. Ancak mücadele devam etti. 1943'te öğrenciler arasında gizli faaliyet gösteren Gülhüseyin Abdullayev'in teşebbüsü ile kurulan "Yıldırım" teşkilatı, Sovyet Hükümeti'nin, Komünist Partisi'nin millî siyasetini, Azerbaycan Türkçesine yönelik baskıyı ciddi tenkit ederek propaganda için gereken vasıtaları arıyordu (İsmihan Rahimov, Hacı Zeynalov, Aydın Vahidov vb. daha faaldi). 1944'te Bakü'nün Sabuncu işçi kasabasında bir grup genç işçi, gizli uluslararası bir teşkilat kurarak mevcut siyasî rejime isyan edip onu yıkmak için propaganda faaliyetleri yürütmekteydi.[58]

Binbaşı Abdurrahman Fethalibeyli Düdenginski, esir düştüğünde Almanların tarafına geçerek Azerbaycan Türklerinden oluşan birlik kurma fikrini Hitler'e sundu.

Sovyetlere karşı mücadele etmek için cephelerde bir kısım askerin kasten esir düştüğü, Almanya tarafına geçtikleri de iddia ediliyordu. Askerî uzman, Moskova Askerî Akademisi mezunu Binbaşı Abdurrahman Fethalibeyli Düdenginski Baltık boyundaki savaşın daha başında Almanlara esir düştü ve Almanya tarafına geçerek Azerbaycan Türklerinden oluşan askerî birlikler kurma teşebbüsünü 1941'de Hitler'e sundu.[59]

Almanlar savaşın ilk aylarında esir aldıkları 3.600.000 Sovyet vatandaşından, 150.000'den fazla Azerbaycanlı asker ve subaydan işgal planlarını hayata geçirmek için faydalanmaya karar verdiler. Esirlere iş yaptırmak, onları Almanlara sadakatle hizmet etmenin kendi halklarının menfaatine uygun olduğuna inandırarak askerî birliklerde birleştirmek için Alman Hükümeti siyasî muhacirlerin nüfuzlarından ve yeteneklerinden istifade etmeye çalıştı.[60]

Almanya daha savaşın başında Azerbaycan siyasî muhaceretinin amacı hakkında bilgi sahibi olmaya başladı. 1933'te Berlin'de Mehmet Emin Resulzade'nin eserleri veya onun editörlüğü altında gazeteler neşredildi. Resulzade 1941'de Dış İşleri Bakanlığı tarafından Almanya'ya davet edildi. Hükümet temsilcileri ile yapılan görüşmelerde Azerbaycan tarafının siyaseti, özel bir memorandumla ifade edildi. Azerbaycan Türklerinin Alman askerî

57 *XX Esr Azerbaycan Tarihi*, II, Tehsil, Bakı 2009, s. 352.

58 Tahir Gafarov, *Azerbaycan Tarihi*, Mütercim, Bakı 1999, s. 123.

59 Musa Gasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi 1920-1945*, çev. Ekber N. Necef, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006, s. 651; Fethali Bey Düdenginski hakkında bkz. Nesiman Yagublu, *Ebdürrehman Fetelibeyli-Düdenginski*, Abşeron Neşr, Bakı 2009.

60 *XX Esr Azerbaycan Tarihi*, II, s. 352-353.

Azerbaycan Lejyonu askerleri

esir kamplarından kurtarılması, onların esasen sivil işlerde çalıştırılması, aynı zamanda Azerbaycan ordusunun kurulması, ordu kumandanlarının Azerbaycan Türklerinden tayin edilmesi, Azerbaycan Türklerinin sadece Doğu Cephesi'nde savaşacağı, Almanların Azerbaycan'a geldiklerinde ilk önce millî ordunun gireceğine teminat verilmesi (toplam 12 madde) bu memorandumun esas şartlarıydı.

Hitler, 22 Aralık 1941'de başka millî askerî birliklerin yanı sıra Kafkas Müslümanlarından da özel askerî birliklerin kurulmasını emretti. Bu askerî birlik Polonya'daki esir kamplarında bulunan Kafkas Müslümanlarından teşkil edildi. Askerî esirler arasında bulunan Azerbaycan Türklerinin gerek ölümden kurtulmalarında gerekse Azerbaycan millî askerî birliklerinde görev almalarında Resulzade ve diğer siyasî muhacirlerin büyük rolü oldu.[61]

Stalin'e göre, savaşta düşmana esir düşmek vatana ihanetle eş değerdi. Askerî yemin RSFSC Ceza Kanunu'nun 58. maddesi, diğer talimatlar, iç işleri kuralları esir düşmeyi, düşmana sığınmak, dış ülkeye kaçmak, ihanet ve askerden firar olarak kabul ediyor ve hepsi için ölüm cezasını öngörüyordu. Ancak bu karar dahi askerlerin esir düşmesini engellemedi. Çünkü iyi teçhiz edilmiş Alman orduları karşısında Sovyet askerleri esir alınmaya başlandı. Savaşın ilk aylarında 3.800.000 Sovyet askeri neredeyse savaşmadan Almanya ve müttefiklerine teslim oldu.[62]

AZƏRBAJÇAN

Ana vətən-Azərbaycan uğrunda vuruşuruq!

Düşmənin terror bombardmançılarına qarşı yeni alman tədbirləri

Doktor Gebbels-indiki h... siyasi vəziyyət haqqında

...z bajraq,

Haftalık yayınlanan Azerbaycan gazetesinin 17 Temmuz 1944 tarihli nüshası

Almanlar safında çarpışanları ilk işgal edilen bölgelerde, ikincisi Almanya'nın kendisinde teşkil edilen askerî birlikler olarak değerlendirmek gerekir. Savaş esirlerinden veya gönüllülerden oluşan bu kuvvetlere Almanlar, Hiwis (Yardımcılar) adını vermişti. Bunları Yerli Emniyet Birlikleri, Koruma Birlikleri veya Düzeni Sağlama Birlikleri diye sınıflandırmışlardı. Alman kuvvetlerine katılan bu yardımcıların sayısı 600.000 ile 1.400.000 arasında olduğu tahmin edilmektedir.[63]

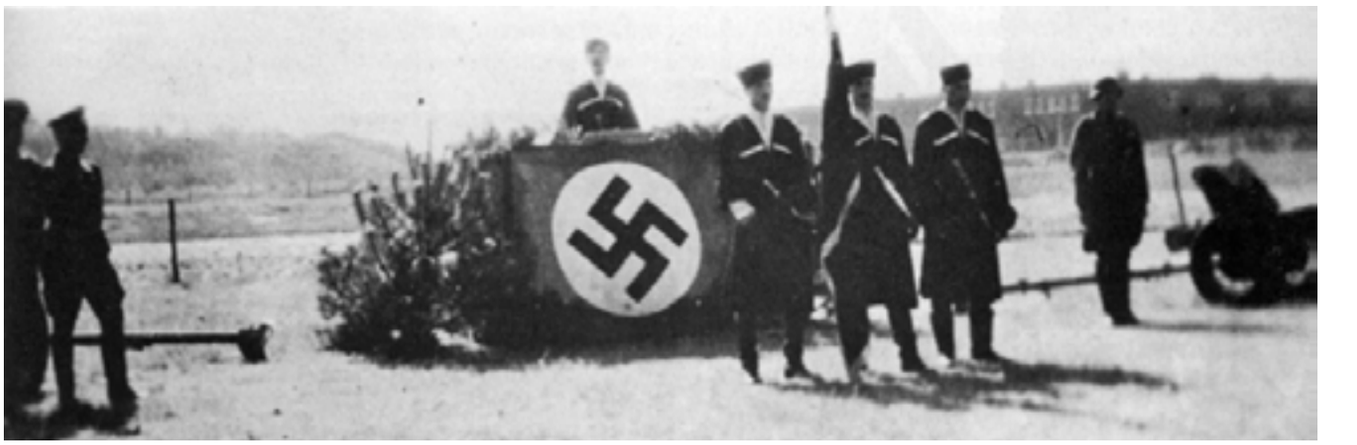
Doğu Lejyonları

Savaşın ilk aylarında Almanların büyük başarıları neticesinde 3.800.000 Sovyet askeri esir düştü. Bu esirlerin büyük bölümü esir kamplarında çok kötü şartlar neticesinde hayatını kaybetti. Çok sayıda savaş esiri Alman kamplarında açlık, salgın hastalıklar ve Alman askerlerinin saldırgan davranışları dolayısıyla öldü. Mesela 1941'de Almanlara esir düşen 100.000 Türkistanlıdan sadece 6.000 kişi sağ kalabildi. Polonya esir kamplarındaki 30.000 Türkistanlıdan ancak 2.000 kişi hayatta kaldı. Bu durum karşısında Türkiye'nin Almanya'daki Büyükelçisi Hüsrev Gerede ve

61 Nesiman Yagublu, *Memmed Emin Resulzade,* Bakı 1991, s. 227-228; *XX Esr Azerbaycan Tarihi,* s. 354.

62 II. Dünya Savaşı, Sovyetler Birliği'nde yaşayan halklar arasında sadece vatanın işgal edilmesi olarak algılanmadı. 1951'de *Kafkasya* dergisine R. Traho tarafından yazılan "Stalingrad'dan Berlin'e" başlıklı bir yazı bu hislerin nasıl ifade edildiğinin de göstergesiydi: *"…Çalışma şeraitinin ağırlığından bitkin bir hâle gelmiş ve tedhişten yılmış Sovyet cennetinin vatandaşları işçi ve köylüler senelerden beri onları kurtaracak ve hürriyete kavuşturacak harbi bekliyorlardı. Harbe kim başlayacak, kim ve nereden gelecek onları katiyen alakadar etmiyordu… senelerden beri bekledikleri o gün nihayet geldi çattı. Almanlar Sovyetlere harp ilân ettiler. Endişeli aynı zamanda sevinçli bu haber süratle Sovyetler Birliği'nin geniş arazisine yayıldı. Almanlar nasıl insanlardır, geldikten sonra ne yapacaklar bunu kimse bilmiyor, düşünmüyordu bile… Fakat buna rağmen herkes geniş bir nefes aldı. Sefaletten, ağır harp işlerinden, bombalardan ve tahribattan kimse korkmuyordu... Düşman istilasına uğramış herhangi bir memlekette böyle bir sevinç tasavvur edilebilir mi?... Seferberlik ilan edildi. Fakat hiç kimse askere gitmek istemiyordu. Halkı silah altına almak veya harp işlerinde çalıştırmak için zorla götürüyorlardı…"* Bkz. R. Traho, "Stalingrattan Berline", *Kafkasya*, No. 2-3, Eylül-Ekim 1951, s. 31-34.

63 Nesiman Yagublu, *Azerbaycan Legionerleri*, s. 77; Nadir Devlet, *a.g.e,* s. 100.

Kafkasya Müslüman Lejyonu'nun başına Köninberg Üniversitesi Rektörü Profesör Teodor Oberlaender getirildi.

General Hüseyin H. Erkilet Paşa gibi yetkililerin Almanlar nezdindeki teşebbüsleri, Türk sorunu ve potansiyelinin mevcudiyetine dikkat çekti.[64] Hitler'in Türklere bakış açısında meydana gelen değişimde muhtemelen bunun da etkisi oldu. Alman ordusu ve Nasyonal Sosyalist Partisi'nin siyasî organı olan SS de savaş esirlerinden faydalanmayı istiyordu. Ekim-Kasım 1941'de Güney Ordusu Komutanlığı'ndan deneme mahiyetinde savaş esirlerinden 100'er kişilik taburların teşkil edilmesi emri geldi. Kafkasyalı ve Türkistanlılardan oluşan bu birlikler 444. Güvenlik Tümeni'nde toplandı. Tümende dört avcı bölüğü gücünde bir "Türkistan Alayı" kuruldu. Daha sonra Türk Taburu adını alan birlik, Dinyeper ve Perekop arasında kullanıldı. 13 Ocak 1942'de Türkistan ve Kafkasya Müslümanlarının askerî birliklerinin kurulması emri verildi. Kafkasya Müslüman Lejyonu'nun başına Königsberg Üniversitesi Profesörü Üst Teğmen Teodor Oberlaender getirildi. Ağustos-Eylül 1942'de "Bergman" taburunun paraşütlü özel birlikleri istihbarat-sabotaj eylemleri gerçekleştirdiler.[65]

Askerî esirlerin % 70'i fizikî açıdan askerî hizmete uygundu. Onların bir grubu millî askerî birliklerde Sovyetlere karşı savaşmak istiyordu. Stalin'in esirleri "vatan haini"olarak adlandırması, ailelerinin takibata maruz kalmaları da bunda etkili oldu. Almanlar ise kendilerini Müslümanların, Türklerin dostu olarak göstermekteydi. Müslümanlarla işi daha verimli kılmak için bir danışman olarak Kudüs Müftüsü el-Hüseyin Almanya'ya davet edildi. Kafkasya ele geçirilirken askerî birliklere yerli halkın millî ve dinî hislerine dokunacak harekette bulunulmaması emredildi. Kafkasya'daki harekâtlara katılan tank ordusunun komutanı General von Makizen gösterişli bir şekilde İslamiyet'i kabul etti. Siyasî muhacirlerin yardımı ile Almanlar Königsberg'in "Telzit" adlı askerî esir kampından Azerbaycan Türklerini seçip "Şelezi" kampına götürdüler. Burada Türkçe bilen Alman subaylarından eğitim aldıktan sonra dağlık alanlarda savaşa hazırlanmak için Bavyera'daki Bergman (Dağlı) taburuna gönderildiler. Azerbaycan Türklerinden oluşan askerî birlikler de başka millî askerî birlikler gibi kötü silahlanmışlardı, yeteri kadar askerî talimden geçmemişlerdi. Alman subayları bu birliklerin askerlerini aşağılayarak onlara "ikinci sınıf asker" diyordu.[66]

1942'de Türkistan ve Kafkas Müslümanlarından meydana gelen askerî birlik Kafkasya cephesindeki savaşlara katıldı. 7.000 kişiden fazla Azerbaycan askerinin yer aldığı "Bozkurt", "Cevat Han", "Aslan", "Korkmaz", "Dönmez", "Vatan" gibi askerî birlikler Kafkasya'nın Sovyetlerden alınması için savaştılar. Mozdok, Elbrus ve Kazbek'teki stratejik mevkilerin ele geçirilmesinde önemli rol oynadılar. Sovyet ordusunda binlerce Müslüman asker bu birliklerin tarafına geçti. Alman Başkomutanlığı, Azerbaycan askerî birliklerinde yer alan asker ve subayları "Infantri Sturmabsixen" madalyası ile ödüllendirdi.[67] Kafkasya ve

64 Edward Weisband, *II. Dünya Savaşında İnönü'nün Dış Politikası*, çev. Mehmet Ali Kayabal, Milliyet Yayınları, İstanbul 1974, s. 317.

65 Nesiman Yagublu, *Azerbaycan Legionerleri,* s. 83.

66 Patrik von zur Muhlen, *Gamalı Haç ile Kızıl Yıldız Arasında,* Şema Yayınları, İstanbul 2006, s.40-42.

67 H. İbrahimli, *Azerbaycan Siyasî Mühacireti*, Elm, Bakı 1996, s. 178; Nadir Devlet, "Rus ve Sovyet Silahlı Kuvvetlerindeki Türklerin Rolü" *X. Türk Tarih Kongresi*, III, TTK Yayınları, Ankara 1991, s.823-824.

Stalingrad'da Sovyet ordusunun karşı saldırıya geçmesi ile bu birlikler büyük kayıplar vererek geri çekilmek mecburiyetinde kaldılar ve Kırım'da Almanların ısrarlı savunma savaşlarında yer aldılar.

Alman orduları Kafkasya ve İdil sahillerinde yenilgiye uğratıldıktan sonra Hitler yerli halkların yardımı olmadan bu toprakları ele geçirmenin mümkün olamayacağını düşündü. Sovyet ordusundaki çeşitli milletlerin askerlerine vatanlarının bağımsız olacağı ümidi ile tesir etmek bu ordunun manevî gücünün de sarsılması demekti. Hitler bazı tavizler vermeyi kabul etti. 1942'de Berlin'de başka halklarla beraber Türk halklarının da yurtdışındaki temsilcilerinin toplantısı yapıldı. 1943'te Berlin'de Millî Azerbaycan Komitesi kuruldu. M. E. Resulzade'nin belirttiği üzere bu komite Azerbaycan millî davasının esaslarını Alman idaresine kabul ettirmek için faaliyet göstermekteydi.[68]

Diğer taraftan Azerbaycan topraklarında Almanya'nın uzun veya kısa vadeli planları vardı. Kuzey ve Güney Azerbaycan gelecekte kurulacak Almanya'ya bağlı Büyük Türkistan Devleti'nin terkibinde bir eyalet olmalıydı. Hitler Türk halklarının tarihini, psikolojisini, kültürünü öğrenmek ve gelecekte kendisine tâbi olacak Türkistan'ı yönetecek kadrolar hazırlamak amacıyla Drezden'de "Türkistan İşçilerinin Birleşik Cemiyeti" adlı özel enstitünün teşkil olunmasını emretti. Mayıs 1943'te 162. Piyade Tümeni kuruldu. Kafkasya Müslümanlarından meydana gelen askerî birlik Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya lejyonları olmak üzere ikiye ayrıldı. Azerbaycan lejyonu 162. Türk Tümeni'ne katıldı.[69]

Hitler, Müslümanlarla daha verimli iş yapabilmek için Kudüs Müftüsü el-Hüseyin'i Almanya'ya davet etti.

Resulzade bir süre sonra vatanın gelecekte Almanlara bağlı bir devlet olarak müstemleke olacağı fikrini kabul etmedi. Hitler Hükümeti farklı bir siyaset yürüterek Azerbaycan lejyonunun Alman siyasetini kabul eden grubuna önem verdi. Ağustos 1943'te Resulzade Azerbaycan lejyonu askerlerine bir konuşma yaparak genelde millî birliklerin, özelde ise bu lejyonun hangi amaçla kurulduğunu ve bağımsızlık için mücadele eden halklara karşı nasıl istifade edildiğini bildirdi. Ayrıca "…*Almanlardan yardım umuyordum, bağımsızlığımız için onlara bel bağlıyordum. Ama maalesef. Artık onların iç yüzlerini biliyorum. Bağımsız devletleri işgal edip kendi kölesine çeviren bir ülkenin kölelik altında inleyen bir ülkeyi azat edeceğinebel bağlamak saflıkmış.*" Bu şekildeki Antifaşist bir konuşma, Alman resmî makamlarını rahatsız edince Resulzade'nin ülkeyi terk etmesi istendi.[70]

Hitler, Azerbaycan Millî Komitesini tanımaktan kaçındı. Onun emri ile Azerbaycan lejyonu ile ordu karargâhı arasında münasebetlerin tesisi "İrtibat Heyeti" teşkil edildi.[71]

Mevcut gerçekleri gören birçok siyasî muhacir, Azerbaycan lejyonunun asker ve subayları, Alman makamlarıyla ilişkilerini devam ettirdiler. 6 Kasım 1943'te Berlin'de Azerbaycan Türklerinin yurtdışındaki temsilcilerinin de katılımıyla Azerbaycan Millî Kurultayı yapıldı. Kurultayda "II. Dünya Savaşı sonucunda millî mukadderatın hâlline ve istiklalin yeniden elde edilmesine sarsılmaz inancımız vardır. Bunun ilk şartı ise ebedî düşmanın ortadan kaldırılmasıdır" kararı alındı. Kurultay asırlar boyunca olduğu gibi o dönemde de Azerbaycan halkı ile Kafkasya ordusu ve kardeş Türkistan, İdil-Ural ve Kırım halkları arasında aynı amaç ve ideal birliği müşahede ettiği ve onlarla işbirliğini gerekli gördüğü belirtildi. Bu durum Alman Hükümeti'ni memnun etti. 1943'te Berlin'de muhacir Azerbaycan Hükümeti kuruldu. Hükümetin başında Fetelibeyli Düdenginski (Ebo Bey) vardı. Alman Hükü-

68 *XX Esr Azearbaycan Tarihi*, s. 355.

69 Nadir Devlet, "Stalinizme Karşı Almanya'da Oluşturulan Lejyonlar", *Stalin ve Türk Dünyası,* ed. Emine Gürsoy Naskali-Liaisan Şahin, Kaknüs Yayınları, İstanbul, s. 99-118.

70 M. Kengerli, "A. Dudanginskinin Hesabına Dair", *Kafkasya*, No. 9, Nisan 1952, s. 25-29.

71 Nesiman Yagublu, *Azerbaycan Legionerleri,* s.100.

Fransa'da bulanan Kafkasya Müslüman Lejyonu'nda Türkistanlı Müslümanlar da bulunuyordu.

meti Muhacir Azerbaycan Hükümeti'ni tanıdı. Hükümet 1944'e kadar faaliyet gösterdi.

Azerbaycan lejyonu 1944'te Fransa'nın güneyinde bulunuyordu. Ağustos 1944'te müttefik orduları Fransa'nın güneyine çıktığında kuzey ve kuzeybatı istikametinde hücum başladı. Alman askerî birlikleriyle Azerbaycan lejyonu da İtalya'nın kuzeyine doğru geri çekildi.

Savaş bittikten sonra lejyon birlikleri tarafsız ülkelerin topraklarına göç ettirilmeye başlandı ve tamamen dağıldı. Çeşitli ülkelere dağılan lejyonerlerden vatana dönmeyi başarabilenler uzun yıllar takip ve sürgünlere maruz kaldılar.[72]

Almanlar SSCB'den çıkartıldıktan sonra Azerbaycan millî tümenleri Doğu Avrupa'nın kurtarılmasına yönelik harekâtlarda yer aldılar. 223. Tümen Yugoslavya'nın kurtarılmasındaki katkılarından dolayı "Belgrad Tümeni" adını aldı. Ayrıca bu tümen Viyana'nın da Almanlardan kurtarılmasında büyük kahramanlıklar gösterdi ve "Kızıl Bayrak" madalyası ile taltif edildi.

271. Tümen Polonya ve Çekoslavakya'nın kurtarılmasında yer aldı. Bu savaşlarda Ziya Bünyatov da vardı ve onunla birlikte 20 Azerbaycan Türkü "Sovyet İttifakı Kahramanı"unvanına layık görüldü.

416. Azerbaycan Tümeni Şubat 1945'te düşman savunmasını kırıp Order Nehri sahiline çıktı ve Berlin üzerine yürüdü. 2 Mayıs'ta Branderburg'a bayrak dikildi.[73] Reich'ın alınmasındaki başarılarından dolayı Yusuf Sadıkov "Sovyet İttifakı Kahramanı"unvanına layık görüldü.

72 *XX Esr Azerbaycan Tarihi*, s. 356-357.

73 Resmiyye Rzalı, "Berlinin Brandenburg Gapılarını 416-cılar Açdı", *Azerbaycan*, 13 May 2012, s. 10.

Partizanlık Hareketi ve Azerbaycan Türkleri

Savaşlarda esir düşerek hapishanelerde yatan Azerbaycan Türklerinin çoğu esaretten kurtulmak için mücadeleyi devam ettirdiler, hapishanelerden kaçıp partizanlara katıldılar. Smolensk'te faaliyet gösteren partizan tugayının karargâh komutanı İsmet Aliev idi. 1943'te 50 Azerbaycanlı Memmed Aliev'in liderliğinde Alman kamplarından kaçarak Kırım'da özel partizan grubu kurdular. Ukrayna'da ise 400 Azerbaycanlı partizan grubu oluşturuldu, bunlar başka partizan gruplarla birleşerek Ukrayna, Çekoslovakya ve Macaristan'da faşizme karşı mücadele etti.

1942'de Albay Elekber Aliev, Belarus'un Borisov şehrinde faaliyet gösteren "Dyadya Kolya" partizan grubunun karargâh reisi oldu, 1944'te "Suvorov" partizan grubunun komutanlığına tayin edildi. Grup Almanya'ya gönderilen 4.000 Sovyet vatandaşını kurtardı. Ukrayna'da S. A. Kovpak'ın ünlü partizan ordusunda da birçok Azerbaycanlı savaştı.

Azerbaycanlılar Avrupa halkının partizan ve Antifaşist mukavemet harekâtında da yer aldılar. Polonya'da 1942'de Alman askerî esir kampında Azerbaycanlı esirler gizli bir

ASSOCIATION des PRISONNIERS de GUERRE
DU DÉPARTEMENT DE LA SEINE

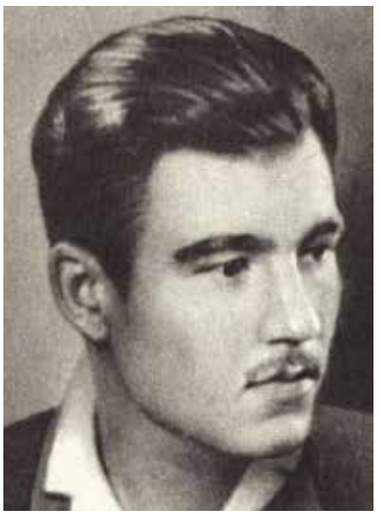
Nom AKMED
Prénoms Michel
Né le 22 Septembre 1920
Profession Agronome et Chofera
Adresse 26 Rue de la Barre

le titulaire — le président — Date 4 Août 1945

Prisonnier de Guerre
Militaire interné en Suisse
(Rayer la mention inutile)
Capturé le
N° M°
Stalag
Oflag
Evadé
Libéré le

1942'de Fransa'daki faşist kamplardan kaçıp partizanlara katılan Ahmediye Cebrailov "Akmed Michel" adıyla Fransız direniş hareketinde yer aldı.

teşkilat kurdular. Teşkilatta subaylar Hadi Kıyasbeyov ve Mirzahan Memmedov liderlik yaptı. Teşkilatın yardımıyla bir grup esir ölüm kamplarından kaçarak partizan harekete katıldı.

Stalingrad savaşları sırasında esir düşen Mehdi Hüseyinzade daha sonra Yugoslavya partizanlarına katıldı.

1942'de Fransa'daki Faşist kamplardan kaçıp partizanlara katılan Ahmediye Cebrailov "Akmed Michel" adıyla Fransız direniş hareketinde yer aldı ve "Légion d'honneur" madalyası ile onurlandırıldı. [74]

Stalingrad savaşları sırasında ağır yaralanarak esir düşen Mehdi Hüseyinzade daha sonra Yugoslavya partizanlarına katıldı.[75] Almanlarla olan mücadelede büyük kahramanlıklar göstererek 700 askerî esiri kurtardı. "Mihaylo" adıyla Yugoslavya Halk Bağımsızlık Ordusu'nun istihbarat grubuna liderlik yapıp Almanlara büyük kayıplar verdirdi. Mehdi Hüseyinzade 1944'te ele geçmemek için son kurşunu kendisine sıktı. 1957'de ona "Sovyet İttifakı Kahramanı"unvanı verildi. İtalya'daki partizan harekete katılan Ali Babaev, Garibaldi adlı tabur komutanı oldu ve gösterdiği kahramanlıktan dolayı madalya ile taltif edildi. B. Mussolini'yi hapseden partizan grubunun içinde Vilayet Hüseinov da vardı. Buchenvald ölüm kampında kurulan gizli teşkilatın başkanlarından biri olan Ekber Ağaev ise Nazilere karşı mücadele etti. Faaliyetleri ve kimliği ortaya çıktıktan sonra kurşuna dizildi.[76]

74 Fransa'da 1944 yılında faaliyet gösteren I. Sovyet partizan alayında 200 kadar Azerbaycan Türkü vardı. Bu alayın bir bölümüne Azerbaycanlı Halaf Hacıev kumanda ediyordu. H. Hacıev Fransa'nın 4 madalya ve nişanlarla ödüllendirildi. Fransız direniş hareketine Ahmediye Cebrailova'dan başka Aliev Enver Celal oğlu (Bakü), Mürselov Memmedtağı Hanbaba oğlu (Bakü), Kerimov Metaneli Dadaş oğlu (Bakü), Süleymanov Abdullah Ramazan oğlu (Bakü), Hameddin Hacımuradov (Hudat), Seyfettin Kazanbeov ve Cebrail Mürselov (Kusar), Emir Guliev (Haçmaz), Enver Hasan oğlu Rüstemov (Bakü), Eşref Samed oğlu Esrafov (Bakü), Halit Hacıev (Göyçay), Ferhad Kerimov (Siyezen), Daniyal Abdullah oğlu Abdullaev (Balaken), Nuri Mahmut oğlu Abdullaev (Şeki), Eynulla Seferov (Ağdaş) da katıldı. Bkz. Cebi Behremov, *a.g.e.,* s. 312-315; İ. Z. İsmailov, *Azerbaycanlıların II. Dünya Müharibesinde İştirakı*, s. 61

75 Mehdi Hüseyinzade'nin savaş sırasında istihbarat faaliyetleri için bkz. Garaş Medetov, *Sovet İttifagı Gehramanı Mehdi Hüseynzade*, Bakı 1975, s. 16-20;

76 Mayıl Alıcanov, *Azerbaycan Döyüşçülerinin Partizan Herekatında İştirakı, 1941-1944-cü iller*, Elm, Bakı 1975, s.55-59.

Sonuç

8 Mayıs'ta Almanya kayıtsız şartsız teslim anlaşmasını imzaladı ve bu gün, tarihe "Zafer Günü" olarak geçti. Fakat II. Dünya Savaşı devam etti. SSCB 9 Ağustos'ta Japonya'ya karşı savaşa girdi. 2 Eylül'de Japonya'nın teslim olması ile savaş sona erdi. SSCB savaştan galip çıktı. Bu galibiyetin elde edilmesinde Azerbaycan halkının büyük rolü oldu. Sovyet ordusunun teknolojisini Bakü petrolü harekete geçirdi. Hezi Aslanov, Akim Abbasov, Mehdi Mahmudov, Yakup Kuliev, Habibulla Hüseinov, Aslan Vezirov gibi milyonlarca Azerbaycanlı asker ülkeyi Faşizm'den kurtarmak için faaliyet gösterdiler.

Haydar Aliyev Faşizm'e karşı mücadelede Azerbaycan halkının oynadığı rolün doğru değerlendirilmesi için çalıştı. 1970'li yıllarda Haydar Aliyev'in teşebbüsü ile Taganrog'ta 416., Sivastopol'de 77. Azerbaycan tümenlerinin onuruna büyük abideler, Bakü'de ise Mehdi Hüseyinzade'nin heykeli dikildi. II. Dünya Savaşı'nda Faşizm'e karşı kazanılan galibiyette Bakü petrolünün müstesna önemi dikkate alınarak 1987'de Bakü şehri, Lenin madalyası ile onurlandırıldı.

Kaynakça

Abasov, M., *Baku v Godı Velikoy OteçestvennoyVoynı,* Azerbaycanskoe Gosudarstvennoe İzdatelstvo, Bakı 1967.

Alıcanov, Mayıl, *Azerbaycan Döyüşçülerinin Partizan Herekatında İştirakı, 1941-1944-cü İller,* Elm, Bakı 1975.

Azerbaycan Nefti Dünya Siyasetinde, Azerbaycan, Bakı 1997.

Azerbaycan SSR Halg Teserrüfatı Böyük Veten Müharibesi İllerinde, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası İgtisadiyyat İnstitutu, Bakı 1985.

Azerbaycan Tarihi, Yeddi Cildde, VII, Azerbaycan Elmler Akademiyası, Elm, Bakı 2003.

Azerbaycanın Gehreman Gızları, Azerneşr, Bakı 1988.

Azerbaycanın Gızıl Ulduzları, İşıg, Bakı 1975.

Azerbaycanın Şanlı Oğulları, II. Kitab, Bakı 1944.

Babaev, E., *Azerbaycanın Merd Oğulları*, Bakı 1959.

Bagırov, M. C., *Gafgazı Hitlercilerin Mezarına Çevireg,* Azerneşr, Bakı 1942.

Bagirov, A. M., "Jeleznodorjniki Azerbaycana v Velikoy Oteçestvennoy Voyne 1941-1945", *Za Tehniçeskiy Progress*, No. 5, 1975.

Bagirzade, E. Z., *Azerbaycan Ziyalıları Böyük Veten Müharibesi İllerinde,* Azerneşr, Bakı 1970.

Baybakov, N. K., *Delo Jizn*, Sovetskaya Rossiya, Moskva 1984.

Baybakov, N. K., *Moya Rodina-Azerbaycan*, Gazoill Press, Moskva 2001.

Beyramov, Cebi, "Azerbaycan SSR Müharibe Eden Dövletlerin Planlarında", *Azerbaycan Milli Ensiklopediyası*, Bakı 2007, s. 308.

Bokov, F. Y., *Azerbaycan Övladlarının Ölmez Igidlii*, Azerneşr, Bakı 1975.

Bruun, Goeffrey - Lee Dwight, E., *The Second World War and After*, Hougton Mifflin, Boston 1964.

Bunyatov, Z. M. - Zeynalov, P.E., *Ot Kavkaza do Berlina,* Azerbaycanskoe Gosudarstvennoe İzdatelstvo, Baku 1990.

Cartier, Raymond, *II. Dünya Savaşı*, *I, 1939-1942,* Meydan Gazetecilik Nesriyat, İstanbul.

Devlet, Nadir, "Rus ve Sovyet Silahlı Kuvvetlerindeki Türklerin Rolü", *X. Türk Tarih Kongresi,* III, TTK Yayınları, Ankara 1991 s. 823-824.

Devlet, Nadir, "Stalinizme Karşı Almanya'da Oluşturulan Lejyonlar", *Stalin ve Türk Dünyası*, ed. Emine Gürsoy Naskali-Liaisan Şahin, Kaknüs Yayınları, İstanbul, s. 99-118.

Edlinskiy, S. F., *Kaspiyskiy Transportnıy Flot v Velikoy Oteçestvennoy Voyne Sovetskogo Soüza 1941-1945 gg,* Morskoy Transport, Moskva 1963.

Eliev, İ.- Muradverdiev, A., *Azerbaycan Nefti Dünya Siyasetinde*, III, Azerbaycan, Bakı 1998.

Florinsky, Michael T., "The Soviet Union And International Agreements", *Political Science Quarterly*, vol. 61, No.1, March 1946, p. 61-89.

Gafarov, T., *Azerbaycan Tarihi (1920-1991),* Mütercim, Bakı 1999.

Gasımlı, Musa, *Azerbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi 1920-1945*, çev. Ekber N. Necef, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006.

"Gızıl Ulduzlu Gehraman", *Azerbaycan Demiryolcusu*, 28 May-4 İyun 2003, No. 10.

Greçko, Andrey Antoniviç, *Bitva za Kavkaz*, Voenizdat İzdateltsvo, Moskva 1967.

Hart, Lidell, *II. Dünya Savası Tarihi,* çev. Kerim Bağrıaçık, I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.

Hayward, Joel, "Too Little, Too Late: An Analysis of Hitler's Failure in August 1942 to Damage Soviet Oil Production", *The Journal of Military History* 64 (July 2000) s. 769-794.

Hesenli, Cemil, *Güney Azerbaycan: Tehran-Bakı-Moskova Arasında (1939-1945),* Diplomat Neşriyyatı, Bakı 1998.

Hüseyn, İskender, *Azerbaycan'ın Yol Tarihi*, II. Kitab, Azerbaycan Neşriyyatı, Bakı 1996.

İbrahimli, Haleddin, *Azerbaycan Siyasî Mühacireti*, Elm, Bakı 1996.

İsmailov, İsrafil Zakiroglu, *Azerbaycanlıların II.Dünya Müharibesinde İştirakı*, Veten, Bakı 2000.

İsrafiloğlu, Nazim Rıza, *Neft ve Cahan Savaşı*, Mütercim, Bakı 2005.

İsrafiloğlu, Nazim Rıza, *Odlu Memleket*, Mütercim, Bakı 2002.

İstoriya Azerbaycana, III, Azerbaycan SSR Akademisi Nesriyatı, Bakı 1963.

İstoriya Vtoroy Mirovoy Voynı, 1939-1945 gg., V, Voenizdat, Moskva 1975.

Kengerli, M., "A. Dudanginskinin Hesabına Dair", *Kafkasya*, No 9, Nisan 1952, s. 25-29.

Kongrev, N. S., *Jeleznodorojniki v Velikoy Oteçestvennoy Voyne*, Moskva 1985.

Madatov, Garaş, *Azerbaycan v Velikoy Oteçesvennoy Voyne,* İnstitut İstorii AN Azerbaycanskoy SSR, Elm, Baku 1975.

Mc Farland, Stephan L., "Anatomy of An Iranian Political Crowd: The Tehran Bread Riot of December 1942", *International Journal Middle East Studies*, No. 17 1985 s. 51-65.

Medetov, Garaş, *Azerbaycan Böyük Veten Müharibesinde (1941-1945),* AzSSR EA, Bakı 1965.

Medetov, Garaş, *Sovet İttifagı Gehramanı Mehdi Hüseynzade,* Bakı 1975.

Medetov, Garaş, "Sovet İttifagının Böyük Veten Müharibesinde Zagafgaziya Halklarının Cephe Dostluğu", *SSRİ-nin ve Zagafgaziya Federasiyasının 40 İlliyi (Megaleler Mecmuası),* Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı, Bakı 1962.

Memmedov, Çingiz, *Azerbaycan Demiryolu Tarihinin Hedar Eliyev Dövrü,* Azerbaycan Dövlet Demir Yolu Matbuat Hidmeti, Bakı 2007.

Muhlen, P., *Gamalı Haç ile Kızıl Yıldız Arasında*, Şema Yayınları, İstanbul 2006.

Orlov, A. S. - Georgiev, B. A. - Georgieva, N. G.- Sivoninan, T. A., *İstoriya Rossii,* Moskovskiy Gosudarstvenniy Universitet İmeni Lomonosova İstoriçeskiy Fakültet Uçebnik, Moskva 2001.

Orucov, Gurban, *Azerbaycan Gafqaz Döyüşlerinde*, Azerneşr, Bakı 1984.

Purdue, A.W., *The Second World War*, St. Martin's Press, New York 1999.

Rzalı, Resmiyye, "Berlinin Brandenburg Gapılarını 416-cılar Açdı", *Azerbaycan*, 13 May 2012, s. 10.

Sırakaya, Sertap, *İkinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan,* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

Sovet İttifagı Gehremanı Geray Esedov, Gençlik, Bakı 1975.

SSSR-Germaniya 1939-1941. Dokumentı i Materialı o Sovetsko-Germanskih Otnoşeniyah s Sentyabrya 1939g. Po Iül 1941g, Mokslas, Vilnus 1989.

Sultanov, Bayram, *Azerbaycan Polad Magistralının Tarihi Oçerkleri,* Zaman Neşriyyat, Bakı 1997.

Şahmirov, E. Ş., *Faşizm Üzerinde Gelebede Azerbaycan'ın Neft ve Kimya Senayesinin Halledici Rolü,* Bakı 1966.

Traho, R., "Stalingrattan Berline", *Kafkasya*, No.2-3, Eylül-Ekim 1951, s. 31-34.

Weisband, Edward, *II. Dünya Savaşında İnönü'nün Dış Politikası*, çev. Mehmet Ali Kayabal, Milliyet Yayınları, İstanbul 1974.

XX Esr Azerbaycan Tarihi, II, Tehsil, Bakı 2009.

Yagublu, Nesiman, *Ebdürrehman Fetelibeyli-Düdenginski*, Abşeron Neşr, Bakı 2009.

Yagublu, Nesiman, *Memmed Emin Resulzade*, Bakı 1991.

Yagublu, Nesiman, *Azerbaycan Legionerleri*, Çırag, Bakı 2005.

RUSSIA
KAZAKHSTAN
MONGOLIA
CHINA
INDIA
IRAN
AFGHANISTAN
PAKISTAN
BURMA
THAILAND
VIETNAM
LAOS
CAMBODIA
MALAYSIA
INDONESIA
PHILIPPINES
SRI LANKA
MALDIVES
NORWAY
SWEDEN
FINLAND
BELARUS
UKRAINE
UZBEKISTAN
TURKMENISTAN
KYRGYZSTAN
TAJIKISTAN
NORTH KOREA
SOUTH KOREA
BHUTAN
NEPAL
BANGLADESH
OMAN
BRUNEI
Moscow
Oslo
Stockholm
Helsinki
Astana
Ulaanbaatar
Beijing
Tehran
Kabul
New Delhi
Islamabad
Rangoon
Bangkok
Hanoi
Vientiane
Phnom Penh
Kuala Lumpur
Singapore
Jakarta
Manila
Taipei
Taiwan
Hong Kong S.A.R.
Macau S.A.R.
Arctic Ocean
Barents Sea
Kara Sea
Laptev Sea
East Siberian Sea
Sea of Okhotsk
Sea of Japan
Arabian Sea
Bay of Bengal
Andaman Sea
South China Sea
Indian Ocean
Scale 1:40,000,000
Azimuthal Equal-Area Projection
800 Kilometers
800 Miles

II. DÜNYA SAVAŞI'NDA KAZAKLAR VE KAZAKİSTAN

Prof. Dr. Araylım MUSAGALİEVA*
Çev. Dr. Abdrasul İSAKOV

Kazakların diğer SSCB halkları ile birlikte II. Dünya Savaşı'na katılmaları çağdaş Kazakistan tarihinin en önemli ve en çok araştırılması gereken meselelerden biridir. Konuya olan ilgi, Kazakistan'da gittikçe artmaktadır. XX. yüzyılın en karanlık sayfalarından olan II. Dünya Savaşı'nda vefat edenlerin isimlerinin netleştirilmesi, onların defnedildiği yerlerin belirlenmesi millî hafızanın korunması adına yapılması gereken en önemli işlerdendir.

Kazakistan II. Dünya Savaşı'nda önemli rol oynadı. Almanya'nın SSCB'nin % 80'ini işgal etmesinden sonra geride kalan topraklar arasında Kazakistan'ın en büyüğü olması bu cumhuriyetin önemini arttırdı. Askerî gücün ve ekonominin ağır yükü işgal edilmeyen cumhuriyetlerin üzerindeydi.

Kazakistanlıların II. Dünya Savaşı'na katılması meselesi Sovyet tarih yazımının en çok araştırılan konularından oldu. Komünist tarihçiler için Kazak halkının savaş yıllarındaki vatanseverlik duygularının araştırılması çok önemliydi. O devre ait araştırma eserlerinde ağırlıklı olarak çatışmalar, Kazakistanlıların çatışmalara katılması, fabrika ve işyerlerinin Doğu'ya taşınması, Kazakistan tarafından üretilerek savaşa gönderilen mallar, geride kalanların savaşa yaptığı katkılar konusu araştırıldı.[1] Bu çalışmalarda Kazak halkının katkısından ziyade ülkenin çok milletli halkının yaptığı çalışmalara özel önem atfediliyordu. Ayrıca II. Dünya Savaşı'nda kazanılan zafer, Komünist Parti ideolojisi çerçevesinde vatanseverlik eğitimi için kullanılıyordu. II. Dünya Savaşı ile ilgili Sovyet devrinde çok araştırma yapıldı. Sadece 1941-1979 yılları arasında bu konu ile ilgili 25 monografi, 11 makale, belge ve anı

mecmuası, yaklaşık 200 makale ve 20'den fazla hatıra kitabı ile broşür yayımlandı.[2]

Fakat bugün Sovyet devrinde basılan bu çalışmalara eleştirel bakmamız gerekmektedir. Çünkü Komünistler II. Dünya Savaşı konusunda yapılan bu çalışmaları siyasileştirerek bunlara ideolojik yaklaştı. Sovyet halklarının savaş yıllarındaki katkıları küçümsenerek, "Yüce Ruslar"ın yaptıkları yüceltildi. Kazak halkının savaşa yaptığı katkılar Sovyet tarih yazımında "Kazakistanlılar", "çok milletli halkın parçası" çerçevesinde ele alındı. Merkezden gelen talimatlar ve Komünist ideoloji çerçevesinde ele alınan çalışmalar, imparatorluk siyasetini göstermekteydi. Bunun için de SSCB'nin diğer cumhuriyetlerinde yaşayan halklar "ikinci sınıf" vatandaş olarak kabul gördü. Ayrıca insan faktörü hep ikinci plana itildi, Türk halklarının yaptığı katkılar sürekli küçümsendi. Kazakistan'ın savaş yıllarında arka cephedeki ana karargâh görevini üstlendiği hususu, Rusya tarafından hâlen kabul görmemektedir. Oysa tam kapasite çalışan 220 fabrikanın Kazakistan'a taşınması, ülkenin zengin yer altı kaynaklarına sahip olması ile doğrudan ilgili idi.

* Lev Gumilev Avrasya Milli Üniversitesi Öğretim Üyesi

1 Söz konusu meseleleri konu alan çalışmalar için bkz. M. Kozıbaev, *Kazahstan-Arsenal Fronta,* Almatı 1970; T. Balakaev, K. Aldacumanov, *Kazakstan Enbekşileri Maydan Kızmetinde (1941-1945),* Gılım, Almatı 1985; P. S.Belan, *Kazahstantsı Na Frontah Velikoy Oteçestvennoy Voynı 1941-1945 gg.,* Almatı 1991.

2 T. Balakaev, K. Aldacumanov, "İstoriografiya Kazahstana Perioda Velikoy Oteçestvennoy Voynı", *Aktualnıe Problemı Sovetskogo Kazahstana,* Nauka, Almatı 1980, s.115.

Sovyet devrinde zafer kutlamaları muazzam düzeyde yapılıyordu. Burada önemli olan savaşta hayatını kaybedenlerin anılması ve onların ruhları önünde saygı duruşunda bulunmak olmalıydı. Fakat Komünist Parti için kazanılan zaferle övünmek daha önemli idi. Zafer ile ilgili yazılan şiirler bile Komünist ideolojinin izlerini taşıyordu: "… *demek ki, bize sadece zafer lazım, hepimize bir zafer yeterli, ne lazımsa bedelini öderiz.*" Böylece insan kaybının pek önemli olmadığı, önemli olanın büyük zafer olduğu yönünde "çirkin" bir görüş yerleştirilmeye çalışıldı. Bundan dolayı bugün II. Dünya Savaşı ile ilgili hararetli tartışmalar ortaya çıkmaktadır. Örneğin, Rus tarihçiler 28 Panfilov askerinin Moskova önündeki kahramanlıklarının Sovyet ideolojisinin miti, uydurulmuş bir şey olduğunu kabul etmektedirler. Rusya Federasyonu Devlet Arşivi Müdürü, tarihçi, Prof. Dr. S. M. Mironenko konu ile ilgili özel bir araştırmanın yapıldığını ve arşiv belgelerinde böyle bir şeye rastlanılmadığını kesin olarak ifade etmiştir. Maalesef, Kazakistanlı tarihçiler arasında da bu sahte miti savunmaya devam edenler vardır.

Sovyet tarihçiliğinde savaş konusunun, siyasetin ve Komünist iktidar ideolojisinin bir parçası olduğu ve bizzat parti talimatı ile kaleme alındığını kimse inkâr edemez. Kazakların II. Dünya Savaşı'na katılımı konusunda pek çok esere imza atan ünlü tarihçi P. Belan, yazılarında "*Savaş tarihi ile ilgili Kazakistan historiyografisine gelince daha önce söylendiği gibi bu konu "parti çizgisi ile birlikte değişiyordu." Yukarısının (Merkez Komite) talimatı ile az yazılmadı. Onun için Büyük Vatan Savaşı'nın tam ve gerçek yüzü yazılmaya devam ediliyor*"[3] itirafında bulundu. Bütün

Almatı'da bulunan 28 Panfilov Kahramanları Anıtı

3 *Svet Pobedı,* yay. haz. G. Dildyaeva, Almatı 2005, s. 67.

ömrünü savaş konusunu araştırmaya adayan, savaş gazisi, ünlü tarihçi T. Balakaev bir röportajında şunları dile getirmiştir: "*Totaliter Sovyet rejimi savaş tarihini Komünist ideolojisine ve bazı şartlara bağladı ve savaşın yalnızca parlak sayfalarını göstermeyi amaç edindi. Komünist Parti ülkeyi yöneten tek parti konumunda olduğundan, bütün tarih olumlu yönleriyle ve partinin talimatıyla yazıldı. Bundan ötürü halkımızın tarihinin pek çok yönü şimdiye kadar gün yüzüne çıkmış değil ve şüphesiz gelecekte bu konulara özel önem verilmelidir. Büyük Vatan Savaşı sona ereli 60 sene geçmesine karşılık, konunun karanlık tarafı çok. Zamanın geçmesiyle yeni devrin taleplerinin önümüze yeni hedefler koyduğu anlaşılmaktadır*."[4]

II. Dünya Savaşı konusunun Bağımsız Kazakistan'ın tarih bilimi alanında öncelikli olarak araştırılması gereken en önemli konu olduğu söylenemez. Kazakistan tarihinde Alaş aydınlarının trajedisi, 1932-1933 yıllarındaki açlık, Kazak toplumunun geleneksel yaşam tarzının ortadan kaldırılması gibi daha fazla önem verilen konular mevcuttur. Belki de bundan dolayı II. Dünya Savaşı konusu Kazakistan tarihi içinde değişime uğratılmadan korunmaktadır. Bu konuda eski Sovyet görüşlerini savunan hâlâ yeterince tarihçi mevcuttur.

Bağımsızlık elde edildikten sonra basılan beş ciltlik *Kazakistan Tarihi* adlı eserde "Büyük Vatan Savaşı Yıllarında Kazakistan" başlıklı bir bölüm bulunmaktadır.[5] Bahsi geçen bölümde Sovyet devrindeki metin ufak değişikliklerle yeniden basıldı. Bu akademik çalışmada cephede Kazak askerlerinden ne kadar kayıp verildiğinin bilinmediği ifade edilmektedir. Kazaklar çok uluslu Kazakistan halkından ayrı ele alınmış değildir. Bu çalışmada hâlen halkın savaşa yaptığı katkılar, ülkeye göç ettirilenlerin durumu, cepheye gönderilen yardımlar, fabrikaların taşınması konuları II. Dünya Savaşı tarihinin en önemli meseleleri olarak gösterilmektedir. Günümüz Kazakistan tarih yazımı Sovyet konseptinden; çok uluslu ülke halkının savaşa katılımı meselesinden bir türlü kurtulamamaktadır.[6] Günümüzde II. Dünya Savaşı tarihi ile ilgili araştırmalar, konferanslar, toplantılar, röportajlar ve kaleme alınan hatıralar ile sınırlıdır.[7] Bilim dünyamızda "II. Dünya Savaşı" tabirinin kullanılmaması, konu ile ilgili eski Sovyet yaklaşımının değişmemesinin en önemli etkilerinden biridir. "Büyük Vatan Savaşı" tabiri, Sovyet konsepti olmadan, yani objektif bir savaş tarihi yazımına engel olmaktadır.

Rahimcan Koşkarbaev, İkinci Dünya Savaşı sırasında Berlin'deki Reichstag binasının çatısına Sovyet bayrağını diken iki Sovyet askerinden biri olmasıyla ün kazandı.

Tarihî gerçekler yeni kaynaklar kullanılmaya başlandığı zaman ortaya çıkar. Günümüzde Kazakistan ve Rusya arşivlerinde savaşa katılan Kazaklar ile ilgili pek çok yeni belge bulunmaktadır. Bu yeni kaynaklar ve yeni bakış sayesinde II. Dünya Savaşı kahramanları arasına Baurcan Momışulı, Rahimcan Koşkarbaev gibi isimler dâhil edilmiştir. Ancak bunlar Kazakistan tarihinin II. Dünya Savaşı ile ilgili kısmının sadece küçük bir parçasıdır.

II. Dünya Savaşı'nda Kazakların gösterdiği kahramanlıkları ele alan doktora tezi veya monografinin olmaması günümüz Kazak tarih yazımının en büyük sorunlarından biri olarak kalmaya devam etmektedir. Biz, savaşta hayatını kaybeden bizden önceki neslin karşısında borçluyuz. Bu borç ancak güvenilir ve gerçekçi tarih yazmakla silinebilir.

4 T. Balakaev,"Sogıs Tarihının Calgası Bar", *Egemen Kazakstan,* 27.04.2005, s. 3.

5 *İstoriya Kazahstana,* IV, Atamura, Almatı2010.

6 M. Kozıbaev, *Kazahstan Na Rubeje Vekov: Razmışleniya i Poiski,* Kazahstan, Almatı 2000; P. S. Belan, *Na Vseh Frontah: Kazahstantsı v Srajeniyah Velikoy Oteçestvennoy Voynı 1941-1945 gg.,* Gılım, Almatı1995.

7 *Kazahstan v Velikoy Oteçestvennoy Voyne 1941-1945 Godov: Sbornik Dokladov i Vıstupleniy,* Almatı 2005; S. Nurmagambetov, *Ot Ognennıh Let Do Suverennoy Armii. Sbornik Memuarnıh Proizvedeniy,* Cibek Colı, Almatı 2005; K. Abenov, *Operatsiya Mars. Kazahi v Doline Smerti,* Ceti Cargı, Almatı 2010.

II. Dünya Savaşı'nın Mağdurları Olarak Kazaklar

Kazakların II. Dünya Savaşı'na katılımının araştırılması sürecinde öncelikle bu savaşta ölen Kazakların sayısını netleştirmek gerekmektedir. Tarihçi Richard Sakva'nın "*Sovyetler Birliği savaşı kazandı, ama dünyayı kaybetti. Teknik açıdan SSCB çok hızlı kendine geldi, ama ülke hiçbir zaman sonuna kadar halk kaybı ve maddî kayıp açısından kendine gelemedi*" sözü hâlen geçerliliğini korumaktadır.[8]

Tarihî kaynaklar Kazakların 1917 yılında nüfusunun 6.000.000 olduğunu göstermektedir. Bolşeviklerin 1920-1930'lu yıllardaki "Kızıl terör" siyaseti, özel mülke el koyma, zorunlu yerleştirme, kolhozlaşma, 1921-1922 ve 1932-1933 yıllarındaki açlık gibi "reformları" ve 1937-1938 yıllarındaki "Büyük terör" Kazakistan nüfusunun büyük bir kısmını kaybetmesine neden oldu. Kazakların sayısı II. Dünya Savaşı öncesinde neredeyse % 50 oranında azaldı. Bunun en önemli kanıtı, 1937 yılındaki Sovyetler Birliği Genel Nüfus Sayımı'dır. Bu bilgiler 2007 yılına kadar gizli sır mahiyetindeydi. Buna göre, Kazakistan'ın nüfusu 1926 yılında 6.078.600, 1937 yılında ise 4.820.000 idi. Nüfus sayımını gerçekleştirenler, ülke nüfusunun sayısının dışarıdan gelenler sayesinde arttığını inkâr etmediler. Sayımlar ile ilgili SSCB Devlet Planlama Komitesi Müdürü'nün Komünist Parti Merkez Komitesi ile SSCB Halk Komiserler Şurası'na gönderdiği raporda, Kazakistan ile ilgili olarak "nüfusu doğal yollarla artmayan cumhuriyet" tanımı yapıldı. Bahsi geçen nüfus sayımına göre, ülkenin milletlere göre dağılımı şu şekildeydi: Kazaklar - 2.181.520, Ruslar- 1.917.673, Ukraynler- 549.859, Almanlar- 80.568, Mordvinler- 21.511, Tatarlar- 92.096, Kırgızlar- 5.024, Özbekler- 109.978, Uygurlar- 32.982, Döngenler- 7.007, diğerleri- 128.458. Böylece 1926 yılında SSCB'de yaşayan Kazakların sayısı 3.968.289 iken, 1937 yılında bu sayı 2.862.458 olarak kaydedilmektedir.[9]

Kazakistan'da 1995 yılında yayımlanan *Bozdaklar* adlı eser II. Dünya Savaşı'nda hayatını kaybedenler ile ilgili en önemli eser mahiyetindedir. Lakin, kitabın verilerine eleştirel yaklaşmakta fayda vardır. Çünkü eserde çalışma grubu, bölgelerden toplanan eksik bilgileri kullanmıştır. Örneğin, Atırau ilinin Mahambet ilçesinin Cambul ilinin altı ilçe ve şehrinin, Kızılorda ilinin Sırderya ilçesinin verileri kitaba dahil edilmemiştir. Kitap yazarlarının belirttiğine göre, Kazakistan Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Kazakistan Cumhuriyeti Devlet Merkez Arşivi ve Kazakistan Cumhuriyeti Devlet İstatistik ve Analiz Komitesi'ndeki belgeler, II. Dünya Savaşı'nda ölenlerin sayısının tam olarak netleştirilmesine imkân vermemektedir. Bundan dolayı en önemli kaynak olarak Bağımsız Devletler Topluluğu üye ülkelerinin savaşla ilgili hatıra (kayıt) kitaplarından istifade edilmiştir. Bunlara göre, II. Dünya Savaşı'nda vefat eden Kazakların sayısı Sovyet iktidarının bilgileri ile örtüşmektedir. Başka bir deyişle savaş yıllarında 130.000 Kazak vefat etmiştir. Savaşta ölen Kazakistanlıların toplam sayısı ise 601.011 kişidir. Bunlardan 279.696'sı muharebe esnasında ölmüş, 271.503 kişi kaybolmuş, 7.046 kişi esaret esnasında ölmüş veya geri dönmemiş, 42.766 kişi de aldığı yaralar sebebiyle hastanelerde hayatını kaybetmiştir.[10] Kitapta "Ölenlerin Milliyetlerine Göre Büyük Vatan Savaşı'nda Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin İnsan Kayıpları" başlıklı tablo[11] bazı kuşkular uyandırmaktadır. Tablodaki "Orduya Mobilize" başlıklı sütun Almatı, Atırau, Cezkazgan, Pavlodar, Petropavlovsk, Semey, Taldıkorgan, Torgay ve Çimkent Kazaklarının orduya çağırılmamış olduğunu göstermektedir. "Kayıplar" sütununda ise Almatı, Atırau, Petropavlovsk (Kuzey Kazakistan), Taldıkorgan, Torgay, Çimkent (Güney Kazakistan)'ten hiçbir askerin vefat etmediği görülmektedir.

Şüphesiz yerel askerî birimlerin (askerlik şubelerin) belgelerinin sahih olup olmadığının kontrol edilmesi gerekmektedir. Bilindiği gibi, savaş esnasında gönüllü olarak savaşa katılanların sayısı da az değildir. Bazı kaynaklarda, yaşı küçük olduğu için 16 yaş altında olanların savaşa alınmadığı, ama askerî komiserliklerinin onları kayda almadan savaşa gönderdikleri yazılıdır. Bu tür durumlarda dolaylı kaynaklar da önemli kaynaklar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Görüşümüze göre, II. Dünya Savaşı'nda 400.000'den fazla Kazak öldü. Savaş yıllarında Kazakistan'dan 1.300.000

8 R.Sakva, *Kommunizm v Rossii. İnterpretiruüşee Esse,* Rossiyskaya Politiçeskaya Entsiklopediya, Moskva 2011, s. 81.

9 *Vsesoüznaya Perepis Naseleniya 1937 Goda: Obşie İtogi. Sbornik Dokumentov i Materialov,* Rossiyskaya Politiçeskaya Entsiklopediya, Moskva 2007, s. 32, 38, 109, 111.

10 *Kniga Pamyati Kazahstana. Bozdaktar,* Kazahstan, Almatı 1995, s. 284.

11 *Kniga Pamyati Kazahstana. Bozdaktar,* s. 274.

II. Dünya Savaşı'nda askere çağırılan Kazak erkeklerin çoğu 16-20 yaş arasındaki gençlerdi.

kişi askere alındı. Bunların çoğu Kazaklardan oluşuyordu. Çünkü kömür, petrol ve sanayide, fabrikalarda ağırlıklı olarak başka milletlerden insanlar çalışıyordu ve bunlar savaşa gitmekten muaf tutuluyordu. Kazaklar ağırlıklı olarak köylerde yaşıyor ve genellikle bunlar askere alınıyordu. Ayrıca askere çağrılan Kazak erkeklerinin çoğu, 16 - 20 yaşları arasındaki gençlerdi. Bunların yaşları ile ilgili bilgiyi "Sovyetler Birliği Kahramanı" madalyalarının verildiği kayıt listelerinden görmek mümkündür.

Savaşın başlamasıyla birlikte Kazakistan'dan Sovyet ordusu için çok sayıda insanın çağrıldığını pek çok kaynak ispat etmektedir. Akademik M. Kozıbaev'in belirttiğine göre, "*Ukrayna, Belarus, Baltıklar, Moldova, Rusya Federasyonu'nun batı bölgeleri, başka bir deyişle SSCB halkının % 40'ı işgal altında olduğu zamanlarda savaşın sonucu ile ilgili bütün sorumluluk Kazakistan ile Orta Asya'nın diğer cumhuriyetleri de dâhil olmak üzere Doğu'daki bölgelere yüklendi.*"[12] Tarihçi K. Aldacumanov'un değerlendirmesi şu şekildedir: "*Askerî birimlerin istatistikleri savaş arifesinde 170.000 Kazakistanlı'nın orduda hizmet ettiğine işaret etmektedir. 1941-1945 yılları arasında 1.210.000 kişi orduya davet edildi. Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Askerî Komiserliği'nin vatandaşlarını orduya alma belgelerinin analizi orduya alınanlardan 681.000'inin savaşın ilk bir buçuk yılında, başka bir deyişle Temmuz 1941'den Aralık 1942 tarihine kadar orduya çağrıldığını ortaya koymaktadır. Örneğin, 1941 yılının Temmuz-Kasım aylarında sadece Semipalatinsk ilinden cepheye alt komuta heyetinden 1.640 kişi ve 17.258 er gönderildi. Alınması gereken er sayısı ise 16.747 idi. Hedeflenen sayı fazlasıyla yerine getirildi.*"[13]

II. Dünya Savaşı ile ilgili en önemli bilgiler Rusya Federasyonu Savunma Bakanlığı Merkezî Arşivi'nde bulunmaktadır. Maalesef, bilim adamları uzun yıllar bu arşivden istifade edemediler. Çünkü belgeler araştırmacılar için kapalıydı. 2015 yılında bahsi geçen arşivin "II. Dünya Savaşı Belgeleri" konulu özel portalı kullanıma açıldı. Bunun içerisinde zaferin 70. yılı kutlamaları dolayısıyla "1941-1945 Yıllarındaki Büyük Vatan Savaşı'ndaki Hal-

12 M. Kozıbaev, *İstoriya i Sovremennost,* Almatı 1991, s.101.

13 K. Aldacumanov, *"...No Vokrug İstorii Vtoroy Mirovoy Voyny Ne Utihaüt Sporı...",* No. 3, 01.07.2015. edu.e-history.kz.

kın Kahramanlıkları" adlı kısma internet üzerinden de ulaşmak mümkündür. Bunun sayesinde savaşta kaybolan pek çok Kazak askerin adı belli oldu. Rusya Federasyonu Savunma Bakanlığı Merkezî Arşivi, belgeleri internete eklemesine rağmen Kazakistanlı tarihçiler kendi araştırmalarında bundan istifade etmemektedirler.

Netice olarak Kazakistan tarihinde savaşta ölen askerlerin şimdiye kadar net sayısı belirlenmiş değildir. Onun için savaşta hayatını kaybeden Kazak askerlerinin sayısını netleştirmek gündemdeki yerini korumaktadır. Bunun yerine getirilmesi için bilim adamları ile devlet kurumlarının ortak projeler geliştirmesi ve II. Dünya Savaşı'nda hayatını kaybeden Kazakların sayısının netleştirmesi zaruridir.

Kazakların Cephelerdeki Savaşlara Katılımı

Kazaklar savaşın ilk yıllarından itibaren diğer Türk halkları ile birlikte "güvenilmez halklar" listesine dâhil edildiler. İl arşivlerinde bu konu ile ilgili yukarıdan talimatların illere geldiğine dair belgeler mevcuttur.[14] Ancak yine de ordunun insan ihtiyacı olduğu o dönemde Sovyet iktidarı Merkezî Asya'nın insan kaynaklarından mahrum kalmak istemedi.

1941-1943 yılları arasında Kazakistan'da 50'den fazla birlik ve bölük oluşturuldu ve cepheye gönderildi. Bunların arasında 23 avcı tümeni, iki ulusal avcı tugayı, üç ulusal atlı tümeni, ayrı alaylar, taburlar vs. vardı ve bunların içinden ulusal Kazak birlikleri, masrafları ülke bütçesinden karşılanarak cepheye gönderildi. Böylece savaş yıllarında Kazakistan'ın 18-50 yaş arasındaki erkek nüfusunun % 70'i orduda hizmet etti. Genel olarak savaş yıllarında ülkenin her dört vatandaşından biri orduya çağrıldı.[15]

Savaş tarihi araştırmacısı P. Belan, birçok belgeye ulaşılamamasından dolayı ülkede kurulan ulusal tümenler hakkında bilgilerin toplanmasının uzun yıllar aldığını belirtmektedir.[16]

1941 yılında Almatı şehrinde 316., 391., 38. ve 405. avcı tümenleri oluşturuldu. Doğu Kazakistan ilinde 238. ve 38. avcı tümenleri kuruldu. Batı Kazakistan ilinde 152. avcı tugayı oluşturuldu. 1941 yılında Kuzey Kazakistan ilinde 314. avcı tümeni kuruldu. Bu tümen Leningrad ablukasının yarılmasına katıldı. Ayrıca 542. özel bölük oluşturuldu. Kostanay'da 151. avcı tugayı kuruldu.1943 yılında bu tugay 150. avcı tümenine dönüştürüldü. Kızılorda'da 75. deniz avcı tugayı meydana getirildi. Aktöbe İli'nde 312. avcı tümeni, 101. ulusal avcı tugayı, 129. havan alayı, 74. deniz avcı tugayı oluşturuldu. Semipalatinsk ilinde 238. ve 8. avcı tümenleri kuruldu. Az bilinen avcı tümenlerinden biri de 102. avcı tümenidir. Tümenle ilgili Rusya Federasyonu Savunma Bakanlığı Merkezî Arşivi'ndeki belgeler Kazakistan Moskova Büyükelçiliği tarafından yayımlandı. 15 Şubat 1942 tarihinde Güney Kazakistan ilinin Çimkent şehrinde 102. piyade tümeni de faaliyete başladı.

Kazakistan'da oluşturulan tümenler II. Dünya Savaşı'nda hangi muharebelere katıldı? Ukrayna ve Moldova topraklarında 72. ve 73. muhafız avcı tümenleri savaştı ve Kirovograd ile Dinyester Yanı'nı kurtardılar. 387. avcı tümeni Sivastopol önünde ve Perekop'ta Alman savunmasına karşı savaştı. 8. avcı tümeni Stanistlav ve Karpat illerinin köy ve şehirlerini Almanlardan temizledi. Leningrad ablukasının kaldırılmasının son safhasına 310. ve 214. avcı tümenleri katıldı ve bu tümenler 1944 yılının Haziran-Temmuz aylarında Sovyet ordusuna ait diğer bölüklerle birlikte Onejsko-Ladojskiy ve Karelya kıstaklarında Finlandiya ordusunu bozguna uğratarak Finlandiya sınırına ulaştılar. Velikoluk ilinin orman ve sazlarından geçerek Riga ve Auce'ye kadar ulaşan bölükler 8. muhafız, 391. Rejitsk, 30. Riga ve 150. İdritsk avcı tümenleri oldu.[17] Karelya Kıstağı için yapılan savaşta 314. avcı tümenindeki Kazak subayının sayısı 14 idi. Ayrıca Cumaliev, Srımov Sarsenbay, Bikcanov, Korcunbaev, Karakul Doşanov, Samadşa Kadırov, Capar Burumbaev, Düsembay İdrisov gibi erlerin burada savaştığına dair belgeler mevcuttur. 151. avcı tümeni Reichstag kuşatmasına katıldı. 8. tümen Kursk Savaşı'na iştirak etti.

Bütün tümenlerdeki Kazakların sayısı ne kadardı? "Kısa Savaş Anlatımı" adlı arşiv belgeleri dosyasına dayanarak, tümenlerdeki Kazakların sayısının çok olduğunu söyleye-

14 *Astana Şehir Devlet Arşivi,* Fond 1, Liste 1, Dosya 241, Yaprak 78.
15 M. Kozıbaev, K.Aldacumanov, "Kürkirep Kündey Ötti Goy Sogıs", *Egemen Kazakstan,* 08.05.1992.
16 *Svet Pobedı,* s. 67.
17 *Kazahstan v Period Velikoy Oteçestvennoy Voynı Sovetskogo Soüza. Sbornik Dokumentov,* II, Almatı 1967, s. 196-200.

8. Tümen'in de katıldığı Kursk Savaşı.

biliriz. Örneğin, Almatı şehrinde oluşturulan 316. avcı tümeni 8. Panfilov Muhafızlar Tümeni'ne dönüştürüldü. "Kısa Savaş Anlatımı" adlı dosyada "*tümen, ağırlıklı olarak Kazaklar ile Kırgızlardan oluşturuldu. Rusların sayısı tümenin % 20-25 arasında idi*" denilmektedir.[18] Bahsi geçen tümen Moskova Savaşı'na katılan tümendi.

Kazaklar sadece bu tümenlerde savaşmadı. Rusya Federasyonu Savunma Bakanlığı Merkezî Arşivi'ndeki belgelere göre diğer tümenlerde savaşan Kazakların sayısı şöyleydi: 286. avcı tümeninde 234; 294. avcı tümeninde 62; 53. avcı tümeninde 302; 11. avcı tümeninde 222; 256. avcı tümeninde 244; 376. avcı tümeninde 358; 58. avcı tugayında 124; 314. avcı tümeninde 465; 265. avcıtümeninde 230; 80. avcı tümeninde 538; 23. avcı tümeninde 42; 22. avcı tugayında 67; 24. muhafız avcı tümeninde 157; 137. avcı tugayında 132.[19] Şüphesiz bu veriler, bütün tümenleri içermemektedir.

Burada pek çok tümenin oluşturulduğu Kazakistan'ın Akmola iline ayrı bir parantez açmakta fayda vardır. Akmola ili, ülkenin en ucunda bulunan illerden biridir. Akmola şehrinde Kazakistan'da oluşturulan 12 avcı tümeninin üçü, dört ulusal askerî birliğin biri kuruldu. Bunlar 310., 387. ve 29. avcı tümenleridir. Bahsi geçen tümenler kısa zamanda kuruldu ve savaşın en kanlı bölgelerine gönderildi.

Astana Devlet Arşivi'nde 430 No'lu Yabancı Arşivlerden Getirilen Arşiv Belgeleri Koleksiyonu mevcuttur. Yakın zamanda Rusya'nın Podolsk şehrinde bulunan Rusya Federasyonu Savunma Bakanlığı Merkezî Arşivi Şubesi'ndeki II. Dünya Savaşı'na ait belgeler de buraya getirildi. Bu belgeler arasında Akmola'da kurulan tümenlerle ilgili bilgi mevcuttur. 310. avcı tümeni 15 Temmuz 1941-18 Ağustos 1941 tarihleri arasında Akmola'da kuruldu. Erler, kumandanlar ve memurlar, Karagandalı madenciler, Akmola ve Kustanay illerinde yaşayan madenciler ve çiftçilerden kurulan tümen, Orta Asya Askerî Bölgesi Askerî

18 *Rusya Federasyonu Savunma Bakanlığı Merkez Arşivi Belgeleri,* kazembassy.ru.

19 *Rusya Federasyonu Savunma Bakanlığı Merkez Arşivi* (bundan sonra TsA MO RF), Fond 1618, Liste 1, Dosya 1; Fond 1856, Liste 1, Dosya 1; Fond 1228, Liste 1, Dosya 1.

Şurası kararıyla meydana getirildi. Tümen 5 Eylül 1941 - 21 Aralık 1941 tarihleri arasında Leningrad cephesinde savaştı. 22 Aralık tarihinde ise Volhovsk cephesinde savaşan 4. Ordu'ya katıldı.[20] Fazla askerî hazırlığı olmayan 310. avcı tümeni askerî hazırlığı üst düzeyde olan Alman tümeni karşısında bir aydan daha az zamanda ölen, yaralanan ve kaybolanlar dâhil 5.408 askerini kaybetti.[21] 1941 yılının Ağustos ayında Akmola şehrinde Orta Asya Askerî Bölgesi'ne bağlı 387. avcı tümeni oluşturulmaya başlandı. Tümene ağırlıklı olarak Kazakistan'ın kuzeyinde bulunan Akmola, Kuzey Kazakistan, Kustanay vd. illerden askerler toplandı. 11.500 askerden oluşan bu tümen ilk olarak Moskova'daki muharebelere katılarak savaşa dâhil oldu. Stalingrad cephesindeki muharebelerde de savaşan tümen, Kırım saldırı operasyonuna katıldı.[22] 29. avcı tümeni Akmola şehrinde Aralık 1941 - Şubat 1942 tarihleri arasında oluşturuldu. Stalingrad cephesinde savaştı. 1 Mart 1943 tarihinde Stalingrad operasyonundaki kahramanlığı ve üstün başarılarından dolayı tümene "Muhafız" unvanı verilerek 72. muhafız piyade tümeni olarak yeniden yapılandırıldı.[23]

Akmola şehrinde kurulan 29. avcı tümeni Stalingrad önünde kahramanca savaştı. 72. muhafız piyade tümeninin kahramanlıkları belgelere şöyle yansımaktadır: "*20 Kasım 1942 - 2 Şubat 1943 tarihleri arasında tümen 64. Ordu bünyesinde Stalingrad önünde Alman askerlerinin ortadan kaldırılmasında aktif rol oynadı. Stalingrad önünde yapılan muharebelerde tümen düşmana aşağıdaki zayiyatı yaşattı: 5.242 er ve subay öldürüldü, üç Alman generali dâhil 13.147 er ve subay esir alındı.*"[24] Stalingrad önünde yapılan muharebe II. Dünya Savaşı'nın en kanlı sayfasıdır. Yorg Baberovski bu muharebe ile ilgili "*Kızıl Ordu'nun erleri ölüme canlı gönderildiler. Komünist liderler onlara hayvanlara yaptığı muameleyi yaptılar. Subaylar, erleri Almanların makineli tüfeklerine gönderdiler. Akıl almayan emirler verdikleri için askerler sinekler gibi kırıldılar. 1942 yılının sonbaharında Stalingrad'da onbinlerce Özbek, Kırgız ve Tatar kökenli asker öldü. Onlar ne Rusça verilen emirleri, ne de neden kurban gittiklerini anlıyorlardı*" diye yazmaktadır.[25] Yorg Baberovski'nin saydığı Türk halkları arasında şüphesiz Kazaklar da vardı. Böylece Kazakistan'da oluşturulan tümenler bütün cephelerde kahramanlarca savaştılar.

20 *Astana Şehir Devlet Arşivi,* Fond 430, Liste 14, Dosya 4, Yaprak 1-8.
21 M. Kusainov, *Taynı Sinyavskih Bolot i Vısot,* I, Sarıarka, Astana 2004, s.22.
22 *Astana Şehir Devlet Arşivi,* Fond 430, Liste 14, Dosya 9, Yaprak 1-9.
23 *Astana Şehir Devlet Arşivi,* Fond 430, Liste 23, Dosya 4, Yaprak 1-31.
24 TsA MO RF, Fond 1209, Liste 1, Dosya 1, Yaprak 2.
25 Y. Baberovski, *Krasnıy Terror: İstoriya Stalinizma,* ROSSPEN, Moskva 2007.

Kazakistan'da Oluşturulan Ulusal Askerî Birlikler

Ulusal askerî birliklerin faaliyetlerini doğrudan Kazakistan Komünist Partisi yönetimi kontrol ediyordu. Bundan dolayı ulusal askerî birlikler ile ilgili belgeler parti organlarının arşivlerinde koruma altındadır. Bu durum 100., 101. ve 106. Kazak avcı tümenlerinin savaştığı yerlerin uzun yıllar bilinmemesinin en önemli nedenlerindendi. Hatta gaziler bile onlarca yıl boyunca hatıralarındaki bu konuyla ilgili bilgi aktaramıyorlardı. Akmola'da oluşturulan 106. tümen hakkında uzun yıllar boyunca hiçbir bilgiye rastlanılmadı. Meşhur savaş tarihi araştırmacıları P. Belan ve M. Kozıbaev'ın araştırmalarında bile bu tümenler ile ilgili çok az bilgiye rastlanmaktadır.

Ulusal askerî birlikler, savaş başlar başlamaz kuruldu. 14 Kasım 1941 tarihinde Kazakistan Komünist Parti Merkez Komitesi "Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Ulusal Askerî Birliklerinin Kurulması Hakkında" bir emir yayımladı. 17 Kasım 1941 tarihinde Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin (126/25) sayılı kararıyla Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Halk Komiserler Şurası ve Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesi tarafından "Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Ulusal Askerî Birliklerinin Kurulması" emrinin uygulanmasına karar verildi. Kabul edilen ilgili kararda: "*Devlet Savunma Komitesi'nin 13 Kasım 1941 tarihli ve 894 No'lu kararı uygulamak üzere Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti topraklarında iki ulusal avcı tugayı ve iki atlı tümeni oluşturulsun. Avcı tugaylarının Kustanay ve Aktöbe şehirlerinde, atlı tümenlerin Akmola ve Cambul şehirlerinde oluşturulması konusu onaylansın*" deniliyordu.[26]

8 Aralık 1941 tarihinde Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Halk Komiserler Sovyeti ve Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin "Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Halk Komiserler Sovyeti ve Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin 17 Kasım 1941 tarihli "Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Ulusal Askerî Birliklerinin Kurulması Hakkında Kararının Uygulanmasına Dair" kararı çıktı. Bu belgede ulusal askerî birliklerin oluşturulduğu, ülke halkının yükselen millî duygulardan ötürü bunun olumlu karşılandığı, gönüllü olarak birliğe yazılmak isteyenlerin çok olduğu belirtilmekte idi. Karaganda ilinden 602, Gurev ilinden 476, Kustanay ilinden 1.000 dilekçe geldi. Ayrıca kolhozlardan birlik fonuna erzak, yem ve üniforma gönderildi.[27] Bu belgelere daya-

106. Kazak Avcı Tümeni mensupları

26 *Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi,* Fond 708, Liste 1/1, Dosya 3, Yaprak 157-158.

27 *Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi,* Fond 708, Liste 1/1, Dosya 3, Yaprak 244.

106. Kazak Avcı Tümeni mensupları ve Tümen Komutanı

nılarak 27 Kasım tarihinde Orta Asya Askerî Bölgesi Komutanlığı'na "100. ve 101. Avcı Tümenlerinin Oluşturulması Hakkında" emir verildi. Tümenler Aktöbe, Gurev, Batı Kazakistan, Kızılorda illerinde yaşayan halklardan oluşturuldu. 9 Ocak 1942 tarihinde Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Halk Komiserler Şurası ve Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesi "96. Ulusal Atlı Tümeninin Oluşturulması Hakkında" kararı çıktı. Tümenin Ust Kamenogorsk şehrinde kurulmasına karar verildi.[28] 21 Mayıs 1942 tarihinde Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesi "100. 101. Ulusal Avcı Tugayları'na ve 105. Ulusal Atlı Tümeni'ne Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Şurası'nın Bayrağının Teslimi Hakkında" bir karar kabul etti.[29] 100. ulusal avcı tugayı Almatı şehrinde Almatı, Cambul (Taraz), Güney Kazakistan illerinde yaşayan halklardan oluşturuldu. 101. ulusal avcı tugayı Aktöbe şehrinde, 105. ulusal atlı tümeni ise Cambul şehrinde kuruldu.

3 Mayıs 1942 tarihinde ulusal birliklerin oluşumu ile ilgili bilgiler verildi. Bu bilgiler il jandarma komutanlıklarının gönderdikleri veriler sayesinde toplandı. Almatı'daki 100. piyade tugayı, Almatı'dan 2.386, Güney Kazakistan'dan 456, Pavlodar'dan 28, Doğu Kazakistan'dan 335, Semipalatinsk'ten 503, Cambul'dan 397 ve Kuzey Kazakistan'dan gelen 32 askerden meydana geliyordu. Tugayda toplamda 4.137 asker vardı. Aktöbe'deki 101. avcı tümeni Aktöbe'den 1.338, Güney Kazakistan'dan 825, Kızılorda'dan 589, Gurev'ten 459, Batı Kazakistan'dan 519, Semipalatinsk'ten 18, Almatı'dan 194, Kustanay'dan 39 ve askerî bölükten gelen 238 askerden oluşuyordu. Toplamda 4.219

28 *Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi,* Fond 708, Liste 1/1, Dosya 4, Yaprak 4-10.

29 *Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi,* Fond 708, Liste 1/1, Dosya 4, Yaprak 255.

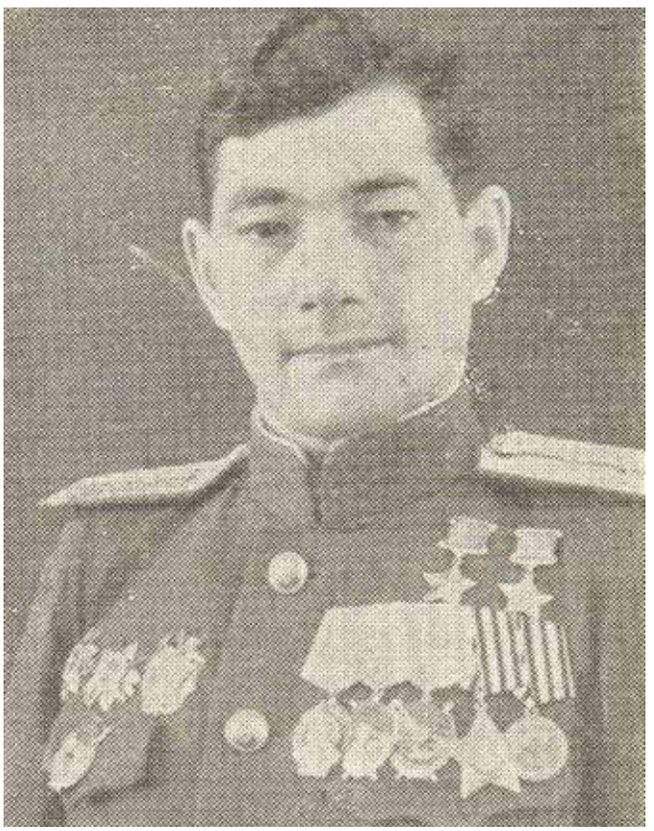
asker mevcuttu. Cambul'daki 105. atlı tümeni, Almatı'dan 1.113, Cambul'dan 1.473, Güney Kazakistan'dan 1.612, Kızılorda'dan 142 ve askerî bölüklerden gelen 269 askerden oluşturuldu. Toplamda 4.609 asker mevcuttu. Akmola'daki 106. atlı tümeni, Akmola'dan 2.329, Pavlodar'dan 251, Kustanay'dan 681, Doğu Kazakistan'dan 167, Kuzey Kazakistan'dan 604, Semipalatinsk'ten 189, Karaganda'dan 629 ve askerî bölüklerden gelen 65 askerden kuruldu. Toplamda 4.169 asker vardı. Ust Kamenogorsk'taki 96. atlı tümeni, Doğu Kazakistan'dan 1.852, Semipalatinsk'ten 660, Pavlodar'dan 460, Akmola'dan 170, Kuzey Kazakistan'dan 232, Kızılorda'dan 251, Güney Kazakistan'dan 476, Cambul'dan 328 ve Almatı'dan gelen 775 askerden meydana getirildi. Toplamda 5.204 asker mevcuttu. Genel olarak ulusal askerî birliklere 20.255 kişinin toplanması planlanmıştı, ama toplamda 20.311 kişinin kaydı alındı.[30] 22 Aralık 1941 tarihli Pavlodar İl Jandarma Komutanlığı'ndan gelen mektup askere alma sürecinde hiçbir direnmenin olmadığını, tam tersine 1.500 kişinin gönüllü olarak askere gitmek için dilekçe yazdığını, tek bir Beskaray ilçesinden 350 dilekçenin geldiğini gösteriyordu.

Bazı Rus tarihçileri bu ulusal tümenlerin ortaya çıkmasını yalnızca yerli halkın Rusça'yı bilmemesi ile açıklamaya çalışmaktadır. Fakat bu fikre katılmak mümkün değildir.

Bahsi geçen ulusal askerî birliklere kaydedilen askerlerin kaderleri çok ağır oldu. Bu birlikler çetin savaşların yaşandığı bölgelere gönderildi. Hatta bunun için toplumda Bolşeviklerin, Kazakları "ölmeye giden askerler" olarak gördüğü fikri yaygınlaştı. II. Dünya Savaşı'nın en kanlı çatışmaları Kazakların da katıldığı cephelerde oldu. Ayrıca askere yeni alınanların hazırlanması ve eğitilmesi için imkân ve zaman olmadığından, tecrübesiz askerler kendilerini bir anda savaşın içinde buldular. Bu askerlerin silah ve teknoloji ile donanımı da eksik kaldı. Bütün bunlar büyük insan kaybına neden oldu.

Muharebelere katılan Alman askerleri Kazaklar hakkında şöyle yazıyorlardı: "*Bize karşı korkunç askerler geliyordu. Onları hiçbir ateş durduramıyordu. Daha sonra bana dediler ki, gelenler Kazaklarmış. Daha önce böyle bir halk olduğunu ben bilmiyordum...*"[31]

Öncelikle 100. ve 101. avcı tümenlerini ele alalım. İki tümen de Ekim 1942 - Temmuz 1944 tarihleri arasındaki savaşlarda aktif görev üstlendiler. 39. ve 4. öncü birliklerin bünyesinde olan bu tümenler Mars adlı (Rjev Muharebesi) saldırı operasyonuna katıldılar, ancak Kalinin cephesinin komutanlığı burada başarılı olamadı. Milyonlarca askerin ölümüne neden olan Rjev Muharebesi, can kaybı açısından Stalingrad Muharebesi'ni de geride bıraktığı için "Rjev Kıyma Makinesi" adıyla anılmaya başlandı. Kazak avcı tugayları 1942 yılının Ekim - Aralık ayları arasında Rjev'de ağır can kayıpları vererek savaştılar, askerlerin % 85 -90'nı ölmesinerağmen korudukları menzilleri terk etmediler ve Kazak kahramanlık onurunu zedelemediler. 10.000 civarında askeri bulunan iki tümenden savaş sonunda geriye 1.000'i geçmeyen sağ ve yaralı kaldı.[32] Rjev şehri Almanların Moskova'ya yapacağı sıçrama tahtası konumunda idi. S. Jukov komutanlığındaki Sovyet ordusu 14 ay boyunca Almanları Moskova'ya göndermeden burada tutmayı başardı. İki defa "Sovyetler Birliği Kahramanı" madalyasına layık görülen meşhur Kazak pilot T. Bigeldinov da bu muharebelere katıldı.

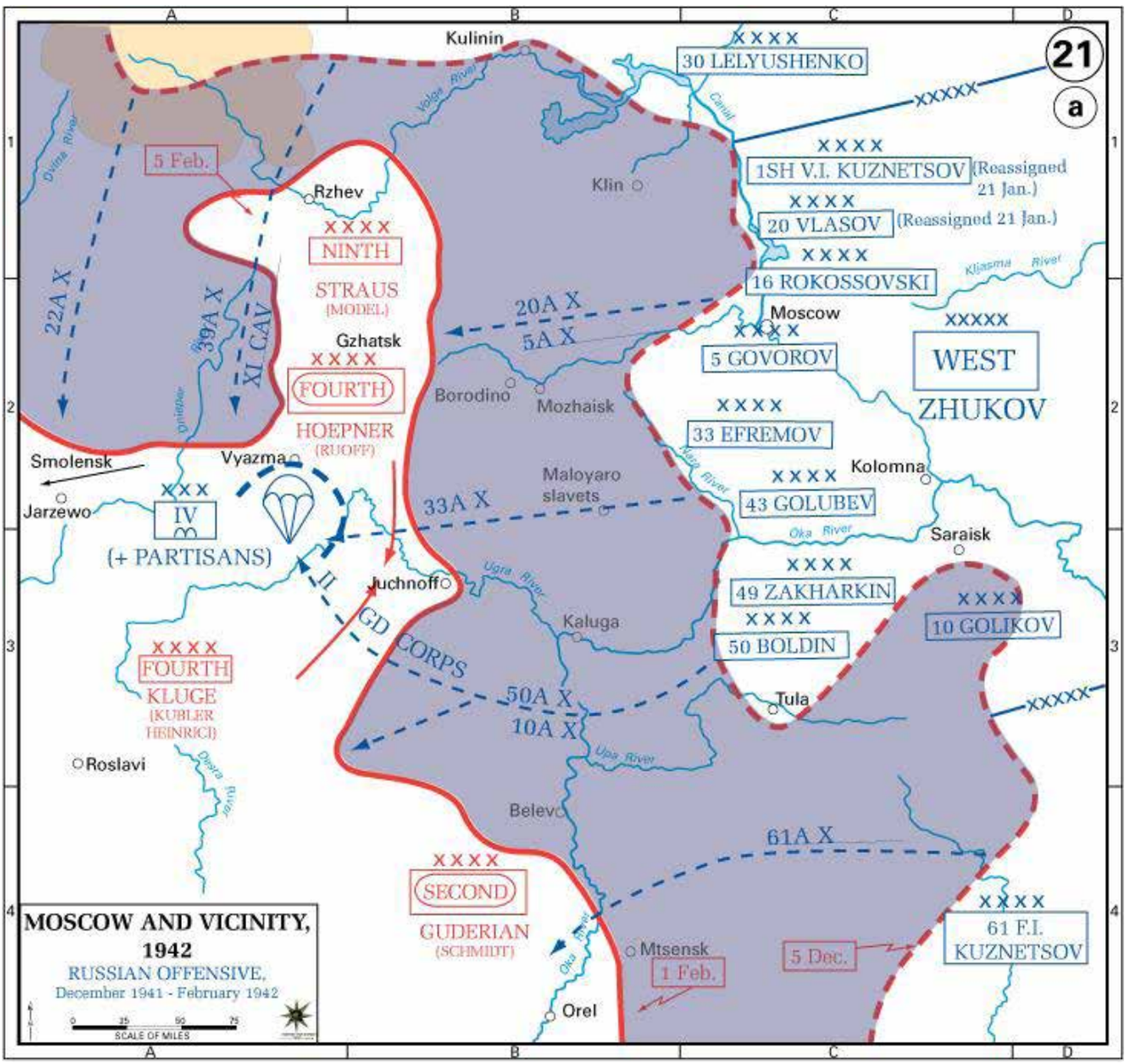

Meşhur Kazak Pilot Talgat Bigeldinov

30 *Rusya Federasyonu Savunma Bakanlığı Merkez Arşivi Belgeleri.* kazembassy.ru.

31 İ. Erenburg, "Kazahi", *Za Rodinu,* 22.10.1942.

32 *Rusya Federasyonu Savunma Bakanlığı Merkez Arşivi Belgeleri.* kazembassy.ru.

Rjev-Vyazem cephesindeki kış ve bahar aylarındaki saldırıları bizzat Stalin'in komuta ettiği bilinmektedir. Stalin 1942 yılının yaz aylarında her ne pahasına olursa olsun Rjev'in alınması için Rjev-Sıçev operasyonunu gerçekleştirdi. Gün yüzüne çıkan arşiv belgelerine göre, yapılan üç hücum operasyonunda Rus ordusu 1.100.000'den fazla er ve subayını kaybetti. Savaştan sonra uzun yıllar medya bu konu üzerinde durmadı. Sadece bu operasyonlara katılan gaziler Rjev trajedisi hakkında kendi aralarında konuşurlardı. II. Dünya Savaşı'nda Rjev Muharebesi'nden daha trajik olayın olmadığı konusunda tarihçiler hemfikirdirler.[33] Ünlü Rus şairi Aleksandr Tvardovskiy'in bu savaşla ilgili "Ben Rjev Önünde Öldürüldüm" adlı şiiri bulunmaktadır:

Ben Rjev önünde öldürüldüm, adı meçhul bataklıkta,...
42 yılının yazında, mezarsız yere gömüldüm.
Daha sonra olan herşeyden, ölüm beni ayırdı.

Rjev Muharebesi'ne katılan gazi Oringali Esengalizev'in belirttiğine göre, bu şiir savaştaki durumu çok açık şekilde tasvir etmektedir. 2010 yılında Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbaev, Rjev şehrinde savaşan 100. ve 101. ulusal avcı tümenleri için bir anıt kompleksi yaptırdı.

Bu ulusal tümenler arasında 106. Kazak ulusal atlı tümeni en az araştırılanlardan biridir. 17 Kasım 1941 tarihinde

33 O. Esengaziev, *Velikaya Oteçestvennaya. Sudba Kombata. Voenno-İstoriçeskie Oçerki*, yay. haz. V. P. Ognev, Cibek Colı, Almatı 2010, s. 86.

yapılan Komünist Parti Akmola Şehir Komitesi Toplantısı'nda Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Halk Komiserler Soveti ve Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin ulusal askerî birliklerin oluşturulması kararı ele alındı. Akmola ili, 106. Kazak ulusal atlı tümeninin oluşturulması için seçildi. Tümen Akmola, Kustanay, Karaganda, Doğu Kazakistan, Kuzey Kazakistan ve Pavlodar illerinden gelen askerlerle kuruldu.[34] Tümenin % 90'ı Kazaklardan oluşuyordu. Tugay ve tabur komutanları kadrolu subaylardan, bölük ve takımların komutanları yedek subaylardan kuruluydu. Tugay, tabur ve bölüklerin siyasî işlerden sorumlu kimseleri yerel parti ve kurum temsilcilerindendi. Bunların 898'i ilçe, 262'si il ve 30'u da merkezde çalışan kimselerdi.

Komünist Parti Akmola Şehir Komitesi'nin 87 No'lu protokolüne göre, 24 Kasım 1941 tarihinde tümende görev yapmak üzere en iyi askerler çağırıldı. "*Ulusal askerî birlik oluşturmak için, çalıştığı makamına bakılmaksızın, talebe uygun özellikleri olan kimseler çağrılsın*..." Bundan dolayı atlı tümenin komuta kademesi için Komünist Parti Akmola İl Komitesi İkinci Sekreteri S. M. Kulmagambetov, Komünist Parti Akmola Şehir Komitesi İkinci Sekreteri K. Cusupov, Komünist Parti Aktöbe İl Komitesi İkinci Sekreteri İ. S. Hasanov, Aktöbe İli Çelkara Şehir Milis Müdürü, Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin çeşitli il ve şehir komitelerinin ikinci sekreterleri, Akmola Belediye Başkanı G. O. Mausımbaev, Şehir Muhafızları Başkanı Kapacanov, Akmola Konutlar Yönetimi Başkanı Toleubay Kayşenov (atlı alayın siyasî işlerinden sorumlu komiseri) ve başkaları çağrıldı.[35]

Ruslar Rjev'i 1943 Mart'ında geri aldılar.

Bu bilgiler orduya öncelikle Kazak aydınlarının çağrıldığını göstermektedir. Stalin'in uyguladığı terör döneminden sonra Kazak aydınları zaten azalmıştı. Sovyet iktidarı bu durumu hiç dikkate almadı.

Tümenin teçhizatı hakkında da belgelerden bilgi edinmek mümkündür. 106. Kazak atlı tümeninin dâhil olduğu 6. atlı kolordunun belgelerinde şöyle bir yazı bulunmaktadır: "*28.04.1942 tarihinde 22 komutan ve 324 kişiden oluşan ilk grup geldi. % 90'ı Kazak ve 1910-1922 doğumlular. 10 tüfek, 298 kılıç, 80 mm'lik altı makineli tüfek, 50 mm'lik dört makineli tüfek silahları var. Dört adet Gaz A, 1 adet ZİS 5 olmak üzere beş tane araçları mevcut ve bunlardan üçü çalışır durumda. İki aracın aküsü ve yakıtı yok. Tümenin siyasî komiseri A. Elebaev'in dediğine göre, tümende topçu malzemeleri, saldırı tüfekleri, iletişim araçları yok ve makineli tüfekleri de sayılıdır*."[36] Zayıf donatılmış bu tümen savaşın en kanlı bölgelerine gönderildi. 28 Mart 1942 tarihinde tümen Orta Asya Askerî Şurası'ndan Harkov civarında bulunan ve Güneybatı cephesinde savaşan 6. atlı kolorduya katılmak için telgraf aldı. Harkov'daki savaş tarihe "Harkov Kazanı" adıyla geçti. 6. ve 57. Sovyet ordularının komutanı olan Korgeneral Podlas subayları ile birlikte savaş meydanında hayatlarını kaybetti. 14 tank ve motorize tugay tamamen yok oldu. 239.000 civarında Kızıl Ordu mensubu esir düştü, Almanlar 1.250 tank ve 2.026 aracı ele geçirdi veya etkisiz hâle getirdi. 106. atlı tümenin çok azı sağ kurtuldu.[37] Rus yazarı V. Astafyev'in, "*Biz savaşmasını bilmiyoruz. Savaşı bitirirken de hâlâ savaşmayı bilmiyorduk. Biz düşmanı kendi kanımızla, cesetlerimizle boğduk*"[38] demesi bu tür muharebeler için söylenmiş olmalıdır. 106. tümende savaşan Akmolalılar hâlen kayıplar listesindedir.

34 *Astana Şehir Devlet Arşivi,* Fond 430, Liste 23, Dosya 13, Yaprak 1-74.

35 M. Kusainov, "Zabıtaya Diviziya", *Kazahstanskaya Pravda,*19.08.2008.

36 *Astana Şehir Dev Oil tankers in Baku moved to front. let Arşivi,* Fond 430, Liste 23, Dosya 13, Yaprak 74.

37 *Akmolintsı-Na Frontu i Tılu,* Sarı Arka, Astana 2010, s. 196-197.

38 *Pamyati Pavşih. Velikaya Oteçestvennaya Voyna (1941-1945),* BRE, Moskva 1995, s.110-111.

Lev Gumilev Avrasya Millî Üniversitesi Profesörü, "Memoriyal Bölge" Arama Birliği Başkanı Maydan Kusainov ilk olarak 106. Kazak ulusal atlı tümenini araştırdı. Kusainov, Astana'daki Devlet Arşivi ile ortaklaşa olarak Rusya Federasyonu Savunma Bakanlığı Merkez Arşivi'ndeki pek çok belgenin elde edilmesini sağladı. Kusainov sayesinde 106. ulusal atlı tümeninde görev yapan askerlerin isimleri tespit edildi. Umarız en kısa zamanda Ukrayna'nın Harkov şehri civarında savaşan 106. Kazak ulusal atlı tümeni için anıt kompleksi yapılır.

II. Dünya Savaşı'nın Kahraman Kazakları

Her geçen sene "Sovyetler Birliği Kahramanı" madalyasını alan Kazakların sayısı artmaktadır. "Sovyetler Birliği Kahramanı" unvanı ve madalyasını alan Rusların sayısı 8.160 kişidir. Onları Ukrainler- 2.069, Belaruslar- 309, Tatarlar- 161, Yahudiler- 131, Azerbaycan Türkleri- 97, Gürcüler- 90 takip etmektedir.[39] Sovyet devrinde "Sovyetler Birliği Kahramanı" madalyasına sahip olan Kazakların sayısı 97 idi. Bunların arasından pilot Talgat Bigeldinov iki kere kahramanlık madalyası ile ödüllendirildi.

Kazak kahramanlar hakkında daha savaş yıllarında gazetelerde makaleler neşredildi. 22 Ekim 1942 tarihinde İlya Edinburg'un yayımlanan "Kazaklar" adlı makalesinde Kazak askerlerin kahramanlıklarından bahsedilmektedir.[40] Fakat bazı Kazak kahramanları Sovyetler tarafından farkedilmedi. Kazakların savaşta yaptığı kahramanlıklar kabul edilmedi veya kendilerine hak ettikleri değer verilmedi. Buna örnek olarak Moskova'nın savunmasında yer alan Baurcan Momışev'in, Reichstag'a bayrak diken Rahimcan Koşkarbaev'in, partizan Kasım Kaysenov'un, pilot Baktıkoco Beysekbaev'in, kadın pilot Hiuaz Dospanova'nın kahramanlıklarını gösterebiliriz. Bunlara zamanında "Sovyetler Birliği Kahramanı" madalyası verilmedi. Bu tür hak ettiği değere layık görülmeyen Kazak askerinin sayısı fazladır. Onların kahramanlıklarının küçümsenmesi, Sovyet iktidarının Kazakların bu savaştaki kahramanlıklarını küçümsemesi ile eşdeğerdir.

Bunların arasından Baurcan Momışulı'nı daha ayrıntılı ele

II. Dünya Savaşı'na katılan kadın pilotlardan Hiuaz Dospanova.

almakta fayda vardır. O, Moskova'nın savunmasına katıldı, 19. muhafız alayında tabur komutanı görevini üstlendi. 1942 ve 1944 yıllarında kendisi iki kere "Sovyetler Birliği Kahramanı" madalyası için aday gösterildi. Onu madalya için aday gösteren 8. muhafız avcı tümeni komutanı Korgeneral Serebryakov durumu çok açık şekilde şöyle açıklamaktadır: "*1941 yılının Ekim ayında Moskova için yapılan muharebelerde yoldaş Momışulı komutasındaki tabur düşmanla kahramanca savaştı ve onlara ağır zayiatlar verdi. 1941 yılının Kasım ayında Batı cephesinde yoldaş Momışulı komutasındaki 1073. muhafız alayı düşmanın saldırısını engelleyip, düşmanı ve onların araçlarını yok etti. 1942 yılının kış ve ilkbahar aylarında Kalinin cephesinde önce kış soğuğu, daha sonra bahar bataklığına rağmen 1073. muhafız alayı saldırıya geçerek binlerce Alman er ve subayını öldürdü, düşmanın pek çok tank, otomobil ve diğer aracını yok etti ve onlarca köy ve mezrayı kurtardı.*"[41] Bütün bunlara rağmen Sovyet iktidarı B. Momışulı'ya sadece "Kızıl Bayrak" madalyası verdi.

Reichtag'a zafer bayrağı dikenlerden biri olan Rahimcan Koşkarbaev de "Sovyetler Birliği Kahramanı" madalyasına layık görülmeyen Kazaklardandı. Onunla ilgili hem Sovyet devrinde, hem bağımsız Kazakistan'da çok şey yazıldı. Onun kahramanlığının görmezden gelinerek kabul edilmemesi Komünistlerin zayıflığının tezahürüdür. Rusya Federasyonu Savunma Bakanlığı Merkez Arşivi'nin

39 C. Samrat, "Kenes Odagının Batırı Atagı Turalı Ne Bilemiz?", *Egemen Kazakstan,* 09.05.2014.

40 İ. Erenburg, "Kazahi", *Za Rodinu,* 22.10.1942.

41 TsA MO RF, Fond 33, Liste 682526, Dosya 185, Yaprak 384, http://podvignaroda.mil.ru

web sitesinde 674. piyade tümeni komutanı Plehanov'un Koşkarbaev'e "Sovyetler Birliği Kahramanı" madalyasının verilmesi gerektiğini bildiren belgesi yayımlandı: "*29.04.1945 tarihinde birlik düşmanın direncini kırıp Shpee Nehri'ni geçti. 30.04.1945 tarihinde Reichtag'a girerek zafer bayrağını dikti. "Sovyetler Birliği Kahramanı" madalyasına layıktır*."[42] Çağdaş Rusya medyası ona verilmeyen madalyayı şu sözlerle açıklamaktadır: "*Delikanlı çok gençti ve çok az savaşmıştı. Belki de bundan dolayı "Altın Yıldız"-dan mahrum kaldı*."[43] Onun için Moskova savunmasına katılan Panfilovcu Baurcan Momışulı meseleyi dönemin Kazak lideri D. A. Kunaev'e bildirdi. Kunaev de Koşkarbaev ve Bulatov'un ödüle layık görülmesi için Sovyetler Birliği Komünist Parti Merkez Komitesi'ne bir dilekçe verdi. Kazakistan'dan da konu ile ilgili bizzat Leonid İlyiç Brejnev'e mektuplar yazıldı. Fakat cevap alınamadı. Koşkarbaev'in arkadaşı olan Baurcan Momışulı Rusya arşivlerine girme imkânı bularak onun kahramanlığı ile ilgili belgeler buldu. Rahimcan ağabeyin eşi Railya Seitahmet kızı Yahina da konuyla ilgili şunları ifade etmektedir: "*Sovyetler Birliği Kahramanı" madalyasının verilmesine dair buyruk bile var, ama orada Stalin'in "İptal edilsin!" yazısı bulunuyor. Neden? Çünkü onun babası 1937 yılında sürgüne kurban edilmişti*."[44] 7 Mayıs 2005 tarihinde tarihçi Bolat Asanov, Rusya Federasyonu Silahlı Kuvvetleri Başkomutanı Vladimir Putin'e telgraf gönderdi. Rusya Federasyonu Savunma Bakanlığı Savaş Tarihi Enstitüsü bahsi geçen telgrafa "*Sizin hemşerinizin kahramanlığı belgelerle ispatlandı... O "Sovyetler Birliği Kahramanı" madalyası için aday gösterilmişti*" cevabını verdi.[45] 2015 yılında Kazakistan'ın Moskova Büyükelçiliği, Rusya Federasyonu Savunma Bakanlığı Merkez Arşivi'ne özel istekte bulunarak Rahimcan Koşkarbaev'in kahramanlığını ispatlayan belgeleri aldı.

Rahimcan Koşkarbaev (sağdan ikinci)

"Sovyetler Birliği Kahramanı" madalyasını alamayan bir başka Kazak kahramanı Kasım Kaysenov'dur. O, Karpatlar'da örgütlenen 6 No'lu partizan birliğinde komutandı. Rusya Federasyonu Savunma Bakanlığı Merkez Arşivi belgelerine göre "*21 Temmuz 1944 tarihinde Karpatlar'a partizan birliğinin grup lideri olarak gönderildi. Kaysenov, Paşkov köyünde 64. sınır alayı ile yapılan muharebede tek başına beş askeri öldürerek kahramanlık gösterdi. Kaysenov'un birliği Poroşkov yolunun üç defa kesilmesinde görev aldı, düşmanın yedi yük arabası ile dokuz askerin yok edilmesini sağladı. Kaysenov komutasında Antalov demiryolu istasyonu kullanılamaz hâle getirildi ve iki buharlı tren patlatıldı. Dört kişiden oluşan Kaysenov liderliğindeki grup tarafından Lug Volosyanka istasyonuna gitmekte olan askerî tren raydan çıkarıldı, altı vagonu olan tren patlatıldı. 28 Ağustos tarihinde Guta Köyü yakınlarında Kaysenov önderliğindeki grup düşmanın uçaksavarını yok etti ve 15 askeri öldürerek 13 Macar askerini esir aldı*."[46] Bu kahramanlıkları dolayısıyla K. Kaysenov "3. Derece Bogdan Hmelnitskiy" madalyasına layık görüldü.

Kendilerine "Sovyetler Birliği Kahramanı" madalyası verilmemesine rağmen biz Sovyet devrinde de onları tanıyorduk, bağımsız Kazakistan devrinde de biliyoruz. Onlarla ilgili ders kitaplarında, edebî eserlerde ve bilimsel araştırma eserlerde çok şey yazıldı. Bugün isimleri dahi bilinmeyen bu kahraman Kazaklar hakkında hatırlatma yapmanın gerekli olduğunu düşünüyoruz.

Bunlardan biri, efsane pilot Baktıoraz Beysekbaev'dır. 26 Haziran 1941 tarihinde N. F. Gastello ve A. Maslov komutasındaki iki pilot (Beysekbaev Maslov mürettebatında idi) Minsk ilindeki Radoşkoviç kasabasında düşmanı bombaladıktan sonra hasar gören uçaklarını Alman

42 TsA MO RF, Fond 33, Liste 686196, Dosya 144, Yaprak 33, http://podvignaroda.mil.ru
43 M. Nabatnikova, "Neprobivaemıy. Kto Pervım Vodruzil Krasnoe Znamya Nad Reyhstagom?", *Argumentı i Faktı,* 15.05.2015.
44 "Znamya Pobedı Rahımcana Koşkarbaeva", *Kazak Üni,* 04.02.2015.
45 "Znamya Pobedı Rahımcana Koşkarbaeva", *Kazak Üni,* 04.02.2015.
46 TsA MO RF, Fond 33, Liste 690155, Dosya 5982, Yaprak 38, http://podvignaroda.mil.ru

100. Özel Nişancı Tugayı'nın keskin nişancısı İbragim Suleymanov, Kalinin Cephesi'nde 239 düşman askeri öldürdü. Buna rağmen "Sovyetler Birliği Kahramanı" madalyasına layık görülmedi.

tanklarına sürdüler. Canları pahasına düşmana ağır zayiat verdiler. 1951 yılında mürettebatın kalıntıları bulundu.[47] Fakat Sovyet devrinde bu konu kasten ele alınmadı. Baktıoraz Beysekbaev "Rusya Kahramanı" ve "Halk Kahramanı" madalyalarına ancak 1990'lı yılların sonlarında layık görüldü.

100. özel nişancı tugayının keskin nişancısı İbragim Suleymanov 27 Şubat 1943 tarihinde "Kızıl Yıldız" madalyasına layık görüldü. Belgelerde şöyle yazılmaktadır: "*Keskin nişancı Suleymanov, Kalinin İli Molodoy Tud civarında yapılan muharebelerde çok iyi savaştı. 25.11.1942 ile 05.12.1942 tarihleri arasında 42 Alman askerini öldürdü. Velikie Luki civarında 04.01.1943 ile 12.01.1943 tarihleri arasında düşmanın 160 er ve subayını öldürdü.*"[48] Gösterdiği bütün bu kahramanlığa rağmen "Sovyetler Birliği Kahramanı" madalyası ile ödüllendirilmedi.

"Sovyetler Birliği Kahramanı" madalyasına aday gösterilip alamayanlar arasında Komünist Parti Gençlik Yapılanması (VLKSM) Bürosu Sorumlu Sekreteri Baltabek Cetpispaev de vardır. O 1075. nişancı alayında görev yaptı. Arşiv belgelerinin yazdığına göre, "*Bulıçaev sovhozu için yapılan muharebede yoldaş Cetpispaev Kazak halkının "en iyi vatandaşı" olduğunu ispatladı. Bu muharebede yoldaş Cetpispaev tek başına bir Alman tankını devre dışı bıraktı. Spas Rühovsk Köyü civarında yapılan savaşta o, arkadaşları ile birlikte düşmana kahramanca saldırarak kendi bölüklerinin geçmesine imkân sağladı. Sonuç olarak sıcak çatışmadan o arkadaşlarını sağ salim çıkarmayı başardığı gibi 12 Alman askerini de öldürdü. Gurenov Köyü önünde yapılan muharebede Cetpispaev arkadaşları ile birlikte bomba ve molotof kullanarak düşmanın altı tankını durdurdu.*"[49] Bu kahramanlıkları için Baltabek Cetpispaev'e 7 Şubat 1941 tarihinde "Kızıl Yıldız" madalyası verildi. Onun Kaliningrad'daki kahramanlıkları şu şekilde anlatılmaktadır: "*Novo Svinuhov Köyü için yapılan savaşta o, makine topçularından oluşan müfrezesi ile kendilerinden sayıca üstün olan düşmanı köyden çıkararak orayı kurtardı. Podsepoçye ve Borodino köyleri için yapılan kanlı muharebelerde yoldaş Cetpispaev, kahramanlıkları ile 2. nişancı taburundaki arkadaşlarına örnek oldu ve tabur, köylerin boşaltılmasını sağladı. Bu muharebelerde Cetpıspaev 11 Alman er ve subayını öldürdü.*" 6 Temmuz 1942 tarihinde Cetpıspaev ikinci kez "Kızıl Yıldız" madalyasına layık görüldü. Ancak kendisine "Sovyetler Birliği Kahramanı" madalyası verilmedi.

İlginç olan şu ki, Kazak kahramanlarına kıyasla daha az kahramanlık gösteren Rus askerleri "Sovyetler Birliği Kahramanı" madalyası ile ödüllendirildi. Bize göre, kahraman Kazak askerlerinin sayısı bunlarla sınırlı değildir. Rusya Federasyonu Savunma Bakanlığı Merkez Arşivi belgelerinin kullanıma açılması, yeni Kazak kahramanlarının isimlerinin ortaya çıkmasına vesile olacaktır.

47 *İstoriya Kazahstana,* IV, Atamura, Almatı 2009, s. 466.

48 TsA MO RF, Fond 33, Liste 686044, Dosya 1500, Yaprak 179, http://podvignaroda.mil.ru

49 TsA MO RF, Fond 33, Liste 682524, Dosya 230, Yaprak 179. http://podvignaroda.mil.ru

II. Dünya Savaşı Yıllarında Kazak Kadınları

Kazak kadınları II. Dünya Savaşı'nda yeterince faal görevler üstlendiler. Kazakistan Askerî Komitesi'nin verilerine göre 5.183 Kazakistanlı kadın bütün askerî eğitimleri alarak savaşın en tehlikeli bölge ve birimlerinde (keşif grubu, hücum taburu, tank ve makineli tüfek bölükleri, hava birimlerinde) görev yaptılar.[50] Maalesef, bu birliklerde görev yapan Kazak kadınlarının tam sayısı bilinmemektedir.

İki Kazak kızı, "Sovyetler Birliği Kahramanı" madalyası ile ödüllendirildi. Bu onur, Merkezî Asya coğrafyasında sadece Kazak kızlarına aittir. 1 Mart 1944 tarihinde SSCB Yüksek Soveti Başkanlığı, Çavuş M. Mametova'ya "Sovyetler Birliği Kahramanı" madalyasının verilmesi kararını aldı. O, makineli tüfek kullanıyordu. 4 Haziran 1944 tarihinde SSCB Yüksek Sovyet Başkanlığı keskin nişancı Aliya Moldagulova'ya "Sovyetler Birliği Kahramanı" madalyasının verilmesine dair karar çıkarttı.[51]

Kahramanca savaşan Kazak kızlarının sayısı çok daha fazla idi. Bunların arasından pilot Hiuaz Dospanova'dan ayrıca söz etmek gerekmektedir. 1942 yılının Mayıs ayında Dospanova 588. kadın gece bombardıman hava alayına gönderildi. O 300'den fazla uçuş gerçekleştirdi.[52] Dospanova'nın kahramanlığı hakkında arşiv belgelerinde şöyle yazılmaktadır: "*588. kadın gece bombardıman hava alayından Çavuş Dospanova, Alman işgalcilere karşı yapılan Vatan Savaşı'nda 27 Mayıs 1942 tarihinden itibaren U-2 uçağını kullanmaktadır. Dospanova düşmanların menzil ve araçlarının ortadan kaldırılması için 102 gece uçuşu gerçekleştirerek toplam 15.902 kilogram bomba yağdırdı.*"[53] Ona sadece "Kızıl Yıldız" madalyası verildi. 1943 yılına ait bir yazıda: "*Bu zaman zarfında o 272 gece uçuşu gerçekleştirdi ve toplam 32.100 kilogram bombayı düşman üzerine attı. Dospanova ilk madalyasını aldıktan sonra 168 gece uçuşu yaptı. Toplamda 32 yangın, 28 güçlü patlama gerçekleştirdi*" denilmektedir.[54] 29 Şubat 1944 tarihinde "Kızıl Bayrak" madalyasına aday gösterilen Dospanova'ya yalnızca "II. Derece Vatan Savaşı" madalyası verildi. 2004 yılında Kazakistan Cumhurbaşkanı Nazarbayev'in kararı ile Dospanova'ya "Halk Kahramanı" madalyası verildi.

Yakınlarda Uralsk şehrinde *Batı Kazakistan İlinden Büyük Vatan Savaşı'na Katılan Kazak Kızları* adlı kitap basıldı.[55] Bu kitapta pek çok Kazak kızının kahramanlıklarından bahsedilmektedir. Kahramanca savaşan Kazak kızları arasında aşağıdaki isimleri zikretmek gerekmektedir: Kalinin, Kuzey Batı, Bryansk, Baltık 1, Baltık 2, Belarus 1, Belarus 2 cephelerinde radyo iletişimcisi olarak görev yapan Garifa Rahmetova ile Zamiha Nauşeva; Berlin sokaklarındaki çatışmalara katılan,Vislo önündeki muharebede sığınaktaki makineliyi susturan ve bu kahramanlığı için "III. Derece Şeref" madalyası alan keskin nişancı Muslima Kocahmetova; "Cesaret İçin" madalyası alan keskin

Manshuk Mametova, 1 Mart 1944 tarihinde "Sovyetler Birliği Kahramanı" madalyası alan ilk Kazak kadını oldu (sağdaki). Yine bir keskin nişancı olan Aliya Moldagulova ise 4 Haziran 1944 tarihinde bu madalyaya layık görüldü.

50 *Kazahstan v Velikoy Oteçestvennoy Voyne,* yay. haz. R. B. Aytieva, K. P. Tanatarov, Bibliokitap, Almatı 2000, s. 8.

51 *Kazahstan v Period Velikoy Oteçestvennoy Voynı Sovetskogo Soüza. Sbornik Dokumentov*, II, s. 277, 282.

52 *Svet Pobedı*, s. 85.

53 TsA MO RF, Fond 33, Liste 682526, Dosya 67, Yaprak 38, http://podvignaroda.mil.ru

54 TsA MO RF, Fond 33, Liste 686044, Dosya 2282, Yaprak 30, http://podvignaroda.mil.ru

55 B. Boranbaeva, *Ulı Otan Sogısına Katıskan Batıs Kazakstan Oblısının Kazak Kızdarı,* Oral 2015.

Cezgkazgan Devlet Bakır Eritme Fabrikası 1945 yılında inşa edildi.

nişancı onbaşı Malika Toktamışeva; Karelya cephesindeki partizanlar arasında 2. sınıf iletişimci olarak görev yapan Mayra Makatova; Belarus'taki partizan hareketinde görev üstlenen, "Kızıl Yıldız" ve "Vatan Savaşı Partizanı" madalyalarına layık görülen Nurganım Bayseitova; "Cesaret İçin" ve "Kızıl Yıldız" madalyalarının sahibi sıhhiye muhafız birliğinin binbaşısı Roza Momınova; 369. Kızıl Yıldız tümeni tıbbî ve sıhhî ünitesinin doktoru Çavuş Asiya Galimova; Uzak Doğu cephesinde savaşan Kalamsiya Ermekova, Azima Niyazgalieva, Muslima Ümbetova; Japonlara karşı savaşarak Kuzey Kore'ye kadar giden ve başkomutanlarından teşekkür mektupları alan Kanım Almagambetova ile Ümitay Eskalieva; Stalingrad Savaşı'na katılan ve "Cesaret İçin" madalyası alan makineli tüfek uzmanı Rabiga Zaynullina ile muhabereci Agipa Kencagalieva.

Böylece Kazak kadınları da erkekler ile aynı ölçüde savaştılar. Kazak kızlarının kahramanlıklarından bahsedilecek günler de gelecektir.

Cephe Gerisindeki Kazaklar

II. Dünya Savaşı yıllarında Komünist Parti ülkedeki sanayi fabrikalarına ucuz işgücü sağladı. Orduya hasta veya emekli oldukları için çağrılmayanlar çalışmaya tâbi tutuldu. Ayrıca, orduya yaşlarının küçük olmaları dolayısıyla çağrılmayanlar da işgücü olarak kullanıldı.

1942 yılından itibaren Kazakistan'daki sanayi işletmelerine işgücü toplamak, gündemin en önemli meselesi hâline geldi. Kömür ve petrol üretimi de arttı. 1943-1945 yılları arasında Gurev Petrol İşletme Fabrikası'nın inşaatı devam etti. Bu sırada orası SSCB İçişleri Halk Komiserliği Hava İnşaatı Baş Müdürlüğü'ne bağlı İnşaat Bürosuydu. Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Metalurji Bakanlığı Cezkazgan Devlet Bakır Eritme Fabrikası da savaş yıllarında inşa edildi.

Savaş yıllarındaki en önemli sorun işgücü sorunu idi. Kazakistan'daki işletmelerin üretimini arttırmak en önemli meselelerden biri oldu. Bu yıllarda Kazakistanlı işçi grup-

ları sanayi alanındaki eksiklerin giderilmesinde önemli rol oynadılar. Devlet Askerî Komitesi'nin kararı gereği, bu gruplar orduya çağrılacak kimseler arasından belirleniyordu. İşçilerin çoğu yerli halktan oluşuyordu. NKVD gözetimindeki özel göçmen statüsünde olanlar ayrı bir işçi sınıfında değerlendirilmekteydi. Örneğin, Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Komünist Parti Merkez Komitesi İnsan Kaynakları Başkanlığı'nın verilerine göre, 1942 yılında Karaganda'ya getirilen işçi sayısı 8.639 idi. Ayrıca Orta Asya Askerî Bölgesi'nden Kazakistan'a 4.586 kişi çalışmak için getirildi. Orta Asya Askerî Bölgesi'nden Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Komünist Parti Merkez Komitesi'ne gönderilen 4 Nisan 1942 tarihli mektup bu işçiler hakkında bilgi vermektedir. İşçilerin kalacak yer masrafları ile her türlü ihtiyaçlarının giderilmesinden işverenler sorumluydu. Bu şartlar yerine getirilmediğinde Askerî Şura bunu ilgili mevkilere bildiriyordu.[56] Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Komünist Parti Merkez Komitesi Askerî Bölükler Başkanlığı Kazak Askerî Komitesi'ne gönderdiği 20 Haziran 1942 tarihli mektubunda yeraltı çalışmaları için askere çağrılacak yeni elemanlara ihtiyaç olduğunu yazıyordu. Mektubun içeriğinden yeraltı çalışmaları için getirilenlerin sadece % 35'inin bu işte çalışabilir bulunduğu, onun için buraya siyasî ve başka sebeplerden dolayı savaşa alınmayan, ancak askerlik çağında olan gençlerin gönderilmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

Görüşümüze göre, burada kanuna aykırılık söz konusudur. İlk etapta buraya gelenlerin çoğu sağlıkları el vermediği için orduya alınmayanlardan oluşuyordu. Onun için bunların çoğu iş yapamaz kimseler idi. Son kategoride olan işçiler de azınlıkta idiler. Buna delil olarak Orta Asya Askerî Bölgesi içerisinde yer alan Kazakistan illerinden 16 Ekim 1942 tarihinde Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Komünist Parti Merkez Komitesi İnsan Kaynakları Başkanlığı'na gönderilen insan kaynakları hakkındaki referans mektubu gösterilebilir. Bu referans Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Devlet Savunma Komitesi kararı gereği inşaat ve sanayide çalışabilecek 19-50 yaş arasında 100.000 kişinin seçilmesi için hazırlanmıştı. Referans mektubundaki bilgilere göre, aynı yılın 15 Ekim'inde ülkenin on ilinde 20.118 çalışabilir insan bulunuyordu. Bunların arasında 9.926 kişi askerlik görevini yapamayanlar, 5.491 kişi siyasî ve etik açıdan orduya çağrılamayacaklar, 3.401 kişi 45 yaşına girmemiş Koreliler idi. Bunlardan sadece 1.300 orduya çağrılabilir kimselerdi. Belgede bütün bunların çalışmaya gönderildiği takdirde 79.882 işçi açığının olacağı bildirilmekteydi. Ayrıca bu listeye girenlerin büyük çoğunluğu Kazaklardan oluşuyordu. Diğer milletler ayrı listeler hâlinde veriliyordu. Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Komünist Parti Merkez Komitesi Askerî Birlikleri Başkanlığı'ndan Ticaret Halk Komiseri İ. Omarov'a gönderilen mektuba göre,[57] ihtiyatlı askerlerin sanayi ve inşaatta çalıştırma kararının başarılı şekilde uygulanmakta olduğu görülmektedir. Bu işlerde Doğu Kazakistan, Cambul, Kızılorda, Kuzey Kazakistan, Güney Kazakistan ve Almatı illerinden kimseler çalıştırılıyordu.

İşçilerin çok ağır şartlarda çalıştıkları, Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Komünist Parti Karaganda İl Komitesi'nin kararnamesinden de anlaşılmaktadır. Bu kararnamede Karaganda Kömür Maden İşletmesi'nde çalışan işçilerin durumu anlatılmaktadır. En önemli sorun, işçilerin kaldıkları yerlerin sağlıksız koşulları gösterilmektedir. Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Komünist Parti Merkez Komitesi İnsan Kaynakları Başkanlığı verilerine göre, 8.639 kişi, işçi ordusunda yer aldı. Orta Asya Askerî Birliği'nden 1.982 yetişkin, 2.111 genç olmak üzere toplamda 4.586 asker işçi olarak çalıştı.

Karaganda Kömür Havzası

56 *Deportirovannıe v Kazahstan Narodı,* Almatı1998, s. 326-327, 329.

57 *İz İstorii Nemtsev Kazahstana (1921-1975 gg.). Sbornik Dokumentov,* Gotika, Almatı-Moskva 1997, s.127.

Sonuç

II. Dünya Savaşı, Sovyet totaliter rejiminde yaşayan Kazaklar için yeni bir sınav oldu. Sivil halk Faşizm ile Komünizm arasındaki kanlı savaşa katılmak zorunda kaldı. Halkın bir kısmı "halk düşmanı" suçlamasından kurtulmak isterken, diğer bir kısmı Komünist ideolojisine gözü kapalı inandı. Bolşeviklerin 1920-1930'lu yıllarda uyguladığı siyasî reformlar sebebiyle azalan Kazak nüfusu, savaş dolayısıyla ikinci bir büyük darbe aldı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Kazak halkı neredeyse yok olma tehlikesiyle karşılaştı.

Birçok Kazak askeri Rusya, Ukrayna, Belarus topraklarında defnedilmeden kaldı. Çoğu da şehitliklere gömüldü. Sadece son yıllarda bulunan asker iskeletleri gerektiği gibi törenlerde defnedilmektedir. Pekçok Kazak düşmana esir düştü ve Avrupa'da kaldı. Bu konuda hâlen kapsamlı çalışma yapılmış değildir. Esaretten kurtulup vatanına dönenler, yeni baskılara maruz kalarak Rusya'nın kuzeyine sürgün edildiler. Şimdiye kadar kaç Kazak'ın esir düştüğünü ve onların sonraki hayatlarının nasıl geliştiği bilinmemektedir. Prof. Dr. Abdulvahap Kara 2.000.000 civarındaki Türk soylu askerin esir düştüğü bilgisini vermektedir.[58]

2.000.000'dan fazla olmayan Kazak halkı savaştan sonra kendi doğal artışı sayesinde yeniden ayağa kalkabildi. Gaziler ile savaşı yaşamış ahali nüfusun artması gerektiğini çok iyi biliyordu. 1950-1970'li yıllardaki demografik yükseliş Kazak halkının millet olarak varlığını devam ettirmesini sağladı.

Sonuç olarak II. Dünya Savaşı'nın "beyaz lekeleri" açığa kavuşturulmalıdır. Yeni kaynakların ortaya çıkarılması ve yeni eserlerin kaleme alınması, ertelenmeden yapılması gereken en önemli işlerdendir. II. Dünya Savaşı yıllarında hayatını kaybedenlerin net sayısının belirlenmesi, Faşizm'e karşı kazanılan zaferde Türk halklarının, onun içinde Kazakların emeklerinin ne olduğunun araştırılması için büyük bilimsel projeler hayata geçirilmelidir.

Savaşta ölen Sovyet askerleri

58 Abdulvahap Kara, *İstina Turkestanskogo Legiona-Mejdu Svastikoy i Krasnoy Zvedoy,* Obşestvennoe Mnenie, Astana 2015, s. 92.

Kaynakça

Arşiv Vesikaları

Astana Şehir Devlet Arşivi, Fond 1, Liste 1, Dosya 241, Yaprak 78

Astana Şehir Devlet Arşivi, Fond 430, Liste 14, Dosya 4, Yaprak 1-8.

Astana Şehir Devlet Arşivi, Fond 430, Liste 14, Dosya 9, Yaprak 1-9.

Astana Şehir Devlet Arşivi, Fond 430, Liste 23, Dosya 4, Yaprak 1-31.

Astana Şehir Devlet Arşivi, Fond 430, Liste 23, Dosya 13, Yaprak 1-74.

Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Fond 708, Liste 1/1, Dosya 3, Yaprak 157-158.

Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Fond 708, Liste 1/1, Dosya 4, Yaprak 4-10.

Rusya Federasyonu Savunma Bakanlığı Merkez Arşivi (TsA MO RF), Fond 1618, Liste 1, Dosya 1.

TsA MO RF, Fond 1856, Liste 1, Dosya 1, http://podvignaroda.mil.ru

TsA MO RF, Fond 33, Liste 682526, Dosya 67, Yaprak 38, http://podvignaroda.mil.ru

TsA MO RF, Fond 33, Liste 686044, Dosya 2282, Yaprak 30, http://podvignaroda.mil.ru

TsA MO RF, Fond 1209, Liste 1, Dosya 1, Yaprak 2, http://podvignaroda.mil.ru

TsA MO RF, Fond 33, Liste 682526, Dosya 185, Yaprak 384, http://podvignaroda.mil.ru

TsA MO RF, Fond 33, Liste 686196, Dosya 144, Yaprak 33, http://podvignaroda.mil.ru

TsA MO RF, Fond 33, Liste 690155, Dosya 5982, Yaprak 38, http://podvignaroda.mil.ru

TsA MO RF, Fond 33, Liste 686044, Dosya 1500, Yaprak 179, http://podvignaroda.mil.ru

TsA MO RF, Fond 33, Liste 682524, Dosya 230, Yaprak 179, http://podvignaroda.mil.ru

Araştırma Eserler

Abenov, K., *Operatsiya Mars. Kazahi v Doline Smerti,* Ceti Cargı, Almatı 2010.

Akmolintsı-Na Frontu i Tılu, Sarı Arka, Astana 2010.

Aldacumanov, K., *"...No Vokrug İstorii Vtoroy Mirovoy Voynı Ne Utihaüt Sporı...",* No. 3, 01.07.2015. edu.e-history.kz

Baberovski, Y., *Krasnıy Terror: İstoriya Stalinizma,* ROSSPEN, Moskva 2007.

Balakaev, T., "Sogıs Tarihının Calgası Bar", *Egemen Kazakstan,* 27.04.2005.

Balakaev, T., Aldacumanov, K., "İstoriografiya Kazahstana Perioda Velikoy Oteçestvennoy Voynı", *Aktualnıe Problemı Sovetskogo Kazahstana,* Nauka, Almatı 1980.

Balakaev, T., Aldacumanov, K., *Kazakstan Enbekşileri Maydan Kızmetinde (1941-1945),* Gılım, Almatı 1985.

Belan, P. S., *Kazahstantsı Na Frontah Velikoy Oteçestvennoy Voynı 1941-1945 gg.,* Almatı 1991.

Belan, P. S., *Na Vseh Frontah: Kazahstantsı v Srajeniyah Velikoy Oteçestvennoy Voynı 1941-1945 gg.,* Gılım, Almatı 1995.

Boranbaeva, B., *Ulı Otan Sogısına Katıskan Batıs Kazakstan Oblısının Kazak Kızdarı,* Oral 2015.

Deportirovannıe v Kazahstan Narodı, Almatı 1998.

Erenburg, İ., "Kazahi", *Za Rodinu,* 22.10.1942.

Esengaziev, O., *Velikaya Oteçestvennaya. Sudba Kombata. Voenno-İstoriçeskie Oçerki,* yay. haz. V. P. Ognev, Cibek Colı, Almatı 2010.

İstoriya Kazahstana, IV, Atamura, Almatı 2009.

İz İstorii Nemtsev Kazahstana (1921-1975 gg.). Sbornik Dokumentov, Almatı- Moskva 1997.

Kara, Abdulvahap, *İstina Turkestanskogo Legiona-Mejdu Svastikoy i Krasnoy Zvesdoy,* Obşestvennoe Mnenie, Astana 2015.

Kazahstan v Period Velikoy Oteçestvennoy Voynı Sovetskogo Soüza. Sbornik Dokumentov, II, Almatı 1967.

Kazahstan v Velikoy Oteçestvennoy Voyne 1941-1945 Godov: Sbornik Dokladov i Vıstupleniy, Almatı 2005.

Kazahstan v Velikoy Oteçestvennoy Voyne, yay. haz. R. B. Aytieva, K. P. Tanatarov, Bibliokitap, Almatı 2000.

Kniga Pamyati Kazahstana. Bozdaktar, Kazahstan, Almatı 1995.

Kozıbaev, M., Aldacumanov, K., "Kürkirep Kündey Ötti Goy Sogıs", *Egemen Kazakstan,* 08.05.1992.

Kozıbaev, M., *İstoriya i Sovremennost,* Almatı 1991.

Kozıbaev, M., *Kazahstan Na Rubeje Vekov: Razmışleniya i Poiski,* Kazahstan, Almatı 2000.

Kozıbaev, M., *Kazahstan-Arsenal Fronta,* Kazahstan, Almatı 1970.

Kusainov, M., "Zabıtaya Diviziya", *Kazahstanskaya Pravda,*19.08.2008.

Kusainov, M., *Taynı Sinyavskih Bolot i Vısot,* I, Sarıarka, Astana 2004.

Nabatnikova, M., "Neprobivaemıy. Kto Pervım Vodruzil Krasnoe Znamya Nad Reyhstagom?", *Argumentı i Faktı,* 15.05.2015.

Nurmagambetov, S., *Ot Ognennıh Let Do Suverennoy Armii. Sbornik Memuarnıh Proizvedeniy,* Cibek Colı, Almatı 2005.

Pamyati Pavşih. Velikaya Oteçestvennaya Voyna (1941-1945), BRE, Moskva 1995.

Sakva, R., *Kommunizm v Rossii. İnterpretiruüşee Esse,* Rossiyskaya Politiçeskaya Entsiklopediya, Moskva 2011.

Samrat, C., "Kenes Odagının Batırı Atagı Turalı Ne Bilemiz?", *Egemen Kazakstan,* 09.05.2014.

Spetspereselentsı v Karagandinskoy Oblasti, yay. haz. R. M. Cumaşev, L. V. Miheeva, Karaganda 2007.

Svet Pobedı, yay. haz. G. Dildyaeva, Almatı 2005.

Vsesoüznaya Perepis Naseleniya 1937 Goda: Obşie İtogi. Sbornik Dokumentov i Materialov, Rossiyskaya Politiçeskaya Entsiklopediya, Moskva 2007.

"Znamya Pobedı Rahımcana Koşkarbayeva", *Kazak Üni,* 04.02.2015.

KARA SEA
NOVAYA ZEMLYA
BARENTS SEA
WHITE SEA
MURMANSK OBLAST
KOLGUEV I.
WAYGATCH I.
YAMAL OBL.
GULF OF OBI
TAZ BAY
TAIMYR OBL.
PYASINA
KOMI A.S.S.R. (SYRYAN)
ARKHANGELSK
FINNISH S.S.R.
KARELIAN A.S.S.R.
LAKE ONEGA
HELSINKI
BALTIC SEA
LENINGRAD OBL.
KALININ OBL.
LATVIAN S.S.R.
MOSCOW OBL.
MARI A.S.S.R.
TATAR A.S.S.R.
KUIBISHEV OBL.
BASHKIR A.S.S.R.
URAL MOUNTAINS
URAL RIVER
URAL REPUBLIC OBL.
OB RIVER
IRTYSH RIVER
TOMSK
SIBERIAN AREA
EAST SIBERIAN AREA
YENISEI RIVER
LOWER TUNGUSKA
KHETA
ENISEISK
SEMIPALATINSK
KAZAK A.S.S.R.
MONGO
POLISH S.S.R.
BERLIN
GUARANTEED
CZECHIAN S.S.R.
SLOVAKIAN
GERMANY
HUNGARIAN S.S.R.
RUMANIAN S.S.R.
YUGOSLAVIAN S.S.R.
UKRAINIAN S.S.R.
KIEV
KHARKOV
ROSTOV OBL.
STALINGRAD OBL.
KALMUK A.S.S.R.
BLACK SEA
BATUM
CASPIAN SEA
ARAL SEA
L. BALKASH
ALMA ATA
KIRGHIZ A.S.S.R.
UZBEK S.S.R.
TURKMEN S.S.R.
TASHKENT
ADRIATIC SEA
CORSICA
SARDINIA
SICILY
GREECE
CRETE
ANKARA
TURKEY
SYRIA
LEBANON
MEDITERRANEAN SEA
TEHRAN
IRANIAN S.S.R.
SINKIANG
TIBET
LHASA
KABUL
AFGHANISTAN
FEDERATED REPUBLICS OF INDIA
BOMBAY
CALCUTTA
MANDALAY
BURMA
RANGOON
BAY OF BENGAL
ANDAMAN ISLANDS
CEYLON
ARABIAN SEA
INDIAN OCEAN
PERSIAN GULF
GULF OF OMAN
ARABIAN FEDERATED REPUBLICS
RED SEA
GULF OF ADEN
YEMEN
ADEN
OMAN
ALEXANDRIA
CAIRO
LIBYA
EGYPT
SUDAN
KHARTOUM
NIGERIA
ETHIOPIA
ADDIS ABABA
DJIBOUTI
SOMALILAND
MOGADISCIO
KENYA
UGANDA
LAKE VICTORIA
CONGO
CABINDA
TANGANYIKA
ZANZIBAR
ANGOLA
EQUATORIAL AFRICA
WILLIAMSTOWN

II. DÜNYA SAVAŞI'NDA KIRGIZİSTAN

Yrd. Doç. Dr. Zuhra ALTIMIŞOVA*

Giriş

II. Dünya Savaşı'nda (1939-1945) Almanya, İtalya ve Japonya'nın oluşturduğu Mihver devletleriyle Fransa, İngiltere, ABD ve SSCB'den oluşan Müttefik devletler karşı karşıya geldi. Hitler, SSCB ile 1939'da Saldırmazlık Paktı imzalamasına rağmen Nazi Almanyası 22 Haziran 1941'de Barbarossa Harekâtı'yla sınırı geçerek SSCB topraklarına saldırdı. 3 Ağustos 1941'de "Halkların Babası" İosif Stalin'in radyodan halka hitaben konuşması yayımlandı.

Savaş, başlangıçta Almanlar için olumlu gelişti. Alman ordusu askerî teknoloji bakımdan oldukça üstündü. Almanya SSCB'ye saldırmadan önce kendi ekonomisini tamamen savaş şartlarına göre düzenlemiş, üstelik tüm Batı Avrupa'nın ekonomik ve insan kaynaklarını ele geçirmişti. Alman ordusu, Temmuz 1941'de Letonya, Litvanya ve Ukrayna'nın önemli kısmı ile Moldova ve Beyaz Rusya'ya hâkim oldu. Almanlar sonbaharda Leningrad'a, Aralık ayında da Moskova'nın varoşlarına, güneyde Don Irmağı yakınındaki Rostov şehrine ulaştılar.

Harbe hazırlıksız yakalanan Sovyetler Birliği'nin silah ve uçak kapasitesi bir hayli zayıftı. Sovyet ordusunun savaşın başlangıcındaki başarısızlıkları, bu durumun ektisinin yanı sıra Stalin'in tek adam siyaseti ile de izah edilebilir. Bilindiği gibi savaştan birkaç yıl önce bütün SSCB'de baskı (repressiya) siyaseti uygulandı. Bu siyaset, 1937-1938'lerde doruk noktasına ulaştı. Ülkenin ileri gelen devlet adamları ve aydınlarıyla beraber Sovyet silahlı güçlerinin pekçok tecrübeli komutanı da bu süreçte yok edildi. İşte bu baskılar nedeniyle 1941 yılı yazına gelindiğinde Kızıl Ordu komutanlarının % 75'inin, sivil görevlilerin ise % 70'inin tecrübeleri bir seneden fazla değildi.

Hızlı bir harekâtla SSCB üzerinden Orta Doğu'ya inmeyi planlayan Almanların kuzeydeki Stalingrad kentine yönelik saldırıları (Temmuz 1942-Şubat 1943) başarısız oldu. II. Dünya Savaşı'nın kesin dönüm noktalarından biri olan Stalingrad muharebelerinin kazanılmasıyla Kızıl Ordu sürekli Batı'ya doğru ilerlemeye başladı. Mayıs 1942'de SSCB, İngiltere ve Amerika arasında Almanlara karşı bir koalisyon oluşturuldu ve bunun neticesinde 1945'te II. Dünya Savaşı, Almanya ve müttefiklerinin yenilgisi ile sona erdi. Bu savaşta 27.000.000 vatandaşını kaybeden SSCB en çok can kaybı veren ülke oldu.

1941-1945'te Nazi Almanyası ile müttefikleri ve Sovyetler Birliği arasındaki savaş Rusya'da ve Kırgızistan dâhil eski Sovyetler Birliği'ne dâhil ülkelerde Büyük Vatan Savaşı olarak adlandırılmaktadır. Büyük Vatan Savaşı terimi ilk defa *Pravda* gazetesinin 23-24 Haziran 1941'de yayımlanan sayılarındaki makalelerde kullanıldı. 20 Mayıs 1942'de savaş kahramanlarına "Vatan Savaşı" nişanı verildikten sonra bu terim resmiyet kazandı.

1918 yılından 1991 yılına kadar SSCB'nin 15 cumhuriyetinden biri olan Kırgızistan'da da savaş derin izler bıraktı, bu savaşta diğer kardeş Türk halkları gibi Kırgız Türkleri

* Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Bişkek/Kırgızistan

de büyük sıkıntılar çekti. Maddî ve manevî bütün Kırgız halkı büyük bir kayba uğradı. Kırgızistan Hükümeti savaşın ilk gününden başlayarak halka askerî eğitim vermeye, askerî birlikler oluşturmaya çalıştı. SSCB Yüksek Şurası'nın 22 Haziran 1941 tarihli kararına istinaden genel seferberlik ilan edildi, bu çerçevede Kırgızistan'da 385. Avcı Tümeni, daha sonra 40. ve 153. Avcı Tugayları ile 2. Avcı Tümeni kuruldu. Kasım 1941'de Frunze (Bişkek) pilot okulunda 660., 664. ve 665. Gece Bombardıman Hava Alayları teşkil edildi. Yine Kırgızistanlı ve Kazakistanlı askerlerden oluşan 316. Avcı Tümeni teşkil edildi ve bu tümen daha sonra 8. Panfilovcu Hassa Avcı Tümeni adını aldı. 13 Kasım 1941'de Devlet Savunma Komitesi tarafından Orta Asya cumhuriyetleri ve Kazakistan'da millî süvari tümenlerinin kurulması kararıyla kısa sürede Kırgız SSC'de 107., 108. ve 109. Süvari Tümenleri oluşturuldu. Bunların ihtiyaçları Kırgızistan Sovyet Cumhuriyeti'nin iç kaynaklarından, fabrika ve kolhozlardan sağlandı.

Askerî sahadaki hazırlıkların dışında Komünist Parti, savaşın ilk gününden itibaren halkı savaşa hazırlamak amacıyla yoğun bir propaganda faaliyeti yürüttü. 26 Haziran 1941'de Kırgızistan Bolşevik Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin *"Sovyet halkının Faşist Almanya'ya karşı Büyük Vatan Savaşı dolaysıyla halk arasında kitle propaganda faaliyetleri yürütülmesi hakkındaki"* kararı doğrultusunda, ülkede propaganda işlerine hız verildi. Ülke çapında mitingler, toplantılar düzenlendi, bildiriler dağıtıldı, dersler verildi. Büyük sanayi alanlarındaki fabrika, kolhoz, sovhoz, yerleşim bölgelerinde propaganda merkezleri kuruldu. 1943 yılının ortalarına gelindiğinde şehirlerde 55, sanayi fabrikalarında 64, mahallelerde 12 ve köylerde 459 propaganda merkezi bulunuyordu. Buralarda tecrübeli propagandacılar ve danışmanlar çalıştırılmaktaydı. Onlar halka düzenli olarak cephedeki genel durum hakkında bilgi veriyor, sanayi ve tarım üretiminin arttırılması için halkı teşvik ediyorlardı. Büyük Vatan Savaşı'nın adalet ve özgürlük getireceğinden Sovyet halklarının dostluk ve birliğinden, vatanperverliğin ve enternasyonalizmin öneminden bahsediyorlardı. Bu arada halk arasında rastlanan batıl inanç ve önyargıları ortadan kaldırmak amacıyla bilimsel ateist propaganda faaliyetlerine ağırlık verildi. Halka yönelik böyle ideolojik faaliyetlerin yapıldığı yerler daha çok kulüpler, kültür evleri, kütüphaneler, kızıl köşeler, kızıl çadırlar, çayhaneler gibi Sovyet kurumları idi. Halkı etkilemek ve her açıdan cepheyi desteklemek yolunda en iyi propaganda aracı ise basındı. *Kızıl Kırgızstan* ve *Sovetskaya Kirgiziya* gibi gazeteler, SSCB'nin merkez gazetesi *Pravda* gibi SSCB devlet makamlarının önemli kararlarını, buyruklarını, talimatlarını yayımlayıp, savaşın gidişatı hakkında halkı bilgilendiriyorlardı. Propaganda amacıyla 16 yeni ilçe gazetesi daha yayın hayatına başlarken, süreli yayınların sayısı 1940 yılında 67'ye, 1945'e gelindiğinde ise 84'e ulaştı.

Halkı etkilemenin en iyi propaganda aracı basındı. SSCB devlet makamları Kırgızistan'da bunu Pravda ve Kızıl Kırgızistan gibi gazetelerle başardı.

Kırgızistanlıların II. Dünya Savaşı'ndaki Kahramanlıklar

Kırgızistan'da askerî hazırlıklar, SSCB Devlet Savunma Komitesi'nin 17 Eylül 1941 tarihinde aldığı, 1 Ekim 1941'den itibaren 16-50 yaş arasındaki erkeklerin zorunlu askerî eğitime tâbi tutulmaları yönündeki kararıyla başladı. Kararı müteakip diğer cumhuriyetlerde olduğu gibi Kırgızistan'da da askerî eğitim merkezleri açıldı. Çalışmalar o kadar hızlı yürütülüyordu ki, bir ay içerisinde Kasım 1941'de sadece Frunze (Bişkek) şehrinde 40.000'den fazla insanın eğitim gördüğü 174 merkez faaliyet hâlindeydi. İki sene içinde (Ekim 1941'den Kasım 1943'e kadar) atıcılar, keskin nişancılar, otomatik silahlı erler, makineli tüfek erleri, topçular, tankçılar gibi çeşitli sınıflarda Frunze Vilayeti'nde 51.757, Oş Vilayeti'nde ise 6.758 askere uzmanlık eğitimi verildi.[1]

Kırgızistan'dan toplam 365.000 asker çeşitli cephelerde II. Dünya Savaşı'na katıldı, bunların 160.000'i geri dönemedi. Bunlar arasında nerede öldüğü dahi bilinmeyen sayısız asker bulunmaktadır. Daha savaşın ilk gününden itibaren Kırgızistanlı askerler Faşist Alman ordusuna karşı çetin savaşlara katıldılar. Kırgızistanlılardan Sovyetler Birliği kahramanı unvanı alan ilk asker, N. Dmitriev idi. Savaş öncesinde Frunze'de çalışan Dmitriev, 10 Temmuz 1941 tarihinde Beyaz Rusya'daki Borisovo şehrini savunurken düşman tankına zarar verdi.

Kırgızistanlı general İ. Panfilov komutasındaki Kırgızistanlı ve Kazakistanlı askerlerden oluşan 316. tümen, Moskova önlerindeki savaşta büyük kahramanlık gösterdi. 1941 yılının Ekim-Kasım aylarında sayıca kendilerinden dört kat fazla düşmana karşı Moskova'yı koruyan Panfilovculardan 28'i buradaki savaşta hayatlarını kaybetti ve hepsine "Sovyetler Birliği Kahramanı" unvanı verildi. Bunlar arasında Düyşönkul Şopokov, Nikolay Ananyev, İvan Moskalenko, Grigoriy Konkin, Grigoriy Petrenko, İvan Moskalenko, Grigoriy Şemyakin gibi Kırgızistanlı askerler bulunuyordu. Tümen komutanı tuğgeneral İ. Panfilov hayatını kaybetti ve ona da "Sovyetler Birliği Kahramanı" unvanı verildi. Günümüzde Bişkek şehrinde İ. Panfilov'un heykeli ile onun adını taşıyan park ve cadde bulunmaktadır.

6 Ağustos 1942'de Voronej şehrinin güneyinde Don Nehri kenarındaki çatışmada Kırgız askeri Çolponbay Tülöberdiev kendini düşman sığınağına atarak eşi benzeri olmayan bir kahramanlık göstererek hayatını kaybetti. Bu sayede Sovyet orduları sığınağın bulunduğu tepeyi almayı başardılar. Çolponbay Tülöberdiev ölümünden sonra 4 Şubat 1943 tarihinde "Sovyetler Birliği Kahramanı" unvanına layık görüldü.

Çolponbay Tülöberdiev

Asanbek Otorbaev

Almanlara karşı Sovyet ordusunda savaşan Kırgızlar anavatanları için kendi hayatlarını esirgemediler. Buna ilişkin birçok örnek mevcuttur. 1942'de Kafkasya cephesinde Alman tanklarının kuşatmasında kalan Kubat Cumataev son bombayı kendisine bağlayarak düşman zırhlısının altına atladı ve böylece düşman taarruzunun geri püskürtülmesinde büyük pay sahibi oldu. Ölümünden sonra K. Cumataev'e "Kızıl Yıldız Nişanı" verildi.[2] Aralık 1942'de Kafkasya'da yapılan savaşta bölük komutanı Akun Sadırbaev düşman tarafından atılan 16 el bombasını yakalayıp tekrar geri attı. Sadırbaev 17. el bombasının elinde patlaması sonucu hayatını kaybetti. Bu kahramanlığı için A. Sadırbaev ölümünden sonra "Kızıl Yıldız Nişanı" ile ödüllendirildi. 1944'te Letonya'yı boşaltırken yaralı Kubat Taygaraev son el bombalarını Almanlara karşı patlatıp hayatını kaybetti. Çatışma sırasında iki düşman tankını imha eden Musa Esengulov çok ağır bir şekilde yaralanmış olmasına rağmen bombayı eline alarak kendisini düşman tankının altına attı. 1944'te cephe savaşında kuşatmada yalnız kalan Jumar Asanaliev son bombayı patlatıp kendisi ile birlikte Alman askerlerini de öldürdü. 1945'te Asanbek Otorbaev, Oder Nehri kenarındaki savaşta iki el bom-

1 *Kırgız Respublikasının Tarıhı,* Kırgızstan Basımevi, Bişkek 2000, s. 251.

2 Z. Mambetseitova, *Maytarılgıs Erdikter,* Mektep Yayınevi, Frunze 1984, s. 28.

Kayır Asanov 2009 yılında vefat etti.

basını kendisine bağlayıp patlattı.[3] Koçkor Murzakarimov çatışmada sırtından ağır yaralansa da ayakta kalan son üç askerle savaşmaya devam etti. Çok geçmeden Murzakarimov'un makineli tüfeğine düşman mermisi isabet etti ve gözlerini kaybetmesine rağmen tek başına savaşmaya devam etti. Murzakarimov son el bombasını bağrına basarak kendisine yaklaşan Almanlara doğru patlattı. Büyük patlamadan sonra meydandaki savaş son buldu. Yardıma gelen Sovyet topçuları hayatını kaybeden Murzakarimov ile birlikte 94 Alman askerinin de cesetleriyle karşılaştılar.

Kırgız kökenli bir başka Sovyetler Birliği Kahramanı Dayır Asanov 1943'te Harkov şehri yakınındaki savaşta 40 düşman askerini, sekiz düşman tankını ve altı ok yüklü düşman zırhlı aracını yok etti. 1943'te Dinyepr savaşında asteğmen Anvar Çortekov'un takımı nehirden geçerek dört düşman saldırısının önünü kesti ve 30 düşman askerini yok etti. Bu cesaretinden ötürü ona 1944'te "Sovyetler Birliği Kahramanı" unvanı verildi.

Mart 1942'de Estonya'nın Narva şehri için yapılan savaşta

Düşyonkul Şopokov

Kırgız pilot İsmailbek Tarançiev yanmakta olan uçağını düşman tanklarının toplandığı yere yöneltti, patlama sonucu düşmanın altı tankı, birkaç arabası ve onlarca askeri yok oldu. Bu kahramanlık, gerektiği gibi takdir edilmeyip unutuldu, ancak ölümünden 47 yıl sonra 1991 yılında İsmailbek Tarançiev'e "Sovyetler Birliği Kahramanı" unvanı verildi. C. Cabaev, İ. Beyşenaliev, O. Turdaliev ve A. Koyonközov, A. Murzakulov, S. Sarıbaev, A. Adışev, T. Kocomkulov, K. Maripov, K. Bukaev, A. İmanaliev gibi Kırgızistanlı askerler düşmana karşı gerilla (*partizan*) savaşlarında görev aldılar.

Kırgızistanlı askerler Avrupa'yı Faşist Alman ordularından temizlemek için yapılan savaşlara da faal olarak katıldılar. Mayıs 1945'te Berlin'in ele geçirilmesi sırasında Kırgızistanlılar Kızıl Ordu'nun farklı birliklerinde görev yapıyordu. Sovyetler Birliği Kahramanı Kalıynur Üsönbekov'un taburu Berlin'e ilk giren birliklerden biri oldu. "Sovyetler Birliği Kahramanı" pilot T. Begeldinov, Yüzbaşı B. Baybulatov, Üsteğmen A. Suumbaev, tankçı Başçavuş İ. Sadıkov, muhafız Subay A. İsmailov ve diğerleri Berlin kuşatmasına katıldılar. Berlin şehrinin merkezindeki çatışmalarda Kırgızistanlı 207. Avcı Tümeni zafere katkı sağladı.

Rafa Aydarbekova, Gulbara Egemberdieva, Kanıypa Alieva, Asya İsmailova, Tamara Eşenalieva gibi Kırgızistanlı pek çok cesur kız da kendi istekleriyle cepheye gittiler. Isık Göl Vilayeti Ceti Ögüz ilçesinden kadın pilot Evdokya Pasko cephede toplam yaklaşık 800 uçuş gerçekleştirdi, 1944'te gösterdiği kahramanlıktan dolayı "Sovyetler Birliği Kahramanı" unvanı aldı. Sovyet Kırgızistan'dan toplam 1.395 kadın Almanya'ya karşı cephelerde savaştı.[4] Kırgızistan'dan toplam 74 askere "Sovyetler Birliği Kahramanı" unvanı verildi, 150.000'i nişan ve madalyalar ile ödüllendirildi.

3 D. Asanov, "Undoshkon Uluu Cenişter", *Oktyabrdın İşin Ulantıp*, Kırgızstan Yayınevi, Frunze 1987, s. 88-90.

4 B. Sultanaliev, *Kirgizstantsı v Velikoy Oteçestvennoy Voyne,* İlim Yayınevi, Frunze 1977, s. 7-8.

Savaş Döneminde Kırgızistan Ekonomisi
Kırgızistan Sanayisi

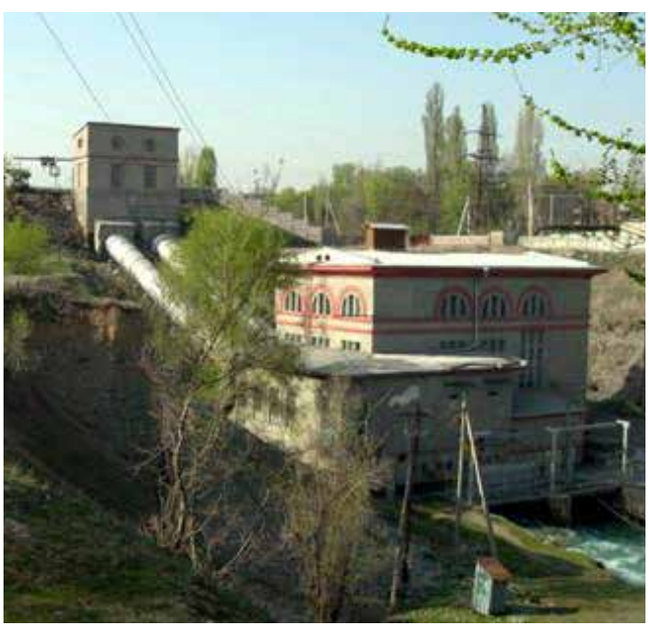
Savaş döneminde SSCB'nin ekonomik yönden gelişmiş batı bölgeleri, Almanya tarafından kısa sürede işgal edildi. Bir taraftan sanayi bölgelerinin istilası diğer taraftan ele geçirilen bölgelerden fabrikaların ve halkın tahliyesi devleti ağır bir durumla karşı karşıya bıraktı. Bunun üzerine Sovyet Hükümeti, cephenin ihtiyaçlarını karşılamak ve savaş bölgesinden kaçan halkı yerleştirmek üzere stratejik bir plan geliştirdi. Buna göre Alman tehdidi altındaki bölgelerdeki sanayi kuruluşları savaştan uzak Ural, Güney Sibirya, Kazakistan ve Orta Asya'ya kaydırılacak ve ordunun ihtiyacı olan silahlarla araç-gereçler cephe gerisindeki bu bölgelerde üretilecekti. Aynı şekilde savaş bölgelerinden tahliye edilen insanlar da bu bölgelere yerleştirilecekti.

Plan üzerine, ülkede savaşın olduğu batı bölgelerindeki fabrikalar acil bir şekilde Kırgızistan'ın da içinde bulunduğu doğu bölgelerine nakledilmeye başlandı. Savaşın ilk günlerinde 1941 yılında 28, 1942 yılında 38 büyük fabrika Kırgızistan'a nakledildi. Nakledilen fabrikaların % 90'ı Çüy Vadisi'ne, % 10'u Oş, Celal-Abad ve Isık-Göl bölgelerine kuruldu.[5] Kırgızistan'a nakledilen fabrikalar için 1941-1942 yıllarında Frunze şehrinde daimi ve geçici olmak üzere 50.000 kilometrekarelik sanayi alanları oluşturuldu. Bu fabrikalar Kırgızistan'da kısa bir zaman içinde tekrar kurularak üretime başladı.

Savaş yıllarında fabrikaların SSCB'nin batısından Kırgızistan'a nakledilmesinin cumhuriyetin sanayi alanında gelişimini olumlu şekilde etkilediği söylenebilir. Kırgız SSC'de savaş öncesinde giyim ve ayakkabı diken hafif sanayi fabrikalarının sayısı beş olup hepsi de Frunze şehrindeydi. 1943 yılına gelindiğinde Kırgızistan'a nakledilen fabrikalarla bu sayı 12'ye yükseldi.[6] Kırgızistan'a nakledilen fabrikaların sayesinde yeni sanayi yatırımları yapıldı. Örneğin Isık-Göl'deki 175 numaralı torpido fabrikası, Yeni-Troitsk şeker fabrikası ve Tokmok konserve fabrikası, Oş ipek fabrikası ve daha başka fabrikalar kuruldu. Büyük Vatan Savaşı yıllarında Kırgızistan'da genel olarak 36 büyük sanayi işletmesi açıldı. O zamana kadar Kırgızistan'da bulunmayan yeni sanayi dallarında üretim başladı. 1940 yılında Kırgızistan ekonomisinde sanayinin payı % 50.2 iken, 1945 yılına gelindiğinde bu rakam % 67.5'e kadar yükseldi ve 1945 yılında sanayideki brüt üretim oranı 1940 yılına göre % 22 arttı.

Kırgızistan'da daha çok hafif sanayi üretimine ağırlık verilmiş olup, Kırgızistan sanayisi cephedeki askerlerin ihtiyacı doğrultusunda üniforma, giysi, ayakkabı, kemer, kap kacak, yine cephede kullanılacak çeşitli araç ve gereçleri üretmeye yönlendirildi. 1 No'lu Frunze Giyim Fabrikası'nda savaşın ilk dört ayı içerisinde (Temmuz-Ekim 1941'de) 6.800 kaput ve 46.000 çift iç çamaşırı, 33.800 adet askerî üniforma dikilerek orduya gönderildi.[7]

Sökülüp getirilen fabrikalara yenilerinin eklenmesi ve sanayi üretiminin artmasına bağlı olarak savaşın ilk dönemlerinden itibaren Kırgızistan'da elektrik sıkıntısı baş gösterdi, halka verilen enerjide sınırlandırmaya gidildi. Bu problemi çözmek için 1942 yazında Büyük Çüy Kanalı'nda Lebedinovka Hidroelektrik Santrali'nin yapımına başlandı ve 1942 yılının sonuna doğru bitirilerek elektrik üretimine geçildi. Frunze'de kısa sürede 4.200 kilovatlık Voroşilov Hidroelektirk Santrali ile 5.400 kilovatlık 60 numaralı fabrikanın merkezî ısıtma sisteminden başka Oş'ta da hidroelektrik santrali kuruldu.

Lebedinovka Hidroelektrik Santrali'nin yapımı 1942 yılında tamamlandı.

5 *Kırgız Tarıhı, Entsiklopediya,* ed. A. Asankanov, Mamlekettik Til cana Entsiklopediya Borboru, Bişkek 2003, s. 60.

6 S. Kerimbaev, *Sovetskiy Kirgizstan v Velikoy Oteçestvennoy Voyne 1941-1945,* İlim Yayınevi, Frunze 1985, s. 124.

7 S. Kerimbayev, *Vsenarodnıy Podvig (Na Materiyale Kirgizskoy SSR Perioda Velikoy Oteçestvennoy Voynı 1941-1945 gg.)*, Kırgızstan Yayınevi, Frunze 1970, s. 35.

14 Kasım 1943'te Devlet Savunma Komitesi tarafından Alamedin, Tokmok, Celal-Abad ve Prjevalsk hidroelektrik santrallerininin kurulması yönünde karar alındı. 1944 yılında toplamda 10.600 kilovatlık elektrik üretecek olan altı yeni hidroelektrik santralinin inşasına başlandı. Yeni hidroelektrik santrallerin üretime başlanmasıyla elektrik üretimi arttı. Enerji üretiminin artması cephenin ihtiyaçlarını karşılamaya çalışan sanayide düzenli ve daha çok üretimin yapılmasını sağladı. Bununla beraber Mayıs 1942'de savaşın başlaması ile durdurulan Büyük Çüy Kanalı[8] inşasına tekrar başlandı, savaş yıllarında kanalın 80 kilometrelik kısmı tamamlandı.

Savaş yıllarında cumhuriyette yerli ham maddeleri kullanan savaş endüstrisinin geliştirilmesine önem verildi. Bu çerçevede Haydarkan Civa ile Kadamcay Antimon fabrikaları, Ak-Tüz kurşun madeni, nadir sanayi madenleri işleyen Kaşka-Su Sargardom gibi fabrikalar hızla kurularak faaliyete geçtiler. 1941 yılının sonunda, tüm SSCB'de üretilen civanın % 85'ini Kırgızistan karşılıyordu. Hemen hemen her patlama aletinde ve okta Haydarkan civası bulunuyordu. 1945 yılına gelindiğinde Kırgızistan'da civa üretimi 1940 yılına kıyasla 300 kat artmıştı.

Kırgızistan'ın büyük ve stratejik açıdan önemli sanayi fabrikalarında Komünist Partisi kendi yönetimini güçlendirdi, savunma sanayii üretimini yapan Kadamcay, Haydarkan sanayi tesislerine ve Ak-Tüz madenine sorunları yerinde çözmek için bir parti yetkilisi (*partorg*) tayin edildi. Savaş yıllarında 1942'de SSCB'de sanayide ve maden ocaklarında tam hedefe ulaşabilmesi için Sovyetler Birliği'nde çeşitli yarışmalar teşvik edildi. Kırgızistan sanayi kuruluşlarında üretim görevlerini fazlasıyla yerine getiren işçi ve ekipler çoğaldı.

Alman savaş güçleri SSCB'nin önemli kömür madenlerini de işgal ettiğinden kömür üretimi görevi de cephe gerisinde kalan Sovyet cumhuriyetlerine yüklendi. Bu bağlamda Kızıl-Kıya, Sülüktü, Kök-Cangak, Taş-Kömür yataklarındaki kömür işletmeleri "Kırgız Kömür" adlı devlet tröstünde birleştirildi. Kırgızistan madencileri bir iş günü içerisinde kömür üretim normlarını fazlasıyla yerine getirmeye çalıştılar. 1942 yılında kömür çıkarılmasında gösterdikleri

Kadınların sanayide payı 1940'ta % 32,9 iken 1943'te % 55,7'ye yükseldi.

üstün gayretleri dolayısıyla 24 madenciye SSCB'nin üstün hizmet belgesi ve madalyalar takdim edildi.

Savaşın sonuna kadar en büyük sorun cumhuriyet ekonomisinin tüm dallarında işçilerin istihdamı oldu. Örneğin savaşın ilk yarıyılında Kızıl Kıya ve Sülüktü kömür madenlerinde işçiler cepheye gittikleri için işçi sayısı % 67.2 oranında azaldı. Kırgızistan'dan savaşa giden 360.000 kişinin dışında 36.600 kişi de (Bunların % 85'i Kırgız'dı) Ural, Sibirya ve Kuzbass'a sanayi fabrikalarında, maden ocaklarında, demiryollarında çalıştırılmak için gönderildi. SSCB Yüksek Sovyet Prezidiyumu'nun Şubat 1942 tarihli kararına göre fabrikalarda ya da devlet kurumla-

8 Büyük Çüy Kanalı 10 Mayıs 1941'de yapılmaya başladı, ama savaşın başlaması ile inşaat işleri durduruldu.

rında çalışmayan eli iş tutan şehir halkının hepsi sanayide çalıştırılmaya başlandı. Kırgızistan'a nakledilen halk da fabrikalara işçi olarak alındı. Tatiller iptal edilerek günlük 10 saatlik çalışma uygulandı, hatta sanayi fabrikaları müdürlerine ihtiyaç olduğu zaman iş saatlerini artırma yetkisi verildi. İş yerini terketmek, gecikmek, sebepsiz işe gelmemek askerden kaçma olarak değerlendirildi ve böyle yapanlara ağır cezalar verildi.

Savaşın ilk gününden başlayarak sanayideki esas iş gücünü kadınlar oluşturdu. Savaş yıllarında hafif sanayide, tekstil ve gıda sanayisinde kadınların oranı % 70-90'a ulaştı. Kadınların sanayideki payı 1940 yılında % 32.9'dan 1943 yılında % 55.7'e yükseldi. Savaş yıllarında emekliler ve sakatlar da çalışmak için sanayiye ve maden ocaklarına geri döndü. 1945 yılının başında cumhuriyet ekonomisinde 23.800 yaşlı insan çalıştı. Ocak 1945'te cumhuriyet çapında sanayi işçilerinin % 36'sını gençler oluşturuyordu. Ortaokula giden gençlerin sanayide yer almaları sonucu savaşın ilk üç yılında bu okullardaki öğrencilerin sayısı 281.800'den 184.300'e kadar azaldı.[9] İşe yeni başlayan kimselerin ya da genç işçilerin becerilerinin geliştirilmesi için iş yerlerinde hızlı kurslar düzenlendi. Kurslar dışında sanayi fabrikalarına işçi sağlamak amacıyla meslek okulları açıldı. Bu meslek okullarında 1943-1945 tarihleri arasında 14.000 çeşitli meslek sahibi işçi yetiştirildi. Kırgızistan sanayi, cephe ihtiyacı için savaş yılları boyunca 1.355.000 çift deri ayakkabı, 474.000 paltoluk kumaş, 5.700.000 adet hazır giyim dikildi ve 2.900.000 adet örgü ürünleri, 821.000 çift çorap, 25.665 ton ip, 177.000 ton şeker, 94.400.000 kavanoz et konservesi üretti.[10]

Ulaşım ve Haberleşme

Nisan 1943'te SSCB Yüksek Sovyet Prezidiyumu, demiryollarında olağanüstü hâl ilan etti, aynı tarihte SSCB Halk Komiserler Kurulu, demiryolu işçilerine yönelik yeni disiplin tüzüğünü onayladı. Savaş yıllarında Tokmak-Bıstrovka, Kant-Rıbaçye (Kant-Balıkçı) ve Frunze-Rıbaçye (Bişkek-Balıkçı) gibi yeni demiryollarının inşası gerçekleştirildi. Demiryolu yapımında teknik bakımdan yetersiz bazı iş makineleri hariç genellikle insan gücü kullanıldı, yani demiryolları askere gitmeyen yaşlılar, kadınlar ve çocuklar tarafından kürek, çapa, keser, balta kullanılarak yapıldı. Demiryolu inşasında iyi çalışanlar kalın mont, çizme, kumaş veya yiyecek, içecek ile ödüllendirildi.

Savaş yıllarında SSCB'de demiryoluyla yük taşımanın önemi arttı. Trenlerin hareketleri özel askerî cetvele göre belirlendi, asker ve askerî malzeme taşıyan tren vagonlarına öncelik tanındı. Tecrübeli demiryolu işçilerinin savaşa gitmeleri sebebiyle tren taşımacılığında kadınlar işe alındı. Örneğin 1942 yılında Kırgızistan'da 168 kadın, makasçı, hat bekçisi, istasyon nöbetçisi, tesisatçı, kantar katibi, elektrik kaynakçısı olarak çalıştı. Apisa Omurova makinist olarak çalışan ilk Kırgız kadındır. Taşıma ve ulaşım işlerinde nitelikli personel hazırlamak için 1942 yılında Frunze şehrinde demiryolu okulu açıldı. Isık Göl gemiciliğinde yük ve insan taşımanın sayısı arttı. Otomobil taşımacılığı çalışanları da zafer için kendi katkılarını sağladı.

Cephedeki ve ülke içindeki ihtiyaçları karşılamak için cumhuriyetin posta görevlileri de çok çalıştılar. Savaş döneminde Kırgızistan'da telefon ağları yaygınlaştırıldı, postanelerin ve radyo istasyonlarının sayısı artırıldı. Telefon aracılığıyla haberleşme iyileştirildi. 1932'de Kırgızistan'da sadece 1.000 adet telefon bulunurken, 1945'te 63 telefon istasyonu vardı ve telefon sayısı 3.800 idi.[11]

Tarım ve Hayvancılık

Savaş sadece sanayiyi değil, tarımı da olumsuz etkiledi. 1942'de Sovyetler Birliği'nin Ukrayna, Don, Kuban gibi önemli tarım bölgeleri işgal edildi. Kırgızistan'da kolhoz ve sovhozların ekilen alanları büyütülerek, buralara hububat ve sebzeler ekildi. Hububat ekim alanı 61.000 hektara çıkarıldı. Barış zamanına göre şeker pancarı ve patatesin ekildiği sahalar iki kat arttırıldı. 1943 yılında yaşanan kuraklık yüzünden tahıl ürünlerinin verimliliği düştü.

Savaş yıllarında tarımda çalışabilen halkın sayısı yeterli değildi, 1940 yılında kırsal kesimlerdeki tarımda çalışabilen halk % 43.3 iken 1945 yılında bu rakam % 36.6'yı oluşturuyordu. Erkekler orduya alındığından tarımda çalışan erkek kolhozcuların sayısı azaldı. 1940 yılında Kırgız Sovyet Cumhuriyeti'nde bunların sayısı kolhozlarda

9 *Kırgız Respublikasının Tarıhı,* s. 257; V. Ploskih - J. Junuşaliev, *İstoriya Kırgızov i Kırgızstana,* Raritet İnfo Basımevi, Bişkek 2007, s. 242.

10 *İstoriya Kirgizskoy SSR,* IV, Kırgızstan Yayınevi, Frunze 1990, s. 151.

11 S. Kerimbayev, *Sovetskiy Kirgizstan v Velikoy Oteçestvennoy Voyne 1941-1945,* s. 142.

Savaş yıllarında ihtiyaç duyulduğunda genç kadınlar kolhoz ve sovhozlarda traktör de kullandılar.

196.700 iken 1942'de 97.300'e, 1943'te 66.300'e kadar düştü, 1946 yılında yaklaşık 60.000 kadardı.[12] Silah tutabilecek erkeklerin savaşa gitmeleri sebebiyle tarım işleri kadınlar, yaşlılar ve gençler tarafından yerine getirilmeye mecbur kalındı. Savaş yıllarında lise öğrencileri de kolhoz ve sovhozların tarım işlerinde çalıştılar.

Tarımı işletmek için gerekli traktör, araba ve atların büyük bir kısmı ordu ihtiyacı için alındığından, bu durum şartları oldukça zorlaştırdı. 1940 yılında traktörlerin sayısı cumhuriyet genelinde 5.039 iken 1945'te 4.290'a kadar düştü. 1940 yılında yük taşıyan araba sayısı 1.532 iken 1944 yılına gelindiğinde bunların sadece 286'sı kalmıştı. Traktörlerin sayısı az olduğu için tarım işlerinde at, öküz ve deve kullanıldı. Tarım alanında teknik makine ve aletlerin yetersizliği birçok işin insan gücü ile yapılmasına yol açtı.

Kolhoz ve sovhozlarda esas görevler kadınların omuzlarına yüklendi. Kolhoz üretiminde çalışabilen kadınların oranı 1940'ta % 45.6, 1942'de % 64.9, 1944'te % 68.3'ü oluşturuyordu. İhtiyaç olduğu zaman kadınlar kolhoz ve sovhozlarda traktör kullanıcı ve şoför olarak da çalıştılar. Savaşın sadece ilk dört ayında traktör istasyonlarında (MTS) 3.193 kadın, traktör sürücü ve 616 kadın, biçerdöver kullanma eğitimi aldılar. 1942 yılının yaz ayının başlangıcında MTS kurslarının mezun ettiği 13.600 traktörcüden 5.290'ı kadındı. Bunun dışında kadınlar kolhozlarda, MTS'lerde ve sovhozlarda yönetici olarak çalıştılar. Örneğin 1943'te kadın kolhoz başkanlarının sayısı 59, kadın ekip başının sayısı 1.181 ve kadın hayvan çiftlikleri yöneticilerinin sayısı 1.032 idi.[13] 1942 Ekim döneminde SSCB çapında kadın traktörcüler arasında gerçekleştirilen yarışmada Anat Eralieva, Tumar Çelebaeva, Anna Sokolova, Busahan Egemberdieva, Varvara Savina gibi Kırgızistan'dan 15 kadın traktörcü ödüllendirildi.[14] Tarımda çalışan işçiler, yaşlı, kadın ve çocuklar ağır şartlara ve zorluklara rağmen cephedeki askerlere yiyecek-içecek ve ham madde sağlamada gece gündüz büyük bir fedakârlıkla çalıştılar.

Zirai ekonomide Komünist Parti'nin etkisini arttırmak

12 *Kırgız Respublikasının Tarıhı,* s. 257, 265; V. Ploskih - J. Junuşaliev, *İstoriya Kırgızov i Kırgızstana,* s. 242; *İstoriya Kirgizskoy SSR,* IV, s. 154.

13 *İstoriya Kirgizskoy SSR,* IV, s. 156; S. Kerimbayev, *Vsenarodnıy Podvig (Na Mmateriyale Kirgizskoy SSR Perioda Velikoy Oteçestvennoy Voynı 1941-1945 gg.),* s. 53.

14 S. Kerimbaev, *Sovetskiy Kirgizstan v Velikoy Oteçestvennoy Voyne 1941-1945,* s. 83.

için Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin 17 Kasım 1941 tarihli kararıyla olağanüstü parti organları-MTS ve sovhozların siyasî bölümleri teşkil edildi. Mayıs 1943'e kadar çalışan bu tür siyasî birimlerin sayısı Kırgızistan'da 94 idi. Onların asıl görevi, partinin ilçe komiteleri ile birlikte devletin orduya erzak sağlamadaki hedeflerinin gerçekleştirilmesinde yerli parti örgütlerinin faaliyetlerini güçlendirmekten ibaretti.

1941 yılında cumhuriyette 203.600 ton tahıl toplandı ve bu sayı 1940 yılındaki göstergeyi geride bıraktı. Savaşın yapıldığı beş yılda Kırgızistan'da savaş öncesi döneme göre devlete tarım ürünleri temin etme hususunda bir hayli artış görüldü. Tahıl % 10, patates % 36.8, sebze % 107, et % 57.4 ve yün % 63.3 oranında arttı. Bu artış aynı zamanda köy sakinlerinin şahsî ihtiyaçlarının azaltılması ile sağlanabildi, yani kolhozculara bir günlük iş günü karşılığı olarak verilen tahıl miktarında kısıtlamaya gidildi.[15]

Savaş döneminde tarım işlerini zamanında bitirmek, yüksek verim almak, hayvancılığı geliştirmek, devlet teslimatlarını gerektiği gibi yerine getirmek için tüm Sovyetler Birliği kolhoz ve sovhozları arasında geniş çaplı rekabet başlatıldı. Tarım işlerinde belirlenen saatlerden daha fazla çalışma uygulaması yaygınlaştırıldı. Sokuluk ilçesinin "Kızıl Asker" Kolhozu'ndan Kerimbübü Şopokova, Çüy ilçesinin "Kayırma" Kolhozu'ndan A. Coldoşbaeva, Suzak ilçesi "Stalin" Kolhozu'ndan İ. İsmailova vb. kadınların yönettikleri tarım ekipleri, ziraat bitkilerinden yüksek hasat almada başarı gösterdiler. Sokuluk ilçesi "Kalinin" Kolhozu'nda çalışan kolhozcu Zuurakan Kaynazarova bir hektar alandaki şeker pancarından 1941'de 1.073, 1942'de 1.200, 1943'te 1.159, 1944'te 1.250 kental ürün almayı başardı. Zuurakan Kaynazarova'ya şeker pancarından yüksek verim aldığı için 1948 ve 1957 yıllarında iki defa "Sosyalist Emek Kahramanı" unvanı ile nişan ve madalyalar verildi. Büyük Vatan Savaşı'nda Sovyetler Birliği Kahramanı Düyşönkul Şopokov'un eşi, Sokuluk ilçesi "Kızıl Asker" Kolhozu'nda kolhozcu olarak çalışan Kerimbübü Şopokova'ya şeker pancarı ve pamuk üretimini artırmada gösterdiği yüksek başarısı dolayısıyla "Sosyalist Emek Kahramanı" nişanı verildi.

Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin, Sovyetler Birliği'nin temel hayvancılık üslerinden biri olduğu bilinmektedir. Özellikle savaş yıllarında hayvancılığı geliştirmeye çok önem verildi. 11 Mayıs 1942'de SSCB Halk Komiserler Sovyeti ve Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi kolhoz ve sovhozlarda hayvan sayısının arttırılması hususunda karar aldı. Kırgızistan Komünist Parti yönetimi de söz konusu karar çerçevesinde hayvan sayısını çoğaltacak pratik tedbirler ortaya koydu. Çobanlar ve at çobanları tecrübeli hayvancılardan seçildi. Çobanların maddî çıkarları göz önünde bulundurularak ek emek günü (*trudoden*)[16] uygulaması kabul edildi. Savaş yıllarında hayvan yemi stoklarının kısıtlanmasından dolayı hayvanları meralara sürme yöntemine başvuruldu. Bu yöntem özellikle zengin yayla otlaklarına sahip Kırgızistan'da geniş bir şekilde yaygınlaştırıldı. Yayla ve kışlaklarda çalışan zooteknik uzmanları ile veterinerlere ek maaş ödendi. 1942-1943 yılında kolhoz ve sovhozların 908.000, 1943-1944'te 852.000 baş hayvanı sürü hâlinde kışlatıldı.[17] Savaş yıllarında ülke, cepheye et gönderme görevini en iyi şekilde yerine getirdi. Kırgızistan hayvancıları kolhoz ve sovhozların sürülerini çoğaltmada, büyük baş hayvanlara bakmada ve yavruları yetiştirmede yüksek performans gösterdiler. Bununla beraber hayvancılıkta eksiklikler yok değildi. Mesela yem sıkıntısı yüzünden zaman zaman ciddi boyutlarda hayvan ölümleri de görülmekteydi.

SSCB Yüksek Şurası Milletvekili ve Kalinin Kolhozu'nda Ekip Başı olan Zuurakan Kaynazarova şeker pancarlarını Novo-Troitsk Şeker Fabrikası'na gönderirken, 1945.

15 Ö. Osmonov, *İstoriya Kırgızstana (S Drevneyşih Vremen Do Naşih Dney),* Mezgil Yayınları, Bişkek 2012, s. 438; V. Ploskih - J. Junuşaliev, *İstoriya Kırgızov i Kırgızstana,* s. 243.

16 *Trudoden, Emek günü.* SSCB döneminde kolhozun gelirinin her üyesine düşen günlük payı.

17 *İstoriya Kirgizskoy SSR,* IV, s. 157.

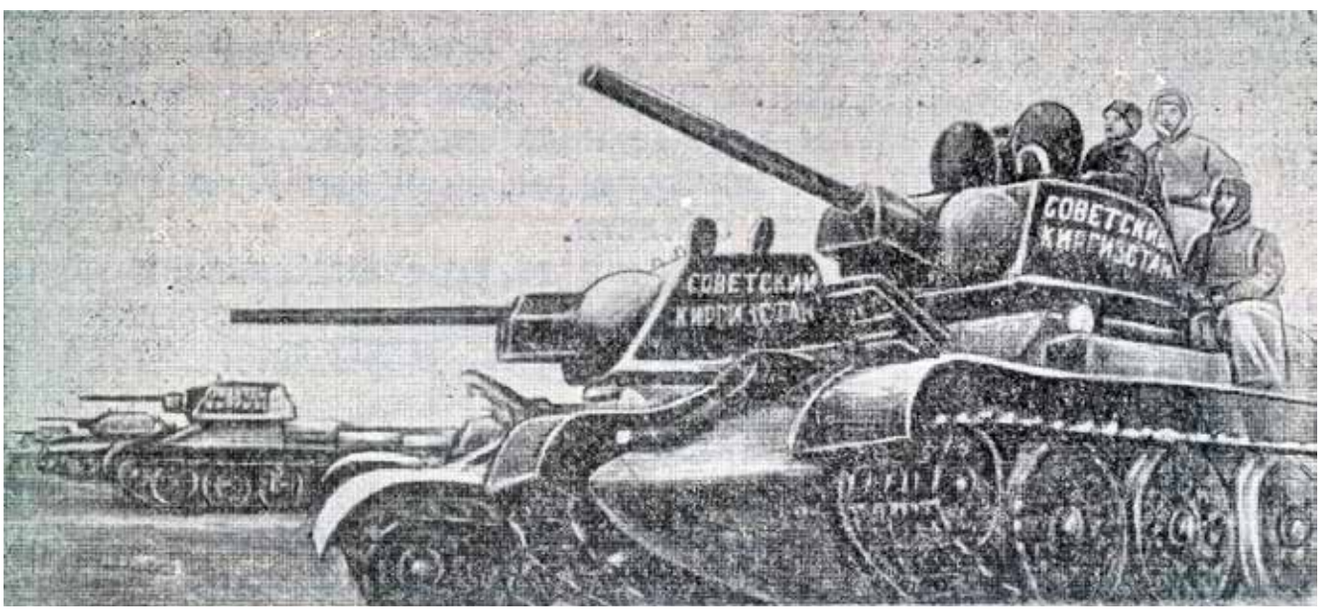
Kırgızistanlıların Cepheye Genel Yardımı

Kırgızistan halkı cepheye yardımlarını da esirgemedi. Kırgızistanlılar maaşlarının bir kısmını, değerli eşyalarını, altın gümüş takılarını, yiyecek ve içecekleri cepheye gönderdiler. Savaşın ilk gününden itibaren halk, kendi paralarını Halk Savunma Fonu'na aktardı. Daha sonra bu faaliyetin artması için Frunze şehrinde SSCB Devlet Bankası'nda 14 numaralı özel hesap açıldı. Ağustos 1941'de bu hesaba halk tarafından 2007.000 Ruble, Eylül'de 1.670.000, Ekim'de 1.579.000, yıl sonuna gelindiğinde 9.090.000 Ruble, 38.9 kilogram altın ve gümüş eşya, 11.862 kental ekin, 2.779 kental et, 1.788 kilogram yağ aktarıldı. Savaş yıllarında halktan 121.4 ton yün, 96.600 adet koyun derisi, 2.156 adet çeşitli deri, 11.984 adet değerli deri, 11.516 metre çeşitli kumaş savaş ihtiyaçları için toplandı.[18]

Büyük Vatan Savaşı yıllarında Kırgızistan halkı, Savunma Fonu'na 189.000.000 Ruble toplayıp gönderdi. Kırgızistan'dan cepheye 195 vagon yiyecek, 550.000 yünlü giysi ve cephedeki askerlere posta yoluyla her biri ortalama 5.3 kilogram ağırlığında 38.000 şahsi koli gönderildi. Ablukada kalan Leningrad'a Kırgız halkı 1942-1943'te yaklaşık 103 vagon yiyecek yardımı yaptı, Savunma Fonu'na 4.500.000 pud[19] ekin, 2.700.000 sebze, 500.000 pud et, 372.000 pud yün verdi. Savaş döneminde Kırgızistan halkı yiyecek ve sıcak giysi vb. yardımlarının dışında 93 tank ve 186 savaş uçağını yapacak kadar para topladı. Bu parayla "Sovetskiy Kirgizstan" (Sovyet Kırgızistanı) adlı tank serisi yapıldı ve bu tanklar Kasım 1942'de ilk defa Stalingrad Savaşı'ndan itibaren cephe alanlarında kullanıldı. Bu tank serisinin 22 tank şoförü nişan ve madalyalarla ödüllendirildi. Haziran 1941'den Eylül 1943'e kadar Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin sadece Frunze Vilayeti'nden orduya 2005 araba, 46 paletli traktör, 15.819 at ve 1.979 koşum takımı ile vagon gönderildi. Aynı tarihlerde Tyan-Şan Vilayeti'nden 4.292 at ve 89 araba ordu ihtiyaçları için yollandı.[20] Savaş yıllarında Kırgızistan halkı tarafından Sovyet süvari birliğine 50.000 koşu atı gönderildi.

Savaş Yıllarında Kırgızistan'a Göç

Kırgızistan'da fabrikalar ile beraber savaş alanı içerisindeki yerleşim yerlerinde yaşayan halk da tahliye edildi. Temmuz 1941'den Ocak 1942'ye kadar 61.800'den fazla insan göç ettirildi. 1942 yılının sonuna doğru 138.000 kişi daha savaş bölgelerinden tahliye edilerek Kırgızistan'a getirildi. Bu 138.000 kişinin 87.000'i kolhozlara, 51.000'i ise şehirlere yerleştirildi.[21] Moskova, Leningrad, Litvanya, Karelya-Fin SSC, Kursk, Orlovsk, Tula, Rostov, Voronej, Stalingrad, Kırım, Stavropol ve Krasnodar gibi şehir ve

"Sovyet Kırgızistanı" adlı tanklar

18 Ö. Osmonov, *İstoriya Kırgızstana (S Drevneyşih Vremen Do Naşih Dney),* s. 440; *Kırgız Respublikasının Tarıhı,* s. 258.

19 Pud, 16.3 kiloya eşittir.

20 *Kırgız Tarıhı, Entsiklopediya,*s. 61; *İstoriya Kirgizskoy SSR,*IV, s.120-121.

21 *Kırgız Tarıhı, Entsiklopediya*, s.60.

eyalet sakinleri olan bu insanlara ev bulup yerleştirmek ve onlara çalışacak iş bulmak için vilayet ve ilçelerde özel komisyonlar kuruldu.[22] Yetişkinlerden başka düşman işgali altındaki yerlerden geçici olarak binlerce çocuk da Kırgızistan'a nakledildi. Eylül 1942'ye kadar Kırgızistan'a Kursk, Voroşilovgrad, Smolensk vilayetleriyle Odessa, Leningrad ve Moskova şehirlerinde bulunan 41 çocuk yurdundan 3.433 çocuk göç ettirildi.

1942 yılında SSCB Halk Komiserleri Sovyeti kararıyla Kırgızistan'a 21.500 Polonyalı gönderildi. Bunların çoğu Yahudi dinine mensup olup, 1939'da Kızıl Ordu Doğu Polonya'yı işgal ettikten sonra zorla sürgün edilen Polonyalıların bir kısmıydı. Göçe tâbi tutulan Polonyalıların çocukları için Kırgızistan'da 1.197 öğrencilik 15 okul açıldı ve bu okullarda eğitim dili Lehçe oldu.

Savaş yıllarında yaklaşık 300.000 savaş mağdurunu kabul eden Kırgızistan'a 1943 yılı sonundan itibaren, İosif Stalin'in adaletsiz siyaseti sonucu Kafkasya ve Kırım'dan sürgünler başladı. Ahıska Türkleri, Tatarlar, Çeçenler, Kumuklar, Karaçaylar, Balkarlar, Nogaylar gibi Türk toplulukları zorla göç ettirildi. SSCB NKVD'nin Özel İskân Bölümü'nün kayıtlarına göre 1 Ekim 1944'te zorla göç ettirilen bu halkların sayısı 120.858'di. Mart 1945'te 10.700 Balkar Türkü daha buraya sürüldü. Kırgız SSC Komünist Parti Merkez Komitesi ve Halk Komiserler Kurulu'nun 19 Ocak 1944 tarihli birleşik kararında yakın bir tarihte Kırgızistan'a yerleştirilmesi düşünülen yaklaşık 90.000 kişinin kabulü ve iskânı ile ilgili bir plan onaylandı. Bu plana göre, her kasaba veya köye gelen en az 50 aileyi kısa sürede yerleştirmek, onlara toprak vermek, ev kurmalarına yardım etmek ve onları sanayide istihdam etmek gerekiyordu. 16 Haziran 1944'te Kırgız SSC Komünist Parti Merkez Komitesi ve Halk Komiserler Kurulu özel olarak göç ettirilenlere hayvan, yiyecek ve tahılın dağıtılması yönünde karar aldı. Bu kararda sürgün edilenlere 9.926 yılkı (at), 24.472 büyük baş hayvan, 60.000 koyun ve keçi, 24.700 kental tahıl, 30.000 m^3 inşaat malzemesinin (ağaç) verilmesi kararlaştırıldı. 24 Ağustos 1944'te de Gürcistan'ın Ahıska bölgesinden sürgüne tâbi tutulacak Türklerle Kürtlerin yerleştirilmesiyle ilgili karar çıktı.[23]

22 Ö. Osmonov, *İstoriya Kırgızstana (S Drevneyşih Vremen Do Naşih Dney)*, s. 436; *Kırgız Respublikasının Tarıhı,* s. 259.

23 *Kırgız Respublikasının Tarıhı,* s. 260-261.

Savaş Yıllarında Sağlık, Edebiyat, Bilim Ve Sanat

Savaş yıllarında SSCB'nin merkezî bölgelerinden hastaneler de Kırgızistan'a tahliye edildi, 25 yeni askerî hastane açıldı. Bununla birlikte şehir ve köylerde hastane, poliklinik, sağlık ve doğum merkezleri ile doktorların ve diğer sağlık çalışanlarının sayısı arttırıldı. Askerî birliklerin ve nakledilen hastanelerin ihtiyacı olan sağlık personeli yetiştirildi. Ülke genelinde hemşire yetiştirme kursları açıldı. 1943 yılında 609 kadın, bu kurslarda eğitim görerek hemşire oldular. Salgın hastalıklarla mücadele etmek için 1942'de şehir ve ilçelerde özel komisyonlar kuruldu. 1 Kasım 1941'den 1 Temmuz 1944'e kadar Kırgızistan'daki hastanelerde 37.298 asker tedavi gördü, bunların 14.124'ü ameliyat edildi. Tedavi gören askerlerin % 48.5'i iyileştikten sonra tekrar cepheye döndü.[24]

Kırgızistan'daki aydınlar ve sanatçılar da savaşa gittiler. Kırgız SSC Halk Komiserler Sovyeti Bilim Komitesi'ne bağlı 18 bilimsel araştırma kurumunda çalışanlar savunma ve halk ekonomisi konularına yoğunlaştılar. Savaş yıllarında diğer Sovyet cumhuriyetlerinden Kırgızistan'a gelen bilim adamları sayesinde ülkede bilim adamlarının sayısı arttı. Örneğin adı geçen komitenin senatosuna A. Bah, A. Borisyak, tarihçi A. Bernştam, dilci K. Yudahin gibi yeni akademi üyeleri katıldı. Kırgızistan'ın doğal kaynakları düzenli bir şekilde incelendi. 1941-1944 yılları arasında 321 jeoloji araştırma gezisi düzenlendi, yeni yer altı kaynaklarının bulunduğu yerler tespit edilerek bu kaynaklar sanayide kullanılmaya başlandı. Tıp sahasında çalışan bilim adamları kendi alanlarında araştırma yapmayı sürdürürken, Hayvancılık Araştırma Enstitüsü de hayvancılığın gelişimi konusunda eserler yayımladı. Kasım-Aralık 1941'de Moskova'dan beş enstitü ve 235 araştırma görevlisinden oluşan SSCB Bilimler Akademisi'nin Biyoloji Bölümü Frunze'ye taşındı, bunlar yerli bilim adamlarıyla araştırmalar yaptı.

5 Ocak 1943'te SSCB Halk Komiserler Kurulu'nun kararıyla SSCB Bilimler Akademisi'nin Kırgızistan şubesi açıldı, bu sebeple önceden faaliyet gösteren Kırgız SSC Halk Komiserleri Kurulu'na bağlı Bilim Komitesi kaldırıldı. Yeni şubenin bilim adamları faydalı maden ocakları-

24 *İstoriya Kirgizskoy SSR,* IV, s.172.

Kızıl Ordu birliklerine konser vermek üzere Kırgızistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti sanatçılarından Yedi Cephe konser grubu oluşturuldu.

nı araştırmak, tarım bitkilerine zarar veren haşerelere karşı mücadele etmek, kıymetli kürk hayvanlarını yetiştirmek, ilaç olarak kullanılabilecek yeni bitkileri bulmak gibi aktif faaliyetler yürüttüler. Yaklaşık 2.000.000 hektarlık dağlık alan araştırıldı. Şeker pancarı, pamuk, tahıl ve yem bitkilerinin verimliliğini arttırmak amacıyla araştırmalar yapıldı. K. Yudahin'in editörlüğünde 1944 yılında ilk Rusça-Kırgızca sözlük SSCB Bilimler Akademisi'nin Kırgızistan Şubesi'ne bağlı Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü tarafından Moskova'da basıldı.

Savaş döneminde yazar, şair, ressam ve oyuncular genellikle savaşla ilgili konulara odaklandılar. Kırgızistan ressamları eserlerinde cephe ve cephe gerisindeki olayları yansıttılar. Örneğin S. Çuykov'un "Vatan İçin", "Ayrılma", G. Aytiev'in "Cepheden Mektup", S. Akılbekov'un "Kolhoz Bekçisi" resimleri gibi daha pek çok resim çizildi. Kırgızistan'daki tiyatrolarda konusu savaş olan oyunlar sahneye konuldu. Ağustos 1942'de Kırgız Müzik Dram Tiyatrosu Kırgız Devlet Opera ve Bale Tiyatrosu olarak tekrar yapılandırıldı. Ağustos 1943'te Kırgız Devlet Opera ve Bale Tiyatrosu'nun bir bölümü bağımsız Kırgız Devlet Dram Tiyatrosu olarak ayrıldı.

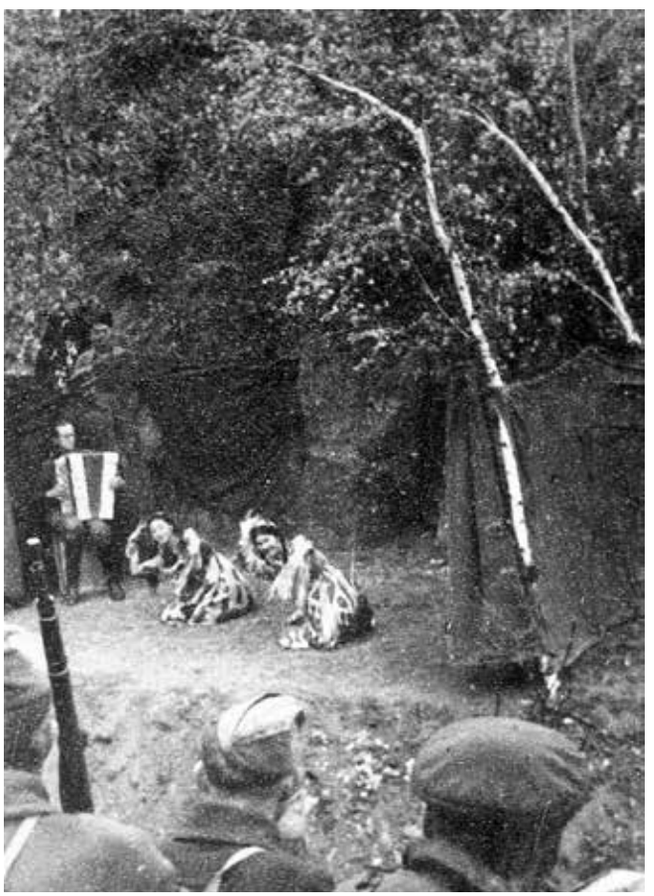
Savaş yüzünden ortaokullarda ve yüksekokullarda eğitim görmek zorlaştı. Öğrenci ve öğretmenlerin sayısı azaldı. Öğretmenlerin çoğu askere alınırken, öğrencilerin bir kısmı da eğitimini bırakarak sanayi ve tarım alanlarında çalışmak mecburiyetinde kaldı. 1940-1941 eğitim öğretim yılında ortaokulların sayısı 1.645'ten 1.495'e düştü. 1942-1943 eğitim öğretim yılında öğrencilerin sayısı 325.102'den 252.036'a geriledi. 1941-1942 eğitim öğretim yılında ortaokul son sınıflarda ve yüksekokullarda askerî eğitim verilmeye başlandı. Eylül 1943'ten itibaren sanayide çalışan üst sınıf lise öğrencileri için Frunze, Oş, Sülüktü, Kızıl Kıya gibi şehirlerde akşam okulları açılmaya başlandı. 1944 yılı sonbaharından itibaren bu tip okullar köylerde de faaliyete geçti. 1945'te cumhuriyet çapındaki 87 akşam okulunda 4.300 öğrenci eğitim görüyordu.[25]

25 *Istoriya Kirgizskoy SSR,* IV, s. 169-170.

Kızıl Ordu birliklerine konser vermek için Kırgızistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti sanatçılarından oluşan Yedi Cephe konser grubu oluşturuldu. Bunlar tarafından 1942-1944 yıllarında savaşın yapıldığı farklı cephelerde toplam 2.500 konser düzenlendi. Abdılas Maldıbaev, Sayra Kiyizbaeva, Aşirbek Botaliev, Anvar Kuttubaeva, Mıskal Omurkanova, Maryam Mahmutova, Musa Baetov, Atay Ogonbaev gibi ünlü Kırgız sanatçıları bu konserlerde hünerlerini sergilediler. Aynı şekilde Kırgız Devlet Opera ve Bale Tiyatrosu da savaş yıllarında askerlere yönelik 750 konser düzenledi.

Savaş döneminde Sovyet edebiyatının en önemli konusu savaştı. Kırgız yazar ve şairlerinden T. Ümötaliev, R. Şükürbekov, N. Çekmenev, Y. Şivaza, U. Abdukaimov, T. Şamşiev ve başkaları cepheye gidip savaştılar. M. Elebaev, C. Turusbekov, C. Aşubaev, K. Esenkocoev, C. Camgırçiev gibi şair ve yazarlar cephede hayatlarını kaybettiler. M. Elebaev'in *Büyük Marş*, K. Malikov'un *Kana Kan*, C. Bökönbaev'in *Hücum*, T. Ümötaliev'in *Zafer Şiirleri* adlı şiir kitapları yayımlanmış olup, bu eserlerde ön plana çıkan düşünce vatan savunması ve vatanın kutsallığıydı. Savaş döneminde A. Osmonov *Benim Anam*, *Mayıs Gecesi*, *Mahabat*, *Cenişbek, Ölüp Dirilenler*, C. Turusbekov *Eşkiyanın Trajedisi*, C. Bökönbaev *Ecel İle Namus*, A. Tokombayev *28 Kahraman,* T. Ümötaliev *Kubat* adlı savaş konusundaki şiirlerini kaleme aldılar. Savaşta kahramanlık gösteren Kırgızlar hakkında pek çok nesir eser kaleme alındı: A. Tokombaev'in *Aşırbay*, C. Bökönbaev'in *Düyşönkul*, S. Sasıkbaev'in *Nurlan*, K. Cantöşev'in *Çolponbay*. Savaşı takip eden yıllarda da Kırgız yazarları K. Bayalinov'un *Göl Boyunda*, T. Sıdıkbekov'un *Bizim Zamanın Kişileri* gibi eserlerinde savaş konusu işlendi. Savaşı işleyen Cengiz Aytmatov ile 1950'lerde Kırgız edebiyatı yükselişe geçti. Gençliği savaş yıllarına denk gelen Aytmatov'un savaşı konu alan *Yüzyüze, Cemile, İlk Turnalar* adlı eserleri sadece Sovyetler Birliği okurlarının değil, dünya toplumunun da dikkatini çekti ve yazara şöhret kazandırdı. Savaş döneminde şiir ve nesirin yanında Kırgız dramatürjisi de gelişti. A. Tokombaev'in *Orman Sahipleri* ve *And*, T. Sıdıkbekov'un *Cepheden*, A. Osmonov'un *Ak Möör* piyesleri, Kırgız tarihindeki vatanseverlik geleneğini gösteren K. Cantöşov'un *Kurmanbek*, K. Malikov ile A. Kuttubaev'in *Canıl,* T. Sıdıkbekov ile K. Rahmatullin'in *Manas ile Almanbet* dramaları,

Cengiz Aytmatov'un savaşı anlatan Yüzyüze, Cemile ve İlk Turnalar isimli eserleri sadece Soyvetler Birliği okurlarının değil tüm dünya toplumunun dikkatini çekerek ona şöhret kazandırdı.

A. Tokombaev ile K. Malikov'un *Manas,* K. Malikov'un *Seytek* librettoları tiyatro repertuvarlarında yer aldı, sahnelendi. Savaş yıllarında Kırgızistan'da sadece bir iki belgesel film yapılabildi. 1944'te "Kırgızistan Büyük Vatan Savaşında" belgesel filmi çekildi.[26] Genel olarak bu eserlerde yazar ve şairlerin SSCB yönetiminin tutumundan dolayı ideolojik sansürden kurtulamadıkları belirtilmelidir.

26 K. Artıkbaev, *XX Kılımdagı Kırgız Adabiyatının Tarıhı,* TAS Yayınevi, Bişkek 2004, s. 134-177.

II. Dünya Savaşı Zaferi'nin 70. yıl kutlamaları 2015 yılında Bişkek'te yapıldı.

Sonuç

Kırgızistan'dan hemen hemen her aileden savaşa gidenler oldu. Kırgızistanlı askerler savaş boyunca Moskova, Stalingrad, Kursk, Leningrad, Doğu Kafkasya, Moldova, Baltık ve Doğu Avrupa ülkelerindeki tüm çetin savaşlara, hatta Almanya'daki çatışmalara katılarak Berlin'e kadar gittiler.

Savaş trajik sayfalarla doludur. Bir tarafta sayısız kahramanlık madalyası dağıtılan askerlerin, diğer tarafta onlar gibi vatanları için savaşmalarına rağmen esir düşmeleri dolayısıyla hainlikle suçlanan askerlerin tarihidir. Almanlara esir düşen Sovyet askerleri arasında Kırgızlar da vardı. Bilindiği üzere Almanlar Türkistanlı savaş esirlerinden Sovyetlere karşı Türkistan Lejyonu oluşturdular. İşte Türkistan Lejyonu Başkan Yardımcısı II. Dünya Savaşı'na kadar Kırgızistan'da Adalet Bakanlığı'nda memur olarak çalışan ve Almanca'yı çok iyi bilen Satar Almambetov adında bir savaş esiri Kırgız'dı. Türkistan Lejyonu askerlerine Almanya himayesinde Türkistan Devleti'ni kurma sözü verildi. Hatta bu istikametteki çalışmalar dolayısıyla 1944'te *Manas Destanı* Almanca basıldı. Almanlara esir düşen, ancak savaş sonunda geri dönen bu esirlere Sovyet yönetimi tarafından çok acımasızca davranıldı, hain muamelesi yapılarak Sibirya'daki uzak kamplara sürüldü. Bu muameleden dolayı Azamat Altay, Tölömüş Cakıp Uulu, Sıdık Aldaşev gibi Almanlara esir düşen Kırgızlar, SSCB dışında kalmayı tercih ettiler ve ömürlerinin sonuna kadar Batı'da yaşadılar.

Sovyet halkları büyük bir fedakârlıkla Nazi Almanyası'na karşı topyekün direndiler. Kırgızistan halkı "Cephe İçin" sloganı adı altında var gücüyle çalıştı. Savaş şartlarına rağmen Kırgızistan'ın kolhoz ve sovhozları (çiftlik) gerek sivil gerekse askerî, yani cephe ve cephe gerisinin tarım ve hayvancılık ürünlerine olan ihtiyacını karşılayabilmek için, savaş öncesindeki üretimi kat kat aşan üretim yaptılar. Cephe gerisinde halkın tüm zorluklara göğüs gererek gece gündüz çalışması, cephedeki kahramanlıklar kadar önemlidir ve bu açıdan zaferin kazanılmasında onların da büyük pay sahibi oldukları vurgulanmalıdır. Tabii ki, burada doğrudan merkezden kumanda edilen Sovyet Devleti'nin planlı ekonomi yönetiminin katkısını da ifade etmek gerekir.

Günümüzde Kırgızistan'ın her yerinde Büyük Vatan Savaşı'nın izlerini görmek mümkündür. Başta şehir ve ilçe merkezleri olmak üzere ülkenin en merkezî yerlerinde savaş kahramanlarının heykelleri ve savaşa katılan askerlerin isimlerinin yer aldığı anıtlar bulunmaktadır. Resmî olarak Sovyet ordusunun Almanya'yı yendiği gün olarak kabul edilen 9 Mayıs, Kırgızistan'da Zafer Bayramı olup tatildir. Günümüzde Kırgızistan Sosyal Kalkınma Bakanlığı'nın verilerine göre (2015) yaklaşık 1.200 savaş gazisi ve 7.000 civarında cephe gerisinde görev yapan emekli bulunmaktadır.

Kaynakça

Artıkbaev, K., *XX Kılımdagı Kırgız Adabiyatının Tarıhı,* TAS Yayınevi, Bişkek 2004.

Asanov, D., "Undoshkon Uluu Cenişter", *Oktyabrdın İşin Ulantıp,* Kırgızstan Yayınevi, Frunze 1987.

İstoriya Kirgizskoy SSR, IV, Kırgızstan Yayınevi, Frunze 1990.

Kerimbaev, S., *Sovetskiy Kirgizstan v Velikoy Oteçestvennoy Voyne 1941-1945,* İlim Yayınevi, Frunze 1985.

Kerimbaev, S., *Vsenarodnıy Podvig (Na Materiyale Kirgizskoy SSR Perioda Velikoy Oteçestvennoy Voynı 1941-1945 gg.)*, Kırgızstan Yayınevi, Frunze 1970.

Kırgız Respublikasının Tarıhı, Kırgızstan Basımevi, Bişkek 2000.

Kırgız Tarıhı, Entsiklopediya, ed. A. Asankanov, Mamlekettik Til cana Entsiklopediya Borboru, Bişkek 2003.

Mambetseitova, Z., *Maytarılgıs Erdikter,* Mektep Yayınevi, Frunze 1984.

Osmonov, Ö., *İstoriya Kırgızstana (S Drevneyşih Vremen Do Naşih Dney),* Mezgil Yayınları, Bişkek 2012.

Ploskih, V. - Junuşaliev, J., *İstoriya Kırgızov i Kırgızstana,* Raritet İnfo Basımevi, Bişkek 2007.

Sultanaliev, B., *Kirgizstantsı v Velikoy Oteçestvennoy Voyne,* İlim Yayınevi, Frunze 1977.

SOUTHWEST RUSSIA, 1942

GERMAN ADVANCE TO STALINGRAD

Operations, 24 - 18 November July 1942

0 50 100 150

II. DÜNYA SAVAŞI VE ÖZBEKİSTAN

Prof. Dr. Mehmet Seyfettin EROL*
Dr. Aidarbek AMİRBEK**
Dr. Ceren GÜRSELER***

Giriş

Dünya tarihi, insan kaderini derinden etkileyen pek çok savaşa şahitlik etti. Bu savaşların içerisinde en büyük hasara yol açanlar ise hiç kuşkusuz I. ve II. Dünya savaşları oldu. 1914-1918 yılları arasında meydana gelen I. Dünya Savaşı dünya nüfusunun % 62'sini etkilerken savaşa toplamda 38 devlet katıldı. Yaklaşık 10.000.000 insan hayatını kaybetti ve yaklaşık 20.000.000 kişi yaralandı. 1 Eylül 1939 tarihinde Almanya'nın Polonya'ya saldırmasıyla başlayan ve altı yıl devam eden II. Dünya Savaşı'ndan ise dünya nüfusunun yaklaşık olarak % 80'i ve toplamda 72 devlet etkilendi. "II. Paylaşım Savaşı'nda" 50.000.000'a yakın kişi hayatını kaybetti.

Her iki savaş, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ni (SSCB) derinden etkiledi. "I. Paylaşım Savaşı" Çarlık Rusyası'nı tarihin derinliklerine gömerken ikinci savaş çok daha güçlü bir ülkenin ortaya çıkmasına zemin hazırladı ve SSCB'yi Soğuk Savaş olarak adlandırılan dönemin iki süper gücünden birine dönüştürdü.

II. Dünya Savaşı, hiç kuşkusuz SSCB'yi oluşturan diğer cumhuriyetleri ve halkları da derinden etkiledi. Orta Asya bölgesi Alman işgaline uğramadı, fakat bölge SSCB'nin izlediği savaş politikasından önemli ölçüde etkilendi. Sovyet kimliğinin inşa çalışmalarının hızlandırılması ve bunun bu coğrafyada yer etmesi, "böl-yönet" politikasının bir sonucu olarak yerel kimliklerin güçlendirilmesi, bölge halklarının bağımsızlığı hedeflemesi gibi öğeler ve Sovyet-Orta Asya ilişkilerinde güvenin azalması bu bağlamda öne çıkan konulardır.

II. Dünya Savaşı'nı "Büyük Vatanseverlik" Savaşı olarak nitelendiren Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (Özbek SSC) de yukarıda bahsedilen etkiye maruz kaldı. Özbekistan'ın II. Dünya Savaşı'na katılımı 22 Haziran

1941 tarihinde Almanya'nın SSCB topraklarına üç koldan taarruz etmesiyle başladı.

II. Dünya Savaşı ve Özbekistan ilişkisinin ya da Özbekistan'ın II. Dünya Savaşı kapsamında ele alınması çeşitli konuların değerlendirilmesi demektir. Özbekistan'ı II. Dünya Savaşı kapsamında incelemek, II. Dünya Savaşı'nın Özbekistan'a olan etkisini araştırmak salt Özbekistan'ın adı geçen dönemdeki siyasetini, toplumsal yapısını ve savaşa katılımını ele almak anlamına gelmemektedir. Bu bağlamda bu önemli özelliklerin yanı sıra SSCB yönetimi ile Özbekistan arasındaki ilişkiyi de ele almak gerekmektedir.

Kremlin-Taşkent münasebetleri II. Dünya Savaşı'nda tartışmalı bir seyir izledi. Stalin ile özdeşleşen "Sovyet İnsanı"nın yaratılması gibi politikalar; dil, din ve kültür gibi öğelerle Moskova'dan ayrılan Orta Asya halkı için sıkıntılı süreci başlattı. Diğer taraftan Özbeklerin bir kısmı, savaşı kullanarak Sovyetler Birliği'ne ve izlediği siyasete olan muhalif politikalarını ve "yeni vatanın" kurulması gibi hedeflerini gerçekleştirmeye çalıştı.

* Gazi Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi ve GAZİSAM Müdürü
** Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Avrasya Araştırma Enstitüsü Başkan Yardımcısı
*** Uluslararası Strateji ve Güvenlik Araştırmaları Merkezi (USGAM) Analisti

Alman askerleri İkinci Dünya Savaşı sırasında 20 mm çapındaki Flak 30 Hafif Uçaksavarı hesaplaması yaparken

Savaş, Özbekistan'ı farklı alanlarda politika değişikliğine itti. Aynı zamanda Özbek SSC çeşitli araçlarla II. Dünya Savaşı'na cevap verdi. 1941-1945 yılları arasında dönemin Özbekistan yöneticileri, toplumsal yaşamın bütün alanlarını Nazi Almanyası'na karşı girişilen mücadeleyi kazanmak için yeniden örgütlediler. Cepheye katılım sağlandı. Her il, şehir, ilçe, hatta köylerdeki Özbek vatandaşları savaşa katkı sağlamaya çalıştılar. Seferberlik ilan edildi. Ekonomide ağır sanayiye yönelme gibi değişikliğe gidildi. Alman işgalinden kaçan SSCB'nin diğer halklarının Özbekistan'a gelmesiyle toplumsal hayatta da çeşitli değişiklikler yaşandı. Savaş ortamında eğitim ve kültürel faaliyetler devam ettirilmeye çalışıldı; eğitim ve kültür aynı zamanda cepheyi ve ekonomiyi desteklemek için de kullanıldı. Cephe gerisine de destek verildi. Cepheye ve cephedeki askerlerin ailelerine gıda, giysi ve hayvan yardımı yapıldı. Dönemin ekonomik zorluklarına rağmen üretimde artış yaşandı. Çeşitli koşulların sonucu olan bu artışın en önemli sebeplerinden biri çalışma sürelerinin artmasıydı. Örneğin gerekli gıda maddelerinin azlığı gibi sorunlara rağmen çalışmalarını iki ve üç katına arttıran Taşkent Tekstil Fabrikası 410.000.000 metre kumaş üretebildi. Özbekistan gibi cumhuriyetlerin katkılarıyla SSCB, II. Dünya Savaşı'ndan galip çıktı.

II. Dünya Savaşı'nın Etkisine Özbeklerin Kapsamlı Seferberlik Cevabı

23 Ağustos 1939 tarihinde imzalanan Alman-Sovyet Saldırmazlık Paktı'nı[1] Almanya, 22 Haziran 1941 günü tek taraflı bozarak Sovyetler Birliği'ne saldırdı. Berlin, Sovyet topraklarını işgal etmek için Barbarossa Harekâtı[2] olarak bilinen planı uygulamaya koydu. Bu plan kapsamında kısa süre içinde, yani 1941 yılının kış ayına kadar, Sovyetler Birliği'ne bağlı 15 devleti egemenliği altına almayı hedefleyen Almanya, daha güçlü ve modern silâhlı kuvvetlere sahip olmasından dolayı savaşın ilk aylarında birçok avantaj yakaladı. 1941 Kasım ayının sonunda Ukrayna başta olmak üzere Beyaz Rusya, Moldova, Estonya, Letonya, Litvanya ve günümüz Rusya Federasyonu'nun batı eyaletlerini işgal etti.

Nazilerin ilerlemesi ve bunun sonucunda toprak bütünlüğünün tehdit edilmesi ihtimali başta Özbekistan ol-

1 II. Dünya Savaşı öncesi Münih Anlaşması ile Çekoslavakya'nın Südet bölgesinin Almanya'ya bırakılması üzerine Batı ile yaptığı ittifaklara güveni azalan Stalin, yaklaşan savaş için hazırlıkları tamamlamak üzere gerekli olan zamanı kazanabilmek maksadıyla Hitler ile anlaşmaya karar verdi. Aynı şekilde Adolf Hitler de bir Batı-Sovyet yakınlaşmasından endişe ediyordu. Bütün bu gelişmeler sebebiyle 20 Ağustos'ta Hitler, Dışişleri Bakanı Ribbentrop'u Moskova'ya yolladı ve 23 Ağustos'ta Alman-Sovyet Saldırmazlık Paktı imzalandı. Bu paktın ışığında Almanya, Polonya'ya girdi ve II. Dünya Savaşı başladı.

2 İlgili harekât için bkz. Paul Carell, *Barbarossa Harekâtı, 1941-1945 Alman Sovyet Savaşı*, I-II, çev. Hüsnü Erentürk, Sinan Yayınları, İstanbul 1974; Sergey M. Shtemenko, *İkinci Dünya Savaşında Rus Harekatı (1941-1945),* çev. Güven Korulsan-Yaşar Uçar, Ararat Yayınevi, İstanbul 1971.

mak üzere diğer Orta Asya cumhuriyetlerini tedirgin etti. Bundan dolayı II. Dünya Savaşı'nın ilk yılında Özbekistan yöneticileri Almanya'ya karşı ülkenin bütün gücüyle seferber olmasını hedefledi. Özbekistan Komünist Partisi, ülkenin bütün bölgelerinde Nazi Almanyası'na karşı halkı örgütleyebilmek için *"Herşey savaş için"* ve *"Herşey yenmek için"* sloganlarıyla aktif propaganda faaliyetlerini başlattı.[3]

Moskova da Orta Asya halklarının Almanlara karşı mücadeleye katılmalarını istedi. Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkezî Komitesi, düşmana karşı savaşmak için Orta Asya Türk cumhuriyetlerinin daha fazla katkı sağlamasına dair karar aldı. Yine Komite'nin bir başka kararıyla 30 Haziran 1941 tarihinde Özbekistan'da Devlet Savunma Komitesi kuruldu. Bu adımdaki en önemli husus, Özbekistan'ın Almanya'ya karşı mücadelesi ile ilgili bütün faaliyetlerde başka bir deyişle seferberliğin sağlanmasında sorumluluğun komitenin yetkisine verilmesi oldu. 20 Ekim 1941 tarihinde Özbekistan SSC Yüksek Sovyeti'nin toplantısı yapıldı. Toplantıda *"Cephede savaşanlara gerekli yardımları sağlamak, yardımları iki ve hatta üç katına çıkarmak, halkın çalışma hızını arttırmak, birliği sağlamlaştırmak, vatana borcumuz gereği düşmana karşı bütün gücümüzü fazlasıyla seferber etmek gerekmektedir"* kararı alındı.[4]

Özbekistan Devlet Savunma Komitesi elindeki güce dayanarak farklı bölgelerdeki, hatta köylerdeki Komünist Parti oluşumlarını harekete geçirdi. Bunun sonucunda mitingler düzenlendi ve ülkenin bütün bölgelerinde duyurular yapıldı. Örneğin 22 Haziran 1941 tarihinde ülkenin başkenti Taşkent'te en büyük tekstil fabrikasının çalışanları miting düzenledi; ülkeyi korumak için bütün güçlerini seferber etmeye hazır olduklarını duyurdular. Aynı şekilde ülkenin en büyük fabrikalarından biri olan Taşselmaş çalışanları da ülkeyi Almanya'ya karşı korumak için alınan bütün kararları uygulamaya hazır olduklarını açıkladılar.

Özbeklerin bu kapsamlı seferberliği farklı alanları da kapsıyordu. Cepheye asker gönderilmesi, yani aktif bir şekilde II. Dünya Savaşı cephelerinde görev alınması, savaşa ilişkin üretimin arttırılması, ön cephedekiler ve arka cephedekiler için yardımın sağlanması örnek olarak verilebilir.

Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkezî Komitesi, düşmana karşı koymak için Orta Asya Türk cumhuriyetlerinin daha fazla katkı sağlamasına karar verdi.

3 R. Aminova - M. Ahunova, *İstoriya Uzbekskoy SSR - Period Zaverşeniya Stroitelstva Sotsializma i Perehod k Kommunizmu, 1938-1965 gg*, Fan Yayınları, Taşkent 1968, s. 73.

4 E. Voskoboynikov, *Uzbekskiy Narod v Godı VOV*, Gosizdat, Taşkent 1947, s. 3-5.

SSCB'nin Savunulmasına Dönük Özbek Seferberliği: Askerî Katkı

Cephede savaşmak, Özbekistan'ın yaptığı en önemli katkılar arasında gösterilebilir. Moskova'dan gelen kararlarının yanında Özbek toplumunda da askere alınıp savaşma yönünde talebin olduğu dönemin kaynaklarından anlaşılmaktadır. Özbekistan'ın toprak bütünlüğünü korumayı amaç edinen vatanperver Özbek gençleri cepheye katılmak için girişimlerde bulundular. Örneğin 22 Haziran - 8 Temmuz 1941 tarihleri arasında Semerkant'ta Komünist Parti merkezinin şubesine 1.316 kişi savaşa katılmak için başvurdu. 4 Ağustos 1941 tarihine gelindiğinde ise başvurular 2.988'e yükseldi. 613 kadının da başvuranlar arasında olması[5] Özbeklerin II. Dünya Savaşı'na, ülkesine verdiği önemi göstermesinden ve toplumsal yapıya dair gösterge sunmasından dolayı önemlidir. 1.500.000 Özbek, Almanya'ya karşı savaşa katıldı. Savaş başladığı sırada Özbekistan'ın nüfusu 6.500.000 idi. Başka bir ifadeyle nüfusun % 22'si II. Dünya Savaşı'na katıldı. Savaşa katılanların üçte biri hayatını kaybederken[6] 640.000 civarında Özbek yaralandı.[7]

Özbekler, II. Dünya Savaşı cephelerinde çeşitli birimlerde görev aldı. 4. Tüfek Tugayı Özbek Ulusal Tugayı olarak kuruldu. Çeşitli bölgelerde de görevlendirildiler: Moskova Askerî Bölgesi, Batı Cepheleri Rezervleri vb.[8] Bir diğer Özbek Millî Tugayı da 89. Tüfek Tugayı idi. Eğitim tugayı işlevini de gören bu tugay, İran cephesinde de savaştı.[9]

90. Tüfek Tugayı, 91. Tüfek Tugayı, 92. Tüfek Tugayı, 93. Tüfek Tugayı, 94. Tüfek Tugayı, 95. Tüfek Tugayı,[10] 96. Tüfek Tugayı, 97 Tüfek Tugayı da Ulusal Özbek birlikleri olarak adlandırılmaktadır.[11] 90. Tüfek Tugayı güneybatı, Transkafkasya cepheleri ve İran'da,[12] 93. Tüfek Tugayı ise

Özbekistanlı 93. Tüfek Tugayı'nın katıldığı Stalingrad Cephesi'nde Özbeklerle birlikte Kırgızlar, Kazaklar, Sibiryalılar ve Moğollar da savaştı.

Stalingrad cephesinde savaştı.[13] 94. Tüfek Birliği de çeşitli cephelerde görev aldı. Örneğin Türkiye sınırındaki Transkafkasya Cephesi'nde garnizon birimi olarak görevlendirildi.[14] 99. Atlı Birliği, 100. Atlı Birliği, 101. Atlı Birliği de Özbek Ulusal Birliği olarak nitelendirilmektedir.[15]

Bir diğer ilgi çekici nokta ise Özbekistan'da bulunan Yahudilerin de savaşa katılmasıydı. II. Dünya Savaşı öncesinde 35.000 Buhara Yahudisi Özbekistan'da yaşıyordu.[16] II. Dünya Savaşı'na dair Özbekistan Yahudilerinin sayıları ise şöyle belirtilebilir: Toplamda 4.975 kişi SSCB ordusunda savaştı. 2.111'i hayatını kaybederken, 1.674'ü eve dönebildi. 130 askerin akıbeti belirsizdir; geri kalan 1.060 Yahudi askerin ise kayıp olduğu belirtilmektedir.[17] Orta Asya cumhuriyetleri arasında en fazla Yahudi katılımı Özbekistan'dan gerçekleşti.

Ekonomiye Dönük Özbek Seferberliği: Üretimin Artması

Özbekistan'ın SSCB geneline yaptığı katkı üretim aşamasında da görülmektedir. Örnek vermek gerekirse sanayi alanında yapılan üretim ve dağıtım faaliyetleri daha çok ateşli silah ve cephaneleri içerirdi.[18] Bahse konu üretim artışının en büyük nedeni, çalışma hızının arttırılmasıydı. Özbek yönetimi bu bağlamda çeşitli teşvik edici yöntemlere başvurdu. Özbekistan Devlet Savunma Komitesi, halkın çalışma hızını arttırmak için bölgeler arasında yarışmaya dayalı

5 R. Aminova - M. Ahunova, *a.g.e.,* s. 76.
6 Özbekistan Cumhuriyeti Devlet Başkanı İslam Karimov bir konuşmasında savaş süresi boyunca hem cephede hem de cephe gerisinde Nazi Almanyası'na karşı mücadele eden Özbek halkının 500.000'inin savaş alanında hayatını kaybettiğini belirtti. Bkz. İslam Karimov, "Samoe Glavnoe Segodnya - İzvleç Uroki Vtoroy Mirovoy Voynı", 09.05.2015, http://www.trend.az/casia/uzbekistan/ 2393176.html, Son Erişim Tarihi: 24.08.2015.
7 H. Ziyaeva, "Vtoraya Mirovaya Voyna i Uzbekistan", 20.06.2003, http://uzembassy.ru/pr6.htm, Son Erişim Tarihi: 24.08.2015; Ayrıca bkz. Timur Dadabaev, "Chapter 4: The Impact of the World War II/the Gerat Patriotic War in Uzbekistan", *Identity and Memory in Post-Soviet Central Asia: Uzbekistan's Soviet Past*, Oxon, Routledge 2016.
8 C. D. Pettıbone, *The Organization and Order of Battle of Militaries in World War II: Volume V- Book B/ Union of Soviet Socialist Republics,* Trafford, Victoria 2009, p.731.
9 C. D. Pettıbone, *a.g.e.,* s. 743.
10 C. D. Pettıbone, *a.g.e.,* s. 744.
11 C. D. Pettıbone, *a.g.e.,* s. 745.
12 C. D. Pettıbone, *a.g.e.,* s. 744.
13 C. D. Pettıbone, *a.g.e.,* s. 744.
14 C. D. Pettıbone, *a.g.e.,* s. 744.
15 C. D. Pettıbone, *a.g.e.,* s. 669.
16 D. Kalontorov, *A Book Memory of WW II Participants the Bukharian Jews Names Directory,* Beit Nelly Media Publishing House, Rechovot 2015, p. 196.
17 *a.g.e.,* s. 198.
18 R. Aminova - M. Ahunova, *a.g.e.,* s. 91.

bir programı hayata geçirdi. Üretimi ikiye, üçe katlayan bölgeler ile çalışanları Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkezî Komitesi adına ödüllendirildi. Bunun sonucunda Özbekistan'daki fabrikalar ile kolhoz ve sovhozlardaki üretim % 200 ve % 300 oranında arttı. 1941 sonunda ipek tekstil ipliği ile yerel sanayiler bir yıllık üretim planlarını öncesinden tamamladılar. Benzer örnekler olarak Taşkent tekstil fabrikası, Namangan yağ üretim fabrikası, 8 Mart Semerkant konfeksiyon fabrikası sıralanabilir.

Çalışma hızının ve buna bağlı olarak üretimin artması enerji ve maden alanlarında faaliyetlerin hem artmasında hem de çeşitlendirilmesinde kendini gösterdi. Özbekistan kömür yataklarında iki maden ocağı açıldı ve ocakları doğrudan Taşkent'e bağlayan demiryolu bağlantısı oluşturuldu. 1941'de Kalinin kömür ocaklarındaki üretim de ikiye katlandı ve ham petrol çıkarmada % 120 oranında artış sağlandı. Özbekistan'daki birçok fabrika ve özellikle de demiryolları taşıtlarının kömürle çalıştığı düşünülünce bahse konu artışın ne kadar önemli olduğu bir kez daha anlaşılmaktadır. Kömür sadece ulaşım ve üretim kurumları için değil; okul, hastane ve yetimhanelerde de kullanıldı. Diğer taraftan 1943 yılına doğru fabrikaların çalışma hızının artması 1.500.000 ton kömüre olan ihtiyacı ortaya çıkarttı. Özbekistan Komünist Partisi Merkezî Komitesi'nin VII. Toplantısı'nda konuya yönelik önemli kararlar alındı. 1943 için ilk etapta planlanan günlük 1.100 ton yerine 3.300 ton kömürün çıkarılması kararlaştırıldı. Özbekistan'daki "Angrenski" adındaki kömür maden ocakları kısa zamanda halkın hizmetine sunuldu. Aynı yıl 72.500 ton kömür çıkartıldı. 3.400 ton olan 1941 yılı rakamlarıyla karşılaştırma yapıldığında üretimin fazlasıyla arttığı rahatlıkla ifade edilebilir. Bunun sonucunda sanayi alanındaki üretim arttı. 1940'da üretim 2.189.900.000 Ruble iken, 1943'te 3.185.100.000Ruble'ye yükseldi.

1944 yılı içinde de benzer gelişmeler yaşandı. Angren kömür maden alanında yeni ocaklar açıldı ve çıkarılan kömür miktarı dört kat arttı. Bununla birlikte Baisun ve Şargun bölgelerinde de yeni kömür ocakları açıldı. Ülke genelinde ham petrol arama işlemlerine de hız verildi; % 65 oranında artış sağlandı. Almalık ve Özbekistan'ın volfram ve molibden gibi nadir bulunan madenleri için de arama işlemleri yoğunlaştı. Burada dikkat çekilecek hususlardan birisi çalışma ve üretim hızının arttırılmasının savaş yılları boyunca devam etmesidir.

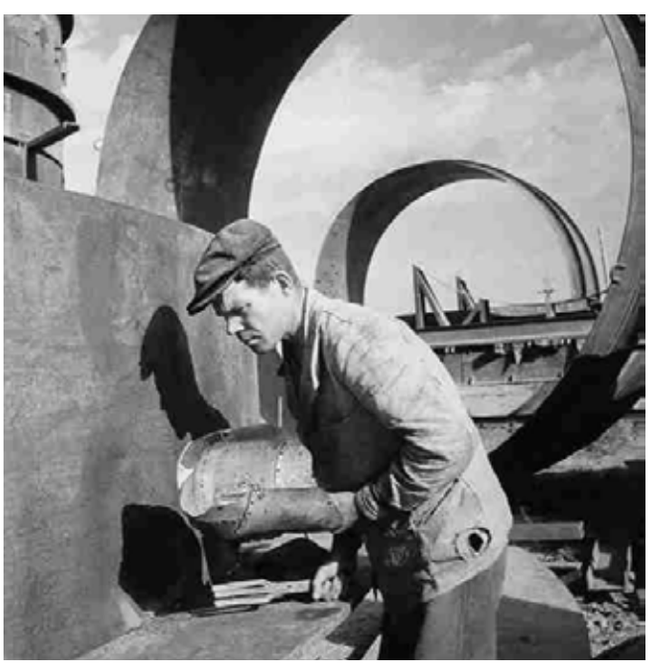
Özbekistan'da yeni kurulan ve mevcut fabrikaların çalışma hızını arttırmak için enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesi ihtiyacı ortaya çıktı. Örneğin Taşkent tekstil fabrikası 1942 yılının ilk üç ayında elektrik sıkıntısından dolayı planladığı 553 ton ipliği üretemedi. Aynı şekilde Taşkent'teki pamuk üreten 1 No'lu fabrika elektrik yetersizliğinden dolayı hedeflediği 3.000 ton elyaf ve 9.000 ton teknik tohum üretemedi. Elektrik tüketimini çöz-

Taşkent'teki iplik ve pamuk fabrikaları elektrik yetersizliğinden planlanan üretimi gerçekleştiremeyince Sovyetler Birliği Kominist Partisi Merkezî Komitesi hidroelektrik santrallarinin yapımına ağırlık verdi. Taşkent'te yapılan hidroelektrik santrallerinden biri.

mek için Özbekistan Komünist Partisi Merkezî Komitesi ile Halk Komiserleri Sovyeti, Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkezi Komitesi'ne yeni hidroelektrik santrallerinin yapımına hız verilmesi konusunda öneride bulundu. Bu doğrultuda Aktepinskiy ve Akkavakskiy hidroelektrik santrallerinin inşaatı tamamlandı. Taşkent iline bağlı Çirçik'teki hidroelektrik santralin ikinci aşaması sona erdi, kısa sürede bakır, kurşun, volfram, molibden madenlerini arayan yeni fabrikalar kuruldu. Atılan adımlar üretimin artmasını sağladı: 1940-1941 yılları arasında Taşkent'teki bir fabrikanın elektrik tüketimi beş megavat iken bu oran 1942'de 30 megavata ve 1943'de 50 megavata kadar yükseldi. Başka bir deyişle Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkezî Komitesi'nin onayı alınarak ek hidroelektrik santrali yapıldı. Özbekistan Devlet Savunma Komitesi, 18 Kasım 1942 tarihli kararına bağlı olarak 1.000.000.000 Ruble (167.000.000 ABD Doları) değerindeki beş yeni hidroelektrik santralin yapımına başladı.[19] Şubat 1943'te yapılan Özbekistan Komünist Partisi Merkezî Komitesi'nin VII. Toplantısı'nda yeni yapılmakta olan beş hidroelektrik santral ve özellikle de Farhadski Santrali'ne gerekli bütün malzemenin bekletilmeden ulaştırılması konusu ele alındı. Bunun sonucunda Özbekistan'da sadece Farhadski Santrali'nin ihtiyaçlarını karşılamak için 8.000 m^3 ağaç ile çeşitli inşaat malzemeleri, 800 ton metal, 100.000'den fazla alet ve birçok ulaşım aracı kullanıldı. Bununla birlikte Özbekistan halkı bu santrali tamamlamak için 300 vagon ihtiyaç malzemesi yolladı. Özbek halkı bu yıllarda hidroelektrik santrallerin yapımı için seferber oldu. Özbek halkının gayretleri sayesinde ülkede elektrik enerjisi üretimi 1940 yılındaki 322.900.000 kilovatsaatten 1943 yılında 1.040.800.000 kilovatsaate kadar yükseldi.[20] Kısacası II. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında cephede savaşanlara gerekli askerî malzeme ve teçhizatları taşımak için ülkede elektrik ihtiyacı sorununun giderilmesi gerekiyordu. Bunun için ise santrallerin yapımı ve işletilmesi hayatî öneme sahipti.

Özbek halkının yukarıda bahsedilen seferberliğine dair bir başka örnek de Taşkent demiryolları çalışanlarının emeğiydi. Sadece 1941-1942 yılları arasında savunma ve gıda ihtiyaçlarının taşınmasının dışında toplu taşıma amacıyla 2.700 sefer düzenlendi. Ayrıca savaş yıllarında Sovyetler Birliği'ne bağlı diğer ülkelerden Özbekistan'a 17.600 vagon ağır sanayi makinesi taşındı. Bakü'den getirilen petrol, benzin ve gaz yağı da cepheye ulaştırılarak askerlerin ihtiyaçları karşılandı.

Özbekistan'ın bu alanlardaki katkısı Moskova tarafından da fark edildi. Dönemin *Pravda*[21] gazetesi Özbek halkının Almanya'ya karşı mücadelenin ilk yılındaki katkısını şöyle özetliyordu: *"Özbek halkının cephe arkasındaki katkıları sözle anlatılamaz, Özbekistan'daki fabrikaların çalışma hızının üç katına çıkması ve işçi sınıfının dinlenmeden sabah akşam çalışmalarını görmeniz gerekirdi. Onların birliği ve ülkeye olan sevgisi başarılarındaki temel etkeni oluşturmaktadır. Ayrıca Nazi Almanyası'na karşı mücadele etme gücünü de bu birlik ve sevgiden almaktadırlar."*[22]

Yardıma Dönük Özbek Seferberliği: Halkın Katkısı

Özbek halkı çalışma gücünü arttırmasının yanında kendi çabalarıyla destek ve yardım faaliyetlerinde de bulundu. Diğer bir ifadeyle seferberliğe katkısı yardım alanında da görülmektedir. Örneğin savaşın ilk yıllarında Özbek halkı, kalan son atlarını, yani 59.000 atı, savaş esnasında ise 1.282.000 ton buğdayı, 482.000 ton patates ve sebzeyi, 1.000 ton meyveyi cepheye yolladı. Karakalpak Türkleri de savaşın ilk aylarında 21.614 kilo buğday, 5.819 kilo et ve 3.700 pirinci toplayarak 20.000.000 adet et ve balık konservelerini cephedeki savaşan vatandaşlarına gönderdiler. Seferberlik savaşın diğer yıllarında da devam etti. 1942'nin ilk ayında sadece Buhara'da 4.000 adet kışlık eşya, 10.000 çift çorap ve eldiven, 5.000 kışlık şapka, 3.000 adet pantolon, 3.000 adet kürk toplandı. 1943 yılının başlarında Andican'dan Leningrad cephesine 8.000 ton un, 5.496 kilogram buğday, 1.160 kilogram pirinç, 418 koyun, 8.510 kilogram kuru meyve gönderildi. Kolhozdaki Özbekler ise depoya sakladıkları ekmeklerinin 2.000.000'unu cephe için verdiler.

Özbek halkı savaşa gidenlerin ailelerine de destek olarak büyük yardımlarda bulundu. 1943 yılı verileri bu nok-

19 Bu beş hidroelektrik santral, Salarski, 1 No'lu Nijniy-Bozsuyskiy, 2 No'lu Akkavakskiy, 1 No'lu Akkavakskiy ve Farhadskiy hidroelektrik santralleridir.

20 B. Lunin, *İz İstorii Sovetskogo Uzbekistana*, Nauka Yayınları, Taşkent 1965, s. 128

21 *Pravda,*1991 yılına kadar SSCB ülkelerinin tamamına dağıtılan Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin temel ideolojik gazetesidir. Sovyetler Birliği dönemde basın kaynakları arasında *Pravda,* en etkili gazete olarak kabul edilmektedir.

22 E. Voskoboynikov, *a.g.e.,* s. 9.

tada önemlidir. Özbek halkının girişimleriyle bu ailelere 1.308 kilogram gıda maddesi, 20.750 çeşitli giyim eşyası, 73.500 buğday ve 10.000 koyun verildi ve 350 ev yapılarak kendilerine tahsis edildi. Süt ürünlerine dair küçük işletmeler de cephede savaşanların çocuklarına 6.500 kilogram sütü bedava dağıttılar.

Özbek işçilerin de katkıları büyük oldu. Örneğin 22 Haziran - 15 Ağustos 1941 tarihleri arasında savaşta gerekli teçhizatların kullanımı için önem arz eden 76.2 ton renkli metal ve 3.234.1 ton siyah metal toplandı. Özellikle Hokand çalışanları 160 ton siyah metal ve 2.800 kilogram renkli metal toplayarak diğer bölgelere nazaran fark yarattılar.[23]

Savunma Fonu'na yapılan katkı da seferberliğin boyutunu, yani II. Dünya Savaşı'nın Özbekistan'a etkisini anlamada önemlidir. Yardımlar, Özbekistan Devlet Savunma Komitesi'nin hizmetine sunuldu. Komite'nin kurmuş olduğu Savunma Fonu'na toplam 30.000.000 Ruble[24] hibe edildi. Mücevher gibi değerli eşyalar da halk tarafından seferberlik için toplandı. Devlet kurumlarında çalışan memurlar üç günlük maaşlarını fona devrettiler. 1941 yılında kolhozlarda çalışan Özbek işçilerinin büyük emeği ile 2.389 kental buğday, 1.808 kental et, 200 kental deri, 1.495 kental saman, 325 kental kuru meyve, 430 kental sebze ve kavun fona teslim edildi. Fona katkı sağlama amaçlı etkinlikler de düzenlendi. Örneğin 28 Haziran 1941 tarihinde düzenlenen "Pazar günü"ne yaklaşık 1.200.000 Özbek katıldı ve 3.000.000 Ruble (600.000 ABD Doları) toplanarak savunma fonuna yatırıldı. 12 Ekim 1941 tarihinde düzenlenen etkinlikte ise yaklaşık 2.500.000 Ruble (500.000 ABD Doları) yardım toplandı ve tank yapımı için savunma fonuna devredildi.

Özbekistan'ın aydınları da yardım toplamada çeşitli katkılarda bulundular. Ülkenin bütün bölgelerini dolaşarak cephedeki askerler için gerekli giysi ve eşya toplamak için çalıştılar. Bu sayede savaşın ilk yıllarında cepheye 300 vagon giyim eşyası gönderildi.

Aynı zamanda Özbek halkı Rusya, Ukrayna, Beyaz Rusya, Moldova gibi ülkelerden Özbekistan'a gelen sığınmacılara da yardım elini uzattı. Örneğin savaş dönemi boyunca Özbekistan'a sığınan ve aralarında çocukların da bulunduğu 1.000.000 kişiye gerekli yardımlar sağlandı, anne ve babasız kalan 200.000 çocuk Özbek ailelere verildi.

Orta Asya Türk halkları savaş boyunca cephedeki askerlerin ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli malzemeleri göndermeye devam etti.

23 E. Voskoboynikov, *Organizatorskaya i İdeologiçeskaya Rabota KommunistiçeskoyPartii Uzbekistana v Godı VOV, İun 1941 - 1945 gg.,*Taşkent 1966, s. 18.

24 1940'larda 5 SSCB Rublesi, 1 ABD Doları'na eşitti.

Tablo: 11940-1942 yılları arası üretim miktarları

Sanayi alanı	1940		1942	
	Üretimin Parasal Oranı (Milyon Ruble)	% Oranı	Üretimin Parasal Oranı (Milyon Ruble)	% Oranı
Ağır sanayi (onun içinde):	312.0	14.5	1.543.9	48.5
Elektrik enerjisi	22.9	1.0	62.5	2.0
Metal işleme	170.7	7.8	1.212.0	38.1
Tekstil alanı	845.1	38.6	576.7	18.1
Hafif sanayi	333.9	14.7	541.2	17.0

II. Dünya Savaşı'nın Etkisine Özbek Ekonomisinin Cevabı: Ekonomide Sanayinin Öne Çıkması

II. Dünya Savaşı'nın Özbek ekonomisine en büyük etkisi sanayinin öne çıkmasıdır. Yeni sanayi bölgeleri kuruldu, sanayi Özbekistan'a taşındı, ağır sanayi üretimi arttı.

II. Dünya Savaşı sırasında Özbekistan halkı büyük zorlukların üstesinden gelerek fabrikaların, üretim yapan diğer kurumların ve maden ocaklarının çalışma hızını arttırmakla yetinmedi. 1941-1945 yılları arasında Özbekistan'da 280 yeni fabrika açıldı.[25] Bunlara ek olarak yeni sanayi bölgeleri kuruldu. Çirçik, Angren, Bekabad, Yangiyul örnek olarak gösterilebilir. Sovyetler Birliği'nin batıdaki toprakları Nazi Almanyası'nın işgaline uğradığından Komünist Partisi Merkezî Komitesi savaşın kazanılması için önem taşıyan 1.360 fabrikanın doğuya taşınmasına karar verdi. Özbekistan'a da Doğu Avrupa Sovyet topraklarındaki sanayiler ve 100'e yakın fabrika taşındı. 250 fabrika Orta Asya Türk cumhuriyetlerine kaydırıldı. Savaş için gerekli malzemelerin teminini üstlenen 250 fabrika teçhizatının yarısından fazlası Özbekistan'a nakledildi. Cephedeki ihtiyaçtan ötürü askerî araç gereçlerin yapımına hız verildi. Başka bir deyişle sanayileşme arttı.[26]

Yeni makine, renkli ve siyah metaller üreten fabrikalar, ağır sanayi, sanayi işletmeleri de kuruldu. Savaş döneminde sanayi alanında daha çok ağır endüstrinin üretim oranı arttı. Makine yapımı, metal işlemeciliği, kimya, elektrik ve yakıt üretimi hız kazandı. (Bkz. Tablo No. 1).[27]

5 Mart 1944 tarihinde Bekabad bölgesinde Özbekistan ekonomisine ve özellikle savunmasına büyük katkı sağlayan Özbek Demir ve Çelik Fabrikası açıldı. Fabrikanın kalifiye eleman ihtiyacını karşılamak için Özbek gençleri Ural ve Sibir'deki fabrikalarda eğitim gördüler. Sonrasında da Özbek Demir ve Çelik Fabrikası'nın gelişimine büyük katkı sağladılar.

Savaş yıllarında halkın cepheye yardımlarını konu alan poster. Özbek Usto-Mumin (A. V. Nikolaev)'in poster çalışması, 1942.

Genel olarak II. Dünya Savaşı döneminde Özbekistan sanayisi devletin desteğiyle gelişti. Sanayiye yapılan devlet yatırımları arttı. Öyle ki, savaş döneminde Özbekistan'ın yatırımlarının daha çok ağır sanayi üzerine olduğu vurgulanmaktadır. 1940 yılında % 45'lik, 1943'te % 84.4'lük, 1944'te % 85.3'lük ve 1945 yılında % 67.1'lik oranında artış sağlandı. Yeni fabrikalar kuruldu, kaliteli teknik cihazlar kullanıldı. Taşkent, Orta Asya'nın sanayi merkezi hâline geldi. Taşkent'te 1940 yılı verileriyle karşılaştırma yapıldığında üç kat daha fazla üretim yapıldığı görüldü. Savaş öncesi dönemle kıyaslandığında da kömür üretiminde % 30, kimya ürünlerinin üretiminde % 7.5, petrol üretiminde % 3 oranlarında artış sağlandı.

25 H. Abdullaev, *Sovetskiy Uzbekistan*, Gosplanizdat,Moskva 1948, s. 43.
26 *History of Uzbekistan*, p. 2.
27 R. Aminova - M. Ahunova, *İstoriya Uzbekskoy SSR-Period Zaverşeniya Stroitelstva Sotsializma i Perehod k Kommunizmu, 1938-1965 gg.*, Fan Yayınları, Taşkent 1968, s. 93.

Savaşın ilk yıllarına göre 1943'te pamuk üretimi düştü. 1945'te Özbekistan'daki kolhozlardaki üretim 1944'e göre % 60 arttı.

Tarım Ekonomisinde Yaşanan Değişiklikler

II. Dünya Savaşı'nın ekonomiye etkisinin görüleceği bir diğer alan da tarımdır. Savaşın başlamasıyla Özbekistan'ın tarım ekonomisi ciddi sıkıntılara maruz kaldı. Başlıca neden savaş yıllarında buğdayın büyük bir bölümünün batıdaki cumhuriyetlere gönderilmesi ve ekmek olarak geri alınmasıydı. Adı geçen bölgeler Alman işgaline uğrayınca Özbekistan, ekmek ve tarım ürünleri ihtiyaçlarını kendisi karşılamak durumunda kaldı. Bu sorunu çözmek adına 5-7 Aralık 1941 tarihlerinde Özbekistan Komünist Partisi Merkezî Komitesi'nin V. Toplantısı gerçekleşti. Ekilecek alanın 521.800 hektar arttırılması ve buğdayın 15.000.000 kentale kadar toplanması kararları alındı. 1942'ye gelindiğinde 936.700 kental buğday toplanmıştı. 1941 yılı rakamlarıyla kıyaslandığında % 34.7 oranında artış sağlandı.[28] Bu artış ekmek üretiminde de yaşandı. 1943 yılı ekmek üretiminde 1940'a kıyasla 8.500.000 adet artış oldu.

SSCB'nin batısı işgalden kurtulunca ekmek üretimi yeniden bu bölgeye taşındı. Bu durum Özbekistan'a olumsuz olarak yansıdı. Ekili alanların azalmasına ve buğday tarımında çalışan işçilerin istihdam sorunu yaşanmasına neden oldu. Çeşitli yıllara ait verilerle bu sıkıntının sebepleri anlaşılabilir: 1941'de ekili alanda biçerdöverle çalışabilen işçilerin sayısı yaklaşık 28.000 iken 1942'ye gelindiğinde bu sayı 2.800'e kadar düştü. 1940 yılında traktörlerin çalıştığı alan 7.952.000 hektar iken 1943'te 3.167.000 hektardı. Mineral gübre üretimi 1941 yılında 600.000 ton, 1942 yılında ise 240.000 tona düştü. Savaşın ilk yıllarında pamuk toplama oranında da gerileme oldu. Örneğin 1941 ile 1943 arasında 927.650 hektardan 625.343 hektara kadar düşüş yaşandı. Kolhozlarda ise 1941 yılında bir hektardan 17.4 kental pamuk toplanırken 1943'e gelindiğinde bir hektardan 7.1 kental alınmaya başlandı. Sovhozlarda ise bu oran 27.1 kentalden 8.8 kentale kadar düştü. Özbekistan'daki düşüş savaşın sonuna doğru pamuk işçilerinin bir takım önlemler almasına neden oldu. 1944 yılının Ocak ayında pamuk işçilerinin birinci kurultayı yapıldı ve üretimde artış hedeflendi. Kurultay sonunda kabul edilen bildiride şu ifadeler yer aldı: *"Özbek halkının adına belirtmeliyiz ki, 1944 yılından başlayarak pamuk toplama oranlarını kolhozlarda 12 kentale ve sovhozlarda 13 kentale kadar yükseltmeye gayret edeceğiz. Bu duyuru halkın adına emin edilmiş duyuru mektubu olarak kabul edilmelidir… Koyduğumuz hedefe ulaşacağız."*[29]

28 M. Vahabov, *Formirovanie Uzbekskoy Sotsialistiçeskoy Natsii*, Gosizdat UzSSR, Taşkent 1961, s. 569.

29 H. Abdullaev, *a.g.e.,* s. 44.

Savaşın seyrinin SSCB lehine gelişmesi çözüm için adımların atılabilmesine olanak sağladı. Özbekistan Komünist Partisi Merkezî Komitesi, istihdam sorunu yaşayan işçileri ülke ekonomisinin lokomotifini oluşturan pamuk tarımına yönlendirerek çözüm arayışına girdi. Yaklaşık 4.630 uzman işçi yetiştirildi. 15 Aralık 1945 tarihine gelindiğinde böylelikle kolhozlardan 820.000 ton pamuk toplandı. 1943 yılıyla kıyaslanacak olursa 325.000 ton artış sağlandı. 1943 yılı rakamları ise 7.1 kental olarak kayda geçirildi. 1944'te pamuk toplama % 60 oranında arttı; 11.3 kental pamuk elde edildi. Bununla birlikte Özbek SSC'nin 20 ilçesinde bir hektardan 15-20 kental pamuk toplandı. 10 ilçede ve 980 kolhozda pamuk toplama oranı iki katına çıktı.

Bu katkılar Sovyet yönetimi tarafından desteklendi. Tarım alanında göstermiş oldukları gayretler için 2.550 Özbek işçisi, özel devlet madalyalarıyla ödüllendirildi. Bunların içinde Andican iline bağlı İzbaskent ilçesinden İsameddin Arabov, Taşkent Vilayeti'ne bağlı İlyiç Kolhozu'ndan Zamira Mutalova, Semerkant Vilayeti'ne bağlı Andreev Kolhozu'ndan Malahat Pardaev, Fergana Vilayeti'ne bağlı Strelkova Kolhozu'ndan Halima Mirzakarimova gibi isimler de bulunmaktaydı. Çeşitli yayın organları da bu üretim başarısını sayfalarına taşıdı. Örneğin *Pravda,* Özbek işçilerinin pamuk toplama alanındaki çalışmalarını şu ifadelerle dile getirdi: *"Özbekistan'daki kolhoz işçileri pamuk alanındaki çalışmalarıyla zorlukların üstesinden nasıl gelinmesi gerektiğini gösterdiler. Onların başarıları vatanperverlik duygusundan kaynaklanmakta ve diğer ülkeler için örnek teşkil etmektedir."*[30]

İş Gücünün Nicelikte ve Nitelikte Değişmesi

Savaşın ekonomiyle bağlantılı bir diğer konusu da çalışma hayatı ve iş gücü ile ilgiliydi. Erkeklerin cepheye gitmesi sebebiyle iş gücünde değişiklik yaşandı; kadın ve çocuklardan oluşan yeni iş gücü sorumluluğu üstlendi.[31] Özbekistan Devlet Savunma Komitesi ve Komünist Partisi bu sorunu bütün bölgelerde fabrika üretimini kısa sürede öğreten okullar açarak çözdü. 1941-1942 yılları arasında çoğunluğu kadın ve yaşça küçük gençlerden oluşan 41.435 kişi eğitim aldı. Örneğin savaşın ilk yılında sadece Taşkent'teki fabrikalar ile diğer üretim alanlarında 20.000'den fazla kadın işçi çalışıyordu, Semerkant'tan savaşa giden 2.500 askerin eşleri ise bahse konu okulları bitirerek savaş için gerekli teçhizatları üretiyorlardı. 1942 yılının rakamlarına göre 1.700 Özbek kadını Angren kömür madenlerini işletmek üzere işe alındı.[32] Örneğin ham petrol arama kurumlarındaki çalışanların % 70'i, Krasnıy Aksay Fabrikası'nda çalışanların % 80'i genç işçilerden oluşuyordu. 1940'ta ağır sanayi alanında çalışanların % 50'sini kadınlar oluştururken bu oran 1943 yılında % 63.5'e yükseldi. Böylece kadın işgücü ile üretim alanında duyulan eksiklik giderilmeye çalışıldı.

II. Dünya Savaşı'nın Etkisine Özbek Kültürünün Cevabı

II. Dünya Savaşı SSCB geneli ve Orta Asya'daki diğer cumhuriyetlerde olduğu gibi Özbekistan'da da çeşitli alanlarda etki yarattı. Hem savaşın kendisi hem de Moskova'nın politikaları başlıca neden olarak gösterilebilir. Dolayısıyla, SSCB'nin adı geçen dönemde uyguladığı iç politika da konumuz açısından büyük bir önem arz etmektedir. Bu noktada en dikkat çekici hususlardan biri "Sovyet İnsanı"nın (*Homo Sovieticus*)[33] yaratılması siyaseti ve hedefidir. Örneğin, Stalin döneminde "Sovyet insanını" yaratma projesi olduğu ifade edilebilmektedir.[34] Hans Kohn gibi bazı araştırmacılar II. Dünya Savaşı'nda SSCB'nin Panslavist politika izlediğini kaydetmektedir.[35] Diğer taraftan SSCB'nin milletlerini tek bir kültürel çatı altında birleştirme hedefi ülke tarihinin farklı döneminde benimsendi. II. Dünya Savaşı arifesi de bu tip politikaların kısa süreli uygulandığı bir evre olarak değerlendirilmektedir.[36] SSCB'nin Panslavist siyaseti ve Sovyet insanı gibi hedefleri, bu cumhuriyetlerin II. Dünya Savaşı boyunca tavrını ve hatta sonrasını etkiledi.[37] Bu noktada, II. Dünya Savaşı

30 R. Aminova - M. Ahunova, *a.g.e.,* s. 96.
31 *History of Uzbekistan*, p. 2.
32 R. Aminova - M. Ahunova, *a.g.e.,* s. 81.
33 Bu konu için bkz. Yuri Levada, "Homo Sovieticus: Limits of Self-Identification", *Russia In Global Affairs,* vol. 3, No. 2, April-June 2005, p. 60-70; Sheila Fıtzpatrick, *Everyday Stalinism Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s,* Oxford University Press, Oxford 2000.
34 Hasan Aksakal, "Stalin ve İkinci Dünya Savaşı Bağlamında Milliyetler Politikası", *Karadeniz Araştırmaları*, VI/21, Bahar 2009, s. 23.
35 Hans Kohn, "Pan-Slavism and the World War II", *The American Political Science Review*, vol. 46, No. 3, September 1952, p. 708.
36 F. Karabulut, "İktidar ve Meşrulaştırma Mücadelesinin Odağı Orta Asya: Sovyetlerin Dil ve Eğitim Politikaları", *Bilig,* No. 50 (2009), s. 91, dipnot 12.
37 Savaş, iç politikada bir meşrulaştırma aracı olarak görüldü ve etkin bir şekilde tek taraflı olarak Sovyet propagandasında kullanıldı. Öyle ki, Sovyet resmî tarihinde II. Dünya Savaşı'nın anlatımıyla yerli halkta yarattığı etki farklıdır. Bkz. F. Karabulut, *a.g.e.,* s. 76.

Özbekistan'da özellikle Buhara ile Taşkent, İslam alimlerinin yetiştirilmesinde ön plandaydı.

sonrasında Ruslaştırma giderek öne çıktı ve önem kazandı. Örneğin Stalin yaptığı bir konuşmasında Rusların savaşta daha fazla rol ve sorumluluk aldığını ileri sürdü.[38] Başka bir deyişle II. Dünya Savaşı'nın bir diğer önemi Stalin'in Sovyet "milletleri" arasından Rusları öne çıkarmasıydı.[39]

Özbekler de savaş boyunca birtakım faaliyetleri ile Sovyet tarihini ve siyasetini etkilediler. Moskova ve Taşkent arasındaki bu karşılıklı etkileşim kültür, eğitim ve bilim alanlarında öne çıktı.[40] Savaş, Sovyetlerin gösterdiği kahramanlık, Faşizm'in Komünizm ile ortadan kalkacağı algısı ve enternasyonalizm, Özbek kimliğinin şekillenmesinde etkili olan faktörlerdi. Özbek erkeklerinin cephede olmaları ve diğer askerlerle iletişimleri bu alanda etkiliydi. Diğer taraftan Özbek askerlerinin savaşa katılımı, Orta Asya'nın Slav kökenli olmayan dillerinin öğrenimini Sovyetlerin gündemine getirdi.

Orta Asya kimliği ve Sovyetin simgeleştiği Rus kimliği arasındaki denklemin uzun zamandır öğesi olan etnik-dil-din-kimlik politikaları, II. Dünya Savaşı döneminde de kullanıldı. Fakat A. Yaman'a göre eskiden uygulanmakta olan politikalarda değişiklik yapıldı ve yumuşamaya gidildi.[41] Rusçanın ve Rus kültürünün dışındaki dil ve kültürlerin tanınması bu noktada önem arz etmektedir. Adı geçen dönemde SSCB, İslam ile ilgili konularda daha yumuşak bir siyaset izledi. II. Dünya Savaşı ve bu bağlamda uygulanan politikalar çerçevesinde Özbekistan, din konusunda öne çıktı. Örneğin az sayıda olsa da cami ve kilise açıldı. Oysa 1920'li yıllarda Özbekistan'da bulunan camilerin çoğu kapatılmıştı.[42] Kayıtlı din adamları devletin tanıdığı, çizdiği sınırlar çerçevesinde ibadet edebildi.[43] Sovyet Müslümanlarının desteğinin alınması istendi.[44] Bu çerçevede Sovyet yönetiminin Orta Asya halkı ile ilişkilerini değerlendirmede, çerçevesini çizmede Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Dini Yönetimi'nin kurulmasına dikkat çekildi.[45] Dört dinî yönetim birimi kuruldu; Orta Asya'daki oluşum ise en güçlüsü olarak nitelendirildi.[46] 1943'te Taşkent'te kurulan yönetimin başında müftü vardı. Nispeten önemli göreve sahipti; örneğin "bütün SSCB Müslümanları adına resmen konuşmaya" salt kendisi çağrılmakta idi.[47]

Özbekistan ve özellikle de Buhara ile Taşkent, din adamlarının yetiştirilmesinde de ön plandaydı. Buhara'da Mir-i Arab Medresesi, Taşkent'te ise İmam Buharî Enstitüsü bulunuyordu.[48] II. Dünya Savaşı esnasında yukarıda adı geçen Dinî Yönetim'in kurulması "teoloji alanında tartışmaların sınırlı ölçüde" de olsa yapılmasına olanak sağladı.[49] Böylelikle Sovyetlerin dinî özgürlük yanlısı olduğu tezi

38 F. Karabulut, *a.g.e.,* s. 68.
39 F. Karabulut, *a.g.e.,* s. 68.
40 T. Dadabaev, "Recollections of Emerging Hybrid Ethnic Identities in Soviet Central Asia: the case of Uzbekistan", *Nationalist Papers*, vol. 41, No. 6, 2013, p. 1034.
41 A. Yaman, "Sovyet Sonrası Dönemde Orta Asya'da Din ve Siyaset Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli*, No. 48, 2008, s. 62.
42 E. Karagiannis, "Political Islam in the Former Soviet Union: Uzbekistan and Azerbaijan Compared", *Dynamics of Asymmetric Conflict*, vol. 3, No. 1, March 2010, p. 49.
43 E. S. Simpson, "Islam in Uzbekistan: Why Freedom of Religion is Fundamental for Peace and Stability in the Region", *Journal of Arabic and Islamic Studies 2,* (1998/99), p. 115.
44 M. Dickens, *The Uzbeks,* 1990, p. 12
45 E. Karagiannis, *a.g.e.,* s. 50.
46 A. Yaman, *a.g.e.,* s. 62.
47 A. Yaman, *a.g.e.,* s. 62.
48 A. Yaman, *a.g.e.,* s. 62.
49 M. B. Olcott - D. Ziyaeva, "Islam in Uzbekistan: Religious Education and State Ideology", *Carnegie Papers,* No. 91, July 2008, p. 5.

Orta Asya ile ilişkilerinde kullanılabildi.[50] Diğer taraftan R. Sartori'ye göre, II. Dünya Savaşı'na yönelik Müslüman kesimin desteğinin sağlanmasından daha çok, ulema ve Orta Asya cumhuriyetleri arasındaki işbirliğinin arttırılması hedeflendi.[51]

II. Dünya Savaşı'nın kültüre etkisinin bir diğer göstergesi de savaş nedeniyle SSCB'nin farklı bölgelerinden yerleşimcilerin Taşkent gibi Özbekistan'ın çeşitli kentlerine gelmesiydi. Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkezî Komitesi batıda yaşayan halkın büyük bir kısmını doğuya, özellikle Orta Asya Türk cumhuriyetlerine göç etmeye zorladı. Özbekistan'a gelenler farklı bir etnik tablo oluşturdu. Çeşitli etnik gruplardan çok sayıda çocuk ülkeye geldi. Rus ve Ukrain işçiler, mühendisler ve sanatçılar yerleşti.[52] Alman işgali altında bulunan bölgelerdeki Aşkenazi Yahudileri'nden de Özbekistan'a gelenler oldu. Hatta Özbek SSC'deki Yahudi nüfusunda bir artış yaşandı. 1926'da 38.200 olan Yahudi nüfusu 1959'da yaklaşık 94.300'e yükseldi.[53] Bu noktada Özbek halkının, Nazi işgalinden kaçan yerleşimcileri misafirperverlikle karşılayarak destek olmaya çalıştıklarının belirtilmesi gereklidir. Buhara ve Surhandarya illerinde yaşayan Özbekler, kimsesiz kalan çocuklar için 350 ton gıda ile yaklaşık 6.000 koyun teslim ettiler.[54] 1941 yılının Kasım ayı ile 1942 yılının Ekim ayı arasında farklı etnik kökenden yaklaşık 43.000 çocuk, SSCB'nin batıdaki ülkelerinden Özbekistan'a geldi.1941-1945 arasında farklı etnik unsurlardan 200.000 çocuk iskân ettirildi. Özbek aile ve esirgeme kurumlarına çocukların bakım sorumluluğu verildi. Örneğin Şaahmed Şamahmudov'un ailesi 14 çocuğu himayesine aldı. Bunun yanında özellikle anne ve babasını kaybeden çocuklar için Özbekistan Devlet Savunma Komitesi çocuk evlerinin kurulmasını teşvik etti. 1941 sonuna doğru çocuk evlerinin sayısında % 50, çocuk bakıcılarının sayısında ise % 80 oranında artış sağlandı.

Farklı etnik gruplardan olan sığınmacıların/yerleşimcilerin bölgede yaşamaları kendi kültürlerini görünür kıldı.[55] Sovyetlerin önemli sanatçılarının gerek savaş boyunca gerekse sonrasında bölgede kalması da önem arz etti. Örneğin koreografi okulları ve tiyatrolar açıldı, böylelikle cumhuriyette Rus kültürünün etkisi arttı.[56] Savaş gibi trajik bir olay, kültürün değişmesine ve kültürün siyasî amaçlara hizmet etmesine yol açtı. II. Dünya Savaşı'nda ise propa-

1941-45 yılları arasında farklı etnik unsurlardan 200 bin çocuk Özbekistan'da iskan edildi.

50 A. Yaman, *a.g.e.,* s.62.
51 P. Sartorı, "Towards a History of the Muslims' Soviet Union: A View From Central Asia", *Die Welt Des Muslims,* No. 50, 2010, p. 334.
52 A. Aman, *Population Migration in Uzbekistan (1989-1998),* Taşkent 1999, p. 7.
53 "History of the Uzbekistan Jewish Community", http://eajc.org/page277, Son erişim Tarihi: 14 Ekim 2015.
54 R. Aminova - M. Ahunova, *a.g.e.,* s. 87.
55 L. L. Adams, "Modernity, Postcolonialism and Theatrical Form in Uzbekistan", *Slavic Review,* vol. 64, Summer 2005, p. 340.
56 L. L. Adams, *a.g.e.,* s. 340.

ganda amaçlı olarak Özbek kültürü ile Sovyet kültürü harmanlanıp savaş için meşrulaştırma aracı olarak kullanıldı. Cepheye yönelik faaliyetler arasında özellikle mektupların gönderilmesi öne çıktı. Özbekistan Devlet Savunma Komitesi, Sovyetler Birliği'nin en etkili gazetesi *Pravda*'da yazışmaları sürekli Özbekçe ve Rusça yayımladı ve gazetenin cepheye ulaştırılması sağlandı. Özbekistan Devlet Savunma Komitesi'nin inisiyatifleriyle 31 Ekim 1942 tarihli *Pravda* gazetesinde 2.412 Özbek ebeveynin imzasını taşıyan ve cephedeki çocuklara gönderilen Özbekçe mesajları içeren yazılardan örnek verilebilir: *"Bütün gücünüzle ülkemizin toprak bütünlüğünü korumak için savaşmaya devam ediniz… Siz ülkenin koruyucularısınız… Biz Sizlere sesleniyoruz: düşmanı durdurun ve geri çekilmesini sağlayın."*[57]

Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkezî Komitesi, halkın savaşa katılımını arttırmak amacıyla Özbek bilim adamlarından da etkin bir şekilde yararlandı. Savaşın başlangıcında aralarında B. V. Struve, V. D. Grekov, E. Bertels, V. F. Şişmarev, A. Yakubovski, A. A. Mihailov gibi isimlerin bulunduğu SSCB Bilimler Akademisi'ne üye bilim adamları Özbekistan'a gönderildi. Bahse konu isimler hem buradaki akademisyenler ile işbirliği içerisinde eğitim alanında çalıştı hem de Özbekistan'ın çeşitli bölgelerini dolaşarak Nazi Almanyası'na karşı mücadeleyi teşvik eden bilimsel toplantılar düzenledi. Savaşın ilk beş ayında yaklaşık 60.000 bilim adamı tarafından toplamda 200.000 kişinin katıldığı propaganda amaçlı toplantılar yapıldı.

Gerek Özbeklerin inisiyatifi ile gerekse Moskova'nın kararları ile kültür-propaganda ilişkisi kurumsallaşmaya başladı. 29 Kasım 1941 tarihinde Özbekistan'da Bilimsel, Teknik ve Mühendislik Toplumu kuruldu. 4 Kasım 1943 tarihinde ise SSCB Halklar Komiseri Sovyeti, Özbekistan'da Bilimler Akademisi'nin kurulmasına karar verdi. Komünist Partisi'nin propaganda görevini üstlenen[58] Akademi'nin ilk başkanı olarak Prof. Dr. T. N. Karı-Niyazov seçildi. 1944 itibarıyla ülkedeki en büyük bilim merkezi oldu. Akademi kendi bünyesinde 23 bilimsel araştırma merkezini, 11 bilimsel-araştırma enstitüsünü, iki observatuarı, sismik istasyonu, iki müze ve botanik bahçesini barındırmaktaydı. 20 profesör, 1.265 öğretmen, onların içinde 226 doktora ünvanına sahip isim çeşitli çalışmalar yürüttü. Özbekistan Bilimler Akademisi, bir yıl içerisinde Özbekistan'ın çeşitli bölgelerinde halkın Almanya'ya karşı mücadele gücünü arttırmayı hedefleyen toplam 330 toplantı düzenledi.[59] Buna ilaveten Akademi, daha fazla ve kaliteli askerî teçhizatın üretimi için bilimsel danışmanlık da yaptı.

Savaş süresince şarkıcılar, sirk çalışanları ve sanatçılar da propaganda faaliyetine etkin bir şekilde katıldılar. Örneğin 10 Ekim 1941 ile 3 Mart 1942 tarihleri arasında Özbekistan genelinde yaklaşık 130.000 kişinin katıldığı gösteriler düzenlendi. Silahlı Kuvvetler'in toplamda 28.000 mensubuna da 71 sirk gösterisi yapıldı. Ülkenin ünlü şarkıcıları yine Silahlı Kuvvetler çalışanlarına konser verdi. 1944 yılına gelindiğinde Özbekistan'daki 754 küçük sinema salonu, 433 kütüphane, 1.044 kulüp ve 11 müze Nazi karşıtı, Sovyet yanlısı propaganda için kullanıldı.

Özbek eğitim sistemi de savaşın etkisinin anlaşılmasında önemlidir. Yıkıcı etkiye sahip savaş karşısında eğitime devam edilmeye, işgücü yetersizliği gibi sebeplerden ötürü yeni eğitim dallarında öğrenci yetiştirmeye çalışılırken kimi örneklerde ise eğitim faaliyetleri askıya alındı.

Bu süre zarfında üniversiteler eğitime devam etti. 1943 yılında Özbekistan'da 41 üniversite ve 52 orta düzeyde eğitim merkezi bulunmaktaydı. 1941-1943 yılları arasında 40 devlet üniversitesinden toplamda 10.000 öğrenci mezun oldu; 200 hekim, 1.800 mühendis, 4.600 öğretmen, 660 ziraat mühendisi ile veteriner hekim yetiştirildi. 1941-1945 yılları arasında ise 10.000 öğrenci üniversitelerden mezun oldu.

1944'e gelindiğinde yeni üniversiteler kuruldu. Çimbay, Ürgenç ve Namangan'da öğretmen yetiştiren yeni enstitüler açıldı. Özbekistan Devlet Üniversitesi'nin yeniden eğitim verebilmesi için çeşitli girişimlerde bulunuldu. Orta Asya Devlet Üniversitesi'nde Şarkiyat Fakültesi açıldı, Taşkent Tekstil Enstitüsü'nde Pamuk İşleme Fakültesi kuruldu. Üniversitelerde 22.000 öğrenci, orta düzeyde bilim veren eğitim merkezlerinde 5.000 öğrenci eğitim almaktaydı. Savaşın bitimine kadar orta düzeydeki okullarda ise teknik unvanla eğitilen 3.700 öğrenci mezun oldu.[60]

57 E. Voskoboynikov, *a.g.e.,* s. 24.
58 B. Lunin, *İz İstorii Sovetskogo Uzbekistana*, Taşkent 1965, s. 130.
59 B. Lunin, *a.g.e.,* s. 130.
60 B. Lunin, *a.g.e.,* s. 130.

1944'te yeni üniversiteler kuruldu. Çimbay, Ürgenç ve Namagan'da öğretmen yetiştiren yeni enstitüler açıldı.

Özbekistan'daki ilkokul ve liseler nicelikte azaldı. 1940-1941 yıllarında ülke genelindeki rakam 4.795 iken, 1942-1943 yıllarında 4.374'e düştü. Bu düşüşün temel sebepleri, binaların sivil savunma için kullanılması ve öğretmen sayısının yetersiz olmasıydı. Aynı zamanda okutulacak kitap sıkıntısı da yaşandı, kimi ailelerin maddî durumu kitap ihtiyacını sağlamaktan uzaktı. Bu bağlamda 1943'ten sonra çeşitli adımlar atıldı. 1941-1943 yılları arasında 16.000 ilkokul öğretmeni eğitildi. Örneğin sadece Buhara ilinde 1944-1945 yıllarında 55 ilkokul öğretmeni okula geri döndü, birinci ve ikinci öğretim okullarına 796 öğretmen gönderildi. Yeni ilkokullar da açıldı. 1945 yılına gelindiğinde ülke genelindeki okulların öğretmen ihtiyacının % 94,8'i karşılandı.[61]

Kreşlerin de sayısı arttı. 1941-1945 yılları arasında şehirdeki kreşlerin sayısında % 22'lik, köylerdeki kreşlerin sayısında ise % 30'luk artış yaşandı. Çocuk bakan özel evlerin sayısında da % 35 oranında artış oldu. Savaş süresince çocuk bakımı ile ilgili örnekler çeşitlendirilebilir. 1944 yılı rakamlarına göre ülke genelinde 253 çocuk yetiştirme danışmanlığı mevcuttu. 19 çocuk hastanesinde 145 hekim görevli idi. 24.000 çocuğa 156 süt ürünü çıkaran küçük işletmeler de mevcuttu.

Diğer taraftan zaruretten dolayı eğitimde yeni alanlar açıldı. Ekonominin yeniden yapılandırılması hedeflendi. Ekonomiyi cephedeki ihtiyaçlara göre yeniden düzenlemenin önünde kalifiye eleman yetersizliği gibi bazı engeller çıktı. Bunun en büyük nedeni, savaşın ilk yılında çeşitli üretim alanlarında çalışan elemanların büyük bir bölümünün erkeklerden oluşması ve çoğunluğunun orduya katılmasıydı. Bundan dolayı ülke geneline, özellikle de kolhoz ve sovhozlara cephe için gerekli malzemeleri üretebilecek mühendis açığının giderilmesi gerekiyordu.

Eğitimde bu gibi gelişmeler müfredatın da ele alınmasını gerektirdi. Örneğin eğitim sistemiyle Rusçanın hâkimiyet alanı genişledi, fakat II. Dünya Savaşı öncesinde de toplumda Rus kültürünün belli bir yere sahip olduğu ve ilgili siyasetin izlendiği unutulmamalıdır. Dolayısıyla Özbekistan Cumhuriyeti'nde kullanılan Özbek müfredatı iki işleve sahipti. Hem Özbek ulusal kimliğinin hem de Sovyet devlet vatandaşlığının yaratılması hedeflendi.[62] Savaşın Özbekistan'a etkisi 1945 sonrasında okutulan ders kitapları ile de anlaşılabilir. Örneğin 1962 yılında basılan O. Şerafeddinov, T. Sıddıkov ve M. İbrahimov tarafından yazılan ve ders kitabı olarak okutulan *Oqış Kitabı* önemlidir. Bu kitapta Sovyetlerin Almanlara karşı yapmış olduğu savaşlar ve Sovyet ordusunun başarıları yer almaktadır.[63] *Sovyet Armiyasi* adlı Özbekçe kitapta ise Kızıl Ordu daha farklı özelliklerle nitelendirilmiştir: Buna göre Sovyet ordusu hayatın ve toplumun koruyucusudur.[64] Halkın mücadeleye katkıda bulunduğu da anlatılmaktadır: halkın yardım etmesi, fabrikalarda silah ve araç-gereçlerin üretimi, erzak hazırlanması halkın üstlendiği önemli faaliyetlerdir.[65] F. Karabulut, ders kitaplarının II. Dünya Savaşı'nı ele almasıyla ile ilgili çarpıcı bir iddia ileri sürmektedir. Özbek ders kitaplarında Özbekistan'ın II. Dünya Savaşı sırasında Alman tehdidi altında olduğuna ve Almanların saldırdığına[66] dair algının yaratılmaya çalışıldığını kaydetmektedir.

61 B. Lunin, *a.g.e.*,s. 132.

62 Ş. Akyıldız, "Chapter 1: 'Learn, learn, learn!' Soviet Style in Uzbekistan: Implementation and Planning", *Social and Cultural Change in Central Asia: Soviet Legacy*, ed. Şevket Akyıldız - Richard Carlson, Oxon, Routledge 2014, p.14.

63 F. Karabulut, *a.g.e.,* s. 83.

64 F. Karabulut, *a.g.e.,* s. 86.

65 F. Karabulut, *a.g.e.,* s. 86.

66 F. Karabulut, *a.g.e.,* s. 86.

Türkistan Lejyonu mensubu Türk askerler

Benzer yaklaşım kolhozlar için de kullanıldı. Örnek olarak Özbekçe kaleme alınan *Oqış Kitabı* verilmektedir. F. Karabulut modern bir çiftlik ve benzer yaşam döngüsünün anlatılmak istendiğini, öte yandan II. Dünya Savaşı'nın yıkımından bahsedilmediğine dikkat çekmektedir. Ordunun "en büyük destekçisi ve önemli tahıl ambarı" olarak Özbekistan gösterilmektedir.[67]

Savaşın toplumsal yapıdaki etkilerinin edebiyata da yansıdığı görülmektedir. Özbeklerin II. Dünya Savaşı'nda ürettiği eserler veya savaşı konu alan edebî eserler incelenerek halk tabanında da II. Dünya Savaşı'nın hangi yönlerle deneyim yarattığı ve hatıralarda kaldığı anlaşılmaktadır. Örneğin Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İslam Karimov'un inisiyatifiyle Özbek halkının savaşa katkılarını anlatan beş ciltlik *Hatıra* adlı kitap, Özbek halkının Nazi Almanyası'na karşı mücadelesini konu eden önemli bir kaynak olarak nitelendirilmektedir.

Bu tip eserlerde döneme ve topluma dair çerçevenin çizilmesi amaçlandı. Halkların dostluğuna, birliğe, vatanperverliğe vurgu yapıldı; düşmana karşı mücadele etmenin önemi ile ilgili şiirler, makaleler ve çeşitli yazılar kaleme alındı. II. Dünya Savaşı'nın ilk yılında Özbek halkının düşmana karşı savaşta motive edilmesinde Özbek edebiyatçılar ile sanatkârların büyük katkıları oldu. Edebiyat alanında Kamil Yaşın'ın eserleri örnek olarak verilebilir. Alman işgaline karşı gelmek, muhalefet etmek ve halkın Sovyet yönetimine destek vermesini sağlamak, ele alınan konular arasındaydı. *Ölüm İşgalcilere* (1942) ve S. Abdullah'ın Çüstiy ile birlikte yazdığı *Devran Ata* (1942) ve *Aftabhan* (1944) adlı eserlerde de bu temalar kullanıldı. Yaşın'ın Sabir Rahimov'a dair eseri de önemli olarak değerlendirilmektedir. 1944 tarihli *General Rahimov* adlı eserinde Yaşın, ilk Özbek generalini anlatmaktadır.

Günümüz yazarlarından Haşimov'un *Otkır'ın Düşte Geçen Ömürler* adlı eseri (1994), Özbek edebiyatından, Özbekistan'ın içinde bulunduğu durumdan, Sovyet-Özbek ilişkilerinden bahsetmektedir. Eserde Sovyet ve Rus kimliğinin benimsenerek yerel/Özbek kimliğinin unutulması veya bastırılması konusu işlenmektedir. Saat adlı kahraman Özbek'tir, fakat Sovyetleşmiştir. II. Dünya Savaşı'nda Sovyet olgu ve siyasetine muhalif olanlara karşı sert müdahalelerde bulunuldu. Muhalif Özbeklerin hain olarak nitelendirilmesi ve komutanlara şikâyet edilmesi[68] toplumsal yapının niteliğine ve savaşın getirdiği değerlere dair örneklerdir.

SSCB'nin Rus olmayan milletlere ve unsurlara yönelik izlediği politikalar edebiyat vb. alanlarda II. Dünya Savaşı'nın etkisinin incelenmesini zorlaştırmaktadır. Sovyet veya Rus yönetimlerinden öncesi dönemleri hatırlatan veya çağrıştıran edebiyatın, dil ve sanatın kullanılmasının 1937'den sonra "yasaklandığı"[69] kaydedilmektedir.

67 F. Karabulut, *a.g.e.,* s. 87.

68 A. Ağır, "Özbek Romanında Temsil Edilen Rus/Sovyet Tipler", *Bilig,* No. 34, Yaz/2005, s.185.

69 F. Karabulut, *a.g.e.,* s. 81.

II. Dünya Savaşı'nın Etkisine Özbek-Alman İşbirliği Cevabı: Türkistan Lejyonu

II. Dünya Savaşı'nın Özbekistan'a etkisinin incelenmesinde önemli konulardan birisi de Özbeklerin Nazi Almanyası ile olan ilişkileriydi. Bu husus, savaşın seyrini, SSCB'nin savaş sonrası siyasetini, Sovyet-Orta Asya ilişkilerini ve hâliyle Orta Asya halklarının hayatlarını derinden etkiledi. Alman-Özbek ilişkisi Sovyet karşıtlığına, Moskova'ya karşı ortak mücadeleye odaklandı. Burada Kızıl Ordu altında Almanlara karşı savaşan farklı etnik unsurların da taraf değiştirdiğini ve bu değişikliğin salt Özbek veya Orta Asya unsurlarına ait olmadığını belirtmek gerekir. Alman safına geçişin de farklı nedenleri bulunmaktadır. Almanların uyguladığı strateji ve taktik sebebiyle geçişin yaşandığını kaydedenler mevcuttur.[70] Ayrıca Almanlardan kaçmak için belirli çaba gösterilmediği çünkü SSCB'nin mevcut politikalarından rahatsız olunduğu belirtilmektedir.[71]

Özbek-Alman işbirliği çerçevesinde savaş sonrası için de çeşitli hedefler benimsendi. En önemlisi Almanya'nın desteğiyle Bağımsız Türkistan'ın kurulma projesi idi. Sovyetlerin yenilmesi ve Türkistan'ın kurulması için Alman-Özbek/Orta Asya cephesi benzer yöntemler ve çeşitli araçlar kullandı. Ulusal komite, sürgün hükümeti ve lejyon kuruldu; Moskova'ya karşı halkın desteğini alabilmek için İslamcılık ve Türkçülük akımları kullanıldı. Kayyum ve Nazar gibi önemli Özbek muhalifler, İslamcılık ve Türkçülük gibi unsurları öne çıkararak SSCB'den ayrılma gibi hedefleri benimserken, Berlin II. Dünya Savaşı ortamında Sovyetler gibi güçlü bir rakibi değişik unsurların katkısı ile yenmeyi amaçladı. Başka bir ifadeyle Özbek muhalifleri ve Hitler Almanyası işbirliği içerisine girdi.

Türkistan Lejyonu'nda Özbeklerin faaliyetlerinde Veli Kayyum, Hayit Baymirza, İdris Alimcan ile Ruzi Nazar gibi isimler ön plana çıktı. Bu doğrultuda adı geçen şahısların faaliyetlerini inceleyerek Nazi Almanyası safında yer alan Özbeklerin SSCB'ye karşı mücadelesinin genel görünümü verilebilir. Bazı Özbek muhaliflerin Moskova'ya karşı mücadeleyi II. Dünya Savaşı öncesi başlattığını söylemek mümkündür. Veli Kayyum, 17 yaşındayken 1922 yılında Almanya'ya eğitim için gönderilmişti. Dönemin Buhara Cumhuriyeti'nin Bilim ve Eğitim Bakanı Abdulrauf Fitrat ile Alimcan İdris'in bu kararda etkisi büyük oldu. Kayyum, Berlin Üniversitesi'nde ilk önce ziraat sonra da siyaset bilimi eğitimini tamamladı. Okulu bitirince SSCB'ye dönmeyi reddederek Almanya'da kaldı. Sovyetler Birliği'nin ideolojik tutumunun ve siyasetinin, Müslüman ve Türk kimliğine sahip olan Orta Asya halkları için uygun olmadığı teziyle SSCB karşıtı mücadeleyi hedefledi ve bu doğrultuda Türkistan halkını ayaklandırma girişimlerini başlattı. *Yaş Türkistan* gazetesinin çıkmasına çaba sarf ederek Sovyet ideolojisine karşı toplumda İslamî değerlerin ve Türklük şuurunun gelişimini sağlamaya çalıştı. Kayyum, Türkistan halkının daha çok İslamî yönüne vurgu yapan *Milli Türkistan* adlı dergiyi de neşretti.

Rus ve Özbek kültürlerinin etkileşimini örneklendirebilecek bir başka Özbek isim de Ruzi Nazar'dı. Kendisi bağımsızlık hedefine sahipti. Nazar, Türkistan'ın kurulmasını amaçladı. Kültürel alanlarda da adım atılması gerektiği görüşünde olup Rus kültür ve dilinin yayılmasına karşılık yerel dil ve kültürlere ağırlık verilmesini savundu.[72] Buna

80-81 A Türkistanca
80-81 B Engliçe
80-81 C Arabça
80-81 D Türkistança
(Arab herpinde)

MİLLÎ
TÜRKİSTAN

Milli Türkistan Birlik Komitasinin
Türkistan milli istiqlal üçün hürriyet jornali
Çıqarıçı ve baş muharriri: V. KAJUM-HAN

5 (10) yil — Avgustos — Kasim 1952 — San 80-81 A

Bu sanda

1. Yolımız qarıbdır — M. T. B. Q.
2. Türkistan Türk Muharrirler Birliginin qarari — Pakistan
3. 1905 Türkistanlilarının avadi — Arabistan
4. "Milli Türkistan" jornalının basqıtmasına — Italiya
5. Münchende yaba açildi — A. Atiscan
6. Haqiqat avazi — E. Türk-Bek
7. Abdulraouf Fitrat — Dr. M. H. Ertürk
8. Hanuz tasliin bolmegan memleket (VI) — Bulaç Başi
9. Qazan hanligının esir beyindeligine tasviriniq dört yuz yilligi munasibeti ile — Ayaz Ishaki (Istanbul)
10. Sovet propogandasi yalğan atalağında! — Batir
11. Türkistanda sosialistiv harakatlardan — Hikmet
12. Ikkinçi cahan urusi ve Türkistan halqi — I. Yacibay
13. Milletçilik netinda yana bir cancal — Yarçek
14. Türkistan Türkistanlilarnikidir — Qarliq-Pakistan
15. Türkistan dehqanlari turmuşindan — T. Habardar
16. Türkistanda bolşevik qatilliğini korsetuci hucceatlardan
17. Islam ve Avropa memleketleri matbuatinde "Milli Türkistan"
18. "Akbar Elçisi" haberi — Misir
19. Sovet qazetalarinin sahifalarindan

Millî Türkistan dergisinin Kasım 1952 tarihli nüshası

70 R. R. Reese, "Motivations to Serve: The Soviet Soldier in the Second World War", *The Journal of Slavic Military Studies,* No. 20, s. 266.

71 R. R. Reese, *a.g.e.,* s. 266.

72 H. Öztürkçü, "II. Dünya Savaşı'nda Türkistan Lejyonelreri ve Ruzi Nazar", *Akademik Perspektif,* http://akademikperspektif.com/2013/10/30/ii-dunya-savasinda-turkistan-lejyonerleri-ve-ruzi-nazar/, 30 Ekim 2013, Son Erişim Tarihi: 20 Ağustos 2015.

Alman ordusunun bir subayı olan Ruzi Nazar (ortadaki)

ilaveten savaş sırasında Almanlarla işbirliğine girerek de hedefine ulaşmada farklı araçları denedi. Kızıl Ordu'da görevli olduğu dönemde Nazar, Ukrayna'daki savunma birliklerine gönderildi. Burada taraf değiştirdi ve Alman kontrolündeki Türk Lejyon kamplarına katıldı. II. Dünya Savaşı sonrasında Nazar, Kuzey İtalya'daki dağılmış Türk lejyon kampını düzenlemekle görevlendirildi, fakat Nazar, askerleri terhis ettirdi.

Berlin, Özbek muhaliflerin dile getirdiği çeşitli görüş ve unsurları Moskova'ya karşı kullandı. Bunun yanında örgütlenmede de önemli adımlar atıldı. En büyük faaliyeti, Doğu halklarından oluşan Doğu lejyonları (*Ostlegionen*) ve içerisindeki Türkistan Lejyonu'nun 1942 yılında kurulması oldu. Doğu lejyonunun içinde Orta Asya Türk cumhuriyetlerinden ve diğer etnik kökene sahip Müslüman halkları barındıran Türkistan Lejyonu oluşturuldu. Lejyonların kurulmasının altında farklı nedenler vardı. Başta Adolf Hitler olmak üzere dönemin Alman yöneticileri Orta Asya unsurlarını kullanarak SSCB'ye karşı savaşma hedefini benimsediler. Ayrıca kendi askerlerini korumak ve SSCB'ye karşı ek bir mücadele grubunu kurmak da amaçları arasındaydı. Bu çerçevede Almanya, Sovyetleri işgalinden sonra kendisi için savaşılması çağrısında bulunmaya başladı.[73]

Almanya, Türkistan Lejyonu'nu kurarken Türkçülük ve İslamcılık anlayışını bir araç olarak kullandı. Adı geçen iki akım üzerinden Türkistan halkının ateist ideolojisini benimseyen Sovyet askerine karşı mücadele edebileceğini varsaydı. Böylece temel ideolojik değerlerin, tarihsel kökenin ve dinî anlayışın yeniden canlandırılmasıyla Kızıl Ordu'ya karşı topyekün savaşın başlatılabileceğini düşündü. Berlin, aynı zamanda Türkiye'yi de kendi safına kazanabileceğine inandı ve Türkiye'deki Türkçülük anlayışının güçlü olduğu çevreleri harekete geçirerek savaş sırasında "Türkistan Lejyonu" birimini destekleyenlerin sayısını arttırmaya çalıştı.[74] Zaten Veli Kayyum, benzer tezlerle Berlin'e yaklaşmıştı. Sovyetler Birliği'ne karşı kullanılmadan önce Türkçülük ve özellikle de İslâmcılık yaklaşımlarının Almanya'nın dış politikasında etkin araçlar olarak kullanmasını önerdi.[75]

Özbekistan, Almanya'ya karşı savaşa etkin bir şekilde katıldı. Diğer taraftan Sovyetler Birliği'nin ateizme dayalı Komünist ve Sosyalist yapısından memnun olmayan, milletler politikası gibi çeşitli uygulamalarına karşı gelen Sovyet askerleri için bağımsızlık gibi hedefler ilgi çekiciydi. Sovyet rejiminden şikâyet edilmesinin ve baskı görmelerinin yanında Nazilerin olası galibiyetinin Orta Asya'nın bağımsızlığını getireceği gerekçesiyle Almanya desteklendi. Alman safına geçmeyi kabul eden askerlerin esir düşen zümreler olduğu ifade edilmelidir.

Almanların safında savaşan SSCB vatandaşlarını konu edinen kaynaklar incelendiğinde 1941-1945 yılları arasında Doğu lejyonlarında 310.000- 325.000 arasında Sovyet askerinin askerî eğitim aldığı görülmektedir. Bu sayı; Orta Asya, Güney ve Kuzey Kafkasya ile İdil-Ural bölgelerine ayrıldığında aşağıdaki tablo ortaya çıkmaktadır:

73 E. Karagiannis, *a.g.e.,* s. 49.

74 Oleg Romanko, *Sovetskiy Legion Gitlera. Grajdane SSSR v Ryadah Vermahta i SS - Na Storone Tretyego Reiha*, Bıstrov Yayınları, Moskva 2006, s. 355-357.

75 Bahıt Sadıkova, "Turkestanskiy Legion", http://www.continent.kz/library/turkestan_legions/Glava_4.htm, Son Erişim Tarihi: 24.08.2015.

- Özbek halkının da içinde bulunduğu Türkistan'dan 180.000 katılım sağlandı.

- Kuzey Kafkasya'dan katılım 28.000-30.000 civarındaydı.

- Güney Kafkasya'dan 20.000 Gürcü'nün, 18.000 Ermeni'nin, 25.000-35.000 Azerbaycan Türkü'nün katılımı sağlandı.

- İdil-Ural'dan katılım 40.000 dolayında oldu.

II. Dünya Savaşı'nda, Alman ordusuna kayıtlı yabancı askerî personelin sayısı yaklaşık 2.000.000'dur. Yabancı personelin % 15'i Doğu lejyonlarında savaşıyordu. Söz konusu personelin de % 20-23'ü (tahmini olarak 1.300.000-1.500.000) Sovyet vatandaşlarından oluşmaktaydı.[76]

Türkistan Lejyonu'nun büyük kısmını Orta Asya halkları teşkil ediyordu. Alman safında 180.000 Türkistanlının olduğu tahmin edilmekteydi ve bu rakam Doğu Lejyonu'nun yarısından fazlasına tekabül ediyordu. Almanya'ya esir düşen 5.700.000 Sovyet askerinin üçte birini, yani 1.700.000'ini oluşturuyordu.[77] Bu birliklerde Azerbaycan Türkleri, İnguşlar, Çeçenler, Karaçaylar, Balkarlar, Dağıstanlı halklar da bulunmaktaydı. Özbek askerlerinin sayısı hakkında kaynaklarda pek bilgi yoktur. Bunun nedeni, savaş döneminde Özbek, Kırgız, Tacik diye ayırım yapılmadan herkesin Türkistanlı olarak kabul edilmesidir.

Veli Kayyum'un önerileriyle Polonya'da Orta Asyalı askerlerden oluşan birçok askerî birim kuruldu. Genel olarak Türkistan Ulusal Komitesi'nin girişimleriyle aralarında 452, 781 ve 782 birlikleri de bulunan toplamda 14 piyade birliği oluşturuldu. Her birlikte 1.000 ile 1.200 asker SSCB'ye karşı savaştı. Birliklerin çoğu Ukrayna'ya Sovyet partizanlarıyla savaşmaya gönderildi. Yine Türkistan Ulusal Komitesi'nin önerileriyle "Birinci Doğu Müslüman Alayı" kuruldu, Kızıl Ordu'ya karşı mücadele etmeleri için Minsk şehrine yerleştirildi.

Alman tarafına geçişin yanı sıra Özbek-Sovyet ilişkisini etkileyen bir diğer gelişme de sürgün hükümetlerinin kurulması oldu. Sovyetlerin savaştan yenik çıkması durumunda bağımsızlık hedefi için Türkistan İslamî Hükümeti'nin kurulmasının ve askerî de dâhil olmak üzere birçok hazırlık yapılmasının üzerinde duruldu. Bolşevik Devrimi'nden sonra ülkelerini terk ederek Afganistan, İran, Türkiye ve Çin'e giden isimlerden oluşan hükümet, SSCB'nin yenilmesi durumunda Özbekistan'a geri dönecekti.

Berlin'in önemi, lejyonların kurulmasıyla anlaşılmaktadır. Buna ilaveten komitelerin kurulması ve faaliyetleri Özbeklerin SSCB karşıtı tavrını ve hedeflerini netleştirmektedir. Ulusal komitelerde savaşa ve sonrasına yönelik politikalar üretilmeye çalışıldı. Bu komiteler, savaş esirleri komisyonu niteliğinde olup, esir kamplarındaki soydaşlara yardımın yapılmasını amaçlıyordu. Türkistan Ulusal Komitesi'nin liderinin Veli Kayyum olması örneğinin de gösterdiği üzere bu alanda Özbekler öne çıkmaktaydı. Berlin bu konuda olumlu tavır sergiledi ve Kayyum, 14 Kasım 1942 tarihinde Türkistan Ulusal Komitesi'ni kurdu. Komite, NSDAP şeklinde yapılandırıldı. 21 üyeden oluşan Komite, Türkistan'ın SSCB'den bağımsızlığını kazanması durumunda idareyi sağlayacak kurumsallaşmaya önem verdi. Dönem dönem komite içinde sıkıntılar yaşandı. Kayyum'un komiteye üye kabulünde daha çok Özbekleri tercih etmesi, İdris Alimcan gibi isimlerle ve Orta Asya'nın diğer halklarının temsilcileri ile fikir ayrılığının yaşanmasına yol açtı.

Türkistan Ulusal Komitesi'nin programı incelendiği zaman temel hedefler olarak çeşitli unsurlar öne çıkmaktadır. Bağımsız Türkistan'ın kurulması, Kazak, Özbek, Tacik, Kırgız, Türkmen olmak üzere Orta Asya'daki bütün halkların Türkistan Devleti'nin bünyesi altına alınması, Türk kimliği taşıyan Orta Asya devletlerinin SSCB'den ayrılmasının sağlanması, gençlerin milliyetçi görüşlerle yetişmesi, Türklük kimliğinin benimsenmesinin ve kültürünün yayılmasının sağlanması, Türkiye ile işbirliği ve ilişkilerin geliştirilmesi, ulusal hükümetin kurulması ve Rus vatandaşların Türkistan'dan ayrılmaları örnek olarak verilebilir.[78]

Türkistan Ulusal Komitesi, çok sayıda alt gruptan oluşuyordu. Yetkili isimler de farklı etnik unsurlardan seçilmekteydi. Başkanlık koltuğunda Kayyum bulunuyordu. Danışma Kurulu'nun üyeleri ise üç Özbek, üç Türkmen, iki Kırgız, iki Tacik ve dört Kazak temsilciden meydana

76 Oleg Romanko, *a.g.e.,* s. 358-398.
77 Bahıt Sadıkova, *İstoriya Turkestanskogo Legiona v Dokumentah,* Almatı 2002, s. 4.
78 Sergey Çuev, *Proklyatıe Soldatı. Predateli na Storone III Reyha*, EKSMO Yayınları, Moskva 2004, s. 241-247.

Yeni Türkistan

Çıqarıulı: O. K. W. den Türkistan milliy birlik komitasınıñ prezidenti Veli Kajum-xan.

Türkistan Legioniniñ həptəlik gəzetəsi

№ 10 5— MAJ 1943 — jıl.

Türkistanlılar! Birləşiniz, küräşiniz, jurtqa bariñiz!
Siznıñ üjiñiz, tuqulqan jeriñiz Türkistandır! Veli Kajum-xan

Biznıñ jeñilməs jolımız

Türkistan Lejyonu'nun haftalık gazetesi "Yeni Türkistan"ın 1943 yılına ait bir nüshası

geliyordu. Genel Sekreterlik görevinde ise Karimî adlı Özbek temsilci bulunmaktaydı. Sağlık işlerinden sorumlu bölüm başkanı olarak da Karimî adlı bir Özbek temsilcinin ismi yer alıyordu. Bilim ve eğitim işlerinden sorumlu bölümün eşbaşkanları ise Özbek kökenli Salimî ve Osman adlı kimselerdi. Yeni üye kazanım bölümünün başkanlığı da yine Özbek bir isme; Nur-Mamed adlı temsilciye verildi. Komite'de din işlerinden sorumlu bölüm de vardı. Başkanlığını ise Mulla Orasman üstlendi. Din işlerinin yürütülmesinden sorumlu müfettiş için Nakip Hoca adlı Özbek bir isim yetkilendirildi. Askerî propaganda bölümü başkanlığına da adının Hâkim olduğu belirtilen Özbek bir temsilci getirildi. Siyasî propaganda bölüm başkanlığı görevini Alambet adlı Kırgız temsilci yürüttü. Basın işlerinden sorumlu bölüm başkanı ise Ahmecan adlı bir Özbek temsilciydi. Bir diğer Özbek isim, Jermet, radyo işlerinden sorumlu bölüm başkanı olarak görevlendirildi. Aynı şekilde tiyatro ve müzik işlerinden sorumlu bölüm başkanlığı görevi de bir Özbek temsilciye, Kudurtella'ya verildi.[79] Veli Kayyum'un komiteye daha çok Özbek vatandaşlarını alması eleştiriye yol açtı. Komitenin yönetim kadrosunun çeşitlendirmesi talebinde anlaşma sağlanamadı ve neticede bir ölçüde Kayyum'un otoritesinin azalmasına neden oldu. Diğer yandan başta Genrih Gimmler olmak üzere yüksek rütbeli Alman askerler, Veli Kayyum'u destekledikleri için komitenin kurumsal yapısındaki gücü sürekli arttı.

İtalya ve Fransa gibi cephelerde SSCB'ye karşı savaşan Türkistan Lejyonu için sonuç beklenenin aksine zaferle sonuçlanmadı. 1944 sonuna gelindiğinde Türkistan Lejyonu'ndan 65.000 asker hayatını kaybetti.[80] Almanya yenildi, Türkistan devleti kurulamadı. Lejyon'un içinde birliğin ne kadar sağlandığı da tartışmalıdır. Veli Kayyum'un komiteyi kendi iktidarı için kullandığı bilgisine çeşitli kaynaklardan ulaşmak mümkündür.[81]

79 "Turkestanskiy Natsionalnıy Komitet", http://www.whiterussia1.narod.ru/CITIZII/TURKESTAN.htm

80 B. Pakman, "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Lejyonları", Pakman World, https://bpakman.wordpress.com/turk-dunyasi/ikinci-dunya-savasinda-turkler/2-dunya-savasinda-turk-lejyonlari/, Son Erişim Tarihi: 20 Ağustos 2015.

81 Veli Kayum, "Gorı Lji İli Upoenie Vlastyu?", 19.01.2012, http://www.caravan.kz/article/40009/print, Son Erişim Tarihi: 24.08.2015.

Buna ek olarak Özbekler de dâhil olmak üzere II. Dünya Savaşı'nın sonu Orta Asya halkları için çeşitli sorunların başlangıcı olarak da nitelendirilebilir. Almanlarla işbirliği, Sovyetlerin adı geçen kesime yönelik politikalarında değişikliğe ve tutumunu sertleştirmesine yol açtı. Almanlara savaş esnasında esir düşmek de travmaların yaşanmasına sebebiyet verdi. Sovyet halklarının yeniden esir olması ve Kremlin'in ilgili politikaları olumsuzlukları arttırdı. Yalta Konferansı'nda SSCB; Alman tarafına geçen, Kızıl Ordu'dan kaçan, esir edilen birliklerin iadesini istedi. SSCB'ye teslim edilenler idam edildi. Bazı askerler ise SSCB'ye döndüklerinde hain olarak damgalanacakları gerekçesiyle Güney Almanya örneğinde görüldüğü üzere kendi yaşamlarına son vermeyi tercih ettiler.

Sonuç

Sonuç olarak, II. Dünya Savaşı'ndan Özbekistan'ın etkilendiği görülmektedir. Diğer taraftan Özbekistan'ın da savaşın seyrini etkilediğini söylemek mümkündür. Özbek halkının Nazi Almanyası'nı yenmek için SSCB'ye yaptığı katkı çok fazladır. II. Dünya Savaşı'nda Özbekistan, halkını Alman tehdidine karşı korumak amacıyla bütün gücünü sarf ederek kendi benliğini, bağımsızlığını ve egemenliğini korudu. SSCB adına Özbekler de dâhil olmak üzere Sovyet halkları savaşa katıldı. Bu durum Sovyet vatanseverliği ve Sosyalizm'e bağlılık şeklinde ifade edildi.

II. Dünya Savaşı, Özbekistan ve Moskova arasında hem yakınlaşmaya hem de uzaklaşmaya neden oldu. Diğer bir ifadeyle Moskova-Taşkent ilişkisi II. Dünya Savaşı'nın dönüştürücülüğünden etkilendi. Müfredatlardaki iki amacın da gösterdiği üzere hem yakınlaşma hem de uzaklaşma yaşandı. Kremlin; insan ve kaynak gücü gibi özellikleri bakımından Özbekistan'ın ne kadar önemli olduğunu uyguladığı siyasetle gösterdi. Kültürel alanda da SSCB, politika değişikliğine gitti. Dinî kurumların tekrar faaliyet göstermesi veya yenilerinin açılması önemliydi. Bunun karşılığında Taşkent'in seferberlik ilan ederek savaşa katılmasıyla, II. Dünya Savaşı mücadelesini Faşizm karşıtlığına temellendirmesiyle ülkesinin yanında olduğunu, SSCB'yi anavatan olarak tanıdığını gösterdi. Kadınlar cephede savaşmak için başvuruda bulunurken Yahudiler de savaşa katıldılar. Gerek cephede savaşarak gerekse cephe gerisinde çeşitli destekler vererek askerî katkı sağlandı. Savaş boyunca üretim hızı arttı, eğitime devam edildi. Özbek kültürü de süreçten hem etkilendi hem de süreci etkilemek için gerek Kremlin gerekse Özbek SSC tarafından kullanıldı.

Yakınlaşma olarak adlandırılabilecek bu gelişme daimî bir nitelikte olmadı. Her iki taraf da belirli bir noktadan sonra farklı hedef ve çıkarları gözettiler. Diğer taraftan savaşı, Özbek-Sovyet ilişkisini ve gerek Özbek tarihini gerekse de SSCB tarihini değiştirecek adımlar da atıldı. Örneğin bazı unsurlar Alman safına geçip Kızıl Ordu'ya karşı savaştı. "Türkistan" adlı bağımsız devletin kurulması, yani "yeni vatana" sahip olma isteği, Berlin ile müttefik olmanın nedenlerindendi. Savaşın bu yeni vatanın kurulmasında kolaylaştırıcı etmen olarak düşünülmesi ise iki yönlüydü. Muhalif Özbekler ve Almanya, Sovyet karşıtlığında işbirliğine gitti. Öte yandan ne Berlin ne de Türkistan Lejyonu hedeflerinde başarılı olabildi. SSCB, II. Dünya Savaşı'ndan galip çıktı. Türkistan kurulamadı. Özbekler de dâhil Orta Asya unsurlarına yönelik politikasını değiştiren SSCB yönetimi altında ise Türk kültürü sınırlı ölçüde yaşatıldı.

Bazı Özbeklerin savaşta Alman safına geçmesi ve Stalin'in SSCB'de Rus kimliğini yani Ruslaştırmayı daha da öne çıkarması gibi örnekler ilişkilerde mesafenin ve güvensizliğin artmasına neden oldu. II. Dünya Savaşı'nda Özbekler vatana sahip çıktılar. Savaş; Sovyetler altındaki farklı unsurları yakınlaştırdı, fakat sonrası için durum değişti. Bu dönemde Moskova'nın uyguladığı "böl ve yönet" politikası Orta Asya ülkelerinin ortak kimlik oluşturarak birliğin sağlanması önünde engel yarattı. Hem SSCB içerisinde hem de Orta Asya cumhuriyetleri arasında birlik-bütünlük politikaları başarıya ulaşamadı. Bu politikanın olumsuz etkisi devam etmektedir; Türk dili konuşan Orta Asya ülkelerinin ortak kimlik bağlamında birlikte hareket etmesi engellenmektedir.

II. Dünya Savaşı hem SSCB hem Sovyet yönetimi altındaki Özbekler hem de Sovyet-Özbek ilişkisi için bir sınav niteliğinde oldu. Özbekler aslında vatan ya da anayurt savunmasında hemfikir olmadığı Türkistan Lejyonu ile

Mezar başında dua eden Türkler

mutakabata vardı. Bir taraf vatan savunmasını hedeflerken diğer taraf da yeni vatanın kurulmasından yanaydı. Sovyet ideolojisine karşı Özbek halkının Türk kimliğini ve İslamî değerlerini korumak amacıyla mücadele eden Cedid ve Basmacı hareketlerine mensup askerlerin büyük bir çoğunluğu Alman safına geçmek ve Moskova'ya karşı Berlin ile savaşmak durumunda kaldı. Lejyon ve Sovyet muhalifi Özbekler, istedikleri desteği Almanya'dan alamadı. Almanya kendi safında savaşan Türkistan Ulusal Komitesi üyelerini ve hedeflerini Ari ırkının küresel çıkarları uğruna kullanmayı planladı. Nitekim Türkistan Ulusal Komitesi'nin önerileriyle Sovyet karşıtı mücadele için oluşturan piyade birliklerinin asıl hedefi Alman askerî kaybını önlemekti. Bu sayede Orta Asya etnik unsurlarından Alman piyade birliklerine fazlasıyla katılım sağlandı.

Beraber yaşamak, tarafların birbirlerinden beklentilerini anlamak açısından II. Dünya Savaşı, SSCB ve Özbekistan için bir sınav niteliğini taşıdı. Almanya'nın devreye girmesi sınavın gidişatını belirledi. İmkân olduğu takdirde muhalif unsurların Kremlin'e karşı gelme hedefinin olduğunu gösterdi. Benzer sınav 1990'larda yaşandı, fakat sonucu farklı oldu. SSCB dağıldı. Sovyetlerin dağılmasından sonra Orta Asya'nın her unsuru kendi devletini kurdu. SSCB'nin yıkılması ve ortaya çıkan tablo da aslında II. Dünya Savaşı'na yönelik farklı yorum yapma imkânı sunmaktadır. II. Dünya Savaşı'nda Özbek askerleri, hem Sovyetler için hem Özbekistan için savaştılar.

Kısacası 1.500.000 Özbek'in savaşa katılmasının ve cephe gerisindeki Özbek halkının da çalışma gayretlerinin katkısıyla savaşın seyri SSCB lehine sonuçlandı ve sonraki iki kutuplu dünya düzeninde SSCB Doğu Bloku'nu temsil eden lider konumuna ulaştı. SSCB'nin ve sonrasında Rusya'nın uluslararası sistemde Batı'yı dengeleyecek güce ulaşmasını başta Özbekistan olmak üzere diğer Türk dili konuşan ülkelerin gayretlerine ve çalışmalarına borçlu olduğu unutulmamalıdır. Buna ilaveten Özbek halkının katkıları savaşın SSCB'nin lehine sonuçlanmasına neden olarak günümüz bağımsız Özbekistan'ında yeni neslin barış ve huzur içinde yaşamasını beraberinde getirdi. Böylece Özbek halkı, Nazi Almanyası'na karşı mücadele etmedeki azminden vazgeçmeyerek, dönemin hem bölgesel hem de uluslararası güvenliğin sağlanmasına büyük katkı sağladı.

Kaynakça

Adams, L. L., "Modernity, Postcolonialism, an Theatrical Form in Uzbekistan", *Slavic Review,* vol. 64, (Summer, 2005), p. 333-354.

Ağır,A., "Özbek Romanında Temsil Edilen Rus/Sovyet Tipler", *Bilig,* No. 34 (2005), s.171-193.

Aksakal, H., "Stalin ve İkinci Dünya Savaşı Bağlamında Milliyetler Politikası", *Karadeniz Araştırmaları,* VI/21, Bahar 2009, s. 23-30.

Akyıldız, Ş., "Chapter 1: 'Learn, learn, learn!' Soviet Style in Uzbekistan: Implementation and Planning", *Social and Cultural Change in Central Asia: Soviet Legacy,*ed. Şevket Akyıldız -Richard Carlson, Oxon, Routledge 2013, p. 13-31.

Aman, A., *Population Migration in Uzbekistan (1989-1998),* Second Edition, Taşkent 1999.

Amınova, R., Ahunova, M., *İstoriya Uzbekskoy SSR - Period Zaverşeniya Stroitelstva Sotsializma i Perehod k Kommunizmu, 1938-1965 gg.* Fan Yayınları, Taşkent 1968.

Carell, Paul, *Barbarossa Harekâtı, 1941-1945 Alman - Sovyet Savaşı*, I-II, çev. Hüsnü Erentürk, Sinan Yayınları, İstanbul 1974.

Çuev, Sergey, *Proklyatıe Soldatı. Predateli na Storone III Reyha,* EKSMO Yayınları, İstanbul 2004.

Dadabaev, T., "Recollections of Emerging Hybrid Ethnic Identities in Soviet Central Asia: the case of Uzbekistan", *Nationalist Papers,* vol. 41, No. 6 (2013), p. 1026-1048.

Dıckens, M, *The Uzbeks,* 1990.

History of the Uzbekistan Jewish Community, http://eajc.org/page277, Son Erişim Tarihi: 14 Ekim 2015.

Kalontarov, D., *A Book Memory of WW II Participants the Bukharian Jews Names Directory,* Beit Nelly Media Publishing House, Rechovot 2015.

Karabulut, F., "İktidar ve Meşrulaştırma Mücadelesinin Odağı Orta Asya: Sovyetlerin Dil ve Eğitim Politikaları", *Bilig,* No. 50 (2009), s. 65-96.

Karagiannis, E., "Political Islam in the Former Soviet Union: Uzbekistan and Azerbaijan Compared", *Dynamics of Asymmetric Conflict*, vol. 3 No. 1, March 2010, p. 46-61.

Karimov, İslam, "Samoe Glavnoe Segodnya - İzvleç Uroki Vtoroy Mirovoy Voynı", 09.05.2015, http://www.trend.az/casia/uzbekistan/ 2393176.html, Son Erişim Tarihi: 24.08.2015

Kayum, Veli, "Gorı Lji İli Upoenie Vlastyu?", 19.01.2012, http://www.caravan.kz/article/40009/print, Son Erişim Tarihi: 24.08.2015

Kohn, H., "Pan-Slavism and World War II", *The American Political Science Review*, vol. 46, No. 3, (September, 1952), p. 699-722.

Lunin, B., *İz İstorii Sovetskogo Uzbekistana*, Nauka Yayınları, Taşkent 1965.

Olcott, M. B. - Zıyayeva, D., "Islam in Uzbekistan: Religious Education and State Ideology", *Carnegie Papers*, Number 91, July 2008.

Öztürkçü, H., "II. Dünya Savaşı'nda Türkistan Lejyonerleri ve Ruzi Nazar", *Akademik Perspektif,* 30 Ekim 2013, http://akademikperspektif.com/2013/10/30/ii-dunya-savasinda-turkistan-lejyonerleri-ve-ruzi-nazar/, Son Erişim Tarihi: 20 Ağustos 2015.

Pakman, B., "II. Dünya Savaşı'nda Türk Lejyonları", *Pakman World,* https://bpakman.wordpress.com/turk-dunyasi/ikinci-dunya-savasinda-turkler/2-dunya-savasinda-turk-lejyonlari/, Son Erişim Tarihi: 20 Ağustos 2015.

Pettıbone, C. D., *The Organization and Order of Battle of Militaries in World War II: Volume V- Book B/ Union of Soviet Socialist Republics*, Trafford, Victoria 2009.

Reese, R. R., "Motivations to Serve: The Soviet Soldier in the Second World War", *The Journal of Slavic Military Studies*, No. 20, p. 263-282.

Rıdgway, M., Kleın, A. J., *The German campaign in Russia: Planning and Operations (1940-1942),* Washington.

Romanko, Oleg, *Sovetskiy Legion Gitlera. Grajdane SSSR v Ryadah Vermahta i SS - Na Storone Tretyego Reiha,* Bıstrov Yayınları, Moskva 2006.

Sadıkova, Bahıt, *İstoriya Turkestanskogo Legiona v Dokumentah*, Kaynar Yayınları, Almatı 2002.

Sadıkova, Bahıt, "Turkestanskiy Legion", http://www.continent.kz/library/turkestan_ legions/Glava_4.htm, Son Erişim Tarihi: 24.08.2015

Sartorı, P., "Towards a History of the Muslims' Soviet Union: A View From Central Asia", *Die Welt Des Muslims,* No. 50, 2010, p. 315-334.

Shtemenko, Sergey M., *İkinci Dünya Savaşında Rus Harekatı (1941-1945),* çev. Güven Korulsan-Yaşar Uçar, Ararat Yayınevi, İstanbul 1971.

Sımpsons, E. S., "Islam in Uzbekistan: Why Freedom of Religion is Fundamental for Peace and Stability in the Region", *Journal of Arabic and Islamic Studies 2,* (1998/99), p. 110-150.

Turkestanskiy Natsionalnıy Komitet (Türkistan Ulusal Komitesi), http://www.whiterussia1.narod.ru/ CITIZII/ TURKESTAN.htm

Voskoboynikov, E., *Uzbekskiy Narod v Godı VOV,* Gosizdat, Taşkent 1947.

Voskoboynikov, E., *Organizatorskaya i İdeologiçeskaya Rabota Kommunistiçeskoy Partii Uzbekistana v Godı VOV, İun 1941 - 1945 gg.,* Taşkent 1966.

Yaman, A., "Sovyet Sonrası Dönemde Orta Asya'da Din ve Siyaset Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli*, No. 48, 2008, s. 55-68.

Ziyaeva, H.,*Vtoraya Mirovaya Voyna i Uzbekistan,* 20.06.2003, http://uzembassy.ru/pr6.htm, Son Erişim Tarihi: 24.08.2015.

NORTH ATLANTIC OCEAN
Greenland Sea
Norwegian Sea
ARCTIC OCEAN
North Sea
Barents Sea
Kara Sea
Baltic Sea
Black Sea
Caspian Sea
Mediterranean Sea
Persian Gulf
Gulf of Oman
Gulf of Bothnia
White Sea
Reykjavik
ICELAND
Greenland (DENMARK)
IRELAND
Dublin
Belfast
UNITED KINGDOM
Edinburgh
Leeds
Birmingham
London
Svalbard (NORWAY)
Jan Mayen (NORWAY)
Faeroe Islands (DENMARK)
NORWAY
Oslo
SWEDEN
Stockholm
FINLAND
Helsinki
Tallinn
ESTONIA
LATVIA
Riga
Murmansk
Arkhangel'sk
St. Petersburg
Vorkuta
Nori'sk
Paris
Brussels
Amsterdam
Luxembourg
Hamburg
Frankfurt
Copenhagen
Bern
GERMANY
Berlin
Munich
Gdańsk
Poznań
Prague
POLAND
Łódź
Warsaw
Kaliningrad
Vilnius
Vienna
Bratislava
Kraków
Zagreb
Budapest
Brest
Minsk
BELARUS
L'viv
Smolensk
Moscow
Yaroslavl'
Belgrade
ROMANIA
Skopje
Sofia
Bucharest
Kiev
UKRAINE
Chisinau
Odesa
Kharkiv
Kirov
Nizhniy Novgorod
Kazan
Perm'
Voronezh
RUSSIA
Yekaterinburg
Ufa
Samara
Saratov
Donets'k
Sevastopol'
Istanbul
Izmir
Rostov
Novorossiysk
Volgograd
Chelyabinsk
Magnitogorsk
Omsk
Novosibirsk
Krasnoyarsk
Ankara
Konya
TURKEY
Adana
Nicosia
Groznyy
Tbilisi
Gaziantep
Aleppo
Yerevan
Aqtöbe (Aktobe)
Astana
Barnaul
Qaraghandy (Karaganda)
Semey (Semipalatinsk)
KAZAKHSTAN
Beirut
SYRIA
Damascus
Tel Aviv-Yafo
Amman
Baku
Mosul
Tabriz
Arbil
Kirkuk
Baghdad
IRAQ
Kermānshāh
Qom
Tehran
UZBEKISTAN
TURKMENISTAN
Ashgabat
Taraz
Almaty
Tashkent
Bishkek
KYRGYZSTAN
Andijon
Samarqand
Ürümqi
Dushanbe
TAJIKISTAN
Kashi
Mashhad
Esfahān
Al Başrah
Ābādān
IRAN
Kuwait
Medina
SAUDI ARABIA
Mecca
Riyadh
Shīrāz
Kermān
Herāt
Kabul
AFGHANISTAN
Kandahār
Islamabad
Manama
BAHRAIN
QATAR
Doha
Bandar 'Abbās
Quetta
Lahore
PAKISTAN
Abu Dhabi
INDIA
New Delhi
NEPAL
Lhasa
Sanaa
Muscat
0
250
0
250

II. DÜNYA SAVAŞI VE TÜRKMENİSTAN

Prof. Dr. Mehmet Seyfettin EROL*
Dr. Ceren GÜRSELER**
Kanat Ydyrys***

Giriş

I. ve II. Göktepe savaşları sonrası (XIX. yüzyılın son çeyreğinde) Çarlık Rusyası'nın işgaline uğrayan Türkmen halkı, XX. yüzyılda da birtakım badireler atlattı. I. Dünya Savaşı ve Bolşevik Devrimi'nde yaşanan istikrarsızlıklarla savaşların bir parçası olan Türkmenistan, aslında kendisinin bir savaşı olmayan ikinci paylaşım savaşına da sürüklendi ve ağır maliyetlerinden etkilendi. Doğu'nun şanlı milletlerinden biri olarak Türkmenler, askerlik görevine duydukları sadakatleriyle tanınmaktadırlar. Bu sebepten yüzyıllar boyunca dünyanın pek çok ülkesi Türkmenleri askere almayı tercih etti. Bunun dışında Türkmenistan'ın Çarlık Rusyası tarafından işgalinden sonra yerli halktan oluşan düzensiz askerî birlikler kuruldu ve Türkmenler burada da hizmet ettiler. I. Dünya Savaşı başladığında Türkmenlerden oluşan "Teke Süvari Alayı" cepheye gönderildi. Savaş boyunca Türkmen süvarileri Alman ve Avusturya-Macaristan kuvvetlerine karşı mücadele ettiler. Türkmen halkı, her ne kadar I. Dünya Savaşı'nda savaştığı taraflarla II. Dünya Savaşı'nda da karşı karşıya gelmiş olsa da I. Dünya Savaşı'ndan farklı bir biçimde cereyan eden olayların çoğunda (Türkistan lejyonları gibi) faal rol oynadı.

1 Eylül 1939 tarihinde Almanya'nın Polonya'ya saldırmasıyla resmen başlayan ve 8 Mayıs 1945 gece yarısı sona eren II. Dünya Savaşı, başta Avrupa olmak üzere tüm dünyayı derinden etkiledi. 50.000.000'u aşkın insan, hayatını kaybetti. Sovyetlerin kaybı ile ilgili net bir rakam olmamakla birlikte, bu sayının yaklaşık 20.000.000 civarında olduğu ifade edilmektedir.[1] Özellikle, savaşın yarattığı ekonomik

Türkmenistan

buhran uzun süre olumsuz etkisini geniş coğrafyalarda sürdürdü. Türkmenistan için II. Dünya Savaşı 22 Haziran 1941 tarihinde Almanların Sovyet Rusya sınırlarına girmesiyle başladı. Türkmenistan, Nazi Almanyası'nın işgaline uğramadı, fakat bu dönemde Sovyetler Birliği'ne bağlı olduğu için cephede yerini aldı. İç ve dış politikası tamamen Moskova'nın direktifleriyle belirlenen Türkmenistan'ın II. Dünya Savaşı'na katılma kararını Kremlin aldı.

Türkmenistan, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'nin II. Dünya Savaşı'nda önemli yükünü taşıyan devletlerden biri oldu. Dönemin Türkmenistan'ının koşulları düşünüldüğünde yapılan katkının ne kadar önemli olduğu, çalışmanın ilerleyen sayfalarında görülecektir. Örneğin, savaş başlamadan önce Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Sovyetler'in en az nüfuslu devletlerinden birisiydi; rakamın 1.000.000'a dahi yaklaşmadığı ifade edilmektedir. 1920'ler ve 1930'larda zor dönemden geçen Türkmenistan sonrasında sosyo-kültürel, ekonomik ve kültürel gelişmede büyük adımlar attı. II. Dünya Savaşı'na gelindiğinde ise Türkmenistan'ın ve diğer Sovyet

* Gazi Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi ve GAZİSAM Müdürü
** Uluslararası Strateji ve Güvenlik Araştırmaları Merkezi (USGAM) Analisti
*** Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi
1 *Sovyet Ordusu: Sovyet Savaş Tarihi, Askerlik Bilimi, Doktrini, Sanatı, Stratejisi*, der. S. S. Lototski, P. L. Altgovzen, L. N. Vnoçenko, çev. Nahit Tören, Sorun Yayınları, İstanbul 1978, s. 353.

Kursk Meydan Muharebesi

devletlerinin bütün kuvvet ve imkânlarını Faşizm'i mağlup etmek amacıyla seferber ettikleri görülmektedir. Aktif olarak cephede katılım gösterildi, Sovyetler Birliği'nin cephelerinde yer alındı. Çeşitli alanlarda destek sağlanarak cephe gerisinde de faal bir tutum sergilendi.

Savaşın başlangıcında SSCB içindeki diğer uluslardan oluşan birlikleri cepheye sevk eden Sovyet yönetimi, Kursk Zaferi (1943) sonrası büyük bir tavır değişikliği içine girdi. Bu kapsamda, Rus kökenli olmayanların yapacakları hizmetler hakkında çok gizli bir çalışma çerçevesinde yayımlanan "Sovyet Silahlı Kuvvetleri'nde İstihdam İlkeleri" başlıklı kararname, özellikle Orta Asyalı askerleri çok yakından ilgilendirmekteydi. Sovyet uluslarının savaşta aynı kapasitede olmadığı gerekçesinden hareketle ele alınan çalışmada "Orta Asyalılar güvenilir olmadıklarını kanıtladıkları gibi askerî konularda da yararlı olmadıklarını gösterdiler" deniliyordu.[2]

Görüldüğü üzere II. Dünya Savaşı'nın Türkmenistan'a olan etkisi birden fazla konunun ele alınmasını gerekli kılmaktadır. İnceleme alanının kapsamlı olması konunun bileşenlerinin önemli olmasıyla yakından ilintilidir. II. Dünya Savaşı'nın yanı sıra SSCB'nin hem genel savaş politikası hem de Orta Asya[3] politikalarının ele alınması da gereklidir. Orta Asya hakkında Sovyet politikaları da dâhil olmak üzere genel bir tablonun çizilmesi Türkmenistan özelinde konunun değerlendirilebilmesini sağlayacaktır. Böylelikle, savaş sırasında cumhuriyetin politikaları ve SSCB ile olan ilişkileri de ele alınacaktır.

II. Dünya Savaşı ve SSCB

II. Dünya Savaşı ve SSCB denildiğinde akla hemen Barbarossa Harekâtı,[4] yani Almanya'nın Sovyetleri işgali için başlattığı harekât gelmektedir. Bazı Rus tarihçiler, Almanya'nın Sovyet Rusya'ya saldırmasında çeşitli nedenleri öne sürmektedir. Rusya'nın geniş coğrafyası, petrol yataklarına sahip olması, Almanlara karşı İngiltere ile yapmış olabileceği gizli ittifak antlaşması, Mihver'e katılmak istemeyişi, Sovyet Rusya'nın "Panslavist" ve "Sosyalist Devrim" politikası, bunları Balkanlar'da yayma çabası, Komünizm

2 S. Enders Wimbush, "Sovyet Silahlı Kuvvetlerinde Uluslar", *Stratejik Açıdan Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar,* der. S. Enders Wimbush, çev. Uluğ Tekin Kurat, Yeni Forum Yayınları, Ankara 1988, s. 334.

3 Sovyet terminolojisine göre Orta Asya; Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan ve Türkmenistan'ı kapsamaktadır.

4 Daha detaylı bilgi için bkz. Paul Carell, *Barbarossa Harekâtı, 1941-1945 Alman Sovyet Savaşı*, I-II, çev. Hüsnü Erentürk, Sinan Yayınları, İstanbul 1974. Ayrıca bkz. Sergei M. Shtemenko, *İkinci Dünya Savaşında Rus Harekatı (1941-1945)*, çev. Güven Korulsan-Yaşar Uçar, Ararat Yayınevi, İstanbul 1971.

karşıtı olan Berlin'in Sovyet Rusya'nın karşısında yer almasına neden olarak gösterilmektedir.[5] Alman birlikleri, 22 Haziran'da üç koldan girdiği SSCB topraklarında hızla ilerledi, Kızıl Ordu ise gereken mukavemeti gösteremedi. Alman birliklerinin Rus mevzileri ile stratejik mevkilerini bir bir ele geçirmeleri sonucunda 7 Ağustos 1941'de İosif Stalin Kızıl Ordu'nun komutanlığını eline aldı.

Türkmenistan özelinde olduğu gibi II. Dünya Savaşı SSCB üzerinde önemli izler bıraktı. Bu bağlamda savaşa katılım ve uygulanan siyasetin değişimi gibi konuların altı çizilmektedir. Örneğin, Sovyet vatandaşlarının savaşa katılımının altında Sosyalist fikirlere bağlılık, SSCB'nin ve yerel bölgelerin vatan olarak algılanması gibi çeşitli nedenler yatmaktadır.

Konumuz ile ilintili olarak SSCB'nin bu süre zarfında uyguladığı iç politika önemlidir. Bu noktada en dikkat çekici hususlardan biri "Sovyet İnsanı" (Homo Sovieticus) yaratılması siyaseti ve hedefidir. Örneğin Stalin döneminde "Sovyet İnsanı"nı yaratma projesi olduğu ifade edilebilmektedir.[6] Kimi kaynaklarda II. Dünya Savaşı'nda SSCB'nin Panslavist politika izlediğine dikkat çekilmektedir. II. Dünya Savaşı arifesi bu tip politikaların kısa süreli uygulandığı bir evre olarak değerlendirilmektedir.[7] Böylece, SSCB'nin Panslavist siyaseti ve "Sovyet İnsanı" gibi hedefleri Türkmenistan'ın II. Dünya Savaşı boyunca tavrını ve hatta sonrasını da etkilemiştir.

Orta Asya'ya İlişkin SSCB'nin Genel Politikası

Orta Asya, SSCB için önemli bir bölgeydi. Bölgeye yönelik Sovyet politikalarında dil, kültür ve aynı zamanda milliyetler siyaseti ön plandaydı. Orta Asya halkının farklı özellikleri, tarihi, kültürü, coğrafî konumu ve sahip olduğu kaynakları SSCB için önemli unsurlar olup[8] izlenen politikaları da etkiliyordu. Keza adı geçen dönemde etnik ve dil özellikleri ve bununla ilgili politikalar çok mühimdi.[9] Örneğin, yapılan idarî düzenlemeler kapsamında Orta Asya bölgesi farklı etnik gruplara göre cumhuriyet ve özerk bölge olarak yeniden idarî bir yapılandırmaya maruz kaldı.[10]

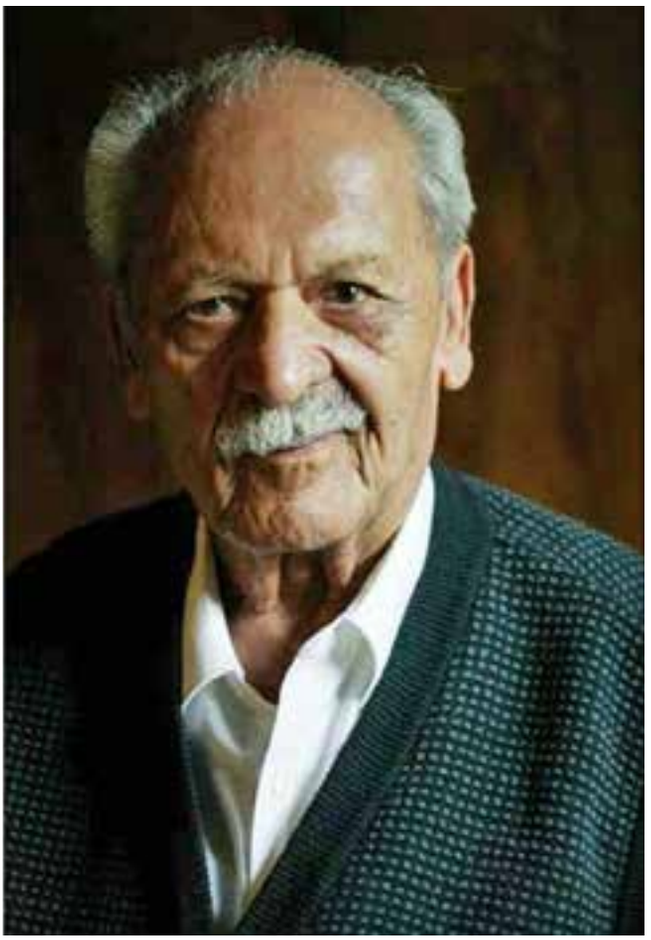
Orta Asya'ya yönelik Sovyet siyasetinde şu unsurların altı çizilmektedir: Merkezden ekonomik ve sosyal kontrolü sağlamak, kültürel alana çeşitli müdahalelerde bulunmak, "sömürge" yöntemine benzer yaklaşımlar kullanmak.[11] Sovyetlerin Orta Asya'da gerçekleştirmek istediği hedefler, uygulamak istediği politikalar, savaş ile de bağlantılıdır. Sanayileşme, yerelleştirme, Sovyet insanının yaratılması bu bağlamda örnek olarak verilebilir.[12]

SSCB'nin II. Dünya Savaşı kapsamındaki politikaları veya II. Dünya Savaşı'nın Türkmenistan'a etkileri bahse konu bölgenin özelliklerine değinildiğinde daha da iyi anlaşılmaktadır. Orta Asya toplumunun sosyo-ekonomik, siyasî ve ekonomik statüleri/durumları aslında incelenmekte olan konunun hem öznesi hem de nesnesidir. Orta Asya cumhuriyetleri SSCB tarafından inşa edildi, yapılandırıldı. Örneğin, Bolşevik Devrimi'nden sonra, 1920'li ve 1930'lu yıllarda, yerelleşme gibi dil politikaları adı geçen bölgede uygulandı. Vurgulanması gereken konu, yerel dillere nazaran "Kiril Alfabesi ile farklı edebî dillerin geliştirilmesidir."[13] Kullanılan dillerin yerine farklı unsurlar getirildi. Çağatayca'nın yerine Rusça, Arap Alfabesi'nin yerine Kiril Alfabesi kullanıldı. Ayrıca, Orta Asya Türkleri ile Osmanlı Türkleri arasındaki ilişkinin kesilmesi temel alınarak Türk boylarının sahip olduğu küçük

1941'de Minsk'te Almanlar Sovyet vatandaşlarını esir aldı

5 A. Orlav, B. Georgiev, *İstoriya Rossii,* MGU Yayınları, Moskva 2001, s. 400.
6 Hasan Aksakal, "Stalin ve İkinci Dünya Savaşı Bağlamında Milliyetler Politikası", *Karadeniz Araştırmaları*, VI/21, Bahar 2009, s. 23.
7 Ferhat Karabulut, "İktidar ve Meşrulaştırma Mücadelesinin Odağı Orta Asya: Sovyetlerin Dil ve Eğitim Politikaları", *Bilig*, No. 50 (2009), s. 91, dipnot 12.
8 G. E. Wheeler, "Soviet Policy in Central Asia", *International Affairs* (Royal Institute of International Affairs, 1944-), vol. 31, No. 3, (July 1955), p. 317.
9 Timur Dadabaev, "Recollections of Emerging Hybrid Ethnic Identities in Soviet Central Asia: the case of Uzbekistan", *Nationalist Papers*, vol. 41, No. 6, 2013, p. 1026.
10 Ali Yaman, "Sovyet Sonrası Dönemde Orta Asya'da Din ve Siyaset Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli*, No. 48 (2008), s. 61.
11 G. E. Wheeler, *a.g.e.,* s. 319.
12 Alex Calvo, "Chapter 7: The Second World War in Central Asia: Events, Identity and Memory", *Social And Cultural Change in Central Asia: The Soviet Legacy*, ed. Şevket Akyıldız - Richard Carlson, Routledge, New York, 2014, p. 99.
13 Ali Yaman, a.*g.e.,* s. 61.

Baymirza Hayit

farklılıklardan yeni ulusların yaratılması hedeflendi.[14] Bu konuda değinilmesi gereken bir etken de toplumun okuma-yazma bilmemesi, eğitim seviyesinin düşük olmasıdır.[15] 1921'de Türkmenistan bölgesi, 1924'de ise Türkmenistan Cumhuriyeti kuruldu. Ekonomi, kültür, toprak ve dil bu oluşumlarda Stalin'in kriterleri olarak değerlendirildi.[16]

Sovyet kimliği yaratılmak istendi, toplumun ve yaşamın her alanında bu amaçlandı.[17] Bu durum bölgenin kendine has özellikleriyle bağlantılıydı ve Rusça, az sayıda insan tarafından konuşuluyordu. Dinî ve yerel bağlar, Sovyet kimliğinin yaratılmasının önündeki en büyük engellerden biriydi.[18]

14 Selahattin Ateş - Aysıl Ateş, "Geçmişten Günümüze Orta Asya Klan Politikası, Elit Klanlar, Rejim Değişimi ve Klan Dengesi", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XV/1, s.123.

15 William Fierman, "Identity, Symbolsim, and the Politics of Language in Central Asia", *Europe-Asia Studies*, vol. 61, No. 7, September 2009, p. 1216.

16 Canan Alpaslan, *State, Society and Culture in Turkmenistan: The Policies of Propognda under the Rule of Turkmenbashi*, Master Thesis, International Relations Department, Middle East Technical University, April 2010, p. 18

17 Timur Dadabaev, "Recollections of Emerging Hybrid Ethnic Identities in Soviet Central Asia: the case of Uzbekistan", *Nationalist Papers*, vol. 41, No. 6, 2013, p. 1027.

18 Timur Dadabaev, "Recollections of Emerging Hybrid Ethnic Identities in Soviet Central Asia: the case of Uzbekistan", p. 1027.

II. Dünya Savaşı'nda Türkmenistan ve Orta Asya

Günümüz Orta Asyası'nın siyasî ve toplumsal özellikleri, II. Dünya Savaşı'nın bölge için hâlâ öneme sahip olduğunu göstermektedir. Savaş gibi yıkıcı ve önemli bir olgunun yanında Sovyetlerin izlediği politikalar, Türkmenistan Cumhuriyeti'nin politikaları bu önemin ve hâliyle etkinin nedenleridir. Diğer taraftan II. Dünya Savaşı, SSCB'nin Avrupa kısımlarında geçen bir savaştı. Fakat insanî, maddî ve manevî yönden ülke geneline hayli etki yaptı. Eğitime ara verilmesi, sanayi kollarının değişmesi ve bazı alanların gelişmesinin yanında ev halkının çalışmaya başlaması da bu bağlamda örnek olarak verilebilir.

Yukarıda da bahsedildiği üzere Moskova bir yandan savaşı bir yandan da ülke yönetimini elinde tutarak, Türk dili konuşan Orta Asya devletlerinin savaşa aktif katılımını sağlamaya çalıştı. Stalin, savaştaki kötü gidişatı halkın gücü ile düzeltebileceğine inandığı için Orta Asya halklarına yönelik siyasette değişikliğe gitti. Başta Türkmenistan olmak üzere, diğer Orta Asya halklarının ihtiyaç duyduğu dinî ve millî geleneklerin, göreneklerin uygulanmasına ve bu tip faaliyetlerin düzenlenmesine izin verdi. Diğer bir deyişle Stalin tüm Sovyetler Birliği halklarının desteğini almak için dinî, millî, siyasî politikalarında eskiye nazaran büyük değişiklerde bulundu. II. Dünya Savaşı'na da 1812 yılında Napolyon liderliğindeki Fransa'ya karşı yürütülen mücadeleye ithafen "Büyük Vatanseverlik Savaşı" adını verdi.

Bu tutum değişikliği savaşın Sovyetler Birliği (Rusya) lehine dönmesinde etkili oldu. Stalin de kendi adıyla anılan stratejiyi hayata geçirerek birçok avantaj elde etti. Türkmenistan da dâhil dönemin Sovyet cumhuriyetleri halkları Stalin'i "Büyük Önder" olarak kabul etti ve bağlılık gösterdi. Böylece Stalin Panslavist ve Sovyetler Birliği bünyesindeki diğer etnik grupların ulusal kimlik anlayışını güçlendiren politikayı tekrar canlandırdı.[19] Antifaşist kampın liderliğini de üstlenen Stalin, SSCB ülkelerinin tamamını Nazi Almanyası'na karşı savaşmaları için harekete geçirdi.[20]

Alman birlikleri 22 Haziran'da üç koldan Sovyetler Birliği'ne saldırdıkları zaman, Orta Asya halklarında büyük

19 Stalin 10 Ağustos 1941'de Moskova'da Panslavist komite bile kurdurdu. Bkz. M. Kovalkova, "Stalinizm i Panslavizm", 24.07.2005, http://ari.ru/ari/2005/07/24/stalinizm-i-panslavizm, Son Erişim Tarihi: 14.09.2015.

20 Has Kohn, "Pan-Slavizm and World War II", *American Political Science Review*, vol. 46, No.3, September 1952, p. 700-701.

bir tehdidin yaklaştığı algısı güçlendi. 23 Haziran 1941 tarihinde Orta Asya'nın Almatı, Taşkent, Semerkant, Buhara, Fergana, Aşkabad, Namangan gibi büyük şehirlerinde, merkezî (Moskova) politbüro üyeleri ile yerel Komünist Parti üyeleri arasında ikili görüşmeler yapıldı. Bunun sonucunda savaşın ilk haftasında Orta Asya halklarından binlerce kişi savaşa gönderildi. Baymirza Hayit'a göre, II. Dünya Savaşı'na sadece Orta Asya'dan 2.000.000 kişi katıldı. Buna karşın bazı tarihçiler Rusya'nın güç kullanarak Orta Asya devletlerini savaşmaya zorladığını ve bunun sonucunda bölgeden 5.000.000 kişinin zorla savaşmaya gönderildiğini iddia etmektedir.[21]

Öte yandan savaşın kendisi de Türkmenistan'da bazı gelişmelerin yaşanmasına neden oldu. Ulusal kimlik gelişti, Rusçanın öğrenilmesiyle Sovyet insanı fikri pekiştirildi. SSCB temelinde düşünülecekse savaşın Türkmenistan özelinde, Orta Asya genelinde etkilerinden biri cephede bulunan Orta Asya askerleri sayesinde Rusçanın yayılması oldu. Orta Asya'dan Kızıl Ordu'ya katılan askerlerin Rusçalarını geliştirmeleri gibi unsurlarla II. Dünya Savaşı'nın bölgede Rus kültürünün yayılmasında önemli olduğu kimi kaynaklarca belirtilmektedir.[22] Bu noktada Orta Asya'dan cephelere katılımın yüksek düzeyde seyrettiği görülmektedir.

Bölge aslında savaştan ve Sovyet politikalarından hem etkilendi hem de Sovyet cephesini ve ilgili politikalarını etkiledi. Rus dilinin ve kültürünün yayılması, cephede diğer Sovyet unsurları ile etkileşimin olmasının yanında büyük çaplı değişimler de yaşandı. Örneğin, cepheye gidenlerin büyük çoğunluğu silah eğitimine sahip değildi. Bu açığı kapatmak için SSCB Askerî Komitesi dersler verdi. Yeni mezunlar özel açılan kısa süreli askerî okullarda eğitim aldı ve başarılı olanlar cepheye gönderildi. Silah sanatını kavrayamayıp başarılı olamayanlar ise fabrikalarda çalıştırıldı.[23] II. Dünya Savaşı'nın bir diğer etkisi de savaş-işgal tehdidi nedeniyle SSCB'nin diğer bölgelerinden çok sayıda insanın bölgeye gelmesi ve yerleşmesiydi. Nüfus arttı; farklı kültürler arasında etkileşim sağlandı.

Büyük çaplı etkinin bir diğer nedeni de ağır sanayinin bölgeye taşınması oldu. Stalin, "Büyük Vatanseverlik Savaşı" stratejisi çerçevesinde Alman taarruzunun kesilmediği 1941 ve 1942 yıllarında düşman nüfuzu altına girebilecek bölgelerdeki sanayi kuruluşlarını daha doğuya, yani Batı Türkistan'a (Türk dili konuşan Orta Asya ülkelerine) taşıttı. Böylece Stalin, Sovyetler Birliği'nin batısını Almanlar'a karşı mücadele veren savaş cephesi olarak organize ederken, Orta Asya'nın da dâhil olduğu doğu bölgesini cephede savaşanlara destek ve yardım sağlayacak şekilde yapılandırdı. Alman işgali tehdidinden ötürü sanayinin Orta Asya'ya taşınmasıyla bölge stratejik öneme haiz olarak değerlendirildi. Maden gibi doğal kaynaklara ihtiyaç duyulması durumunda bölgenin destek olabileceği düşüncesi hâkimdi.[24]

Yukarıda da belirtildiği üzere Orta Asya'dan gelen destek kapsamlıydı. Orta Asya halkları, Almanya'ya karşı cepheye savaşmaya giden yakınlarına yardım için seferber oldular. Para, mücevher ve diğer kıymetli eşyalar toplanarak Sovyetler Birliği Askerî Komitesi'ne teslim edildi. Bölgede üretimde de artış oldu. Çalışma süresi 12 saate yükseltildi, haftalık izinler kullanılmadı. Böylelikle savaş süresince Orta Asya devletlerinde üretim sürekli arttı.

Öte yandan Orta Asya halkının geleceğini şekillendiren etkiler de görüldü. Cephede bulunmanın savaş sonrasında siyasî, idarî, ekonomik gibi çeşitli kazanımlar getireceği fikri oluştu. Hatta, SSCB'den ayrılıp bağımsızlığın kurulabileceğine dair beklentiler de meydana geldi. Bu beklenti Türkmenlerin/Türkmenistan'ın savaş boyunca ve sonrasındaki politikalarını anlamada önemlidir.

Yukarıda vurgulandığı gibi, Sovyetler Birliği yöneticileri savaşın ilk aylarında askerî kuvvetlerin niteliğine değil, niceliğine önem vererek askerî anlamda pek eğitimli olmayan vatandaşları cepheye gönderdi. Doğal olarak böyle bir durum savaşın başladığı ilk aylarda Sovyetler Birliği'nin büyük kayıplar vermesine ve askerlerin esir düşmesine yol açtı.[25] Bu noktada Türkmenler gibi Orta Asya halklarıyla Almanlar arasında etkileşimin mevcudiyetinden bahsedilebilir. Böylelikle II. Dünya Savaşı döneminde SSCB-Or-

21 Cebbar Ertürk, *Anayurtta Unutulan Türklük*, Zafer Yayınları, Kayseri 1956, s. 142.

22 Alex Calvo, "Chapter 7: The Second World War in Central Asia: Events, Identity and Memory", *Social And Cultural Change in Central Asia: The Soviet Legacy*, p. 105.

23 Hüseyin İkram Han, *Bir Türkistanlı'nın İkinci Dünya Savaşı Hatıraları*, Bedir Yayınları, İstanbul 1999, s. 57-58.

24 Alex Calvo, "Chapter 7: The Second World War in Central Asia: Events, Identity and Memory", *Social And Cultural Change in Central Asia: The Soviet Legacy*, p.101.

25 Örneğin, savaşın ilk aylarında 3.800.000 Sovyet askeri neredeyse hiç savaşmadan Almanya'ya ya da onun müttefiklerine teslim oldu. Nadir Devlet, "Stalinizme Karşı Almanya'da Oluşturulan Lejyonlar", *Stalin ve Türk Dünyası*, der. Emine G. Naskali-Liaisan Şahin, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007, s. 100.

ta Asya ilişkileri veya II. Dünya Savaşı'nın Türkmenistan'a etkileri değerlendirilirken Almanya'nın adı geçen topluluğa dair tutumu ve karşılığında oluşan ilişki önem teşkil etmektedir.[26]

Nazi Almanyası yöneticileri, esirlerin çoğunluğunu Polonya ve Ukrayna'daki askerî kamplara göndererek onları Almanların safında savaşmaya zorladı, karşı çıkanları ise ağır şekilde cezalandırdı. Orta Asya'dan savaşa katılanlar da bahse konu kampta bulunmaktaydı. Kimi askerler Almanya tarafına geçti, kimileri ise zorla Almanlar için savaştırıldı. Naziler bunların bazılarının kendi isteğiyle Alman safına geçmesini, bazılarının ise devşirilerek Sovyetler Birliği'ne karşı savaşa gitmelerini sağladı.[27]Almanlar, bölgenin çeşitli özelliklerine vurgu yaparak Orta Asyalıların kendi taraflarına geçmeleri için Haziran 1941'de bir çağrıda bulundu.[28] Bu çağrı kimi kesimler tarafından kabul edildi ve on binlerce kişi Almanya için savaşmaya başladı.[29] Bu taraf değiştirmenin farklı nedenleri vardı. En önemlisi ise Almanya'nın savaştan galip çıkması durumunda Orta Asya'nın bağımsızlığını kazanacağı ümidiydi.[30] Sovyet ordusundan Alman tarafına geçenler için "Büyük Türkistan" projesinin destekleneceği vaadinde bulunuldu. Bu proje, Almanya'nın koruması altında gerçekleşecek ve Başkurdistan, İdil Bölgesi ve Azerbaycan'ı dâhil edecekti.[31]

Bu bağlamda Türkistan Lejyonerleri konusu ön plana çıkıyordu. Sovyetlerin dağılacağını düşünen Sovyet Orta Asya askerleri Almanya tarafına geçti ve Naziler için savaştı. Aynı zamanda SSCB'nin milletler politikası gibi

Alman ordusunda yer alan Türklerden biri

bölgeye dair izlediği siyaset ve takındığı tutum da taraf değiştirilmesinde etkili oldu. 1942'de Almanya, Türk lejyonlarının kurulması kararını aldı[32] ve Türkistan Lejyonu aynı yıl hayata geçirildi. Türkistan Lejyonu; Özbek, Kazak, Kırgız, Türkmen, Tacik ve Karakalpak unsurlarından oluşmakta idi. Bu lejyonun komutanlığına Çin lideri Çan Kay Şek'in askerî danışmanı olan Binbaşı Mayer-Mader getirildi.[33] Lejyon, 2 Mayıs 1942 tarihinde Bryansk ormanlarındaki çatışmalar[34] örneğinde görüldüğü üzere Kızıl Ordu'ya karşı savaştı. Bu birlikteki askerlerin çoğu İtalya ve Fransa cephelerinde görevlendirildi. Örneğin 1945'te Lejyon, Doğu Cephesi'nden çekildiğinde İtalya'ya gönderildi. 1944 yılı sonunda bahse konu birlikte

26 Aslında, Almanya'nın Türk-Tatar ve Kafkasyalı haklara ve özellikle de mültecilere, sığınmacılara yönelik ilgisi I. Dünya Savaşı yıllarına kadar uzanmaktadır. Almanya, savaş hâlinde olduğu İngiltere ve Rusya'ya karşı bu iki ülkenin baskısı altındaki milletlerle işbirliği yaparak bu ülkelere darbe yapmayı planlamaktaydı. Bkz. Patrik von zur Mühlen, *İkinci Dünya Harbi'nde Sovyet Doğu Halkları: Gamalıhaç ile Kızılyıldız Arasında*, Şema Yayınevi, İstanbul 2006, s. 38.

27 Sergey Çuev, *Proklyatıe Soldatı. Predateli na Storone III Reyha (Kahrolası Askerler. Üçüncü Reich Safındaki Hainler)*, EKSMO Yayınları, Moskva 2004, s. 224-226. Bu konuda detaylı bir çalışma için bkz. A. Ahat Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınları, İstanbul 2003.

28 Emmanuel Karagiannis, "Political Islam in the Former Soviet Union: Uzbekistan and Azerbaijan Compared", *Dynamics of Asymmetric Conflict*, vol. 3 No. 1, March 2010, p. 49.

29 Emmanuel Karagiannis, "Political Islam in the Former Soviet Union: Uzbekistan and Azerbaijan Compared", p. 49.

30 Emmanuel Karagiannis, "Political Islam in the Former Soviet Union: Uzbekistan and Azerbaijan Compared", p. 49.

31 Eisenstein, "What did Hitler Want from Central Asia?", *Neweurasia*, https://www.neweurasia.net/culture-and-history/what-did-hitler-want-from-central-asia/, 12 Ağustos 2013. Son Erişim Tarihi: 22 Ekim 2015. "Alman üniforması içindeki Sovyet ulusları" için ayrıca bkz. Alexandr R. Alexiev, "Saldırıya Uğrayan Sovyet Ulusları: İkinci Dünya Savaşı'nın Getirdiği Tecrübe", *Stratejik Açıdan Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar,* der. S. Enders Wimbush, çev. Yuluğ Tekin Kurat, Yeni Forum Yayınları, Ankara 1988, s. 113-131.

32 Bu kararın alınmasında Türkiye'nin rolü ile ilgili olarak bkz. N. Devlet, *a.g.e.*, s. 104-107.

33 N. Devlet, *a.g.e.*, s. 110.

34 Çağatay Koçar, "İkinci Dünya Harbi'nin En Trajik Hikayesi: İki Ateş Arasında Türkistan Lejyonu", http://www.turkalemiyiz.com/asil/turkistan.asp?id=364, Son Erişim Tarihi: 02 Ağustos 2015.

bulunan askerlerin sayısı 181.402 idi.[35] 1942'de altı tabur, 1943'te beş, 1943'te ise üç tabur kuruldu.[36] 1944 sonuna kadar Türkistan Lejyonu'ndan 65.000 asker öldü.[37]

Bu lejyonların dışında, 1944 yılı başı itibarıyla SS'nin askerî kanadını teşkil eden Waffen-SS'te Alman ordusunun uygulamasını taklitle Sovyet gönüllülerden oluşan birlikler kurulmaya başlandı. Bunlardan biri de SS-Doğu Türk Silahlı Birliği (Osttürkischer Waffenverband der SS) idi. Bu birliklerdeki Türklerin sayısı ise 30.000 civarındaydı. Bunların içerisinde 2.000'er kişiden oluşan Kırgız ve Özbekler ile birlikte toplamda 12.000 Türkistanlı asker yer almaktaydı.[38]

SSCB bu tablo karşısında karşı siyaset oluşturdu. Savaşa yönelik taktiklere başvurdu. Alman tarafına geçmeleri sebebiyle Orta Asya'dan askerî birliklerin oluşturulması siyasetinden vazgeçildi.[39] Karşıt tutum II. Dünya Savaşı sonrasında da devam etti. Yalta Konferansı'nda SSCB, Alman tarafına geçen Kızıl Ordu'dan kaçan, esir edilen birliklerin iadesini istedi. SSCB, bu birliklerden esir aldığı askerleri çoğunlukla infaz etti. Bir kısmı ise hain olarak suçlanacakları gerekçesiyle hayatlarına kendileri son verdi.

Stalingrad Zaferi ve Orta Asya'ya Etkisi

1942 yılı ile birlikte cephedeki kazanımlarda Mihver ve Müttefik güçler arasında denge sağlandı. SSCB-Alman savaşında da benzer bir durum gerçekleşti ve sonrasında savaşın seyri değişti. Sovyetlerin direnişi ve savunması, Alman ordularına karşı koyma becerileri arttı. 1942 sonlarında Stalingrad'daki mücadele bu bağlamda kilit öneme sahipti. Geri çekilen Sovyet ordusunun toplandığı Stalingrad'a Alman birlikleri 22 Ağustos 1942'de saldırdı. Sovyet savunması sayesinde Alman birlikleri üç ay kadar Stalingrad önlerinde kaldılar ve nihayetinde Almanya yenilgiye uğradı. Alman askerlerinin büyük bölümü, 24 generalle birlikte Stalingrad'da esir alındı. Böylelikle "Stalingrad Zaferi" hem Mihver hem de Müttefik devletleri için II. Dünya Savaşı'nın dönüm noktalarından birini teşkil etti. Alman tehdidinin büyük bölümünü üzerinden atan Sovyetler, yapılan yardımlar ve geniş insan kaynağı ile daha dirençli ve daha güçlü bir konuma geldi; savunmadan taarruza yöneldi. Almanlar'ın Stalingrad'da uğradığı hezimet Orta Asya'ya yönelik harekâtı da olumsuz etkiledi.

Stalin'in bu direniş ve elde ettiği başarıda dil, din, milliyet gibi iç politikaları ile Amerikan yardımı gibi dış politika kararlarının yanı sıra Orta Asya Türk cumhuriyetlerinin geniş coğrafyasından sağladığı büyük insan kaynağı da etkili oldu.[40] Orta Asya'nın ayırt edici dil, din gibi özelliklerine vurgu yapılan siyasete de önem verildi. II. Dünya Savaşı döneminde Moskova-Türkmenistan ilişkilerinde din de öne çıkan konulardan biriydi. Rus kimliği ve Orta Asya kimliği arasındaki denklemde uzun zamandır süregelen etnik-dil-din kimlik politikaları kullanılmaktaydı. Yaman'a göre eskiden uygulanmakta olan politikalarda değişiklik yapıldı ve yumuşamaya gidildi.[41] Örneğin az sayıda olsa da cami ve kiliseler açıldı. Rus olmayan dil ve kültürlerin tanınması sağlandı.[42]

Bu çerçevede Sovyet yönetiminin Orta Asya halkı ile ilişkilerinde Orta Asya ve Kazakistan Müftülüğü'nün kurulması önemliydi.[43] Aralarında Orta Asya da olmak üzere dört resmî merkez öne çıktı. Orta Asya'daki oluşum ise en

Almanların Stalingrad'da uğradığı yenilgi Orta Asya'ya yapılacak harekatı olumsuz etkiledi.

35 *A.g.e.*
36 Bülent Pakman, "II. Dünya Savaşı'nda Türk Lejyonları", *Pakman World,* https://bpakman.wordpress.com/turk-dunyasi/ikinci-dunya-savasinda-turkler/2-dunya-savasinda-turk-lejyonlari/, Son Erişim Tarihi: 17 Ekim 2015.
37 *A.g.e.*
38 N. Devlet, *a.g.e.*, s. 115.
39 G. E. Wheeler, *a.g.e.,* s. 319.
40 Alan Teilor, *Vtoraya Mirovaya Voina,* Mısl Yayınları, Moskva 1995, s. 24-26.
41 Ali Yaman, a.*g.e.,* s. 62.
42 Alex Calvo, "Chapter 7: The Second World War in Central Asia: Events, Identity and Memory", p.100.
43 Emmanuel Karagiannis, "Political Islam in the Former Soviet Union: Uzbekistan and Azerbaijan Compared", p. 50.

güçlüsü olarak nitelendirildi.[44] Müftülük, 1943'te Özbekistan'ın Taşkent şehrinde kuruldu. Böylelikle Sovyetlerin dinî özgürlük yanlısı olduğu tezi öne sürüldü.[45] II. Dünya Savaşı'na yönelik Müslüman kesimin desteğinin sağlanmasından daha çok, ulema ve Orta Asya cumhuriyetleri arasındaki işbirliğinin arttırılması hedeflendi.[46]

Bunun yanı sıra Almanya'nın stratejik hataları ve SSCB'nin kendine has koşulları da savaşın gidişatının değişmesinde etkili oldu. SSCB'nin coğrafî yapısı ve iklimi de Almanlara güç kaybettirdi. Ayrıca Berlin'in savaşın daha kısa süreceğine dair hesabı ve buna göre yaptığı planları, Hitler'in "asla geri çekilmeyin" talimatı ve yitirilen askerî gücü desteklemede kaynağa sahip olmaması gibi hususlar da Sovyetlerin galibiyetini büyük oranda etkiledi.[47]

Türkmenistan'ın II. Dünya Savaşı'ndaki Rolü ve Aktif Katılımı

Savaş öncesinde de zor dönem geçirmesine rağmen Türkmenistan, savaşın ilk günlerinde kapsamlı askerî seferberlik başlattı. Örneğin cepheye 3.000 gönüllünün gönderilmesi talebi savaşın başlangıcında yerine getirildi. Buna ilaveten sadece savaşın ilk döneminde (Haziran-Aralık 1941) Türkmenistan'dan Kızıl Ordu'ya 124.949 kişi katıldı.[48] Birçok Türkmen ailesinin hemen hemen bütün yetişkin erkekleri cepheye gitti. Gönüllü veya gönülsüz savaşa katılım göstermenin yanında Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nden silah, savaş malzemeleri, yakıt, üniforma ve gıda temini sağlandı.[49] Bazı kaynaklar Krasnovodsk Limanı ve Trans-Hazar Demiryolu'ndan bahsederek Türkmenistan'ın nakliye özelliğinin öneminin altını çizmektedir.[50] Savaş esnasında Türkmenistan Cumhuriyeti'ndeki şirketler, kuruluşlar, kolektif çiftlikler ve devlet çiftlikleri askerî birliklerin kullanımına 3.082 motorlu araç, 139 traktör, 23.828 at, 1.906 at arabası ve 1.920 koşum takımı verdiler.[51]

Türkmenler II. Dünya Savaşı'nda farklı cephelerde savaştılar. Ukrayna, Polonya, İran ve Japonya cepheleri öne çıkmaktadır. Onlardan bu cephelere gerek Kızıl Ordu'nun parçası gerekse ulusal birliklere bağlı olarak katılım istendi. Özellikle 87. Bağımsız Türkmen Piyade Tugayı, 97. Türkmen Süvari Bölüğü, 98. Türkmen Süvari Bölüğü ve 88. Bağımsız Türkmen Piyade Tugayı büyük kahramanlık gösterdiler.[52]

1941 yılının sonbaharında, Devlet Savunma Komitesi'nin kararı ve Halk Savunma Komiserliği'nin direktifi doğrultusunda bütün Orta Asya cumhuriyetlerinde olduğu gibi Türkmenistan Cumhuriyeti topraklarında da ulusal birliklerin kuruluşuna başlandı. İlk olarak, 87. Bağımsız Türkmen Piyade Tugayı (daha sonraki adıyla 76. Kızıl Sancak Birliği ve Suvorov Jelnia-Varşova Türkmen Piyade Bölüğü) ve 97. Türkmen Süvari Bölüğü kuruldu; daha sonra ise 98. Türkmen Süvari Bölüğü ve 88. Bağımsız Türkmen Piyade Tugayı oluşturuldu.[53]

Almanya'ya karşı verilen savaş, sadece düzenli ordu güçlerinin savaştığı cephelerde değil, partizan güçlerin katılımıyla düşman hattının gerisindeki bölgelerde de gerçekleşti. Türkmen partizanları işgal altındaki topraklarda düşmanla cansiperane şekilde savaştılar. İtalya, Yugoslavya ve Fransa'daki direniş hareketlerine katılan Türkmenlerin sayısı da kayda değer öneme sahiptir.[54]

Bilindiği gibi diğer Orta Asya cumhuriyetlerinden farklı olarak Türkmenistan, İran'daki Alman etkisiyle bağlantılı bir şekilde Temmuz-Ağustos 1941'de doğrudan askerî tehdit altında kaldı. 26 Şubat 1921'de imzalanan Dostluk ve İşbirliği Antlaşması'nın VI. maddesi çerçevesinde hareket eden Sovyetler Birliği, birliklerini İran'ın kuzey bölgesine soktu. O esnada İngiliz askerleri de İran'ın güney bölgesine girdi. Orta Asya Askerî Bölge Komutanlığı'nın büyük bir kısmı, Türkmenistan Cumhuriyeti'nde konuşlandırılmış askerî birlikleri İran ile Türkmenistan arasındaki sınır bölgelerine geldi. Bu askerî birliklerin büyük bir kısmı, Türkmen askerlerinden oluşuyordu. Bu önemli askerî harekâta 18. Dağ Süvari Bölüğü (eski adıyla Bağımsız Türkmen Süvari Tugayı) de iştirak etti.[55]

44 Ali Yaman, a.*g.e.,* s. 62.
45 Ali Yaman, a.*g.e.,* s. 62.
46 Paolo Sartori, "Towards a History of the Muslims' Soviet Union: A View From Central Asia", *Die Welt Des Muslims*, 50/ 2010, s. 334.
47 Alan Teilor, *a.g.e.,* s. 44-46.
48 R. A. Bazarova, *Sovetskiy Turkmenistan - Frontı*, Aşkabat 1978, s. 47.
49 Jumadurdy Anaorazov, "Turkmenistan During the Second World War", *Journal of Slavic Military Studies*, vol. 25, 2012, p. 58.
50 Haluk Akan, "Kişiye Bağlı Otoriter Rejimden Vitrin Demokrasisine Doğru: Türkmenistan", *Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nde Siyasal Hayat ve Kurumlar*, USAK Yayınları, Ankara 2011, s. 325.
51 R. A. Bazarova, *a.g.e.,* s. 48; J. Anaorazov, *a.g.e.,* s. 56.
52 M. Ia. Sukhar', *Ot Ashkhabada do Elbı*, Aşkabat 1963, s. 17; J. Anaorazov, *a.g.e.,* s. 56.
53 J. Anaorazov, *a.g.e.,* s. 56.
54 R. A. Bazarova, *Sovetskiy Turkmenistan - Frontı*, s. 90.
55 M. Ia. Sukhar', *Ot Ashkhabada do Elbı*, s. 18.

Türkmenistanlı Guwanch Myratlyev, 1944 Şubat'ından 1950 yılına kadar Sovyetler Birliği'nin Baltık filosunda bir denizci olarak görev yaptı.

Stalingrad, Moskova, Uzak Doğu gibi cephelerde de Türkmenler yer aldı. Uzak Doğu'daki başlıca savaşlar, Kuzeydoğu Çin ve Kuzey Kore'de gerçekleşti. Türkmen halkının temsilcileri, bu kanlı savaşlarda da ön cephedeydiler. 2 Eylül 1945'te koşulsuz teslimiyet anlaşmasını Japonya'nın temsilcileri imzaladı. Böylece II. Dünya Savaşı sona erdi.

Türkmenler savaştıkları birçok farklı cephede gösterdikleri kahramanlıktan ve cesaretten ötürü ödüllendirildiler. Ağustos 1942'de cepheye sevk edilen 87. Bağımsız Türkmen Piyade Tugayı'nın adı, Jelnia ve Varşova'nın ele geçirilmesi sonrasında "Jelnia-Varşova" olarak değiştirildi, düşman birliğine karşı vermiş olduğu başarılı mücadele nedeniyle Kızıl Sancak Birliği ve 2. derece Suvorov unvanlarıyla ödüllendirildi.[56]

Bir başka kahramanlık öyküsü de 97. Türkmen Süvari Birliği ile ilgilidir. 97. Türkmen Süvari Bölüğü, Albay Kaninskiy komutasında Kasım 1942'de Türkmenistan'dan Stalingrad cephesine sevk edildi. 98. Türkmen Süvari Bölüğü'nden alınan personel ve teçhizatla donatıldı. Savaşta gösterdikleri kahramanlık ve cesaretten ötürü, bu bölükten 11 Türkmen askeri ve subayı ilerleyen tarihlerde "Sovyetler Birliği Kahramanları" madalyasıyla ödüllendirildiler.[57] Bölük daha sonra, 4. Süvari Kolordusu'na katıldı. Kolorduyu General T. T. Shapkin komuta ediyordu ve yardımcısı da ilk muharip Türkmen Generali olan Ya. Kuliev'di. Cesur General Kuliev, Stalingrad'daki şiddetli çatışmalar esnasında 20 Aralık 1942'de hayatını kaybetti. Kuliev, Türkmenistan'daki 97. Türkmen Süvari Bölüğü'nün kuruluşu ve teşkilatlanmasında öncü rol oynamıştı. 97. Türkmen Atlı Birliği'nden isimler de "SSCB Kahramanlık Ödülü"ne layık görüldü. Bunların arasından Oraz Annaev, Aleksandr Kraikov, Tachmamed Niyazmamedov ve Ivan Popov gibi isimler ön plana çıkmaktadır.[58]

Stalingrad Savaşı, II. Dünya Savaşı'nın en kanlı savaşlarından birisi oldu. Hemen hemen bütün Türkmen kahramanları, Stalingrad Savaşı'nı yaşadılar. K. Azalov, O.

56 *Istoriya Tukmenskoy SSR*, vol. 2, Aşkabat 1957, s. 78.

57 R. A. Bazarova, *Sovetskiy Turkmenistan - Frontı*, s. 48.

58 Vladimir Pavlov, *For Freedom of Fatherland*, 2005, p. 19.

Sovyetler Birliği döneminde Türkmenistan ekonomisinin, birlik ekonomisine katkısı büyüktü.

Niyazmamedov ve P. Kızılzhepov gibi Sovyetler Birliği Kahramanları Stalingrad savunmasına katıldılar. Birçok Türkmen askeri hayatını kaybetti. Bunlardan bazıları - A. Takhirov, Hudaybergenov ve S. Hozaev - savaştaki cesaret ve kahramanlıklarından ötürü "Sovyetler Birliği'nin Kahramanı" madalyasıyla ödüllendirildiler. Türkmen Devlet Başkanı Gurbangulı Berdimukhamedov'un büyükbabası Berdimukhamed Annaev de anavatan için savaşanlardan biriydi.[59] Türkmenistan'ın ilk devlet başkanı olan S. A. Niyazov'un babası olan A. Niyazov, Kafkaslar'da savaşırken hayatını kaybetti.[60]

"Sovyetler Birliği'nin Kahramanları" K. Azalov ve T. Niyazmamedov, Nazi Almanyası'na karşı verilen savaşı zaferle sonlandırdılar. Ancak 1945 yılının yazında Alman topraklarından vatanlarına dönerlerken, kahramanların seyahat ettikleri tren Polonya topraklarında Sovyet kuvvetlerine karşı savaşan Ukrayna Milliyetçileri Örgütü-Ukrayna İsyan Ordusu'nun (OUN-UPA) birlikleri tarafından durduruldu. Yüzlerce muzaffer askerle birlikte, bu iki kahraman da vurularak öldürüldü. Ancak çalışmalarını Sovyet döneminde Türkmen askerlerinin Büyük Vatanseverlik Savaşı'nın cephelerinde gösterdikleri kahramanlıklara odaklamış tarihçilerin araştırmalarında bu gerçek günümüze kadar hiç yansıtılmadı. Sovyet döneminde-

59 *Geroi Sovetskogo Soyuza - Turkmenistantsı*, Aşkabat 1948, s. 106

60 J. Annaorazov, *Prezident Turkmenistana Berdymukhamedov Gurbanguly Mialikgulyevich. Kratkaya Biografiia*, Aşkabat 2007, s. 50.

yayımlanmış eserlerde, Azalov ve Niyazmamedov'un 1943'te öldükleri yazılmakta, fakat ölüm sebebi ile yerinden bahsedilmemektedir.[61]

M. Klychev, T. Bayramdurdıev, R. Durdıev, P. Kızılzhepov ve M. Ataev gibi Türkmen asker ve komutanları, Almanya ve Polonya'daki çatışmalarda temayüz ettiler. Türkmen askerlerinin cesareti komuta kademesi tarafından takdir edildi ve "Sovyetler Birliği Kahramanı" madalyalarıyla onurlandırıldı. Ayrıca Ivan Bogdanov ve Pena Rejepov gibi cephelerdeki kahramanlıklarıyla öne çıkan isimlerin de yeni nesilleri etkilediği kaydedilmektedir. Atamurat Niyazov 1943'te Kuzey Osetya'da cephede hayatını kaybetti.[62] Büyük Vatanseverlik Savaşı esnasında Nazi Almanyası'na karşı savaşta ün kazanan 25 Türkmen askeri de Askerlik Şanı Şövalyesi unvanıyla onurlandırıldı. Türkmenistan cepheye 300.000'den fazla asker gönderdi ve bunların yaklaşık 100.000'i Faşizm'e karşı savaşta hayatlarını cephede kaybetti.[63]

Savaşın Türkmenistan'ın Ekonomisine Etkileri

Sovyetler Birliği döneminde Türkmenistan ekonomisinin özel bir yeri vardı ve Türkmen Devleti'nin ortak birlik ekonomisine katkısı büyük idi. Ülke Sovyet ekonomisindeki pamuk, ipek, gaz, petrol gibi doğal zenginliklerin üretimi içindeki payını her geçen yıl arttırdı.[64]

Savaş döneminde ise Türkmenistan'da ekonomik alanda değişiklikler yaşandı. Cumhuriyet, petrol ürünleri, pamuk, sülfür, bromir ve tarım ürünleri gibi önemli ham

61 *Istoriya Sovetskogo Turkmenistana,* Ashkhabad 1978, s. 158.

62 Vladimir Pavlov, *For Freedom of Fatherland*, p. 21.

63 *Istoriya Tukmenskoy SSR,* vol. 2, s. 83.

64 A. Karriev, O. Kuliev, *İstoriya Turkmenskoi SSR - Aprel 1917-1957 gg.*, Aşkabat 1957, s. 482.

madde teminatında bulundu.[65] Aşkabat'ta bulunan Krasnıy Molot gibi fabrikalarda askerî üretime 1 Ocak 1942 gibi bir tarihte geçildi; mayın, hava bombası ve el bombası üretilmeye başlandı.[66] Krasnıy Metallist'te de benzer üretim değişikliği yaşandı. M-82 mayınları üretimine geçildi.[67]

Savaşın bir diğer etkisi, SSCB'nin farklı bölgelerinden savaş nedeniyle Türkmenistan'a mültecilerin, yerleşimcilerin gelmesiydi. Örneğin 1942 yılının ikinci yarısında 500.000'e yakın insan buraya yerleştirildi, 1943'te ise nüfusta 32.000 artış yaşandı.[68] Çeşitli politikalar izlendi: konutlar yapıldı, sebze yetiştiriciliği için kolektif ve bireysel toprak kullanıma açıldı.[69] Adı geçen tesislerdeki üretim değişikliği ile savaş boyunca cepheye 5.000.000 el bombası ve 3.000.000'a yakın mayın gönderildi.[70]

Savaş, farklı alanlarda farklı etki yarattı. Türkmenistan'daki tarım ve çiftçiler de bundan etkilendi. II. Dünya Savaşı öncesinde Türkmenistan'dan tarım bütçesine yapılan toplam nakit katkı sadece 96.000.000 Ruble iken 1941 yılında ise bu rakam 163.000.000 Ruble'ye çıktı. 1940 yılında tarlalar 414.800 hektara kadar arttı. Çiftçiler, tahıldan iyi verim aldılar. İpekçilik ve halıcılık gelişmeye devam etti.

Öte yandan savaşa katılım yüzünden bölgedeki kolektif çiftliklerde çalışan kişilerin sayısı 48.000'e düştü. Tarımda çalışan kesim Kızıl Ordu'ya katıldı ve endüstri, ulaşım ve inşaat sektöründe çalışmaya sevk edildi.[71]

Türkmen halkının cephede savaşanlara katkısını arttırmak amacıyla çeşitli sulama aletleri geliştirildi. Örneğin, Türkmenistan'da halkın büyük bir kısmı, tarım için suyun yeterli olmaması sebebiyle atalardan kalma cıkır, kariz (çölde su çıkaran kuyu aleti) aletlerini kullanıyordu. Buna karşın Türkmenistan Komünist Partisi 1941 yılında 75.000'den fazla sulamaya dair alet geliştirebildi. Sadece 1941 yılında sulama aletlerini tesis etmek için 254.000.000 Ruble'den fazla para harcandı.[72]

Savaş dönemi boyunca Türkmenistan'da kimya, petrol, tekstil, gıda, kağıt, konfeksiyon gibi sanayinin yeni kolları geliştirildi. Türkmenistan'ın yerli kuruluşları 1942 yılında 264.200.000 Ruble değerinde ürün verdiler. 1943 yılının sonunda 155.000'den fazla işçi ve memurun yarısından fazlası Türkmen idi.[73]

Savaştan Türkmenistan'ın hafif sanayisi de etkilendi. Savaş mühimmatı üretimi arttırıldı. 70'ten fazla çeşit mühimmat savaş boyunca Türkmenistan sınırları içerisinde üretildi.[74] Aşkabat'taki Kızıl Çekiç örneğinde görüldüğü üzere mayın gibi mühimmatlar için üretim değişikliğine gidildi.[75] Bir diğer öne çıkan unsur da petrol desteği idi. Bir yılda ve toplam savaş süresinin yarısını oluşturan bir zamanda 39.497 tank petrol silahlı birliklere ulaştırıldı.[76] Aslında bu durum SSCB'nin diğer bölgelerindeki üretime de bağlıydı. Avrupa'ya yakın bölgelerde işgal tehdidinden ötürü sanayi üretimi azaldığı için petrol ve tekstil alanlarında Türkmenistan'da üretimde artış yaşandı.[77]

1941 sonu ve 1942 başında Ukrayna'dan tahliye edilen sanayi işletmelerinin bir kısmı da Türkmenistan'a getirildi. Aşkabat Demiryolu ile SSCB'nin iç kesimlerine 1943 -1945 yılları arasında sevk edilen petrolün miktarı, 491.302 tondu.[78] Savaş süresince yaşanan gelişmeler, Aşkabat Demiryolu'nun önemini arttırdı. Rostov ve Kuzey Kafkasya'nın bir bölümü, Alman işgali altında olduğu için Aşkabat Demiryolu merkezî hat hâlini aldı. Bu hat, Transkafkasya'yı Hazar Denizi'nden ülkenin merkezine bağlamaktaydı.[79]

Tablo-1: II Dünya Savaşı yıllarında çalışan kadınların oranı

Yıllar	Çalışanlar İçinde Kadınların Oranı (%)
1942	46,3
1943	53,4
1944	53,4
1946	52,9

65 Vladimir Pavlov, *For Freedom of Fatherland*, p. 30.
66 Vladimir Pavlov, *For Freedom of Fatherland*, p. 31.
67 Vladimir Pavlov, *For Freedom of Fatherland*, p. 31.
68 Vladimir Pavlov, *For Freedom of Fatherland*, p. 31.
69 Vladimir Pavlov, *For Freedom of Fatherland*, p. 31.
70 Vladimir Pavlov, *For Freedom of Fatherland*, p. 31.
71 J. Annaorazov, *a.g.e.,* s. 59.
72 G. Nepesov, *Sozdanie i Razvitie Turkmenskoy SSR*, Türkmen Devlet Neşriyatı Yayınları, Aşkabat 1950, s. 25-29
73 G. Nepesov, *a.g.e.,* s. 35
74 J. Annaorazov, *a.g.e.,* s. 58.
75 J. Annaorazov, *a.g.e.,* s. 58.
76 J. Annaorazov, *a.g.e.,* s. 58.
77 Sebastien Peyrouse, *Turkmenistan: Strategies of Power, Dilemmas of Development*, Routledge, New York 2012, p. 38.
78 J. Annaorazov, *a.g.e.,* s. 58.
79 J. Annaorazov, *a.g.e.,* s. 59.

Türkmenistan, SSCB'nin en büyük sodyum sülfat üreticisi olmasına rağmen zamanla bu rezervler tükendi ve neticede sodyum sülfat tesislerinin faaliyetleri savaş döneminde durduruldu. Türkmenistan ayrıca Orta Asya cumhuriyetleri arasında en büyük doğalgaz rezervlerine ve yıllık üretim kapasitesine sahip olan ülkedir.[80] 1940-1943 yılları arasında 3. beş yıllıkta Türkmenistan'ın doğal zenginliklerinin kullanılması için çeşitli adımlar atıldı. Örneğin Nebitdağ, savaştan önceki yıllarda ülkenin önemli sanayi bölgelerinden biri hâline geldi.[81]

Türkmenistan'dan savaşa dair yapılan bir başka katkı da iş gücüdür. Urallar, Sibirya ve Rusya'nın merkezi olmak üzere çeşitli bölgelerdeki askerî tesislerde Türkmen işçiler görevlendirildi. Örnek olarak Krasnoyarsk ve Perm bölgeleri, Moskova, Kuybışev (Samara), Kirov, Gorkiy (Nijniy Novgorod), Sverdlovsk ve Çelyabinsk oblastları verilmektedir.[82] Diğer yandan çalışanları daha fazla üretime teşvik etmek amacıyla 1940 yılında Sovyet Hükümeti işçilerin maaşlarını 35 Ruble arttırdı.[83]

1941-1945 yıllarında halkın çok ihtiyaç duyduğu malların üretimi azaldı, ancak yerli sanayi ve el sanatkârları kooperatiflerinin rolü arttı. Yerli sanayilerdeki ürün miktarı 1940 yılı rakamlarıyla kıyaslandığında bütün sektörlerde üç kattan fazla arttı. Yine II. Dünya Savaşı yıllarında ham petrol ve kimya sanayileri de hız kazandı, 1940 yılına nazaran üretim iki kat arttı.[84]

Türkmen halkı cephede savaşanlara gerekli yardımları bütün Sovyetler Birliği ülkeleriyle aynı gayreti sarf ederek yaptı. Savaş sonunda sanayi ürünlerinin miktarı savaştan önceki döneme nazaran % 17.9 büyüme gösterdi. Petrol çıkartmak hakkındaki beş yıllık plan üç sene içerisinde tamamen uygulandı. Sanayideki verimlilikte savaş öncesi döneme nazaran % 30 artış yaşandı. 1945 yılında tarım alanlarında önceki yıllara göre % 16 artış görüldü; pamuk tarlalarında da bu oran % 20'ye yükseldi.[85]

II. Dünya Savaşı, Türkmenistan'ın sanayi alanındaki gelişimini temin etti. Çünkü Türkmen halkı daha fazla çalışarak ve devlet sanayi sektörüne daha fazla para ayırarak bu sektörün ön plana çıkmasını sağladı. Ülkenin savunmasını sağlamak için petrol alanında çalışanların rolü büyüktü, bu doğrultuda 1942 yılında petrol alanında çalışan işçiler 1941 yılına nazaran 75.148 ton daha fazla üretim yaptılar.[86]

Savaş yıllarındaki zorluklara rağmen hayvancılık sektörü de gelişti. 1942 yılı oranı bir önceki yılla kıyaslandığında toplamda rakamlar artış gösterdi. Koyunlarda % 30.4, kuzularda % 18.6, kümes hayvanlarında % 44 oranında artış sağlandı. 1942 yılında hayvancılık sektörü 1941 yılına göre devlete 14.320 kental fazla et ve 41.82 kental daha fazla deri verdi.[87]

Savunma fonuna yapılan katkı da önemlidir. Ülke işçileri savaş için, savunma fonuna 29.300.000 Ruble para, 72.393.000 Ruble nakit olmayan para, 672 kilogram gümüş katkı sağladı. Savunma fonunda ayrıca üç büyük baş hayvan, 456 küçükbaş hayvan, 3113 kilo bal, 65 kilo yağ, 3.713 yumurta, 2.154 tavuk verdiler. 7.280 ekmek, 6.596 deri jilet, 26.484 çift keçe çizme, 59.543 çift eldiven, 132.766 çift çorap, 42.450 şapka, 20.363 yorgan, 72.999 iç giyim, 15.6511 kilo yün, 71.578 koyun derisi toplandı.[88] Bunun dışında, 7.392 kilogram altın takı ve 1.500.000 ton battaniye cepheye gönderildi.[89] Genel olarak, II. Dünya Savaşı yıllarında birçok zorluğa rağmen Türkmen halkı cephede savaşanlara yardım etme ve ülkenin ekonomik durumunu iyileştirmeye yönelik büyük çaba sarf ettiler.

Savaşın Türkmenistan'ın Kültürüne Etkileri

Sovyetler Birliği döneminde halkın eğitimine ve bilimsel anlamda gelişimine çok önem verilmekteydi. Bundan dolayı Türkmenistan yöneticileri savaşa rağmen kültür ve eğitimin gelişimi için ilgili politikaları izlemeye ve geliştirmeye devam etti. 1941'de sosyal kültür etkinliklerine, yerli bütçeden 13.000.000 Ruble katkıda bulunuldu.[90] Türkmenistan Devleti, savaş yılları boyunca halkın eği-

80 "İtogi Sotsialno-Ekonomiçeskogo Razvitiya Turkmenistana", 01.01.2015, http://www.ved.gov.ru/exportcountries/tm/about_tm/eco_tm/, Son Erişim Tarihi: 20.09.2015.
81 Khalilov, s. 63
82 J. Annaorazov, *a.g.e.,* s.58.
83 J. Annaorazov, *a.g.e.,* s. 60.
84 J. Annaorazov, *a.g.e.,* s. 61.
85 S. Khalilov, *Raboçiy Klass Turkmenistana v Godı Velikoy Oteçestvennoy Voynı (1941-1945 gg.)*, Aşkabat 1986, s. 7.
86 *Turkmenneft Dergisi,* No. 2, 1962, s. 20
87 A. Karriev, O. Kuliev, *a.g.e.,* s. 518.
88 A. Karriev, O. Kuliev, *a.g.e.,* s. 496-497.
89 "Türkmenistan'da II. Dünya Savaşı Gazilerine Ödül Verildi", http://www.haberler.com/turkmenistan-da-2-dunya-savasi-gazilerine-odul-3598208-haberi/ Son Erişim Tarihi: 02.11.2015.
90 Baba İlyasov, *Sovetskiy Turkmenistan v Period VOV)*, Turkmengos Üniversite Yayınları, Aşkabat 1964, s. 166.

Ülke işçileri savaş için, savunma fonuna 29.300.000 Ruble nakit para katkı sağladı. Ayrıca 132.766 çift çorap, 59.543 çift eldiven, 42.450 şapka ve 72.999 iç giyim yardımı Türkmenistan halkı tarafından ordu için toplandı.

timini sağlamak amacıyla 1944 yılında bilim sektörüne 12.390.000 Ruble bütçe ayırırken, 1945 yılında bu oran 139.500.000 Ruble'ye yükseldi. Bahse konu bütçe genel anlamda Türkmen halkının eğitim seviyesinin yükselmesine yardım ediyordu.[91]

Savaşın başlamasıyla çok kısa bir süre içerisinde 5.000 Türkmen genci için okul eğitimi hazırlandı. 1943 yılının Kasım ayında Çarçuy şehrinde kadınlara ait pedagoji okulu açıldı ve 1944 yılının Ocak ayında ise Mari'de kadınlar için eğitmen enstitüsü kuruldu.[92]

Türkmenistan'ın savaşta bir başka öne çıkan özelliği de askerî eğitim okullarının sınırları içerisinde bulunması ve bunlarda çeşitli askerî derslerin verilmesiydi. Cumhuriyette hava okulu da vardı. Ders verenler arasında Kurban Durdı gibi savaşın önemli isimleri de bulunuyordu.[93] Burada 165.000'den daha fazla kişi eğitim aldı.[94]

İşgücü alanında da eğitimin verilmesi savaşın Türkmen Sosyalist Cumhuriyeti'ne bir başka etkisi olarak gösterilebilir. Örneğin 3. beş yıllıkta yerli sanayi kuruluşlarında 612 kişi, hafif sanayide 2.503 kişi, gıda sanayisinde 757 kişi çalışıyordu. Bu beş yıllıkta kalifiye işçi kadrolarını hazırlamak, Sosyalist sanayinin gelişen isteklerine, normlarına uygun olarak işgücünün oluşturulması meselesi ortaya çıktı. Bu bağlamda nüfusun okuryazar oranı arttırılmaya çalışıldı. Örneğin Türkmenistan Sovyeti millî eğitimi için sadece 1940 yılında harcadığı para 206.000.000 Ruble idi.[95]

Benzer artış sağlık sektöründe de yaşandı. 1941 yılında ülkede 257 yeni hastane açıldı. 1.000'den fazla yatak kapasitesine sahip olan bu hastanelerde 5.850'den fazla sağlık çalışanı vardı. Halk sağlığı için devlet tarafından gönderilen para günden güne artmaktaydı. Örneğin 1930'larda bu alana yapılan harcama 1.600.000 Ruble iken 1941 yılına gelindiğinde bu rakam 115.751.000 Ruble'ye çıktı.[96]

Savaş dönemi boyunca ülkenin çeşitli bölgelerinde tarım alanında uzmanlaşma üzerine iki yıllık eğitim veren özel okullar da açıldı. 1944 yılına gelindiğinde bu okullardan ülkenin tarımsal üretimini arttırmada görevlendirilecek 47 tarım uzmanı yetişti. 1941-1945 yılları arasında ülke genelinde 39 meslek okulu ve altı üniversite bulunmaktaydı. Aynı zamanda tıp, ziraat, pedagoji enstitüleri de bilimde ilerlemeyi hedefliyordu.[97]

Bu tablodan okulların arttığını görmek mümkündür. Örneğin köylerde 25 yeni okul açıldı. 1944-1945 eğitim yılında yeni yasa kabul edilerek yedi yaşını dolduran bütün çocukların okula kaydedilme zorunluluğu getirildi.

91 A. Karriev, O. Kuliev, *a.g.e.,* s. 561.
92 S. Khalilov, *a.g.e.,*s. 80
93 Vladimir Pavlov, *For Freedom of Fatherland*, p. 21.
94 Vladimir Pavlov, *For Freedom of Fatherland*, p. 21.
95 S. Khalilov, *a.g.e.,* s. 81
96 G. Karpov, E. Şkolnikov, *Turkmenskaya SSR,* Gospolitizdat Yayınları, 1945, s. 62
97 B. İlyasov, *a.g.e.,* s. 128.

Bunun sonucunda 20.000 çocuk okul kaydını yaptırdı. 1945 yılının sonuna gelindiğinde ülke genelinde 267 ilkokul, 796 ortaokul bulunmakta ve burada 174.000 çocuk eğitim görmekteydi.[98] Savaş döneminde Türkmen yöneticiler kreşlerin arttırılması için çalıştılar. Bunun başlıca nedeni cepheye giden eşlerin yerine kadınların çalışmak zorunda olması ve çocuklarını bırakabilecekleri kreşlere ihtiyaç duyulmasıydı. 1940 yılında ülkede 362 kreş varken bu sayı 1945 yılında 564'e ulaştı ve toplam 24.850 çocuk kayıt yaptırdı. Aynı zamanda çocuklar için kreşlerin kurulması ve sayılarının arttırılması da sağlandı. Örneğin savaşın başlamasına kadar çocuklara bakan kreşlerin sayısı 10'u geçmez iken bu sayı savaş sonunda 30'a yükseldi ve burada çalışan eğitmenlerin sayısı iki katına çıkarak 4.100'e yükseldi.[99]

Halkın kültürel gelişimini devam ettirebilmek için savaş döneminde kütüphanelerin korunmasına ve çocukların ek eğitim alabilecekleri yerlerin daha da çoğalmasına önem verildi. Bu kapsamda 1944 yılına gelindiğinde Türkmenistan'da özel ders hazırlığının yapılabileceği 435 eğitim yeri, toplam 2.200.000 ciltli kitabı bulunduran 572 kütüphane, 24 kültür evi, 17 çocuk kulübü ile dört müze bulunuyordu. Aynı zamanda savaş dönemi boyunca her yaz sistemli bir şekilde öğretmenler için özel eğitimler verilerek, ikinci öğretim sistemi geliştirildi. Örneğin 1944 yılında kendi bilimini üretme maksadıyla ikinci öğretimde 45.000 öğretmen okuyordu ve bunların 820'si pedagoji ve eğitim bölümlerinde ders görüyordu.[100] Kültürel gerekçelerle ülkede bulunan 14 tiyatro, savaş dönemi boyunca korundu. Bu tiyatrolarda savaş dönemi boyunca halkın savaş mücadelesini arttıracak çeşitli ideolojik fikirleri içeren gösteriler, Komünist Parti'nin kontrolünde yapıldı.[101]

Türkmen yöneticiler savaşın yaşanmasından bağımsız olarak daha fazla akademisyen yetiştirmeye yönelik faaliyetlerini de arttırdılar. Örneğin 1941 yılında Türkmenistan Bilimler Akademisi'nde 13 doktor varken, 1944 yılında bu rakam 43'e yükseldi. Bunların arasında A. Karrıev, A. Kurbanov, M. Hıdırov, A. Kekilov, A. Aşirova, M. Kosaev ve H. Bailiev gibi ünlü akademisyenler de vardı. Tıp alanında yapılan katkılar cepheye de yansıdı. Savaş döneminde cephedekilere önemli yardımlar "Türkmenistan'ın Kırmızı Hilal Toplumu" tarafından yapıldı. Örneğin adı geçen kuruluş 1942-1945 yılları arasında 7.654 doktoru eğitti ve cephede ağır yaralananlara yardım için gönderdi.[102]

1941-1945 yılları arasında Türkmen yöneticiler sağlık alanında aksamanın yaşanmaması için yatırımlar yapmaya devam etti. Örneğin 1940 yılında sağlık alanına yapılan devlet yatırımı 100.115.000 Ruble iken bu rakam 1943 yılında 106.798.000 Ruble'ye ve 1945 yılında ise 12.050.400 Ruble'ye kadar yükseldi. Türkmenistan Devleti'nin sağlık sektörüne katkısı bu yatırımların sayesinde ülke genelinde hastanelerin % 23.7 oranında artmasında görüldü.[103]

Kültürel planda etki savaş ve ilgili propagandanın yapılmasında da kendini gösterdi. Bu bağlamda cephe gerisinde verilen destek de önemliydi (psikolojik destek).[104] Kalenderoğlu, halka haber ulaştırma ve askerlerin moral-lerini yükseltme örneklerini vermektedir.[105] Çoğu zaman bu işlevi bagşılar üstlendi.[106] Türkmenistan yöneticileri cepheye savaşmaya gidenler ile cephe gerisinde destek sağlayıcı birimler için ideolojik propagandayı içeren özel konserler düzenleyerek, onların Nazi Almanyası'na karşı mücadele etme gayretlerini arttırmaya çalıştı. Bu amaçla 13 kişiden oluşan 4. Askerî Konser Grubu kuruldu; 1943-1944 yılları arasında çeşitli askerî birimlere 178 konser düzenlendi. Ayrıca Türkmenistan cephede savaşanların mücadele gayretlerini arttırmak amacıyla çeşitli yeteneklere sahip 10 sanat grubunu kurarak cephedekilere özel gösterilerde bulunmaları için cepheye gönderildi. Bunlar savaş süresince 1.000 konser verdi ve yüzlerce gösteride bulundu.[107]

Propagandaya önem veren Türkmen yöneticiler 1941-1945 yılları arasında ülke genelinde 8.737 toplantı yaptı ve bu toplantılara 97.814 kişi katıldı. Türkmenistan Komünist Partisi tarafından oluşturulan özel ideolojik propaganda grubu ise kolhoz ve sovhozlarda siyasî propagan-

98 *Desyataya Sessiya Verhovnogo Soveta Türkmenskoy SSR, Stenografiçeskiy Otçöt*, Aşkabat 1946, s. 56.
99 *Türkmen Arhivi,* Aşkabat 2009, s. 125.
100 *Turkmenskaya İskra Gazetesi*, No. 235, 26 Kasım 1947, s. 2.
101 J. Annaorazov, *a.g.e.,* s. 66
102 M. Berdıklıçev, *Zdravoohranenie Turkmenskoy SSR*, Turkmenizdat Yayınları, Aşkabat 1957, s. 91.
103 *Odinatsataya SessiyaVerhovnogo SovetaTürkmenskoy SSR*, Stenografiçeskiy Otçöt, Aşkabat 1946, s. 137.
104 İhsan Kalenderoğlu, "Sovyetler Birliği Döneminde Bolşevik Rejimin Türkmen Folkloruna Etkileri", *Türkbilig*, No. 16, 2008, s. 121.
105 İhsan Kalenderoğlu, *a.g.e.,* s. 121.
106 İhsan Kalenderoğlu, *a.g.e.,* s. 121.
107 *Turkmenskaya İskra Gazetesi*, No. 230, 19 Aralık 1948, s. 14.

dayı içeren 15.142 toplantı düzenledi. Her kolhoz ile sovhozda en azından 10-11 toplantı yapıldı. 1945 yılının bahar ayına gelindiğinde Türkmenistan'da 2.180 ideolojik amaçlı propaganda grubu kurulmuştu ve buraya 15.772 şahıs kayıtlı idi (7.728'i Türkmen olarak kayda alındı.)[108]

II. Dünya Savaşı Türkmen folkloruna, kültürüne etkisiyle de önem arz etmektedir. II. Dünya Savaşı yıllarında edebiyatta Türkmenlerin savaşına, yani "Kızıl Ordu'nun Almanya ile savaş ve mücadelelerine"[109] yer verildi. Başka bir deyişle 1940'lı yıllarda Türkmen edebiyatı II. Dünya Savaşı Edebiyatı olarak adlandırıldı.[110] SSCB içerisindeki diğer Türk halkları gibi Türkmenistan da savaştan etkilendi. "Savaş, bütün edebî metinlerin arkasında yer almaktadır."[111] Bu tema şiirde de kullanıldı. Gara Seitliev'in *Halkım*, Aman Kekilov'un *Günbatara*, Beki Seytekov'un *Türkmen Askeri* adlı eserleri buna örnek olarak verilebilir.[112] Ç. Aşırov, R. Seidov, Ş. Kekilov gibi yazarlar da eserlerinde zafer konusunu ele aldı.[113] Kerbabaev, II. Dünya Savaşı yıllarındaki eserlerinde "savaş ve vatan (Sovyet Vatanı) sevgisini" ele aldı.[114] 1943 tarihli *Aylar* manzumesi bu bağlamda örnek olarak verilebilir.[115]

Aman Kekilov

Berdi Kerbabaev

Birçok edebiyatçı, sanatçı ve aydın savaşta, cephede hayatını kaybetti. Yine de Türkmen edebiyatında gelişme ve ilerleme yaşandı. Salim Çonoğlu, bu dönemde kaleme alınan Ata Govşudov'un *Mehri Vefa* adlı romanının ilk realist roman olduğunu ifade etmektedir.[116] Cephede ve gerisinde yaşananlar da çeşitli eserlerde işlendi.

Savaş dönemi Türkmen folkloru da incelenen konulardandır. P. G. Bogatırev'in "*Oteçestvennaya Voyna v Folklore Narodov SSR*" (SSCB Halkları Folklorunda Vatan Savaşı), M. A. Sakali'nin "*Oteçestvennaya Voyna v Turkmenskom Narodnom Tvorçestve*" (Türk Halk Edebiyatında Vatan Savaşı) adlı makaleleri bu bağlamda örnek çalışmalardır.[117] R. Nazarov'un "*Beyik Vatançılık Urşı Yıllarında Türkmen Halk-Poetik Döredici*gi" çalışmasını da zikretmek gerekmektedir.[118] Folklor örneklerine ise şu eserlerde rastlanmaktadır: Profesör B. Garrıev'in "*Ayal-gızların Aydım ve Laleleri*", Profesör A. P. Potseluevski'nin "*Turkmenskoye Narodnoe Tvorçestvo.*"[119]

II. Dünya Savaşı öncesinde ve sonrasında da görüleceği üzere Türkmen edebiyatında Sovyet kimliğinin desteklenmesi hedeflendi. Öte yandan II. Dünya Savaşı dönemi edebiyatı nispeten daha serbestti.[120] Bahse konu dönemin "Türk boylarının folkloruna yeni bir bakış açısı getirdiği" ifade edilmektedir.[121] Destanlar öne çıkmaktadır. 1942 yılında Dede Korkut, Yusuf-Ahmet, Köroğlu destanları yayımlandı.[122]

Savaş sonrası da eserlerde işlendi. İhsan Kalenderoğlu, folklora dair eserlerde savaştan galip gelme konusunun işlendiğini ve kimi zaman abartılı anlatımlarda bulunulduğunu kaydetmektedir.[123]

108 *Sovetskiy Turkmenistan Gazetesi*, 30 Eylül 1981.
109 İhsan Kalenderoğlu, *a.g.e.,* s. 121
110 Salim Çonoğlu'na göre SSCB döneminde Türkmen edebiyatında her on yıl, bir dönem edebiyatı olarak nitelendirilirdi. Salim Çonoğlu, "Türkmen Edebiyatı: Onsekizinci Yüzyıldan Bağımsızlık Dönemine", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, No. 15 (2011), s. 333.
111 Salim Çonoğlu, *a.g.e.,* s. 340.
112 Salim Çonoğlu, *a.g.e.,* s. 340.
113 Salim Çonoğlu, *a.g.e.,* s. 340.
114 Yakup Sarıkaya, "Sovyet Devri Türkmen Yazarı Berdi Kerbabayev ve Ayğıtlı Adim Romanı", *Bilig*, No. 38, 2006, s. 4.
115 Yakup Sarıkaya, *a.g.e.,* s. 4; B. İlyasov, *a.g.e.,* s. 72.
116 Salim Çonoğlu, *a.g.e.,* s. 340.
117 İhsan Kalenderoğlu, *a.g.e.,* s. 121.
118 İhsan Kalenderoğlu, *a.g.e.,* s. 121.
119 İhsan Kalenderoğlu, *a.g.e.,* s. 121.
120 Salim Çonoğlu, *a.g.e.,* s. 340.
121 Nezir Temur, "Folklor-İdeoloji Bağlamında Sovyetler Birliği Dönemi Folklor Politikaları ve Bu Politikaların Kırgız Folkloruna Etkileri", *Bilig*, No. 53, 2010, s. 226.
122 Nezir Temur, *a.g.e.,* s. 226.
123 İhsan Kalenderoğlu, *a.g.e.,* s. 121.

Sonuç

II. Dünya Savaşı dünyaya büyük felaketler getirdi ve Orta Asya bölgesindeki yüz binlerce aile evladından ayrıldı, kadınlar dul ve çocuklar yetim kaldılar. Bu savaş Türkmenleri iki cephede çarpışmaya mecbur bıraktı. II. Dünya Savaşı'na 350.000'den fazla Türkmen vatandaşı katıldı. Savaşta hayatını kaybeden Türkmen vatandaşları, Türkmenistan'ın millî kahramanı ilan edildi.

II. Dünya Savaşı esnasında yaşanan acı yıllarda Türkmen halkı, anın gerektirdiği sorumluluğu anlayarak, bütün sıkıntılara rağmen cesaretle ayakta durdu. Esas olarak bu sebepten ötürüdür ki, bütün savaş boyunca Türkmen kasaba ve köylerinde yerel halk arasında bırakınız Sovyetler Birliği karşıtı bir taşkınlığı, savaşa katılıma ve ilgili seferberliğe dair önemli bir isteksizlik ya da tereddüt emaresi bile görülmedi. Türkmen halkı, Sovyet otoritelerine tam destek verdi; çünkü bu savaşta kaderleri ve geleceklerine karar verilecekti. Türkmen halkı savaş için evlerini terk eden oğulları ve kızlarını sabırla bekledi, ana ocaklarına döneceklerine dair güven besledi ve zafere gönülden inandı.

II. Dünya Savaşı'nda Türkmen halkı Alman tehdidine karşı bütün gücünü mücadeleye sarf ederek kendi benliğini, bağımsızlığını ve egemenliğini korudu. Türkmen halkı SSCB'nin II. Dünya Savaşı'ndan galip çıkması için pek çok yardım ve katkı sağladı. Diğer taraftan, SSCB'nin savaş sonrası dönemde uyguladığı "böl ve yönet" politikası Orta Asya ülkelerinin ortak bir kimlik etrafında birliğini sağlamasına olumsuz yansıdı. Nitekim Rusya'nın SSCB döneminde tohumlarını attığı bu politikanın etkisi günümüzde bile olumsuz tesirini sürdürerek, Türk dili konuşan Orta Asya ülkelerinin ortak kimlik bağlamında tek el olarak hareket etmesini engelledi.

Türkmen ve diğer Orta Asya halklarının savaşa katılması ve cephe arkasındaki çalışma gayretleri sonucunda savaşın seyri SSCB lehine sonuçlandı. Bundan dolayı Rusya II. Dünya Savaşı'nı kazanmasını Türk dili konuşan ülkelerin gayretleri ve çalışmalarına borçludur. Bu hususu iyi bilen Rusya yöneticileri hâlâ yakın çevresindeki bu ülkeleri kendisine bağımlı tutmaya ve onları kaybetmemeye gayret sarf etmektedir, bir anlamda onların Rusya'ya olan bağımlılığını sürdürmek istemektedir.

1946 yılında yaptığı konuşmasında İosif Stalin, SSCB'nin savaştan başarıyla çıktığını, çünkü Sovyet sisteminin çokulusluluğa dayandığını kaydetti.[124] Bir başka konuşmasında ise SSCB'nin galip gelmesinin sebebinin Rusların göstermiş oldukları kahramanlıklar olduğunu açıkladı.[125] II. Dünya Savaşı'nın Türkmenistan'a etkisi aslında bu birbirine zıt açıklamalarla anlaşılabilmektedir: bir yandan milliyetlerin, çokuluslu yapının diğer yandan da Rus unsurunun altı çizilmektedir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Rus dili ve kimliği SSCB'nin ortak ve odak noktası hâline getirilmeye çalışıldı. Sovyet ordusunun kahramanlıkları ders kitaplarına girdi ve algı yaratılmaya çalışıldı. Fakat Türkmenistan örneğinde durum farklıdır. Alman tarafına geçildi ve Kızıl Ordu'ya karşı savaşıldı. Sürgün hükümetleri kurularak bağımsız bir devlete sahip olma hedefine bir adım daha yaklaşılmak istenildi. Dolayısıyla, II. Dünya Savaşı, Sovyetler ile Türkmenler arasındaki ilişkilere farklı bir etkide bulundu.

II. Dünya Savaşı, sona erdikten sonra hem SSCB içerisindeki Türkmenleri hem de bağımsız Türkmenistan'ı etkiledi. Örneğin Sovyet dönemi, günümüz Türkmenistanı'nda sembolik, imgesel ve gerçek alanda fazla yer etmemektedir; bilinçli bir şekilde kullanılmamaktadır.[126] Öte yandan II. Dünya Savaşı anılmakta, tarih kitaplarında ve ulusal bayramlarda yer almaktadır.[127]

Diğer taraftan, bu konuda yapılan çalışmaların yetersiz olduğunun ve II. Dünya Savaşı'na katılan Türklerden nerdeyse hiç bahsedilmediğinin de altını çizmek gerekmektedir. Nitekim Prof. Dr. İbrahim Şahin "*II. Dünya Savaşı, Türkiye dışındaki Türklüğün topyekûn iştirak ettiği ve sonuçlarına da herkesten çok muhatap olduğu bir savaştır. 1938-1945 yılları arasındaki bu savaşla ilgili olarak hazırlanmış hiçbir belgeselde, yazılmış hiçbir kitapta, romanda, hikâyede, şiirde, piyeste ve çekilmiş bir filmde, Türklerin bu savaşa iştiraklerinden ve bu savaşta yaşadıklarından hiç söz edilmez!*"[128] demektedir.

124 Hans Kohn, "Pan-Slavism and World War II", *The American Political Science Review*, vol. 46, No. 3, (September 1952), p. 701.

125 Örneğin, Almanya'nın teslim olmasından sonraki günlerde gerçekleştirilen kutlamalardan birinde Stalin kadehini kaldırarak etrafındakilere şu sözlerle hitap etmiştir: "*Yoldaşlar, son bir kere daha kaldırmama izin veriniz. Sovyet halklarının ve bilhassa Rus halkının şerefine kadeh kaldırmayı teklif ediyorum. Bilhassa Rus halkının şerefine içtim, çünkü onlar Sovyetler Birliği'ni meydana getiren milletler içinde en dayanıklı olanıdır. Rus halkının şerefine kadeh kaldırmamızı istedim, çünkü onlar memleketimizde bulunan diğer insanlardan daha çok Sovyetler Birliği'ne destek olup onu ileriye götürmüşlerdir. Bilhassa Rus halkının şerefine kadeh kaldırmayı, onların diğer halkları idare etmelerinden değil, ama sağlam karakterli, sabırlı ve akıllı olmalarından dolayı istedim.*" Bkz. S. M. Shtemenko, *a.g.e.*, s. 419.

126 Victoria Clement, "Articulating National Identity in Turkmenistan: Inventing Tradition Through Myth, Cult and Language", *Nations and Nationalism*, vol. 20, No. 3, 2014, p. 550

127 Victoria Clement, "Articulating National Identity in Turkmenistan: Inventing Tradition Through Myth, Cult and Language", p. 551.

128 Numan A. Ünal, "Tarihin En Büyük Türk Kıyımı: İkinci Dünya Savaşı", http://www.turkalemiyiz.com/asil/turkistan.asp?id=609,

Kaynakça

Akan, Haluk, "Kişiye Bağlı Otoriter Rejimden Vitrin Demokrasisine Doğru: Türkmenistan", *Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nde Siyasal Hayat ve Kurumlar*, USAK Yayınları, Ankara 2011.

Aksakal, Hasan, "Stalin ve II. Dünya Savaşı Bağlamında Milliyetler Politikası", *Karadeniz Araştırmaları*, VI / 21, Bahar 2009, s. 23-30.

Alexiev, Alexandr R., "Saldırıya Uğrayan Sovyet Ulusları: İkinci Dünya Savaşı'nın Getirdiği Tecrübe", *Stratejik Açıdan Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar,* der. S. Enders Wimbush, çev. Yuluğ Tekin Kurat, Yeni Forum Yayınları, Ankara 1988.

Andican, A. Ahat, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınları, İstanbul 2003.

Annaklıçev A., *Razvitie Promışlennosti Sovetskogo Turkmenistana*, Ilım Yayınları, Aşkabat 1987.

Annaorazov Jumadurdy, *Prezident Turkmenistana Berdımukhamedov Gurbangulı Mialikgulyevich. Kratkaya Biografiya*, Aşkabat 2007.

Anaorazov, Jumadurdy, "Turkmenistan During the Second World War", *Journal of Slavic Military Studies*, vol. 25 (2012), p.53-64.

Alpaslan, Canan, *State, Society and Culture in Turkmenistan: The Policies of Propognda under the Rule of Turkmenbashi*, Master Thesis, International Relations Department, Middle East Technical University, 2010.

Ateş, Selahattin - Ateş, Aysıl, "Geçmişten Günümüze Orta Asya Klan Politikası, Elit Klanlar, Rejim Değişimi ve Klan Dengesi", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XV / 1, s.117-134.

Berdıklıçev, M., *Zdravoohranenie Turkmenskoy SSR*, Turkmenizdat Yayınları, Aşkabat 1957.

Bazarova, R. A., *Sovetskiy Turkmenistan - Frontı*, Aşkabat 1978.

Calvo, Alex, "The Second World War in Central Asia: Events, Identity and Memory", *Social And Cultural Change in Central Asia: The Soviet Legacy*, ed. Şevket Akyıldız -Richard Carlson, New York 2014.

Carell, Paul, *Barbarossa Harekâtı, 1941-1945 Alman Sovyet Savaşı*, I-II, çev. Hüsnü Erentürk, Sinan Yayınları, İstanbul 1974.

Clement, Victoria, "Articulating National Identity in Turkmenistan: Inventing Tradition Through Myth, Cultand Language", *Nations and Nationalism*, vol. 20, No. 3, 2014, p. 546-562.

Çonoğlu, Salim, "Türkmen Edebiyatı: Onsekizinci Yüzyıldan Bağımsızlık Dönemine", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, No. 15 (2011), s. 333-347.

Çuev, Sergey, *Proklyatıe Soldatı. Predateli Na Storone III Reiha*, EKSMO Yayınları, Moskva 2004.

Dadabaev, Timur, "Recollections of Emerging Hybrid Ethnic Identities in Soviet Central Asia: the case of Uzbekistan", *Nationalist Papers*, vol. 41, No. 6, 2013, p. 1026-1048.

Desyataya Sessiya Verhovnogo Soveta Türkmenskoy SSR, Stenograficeskiy Otçet, Aşkabat 1946.

Devlet, Nadir, "Stalinizme Karşı Almanya'da Oluşturulan Lejyonlar", *Stalin ve Türk Dünyası*, der. Emine G. Naskali-Liaisan Şahin, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007.

Eisenstein, "What did Hitler Want from Central Asia?", *Neweurasia*, https://www.neweurasia.net/culture-and-history/what-did-hitler-want-from-central-asia/, 12 Ağustos 2013, Son Erişim Tarihi: 22 Ekim 2015.

Ertürk, Cebbar, *Anayurtta Unutulan Türklük*, Zafer Yayınları, Kayseri 1956.

Fierman, William, "Identity, Symbolism, and the Politics of Language in Central Asia", *Europe-Asia Studies*, vol. 61, No. 7, September 2009, p. 1207-1228.

Geroi Sovetskogo Soüza - Turkmenistantsı, Ansiklopediya, Aşkabat 1988.

Han, Hüseyin İkram, *Bir Türkistanlı'nın İkinci Dünya Savaşı Hatıraları*, Bedir Yayınları, İstanbul 1999.

İlyasov, Baba, *Sovetskiy Turkmenistan v Periode VOV*, Turkmengos Üniversitesi Yayınları, Aşkabat 1964.

"İtogi Sosialno-Ekonomiçeskogo Razvitiya Turkmenistana", 01.01.2015, http://www.ved.gov.ru/exportcountries/tm/about_tm/ eco_tm/, Son Erişim Tarihi: 14.09.2015.

İstoriya Tukmenskoy SSR, vol. 2, Aşkabat 1957.

İstoriya Sovetskogo Turkmenistana, II, Askabat 1978.

Kalenderoğlu, İhsan, "Sovyetler Birliği Döneminde Bolşevik Rejimin Türkmen Folkloruna Etkileri", *Türkbilig,* No. 16, 2008, s.113-123.

Karabulut, Ferhat, "İktidar ve Meşrulaştırma Mücadelesinin Odağı Orta Asya: Sovyetlerin Dil ve Eğitim Politikaları", *Bilig,* No. 50 (2009), s. 65-96.

Karagiannis, Emmanuel, "Political Islam in the Former Soviet Union: Uzbekistan and Azerbaijan Compared", *Dynamics of Asymmetric Conflict*, vol. 3 No. 1, March 2010, p. 46-61.

Karriev A., Kuliev O., *İstoriya Turkmenskoy SSR - Aprel 1917-1957 gg.*, Aşkabat 1957.

Karpov G., Şkolnikov E., *Turkmenskaya SSR*, Gospolitizdat Yayınları, 1945.

Koçar, Çağatay, "İkinci Dünya Harbi'nin En Trajik Hikâyesi: İki Ateş Arasında Türkistan Lejyonu", http://www.turkalemiyiz.com/asil/turkistan.asp?id=364, Son Erişim Tarihi: 02 Ağustos 2015.

Kohn, Has, "Pan-Slavizm and World War II", *American Political Science Review*, vol. 46, No. 3, September 1952, p. 699-722.

Kovalkova, M., "Stalinizm i Panslavizm", 24.07.2005, http://ari.ru/ari/2005/07/24/stalinizm-i-panslavizm, Son Erişim Tarihi: 14 Eylül 2015.

Khalilov, S., *Raboçiy Klass Turkmenistana v Godı Velikoy Oteçestvennoy Voynı (1941 -1945 gg.) ,* Aşkabat 1986.

Sovyet Ordusu: Sovyet Savaş Tarihi, Askerlik Bilimi, Doktrini, Sanatı, Stratejisi, ed. S. S. Lototski, P. L. Altgovzen, L. N. Vnoçenko, çev. Nahit Tören, Sorun Yayınları, İstanbul 1978.

Mühlen, Patrik von zur, *İkinci Dünya Harbi'nde Sovyet Doğu Halkları: Gamalıhaç ile Kızılyıldız Arasında*, Şema Yayınevi, İstanbul 2006.

Nepesov, G., *Sozdanie i Razvitie Turkmenskoy SSR*, Türkmen Devlet Neşriyatı Yayınları, Aşkabat 1950.

Orlov, A., Georgiev, B., *İstoriya Rossii*, MGU Yayınları, Moskva 2001.

Pakman, Bülent, "II. Dünya Savaşı'nda Türk Lejyonları", *Pakman World*, https://bpakman.wordpress.com/turk-dunyasi/ikinci-dunya-savasinda-turkler/2-dunya-savasinda-turk-lejyonlari/, Son Erişim Tarihi: 17 Ekim 2015.

Pavlov, Vladimir, *For Freedom of Fatherland*, April 2005.

Peyrouse, Sebastien, *Turkmenistan: Strategies of Power, Dilemmas of Development*, Routledge, New York 2012.

Sarıkaya, Yakup, "Sovyet Devri Türkmen Yazarı Berdi Kerbabayev ve Ayğıtlı Adim Romanı", *Bilig*, No. 38 (2006), s. 1-14.

Paolo Sartori, "Towards a History of the Muslims' Soviet Union: A View From Central Asia", *Die Welt Des Muslims*, No. 50 (2010), p. 315-334.

Shtemenko, Sergey M., *II. Dünya Savaşında Rus Harekatı (1941-1945)*, çev. Güven Korulsan-Yaşar Uçar, Ararat Yayınevi, İstanbul 1971.

Sukhar', M. Ia., *Ot Aşhabada do Elbı*, Aşkabat 1963.

Sovetskiy Turkmenistan Gazetesi, 30 Eylül 1981.

Stalingradskaya Bitva. Vzglyad Çerez 65 Let. Materialı Nauçno-Praktiçeskoy Konferentsii [The Battle of Stalingrad. A look over 65 years. Materials from International Scientific Conference, Samara, 28–29 April 2010].

Teilor, Alan, *Vtoraya Mirovaya Voyna*, Mısl Yayınları, Moskva 1995.

Temur, Nezir, "Folklor-İdeoloji Bağlamında Sovyetler Birliği Dönemi Folklor Politikaları ve Bu Politikaların Kırgız Folkloruna Etkileri", *Bilig*, No. 53 (2010), s. 219-232.

Turkmenskaya İskra Gazetesi, No. 235, 26 Kasım 1947.

Turkmenskaya İskra Gazetesi, No. 230, 19 Aralık 1944.

Turkmenneft Dergisi, No. 2, 1962.

Türkmen Arhivi, Aşkabat 2009.

"Türkmenistan'da II. Dünya Savaşı Gazilerine Ödül Verildi", http://www.haberler.com/turkmenistan-da-2-dunya-savasi-gazilerine-odul-3598208-haberi/ Son Erişim Tarihi: 02.11.2015.

Yaman, Ali, "Sovyet Sonrası Dönemde Orta Asya'da Din ve Siyaset Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli*, 2008, s. 55-68.

Wheeler, G. E., "Soviet Policy in Central Asia", *International Affairs* (Royal Institute of International Affairs, 1944-), vol. 31, No. 3, (July 1955), p. 317-326.

Wimbush, S. Enders, "Sovyet Silahlı Kuvvetlerinde Uluslar", *Stratejik Açıdan Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar,* der. S. Enders Wimbush, çev. Yuluğ Tekin Kurat, Yeni Forum Yayınları, Ankara 1988.

Norwegian Sea
Svalbard (NORWAY)
FRANZ JOSEF LAND
Arctic Ocean
Wrangel Island
East Siberian Sea
NEW SIBERIAN ISLANDS
SEVERNAYA ZEMLYA
Barents Sea
Kara Sea
Laptev Sea
NOVAYA ZEMLYA
North Sea
NORWAY
Oslo
SWEDEN
Stockholm
FINLAND
Helsinki
Murmansk
Cherskiy
Tiksi
Tallinn
Riga
Saint Petersburg
Arkhangel'sk
Lake Ladoga
Lake Onega
Minsk
BELARUS
Moscow
Nizhniy Novgorod
Noril'sk
Magadan
Arctic Circle
Yakutsk
RUSSIA
Voronezh
Kazan'
Perm
Yekaterinburg
Saratov
Samara
Ufa
Chelyabinsk
Volgograd
Rostov
Donets'k
Kharkiv
Omsk
Krasnoyarsk
Novosibirsk
Khabarovsk
Chita
Irkutsk
Lake Baikal
Atryaŭ (Atryau)
Astana
Qaraghandy (Karaganda)
KAZAKHSTAN
Aral Sea
Caspian Sea
Tbilisi
Baku
Tabriz
Ulaanbaatar
MONGOLIA
Harbin
Changchun
Shenyang
UZBEKISTAN
TURKMENISTAN
Ashgabat
Tashkent
Bishkek
KYRGYZSTAN
Almaty
Ürümqi
Tehran
Mashhad
Esfahān
Dushanbe
Kashi
TAJIKISTAN
IRAN
Beijing
Baotou
Tianjin
Dalian
Taiyuan
Qingdao
Yellow Sea
Jinan
Shirāz
AFGHANISTAN
Kabul
Lanzhou
Zhengzhou
Nanjing
Shanghai
Xi'an
Kandahar
Islamabad
Faisalabad
Quetta
Lahore
Bandar 'Abbas
Doha
QATAR
Abu Dhabi
U.A.E.
Muscat
PAKISTAN
Ludhiāna
New Delhi
CHINA
Wuhan
Hangzhou
Chengdu
Chongqing
Changsha
Nanchang
Lhasa
NEPAL
BHUTAN
Jaipur
Lucknow
Kānpur
Kathmandu
Thimphu
Karāchi
OMAN
Guiyang
Ahmadābād
Indore
Patna
Kunming
Guangzhou
Hong Kong S.A.R.
Macau S.A.R.
Nanning
BANGLADESH
Dhaka
Surat
INDIA
Kolkata
Chittagong
Mandalay
Hanoi
Haiphong
Mumbai
Nāgpur
Pune
BURMA
LAOS
Vientiane
Hainan Dao
Hyderābād
Nay Pyi Taw
Rangoon
Vishākhapatnam
Da Nang
THAILAND
VIETNAM
Bangkok
Arabian Sea
Bay of Bengal
South China Sea
Manila
Bengaluru
Chennai
LAKSHADWEEP (INDIA)
CAMBODIA
Cochin
Jaffna
ANDAMAN ISLANDS (INDIA)
Andaman Sea
SPRATLY ISLANDS
Phnom Penh
Ho Chi Minh City
Laccadive Sea
SRI LANKA
Colombo
Gulf of Thailand
NICOBAR ISLANDS (INDIA)
MALDIVES
Male
Bandar Seri Begawan
BRUNEI
MALAYSIA
Kuala Lumpur
Medan
MALAYSIA
Borneo
SINGAPORE
Singapore
Pontianak
Equator
Sumatra

II. DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNDE VE SONRASINDA DOĞU TÜRKİSTAN

Yrd. Doç. Dr. Barış ADIBELLİ*

Giriş

Doğu Türkistan bölgesinde II. Dünya Savaşı'nın etki ve sonuçlarını görebilmek için Çin'in ve Doğu Türkistan'ın savaş öncesi durumunu ve uluslararası konjonktürü de göz önüne almak gerekmektedir. Savaştan önce bölgede Sovyetler Birliği, Japonya, Çin ve Çinli bağımsız bölgesel valiler arasında inanılmaz bir güç savaşı yaşandı. Bunun yanında zayıf da olsa Uygurların bağımsızlık yönünde sarfettikleri çabalar da vardı. Bundan dolayı bu yıllar, gerek savaş sırasında gerekse savaş sonrası ortaya çıkacak ve günümüze kadar devam edecek olan yeni dönem açısından önemli bir temel teşkil etmektedir.

II. Dünya Savaşı, Asya'da farklı bir boyutta gelişerek, Avrupa'da yaşanmakta olan savaştan ayrı bir gelişim gösterdi. Bu bağlamda da etkileri ve sonuçları farklı oldu. Çin için II. Dünya Savaşı, Japonya'nın bir Çin toprağı olan Mançurya'yı 1931'de işgal etmesiyle başladı. Bu işgalden sonra yaşanan süreç, Çin egemenliği altında yaşayan Uygurlar ve öteki Türkçe konuşan halklara bağımsız bir devlet kurma yönündeki siyasî faaliyetleri için uygun zemin oluşturdu.

Uygurlar, II. Dünya Savaşı'nda Sovyet Türkistan'ındaki soydaşları gibi cepheye gönderilmedi. Ancak onların siyasî ve askerî mücadeleleri Çin'de gerek Merkezî Hükümet'e karşı, gerekse Sovyetler Birliği'ne karşı devam etti. II. Dünya Savaşı'nda Sovyet saflarında çarpışan Uygurlar bulunsa da bunların, Sovyetler Birliği'ne göç eden Uygurlar olması nedeniyle onların Batı Türkistan içerisinde değerlendirilmesini gerektirmektedir. Bu nedenle bu çalışmada II. Dünya Savaşı'nın Uygurlar üzerine olan etkileri iki dönem olarak incelenecek, hem savaş öncesinde ve sırasında hem de savaşın sona ermesinin doğurduğu sonuçların Uygurların kaderini nasıl etkilediğine değinilecektir. Genel olarak literatürde bölgeden Çinlilerin adlandırdığı şekliyle Sincan olarak bahsedilse de bu çalışmada bölgeden anlam kargaşasına yer vermemek adına Doğu Türkistan olarak bahsedilecektir.

Doğu Türkistan

Doğu Türkistan'ın Bağımsızlık Mücadelesinin Geçmişi

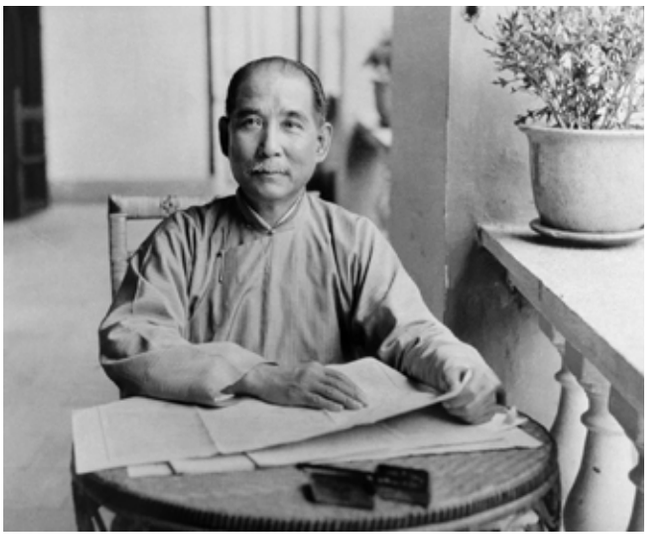
XIX. yüzyıldan itibaren Uygurlar, bağımsızlık için Çarlık Rusyası, Çin İmparatorluğu ve Büyük Britanya İmparatorluğu ile doğrudan ve dolaylı mücadele etmek zorunda kaldılar. XIX. yüzyılda Uygurlar, Yakup Bey tarafından kurulan Kaşgar Emirliği ile bir süre bağımsız olsalar da Çin işgalinden kurtulamadılar. XIX. yüzyıldan itibaren Türkistan coğrafyasının kontrolünü ele almaya başlayan Rusya, Doğu Türkistan üzerindeki emellerinden hiçbir zaman vazgeçmedi, bu durum XX. yüzyılda da devam etti. 1904-1905 yılları arasında Japonya ile yaptığı savaşta

* Dumlupınar Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi

yenilen Rusya'nın Asya'daki ilerlemesi bir süreliğine dursa da daha sonra Moskova, Bolşevik İhtilâli ile birlikte Asya'daki etkinliğini yeniden artırdı. XIX. yüzyıldan itibaren Asya'da giderek güçlenen Rusya'nın karşılaştığı en büyük rakip Büyük Britanya İmparatorluğu oldu. Özellikle de Afganistan üzerine yaşanan mücadele "Büyük Oyun" olarak adlandırıldı. XX. yüzyılda ise bu kez Japonya ve ABD, Rusya için Asya'daki en büyük rakipti.

1644 yılında Çin'de yönetimi ele geçiren Mançu Hanedanlığı, Orta Asya'ya özel bir önem verdi. Bu bağlamda, Orta Asya'ya ya da Türkistan coğrafyasına bitişik olan bölgeleri ele geçirmeye ve elde tutmaya özen gösterdi. Ancak 1911'de Sun Yat-sen önderliğinde meydana gelen cumhuriyetçi devrim, 1912'de 2.000 yıllık Çin İmparatorluğu'na son vererek İmparator Pu-Yi'yi tahtan indirdi. Sun Yat-sen temel prensip olarak farklı halklara self determinasyon hakkının tanınmasını kabul etti. Cumhuriyet rejimi, Çin'de birlik sağlayamadı, özellikle sınır bölgelerinde savaş ağaları kendi yönetimlerini kurdu. Kâğıt üzerinde milliyetçi hükümete bağlı görülürken, uygulamada tamamıyla bağımsız hareket eden; hatta dış güçlerle birlikte hareket eden siyasî ve askerî yapılar ortaya çıktı. Bu yapıların, Doğu Türkistan'da etkileri büyük oldu.

Sun Yat-sen, Uygurları ayrı bir ulus olarak gördü. Ulusal Yeniden Yapılandırma Programı'nın dördüncü maddesine göre 1924 tarihinde yapılan Gomindang (Çin Milliyetçi Partisi) I. Kongresi'nde duyurulan deklarasyonda Çin'deki bütün öteki halklara kendi kaderini tayin hakkı (self determinasyon) verileceği ifade edildi.[1] Sun Yat-sen kuşkusuz bu politikasında Rus ve Çinli Komünistlerden etkilendi. Sovyetler Birliği'nin kendi ulusal azınlıklarına karşı uyguladığı politika örnek alındı. Ancak, Sun Yat-sen öldükten sonra Gomindang bu yaklaşımı terk etti. Gomindang üyeleri Uygurları ayrı bir halk olarak görmelerine rağmen fiiliyatta Uygurlara kendi kaderini tayin hakkı tanınmadı. Gomindang üyesi tarihçi Li Tung-fang, yaptığı değerlendirmede Uygurların, Hunların soyundan geldiğini, Hunların da Çinlilerden geldiğine dikkat çekerek, Uygurlar ile Çinliler arasında etnik bir farkın olmadığını belirtmiştir.[2]

Sun Yat-sen

Kendi kaderini tayin hakkı yerine Gomindang, eşit muamele ve özerk bir hükümet kurmayı önerdi. Gomindang'ın 15. kuruluş yıldönümünde Çang Kay-şek, milliyetçiliğin özünün Çinlileri özgürleştirmek ve eşitlik temelinde Çin'deki tüm azınlıklara eşit muamele etmek olduğunu ifade etti.[3] Li Tung-fang, bu yaklaşımın uygulamadaki sınırlarını belirtirken Uygurlar'a kendi kaderini tayin hakkı değil, kendini yönetme hakkını tüm bölge için olmayıp bölge içinde bir birime verilmesi gerektiğini belirtti. O dönemde, Çinliler, kendi kaderini tayin hakkının Çin'den ayrılmaya ve bağımsızlık ilan etmeye neden olacağından korkuyorlardı.[4] 1911'deki Sun Yat-sen'in gerçekleştirmiş olduğu cumhuriyetçi devrim, Uygurlar için büyük bir fırsat oldu; en azından bağımsızlık yolunda büyük bir umut oluşturdu. Fakat Çin'deki siyasî kaos, özellikle merkezden uzak bölgelerdeki askerî valilerin kurmuş oldukları bölgesel yönetimler, askerî gücü sınırlı olan milliyetçi hükümeti çaresiz bıraktı. 1911'den itibaren Doğu Türkistan bölgesi de askerî valilerin sert yönetimi altında idare edilmeye başlandı.

Mukden Hadisesi

18 Eylül 1931 gecesi Güney Mançurya Demiryolu'nda bir bombanın patlamasının ardından Çin ve Japon askerleri arasında başlayan ve Çin'in Mançurya bölgesinin Japonya tarafından işgal edilmesi ve Japonya'nın Milletler Cemiyeti üyeliğinden çıkmasıyla sonuçlanan "Mukden

1 Owen Lattimore, *Pivot of Asia*, Little Brown and Company, Boston 1950, p. 82.
2 *a.g.e.,* s. 82-83.
3 *a.g.e.,* s. 83.
4 *a.g.e.,* s. 83.

Hadisesi", aslında Çin için II. Dünya Savaşı'nın da başlangıcıydı. Japonya işgal ettiği Mançurya'da kukla bir devlet olan Mançuko'yu kurdu. Japonya'nın dışında hiçbir devletin tanımadığı Mançuko'nun başına tahttan indirilen Çin'in son imparatoru Pu-yi getirildi. Japonya, bu eylemiyle aslında Çin İmparatorluğu'nu kendi kontrolünde yeniden ihya etmek istiyordu. Japonya, 1904-1905 yılları arasında yaşanan savaşta Rusya'yı mağlup ettikten sonra 1910'da Kore Yarımadası'nı ilhak ederek Asya Pasifik bölgesindeki yayılmacı siyasetini de başlatmış oluyordu. Bu bağlamda Çin, bu yayılmacı siyaset için önemli bir sıçrama noktasıydı. Japonya'nın Çin'e yönelik yayılmacı siyaseti I. Dünya Savaşıyla birlikte iyice belirginleşti. 18 Ocak 1915 tarihinde Japonya, Çin'e tarihe "yirmi bir talep" olarak geçen isteklerini iletti. Bu istekler, açıkça Çin'i Japonya'nın vassal bir devleti hâline getiriyordu.[5] Öte yandan ABD ise Lansing-Ishii Anlaşması ile Japonya'nın Mançurya üzerindeki haklarını daha 1917'de tanımıştı.[6]

1930'lara kadar olan dönemde Japonya'nın Çin'e dayattığı bazı ilkeler ve bu döneme kadar ABD ile yapmış olduğu ikili anlaşmalar bu siyasetini doğrular nitelikteydi. 1932'de Mançurya'nın işgali ve Mançuko'nun kurulmasıyla Japonya, kuzey hattı üzerinden Batı'ya doğru tampon devletler oluşturma stratejisini izleyerek Çin ile Sovyetler Birliği arasındaki bağı kesmek, Uygur toprakları üzerinden de Hindistan ve Afganistan'da İngilizleri kontrol etmek istedi.

Japonya'nın Asya'da yayılması için en başta Çin ve Rusya'nın etkisiz hâle getirilmesi gerekiyordu. Bu nedenle Japonya, Çin ve Rusya'ya karşı dolaylı stratejiler ile bu iki ülkeyi devre dışı bırakmaya çalıştı. Bu bağlamda, bölgede güçlü bir etkiye sahip olan din faktörünü kullanmaya gayret etti. Özellikle, bu coğrafyada yoğun olarak yaşayan Müslüman halkları kontrol edebilmek için Panislamist akımını kullanmaktan çekinmedi. Bunun yanında, gerek Sovyet kontrolü altındaki Batı Türkistan'da, gerekse Çin kontrolü altındaki Doğu Türkistan'da Müslüman halkların büyük çoğunluğunu oluşturan Türkleri yanına çekebilmek için Pantürkist akımından da faydalanmaya çalıştı.[7]

1931'de gerçekleşen demiryolu patlamasını incelemeye gelen Japon heyet

Çin ve Rusya'nın stratejik bölgelerinde merkez yönetimler ile kavgalı olan Müslüman halkları barındırmaları, Japonya için büyük bir avantaj oluşturuyordu. Rusya ile yaptığı savaştan galip çıkan Japonya, bölgedeki Müslüman halklar arasında büyük bir saygınlık kazandı. Aynı zamanda Müslümanlar için Japonya'nın halifeliği elinde bulunduran Osmanlı Devleti'yle savaşmaması ve ilişkilerinin iyi olması da önem arz ediyordu. Japon İmparatoru Mikado'nun İslamiyet'i resmî din olarak kabul edeceği söylentisi Müslüman dünyasında büyük bir heyecan yarattı. Japonya'nın bu girişimleri gerek bölgede gerekse dünyanın dört bir yanındaki Müslümanlar arasında destek buldu. Japonya'nın Batı ve Doğu Türkistan'a yönelik özel bir ilgisi vardı. Bilhassa, 1920'lerden itibaren Doğu Türkistan'a gönderdiği istihbarat görevlileri bölgeye ilgisinin bir sonucuydu. Japon subaylar İli bölgesine askerlerin eğitimi için gönderildi. 1920'lerin sonlarında Japonya, İslamiyet'ten "Bolşevizm" tehdidine karşı bir tampon oluşturmak amacıyla istifade etti. Bu dönemde Doğu Türkistan'dan 250 öğrenci eğitim için Japonya'ya götürüldü.[8]

Mançuko'dan sonra Japonya'nın esas girişimi 1932'de Doğu Türkistan'da kendine bağlı bir devlet kurma teşebbüsü oldu. Bu plan için 1933 yılında Doğu Türkistan'da başlayan ayaklanma iyi bir fırsat sundu. 20 Mayıs 1933 tarihinde Padişah II. Abdülhamit'in torunu 29 yaşındaki şehzade Abdülkerim Efendi, Japonya'ya davet edildi ve burada büyük bir törenle karşılandı.[9] Japonya, Doğu Türkistan'da kurmayı düşündüğü kukla devletin başına bir Osmanlı şehzadesini getirmek suretiyle hem bölgedeki

5 Daha geniş bilgi için bkz. Xu Guogi, "China and Empire", *Empires At War 1915-1923*, ed. Robert Gerwarth - Erez Manel, Oxford University Press, Oxford 2014, p. 218-229.

6 Jerald A Combs, *The History of Foreign Policy*, Routledge, New York 2012, p. 133.

7 Ali Merthan Dündar, *Panislamizm'den Büyük Asyacılığa*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006, s. 145-147.

8 *a.g.e.*, s. 220-221.

9 Selçuk Esenbel, "Japan and Islam Policy During the 1930", *Turning Points in Japanese History*, ed. Bert Edström, Japan Library, Richmond 2002, p. 202.

Şehzade Mehmet Abdülkerim Efendi, davet üzerine Japonya'ya gider. Umduğunu bulamayan Şehzade kendi imkanlarıyla Doğu Türkistan'a geçerek Çin'e karşı savaş açar. Ama başarılı olamaz, Amerika'ya sığınır. Şehzade, (üstte solda) 1933 yılında Japon askerleriyle birlikte Japonya'da. Çin'e karşı savaştığına dair gazete haberi ise sağda yer alıyor.

Müslüman halkın hem de daha sonra bir şekilde halifelik makamının tesis edilmesiyle tüm dünya Müslümanları üzerinde nüfuz oluşturmayı amaçladı. Tam da bu sırada ilginç bir gelişme yaşandı ve 12 Kasım 1933 tarihinde Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti kuruldu. Ancak bu yeni Uygur Devleti Japonların planına pek de uygun hareket etmiyordu. Zira Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin ilân edilmesi haberini Uygurlar vakit kaybetmeden Ankara'ya telgraf çekerek müjdelediler. Ankara'ya çekilen bu telgraf kuruluşun duyurulduğu ilk yabancı devlet olması nedeniyle de ayrıca dikkat çekiciydi. Uygurların aralarında çok uzun bir mesafe olmasına rağmen Türkiye'ye yönelmeleri Japonya'nın planlarını bozdu. Bu arada Japonya'da görev yapan ve bir dönem Türkiye'de de büyükelçilik görevinde bulunan ABD'nin Japonya Büyükelçisi Joseph Grew, Şehzade Abdülkerim Efendi'nin Japonya'daki Osmanlı Devleti'ni yeniden canlandırma faaliyetlerinden Ankara'yı haberdar etti.[10]

Başta *İzvestiya* ve *Pravda* gibi gazeteler Japonya'nın Doğu Türkistan'daki Müslüman isyanlarının arkasında olduğu ve buralardaki ayaklanmaların başarılı olması hâlinde Çin ve Rus Türkistanı'nda yeni bir Müslüman devlet kurularak başına da bir Osmanlı şehzadesinin getirileceğini yazıyordu. Sovyetler Birliği, Türkiye ve Çin'in diplomatik baskıları sonucunda Japonya, Abdülkerim Efendi ile ilgili iddiaları yalandı ve 1933 yılında Abdülkerim Efendi Japonya'dan ayrılmak zorunda kaldı. 1934 yazında ise Sovyetler Birliği, Çin Valisi Sheng Shicai'nin birliklerine yardım ederek, Doğu Türkistan Cumhuriyeti hareketini başarısızlığa uğrattı. Sonuçta Japonya'nın ayaklanmalar vasıtasıyla Türkistan coğrafyasında yeni bir İslam devleti kurma projesi başarısızlıkla sonuçlandı. Kukla bir devlet kurma girişimleri şimdilik akamete uğrasa da Japonya, bu girişiminden vazgeçmedi ve Uygurlarla temasını gizlice sürdürmeye devam etti.

Japonya, yayılmacı siyasetini bir adım daha öteye götürerek tarihe "Marco Polo Köprüsü Hadisesi"olarak geçen olayı gerekçe gösterdi ve 1937'de Çin'i işgal etti. Japonya'nın Çin'e karşı yürüttüğü savaş, Doğu Türkistan'daki Uygurlar arasında tekrar bağımsızlık yolunda bir umut oluşturdu. Japonya'nın Çin'i yenmesi durumunda Doğu Türkistan üzerindeki Çin egemenliği de kalkmış olacaktı. Bu nedenle maddî olmasa da Uygurlar manevî olarak Japonları destekledi. 1938'de başarısız bir isyan yaşandı. Bu isyanın ardından isyanın liderlerinden Mehmet Emin Buğra Afganistan'a geçti. Burada Japon, Alman ve Türk büyükelçilikleriyle ilişki kurarak onlara Doğu Türkistan'ın bağımsızlığı konusundaki görüş ve planlarını iletip destek arayışında bulundu.

Sovyetler Birliği'nin Doğu Türkistan Politikası

Doğu Türkistan bölgesiyle sadece Japonya ilgilenmiyordu. XIX. yüzyıldan itibaren bölgeye büyük ilgisi olan Ruslar da Doğu Türkistan'daki gelişmeleri yakından takip ediyordu. Japonya'nın Doğu Türkistan'da devlet kurma

10 *a.g.e.,* s. 203.

faaliyetlerini yakından izleyen Moskova, bu eski düşmanının emperyal yayılmacılığına karşı yer altı ve yer üstü kaynaklar açısından oldukça zengin olan bu bölgede varlığını daha da arttırdı. Sovyetler Birliği, Türkistan denen coğrafyayı Batısı ve Doğusu ile bir bütün olarak kontrol etmek isterken burada yaşayan halklar aracılığıyla Çin, Japonya ve Hindistan üzerinde dolaylı bir baskı ve kontrol oluşturmayı da hedefliyordu.

Sovyetler Birliği dış etkiye ve müdahaleye açık bu tür bölgeleri sadece doğal kaynakları açısından değil, gerek ulusal güvenliği gerekse rejiminin güvenliği için de kontrol altında bulundurmak gerektiğinin farkındaydı. Bu nedenle, bu bölgelerde sıkı bir politika izledi. Bolşevik İhtilâli'nin ilk günlerinde devrim karşıtı muhaliflerin bir kısmının Doğu Türkistan bölgesine kaçmaları ve mücadelelerini buradan sürdürmeleri, Moskova'nın bu politikasını doğrular nitelikteydi. Çok belirgin olmasa da Doğu Türkistan'da Japonya ile yaşanan rekabetin bir başka nedeni 1905'teki savaşta Rusya'nın ağır yenilgisiydi. Bu yenilgi, Japonya'nın II. Dünya Savaşı'nda teslim olmasına kadar sürecek bir travma oluşturdu. Hâlihazırda, Sovyetler Birliği'nin Çin Merkezî Hükümeti ile yakın ilişkileri bulunmaktaydı. Ancak Doğu Türkistan bölgesinde Merkezî Hükümet'in etkinliği yok denecek kadar azdı. Burada gerçek güç bölgenin askerî valisindeydi. Bu nedenle Ruslar, askerî valilerle yakın ilişkiler kurarken, yerel halklarla özellikle Uygurlarla da bağlantıyı koparmadılar.

Çin'in Nakin kasabasına saldıran Japon zırhlı araçları

Mehmet Emin Buğra (önde siyah elbiseli) ve Doğu Türkistanlılar

Sovyetler Birliği'nin Doğu Türkistan ile münasebetleri, St. Petersburg veya İli Antlaşması olarak da bilinen Çarlık Rusyası ile Çin İmparatorluğu arasında 1881'de imzalanan antlaşmayla gelişmeye başladı.[11] Özellikle, Rus sanayi ürünleri için gerekli olan ham maddeyi sağlama adına Doğu Türkistan önemli bir kaynak konumundaydı. Ancak 1914'ten itibaren Rus siyasetinde ortaya çıkan kargaşayla birlikte Doğu Türkistan ile yapılan ticaret de azaldı. Rus Rublesi'nin değer kaybetmesi, Doğu Türkistan'da o dönemde geçerli olan para biriminin de değer kaybetmesine neden oldu. Bu durum, Doğu Türkistan bölgesinde enflasyonun ve finansal sorunların ortaya çıkmasına yol açtı. 1919'da Rus ticaretinin sekteye uğramasıyla Doğu Türkistan'ın temel ihracat ürünleri olan pamuk ve tarım ürünleri için hazır bir başka pazar bulunamadı. Ayrıca Doğu Türkistan, Rusya'dan ithal ettiği kıyafet, seramik ve metal ürünler, şeker ve akaryakıtı da alamaz hâle geldi ve zor durumda kaldı.

Rusya'da Ekim İhtilali ve ardından ortaya çıkan iç savaş 30.000-40.000 arasında Rus mültecinin ve Komünistlere mağlup olan General Annekov ve General Bakich'in birliklerinin de bulunduğu silahlı Beyaz Rus askerinin, Cungarya'ya geçmesine neden oldu. Her iki generalin de 20.000'e yakın askeri Gulca ve Tarbagatay'da kamp kurdu ve Moğolistan'daki Beyaz Rus kuvvetleriyle temasa geçti. Ancak Çinli Askerî Vali Yang, Doğu Türkistan bölgesinin güçlü komşusu Sovyetler Birliği'nin muhaliflerinin üssü hâline gelmesini istemiyordu. Dolayısıyla Yang, sınırı ka-

11 Çarlık Rusyası ile Çin İmparatorluğu arasında imzalanan antlaşmalar hakkında bilgi için bkz. Alexei D. Voskressenski, *Russia and China: A Theory of Inter-State Relations,* Routledge, London 2003, p. 104-123.

patarak daha fazla mülteci ve Beyaz Rus askerinin Doğu Türkistan'a girmesine engel oldu. Daha sonra General Annekin ve askerlerini Urumçi'ye davet etti. Burada General Annekin'i gözaltına aldı ve Çin üzerinden Sovyetler Birliği'ne teslim etti. General Annekin, burada idam edildi. Ardından Yang, Sovyet Kızıl Ordusu'nu Bakich'in kuvvetlerini ortadan kaldırması için Doğu Türkistan'a davet etti. Sovyet Kızıl Ordusu Bakich'in kuvvetlerini imha etti.[12]

Yang'ın bu başarılı hizmetinin sonuçları kısa zamanda alındı. 1920'lerde Sovyet döneminde ticaret tekrar arttı. Doğu Türkistan'da dönemin askerî valisi Yang Zenghin, daha Çin Merkezî Hükümeti Sovyet Birliği'ni tanımadan kendisi Sovyetlerle geçici ticarî antlaşmalar imzaladı.[13] Çin Cumhuriyeti'nin Sovyetler Birliği ile diplomatik ilişkiler kurmasının ardından 1924 yılında Askerî Vali Yang, imzaladığı antlaşmayla Gulca, Tarbagatay, Urumçi ve Altay'da Sovyet konsolosluklarının açılmasına onay verdi. Karşılığında ise Çin, Alma-Ata (Almatı), Taşkent, Semipalantisk, Andican ve Zaisan'da konsolosluklar açtı.[14] Bu dönemde Doğu Türkistan'ın Sovyetler Birliği ile olan ticareti inanılmaz bir şekilde büyüdü, 1928'de ticaret hacmi 24.000.000 Ruble'ye ulaştı. Bu da neredeyse Doğu Türkistan'ın Çin ile yaptığı ticaretin on katıydı. Doğu Türkistan'ın kuzeyi Sovyet demiryoluna birkaç günlük uzaklıktaydı. Bu durum, Sovyet ürünlerini daha uzak mesafeden kervanlarla üç ayda getirilen Çin ürünlerinden daha ucuz hâle getiriyordu.[15] 1929'da Doğu Türkistan'la sınır olan Semipalatinsk'ten Bişkek'e uzanan Türkistan-Sibirya demiryolunun tamamlamasıyla, Doğu Türkistan'ın güneyi de demiryolu ulaşımına dâhil edilmiş oldu. Böylece Doğu Türkistan, Sovyet ekonomik etki sahası içerisine girdi.[16]

Askerî Vali Yang, bu dönemde Çin Merkezî Hükümeti'nden bağımsız politikalar geliştirse de öte yandan Doğu Türkistan'da yaşayan Türk nüfusun Türkiye, Rusya ve Orta Asya'daki entelektüel akımlardan etkilenmelerini engellemek için yaptığı "onları dış dünyadan izole etme" girişimlerinde az da olsa başarılı oldu. Çünkü Sovyetler Birliği ile yapılan açık ticaret, Sovyet ülkesiyle iletişim yollarını da açık hâle getiriyordu.[17]

Tüm bu yaşanan süreç aslında Uygurların işine yaradı. Kendi sorunlarıyla uğraşan Çin ve Sovyetler Birliği, Uygurların bağımsızlık yönünde attığı adımları çok fazla takip edemedi. Her dönemde ortaya çıkan siyasî boşluk Uygurlar tarafından iyi değerlendirilerek bağımsız devletin kurulması için fırsat olarak görüldü. Uygurlar, bu oynanmakta olan büyük oyun içerisinde tarafların zayıflıklarından yararlanarak siyasî bir takım avantajlar elde etmekteydi. Bilhassa, Sovyetler Birliği'nin Uygur kimliği üzerinde yaptığı çalışmalar ve Uygurlar üzerindeki telkinleri Uygurların millî bir kimlik oluşumunda önemli ilerlemeler sağladı. Çin Merkezî Hükümeti'nin ve askerî valilerin içinde bulundukları durum iyi değerlendirerek bölgesel ayaklanmalar çıkarıldı ve bununla siyasî hedeflere ulaşılmaya çalışıldı.

1930'lardan itibaren Naziler Almanya ve Avrupa siyasetinde giderek daha az görünmeye başladı. Hitler'in 1919'da tesis edilen Versay düzenine karşı başkaldırması ve komşularını tehdit etmesi gelecekte bir savaş tehlikesinin belirmesine neden oldu. Sovyetler Birliği, Japonya'nın Asya'daki faaliyetlerini yakından takip ettiği kadar Almanya'nın da Avrupa'daki faaliyetlerini yakından izliyordu. Bu bağlamda, Sovyetler Birliği, 23 Ağustos 1939'da Almanya ile bir saldırmazlık antlaşması imzaladı. Böylece Almanya'nın Avrupa'da yapacağı saldırgan eylemlerin Sovyetler Birliği'ne yönelik olası olumsuz etkileri de minimuma indirildi.[18] Bu, Sovyetler Birliği'nin Asya'da elini güçlendiriyordu. 1 Eylül 1939'da Almanya'nın Polonya'yı işgal etmesiyle Batı dünyası Hitler tehlikesi ile mücadele içine girdi. Sovyetler Birliği, Asya'daki konumunu sağlamlaştırma arayışı içerisindeydi. Bu sebeple, Doğu Türkistan'da daha aktif siyaset izlemeye başladı. II. Dünya Savaşı'nda Sovyetler Birliği'nin en yakın müttefiki, 1937'de Çin Merkezî Hükümeti tarafından göreve getirilen Doğu Türkistan Valisi Sheng Shicai idi.[19] General Sheng Shicai, Japon İmparatorluk Askerî Akademisi'nden mezun başarılı bir Çinli generaldi. Japonya ve Japon imparatorluk ordu-

12 James A. Millward, *Eurasian Crossroads,* Colombia University Press, New York 2007, p. 185.
13 *a.g.e.,* s. 186.
14 *a.g.e.,* s.186.
15 *a.g.e.,* s. 186.
16 *a.g.e.,* s.186.
17 *a.g.e.,* s. 187.
18 Robert Vincent Daniels, *Documentary History of Communism*, II, London 1985, p. 117-119.
19 Sheng Shicai ve Doğu Türkistan'daki poltikası için bkz. Andrew D. W. Forbes, *Warlords and Muslims in Chinese Central Asia*, Cambridge Universtiy Press, Cambridge 1986, p. 128-162.

sunu çok iyi tanıyordu. Japon askerî geleneklerine göre yetiştiği için Japonya'nın bölgedeki taktik ve stratejilerine de hâkimdi.[20] Böyle bir figür aslında Sovyetler Birliği için bulunmaz bir fırsattı.

Sheng Shicai, göreve gelir gelmez Doğu Türkistan'daki bütün etnik grupların eşit haklara sahip olduğunu ilân etti. Ardından da Uygurca gazetelerin basılmasına izin verdi. Doğu Türkistan'daki halkların kendi kültürlerini yaşaması için zemin oluşturma çalışmaları başlattı. Sheng'in bu girişimleri Doğu Türkistan'da yaşayan halklar tarafından büyük destek buldu.[21] Çin Merkezî Hükümeti'nden farklı bir politika izleyen Sheng daha sonra bu görüşlerini "siyasetin altı ana prensibi" olarak adlandırdı. Bu prensipler şunlardı: emperyalizm ile mücadele; Sovyetler Birliği ile ebedî dostluk; barışın korunması; bütün milletler için eşit haklar; yolsuzluk ile devamlı mücadele, yeni bir Sincan'ın meydana getirilmesi.[22]

Sheng Shicai, Sovyetler Birliği'nden askerî ve ekonomik yardım aldı. Doğu Türkistan'ı kalkındırmak için Sovyetler Birliği ile 7.000.000 altın Ruble'lik iki kredi için görüşmelerde bulundu. Özellikle, iletişim ve sanayi alanında bu krediyi kullanmak istiyordu. Ayrıca elindeki tüm parayı silah alımına yatırdı. Bu kredilerin ve yardımların karşılığında Sovyetler Birliği, Doğu Türkistan'da altın, tungsten, manganez, kalay, uranyum ve Çungarya'daki başka madenlerin çıkarılması ve işletme hakkını aldı. Bunun yanında, Sovyet mühendisler, Urumçi'nin kuzeybatısındaki Wusu'daki Duşanzi petrol kuyularını açtı. Geniş ölçekli keşif grupları ve Sovyet askerî, ekonomik, politik ve teknik danışmanlar Doğu Türkistan'a geldi. Sovyet görevliler, Doğu Türkistan ordusunu yeniden düzenleyerek Sheng'in gizli polis örgütünü de KGB örneğinde yapılandırdı. Sovyet Halk Komiserliği, Japon işgaline karşı Hami yakınlarına yerleşti. Gomindang partizanları ve Japonlar, Sheng Shicai'yi giderek Komünizm'e yaklaştığı konusunda eleştirmeye başladılar.[23]

Sovyetler Birliği, Rus olmayanlara karşı kültürel ve siyasî

Çinli General Sheng Shicai

kimliklerine göre sınıflandırma yapıyordu. Sheng Shicai de bu Stalin tipi etnik sınıflandırmayı Doğu Türkistan'da uygulamaya başladı. Bu bağlamda, Gomindang'ın etnik gruplara yaklaşımına da değinmek gerekir. Çin Cumhuriyeti'nin ve Gomindang'ın kurucusu Sun Yat-sen bu etnik farklılığı önce toplumu göçebe ve yerleşik diye ikiye ayırarak sınıflandırdı. Ardından da Çin halkını beş esas etnik gruba böldü: Han, Mançu, Moğol, Tibet ve Hui (Çinli Müslümanlar). Sun Yat-sen Müslüman Türklerle Çinlileri tek bir ırk olarak yani Han olarak gördü.[24] Çan Kay-şek de bu beş kategoriyi benimsedi. Bu beş kategori aynı zamanda Çin'in resmî devlet görüşünü oluşturuyordu.

Fakat Sovyet etkisiyle Sheng, Gomindang'ın bu resmî görüşünden uzaklaşarak Doğu Türkistan'da 14 farklı etnik grubun olduğunu kabul etti. Bu gruplar, Uygur, Tarançi (Doğu Türkistan'ın kuzeyinde yaşayan Uygurlar), Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar, Tacik, Mançu, Sibe, Solon, Han, Hui, Moğol ve Rus halklarıydı. Sheng ile birlikte Uygurlar, ilk defa resmî olarak bu bölgede yaşayan Türkçe konuşan yerleşik Müslüman halkları belirten bir kavram ile ifade edildiler.[25] XIX. yüzyılın sonlarına doğru Rus or-

20 James A. Millward - Nabijan Tursun, "Xinjiang: Political History and Strategies of Control", *China's Muslim Borderland,* ed. S. Frederick Starr, Routledge, New York 2015, s. 71.

21 Anwar Rahman, *Sinicization Beyond the Great Wall: China's Xinjiang Uighur Autonomous Region,* Matador, Leicester 2005, p. 38-39.

22 Baymirza Hayit**,** *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, Otağ, Ankara 1975, s. 323.

23 James A. Millward - Nabijan Tursun, "Xinjiang: Political History and Strategies of Control", p. 206- 207.

24 *a.g.e.,* s. 207.

25 *a.g.e.,* s. 208.

Önemli Uygur liderlerinden Hoca Niyaz, Japonya adına casusluk yaptığı gerekçesiyle idam edildi.

yantalistler Doğu Türkistan'da yaşayan halkların Turfan Uygur Devleti ve Karahanlılardan gelen Uygurlar olduğunu iddia ettiler. 1910'lardan başlayarak Çarlık Rusya'sı içinde yaşayan Uygurlar bu tarihsel bağı benimsediler. 1921'de Taşkent'te düzenlenen Altışehir ve Çungarya İşçileri ve Çiftçileri Örgütü'nün konferansı bir isim değişikliğine giderek Devrimci Uygur Teşkilatı ismini aldı. Fakat Çin Hükümeti'ne göre Türkçe konuşan Müslümanlar ile Çinli Müslümanlar birbirinden ayrıydı. Türkçe konuşan Müslümanlar, yani Uygurlar sarık taktıkları için Sarıklı Müslümanlar olarak adlandırılıyordu.[26]

Sheng'in Sovyet yanlısı politikaları Doğu Türkistan'da Stalinizm'in yerleşmesine neden oldu. Stalin, Orta Asya'daki aydın ve liderleri tasfiye etti. Benzer şekilde Sheng ve Sovyet danışmanları, istihbarat ve gizli polis şebekeleri tesis ederek, bu kurumları milliyetçi eğilimlere sahip Uygur liderlerini ortadan kaldırma sürecinde kullandılar.[27] Sheng, Doğu Türkistan'da vatan hainlerine, Pantürkistlere, halk düşmanlarına, milliyetçi ve emperyalistlerin casuslarına karşı büyük bir tasfiye hareketi başlattı. Önemli Uygur liderlerinden Hoca Niyaz Japonya adına casusluk yaptığı gerekçesiyle idam edildi. Bir sonraki tasfiye dalgasında bu sefer Sovyetler Birliği tarafından gönderilen Troçkist Çinliler tutuklandı. Bu tasfiyeler sırasında Sheng gizlice Moskova'ya gitti. Burada Stalin ve Molotov ile görüştü. Bu ziyareti sırasında Sheng, Sovyet Komünist Partisi'ne üye oldu. Sheng'in bu tasfiyesi sırasında 50.000-100.000 arasında insan öldü.

Memduh Şevket Esendal

Mehmet Emin Buğra

Kaşgar'daki Uygur liderlerin Afganistan'daki Japon Büyükelçiliği ile dolaylı temasları vardı. Sheng bu durumu propaganda aracılığıyla Japon tehdidi şeklinde sunarak siyasî hayatını pekiştirmeye çalıştı. Gerçekten de Afganistan'da sürgünde olan Uygur liderlerinden Mehmet Emin Buğra'nın önemli faaliyetleri vardı. Mehmet Emin Buğra, Kabil'de Japon Büyükelçiliği ile temasa geçerek, Doğu Türkistan'ı kurtarması için Japonya'dan yardım istedi. Bu konu Türkiye'nin Kabil Büyükelçisi Memduh Şevket Esendal'a intikal edince Memduh Şevket Esendal, Mehmet Emin Buğra'ya "*Doğu Türkistan'ı kurtarmak kolay olmaz. Japonlar, Doğu Türkistan'a kadar gelemeyecektir. Ruslar da Doğu Türkistan'ı kolay kolay Japonlara vermezler*" diyerek mücadelesini Çin Hükümeti nezdinde yürütmesi gerektiğini ve öteki Uygur liderlerle birlikte çalışmasını tavsiye etti.[28] Mehmet Emin Buğra, Türk Büyükelçisi Esendal'ın bu tavsiyelerini dikkate aldı. Nitekim Mehmet Emin Buğra, Ankara'nın Japonya ile işbirliğine karşı olduğunu ve Rusları kızdırmak istemediğini oldukça iyi biliyordu. Zira 1933 yılında kurulan Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti de Ankara tarafından tanınmadı.

26 *a.g.e.,* s. 208.
27 *a.g.e.,* s. 209.
28 İsa Yusuf Alptekin, *Esir Doğu Türkistan İçin*, Doğu Türkistan Neşriyat Merkezi, İstanbul 1985, s. 381.

İsa Yusuf Alptekin

Mehmet Emin Buğra'nın girişiminden sonra ikinci bir girişim de 1939'da oldu. 6 Mayıs 1939'da yani II. Dünya Savaşı'nın başlamasından hemen önce Çin Parlamentosu'nda Doğu Türkistan'ı temsilen milletvekili olarak bulunan İsa Yusuf Alptekin, Çin Merkezî Hükümeti'nin Japonya'ya karşı verdiği savaşa destek istemek için Çin'i temsilen Türkiye'yi ziyaret etti. Ziyaretin görünen nedeni Çin'e destekti. Ancak Alptekin'in gizli gündemi Rusların Doğu Türkistan'dan çıkarılması ve Uygurlara sağlanacak desteğin elde edilmesiydi. Alptekin, Türkiye'de Başbakan Refik Saydam, Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu, Dışişleri Bakanlığı'nda görevli Talat Acar, Afganistan Büyükelçisi Memduh Şevket Esendal, Türkiye'nin Çin Büyükelçisi Emin Ali Sipahi, Behçet Çağlar ve Fuat Köprülü'nün de bulunduğu birçok önemli kişi ile görüştü ve görüştüğü kişilerin ortak kanaati, Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile Doğu Türkistan'da karşı karşıya gelerek ilişkilerini bozmak istemediği yönünde oldu. İsa Yusuf Alptekin, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile görüşmesinde ise iki önemli talebini dile getirdi: Rusların Doğu Türkistan'dan çıkarılması ve Çin'in haklara dayalı bir özerklik vermesiydi. Ancak Türkiye'nin o dönemde izlediği dış politika "yurtta sulh, cihanda sulh" ilkesine dayalı bir denge politikasıydı.[29] Dolayısıyla, Türkiye, Sovyetler Birliği ve Çin'le karşı karşıya gelmek istemiyordu. Türkiye, Alptekin'e Çin Merkezî Hükümeti ile beraber çalışmasını ve faaliyetlerini Çin Parlamentosu'nda sürdürmesini tavsiye etti.[30]

Haziran 1941'de Hitler'in Sovyetler Birliği'ni işgal etmesiyle II. Dünya Savaşı farklı bir yönde seyretmeye başladı. Sovyetler Birliği artık aktif bir şekilde savaşın içindeydi. Hitler ve 3.000.000 askeri, Sovyet coğrafyasında hızla ilerlemeye başladı. Aralık 1941'de ise Japonya, Pearl Harbour saldırısını gerçekleştirdi. Bu saldırının ardından

Pearl Harbour saldırısında USS Arizona iki gün boyunca yandı.

29 Türkiye'nin II. Dünya Savaşı'ndaki dış politikası hakkında daha geniş bilgi için bkz. *Türk Dış Politikası*, ed. Baskın Oran, İletişim, İstanbul 2001, s. 399-476.

30 İsa Yusuf Alptekin, *a.g.e.,* s. 361-375.

ABD de savaşa katılmış oldu. Pearl Harbour saldırısı, II. Dünya Savaşı'nın Avrupa'nın yanı sıra Pasifik bölgesine de yayılmasına neden oldu. Şimdi Japonya bir taraftan Çin ile öte taraftan ABD ile savaşıyordu. Bu nedenle, Japonya'nın Uygurlara yardım etme imkânı da ortadan kalkmış oldu. Böylece Uygurların Japonya umudu başlamadan sona erdi. Almanların kısa sürede gelen zaferleri ve Sovyet Kızıl Ordusu'nun geri çekilmesi, Doğu Türkistan'daki Sovyet varlığını da tehlikeye soktu. Çin Merkezi Hükümeti, ABD ile birlikte hareket etti. Gomindang hâlen Çin'in güneybatısını elinde tutuyordu. Doğu Türkistan tamamen dış yardımla ayakta duruyordu. Bu nedenle, Sovyetler Birliği'nin Almanlar karşısında geri çekilmesi üzerine Sheng Shicai, Çin Merkezî Hükümeti ile tekrar temasa geçti ve 1942 baharında Sovyetler Birliği ile ticarî münasebetleri kesti. Çinli Komünistleri ve Sovyet yanlısı Müslüman Türkleri tasfiye etmeye başladı. Kendisine yardım eden Çinli Komünistlerden Mao Zedung'un kardeşi Mao Zemin'i ve diğerlerini hapishanede idam ettirdi. Ardından da Gomindang ile görüşerek Doğu Türkistan Gomindang Parti Şubesi'ni kurdu ve başkanı oldu. 1943 yılında Çin Merkezî Hükümeti'nin davetiyle ABD, Urumçi'de konsolosluk açtı.[31]

Mao Zedung'un kardeşi Mao Zemin

Stalingrad Savaşı'nda Alman orduları mağlup olunca Doğu Türkistan Valisi Sheng, tekrar yönünü Sovyetler Birliği'ne döndü. Doğu Türkistan'daki Gomindang temsilcilerini tutukladı. Stalin'e bir mektup yazarak, Gomindang temsilcilerinin Japonya'ya çalışan casuslar olduğunu söyledi ve Sovyetler Birliği'nden tekrar destek istedi. Öte yandan, benzer bir mektubu Çin Merkezî Hükümeti'nin ve Gomindang'ın başkanı olan Çan Kay-şek'e de gönderdi. Mektupta Gomindang temsilcilerinin Komünist oldukları için tutuklandığını yazıyordu. Stalin'in Sheng'in bu oportünist politikasına artık sabrı kalmamıştı ve Sheng'in destek talebini reddederek, kendisine gönderdiği mektubu Çan-Kay-şek'e iletti. İkili oynadığı ortaya çıkan Sheng'in Çin Merkezî Hükümeti'nden başka şansı kalmamıştı. Nihayet 1944 yılında Sheng, Doğu Türkistan'daki görevinden alındı, Tarım ve Orman Bakanı olarak başkentte görevlendirildi. Sheng'in idamdan kurtularak önemli bir göreve getirilmesinin arkasında yatan en önemli etken, Doğu Türkistan halkının topladığı ve Gomindang'a bağışladığı o dönem için büyük bir meblağ olan 500.000 Çin Dolarıydı.[32]

Japon Ordusu, Burma sınırında

II. Dünya Savaşı'nda Doğu Türkistan'ın Jeostratejik Önemi

II. Dünya Savaşı başladığında Çan Kay-şek idaresindeki merkezî hükümet, Sovyetler Birliği'nin Doğu Türkistan bölgesine yaptığı askerî yığınaktan haberdar olmasına rağmen bunu önlemek için herhangi bir güce sahip değildi. Sovyetler Birliği, Doğu Türkistan üzerinden hem Çin'deki Komünistleri destekledi, hem de Japonya ile sürdürülen savaşta dolaylı rol oynadı. Doğu Türkistan'ın jeostratejik konumu Moskova'yı kendisine çekiyordu. Örneğin Batı Türkistan (Sovyetler Birliği) ve Doğu Türkistan (Çin) arasında dört kara yolu (Andican - Ergaştam - Kaşgar 554

31 James A. Millward - Nabijan Tursun, "Xinjiang: Political History and Strategies of Control", p. 211.

32 *a.g.e.,* s. 211.

km; Bişkek - Kaşgar, 683 km; Bişkek - Alma Ata - Gulca 854 km; Semipalatinsk - Çuğuçak 640 km) ile iki su yolu (Kara İrtiş ve İli) sorunsuz bir ulaşım sağlıyordu.[33] Bundan başka Sovyetler Birliği, Urumçi Havaalanı'nı genişletti ve iyi işleyen bir telsiz iletişimi kurdu. Böylece, Sovyetler Birliği'nden düzenli bir ikmal yolu sağlandı.[34]

1937'de başlayan Çin-Japon Savaşı'nda İngiltere tarafından Çin'e yapılan ikmalin büyük bir bölümü Burma yoluyla yapıldı. Ancak 1942'de Japonların Burma'yı ele geçirmesinden sonra Çin için önemli olan bu ikmal hattı da kesilmiş oldu. Müttefikler bu yolun alternatifi olarak Hindistan ve Sovyet topraklarından geçen güzergâhları kullanmayı tercih ettiler. Bu güzergâhların ortak özelliği Doğu Türkistan'dan geçiyor olmasıydı. Bu bağlamda, Sovyetler Birliği ve Uygurlarla işbirliği oldukça önem taşıyordu.[35]

Doğu Türkistan Cumhuriyeti

Sheng Shicai'nin görevden alınmasından sonra yerine gelen yeni vali Wu Zhongxin, muhafazakâr ve aşırı milliyetçi bir Çinliydi. Göreve gelir gelmez Doğu Türkistan bölgesinde hızlı bir Çinlileştirme politikasına girişti. Bu asimilasyon politikasının yerine getirilmesi için bir takım ilkeler tespit etti. Bu ilkeler kısaca şunlardı:

- Doğu Türkistan halkı, Çin milletinden ayrı bir millet olmayıp, onun bir koludur.

- Aradaki dil farkı uzun zaman birbirinden uzakta bulunmalarından ileri gelmektedir.

- Bütün Türkistan halkının Çinceyi öğrenmesi şarttır. Çinceyi bilmedikçe kardeşlik hisleri sağlamlaşamaz.

-Çinliler, Türkistanlı kızlarla evlenmeli, böylece aradaki kardeşlik, akrabalık sevgi ve muhabbet artacaktır.

- Doğu Türkistan geniş bir memleket olmasına rağmen nüfusu çok azdır. Bunun için Çin'den göçmenlerin getirilmesi gerekmektedir. Bu suretle nüfus artacak, Çinlilerle Türkistan halkı yan yana yaşayacak, aynı zamanda Çinceyi de daha kolayca öğreneceklerdir.[36]

Bu tespit edilen ilkelerin hemen hayata geçirilmesine başlandı. Bütün okulların idarî ve eğitim yapısı, Çin'deki sisteme uygun olarak değiştirildi. Çince; eğitim, öğretim ve resmî dil olarak ilan edildi. Bütün devlet kurum ve okullardan yerel halktan olan memur ve öğretmenler işten çıkarılarak yerlerine Çinliler getirildi. Çinli göçmenler Urumçi etrafında geniş arazilere yerleştirildiler.[37] Vali Wu Zhongxin tarafından takip edilen imha ve Çinlileştirme politikası, Doğu Türkistan halkında büyük bir tepkiye ve öfkeye sebep oldu. Özellikle, kültür seviyesi yüksek olan İli şehrinin halkından, Vali Wu Zhongxin'e büyük bir tepki vardı. Halk, İli şehrinde sevilen Özbek asıllı bir din âlimi olan Ali Han Töre etrafında toplandı ve tarihe "İli İsyanı" olarak geçen ayaklanma 21 Eylül 1944 tarihinde başladı.

Sovyetler Birliği, Doğu Türkistan'daki gelişmeleri yakından takip ediyordu. Özellikle İli'deki Sovyet Konsolosluğu olup bitenleri anında Moskova'ya iletiyordu. İli'deki ayaklanma hazırlıklarından haberdar olan Sovyetler Birliği, Ali Han Töre'ye haber göndererek, Çinlilere karşı isyan ettikleri takdirde Sovyetler Birliği'nin eski hatalarını tekrarlamayacağını, aksine her türlü yardımda bulunacağını, kurulacak olan hükümetin içişlerine müdahale etmeyeceğini bildirerek taahhütte bulundu. Hatta bir rivayete göre, Ali Han Töre ile bir anlaşma yaparak, ona yazılı teminat bile verildi.[38]

Sovyetler Birliği, Doğu Türkistan'daki millî hareketleri kendi menfaatlerine uygun olduğu için destekledi. Çıkarına ters düştüğü zaman da Doğu Türkistan'ı Çin'e teslim etti veya kendi nüfuzu altına aldı. Şimdiye kadar hep böyle olmuştu. Moskova'nın bu seferki ayaklanma hareketini desteklemesindeki çıkarlarını İsa Yusuf Alptekin şöyle özetlemektedir: "*Sovyetlerin amacı, daha önce kendilerini Çin'den*

Sheng Shicai'nin yerine gelen yeni vali Wu Zhongxin

33 Baymirza Hayit, *a.g.e.,* s. 324.
34 *a.g.e.,* s. 324.
35 Daha geniş bilgi için bkz. Martin R. Norins, "The New Sinkiang-China's Link with the Middle East", *Pacific Affairs,* XV/4 (1942), p. 457-470.
36 İsa Yusuf Alptekin, *Esir Doğu Türkistan İçin*, s. 178-179.
37 *a.g.e.,* s. 179.
38 *a.g.e.,* s. 182.

Vali Wu Zhongxin tarafından takip edilen imha ve Çinlileştirme politikası kapsamında Çinli göçmenler Urumçi etrafında geniş arazilere yerleştirildiler.

kovan Çinlilerden intikam almak ve Japonlarla savaş hâlinde bulunan Çinlilere ABD'nin Doğu Türkistan üzerinden asker sevk ederek yardımda bulunmasına engel olmaktı. Çünkü Tahran'da Roosevelt, Churchill ve Stalin arasında yapılan toplantıda Roosevelt, Çin'e yapılacak yardımı Batı ve Doğu Türkistan üzerinden sevk etmek niyetinde olduğunu Stalin'e söylemişti. Zaten bu maksatla büyük miktarda Amerikan yardım malzemesi ile 1.000 kadar Amerikan askeri Basra Körfezinde hazır bekliyordu. Fakat Ruslar, Türkistan üzerinden Çin'e yardıma engel oldular. ABD'nin Türkistan'dan haberdar olmasını arzulamayan Ruslar, burada kendilerinden başka bir gücün varlığını da kabul etmek istemiyorlardı. Bu nedenle Ali Han Töre'ye her türlü desteği veriyorlardı."[39]

Nihayet bu isyanın ardından 7 Kasım 1944 tarihinde Doğu Türkistan bağımsızlığını kazandı ve Doğu Türkistan Cumhuriyeti kuruldu. Ali Han Töre cumhurbaşkanı seçildi. Osman Batur

Ali Han Töre

Osman Batur

liderliğinde Kazaklardan oluşan İli Millî Ordusu kuruldu. Bu ordu, birçok cephede Çin Merkezî Hükümeti'nin ordusuyla çarpıştı. Eylül 1945'te Urumçi'ye oldukça yakın Manas Nehri'nin kıyısında Doğu Türkistan Cumhuriyeti güçleriyle Çin Merkezî Hükümet güçleri karşı karşıya geldiler. Ortaya çıkan bu kriz üzerine Çin Merkezî Hükümeti Doğu Türkistan Valisi Wu Zhongxin'i görevden alarak yerine Zhang Zhidong'u atadı.[40]

Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin Kurulmasında Sovyet Desteği

İli İsyanı, Sovyetler Birliği'nin üst düzey yönetimi ve Sovyet ordusunun doğrudan katılımıyla gerçekleştirildi. Nitekim Rus akademisyenlere göre Sovyet liderleri, yalnızca isyanın organizasyonu konusunda karar verici bir rol oynamakla kalmayıp malzeme, askerî teknoloji ve komuta konularında da isyancılara yardım sağladılar.[41] İsyanın hazırlık

39 *a.g.e.,* s.183.

40 James A. Millward - Nabijan Tursun, *a.g.e.,* s. 83.

41 Li Sheng, "Üç Bölge Devrimci Hareketi ve Xinjiang'ın Barışçı Yollardan Kurtuluşu", *Çin'in Xinjiang Bölgesi Geçmişi ve Şimdiki Durumu*", ed. Li Sheng, Xinjiang Halk

aşamasında Sovyet Hükümeti, İçişleri Halk Komiserliği İstihbarat İşleri Genel Müdürü General Yegnarov ve Yardımcısı General Langfang'in başkanlığında özel bir harekât ekibi kurdu. Bu ekibin komuta merkezleri, Alma-Ata (Almatı) ve sınırın Çin tarafında yer alan Korgaş adlı küçük bir şehirdi. Ayrıca Özbekistan ve Kırgızistan'da da Sovyet İçişleri Halk Komiserliği'ne bağlı ve Doğu Türkistan'ın güneyinde geniş çaplı çalışmaları yönetmekle görevli başka bir harekât ekibi faaliyet göstermekteydi. Başlangıç döneminde İli İsyanı'na katılan esas güç, üç gruba ayrılıyordu. Bunlardan ilki, İli İsyanı'na katılmakla görevlendirilen Gongha gerilla birliğiydi. Diğer iki grup ise Sovyet subayı Aleksandrov'un yönetimindeki seçkin birlik ve Sovyet subayı Porinov'un yönetimindeki atlı taburdu.[42]

İli İsyanı'nın zaferle sonuçlanmasından sonra Sovyetler Birliği, 27 Kasım günü İli'de Vladimir Gozlov ve Vladimir Stefanoviç'in başkanlığındaki iki danışmanlık grubunu (kod adları "1 No'lu Ev" ve "2 No'lu Ev") oluşturdu. General Yegnarov, Sovyetler Birliği'ndeki harekât ekibine liderlik ederken "Doğu Türkistan Cumhuriyeti" Hükümeti'nin başlıca askerî danışmanlık görevini de birlikte yürüttü. Çin dışındaki harekât ekibinin birçok üyesi sınırı geçerek kurtarılmış bölgelerde faaliyete geçtiler. Yeni kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyeti Hükümeti, Sovyetler Birliği'nden güçlü destek aldığı gibi Sovyetler Birliği tarafından da kontrol ediliyordu.[43]

Çinlilere karşı kazanılan ilk zaferin pekiştirilmesinden sonra, Sovyetler Birliği, Doğu Türkistan'da yaşanan gelişmeleri daha fazla destekleme kararı aldı. Haziran 1945'te Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi Politbürosu'nda "*Doğu Türkistan Cumhuriyeti ordusunu güçlendirmek için Doğu Türkistan'a 500 Kızıl Ordu subayı ve 2.000 astsubay ve er gönderilecektir*" şeklinde özel bir karar alındı. Bu karar hemen uygulandı. İçişleri Halk Komiseri Lavrentiy Pavloviç Beria, Halk Komiserleri Konseyi Birinci Başkan Yardımcısı ve Dışişleri Halk Komiseri Molotov'a kararın uygulanması ile ilgili yazılı bir rapor gönderdi. Bunun yanı sıra Doğu Türkistan'a sürekli olarak top da dâhil olmak üzere çok sayıda silah, cephane, nakliye aracı, askerî haberleşme vs. ile ilgili malzemeler gönderildi. Sovyet ordusu bazı kritik çatışmalara isyancılar ile omuz omuza katıldı. Doğu Türkistan Cumhuriyeti ordusunun zaferlerinin SSCB ordusunun garantisiyle kazanıldığına dair belgelerde bilgi vardır.[44]

Sovyetler Birliği'nin İli İsyanı'na katılımı ve kapsamlı desteği sadece askerî harekâtlarla sınırlı kalmadı. İsyan bölge-

Yayınevi, Urumçi 2006,

42 *a.g.e.,* s. 163.

43 *a.g.e.,* s. 163.

44 Bununla ilgili belgeler için bkz. *a.g.e.,* s. 164.

Lavrenti Beriya

lerindeki halk, kuzey komşusundan kesintisiz olarak büyük miktarda maddî destek aldı. Bu destekler, gerektiğinde ilgili idarî bölgelerin yönetimlerinin talebi doğrultusunda tahıl, yakıt ve sanayi ürünleri olarak verildi. Bununla birlikte, gerek isyanın başlangıcındaki isyancı birliklere, gerekse daha sonra Doğu Türkistan Cumhuriyeti Millî Ordu birliklerine, sınırı geçerek Kazakistan'ın bütün eyaletleri de dâhil olmak üzere Sovyetler Birliği'nin birçok bölgesine girmelerine için verildi. Bu birlikler, sadece Çin hükümet ordusunun şiddetli saldırılarından kaçmak için değil, aynı zamanda dinlenme, yaralıları tedavi etme ve birliklerde yeni düzenleme yapmak için Sovyet toprağına çekiliyordu.[45] Doğu Türkistan ile sınırı olan Sovyetler Birliği'ne bağlı cumhuriyetler, İli İsyanı'na katıldıkları ve destek verdikleri için birçok harcamalarda bulundular. Bu masraflar, doğrudan Sovyet Hükümeti tarafından karşılandı.[46]

Yalta Toplantısı'nda Doğu Türkistan Sorunu

Sovyetler Birliği, Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere'nin liderleri, Şubat 1945'te Kırım Yarımadası'ndaki Yalta kentinde yaptıkları kapalı toplantıda Sovyetler Birliği'nin Japonya'ya karşı savaş açması ve savaştan sonraki yeni dünya düzenini ele aldılar. ABD, Almanya'ya karşı zafer kazanılmasından sonra, ABD'nin liderliğindeki müttefik ülkelerinin tek başına savaşması durumunda ancak bir buçuk yıl gibi bir sürede Japonya'yı yenebileceklerini belirtti. ABD, Sovyetler Birliği'nin 1941 yılında doğu kanadını güvence altına almak için imzaladığı "Sovyetler Birliği-Japonya Tarafsızlık Anlaşması"nı feshederek Japonya'ya yönelik savaşa katıldığı takdirde bu sürenin kısalacağı ve ABD'nin kaybının da büyük ölçüde azalacağı görüşünü savundu. Sovyetler Birliği, Japonya'ya savaş açmanın şartı olarak Çin'in Dış Moğolistan bölgesinin "bağımsızlık" statüsünün sürdürülmesini istedi. Sovyetler Birliği'nin bu talebi ABD tarafından desteklendi. ABD ve Sovyetler Birliği'nin baskısı altında kalan Çan Kay-şek, Sovyetler Birliği'nin talebini kabul etmek zorunda kaldı. Ancak bunun karşılığında Gomindang Hükümeti, Sovyetler Birliği'nin Dış Moğolistan'ın bağımsızlığı ile ilgili talebini düşünmek için Sovyetler Birliği'nin, Çin'in Doğu Türkistan toprağı üzerindeki egemenliğini güvence altına alması ve İli Ayaklanması'na herhangi bir destek vermemesini şart koştu.[47]

Çin tarafı, 9 Temmuz 1945 günü Sovyetler Birliği'ne verdiği yanıtta Sovyetler Birliği'nin Çin'e "İli Ayaklanması'nı" bastırmak konusunda yardım etme taahhüdünde bulunması durumunda, Çin Hükümeti'nin Dış Moğolistan'ın bağımsızlığı konusunda taviz verebileceğini resmî olarak bildirdi. Stalin ise cevabında gerek Çinli Komünistlerin hâkimiyetindeki Çin topraklarının gerekse Doğu Türkistan'ın, Çan Kay-şek'in liderliğine bağlı kalması gerektiğini açıkladı.[48] Dolayısıyla Doğu Türkistan Cumhuriyeti, Sovyet yönetiminin Gomindang Hükümeti'ni Dış Moğolistan'ın bağımsızlığına izin vermeye zorlama sürecinde kullandığı bir koz hâline geldi. Rus tarihçilerine göre, iki ülke Dış Moğolistan'ın bağımsızlığına izin verirken, Doğu Türkistan sorununu ilave bir çaba harcamadan çözdüler ve Doğu Türkistan'ın Çin'in bir parçası olduğunu teyit ettiler. Böylece Stalin, Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin mevcudiyetine yönelik desteğini kesti.[49]

Sovyetler Birliği'nin Ağustos 1945'te Japonya'ya karşı savaşa girmesinden hemen sonra Japonya, kayıtsız şartsız teslim oldu ve II. Dünya Savaşı sona erdi. Aynı dönemde, "Çin-Sovyet Dostluk ve İttifak Antlaşması" imzalandı. Antlaşmanın ekinde "*Son günlerde Doğu Türkistan'da meydana gelen olaylarla ilgili olarak SSCB Hükümeti, Dostluk ve İttifak Anlaşması'nın 5. maddesinde işaret edildiği gibi*

45 *a.g.e.,* s. 164.
46 *a.g.e.,* s. 164.
47 *a.g.e.,* s. 165.
48 *a.g.e.,* s. 165.
49 *a.g.e.,* s. 165.

Yalta Konferansı'nda Churchill, Roosevelt ve Stalin

Çin'in içişlerine karışma niyetinde olmadığını belirtir" ifadesi yer aldı.[50] Antlaşmanın 5. maddesinde tarafların birbirlerinin egemenlik ve toprak bütünlüğüne karşı saygılı olacakları ve birbirlerinin içişlerine karışmayacakları yazılmaktaydı.[51] Çin Merkezî Hükümeti, anlaşmanın imzalanmasından hemen sonra Sovyetler Birliği'nin yardımıyla aynı yılın Ekim ayında İli'yi siyasî yollardan geri almak için hazırlıklara başladı. Sovyetler Birliği ise Doğu Türkistan konusunda bağımsızlığı amaçlayan millî kurtuluş hareketini var güçle destekleme politikasından vazgeçti. Bunun yerine Çin Cumhuriyeti'nin toprak bütünlüğünü ve Doğu Türkistan üzerindeki egemenliğini korumak için bağımsız Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin ortadan kaldırılması ve isyancıların Merkezî Hükümet ile görüşmeleri gerektiği düşüncesini savunmaya başladı.

Barış Görüşmeleri Ve Koalisyon Hükümeti

Bu arada, Doğu Türkistan Kurtuluş Hareketi'nin giderek gelişip başarılar elde etmesi, Sovyetler Birliği'nin bu gelişmelerden rahatsız olmasına yol açtı. Bu rahatsızlık nedeniyle Sovyetler Birliği bir takım gizli önlemler almaya başladı. Bu önlemler özetle şu şekildeydi:

- Ruslar, daha önce Batı Türkistan'a iltica eden Doğu Türkistanlılardan bazılarını özel olarak yetiştirdi ve İli Ayaklanması'ndan sonra bunların bir kısmını Doğu Türkis-

50 George W. Atkinson, "The Sino-Soviet Treaty of Friendship and Alliance," *International Affairs*, XXIII/3 (1947), p. 360-361.

51 *a.g.e.,* s. 359.

tan'a göndermeye başladı.

- Ruslar, Doğu Türkistan'da etki sahası oluşturabilmek için yerli halkı İli'deki konsolosluğa müracaat ettirerek gizlice Sovyet vatandaşlığına geçmeleri için teşvik etti. Sonuçta birçok kişi Sovyet vatandaşlığına geçti.

- Sovyetler Birliği, Doğu Türkistan Cumhuriyeti Hükümeti'nin de içişlerine karışmaya başlayarak, Cumhurbaşkanı Ali Han Töre üzerinde bir etki oluşturmaya çalıştı.[52]

Daha önce isyan etmeleri için yoğun baskıda bulunan ve sonuna kadar isyancıları destekleyeceğini açıklayan Sovyetler Birliği'nin Doğu Türkistan Kurtuluş Hareketi'ne karşı tavır alması ve bu hareketin daha ileriye gitmesini engellemek için politikalar üretmesinin arkasında yatan asıl sebep, kısa sürede başarıya ulaşan Doğu Türkistan Kurtuluş Hareketi'nin Batı Türkistan'daki Müslüman halklar için bağımsızlık yolunda bir örnek, bir öncü olacağı korkusuydu.

Kısa süre içinde Sovyetler Birliği'nin gizli emellerinden haberdar olan Doğu Türkistan Cumhuriyeti Hükümeti, Sovyetler Birliği ile ilişkilerini tekrar gözden geçirdi. Sovyetler Birliği ise bu politika değişikliğinin nedeni olarak Çin'in Doğu Türkistanlıları isyana teşvik ettiği için, Sovyetler Birliği'ni protesto etmesini gösterdi. Sovyetler Birliği, daha da ileri giderek Doğu Türkistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Ali Han Töre'ye bütün cephelerdeki saldırılarına son vermemesi, bağımsızlık fikrinden vazgeçmemesi ve Çin ile barış görüşmelerine başlamaması hâlinde Çin'in Sovyetler Birliği'ni uluslararası topluma şikâyet edeceği konusunda uyardı. Cumhurbaşkanı Ali Han Töre, vakit kaybetmeden kabine üyelerini toplayarak Sovyetler Birliği'nin tehdit olarak da sayılabilecek teklifini masaya getirdi. Uzun tartışmalar sonucunda Doğu Türkistan Cumhuriyeti Hükümeti, Sovyetler Birliği'nin teklifini reddetti. Sovyetler Birliği, bu ret cevabını kabul etmedi. Çin'in karşısında kendisini aklayabilmek için gerekirse askerî güç kullanacağı konusunda Doğu Türkistan Cumhuriyeti Hükümeti'ni açıkça tehdit etti.[53]

Tekrar toplanan Doğu Türkistan Cumhuriyeti kabinesi, hükümeti dağıtmaktansa barış görüşmeleri yapmayı ter-

Doğu Türkistan Cumhuriyeti Hükümeti'ni temsil edenlerden Ahmet Can Kasimi ve ailesi. Daha sonra Türkistan Heyet Başkanı Kasimi'nin Rus ajanı olduğu ortaya çıktı.

cih etti. Ayrıca yapılan toplantıda Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin görüşmelere bağımsız bir devlet sıfatıyla katılması gerektiği vurgulanarak, Sovyetler Birliği'nin Doğu Türkistan Cumhuriyeti ile Çin arasındaki barış görüşmelerinde arabuluculuk yapması da istendi. Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin bu girişimi aslında Dış Moğolistan'ın bağımsızlık modeli taklit edilerek, Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin bağımsız statüsünün açıkça tanınmasını sağlamayı ve Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlık sorununu uluslararası bir konu hâline dönüştürmeyi amaçlamıştı.[54]

Ali Han Töre, Sovyetler Birliği'nin İli'deki konsolosluğunu bizzat ziyaret ederek, Doğu Türkistan Cumhuriyeti Hükümeti'nin söz konusu kararını Sovyet Hükümeti'ne iletmesini istedi. Sovyetler Birliği de vakit kaybetmeden Çin Merkezî Hükümeti'ne Doğu Türkistanlı yetkililerin barış görüşmesi teklifinde bulunduğunu, eğer Çin Merkezî Hükümeti kabul ederse arabuluculuk yapmak istediğini bildirdi. Çin Merkezî Hükümeti ise Doğu Türkistan Cumhuriyeti Hükümeti ile bizzat kendisinin doğrudan

52 İsa Yusuf Alptekin, *Doğu Türkistan Davası İçin,* s. 185.
53 *a.g.e.,* s.186.
54 Li Sheng, "Üç Bölge Devrimci Hareketi ve Xinjiang'ın Barışçı Yollardan Kurtuluşu", s. 167.

görüşeceğini Sovyet tarafına ileterek Sovyet teklifini reddetti. Nihayet 17 Ekim 1945'te Urumçi'de Doğu Türkistan Cumhuriyeti Hükümeti ile Çin Hükümeti arasında görüşmeler başladı. Doğu Türkistan Cumhuriyeti Hükümeti adına Rahim Can Sabri, Ebu'l-Hayri Töre ve Ahmet Can Kasimi, Çin tarafını da General Zhang Zhizhong temsil ediyordu. Karşılıklı tekliflerin müzakere edildiği barış görüşmeleri aylarca sürdü. Doğu Türkistan Cumhuriyeti temsilcileri, bu süreçte Doğu Türkistan Cumhuriyeti Hükümeti ile istişarelerde bulunmak için birkaç defa İli'ye gittiler. Bu süreç içerisinde anlaşmazlık nedeniyle görüşmeler beş defa kesildi. Bu arada Doğu Türkistan heyetinin başında olan Ahmet Can Kasımî'nin Sovyet ajanı olduğu ortaya çıktı. Ahmet Can Kasımî görüşmelerin seyri hakkında sürekli Sovyet başkonsolosuna rapor veriyordu.[55]

Sonuçta iki taraf arasında 2 Ocak 1946'da 15 maddelik bir anlaşma ve birkaç ay sonra da 13 Haziran 1946'da iki ek anlaşma daha imzalanarak yeni bir koalisyon hükümeti kuruldu.[56] İmzalanan anlaşmayla şu hususlarda da mutabakata varıldı:

- Türkistan Hükümeti, 15'i Doğu Türkistanlı ve 10'u Çinli olmak üzere 25 kişiden kurulacaktır;

- Mahallî idarî makamlara, yerli halktan kimseler atanacaktır;

- Parlamento serbest seçimler esasına göre teşkil edilecektir;

- Bütün tutuklular serbest bırakılacaktır;

- Türk ve Çin dilleri resmî dil olarak geçerlidir;

- Öğretim dili Türkçe'dir;

- Doğu Türkistan'ın yeni hükümeti; İli, Altay ve Tarbagatay bölgelerine yerleştirmek için 12.000 asker gönderecektir;

- Doğu Türkistan, kültürel, iktisadî ve iç siyaseti bakımından özel hakları mahfuz kalmak şartı ile Çin Devleti'ne bağlı kalacaktır.[57]

Anlaşma gereği bağımsızlık mücadelesine son verilerek Doğu Türkistan Cumhuriyeti Hükümeti de lağvedildi. Böylece Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin ismi, Doğu Türkistan olarak değiştirildi ve Çin'e bağlı bir eyalet hâline geldi. Temmuz 1946'da varılan uzlaşma gereğince Doğu Türkistan Valisi Wu Zhongxin önderliğinde yeni bir hükümet kuruldu. Sovyet yanlısı Ahmed Can Kasımî, başbakan vekili oldu. 25 kişilik hükümet üyeleri arasında, amaçları zamanla Doğu Türkistan'a bağımsızlık temin etmek olan milliyetçi çevrelerden yedi kişi bulunuyordu. Geri kalan üyeler Çin (kuşkusuz azınlıkta) ve Sovyet taraftarlarıydı. Sovyet yanlısı Seyfüddin Azizov, Rahimcan Sabirov ve Abdülkerim Abbasov hükümette önemli görevler aldı.[58]

Ahmet Can Kasımî Doğu Türkistan'da açıkça Sovyet yanlısı bir politika izliyordu. Doğu Türkistan'ın önemli liderlerinden Osman Batur ve Ali Beğ Rahim, Wu Zhongxin ve Ahmet Can Kasımî Hükümeti'ni tanımadılar ve Çinliler ile Ruslara karşı mücadelelerine devam ettiler. Bu yüzden, Çin Merkezî Hükümeti, yeni tedbirler almaya mecbur kaldı. 1947'nin başlarında bu hükümet, ilk defa olarak üç Doğu Türkistanlıyı -İstanbul'da tıp eğitimi almış Mesud Sabri Baykuzu'yu genel vali, İsa Yusuf Alptekin'i hükümetin genel sekreteri ve Canım Han Hacı'yı maliye bakanı olarak - tayin etti. Bir Doğu Türkistanlıyı genel vali olarak tayin etmek, Çin ve Doğu Türkistan tarihinde yeni bir gelişme idi. Bu şartlar altında bu üç milliyetçi Doğu Türkistanlı, hükümet mekanizmasından Sovyet taraftarı olanları eleyerek işe başladılar. Kasımî ve arkadaşları İli Bölgesi'ne kaçmak zorunda kaldılar. [59]

Mesut Sabri Baykuzu (sol baştaki)

55 Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, s. 328.
56 Anlaşma ve eklerinin tam metni için bkz. Linda Benson, *The Ili Rebellion: The Moslem Challenge to Chinese Authority in Xinjiang 1944-1949,* M.E. Sharpe, New York 1990, p. 185-192.
57 Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, s. 328.
58 *a.g.e.,* s. 328-329.
59 *a.g.e.,* s. 328-329.

Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin

Mesut Sabri Baykuzu Hükümeti, Doğu Türkistan'da devrim sayılabilecek birçok değişikliği uygulamaya koydu. İsa Yusuf Alptekin, bu uygulamaların bazılarını şöyle sıralıyordu:

"*İlk olarak bütün dairelerdeki Sovyet yanlısı memurlar azledilerek, yerlerine milliyetçiler getirilmeye çalışıldı. Sovyet yanlılarının elinde bulunan «Sinkiang» adındaki hükümet gazetesinin başına tekrar eski müdürü olan Polat Turfanî Bey getirildi. Polat Turfanî'ye, bundan böyle Sinkiang tabirini gazetede yazmaması, yerli halka "Türk" diye hitap edilmesi hususunda kesin talimat verildi. Doğu Türkistan tarihinde ilk defa, resmî hükümet gazetesi olan mezkûr gazetede, Sinkiang yerine "Doğu Türkistan"; Uygur, Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar vs. gibi adlar yerine "Türk" kelimesi kullanılmaya başlandı. Rus işgal devrinde, yazı dili yerine, çeşitli konuşma dilleriyle yapılan neşriyat ve tedrisat yasaklanıp, hükümet işlerinde "anlaşılmadığı ve yazı diliyle yazılmadığı" gerekçesiyle bütün evraklar geri çevrildi ve yazı dili mecbur edildi. Bütün okullarda Türk tarihini öğreten dersler ihdas edildi. Gazete, kitap neşriyat evi Doğu Türkistan'a nakledildi, neşrettiğimiz "Altay" mecmuasına ilaveten "Erk" adında bir günlük gazete çıkarmaya başladık. Gazetenin altı ilkesi olup şunlardan ibaretti: Halkçıyız, Milliyetçiyiz, İnsaniyetçiyiz, Irkımız Türk'tür, Dinimiz İslâm'dır, Yurdumuz Türkistan'dır.*"[60]

Bu altı ilkenin yanında ayrıca "dilde, işte, fikirde birlik" fikri ile hareket edilmesi gerektiği anlatılıyordu. Doğu Türkistan tarihinde ilk defa bir "kütüphane" tesis edildi ve Türkistan halkının bundan istifadesi temin edildi.[61]

Kütüphanedeki birçok kitabı, Türkiye'den bizzat İsa Yusuf Alptekin getirmişti. Ayrıca, Doğu Türkistan'da Rus ve Çin taraftarı olan Müslüman - Türklerle teker teker konuşulup, onların Rus ve Çin taraftarı olmaktan uzaklaşması için gayret gösterildi. Bu işte hayli muvaffakiyet elde edildi ve birçok Rus ve Çin taraftarı Doğu Türkistan saflarına kazandırıldı.[62]

Bu faaliyetlerden Sovyetler Birliği oldukça rahatsız oldu. Bir taraftan Çin'e baskı yapılırken, bir taraftan da basın ve yayın vasıtasıyla Doğu Türkistan Hükümeti kötülenmeye çalışıldı. Meselâ, Taşkent Radyosu şöyle yayın yapıyordu: "*Evvelce Pantürkizm'in merkezi Ankara idi. Şimdi Urumçi'ye nakledildi… Şimdi Mesut Sabri, İsa Yusuf ve arkadaşları emperyalistlere satılarak bu hareketi Doğu Türkistan'da yaymaya başladılar...*"[63]

Ayrıca, Rusların Doğu Türkistan için Batı Türkistan'da Arap harfleriyle çıkardığı *Şark Hakikati* adındaki dergi, Doğu Türkistan Hükümeti'ne ve bu hükümetin yetkililerine saldırılarda bulunan makaleler yayımladı.[64]

Mesut Sabri Baykuzu gibi bir milliyetçinin vali olarak tayin edilmesi, Rusları şaşkına döndürdü. Ruslar, Çin Merkezî Hükümeti'ni cezalandırmak için Merkezî Hükümet'e karşı savaşan Çinli Komünistlere destek verdi. Kazakların çoğunlukla yaşadığı Altay Bölgesi'nde Sovyetler Birliği, volfram ve altın ocaklarını askerlerin yardımı ile işletmeye başladı. Osman Batur, Rusların bu politikasına engel olamadı. Osman Batur liderliğinde Altaylılar Ruslara karşı ayaklandılar. Sovyet ve Moğol hava kuvvetleri isyancıları bombaladı. Bu şartlar altında Osman Batur, Ruslara karşı Çinlilerin yardımına başvurdu. Mayıs 1947'de Urumçi Hükümeti ile Osman Batur arasında, Rusların Altay, İli ve Tarbagatay bölgelerinden atılması için, Çinlilerin Osman Batur'un ve Ali Beğ Rahim'in birliklerine silâh vermeleri hususunda anlaşmaya varıldı. Fakat Çin Hükümeti'nin Çinli Komünistlerle yaşadığı iç savaşın kendi aleyhine dönmesi üzerine silâh sevkiyatı durdu. Bu durum, Osman Batur ile Ali Beğ Rahim'in, Rusları bu bölgelerden atma gayretlerini olumsuz etkiledi.[65]

60 İsa Yusuf Alptekin, *Doğu Türkistan Davası İçin,* s.197-199.
61 *a.g.e.,* s. 199.
62 *a.g.e.,* s. 200.
63 *a.g.e.,* s. 201.
64 *a.g.e.,* s. 201.
65 Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, s. 329.

Çin Komünist Partisi'nin Doğu Türkistan'daki Faaliyetleri

Çin Komünist Parti (ÇKP) üyeleri, Doğu Türkistan'daki faaliyetlerine 1930'lu yılların başında başladılar. O dönemde Komünist Enternasyonal, Doğu Türkistan'daki Sheng Shicai yönetiminin çalışmalarına yardım etmek için ÇKP üyeleri dâhil çok sayıda Komünist Parti mensubunu bölgeye gönderdi. ÇKP'nin, Doğu Türkistan'a örgütlü olarak personel göndermesi ise, Sheng Shicai Hükümeti ile Japon saldırganlara karşı ortak millî direniş cephesini kurduğu 1930'ların sonlarında oldu.[66] Sheng Shicai, 1937 yılında ÇKP Merkez Komitesi'nden, Doğu Türkistan'daki çalışmalara yardımcı olmak için Yan'an'dan (Çinli Komünistlerin merkezi) kadro göndermesini istedi. O dönemde kadro sıkıntısı çeken ÇKP Merkez Komitesi, Sovyetler Birliği ile olan uluslararası ulaşım hattının açık kalmasını güvence altına almak, Sheng Shicai ile kurduğu ortak cepheyi güçlendirmek, yeni Doğu Türkistan'ı inşa etmek ve Doğu Türkistan halkına refah ve mutluluk kazandırmak için Sheng'in talebini kabul etti. Sovyetler Birliği'nde tedavi görmek üzere Doğu Türkistan'dan geçen ve Sovyetler Birliği'nden dönen bazı ÇKP'liler de Sheng Shicai'nin daveti üzerine ve ÇKP Merkez Komitesi'nin onayıyla bu kadroya katıldılar. ÇKP, Doğu Türkistan'a 100'den fazla parti üyesini gönderdi. ÇKP, o dönemde Doğu Türkistan'daki koşulları dikkate alarak Doğu Türkistan'da teşkilatlanma çalışmalarını başlatmadı. Bu nedenle Doğu Türkistan'a giden ÇKP üyelerinin tümü kişisel sıfatlarla ve takma adlarla faaliyet gösterdi. Doğu Türkistan'da çalışan ÇKP üyeleri, ağırlıklı olarak kamu yönetimi, maliye, eğitim, basın ve kültür kurumları ile halk topluluklarında görev yaptılar.[67]

Sincan Günlüğü gazetesi de ÇKP üyelerinin faaliyet gösterdiği önemli bir yayın organıydı. 10'dan fazla ÇKP üyesi, gazetenin haber merkezi, yazı işleri ve yayınlardan sorumluydu. Bunun sayesinde *Sincan Günlüğü* gazetesi, Çin'in Japonya'ya karşı bir direniş savaşı ile kurtarılması düşüncesinden hareketle devrimci düşüncelerin tanıtılması ve ÇKP liderlerinin yazı ve konuşmalarının aktarılmasında önemli rol oynadı. Ayrıca gazetenin basımevi, Marksizm-Leninizm ve Mao Zedong düşüncesi ile ilgili

66 Li Sheng, "Üç Bölge Devrimci Hareketi ve Xinjiang'ın Barışçı Yollardan Kurtuluşu", s. 131.

67 *a.g.e.,* s. 132.

eserler basarak Doğu Türkistan'da Komünist düşüncenin yayılmasına çalıştı.[68] Ayrıca, 1938'de bir grup Çinli entelektüel ve bilim adamı, ÇKP'nin çabaları ve etkisiyle Doğu Türkistan'a geldi. Bu kişiler, ÇKP üyeleriyle sıkı bir işbirliği yaparak okul kurma, gazete çıkartma, çağdaş tiyatroları sahneleme ve devrimci şarkıları öğretme gibi değişik yöntemlerle yerel halka Marksizm'i, anti-emperyalizm, Sovyetçilik, etnik eşitlik, dürüst yönetim, barış ve yapılanmadan oluşan altı politika çereçevesinde anlatmaya çalıştılar. Bu dönemde ÇKP üyelerinin kontrolünde olan *Sincan Günlüğü* gazetesi gibi gazete ve dergilerde Marks, Engels, Lenin, Stalin ve Mao'nun eserleri ile ülke içi ve dışındaki gelişmeler, 8. Ordu'nun Japonya'ya karşı kazandığı zaferler ile ilgili haber ve yazılara sık sık yer verildi. Japon işgaline karşı yapılan direniş savaşlarını konu alan şarkı ve tiyatro oyunları her yerde sergilenmeye başlandı. Japon işgaline karşı direniş savaşıyla ülkeyi kurtarma bilinci neredeyse tüm Doğu Türkistan'a yayıldı.[69]

Bu dönemde bütün güçleri harekete geçirerek dayanışma içinde direniş savaşını sürdürmek, ÇKP'nin en öncelikli göreviydi. 1938'de Çinli Komünistler Doğu Türkistan'da kurulan Anti-Emperyalizm Derneği'ni yeniden örgütlediler. Dernek, Doğu Türkistan'da yaşayan bütün etnik gruplardan halkın ÇKP'nin önderliğinde Japon işgaline karşı direniş savaşına gönüllü katılmasına yön veren bir komuta merkezi hâline dönüştürüldü. Anti-Emperyalizm Derneği, "Anti-Emperyalizm Cephesi" ve "Sincan Gençliği" gibi Marksizm-Leninizm düşünceleri ile Japon saldırganlara karşı birleşik cephe çalışmaları ile ilgili politikaları tanıtan yayınlar çıkardı, kurslar açarak kadrolar yetiştirdi, bütün etnik gruplardan vatandaşların Japon işgaline karşı sürdürülen direniş savaşına etkin olarak katılımını teşvik etmek için halk mitingleri düzenledi ve çeşitli kültürel etkinlikler organize etti.[70]

Anti-Emperyalizm Derneği'nin yanı sıra, Doğu Türkistan'da Çin-Sovyet Kültür Derneği, Kadın Derneği, Ülkenin Kurtuluşu İçin İşçi Derneği, Halk Birliği, Öğrenciler Federasyonu ve Direniş Savaşıyla Ülkeyi Kurtarmak İçin Destek Derneği gibi kitlesel teşkilatlar kuruldu. Bu örgütler, tıpkı Anti-Emperyalizm Derneği gibi ÇKP üyelerinin liderliğinde halkı Japonlara karşı direniş savaşına katılmaya seferber etme ve farklı etnik gruplardan vatandaşlardan bağış toplama çalışmalarını faal olarak sürdürerek direniş savaşının ön cephesine siyasî ve malî destek sağladılar. Eylül 1939 ile Mayıs 1940 arasındaki dönemde Doğu Türkistan'da yaşayan farklı etnik gruplardan vatandaşlar toplam 3.220.000 Yuan (Çin Gümüş Doları) tutarında bağış yaptılar. Bu bağışlardan 1.520.000Yuanla 1939'da 10 adet savaş uçağı satın alındı. "Sincan" adı verilen bu uçaklar savaşın ön cephesine gönderildi.[71]

ÇKP üyelerinin Doğu Türkistan'daki çalışmaları, uluslararası ulaşım hattının açık tutulmasını güvence altına aldı ve böylece Sovyetler Birliği'nin Çin'in Japon saldırganlara karşı sürdürdüğü direniş savaşını desteklemek için verdiği büyük miktarda silah, teçhizat, ilaç ve her türlü askerî personel bu hat aracılığı ile sorunsuz bir şekilde savaşın ön cephesine ulaştırıldı. Ekim 1937 ile Eylül 1939 arasında Sovyetler Birliği tarafından verilen 985 adet uçak, 82 tank, 1.300 top ve 14.000'den fazla otomatik tüfek vb. Doğu Türkistan üzerinden Çin'in iç kesiminde yer alan savaşın

68 *a.g.e.,* s. 134.
69 *a.g.e.,* s.134.
70 *a.g.e.,* s.135.
71 *a.g.e.,* s.135.

Osman Batur ve İsa Yusuf Alptekin

ön cephesine ulaştırıldı. İngiltere'nin 1942'de Çin'e verdiği yardım malzemeleri de Sovyetler Birliği ve Doğu Türkistan üzerinden Çin'in iç bölgelerine gönderildi.[72]

Sheng Shicai, diktatörlük rejimine geçmek için 1937-1943 yılları arasında toplam üç kez sözde "isyan komplosu" olayını yaratarak siyasî düşmanlarına karşı geniş çaplı temizleme operasyonları düzenledi. Birinci temizleme operasyonunun başlıca hedefi Sovyetler Birliği Komünist Partisi üyeleriydi, ikincisinde ilerici şahsiyetler hedef alındı, üçüncü temizleme operasyonunun hedefinde ise ÇKP üyeleri vardı. Doğu Türkistan Valisi Sheng Shicai, ÇKP'nin Doğu Türkistan'da artan etkisinin gittikçe kendi yönetimini tehdit edebileceği şeklindeki endişesinden yola çıkarak ÇKP'ye yönelik stratejisini değiştirdi ve ÇKP üyelerini gözetlemeye, hareketlerini sınırlandırmaya ve onları dışlamaya başladı. 1941'de Sovyet-Alman Savaşı'nın başlamasıyla iç ve dış durumda önemli değişiklikler meydana geldi. Sheng Shicai, yeni koşullarda Çan Kay-şek'in yanına geçmeye karar verdi, Sovyetler Birliği ve ÇKP'ye karşı bir tavır aldı ve Japon işgaline karşı kurulan ulusal birleşik cepheyi bozmaya çalıştı. Sheng Shicai, 1942'de sözde "12 Nisan İsyanı'na Teşebbüs" olayını yaratarak, ÇKP lideri Mao'nun kardeşi Mao Zemin ile Sovyetler Birliği'nin Urumçi'deki başkonsolosu ve askerî danışmanlarını isyana teşebbüsle suçlayarak tutuklattı. 27 Eylül 1943 günü Mao Zemin hapishanede gizlice öldürüldü.[73]

72 *a.g.e.,* s.135.
73 *a.g.e.,* s.136.

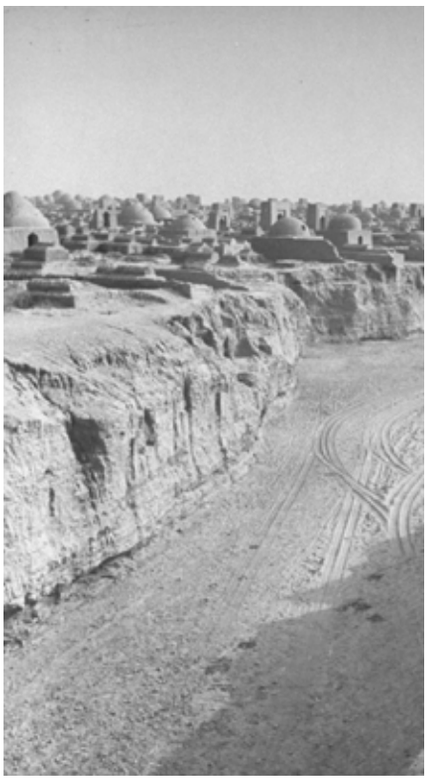
Sonuç ve Genel Değerlendirme

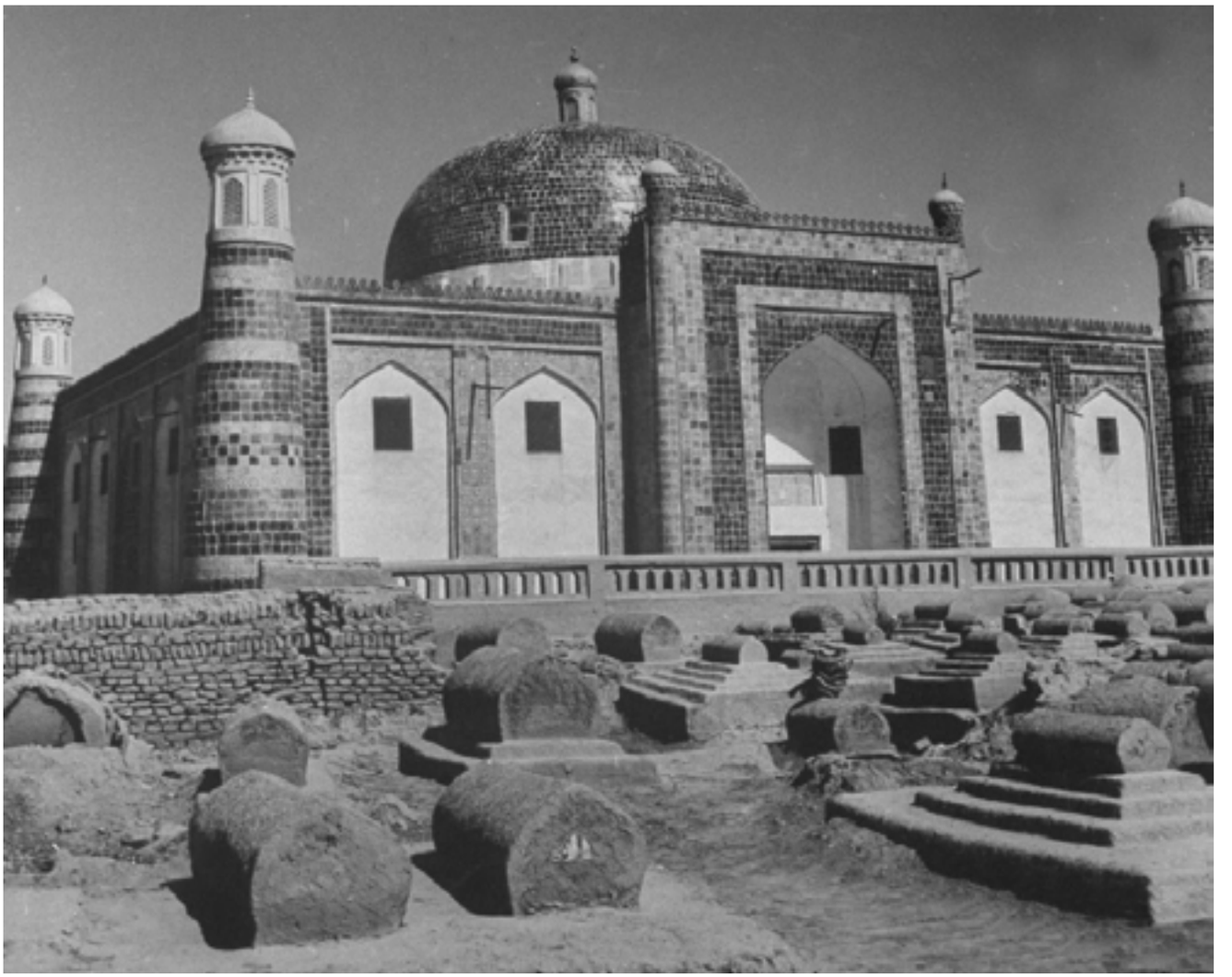
Yukarıda da belirtildiği üzere, Asya-Pasifik'te II. Dünya Savaşı, Avrupa'da yaşanan savaştan çok daha farklı bir kulvarda gelişti. Avrupa'da Versay düzenine karşı Nazi Almanyası'nın revizyonist başkaldırısı aslında bir başka haliyle Asya'da Japonya'nın 1904-1905 Japon-Rus Savaşı'nın ardından başlayan yayılmacı politikasıyla ortaya çıkıyordu. Japonya'nın 1931'de bağımsız ve egemen bir devlet olan Çin'in bir bölümünü işgal ederek, 1932'de burada kukla bir devlet olan Mançuko'yu kurması ve ardından kendisini kınayan Milletler Cemiyeti'nden çıkarak Paris Barış Konferansı'nın koymuş olduğu düzene başkaldırması, Japonya ve Çin'in kendi namı hesabına aslında II. Dünya Savaşı'nı başlatmış oluyordu. 1937'de Japonya'nın topyekûn Çin'e karşı başlatmış olduğu işgal politikası 1941'de Pearl Harbour'da ABD'ye saldırmasıyla son buldu. Japonya'nın "Asya Asyalılarındır" sloganıyla izlemiş olduğu sözde Asya'yı özgürleştirme politikası, özellikle azınlıkta kalan birçok Asya halkını umutlandırdı. Doğu Türkistanlılar da bu dönemde Japonya'nın Çin'e ve Sovyetler Birliği'ne karşı duruşunu sempatiyle karşıladılar ve kendi bağımsızlıkları için bir umut olarak gördüler.

Aslında Doğu Türkistanlıların bu umudu yeni değildi. Yakın tarihin birçok döneminde Doğu Türkistanlıların bağımsızlık umutları birçok defa yeşermişti. XIX. yüzyılda Doğu Türkistan'da bağımsızlık mücadelesi çeşitli şekillerde yaşandı. Çarlık Rusyası ile Büyük Britanya İmparatorluğu arasında yaşanan güç mücadelesini iyi değerlendiren Doğu Türkistan halkı için bu durum, bağımsızlık yönünde bir fırsattı. Başta Osmanlı Devleti olmak üzere dönemin önemli devletlerinin desteğini almaya çalıştı. Doğu Türkistan halkı, sadece büyük güçlerin Türkistan coğrafyasındaki rekabetinden değil, aynı zamanda Çin'deki sosyal ve siyasî gelişmelerden de faydalanmak istedi.

Lider kadrosunun bakış açısı da Doğu Türkistan'ın bağımsızlık için verdiği mücadele sürecini doğrudan etkiledi. Özellikle yerel ve uluslararası konjonktür çok iyi okundu. Bu süreçte belki de en önemli olgu Uygur kimliğinin ortaya çıkması idi. Uzun süre boyunca Mehmet Emin Buğra ile İsa Yusuf Alptekin gibi Doğu Türkistan'ın önde gelen liderleri farklı halk grupları yerine tek kapsayıcı ve

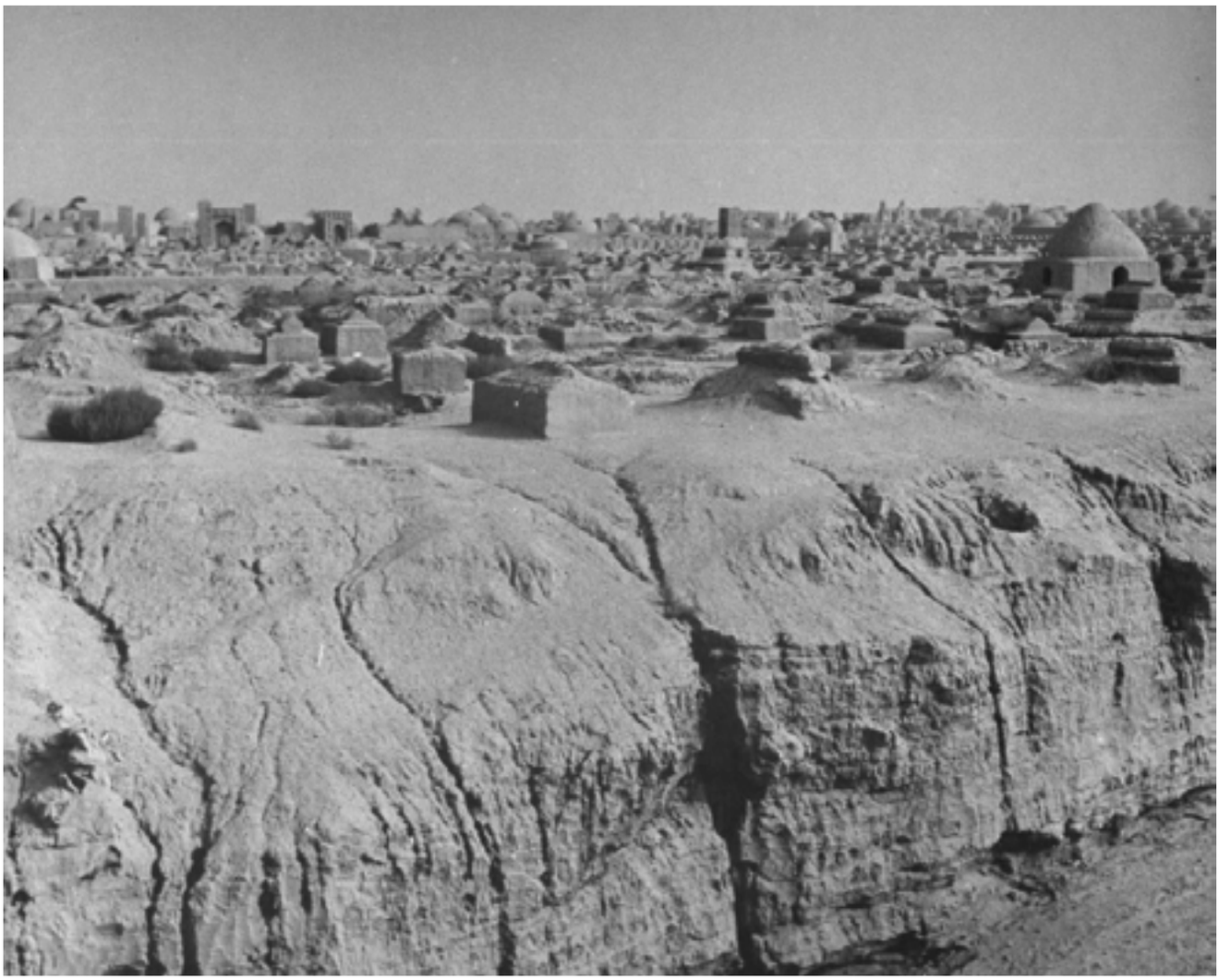

birleştirici "Türk" kavramının tüm Doğu Türkistan'da yaşayan Türkçe konuşan halkları tanımlayan bir kimlik olarak kullanılmasının mücadelesini verdiler. Bu çaba, tüm Türkistan coğrafyasında yaşayan Türkçe konuşan halkları tek bir ulus kimliği altında millî bilinçten uzaklaştırmak için farklı yapay etnik gruplara bölerek, böl ve yönet stratejisini çok iyi uygulayan Ruslar adına memnuniyet verici bir gelişme olmadı. Dolayısıyla Ruslar, benzer bir suni etnik sınıflandırmayı, bir başka deyişle yapay kimlik oluşturma sürecini Sovyetler Birliği'nde özellikle iki savaş arası dönemde Doğu Türkistan'da da uygulamaya çalıştılar. Özellikle 1933 yılında kurulan Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti ile birlikte bağımsızlık hareketlerinin Sovyet kontrolündeki Batı Türkistan'ı da etkileyebileceği endişesi Moskova'da hâkim oldu. Bu nedenle Sovyet yönetimi gerek bölgedeki Çinli valilere, gerekse Doğu Türkistan halkına karşı zaman zaman birbiriyle çelişen politikalar izledi. II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte bölgedeki dengeler hızla değişti. Doğu Türkistan bölgesi, II. Dünya Savaşı'nın Pasifik ayağının yürütülmesinde önemli bir lojistik merkez hâline geldi.

II. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde ve savaş sırasında hem Japonya hem de Sovyetler Birliği Doğu Türkistan'ın bağımsızlığını destekliyor gibi görünseler de esas amaç, kendi ulusal çıkarlarını gerçekleştirmekti. Japonya, Çin'in kuzeydoğusunu işgal ederek kurduğu Mançuko Devleti ile Çin ve Sovyetler Birliği'nin arasına bir set çekmeyi planladı. Bu bağlamda Japonya, Doğu Türkistan'da Osmanlı hanedanlığını yeniden canlandırmak da dâhil olmak üzere Doğu Türkistan'ın bağımsızlığını destekledi. Benzer bir şekilde aynı stratejiyi Sovyetler Birliği de takip etti. Moskova, Japonya ile mücadeleyi ve Çin'i kontrol etmeyi Doğu Türkistan'da kurulacak bir kukla Sovyet cumhuriyeti ile gerçekleştirmeyi düşündü. Ancak II. Dünya

Savaşı'nın gidişatı bu ülkelerin planlarını bozdu. 1941'de Almanların Sovyetler Birliği'ne saldırması ve ABD'nin Pasifik'te Japonya ile savaşa girmesi, Çin Merkezî Hükümeti'nin Doğu Türkistan'da güçlenmesine neden oldu. Çin'den Dış Moğolistan'ı kopartmayı başaran Sovyetler Birliği aynı stratejiyi Doğu Türkistan'da da uzun bir zaman takip etti, ancak II. Dünya Savaşı'nın gidişatı ve ABD'nin Çin'le birlikte hareket etmesi sonucu Doğu Türkistan'ı Çin'den kopartamadı.

XIX. yüzyıldan itibaren Rusların Türkistan coğrafyasındaki Türkçe konuşan Müslüman halklar arasında oluşturmaya çalıştığı ve bunda epeyce başarı sağladığı yapay kimliklendirme kampanyası özellikle iki savaş arası dönemde (1914-1945) Doğu Türkistan'da da etkisini göstererek, Uygur, Kazak, Kırgız gibi ayrımlar belirgin şekilde ortaya çıkarıldı. Kuşkusuz Ruslar bu politikayı izlerken gerek Batı gerekse Doğu Türkistan halklarının hem kendi

aralarında hem de sınır ötesindeki soydaşlarıyla aralarında bir farklılık bariyeri koydular. Böylece, Ruslar kendi topraklarındaki halkları Doğu Türkistan mücadelesinin yan etkilerinden uzak tutmuş oldular.

II. Dünya Savaşı'nın ardından kıta Avrupa ülkelerinin oluşturduğu güç dengesi ortadan kalktı, yerine ABD ve Sovyetler Birliği liderliğinde yeni bir güç dengesi ortaya çıktı. Daha sonra bu güç dengesine "iki kutuplu dünya düzeni" adı verildi. Değişen sadece güç dengesinin aktörleri değildi. II. Dünya Savaşı'ndaki Amerikan-Sovyet işbirliği de rekabet yönünde değişti. Bu rekabet, tarihe "Soğuk Savaş" olarak geçti. II. Dünya Savaşı'nın bitmesinin hemen ardından Sovyetler Birliği paylaşım mücadelesine girerek önce Kore'nin ikiye bölünmesine zemin hazırladı ve Kuzey Kore'yi kurdu ve kendi kukla liderini, Kim İl Sung'u iktidara getirdi. Sovyetler Birliği'nin bir sonraki hedefi Çin oldu. Çin, ya tek parça bir Komünist devlet olarak bu kuşağa eklenecek ya da Sovyet sınırının yanı başındaki Mançurya'dan başlayıp Doğu Türkistan'da sona eren ve İç Moğolistan'ı da içeren bölünmüş bir Çin'de, Komünist bir Sovyet Çin kurulacaktı. Hâlihazırda Çinli Komünistler, 1931'de kurdukları ve 1937'ye kadar ayakta kalan Çin Sovyet Cumhuriyeti deneyimine zaten sahiptiler; ancak Çinli lider Çan Kay-şek, bir Amerikan ve İngiliz müttefikiydi. Dolayısıyla ABD ve Batı, Çin'in hiçbir şekilde Sovyetler Birliği'nin eline geçmesini istemiyordu. Bu nedenle, Yalta Konferansı'nda Çin toprağı olan Dış Moğolistan, Sovyetler Birliği'ne bırakılarak Çin üzerindeki emellerinden vazgeçmesi sağlanmaya çalışıldı.

Sonuçta, Çinli Komünistlerle milliyetçiler arasındaki Çin İç Savaşı 1949'da milliyetçilerin yenilerek Tayvan Adası'na kaçmalarıyla sonuçlandı. Komünist Çinliler de Mao liderliğinde 1949'da Çin Halk Cumhuriyeti'ni kurdular. Aynı yıl, Çin Kızıl Ordusu Doğu Türkistan bölgesini işgal etti ve Gomindang yönetiminden bölgeyi ele geçirdi. Böylece, nispeten özerk olan Doğu Türkistan bölgesi de Komünist güçlerin eline geçti. 1 Ekim 1955'te ise Doğu Türkistan bölgesi Çin Merkezî Hükümeti'ne bağlanarak Sincan Uygur Özerk Bölgesi adını aldı. O tarihten bugüne Uygur Özerk Bölgesi'nde yaşayan Uygurlar, Çin Merkezî Hükümeti ile anlaşmazlık içindedirler. Çin Merkezî Hükümeti Uygurlara Sosyalist toplum anlayışını dayatırken, Uygurlar da toplumsal yaşamlarını İslamî geleneklere, örf ve adetlere göre yaşamak istemektedirler. Çin Merkezî Hükümeti ÇKP yönetimine koşulsuz bir itaat isterken, Uygurlar bağımsızlık talep etmektedirler.

Kaynakça

Alptekin, İsa Yusuf, *Esir Doğu Türkistan İçin*, Doğu Türkistan Neşriyat Merkezi, İstanbul 1985.

Alptekin, İsa Yusuf, *Doğu Türkistan Davası*, Otağ Yayınları, İstanbul 1975.

Atkinson, George W., "The Sino-Soviet Treaty of Friendship and Alliance," *International Affairs*, XXIII/3 July 1947, p. 357-366.

Benson, Linda, *The Ili Rebellion: The Moslem Challenge to Chinese Authority in Xinjiang 1944-1949,* M. E. Sharpe, New York 1990.

Combs, Jerald A, *The History of Foreign Policy*, Routledge, New York 2012.

Daniels, Robert Vincent, *Documentary History of Communism*, II, I. B. Tauris, London 1985.

Dündar, Ali Merthan, *Panislamizm'den Büyük Asyacılığa*, Ötüken, İstanbul 2006.

Esenbel, Selçuk, "Japan and Islam Policy During the 1930", *Turning Points in Japanese History*, ed. Bert Edström, Japan Library, Richmond 2002.

Forbes, Andrew D. W., *Warlords and Muslims in Chinese Central Asia*, Cambridge Universtiy Press, Cambridge 1986.

Hayit, Baymirza**,** *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, Otağ, Ankara 1975.

Lattimore, Owen, *Pivot of Asia*, Little Brown and Company, Boston 1950.

Li, Sheng, "Üç Bölge Devrimci Hareketi ve Xinjiang'ın Barışçı Yollardan Kurtuluşu", *Çin'in Xinjiang Bölgesi Geçmişi ve Şimdiki Durumu*, ed. Li Sheng, Xinjiang Halk Yayınevi, Urumçi 2006.

Millward, James A. - Nabijan,Tursun, "Xinjiang: Political History and Strategies of Control", *China's Muslim Borderland,* Routledge, ed. Starr S. Frederick, New York 2015.

Millward, James A., *Eurasian Crossroads,* Colombia University Press, New York 2007.

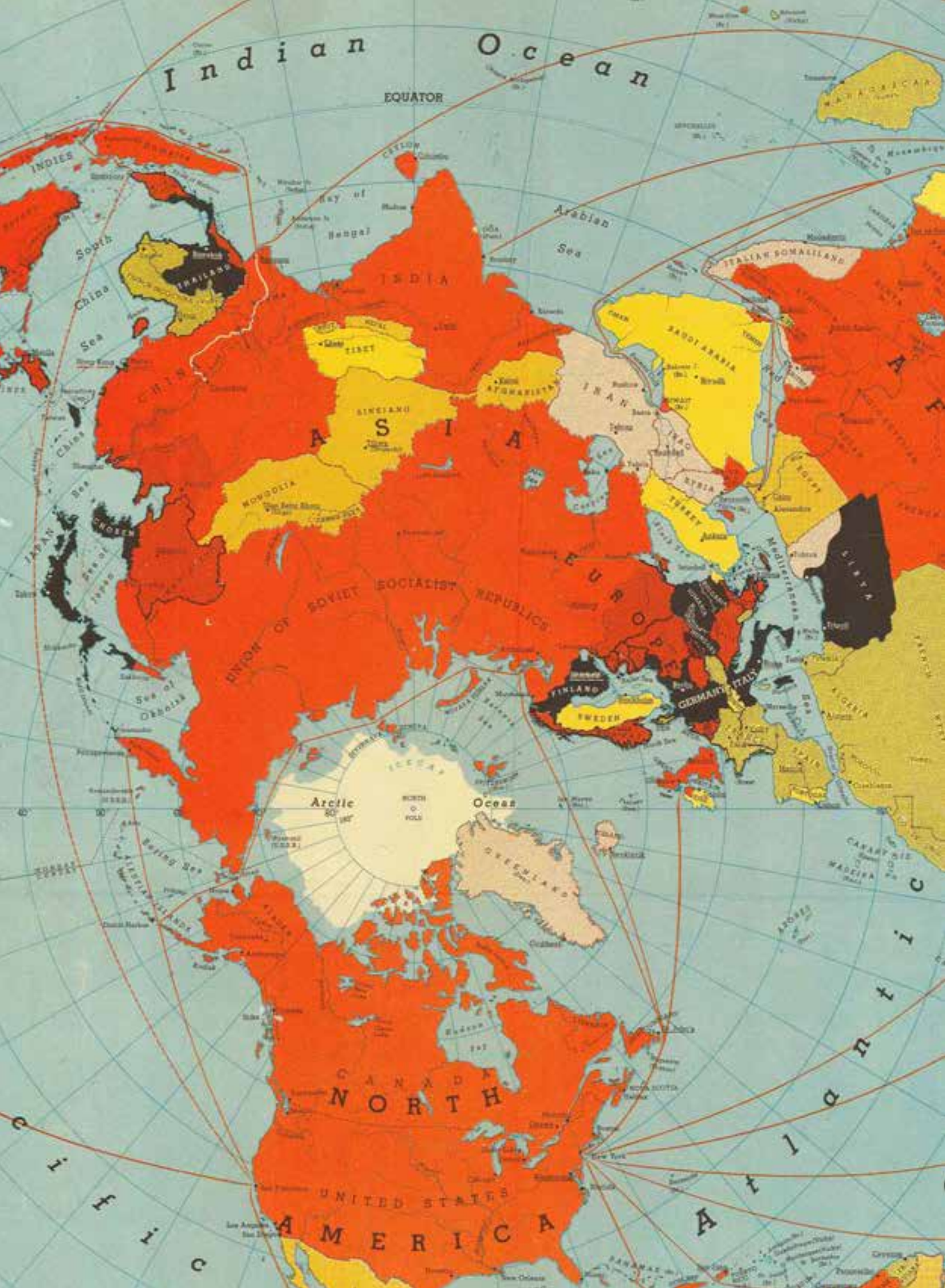
Norins, Martin R., "The New Sinkiang-China's Link with the Middle East", *Pacific Affairs,* XV/4 (1942), p. 457-470.

Rahman, Anwar, *Sinicization Beyond the Great Wall: China's Xinjiang Uighur Autonomous Region,*Matador, Leicester 2005.

Türk Dış Politikası, ed. Baskın Oran, İletişim, İstanbul 2001.

Voskressenski, Alexei D., *Russia and China: A Theory of Inter-State Relations,* Routledge, London 2003.

Xu, Guogi, "China and Empire", *Empires At War 1915-1923*, ed. Robert Gerwarth ve Erez Manel, Oxford University Press, Oxford 2014.

Indian Ocean
EQUATOR
INDIES
Bay of Bengal
Arabian Sea
South China Sea
THAILAND
INDIA
CEYLON
ITALIAN SOMALILAND
SAUDI ARABIA
TIBET
SINKIANG
IRAN
IRAQ
SYRIA
TURKEY
MONGOLIA
CHINA
ASIA
EUROPE
AFRICA
UNION OF SOVIET SOCIALIST REPUBLICS
Sea of Japan
Sea of Okhotsk
Bering Sea
Yellow Sea
Mediterranean Sea
FINLAND
SWEDEN
GERMANY
ITALY
LIBYA
ALGERIA
SPAIN
Arctic Ocean
ICELAND
GREENLAND
CANARY IS.
MADEIRA
AZORES
CANADA
NORTH
UNITED STATES
AMERICA
Pacific
Atlantic

II. DÜNYA SAVAŞI VE TÜRKİYE

Prof. Dr. Vahdettin ENGİN*

II. Dünya Savaşı sona erdikten sonra dönemin Cumhurbaşkanı ve Millî Şefi İsmet İnönü bir yurt gezisine çıktı. Millî Şef ülkeyi savaşa sokmamanın gururunu yaşıyordu. Gerçekten de Türkiye 1939-1945 yılları arasında devam eden II. Dünya Savaşı'nın dışında kalmayı başarabildi ve bunda en önemli rolü İsmet İnönü oynadı. Fakat savaşa girilmemiş olması bir takım ağır bedellerin ödenmesinin önüne geçemedi. Özellikle de savaş süresince kıtlıklar yaşandı, insanlar büyük sıkıntılar ve açlıklar çekti. Bütün sıkıntılara rağmen savaş atlatıldı ve İsmet İnönü, Türkiye'yi bir badireden kurtarmanın kendisinde yarattığı gurur ile yurt gezisine çıktı.

Bu gezi esnasında Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün yanına yaklaşan bir çocuk sitemli bir ses tonuyla şöyle der: *"Paşam savaş sırasında bizi aç bıraktın."* Paşa, bu sitem üzerine şu cevabı verir: *"Evet çocuğum, sizi aç bıraktım, ama babasız bırakmadım."*

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün bu cevabı sonraki yıllarda adeta sloganlaştı, değişmez bir gerçek şeklinde algılandı ve II. Dünya Savaşı'nda Türkiye'de hiç kimsenin ve tabii ki, hiç bir askerimizin burnunun bile kanamadığı, bunun da çok önemli bir başarı olduğu söylenegeldi. Ama acaba gerçek bu mudur? Maalesef savaşta hiçbir askerimizin burnunun kanamadığı söylemi bir aldatmacadır. İfade edilenin aksine, Türkiye II. Dünya Savaşı sırasında binlerce askerini kaybetti.

Peki, bu nasıl oldu? Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, savaşın ilk yıllarında Türk asker ve subaylarını taşıyan Refah adlı bir şilep Akdeniz'de torpille batırıldı ve burada tam 168 askerimiz şehit oldu. Sırf bu hadise bile II. Dünya Savaşı'nda hiçbir askerimizin burnunun kanamadığı söyleminin ne kadar gerçek dışı olduğunu ispatlamaya yeter. Ama kayıplarımız bununla kalmadı. Türkiye II. Dünya Savaşı sırasında, Refah şehitleri dışında, tam 22.663 askerini daha kaybetti. İşte çok bilinmeyen bu kayıplar yazımızın konusunu teşkil edecektir. Ama daha önce II. Dünya Savaşı'nın çıkışı ve Refah olayına kısaca değinmek gerekir.

II. Dünya Savaşı'nda Avrupa ve Türkiye

II. Dünya Savaşı'nın Çıkışı

I. Dünya Savaşı 1918'de sona erse de Avrupa devletleri aralarındaki hesaplaşmayı tam anlamıyla bitirmemişlerdi. Özellikle Almanya, hem savaşın intikamını almanın hem de Versay Antlaşması ile dayatılan yükümlülüklerden kurtulmanın yollarını aramaya başladı. Hitler, 1933'te Almanya'da iktidara gelince, güçlü bir ordu kurarak Avrupa'yı egemenliği altına almaya hazırlandı. Almanya'nın bu faaliyetleri karşısında, I. Dünya Savaşı'ndaki rakipleri İngiltere, Fransa, Rusya gibi devletler ve sonraları da Amerika, Müttefik ülkeler grubunu oluşturdular. Alman-

* Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

Son dakika:

İngiltere ve Fransa bugün Almanyaya harb ilân ediyorlar

Cumhuriyet

Onaltıncı yıl sayı: 5499 — İSTANBUL — CAĞALOĞLU — Cumartesi 2 Eylül 1939

Son dakika:

Hitler Fransanın ve ingilterenin ültimatomlarını reddetti

NİHAYET HARB BAŞLADI!

Alman orduları dört koldan Leh topraklarına hücuma geçtiler

İNGİLTERE - FRANSA, ALMANYAYA ÜLTİMATOM VERDİ

Varşova dün 6 defa bombardıman edildi

Leh devlet merkezindeki Türk vatandaşları elçiliğimiz tarafından muhafaza ediliyor; halk yurdun müdafaasına koşmaktadır

(Varşovada bulunan arkadaşımız bildiriyor)

Varşova : 1 Eylül

Bu sabah saat dokuz buçukta şehrin her tarafından verilen tehlike işaretlerinden tam dokuz dakika sonra büyük Alman tayyareleri Varşova'nın garb ve şimal taraflarını bombardıman ettiler. Müdafaa kuvvetlerinin gösterdiği gayret sayesinde Alman tayyareleri faaliyetlerine dört dakikadan fazla devam edemediler. Leh devlet merkezine yapılan hava taarruzları 1, 1,5 saatlik fasılalarla akşama kadar altı defa tekerrür etti. Şehirde kayda değer mühim bir zarar olmamıştır.

Diğer taraftan Alman tayyare filoları Varşova'nın cenubunda bulunan Radom şehrini de bombalamışlardır. Halk takdir edilecek soğukkanlılık gösteriyor. Bombardımanlara rağmen kadınların ve çocukların da iştirak ettiği gönüllü kafileleri sığınaklar kazmaya, ilk teâavi yerleri hazırlamağa devam ediyorlar.

Sefarethaneler de hava hücumlarına karşı tertibatlarını bitirmek üzeredirler. Türkiye Büyük elçiliğinin bodrum katı sığınak haline getirilmiştir. Büyük elçiliğimiz, Varşovada bulunan üç yüz kadar Türk vatandaşının hayatile yakından alâkadardır.

Bugün umumi seferberliğin ikinci günü idi. Üçer beşer dakikalık fasılalarla hareket eden trenler her taraftan cepheye asker taşımaktadırlar. Polonyalıların yurdlarını müdafaa hususunda gösterdikleri gayret anlatılamıyacak kadar yüksektir.

NADİR NADİ

Avrupa harbi Patlak verdi

Ankara: 1 Eylül (Hususî muhabirimizden)

Bugün burada sabahleyin erken-den Almanya ile Polonya arasında harbin patlak vermiş olduğuna, hiç olmazsa ilk çarpışmaların başlamış bulunduğuna dair mevsukiyete mustalzib bir haber doğuştu. Almanyanın Polonyaya tevdi etmiş olduğu 16 maddelik teklifnâme dair Alman istihbarat ajanslarının zikrile mukabil gibi görünen tebliği İngiliz radyosu tarafından teknik olmaktan ucuz bu tebliğin dikkatle mütalâası son günlerde cereyan eden sulh gibi görünen müzakerelerin çetin, hattâ vahim safhalar arzederek yürüdüğünü ve buna göre harbin kısmen gayrikabil bir zaruret haline gelmiş bulunduğunu meydana koymaktır. Çok geçmeden harbin hakikaten başlamış olduğuna müteyyid haberler de gelmeğe başlamıştır: Alman kıt'aları Polonyaya üç noktadan taarruz etmişlerdir. birçok şehirler Alman tayyareleri tarafından bombardıman edilmektedir. Bu satırlar yazıldı «Cumhuriyet» te çıkarken o zamana kadar alınmış olacak pek çok haberler, artık Avrupayı yakmağa başlamış olan harbin ilk tahlilâtını daha etraflı bir surette bildirmiş olacaktır.

Alman istihbarat bürosunun 16 maddede Polonyaya ve İngiltereye bildirilmiş olduğundan bahsettiği teklifler, İngiltere ve Polonyaya böyle madde madde bildirilmiş olmadığı gibi ne sekil, ne de esas itibarile resmolunan o metne mutabık bulunmadığı da anlaşılıyor. Anlaşılan şudur: Polonyaya neler söyleneceği pek iyi bilinmese de bilhassa İngiltere ile Almanya arasında müphem ve umumî mahiyette bazı müzakereler cereyan etmiştir. Bu müzakerelerde şüphesiz Danzig ve Gydina limanlarından ve belki Koridorda yapılacak bir gidişten bahsedilmiştir Fakat aynı zamanda Almanya tarafından 1918 den sonraki şark hudutlarının tahammül olunmaz vaziyetlerine de temas edilmiştir. Böylelikle Almanyanın Versay muahedesinde kendisine şark hudutlarında sürülen hatları 1914 teki hallerine iade etmek istediği görülmemek kabil olmazdı.

YUNUS NADİ

(Arkası 2nci. 7 nci sütun 5 de)

Dün ehemmiyetli mahiyette cereyan eden Almanyanın Lehistanda taarruz istikametlerini ve Alman hava kuvvetlerinin faaliyet sahalarını gösterir harita

Leh orduları şiddetle mukavemet ediyor

Leh tebliği

Varşova 1 (a.a.) — Ordu Başkumandanlığı Genelkurmayının 1 numaralı tebliği:

«1 eylül 1939 sabahı şafakla beraber, beklenmedik hava ve kara kuvvetleri hücumile, Almanlar, evvelce ilânı harb yapmadan, arazimize girmişlerdir. Sabah erken yapılan Alman hava faaliyeti şudur: Alman tayyare kuvvetleri, Polonya arazisinin muhtelif noktalarına muhtelif hücumlar yapmıştır. Alman tayyarecileri, Augustow, Novydvok, Ostrov - Mazovieka, Tezev, Buck, Zambrov, Radomsko, Torun, Tunel, Krakov, Grodno, Trzebinia, Gdynia, Jablo, Tomaszov - Mazovieski ve Katovice mevkilerini bombardıman etmişlerdir. Alman hava kuvvetlerinin bombardıman ettiği şehirlerde, sivil halk arasında ölenler ve yaralananlar vardır. Kutna civarında sivil halkı tah-

(Arkası 2nci. 7 nci sütun 3 de)

İngiltere ve Fransada umumî seferberlik!

Çemberlayn, bütün vaziyeti izah eden mühim bir nutuk söyledi

Danzigliler Almanyaya iltihak ettiler, İtalya bitaraf kalıyor, İngilterede bir harb kabinesi kurulacak, Almanyada radyo dinlemek memnu

Müzakereler niçin akim kaldı?

Londra 1 (Hususî) — Avam Kamarası bugün saat 18 de fevkalâde bir toplantı yapmıştır. Kesif bir halk kalabalığı parlâmentoya giden Başvekil ve Nazırları şiddetle alkışlamıştır.

Çemberlayn'in mühim nutku

Başvekil Çemberlayn saat 18.05 te kürsüye çıkarak mühim bir nutuk irad etmiştir. Başvekil, müteaddid defalar alkışlanan nutkuna şu kelimelerle başlamıştır:

— Bugün fazla söz söylemiyeceğim, zira söz söylemek zamanı geçmiş, hareket geçmek zamanı gelmiştir. Ona sekiz ay evvel harb kararı vermek mesuliyetinin bize nasıl düştüğünü size beyan ediyordum. Harbin önünü almak için elimizden gelen yapılmış ve sekiz aydanbe devam edildiği takdirde sükûnetle mukabele edeceğimiz Almanyaya her vesile ile açıkça bildirdik. Almanya - Leh ihtilâfı münasebetile müzakerelerle halledilebilirdi, fakat Hitler, sulhî sonucu ihtiras için dünyayı felâkete sürüklemekte tereddüd etmemiştir.

Müzakereler niçin akim kaldı?

Almanya ile müzakerelere girişilmiş olduğu sırada size ittihat vermemiştim. 1 eylülde Berlin sefirinde teatî edilen notalar bugün beyaz kitab halinde neşredildiği cihetle size mufassal ittihat vermek vaziyette bulunuyorum.

İngiliz hükümeti, Polonya meselesinin sulhan halline temin etmek üzere, müza-

(Arkası 2nci. 7 nci sütun 1 de)

İngiliz Kralı İsmet İnönüne mesaj gönderdi

Ankara 1 (a.a.) — Bugün saat 16 da Reisicumhur, İngiltere Büyük elçisi Sir Hugo Kastelnau Hugessen'i kabul etmişler ve Hariciye Vekilinin huzurile 50 dakika nezdlerinde alakadarmışlardır. Kabul esnasında İngiltere Büyük elçisi, Kral Altıncı Jorj Hazretlerinin Reisicumhurumuza hitaben bir mesajını tevdi etmiştir.

Mesajın meali şudur:

«Zatı devletlerine hasretli sevgilerimi ihtiva eyliyen bu fırsattan çok memnunum. Memleketlerimizin bu endişeli anlarda dostluk rabıtalarile birbirlerine kavuşmuş bağlı olduklarını görmekten derin mahzuziyet hissettiğimi temin ile mahtezarım.»

Reisicumhur İnönü, Kral hazretlerine dostane mesajlarından çok müteşekkir olduklarını ve bilmukabele hasbetli selâmlarının Kral hazretlerine iblâğını ve bütün dünya için müteahhib olan bu zamanlarda Türkiye ve İngiltere'nin birbirlerine dostluk rabıtalarile kuvvetle bağlı olmalarından kendilerinin de çok memnun olduklarını ifâveten azami bir yakınlık ile ifade etmişlerdir.

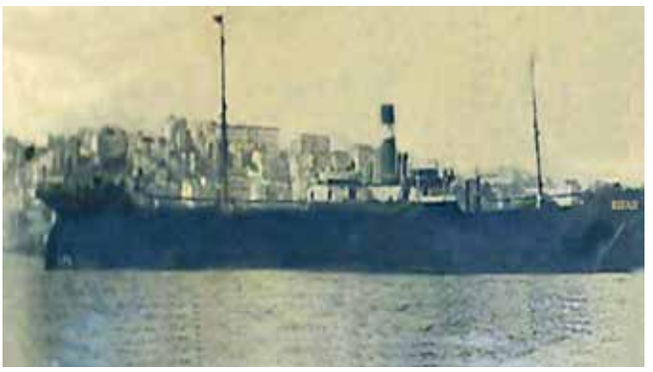
ya, Japonya ve İtalya Mihver grubunu meydana getirdiler.

Almanya hızla hareket ederek 1 Eylül 1939'dan itibaren, önce çevresindeki küçük ülkeleri ve Polonya'yı işgal etti. İngiltere ve Fransa, Almanya'ya ültimatom vererek Polonya'dan çekilmesini istediler, ancak Almanya cevap bile vermedi. Bunun üzerine 3 Eylül 1939'da İngiltere ve Fransa'nın Almanya'ya savaş ilan etmesiyle II. Dünya Savaşı başlamış oldu. Almanya, Norveç ve Danimarka'yı da işgal ettikten sonra yüzünü batıya çevirdi. Süratle hareket eden Alman orduları, ağırlığını İngiliz ve Fransızların oluşturduğu müttefik kuvvetleri mağlup edip Belçika ve Hollanda'yı ele geçirdiler. Son olarak Fransa'ya da büyük bir darbe vuran Almanya 14 Haziran 1940'ta Paris'i işgal ederek, burada kendine bağlı Vichy Hükümeti'ni kurdu. Fransa'nın devre dışı kalmış olmasına rağmen İngiltere henüz mağlup edilemediğinden, savaş bundan sonra da çeşitli cephelerde bütün şiddetiyle devam etti.

II. Dünya Savaşı'nda, stratejik önemi dolayısıyla gerek Müttefikler gerekse Mihver ülkeleri Türkiye'yi kendi yanlarına çekmeye çabaladılar. Bunu sağlamak amacıyla Türkiye'ye büyük baskılar uygulandı. Savaş başladığında Türkiye'de CHP'nin tek parti idaresi vardı ve Cumhurbaşkanlığı makamında İsmet İnönü bulunuyor, hükümeti Doktor Refik Saydam'ın başbakanlığındaki kabine oluşturuyordu. II. Dünya Savaşı'nın taraf ülkelerinin Türkiye'yi kendi yanlarına çekme çabaları karşısında, Türk devlet adamları savaşın dışında kalma gayreti içinde oldular.

Refah Faciası Nasıl Yaşandı?

Özellikle İsmet İnönü'nün çabaları Türkiye'nin savaş dışında kalmasını sağladı. Bununla beraber her ihtimale karşı askerî açıdan hazırlıklı olmak gerekiyordu. Nitekim bu amaca yönelik olarak daha savaş çıkmadan İngiltere'ye dört denizaltı, dört muhrip ve 12 çıkarma gemisi ısmarlandı. II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla İngiltere, bu gemileri Türkiye'ye vermedi, fakat Türkiye'nin Almanya ile saldırmazlık anlaşması imzalayacağı haber alınınca, bu anlaşmayı önlemek isteyen İngiltere, muhripleri değilse bile denizaltıları Türkiye'ye teslim edebileceğini bildirdi. Murad Reis, Oruç Reis, Burak Reis ve Uluç Reis adları verilen denizaltıları teslim almak üzere denizcilerden oluşan bir ekibin Türkiye'den İngiltere'ye gitmesi gerekiyordu.

23 Haziran 1941'de Mersin Limanı'ndan ayrıldıktan 40 mil sonra batırılan Refah Şilebi

II. Dünya Savaşı'nın karada ve denizlerde bütün şiddetiyle devam ettiği bu dönemde gemilerin denizlerde seyrüsefer yapabilmeleri son derece güçleşmişti. Çünkü her an için bir denizaltı tarafından torpillenme ihtimali vardı. Akdeniz'de Alman, İtalyan ve Fransız Vichy Hükümeti'nin denizaltıları, sürekli olarak müttefik gemilerine saldırıyordu. Bu yüzden deniz yoluyla İngiltere'ye gitmek mümkün değildi. Önce İskenderiye'ye gidiliyor, oradan da hava yoluyla Afrika'nın kuzeyinden geçmek suretiyle İngiltere'ye ulaşılıyordu.

İşte satın alınan denizaltıları teslim alacak Türk denizcileri de bu yolu takip edeceklerdi. Bu amaçla bir ekip hazırlandı. Ekipte bir hava ve 19 denizaltı subayı, 63 deniz astsubayı, 20 pilot adayı askerî öğrenci, 68 deniz eri ve gemi mürettebatı bulunuyordu. Kafiledeki denizciler gemileri teslim alacak, havacılar ise uçak kursları göreceklerdi. Bu personeli Mersin'den İskenderiye'ye kadar Refah adlı eski bir şilep taşıyacaktı. Refah, Benjamin ve Barzilay vapurculuk kumpanyasına ait olup İstanbul'daki Deniz Nakliyat Komisyonu tarafından bu iş için tahsis edilmişti.

Belirlendiği şekilde Refah şilebi, içinde yolcuları olduğu hâlde 23 Haziran 1941'de akşam saatlerinde Mersin Limanı'ndan ayrıldı. Şilep dört saat kadar gidip 40 mil civarında yol alıp Kıbrıs açıklarına geldiğinde hangi ülkeye ait olduğu belirlenemeyen bir denizaltı tarafından torpillendi. Esas itibarıyla, bir yolcu gemisi olmadığından, Refah'ta yeteri kadar cankurtaran filikası ve can yeleği bulunmuyordu. Şilep sulara gömülürken, mevcut filika ve sallara binebilen dört denizci ve bir havacı subay, dört pilot adayı, 15 deniz astsubayı, beş er ile gemi müretteba-

Cumhuriyet

Bir Vapurumuz Akdenizde Batırıldı

Refah vapurunda bulunan 185 yolcudan 50 si kurtarıldı

Tahkikat yapılıyor

Türk - Alman dostluğu

Alman - Rus harbi

Almanordusu Lemberg'i işgal etti

Atina büyük elçimiz memlekete döndü

Fransız Nazırı Benoit Mechin

Finlandiyaya İsveçten Alman askerleri geçirilecek

Sovyetler

Finlandiya da dün harbe başladı

Millet Meclisinin tarihi celsesi

Birbuçuk söz

Harbin nirengi noktası

tından üç olmak üzere toplam 32 kişi hayatlarını kurtarabildiler. Geriye kalan 168 kişi ise hayatını kaybetti. Gemi komutanı Yarbay Zeki Işın ve Kaptan İzzet Dalgakıran da gemi ile birlikte sulara gömülerek hayatını kaybedenler arasındaydı.

Hadise 23 Haziran gecesi cereyan ettiği hâlde, Refah'ta telsiz bulunmadığından durum Türk kamuoyu tarafından hemen öğrenilemedi. Ancak saldırıdan kendilerini sağ olarak kurtarabilenler karaya çıkabildiklerinde kamuoyu meseleden haberdar oldu.

Türkiye'yi Savaşa Sokma Çabaları

Refah olayı bu şekilde yüreklerde derin bir yara bıraktı. Ama Türkiye'nin kayıpları bu kadarla kalmadı. Savaşa girmemiş olmasına rağmen Türkiye önemli hazırlıklar yaptı ve ülkenin herhangi bir saldırı tehlikesi ile karşılaşma ihtimalini göz önünde bulundurarak seferberlik ilan etti. Sonuçta sayıları 1.000.000'a ulaşan asker silâh altına alındı. O yıllarda Türkiye'nin nüfusunun 18.000.000 olduğu düşünülecek olursa bu ciddi bir rakamdı. Üstelik silâh altına alınan bu insanlar, ekonomisi genel anlamda tarıma dayalı bir ülke olan Türkiye'de üretim gücünü elinde bulunduran kesimi oluşturuyordu. Savaş sebebiyle birçok malın bulunamaması ve hizmetlerin aksamasının yanı sıra tarım üretimi de azaldı. Tarlasında bahçesinde çalışarak üretim yapacak insanlar silâh altında, girilmeyen bir savaşın yarattığı endişe sebebiyle atıl bir vaziyette tutuluyorlardı. Üstelik bu askerlere sağlanan imkânlar da çok yetersizdi ve esas olarak yukarıda sözü edilen kayıplar bu sebeple meydana geldi.

İnönü ve Churchill 1943'te Adana Yenice Tren İstasyonu'nda görüştüler.

Savaşın devam ettiği yıllarda Türkiye ittifak anlaşması yaptığı müttefik ülkeler tarafından zaman zaman savaşa girmesi konusunda baskılara maruz kaldı. Bunun neticesi olarak çeşitli tarihlerde Türkiye ile Müttefik ülke temsilcileri arasında yapılan görüşmelerde bu konu gündeme geldi ki, bunlardan en önemli ikisi, Adana Görüşmesi ile Kahire Konferansı'dır.

Adana Görüşmesi 30 Ocak 1943'te Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile İngiltere Başbakanı W. Churchill arasında başladı. Churchill, Rusların başarılarından sonra Almanların Türkiye için bir tehlike olmaktan çıktığını söyledi. Ayrıca savaş kazanıldıktan sonra yapılacak barış çalışmalarına Türkiye'nin de katılmasını arzu ettiklerini ifade etti. İsmet İnönü bu değerlendirmelere katılmakla beraber Almanya'dan gelebilecek tehlikenin hâlâ mevcut olduğunu söyledi. Churchill Almanya'nın kesin mağlup edilebilmesi

için Romanya petrol kuyularının tahrip edilmesi gerektiğini belirtip, İngiliz uçaklarının yapacakları bombardımana kolaylık sağlamak amacıyla Türkiye'den hava üssü talep etti. Türk tarafı, henüz hazır olunmadığı gerekçesiyle bir liste sunarak listedeki savaş malzemelerinin kendilerine ulaştırılması hâlinde savaşa katılmanın mümkün olabileceğini Churchill'e iletti.

Görüşmeler 31 Ocak 1943'te tamamlandı. Yayımlanan ortak bildiride, Türk devlet adamlarının Türk politikasını anlattıkları ve İngiltere'nin anlayış gösterdiği, Avrupa'daki durumun özellikle Türkiye'nin ilgilendiği bölgelerdeki gelişmelerin incelendiği, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nin Türkiye'nin savunmasına nasıl yardım edebilecekleri konusunda mutabakata varıldığı belirtildi. Ayrıca, savaş sonrası sorunlarının da görüşüldüğü ve görüş birliğine varıldığı açıklandı.

Türkiye üzerinde savaşa girme baskılarının asıl yoğunlaştığı görüşmeler Kahire Konferansı sırasında meydana geldi. Konferans 4 Aralık 1943'te başladı. Türkiye Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, İngiltere Başbakanı Churchill ve Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Roosevelt'in yanı sıra Dışişleri bakanları ile diğer delegasyonlar da toplantılara katıldı. Roosevelt, *"Türkiye'nin Birleşmiş Milletlere katılmasını arzu ediyoruz, bizimle birleşmeniz yalnız savaş için değil, barış devresi için de değerli olacaktır"* şeklinde bir açılış konuşması yaptıktan sonra karşılıklı diyaloglar şöyle gelişti:

Churchill: *"İngiltere, Türkiye'nin ittifak anlaşması gereği savaşa girmesini katlanamaz tehlikeler geçene kadar istemedi. Şimdi Türkiye'nin müttefiklere katılmayı ciddi olarak düşünmesi zamanı geldi. Türkiye'nin bu katılmadan elde edeceği yararlar daimi ve devamlı olacaktır. Rusya da Türkiye'nin galip müttefikler arasına katılmasını istiyor. Bu takdirde Türkiye ileride Rusya ile en iyi ilişkilerde olabilecek, dost ve müttefik olarak Rusya, İngiltere ve Amerika ile galipler masasına oturacaktır. Türkiye bu fırsatı kaçırırsa Almanya yakında, altı ay sonra yıkıldığı zaman Türkiye çok yalnız kalacak ve mahkemede hâkimler kürsüsüne oturacağına koridorlarda dolaşacaktır. Bu hem yazık hem de tehlikeli olacaktır."*

Roosevelt, İnönü ve Churchill Kahire Konferansı'nda bir arada

İsmet İnönü: *"Sizinle işbirliği yapma arzumuzu teyit ettik. Doğal olarak bazı şartlarım olacaktır. İlk önce askerî şartları göz önüne almalıyız. Biz bugün dahi yalnızlıktayız. Almanya'nın bugünkü askerî durumu bizim için büyük bir tehlike teşkil etmektedir. Biz askerî bakımdan hazır değiliz. Bize vaat edilen malzeme bazen hızlı, fakat çoğu zaman çok yavaş ulaştırıldı. Almanya olayları dikkatle izliyor. Savaşa girmek için hazırlandığımızı bildiği anda bize hücum eder."*

Churchill: *"Almanya, eskiden olduğu gibi tehlikeli ve kötü şeyler yapabilecek durumda değildir."*

İnönü: *"Evet belki Trakya'dan Suriye'ye kadar işgal edemez. Fakat tahribat yapar. İstanbul'u ele geçirebilir. Hazırlanmamız için kesinlikle bir hazırlık devresine ihtiyacımız var. Bu sırada Almanya'yı kışkırtmamak için her türlü tedbir alınmalıdır."*

Churchill: *"Önemli olan Türkiye'nin etkili olacağı zaman savaşa girmesidir. Türkiye'nin yardımı ne kadar çabuk olursa savaş o kadar kısalır, sonunda Türkiye için de iyi olur."*

İnönü: *"Ordumu hazırlamak mecburiyetindeyim. Seferberlik yapmalıyım. Yığınak yapmalıyım. Bunlar vakit alır."*

Churchill: *"Seferberlik çok uzun sürer."*

Roosevelt: *"Seferberlik Almanları daha çok kuşkulandırır."*

Churchill: *"Türk ordusu zaten yarı seferber değil midir?"*

İnönü: *"Bu biçimde bir hareket öngörülerek hazırlanmış değildir. Burada hazırlıksız olarak, acele bir hareket düşünülüyor. Biz böyle bir şeyi düşünemeyiz."*

Aynı 4 Aralık günü saat 19.00'da Roosevelt ile İnönü özel bir görüşme yaptılar. Roosevelt ilk önce ileride kurulacak Birleşmiş Milletler'den söz açtı. Bunun yararlarından bahsetti. Bu fikrin Ankara'da Numan Menemencioğlu ile Steinhardt arasında geliştirilmesini istedi.

İnönü: *"Memnuniyetle. Amerika'dan gelen fikirlere karşı büyük sempatimiz vardır."*

Roosevelt: *"Ben sizin meselenizi tamamıyla anlıyorum. Ümit ederim ki, iki üç ay içinde Almanlar daha az kuvvetli olacaklar ve Türkiye de savaş bitmeden mücadeleye girecektir."*

İnönü: *"Yarın ne sonuç alacağımızı bilmiyorum. Amerika'nın ve şahsen sizin yüksek hislerinize güvenim vardır. Bizi iki ay içinde savaşa sokmak istiyorlar."*

Dışişleri Bakanı Menemencioğlu ve Churchill

Roosevelt: *"Ben üç ayı ileri sürdüm."*

İnönü: *"Üç ay içinde de hazır olacağımızı zannetmiyorum. Bu sürede ancak uçaklar için hazırlık yapılabilir."*

Roosevelt: *"Siz hazırlığa başlayınız ve bunu angaje olmadan da yapınız."*

İnönü: *"Ümit ederim ki bizi bırakmazsınız."*

Roosevelt: *"Hayır asla. Nasıl büyük babam sözünü tutarak Yunanlılara bir savaş gemisi göndererek yardım ettiyse ben de sizi bırakmayacağım."*

Ertesi gün 5 Aralık 1943'te görüşmelere devam edildi. Görüşmelerde diyalog kısaca şöyle cereyan etti:

İsmet İnönü: *"Üç günden beri görüşülen bütün konular hakkındaki fikirlerinizi özetlemiş olduğunuzu zannediyorum. Biz de fikirlerimizi ve bunun nedenlerini söyledik. İkimiz de bir takım esaslı noktalarda kendi görüşlerimizi saklı tutuyoruz."*

Churchill: *"Yani uyuşamadık mı?"*

N. Menemencioğlu: *"Evet, cumhurbaşkanı öyle dediler."*

İnönü: *"Savaşta her türlü risk muhtemeldir. Hasım taraf bize hücum edebilir ve biz hazırlıksız kalarak büyük tehlikelerle karşılaşırız."*

Churchill: *"Eğer savaşa götürmezse ittifakın kıymeti kalmaz. Balkanların düşmesi geri kalır. Sonra Türkiye için savaşa girmek fırsatı kaçırılmış olur. Dost kalırız, fakat bütün*

anlamı ile fiili müttefik olmayız. Siz de böylelikle sağlayacağımız güvenliğe kavuşamamış olursunuz."

Görüşmeler bu şekilde neticelendi. 4-6 Aralık 1943 tarihleri arasında yapılan Kahire Konferansı'nda Türkiye'den özellikle, Almanya'ya yakıt sağlayan Romanya'daki petrol kuyularını bombalayacak İngiliz uçaklarına Batı Anadolu'dan kalkış izni verilmesi istendi. İnönü ise bunun Almanları kızdıracağını ve Türkiye'ye saldırmasına yol açacağını ısrarla ileri sürdü. Sonuçta konferans boyunca İsmet İnönü çeşitli bahanelerle savaşa girmemek için elinden geleni yaptı. Bilindiği üzere sonraki dönemde de Türkiye savaşa katılmadı.

Savaş Süresince Yaşanan Sıkıntılar

Türkiye her ne kadar savaş dışı kalmayı başarabilse de uğradığı zayiat ve halkın çektiği sıkıntılar açısından savaşa giren bir ülkede görülen manzaraların aynısı ülkemizde de yaşandı. Murat Metinsoy'un *II. Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Savaş ve Gündelik Yaşam* adlı kitabında bu konulara değinilirken Türk halkının çektiği açlık, sıkıntı ve perişanlık da gözler önüne serilmektedir.

Buna göre; ülke içinde mal sevkiyatında büyük güçlükler yaşandı, pahalılık, karaborsa yaygınlaştı, ekmek başta olmak üzere fiyatları artan temel tüketim ve gıda malları kalitesizleşti. Halkın önemli bölümü peynirin, yoğurdun, sütün tadını unuttu, ülkenin birçok yöresinde yetersiz beslenme ve ilaç yokluğu nedeniyle akciğer hastalıkları arttı. Süpürge tohumu yiyen, çöp kutularını karıştıran, ekmek dilenen insanlar, sokağın olağan görüntüleri oldu. Bazı yörelerde ekmek sorunu, çocuk ölümlerine yol açacak dereceye vardı. Başta ekmek olmak üzere birçok gıda maddesi karneye bağlandı. Pahalılık ve karaborsaya karşı alınan önlemler, rüşvet ve yolsuzluğa karışan memurlara uygulanan yaptırımlar maalesef yeterli olmadı.

Ocak 1940'ta Millî Koruma Kanunu'nun çıkarılmasıyla hükümete fiyatları belirleme, ürünlere el koyma ve herşeye müdahale edebilme yetkisi verildi. Kanun gereği çalışma hayatıyla ilgili düzenlemeler doğrultusunda çalışma saatleri uzatıldı. Zorunlu fazla mesailer, iş bırakmanın yasaklanması, ücretli iş mükellefiyeti, denetimsiz, kötü ve ağır çalışma şartları, buna karşın emeği korumaya yönelik sosyal düzenlemelerin ve sosyal güvenliğin hemen hemen olmaması işçilerin hayatını bir hayli zorlaştırdı. Artan iş kazaları, buna karşın herhangi bir sosyal sigorta, yardım ya da tazminatın olmaması, işletmelerin işçilerin kazalara

Savaş yıllarında ekmek karneyle alınıyordu.

Savaş yıllarında ekmek karneyle alınıyordu.

Ayasofya'nın minaresinde uçaksavar başındaki Türk askerleri

ve hastalıklara karşı korunması konusunda gerekli ilgi ve çabayı göstermemesi, muayene ve tedavi koşullarının yetersizliği de günlük hayatın yakıcı sorunları arasında ilk sıralarda geliyordu.

Hastalıklar, hayat pahalılığı, yükselen kiralar, erkeklerin büyük bölümünün askere gitmesiyle kadın ve çocukların çalışma yaşamındaki ağırlıklarının artması, boşanma vakalarının Cumhuriyet tarihinin en yüksek oranlarına ulaşması, yoksul aile çocuklarının aile ortamında, özellikle de baba denetiminden uzakta büyümeleri, başıboşluk, serserilik ve dilenciliğin yaygınlaşması gibi sorunlar şiddetle hissedilmeye başlandı.

Yapılan yardımlar da yetersizdi. Bu nedenle özellikle yardım alamayan kesimler arasında hükümete yönelik tepkiler artıyordu. Terk edilen bebekler, yoksul kadınlar arasında bir başka erkekle birlikte yaşamanın artması, evliliğin maliyeti nedeniyle evlilik dışı ilişkilerin yaygınlaşması, bu tür ilişkiler sonucu doğan bebeklerin ortada kalması ya da ortadan kaldırılması, yasak olmasına karşın kürtaj, çocuk düşürme ya da bebeğini doğumdan hemen sonra öldürme olaylarındaki artış, toplumsal sorunların aile kurumunu ve ahlakı nasıl çürüttüğünü de gösteriyordu. 1943-1944 yılında ilkokullardan 200.000 mezun verilmesi gerekirken, 75.000 mezunun olması, ailelerin ve çocukların dramını bir başka açıdan ortaya koymaktaydı.

Askerî seferberliğin belki de en çok etkilediği kesim köylüler ve tarım sektörü oldu. Seferberlik dolayısıyla köylü nüfusun önemli bir bölümü silâh altına alındı ve bunlar üretim yapamaz hâle geldi. 1936'da ordudaki asker sayısı 120.000 iken bu rakam savaşla birlikte yaklaşık 1.000.000'a çıkmıştı. Seferber edilen ortalama 1.000.000 kişilik ordunun yaklaşık 750.000'ini köylüler teşkil etti. İşte bu köylü kitleleri ve özellikle de arkalarında bıraktıkları aileleri, savaşın olumsuz etkilerini en derinden hissedenden kesimlerden biri oldu. Köylülerin yaşadığı sorunlar, dolaylı olarak onların sorunları olmaktan çıkarak toplumun diğer kesimlerini de etkiledi. Çünkü köylerde üretimin azalması, gıda sıkıntısı çekilmesinin başlıca nedeni idi. Bu arada köylüye ağır bir vergi getirildi, bu kapsamda toplanan buğday ve diğer hububat ürünleri, insanların bir kısmı yiyecek ekmek bulamazken, idarî beceriksizlik yüzünden çürütüldü.

Türkiye'de insanlar bu perişanlık içinde iken, ülkemizden işgal altındaki Yunanistan'a gemiler dolusu yardımın gittiğini de bu arada belirtmek gerekir.

Türkiye'nin Savaştaki Asker Kaybı

Savaş boyunca asker kayıplarının da olduğu dile getiriliyordu. Fakat ne kadar askerin hayatını kaybettiği bilinmiyor, bu konuda resmî bir açıklama da yapılmıyordu? Refah şehitleri ise olayın önemine binaen gizlenemedi ve kamuoyu tarafından duyuldu. Bununla birlikte olaya sayfalarında biraz fazla yer ayıran gazeteler konuyu abarttıkları gerekçesiyle kapatıldılar.

Savaşın devamında ortaya çıkan asker kayıplarının sayısını ise açıklama yapılmadığı için o sıralarda bilmek mümkün olamıyordu. Bu da abartılı yorumların yapılmasına neden oluyordu. Nitekim savaş bittikten sonra halk arasında yapılan yorum ve söylentilerde Türkiye'nin asker kaybının 100.000'i bulduğu ifade ediliyordu. Bu çok büyük bir

Ali İhsan Sabis Paşa Mustafa Kemal'le birlikte

Hüsamettin Tugaç

Savunma Bakanı Hüsamettin Köymen

rakamdı, fakat resmî bir açıklama yapılmadığından sadece kulaktan kulağa söylenip duruyordu. 1950 yılına kadar bu süreç böyle devam etti. 1950 yılında iktidar değişip Demokrat Parti iktidara gelince, DP milletvekillerinden Emekli General Ali İhsan Sabis Paşa bu söylentileri Meclis'in gündemine getirdi. Sabis Paşa, halk arasında savaş sırasında 100.000 askerin hayatını kaybettiğine dair söylentilerin bulunduğunu, bunun da doğru olup olmadığını Meclis kürsüsünden sordu. Bunun üzerine kendilerine haksızlık yapıldığını düşünen Cumhuriyet Halk Partisi Milletvekili Hüsamettin Tugaç bir soru önergesi vererek Savunma Bakanı Hulusi Köymen'den II. Dünya Savaşı'ndaki asker kaybımızın gerçek rakamlarının açıklanmasını istedi.

Sonrasında Hulusi Köymen Meclis'te asker kayıplarımızla ilgili resmî rakamları açıkladı. Köymen bu açıklamayı Meclis'in 6 Nisan 1951 tarihli oturumunda yaptı. Ertesi gün hemen bütün gazeteler konuyla ilgili bigi verdiler.

Bu çerçevede 7 Nisan 1951 tarihli *Vatan* gazetesinin "Harp Sırasında İhmal Yüzünden Ölenler" başlığı ile verdiği haberin alt başlıklarından biri de şöyleydi: *"Savunma Bakanı Beş Senede 22.663 Kişinin Öldüğünü Söyledi."* Haberin içeriği ise şöyledir: *"Dünkü Meclis'te Hüsamettin Tugaç'ın Dünya Harbi'nde bakımsızlık ve idaresizlik yüzünden*

Son telgraf

HALKIN VE HAKKIN GAZETESİ

7 — NİSAN 1951 — CUMARTESİ

Resmî rakamlar "iftira„ları eritiyor

Gl. Ali Ihsan Sâbis dün Hulûsî Köymen'den cevabını aldı

Milli Savunma Bakanına göre İkinci Dünya Harbi sırasında ölen asker ve subaylarımızın sayısı 100 bin değil, 22.663 dür. Ölüm nisbeti binde 6.15 tir. Bu nisbet Amerikan ordusunda da binde altıdır

D. P. müfritleri dünkü Mecliste pek de sakin oturmadılar

Bulgarlar dün bize bir nota daha verdi

Edirnedeki Bulgar başkonsolosunun hududta kurye çantasının arandığı iddia ediliyor

EDİRNE VALİSİ EMİN AKINCININ GAZETEMİZE BEYANATI

Zihniyet değişmedikçe hiç bir şey yapılamaz !

İsrail Suriye ihtilâfı

Bugün Başladık

Millî Savunma Bakanı Hulusi Köymen'e göre İkinci Dünya Savaşı'nda ölen askerlerimizin sayısı 22.663 idi.

Meclisin dünkü top'antısı elektrikli geçti

Ikinci dünya harbi sırasında hastalıktan 22663 er ölmüş

Millî Savunma Bakanı ölüm nisbetinin harbe giren Amerikan ordusundaki nisbetin aynı olduğunu açıkladı

İstanbul Belediye zabıtası...

SON POSTA 7 Nisan

7 Nisan 1951 tarihli Son Posta gazetesinin haberine göre, "İkinci Dünya Harbi sırasında hastalıktan 22.663 er ölmüştür."

ne kadar askerimizin öldüğü hakkındaki soru önergesi geniş münakaşa ve mücadelelere vesile verdi. Bir ara Faik Ahmet Barutçu ile Adnan Menderes'in geçen celsede yarattıkları bahar havası tehlikeye girer gibi oldu. Toplantıda Savunma Bakanı Hulusi Köymen soru önergesine verdiği cevapta, II. Dünya Harbi'nin 1 Eylül 1939'dan 7 Mayıs 1945 tarihine kadar, yani beş yıl dokuz ay yedi gün devam ettiğini, bu müddet zarfında muhtelif hastalıklardan ölen erlerimizin sayısının 22.663 olduğunu, bu rakamın mevcut kuvvetin binde 6.15'ini oluşturduğunu ve makul bir sayı olarak kabul edilmesi gerektiğini söyledi. Bu rakam hastanelerde ölenleri kapsıyordu. Hastaneler dışında tebdili hava için evlerine gidip oralarda hayatını kaybedenler bu sayıya dâhil değildi."

Aynı haber *Cumhuriyet* gazetesinde "II. Dünya Harbi ve Ordumuzdaki Ölüm Nisbeti" başlığı ile verildi. *Akşam* gazetesi "II. Dünya Harbinde Ordumuzda Ölenler" şeklinde bir başlık kullanarak haberi aktardı. *Son Posta* gazetesi "Meclisin Dünkü Toplantısı Elektrikli Geçti" üst başlığından sonra, "II. Dünya Harbi Sırasında Hastalıktan 22.663 Er Ölmüş" başlığını kullandı. Haberin devamında Meclis'te meydana gelen tartışmalar da yer alıyordu: "*Savunma Bakanının rakamları açıklamasından sonra kürsüye gelen önerge sahibi Hüsamettin Tugaç sözü edilen kaybın makul olduğunu ifade ederek, "O zaman komuta başında bulunanlara teşekkür ederken hepinizin hissiyatına tercüman oluyorum" dedi. Fakat bu sırada Demokrat Parti sıralarından "asla, asla" sesleri yükseliyordu*." Toguç'tan sonra Ali İhsan Sabis söz aldı. Gazeteye göre Sabis, kendisinin 100.000 zayiattan bahsettiği günlerde bazı içi bozuk fesatçı insanların Kore kayıplarını eleştirdiklerini, bu eleştiriyi yapanların harbe girmediğimiz hâlde II. Dünya Savaşı'ndaki 100.000 kaybın hesabını vermeleri gerektiğini söyledi.

7 Nisan 1951 tarihli *Son Telgraf* gazetesi ise meseleye Cumhuriyet Halk Partisi'nin bakış açısını yansıtacak şekilde yaklaştı ve "Resmî Makamlar İftiraları Eritiyor" üst başlığının altına "General Ali İhsan Sabis Dün Hulusi Köymen'den Cevabını Aldı" başlığını koydu. Gazete Milli Savunma Bakanı'na göre II. Dünya Harbi sırasında ölen asker ve subaylarımızın sayısının 100.000 değil de 22.663 ve ölüm nispetinin binde 6.15 olduğunu, Amerikan ordusunda da aynı nispetin olduğunu yazıyordu. *Son Telgraf "Demokrat Parti müfritleri dünkü mecliste pek de sakin oturmadılar"* şeklinde değerlendirme yaparak meydana gelen tartışmalara değindi. Haberde vurgulandığına göre Savunma Bakanı rakamları açıkladıktan sonra Hüsamettin Tugaç kürsüye geldi ve sinirli bir şekilde konuşurken, Başbakan Yardımcısı Samet Ağaoğlu "havayı bozma" diye laf attı. Gazete itiraz eden Demokrat Partilileri müfritler olarak niteledi. Bunlar Pazartesi günkü oturumda sakin havayı beğenmedikleri hâlde Meclis'in kalabalığı sebebiyle o gün havayı bozmaya cesaret edemediler. O gün ise Meclis'in tenha olmasından istifade ile havayı bozmaya çalışıyorlardı. Gazete daha sonraki tartışmalara da satırlarında yer verdi: *"Soru sahibi Tugaç bir müddet evvel Ali İhsan Sabis'in II. Dünya Harbi sırasında 100.000 askerin öldüğünü iddia ettiğini, hâlbuki bakanın beyanatından böyle bir şeyin olmadığının anlaşıldığını söyledi. Demokrat Parti sıralarından itirazlar yükseldi. Hüsamettin Tugaç sözlerine devam ederek; bugün Demokrat Parti saflarında bulunan bazı milletvekillerinin II. Dünya Harbi sırasında general olduklarını ve bunların vaziyeti çok iyi bildiklerini ifade etti. Bu sözler üzerine mecliste gerginlik yaşandı. Başkanla soru sahibi arasında bir tartışma geçti. Ali İhsan Sabis kürsüye gelerek iddiasında ısrar etti ve 100.000 kadar askerin bakımsızlık yüzünden öldüğünü tekrar iddia etti. Arka sıralarda oturan ve II. Dünya Harbi sırasında general olan Demokrat Parti milletvekillerinden Saim Onhun'un yanındakilere Ali İhsan Sabis'in bu şekilde konuşmasının doğru olmadığını söylediği görülüyordu. Hüsamettin Tugaç tekrar kürsüye gelerek Ali İhsan Sabis'i yalanladı, bakanın istatistiklere göre hakikati bildirdiğini söyledi."*

Bütün bu tartışmalar bir yana ortada bir gerçek var. Görüldüğü gibi Türkiye'nin II. Dünya Savaşı'nda asker kaybı hiç de söylendiği gibi değildir. Yani burun kanaması bir yana 22.663 (günde ortalama 13 asker) askerimiz hayatını kaybetti. Gerçek bu olunca bazı şeyleri sorgulamanın gereği de ortaya çıkıyor. O da savaş sırasında Türkiye'de sürecin iyi idare edilmediğidir. Kabul etmek gerekir ki, insanlarımızı koruma hususunda beceriksiz davranıldı.

Kayıp vermemek uğruna inatla direnildi, savaşın galiplerinin artık iyice belli olduğu 1944 yılının ortalarında bile taraf olmaktan kaçınıldı. Bu aşamada Türkiye önemli bir kozu da elinden kaçırdı, yani savaş sonunda masada oturma imkânına sahip olamadı. Türkiye savaşın bittiği günlerde dahi hâlâ çekingen davranıyor ve Almanya'ya savaş ilan etmemekte direniyordu. En nihayetinde, müttefik ülkeler Yalta Konferansı'nda, 1 Mart 1945 tarihine kadar Almanya'ya savaş ilan etmeyen ülkelerin Birleşmiş Milletler'e üye olamayacaklarını deklare etmeleri üzerine Türkiye 23 Şubat 1945 tarihinde Almanya'ya savaş ilan etti. Ama artık masada olmak için çok geçti. Nitekim II. Dünya Savaşı hesaplarının görüldüğü hiçbir platformda Türkiye yer alamadı. Bunun doğal sonucu olarak da hiçbir talepte bulunamadı. Sadece kendisine verilen rolü oynamak zorunda kaldı. Bu arada tarihî olarak hak sahibi olunması gerektiği hâlde, Oniki Adalar da Türkiye'ye bırakılmayıp Yunanistan'a verildi.

Şimdi en azından şu husus sorgulanmalıdır. Hiçbir çıkar sağlanamadığı hâlde 22.000'den fazla asker kaybedildiğine göre, savaşın müttefikler lehine sonuçlanacağı açık seçik ortada iken, bazı riskleri göze alıp kıyısından da olsa savaşa dâhil olup sonra da masada yerini almak Türkiye'nin menfaatleri açısından daha faydalı olmaz mıydı? Müttefikler dünyaya yeni bir şekil verirken ve bu arada Türkiye'nin de kaderi belirlenirken, en azından Türkiye'nin de görüşünü almak zorunda kalırlardı. Böyle olmadı ve Türkiye kendine biçilen rolü oynamaya mahkûm edildi.

Kaynakça

Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1914-1990),* I, Ankara 1991.

Bilge, A.Suat, *Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964: Güç Komşuluk,* Ankara 1992.

Engin, Vahdettin, *Kurtlar Sofrasındaki Osmanlı,* İstanbul 2007.

Metinsoy, Murat, *II. Dünya Savaşı'nda Türkiye Savaş ve Gündelik Yaşam*, İstanbul 2007.

Esmer Ahmet Şükrü-Sander Oral, *Olaylarla Türk Dış Politikası 1939-1945 Dönemi*, I, Ankara 1987.

Tezel, Yahya S., *Cumhuriyet Dönemi İktisadi Tarihi,* İstanbul 2000.

"Harp Sırasında İhmal Yüzünden Ölenler", *Vatan*, 7 Nisan 1951.

"II. Dünya Harbi ve Ordumuzdaki Ölüm Nisbeti", *Cumhuriyet*, 7 Nisan 1951.

"II. Dünya Harbinde Ordumuzda Ölenler", *Akşam,* 7 Nisan 1951.

"Meclisin Dünkü Toplantısı Elektrikli Geçti", *Son Posta*, 7 Nisan 1951.

"Resmî Makamlar İftiraları Eritiyor", *Son Telgraf*, 7 Nisan 1951.

NORWAY
Oslo
SWEDEN
Stockholm
FINLAND
Helsinki
Leningrad
(Jan.-Dec. 1944)
ESTONIA
BALTIC SEA
Riga
LATVIA
LITHUANIA
Memel
DENMARK
Copenhagen
Smolensk
(June 1944-Feb. 1945)
SOVIET UNION
Danzig
(Gdansk)
EAST PRUSSIA (GER.)
Minsk
Hamburg
Von Rundstedt
(Dec. 1944-Jan. 1945)
Berlin
Gomel
Kursk, 1943
Warsaw
Brest
(July 1943-Dec. 1944)
(Dec. 1944-May 1945)
GERMANY
POLAND
Torgau
Remagen
Battle of the Bulge
Kharkov
Kiev
(July 1943-June 1944)
(June 1944-May 1945)
Prague
Auschwitz
Lvov
CZECHOSLOVAKIA
DEVERS
(Sept. 1944-May 1945)
Munich
Vienna
Budapest
SWITZERLAND
AUSTRIA
HUNGARY
ROMANIA
CLARK
(Jan.-May 1945)
Trieste
Sevastopol
Yalta
Belgrade
Bucharest
St. Tropez, 1944
CORSICA
YUGOSLAVIA
BLACK SEA
ADRIATIC SEA
ITALY
BULGARIA
Sofia
Rome
Anzio, 1943
Naples
Salerno, 1943
Istanbul
ALBANIA
TURKEY
GREECE
AEGEAN SEA
Palermo
Bizerte
Tunis, 1944
Sicily Invasion, 1943
MALTA
DODECANESE ISLAND
CRETE
CYPRUS
MEDITERRANEAN SEA
Tripoli
Benghazi
Tobruk, 1942
Cairo

II. DÜNYA SAVAŞI'NDA KIBRIS VE KIBRIS TÜRKLERİ

Prof. Dr. Ulvi KESER*

Giriş

Savaştan önce her ne kadar Kıbrıslı Türklerle Kıbrıslı Rumlar, İngiliz idaresi altında bulunsalar da birbirinden tamamen farklı sosyal, tarihî, demografik ve kültürel değerlere bağlı iki toplum olarak yaşıyordu. Kıbrıslı Türklerin yönü de hep Toroslara ve anavatan olarak kabul ettikleri Türkiye'ye dönüktü. Bu dönemde de Rumların adanın statüsünün değiştirilmesi ve Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhak edilmesi yönündeki faaliyetleri devam etti. Enosis fikrinin ilk defa ortaya atıldığı 18 Ekim 1828'den tam 103 yıl sonra ilk ciddi Rum ayaklanması gerçekleşti ve Rumlar 21 Ekim 1931'de Kition Piskoposu Nikodimos Milanos ve Kyrenin Piskoposu'nun öncülüğünde İngiliz idaresine karşı isyan başlattılar. Bunun sonucunda Kıbrıs Valisi Sir R. Storss'a 12 Kasım 1931'de verilen olağanüstü yetkiler sonucu İngiliz İdaresi'nce uygulanan yaptırımlar sadece Rumları değil Türkleri de kapsıyordu. Anayasa, Yasama Meclisi, Belediye seçimleri, siyasî partiler askıya alındı, basına sansür uygulandı, eğitim üzerinde sıkı bir denetleme başladı. Yunan ve Türk tarihinin okutulması kısıtlandı ve devlet büyüklerinin resimleri okul duvarlarından kaldırıldı. İngiliz yönetimi okullara ve camilere Türk bayrağı asılmasını, 19 Mayıs ve 29 Ekim günlerinde bayram kutlamalarının yapılmasını, Türkiye'den kitap getirtilmesini, hatta kitaplarda bulunan bayrak ve Atatürk resimlerinin bile bulunmasını yasakladı.[1] İngilizlerin bu davranışının arkasında İngiliz İdaresi'nin özellikle Kıbrıslı Türkleri sindirmeye yönelik planlı bir girişimi söz konusuydu.[2] İngiliz İdaresi'nin "Böl ve yönet" politikasına ve sistemli olarak Türklük duygusunun ortadan kaldırılıp Kıbrıs Türk toplumunun İslamlaştırılması çabalarına,

özellikle gençler yavaş yavaş da olsa tepki göstermeye başladı.[3] İngiliz İdaresi'nin Kıbrıslı Türkleri Türkiye'den uzaklaştırma gayretleri daha sonraki yıllarda da devam etti.[4] Özellikle İtalya'nın Almanya'nın yanında savaşa henüz girmediği süreçte Akdeniz ve Orta Doğu'da bir hareketlenme söz konusu değildi.[5] Savaşın genişleyerek Akdeniz'i de etkisi altına alması, Yunanistan'ın Almanya tarafından işgal edilmesi, tehlikenin Girit'e sıçrama ihtimali Kıbrıs için de tehlike çanlarının çalmasına neden oldu. Savaş öncesi dönemde adaya hiçbir askerî ve lojistik yatırım yapmayan ve adayı savaş boyunca askerî bir üs olarak kullanmayı düşünmeyen İngiltere tehlikeyle yüz yüze kalınca geç de olsa harekete geçti. Bunda Girit'in işgali sonrasında sıranın Kıbrıs'a da geleceği endişesi hâkimdi; ancak Alman işgal güçleri daha ileri gitmedi ve Kıbrıs'a bir askerî harekât yapılmadı. Kıbrıs'ta nelerin olup bittiği konusunda Türk Hükümeti'nin bilgisi vardı ve konuyla ilgili olarak Kıbrıs'taki konsolosluk kanalıyla ayrıntılı ra-

* Girne Amerikan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dekanı, GAÜ Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Müdürü

1 Merhum Mehmet Y. Manavoğlu ile 25 Ağustos 2004 tarihinde Girne'de yapılan görüşme.

2 Merhum Macit Aydınova ile 13 Temmuz 2003 tarihinde Girne'de yapılan görüşme.

3 Erol Atabek, "Suphi Benli", *Kıbrıs Mektubu Dergisi,* X/4, Ankara 1997, s. 26-28.

4 Kıbrıs Konsolosluğu'nun 14 Eylül 1938 tarihli raporu. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA). 030.10.124.887.3.

5 *The London Gazette,* 13 June 1946.

Yunanistan'ı işgal eden Alman kuvvetleri

porlar hükümete ulaştırılıyordu.[6] O güne kadar "ırkçı bir yaklaşım sergileyerek İngiltere'de askere yazılmak isteyen Kıbrıslıları koyu derili Kıbrıslılar"[7] olarak niteleyip askere alınmalarına müsaade etmeyen ve reddeden İngiltere, artan asker ihtiyacını karşılayabilmek için bu kuralları "riske atarak" onları da askere almaya başladı.[8] Özellikle İngiltere Kraliyet Hava Kuvvetleri, Kıbrıslıların gönüllü olarak[9] askere yazılmalarına itiraz etti. Ocak-Şubat 1940 sürecinde kısa dalgadan Yunanca yayın yapan Nazi Propaganda Radyosu ise İngiltere'nin bu yaklaşımını yumuşak karın olarak nitelendirdi ve Kıbrıslı Türklerle Kıbrıslı Rumların bu şekilde askere alınmalarını "ancak katırcı ve köle olmaya uygun" şeklinde değerlendirdi.[10] Bu arada bütün dünyayı etkisi altına alan 1929 ekonomik buhranından harap çıkmış adada, tarım ve hayvancılıkla geçinmeye çalışan, bazıları da özellikle Lefke bölgesindeki madenlerde çalışan insanlar büyük bir yoksulluk ve sefalet içinde yaşıyordu.[11] Bu durumu gazeteci Kutlu Adalı şu sözlerle ifade eder: "*...İngiliz II. Büyük Savaş dolayısıyla eli ayağı tutan herkesi er yazmış, başka işler açmış, köylerdeki gençleri kente indirmiş, oradan Filistin'e, Süveyş'e, Girit'e, Yunan eline göndermiş. Köylerinden, hatta Kıbrıs'tan pek çoğunu soğutmuştu... İngiliz'in her sıkışık anında "Gel" demesine Türk köylüsü, Rum köylüsü de neden koştu? Bunun nedenleri bir değil, bindir. Topraksızlık, kuraklık, işsizlik, borç, yaşam koşullarının kötülüğü, okul bitirenlerin iş bulamaması, dairelerde pek çok İngiliz'e yer verilmesi, özellikle pek çok gencin atlarını nallayıp serüven ardında koşması... Bu serüvencileri Afrika'nın balta girmemiş ormanları ile Avustralya'nın boş ovaları göçe zorlamamıştır. Bunları Londra'nın sisleri arasında kızlığını, kişiliğini yitiren kadınlar üzerine kurdukları düşler göçe zorlamıştır. Londra'nın kaldırımlarını bebek gibi, el değmemiş kızlarla dolu sanıyorlardı. "Denize düşen yılana sarılır" derler. Bu durumda İngiliz'in "Gel" demesine koşarak gitmemek elde miydi? Kimi Kıbrıs Türk'ü yukarıdaki nedenlerden ötürü İngiliz'in "Gel" demesine yakınını, uzağını düşünmeden koşmuştur...*"[12]

İngiltere'nin ve İngiliz yönetiminin adada yaşayan Kıbrıslı Türk ve Kıbrıslı Rumları nasıl bir bakış açısıyla gördüğü konusunda bir başka örnek de doğrudan adada yaşandı ve İngilizler bir yandan bu insanları askere yazılmaya teşvik ve ikna etmeye çalışırken bazı İngiliz yetkililer ise

6 Kıbrıs Konsolosluğu'nun 14 Eylül 1938 tarihli raporu. BCA.030.10.124.887.3.

7 CO.67/297/9 Notice W. Calder, 3.2.1939'dan aktaran Jan Asmussen, "The Cyprus Regiment: Greek and Turkish Cypriots in a Joint Military Force", *Journal of Cyprus Studies,* Doğu Akdeniz Üniversitesi, Special Issue 26/27, Volume 10, 2004, p. 141.

8 CO.67/297/9 Notice W. Calder, 3.2.1939'dan aktaran Jan Asmussen, *a.g.m.,* s. 141.

9 Nezire Özkayalar, *Kıbrıs'ta Doğmak*, Lefkoşa 2009, s. 6

10 NA CO 323/1787'den aktaran Tabitha Morgan, *İngilizlerin Kıbrıs'taki Tarihi. Acısıyla Tatlısıyla Bir Ada,* Kalkedon Yayınları, İstanbul 2013, s. 208.

11 CY/19614 sicil numaralı Ali İbrahim Yaran'dan aktaran Mehmet Ali İzmen, *II. Dünya Savaşı ve Kıbrıslıların Katkısı,* Ankara 2005, s. 61.

12 Kutlu Adalı, *Dağarcık. Geçtiğim Köylerden Notlar*, Beşparmak Yayınları, Lefkoşa 1963, s. 80-81.

ada sakinlerine "Düşük bir fiziksel ve nispeten düşük bir zihinsel kapasiteleri var"[13] şeklinde olumsuz ve aşağılayıcı ifadelerle yaklaştılar. Bu sıkıntılı dönemde İngilizlerin Türk ve Rum gazetelerine verdikleri ilanlar adada yaşayanlar için başlangıçta en azından ekonomik anlamda tam bir kurtarıcı gibi geldi.[14] *Söz* gazetesi bu durumun Kıbrıslı Türklere "iş ve terfi imkânı" sağlayacağını belirtirken *Eleftheria* gazetesi ise "bu kararla, ilk kez Kıbrıslılara İngiliz İmparatorluğu ordusu yanında yer almak hakkının tanındığını, yani statü olarak onlarla aynı konumda ve İngilizlerle eşit haklara sahip olacaklarını ve bunun Kıbrıs halkının gösterdiği sosyal yetenek ve ulaştığı düzey yönünden önemli olduğunu"[15] belirtti. Ortaya çıkan bu karanlık tablo sonrasında Kıbrıslı Türklerin askere yazılmaktan başka bir seçenekleri kalmadı.[16] Büyük oranda işsizlik ve ekonomik sıkıntılara karşı koymak gibi sebeplerle askere yazılmalar söz konusu olurken özellikle maden işinde çalışan bazı Kıbrıslı Türk ve Rumların Faşizm'e karşı koymak ve olası bir Alman işgali karşısında adada hayatın çok daha çekilmez olacağı yönündeki kaygıları da öne çıktı.[17] 30'lu yıllardaki Lefkoşa ise gerek sosyal hayat ve gerekse imkânlar bağlamında bugün ile kıyaslanamayacak kadar kötü bir durumdaydı.[18] I. Dünya Savaşı sürecinde paranın değer kaybetmesi, arazi fiyatlarının bir anda neredeyse 10 kata kadar çıktığı süreçte ileriyi göremeden arazi almaya çalışan, daha sonra borçlarını ödeyemediği için borç ve faiz batağında tefecilerin eline düşen Kıbrıslı Türkler II. Dünya Savaşı öncesinde de aşağı yukarı aynı şeyleri yaşadılar. Faiz batağından kurtulmaya çalışan, ürettiği mahsul ise para etmediği için masraflarını bile karşılamakta zorlanan bu insanlara biraz olsa da yardım edebilmek amacıyla "Köylü Borçlarını Tanzim Komisyonu" kuruldu.[19]

Savaşın Kıbrıs'taki Yansımaları

II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla beraber acilen asker ihtiyacıyla karşılaşan İngiltere bu açığını kapatabilmek için Kıbrıs'ta asker almaya hız verdi.[20] Kıbrıs'ta yaşayan insanlar genellikle tarıma dayalı bir ekonomik güce bağlıydı. Tarım alanında ön plana çıkan ürünler ise bağcılık ve buna bağlı olarak üzümcülük ve şarapçılık olup ayrıca zeytincilik yapılmaktaydı. Bu dönemde Kıbrıs'ta sanayi bağlamında neredeyse hiçbir ciddi yatırım söz konusu değildi. Buna karşılık karşılaşılan görüntü yokluk, hayat pahalılığı, karaborsa, işsizlik ve karamsarlıktı.[21] İnsanlar karaborsadan bıkıp usanmıştı; ancak adada faaliyet gösteren İngiliz gizli ajanlarına göre karaborsayı normal ve düzenli iş olarak görenlerin sayısı da bir hayliydi.[22] İngiliz yönetimi ise savaş nedeniyle ortaya çıkan ekonomideki olumsuz tablo, hayat pahalılığı ve karaborsa nedeniyle memurlara yönelik bir iyileştirme programını yürürlüğe koydu.[23] İnsanların normal şartlarda herhangi bir işyeri açması, bürokratik yazışmaların fazlalığı, devlete ödenecek vergiler, maliyeyle ilgili çeşitli cezalar da göz önüne alınınca karaborsa kurtarıcı bir can simidi gibi geldi. Ancak yine de bu şartlarda insanların ekonomik olarak rahatlayabilmeleri için askere yazılmaktan başka seçenekleri de kalmadı.[24] Sokaklarda çeşitli adi suçlar, zaman zaman cinayetler, sokak kavgaları ve kargaşa artık alışılan manzaralardandı. Özellikle İngiliz askerleri ile yerli halk arasında meydana gelen kavgalar çok daha yaygındı. İngiliz istihbarat servisine göre özellikle Kraliyet Hava Kuvvetleri personelinin adada yaşayanlara bakışı son derece kaba ve aşağılayıcıydı.[25] Gönüllü olarak İngiliz ordusuna asker yazılanlar arasında da zaman zaman kavgalar yaşandı ve İngiliz yetkililer bu kavgalarda farklı sebepler aranmaması

13 WO 201/145. 1942 tarihli Kıbrıs'a düşman saldırısıyla ilgili planlar dosyasından aktaran Tabitha Morgan, *a.g.e.,* s. 207.

14 Örneğin Yakup Yücel o dönem askere gidişini söyle ifade etmektedir: "…*17-18 yaşlarına kadar babamın yanında reçbercilik yaptım ama o gadar bir bıktım usandıydım ki ya intihar edecektim ya da gaçacaktım. Ben da bıraktım işi gücü Alaman harbına gittim. Orda 3 sene savaştıktan sonra geri gelip polis yazıldım…*" 1924 Baf/Kukla doğumlu Yakup Yücel'den aktaran Ali Atamer, *Bir Yastıkta 50 Yıl,* Mete Adanır Vakfı Yayınları, Lefkoşa 2010, s.109.

15 Ahmet C. Gazioğlu, *İngiliz Yönetiminde Kıbrıs II, Enosis Çemberinde Türkler*, Lefkoşa 1996, s.321.

16 Mehmet Ali İzmen'le 12 Ekim 2006 tarihinde Girne'de yapılan görüşme.

17 Mehmet Güçlü, *Tatlıca'da Başlayan Okul Aşkı,* Yakındoğu Üniversitesi Yayınları, Lefkoşa 2011, s.2.

18 Hüseyin Özdemir bu durumu "…*Lefkoşa 1930'larda ne durumdaydı? Türkler eğlence için, futbol için, sinema ve tedavi için Rum kesimine giderdi. Futbol sahamız yok, sinemahanemiz yok. Doktorumuz 3, avukatımız 1-2, mühendisimiz 1. Lefkoşa yine hisarlar içinde. Köşklüçiftlik, Kumsal, Çağlayan bölgelerinde henüz ev yok. Karutsalar, trenler var. Türk'ün kasabadan kasabaya otobüsleri yok. Özel arabaları yok. 3 doktor hastalarını bisikletle ziyaret ediyor. Öğretmenler de bisiklet derdinde. Evlere hayvanla ekmek dağıtılıyor. Sokaklarda hayvanla çekilen su tankları var. Lefkoşa'da kumaş tüccarı 3 Türk'e karşı sayısız Rum. Keman ve bisiklet satan bir tüccarımız, 2 ekmekçimiz, 2 pansiyonumuz, bir lokantamız, 3-5 şiş kebapçımız, 2-3 şamişicimiz, 2 kitapçımız var. Türklerin geçimi genellikle memuriyet, öğretmenlik, kâtiplik ve kuru ziraat. Lefkoşa'da 2 bahçe, hayvanla dönen su dolapları, Bıyıklı'nın bahçesinde her türlü sebze. Bıyıklı büyü de yapardı. Müşterileri genellikle Rum kadınları idi."* diyerek açıklar. Hüseyin Özdemir, *Kıbrıs'ta 60 Yıl,* Volkan Yayınları, İzmir 1997, s. 20.

19 Rauf R. Denktaş, *Karkot Deresi,* Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005, s. 41.

20 Bilal Halil Denizal'dan aktaran Fikret Demirağ, *Şu Müthiş Savaş Yılları*, Kültür Yayınları, Lefkoşa1999, s. 9.

21 *Halkın Sesi*, 31 Mart 1942.

22 Panagiotis Dimitrakis, "The Special Operations Executive and Cyprus in the Second World War", *Middle Eastern Studies*, Volume 45, No 2 (2009), p. 318.

23 *Halkın Sesi*, 25 Mart 1942; Hugh Foot, *A Start in Freedom*, Hodder and Stoughton, London 1964, p. 143-144

24 Hasan Yücelen, *Akıncılar (Luricina) Türklerinin Yüz Yıllık Varoluş Mücadelesi*, Lefkoşa 2006, s. 80-82.

25 Panagiotis Dimitrakis, *a.g.m.,* s. 322.

Cyprus Mining Corporation maden şirketi

Rauf Denktaş

yönünde çaba harcamadı.[26] Bu arada savaşın acı yüzü yavaş yavaş kendisini gösterirken bu durum Kıbrıslı Türklerin mısralarına da yansıdı:[27]

Ah Alaman Alaman/ Zencirleri dolaman
Çok uğraşma Alaman/ Sen Kıbrıs'ı alaman
Ah İngiliz İngiliz/ Sensin bizim dengimiz
Sen buradan kaçarsan/ Solar bizim rengimiz.

İnsanların umut bağladıkları tek sanayi kolu ise "Cyprus Mining Corporation" (CMC) isimli çokuluslu bir maden şirketiydi. Kırsal alanda hayvancılık ve tarımla geçinmeye çalışan insanların Lefkoşa, Mağusa, Girne, Limasol, Larnaka, Baf gibi nispeten daha büyük kaza merkezlerinde de yapabilecekleri pek fazla bir iş imkânı yoktu.[28] Kıbrıs Türk mücadele tarihinin önemli kadın simalarından Hatice Tahsin de anılarında savaş döneminde Kıbrıs'ta yaşananları büyük bir acı ve üzüntüyle aktarmaktadır: *"…Büyük oranda yiyecek sıkıntısı vardı. Yiyecek maddelerine karne uygulamasına rağmen hiçbir şey bulunamıyordu. Karaborsacılık başını almış yürümüştü. Bunu bizzat İngiliz askerleri yapıyordu. Şeker ve yağ gibi maddeler hiç bulunmuyordu. İngiliz Hükümeti köylünün ürününe ve hayvanlarına el koyuyordu. Geceleri karartma vardı. Evimizin camlarını siyaha boyamıştık. Sirenler çaldığında sığınaklara giriyorduk. İngilizler Almanların hava saldırısından korkuyorlardı. Büyük bir işsizlik ve açlık vardı. Çaresiz kalan Türk gençleri İngiliz ordusuna asker yazılıp yabancı ülkelere, hiç bilmedikleri yerlere İngiliz'in uğruna ölmeye gittiler. Bu hepimize acı veren üzüntü kaynağıydı. Gidenlerin pek çoğu geri dönemedi. Bu arada Almanların muhtemel bir hava saldırısını bahane eden sömürge yönetimi Lapta'ya taşır ve lise binalarına Yunan adalarından göç eden Yunanları yerleştirir. Lisenin Lapta'ya taşınmasıyla fakir Türk öğrencilerinden pek çoğu okulu bırakmak zorunda kalırken geriye kalanlar ise Lapta'da uygunsuz ve sağlıksız koşullarda eğitimlerine devam etmek zorunda kalırlar. Lisenin Lapta'ya taşınması Türk öğrencileri cezalandırmaktı."*[29]

Savaşın Kıbrıs'a yansımaları ve Kıbrıslı Türklerin neden askere yazıldıkları konusunda Mehmet Ali İzmen'in aktardıkları da genel olarak neredeyse bütün Kıbrıslı Türklerin belirttiği ekonomik sebeplerle ilgiliydi.[30] Bunun doğal sonucu olarak savaşın başlamasıyla beraber CMC tarafından işletilmekte olan Mathiadis, Mitsero, Poli gibi bölgelerdeki bakır madenlerinin kapatılmasıyla insanlar işsiz kaldılar. İşlerini kaybetmiş olan insanların köylerine dönmelerinden hemen sonra Kıbrıs Adası'nın esas ihraç maddeleri arasında bulunan narenciye, zeytinyağı, harnup ve şarap gibi ürünlerin de yurtdışına çıkışı kesildi ve ürünler tarlalarda çürümeye başladı.[31] Kıbrıslı Rum ve Kıbrıslı Türk katırcılar ön cephelere gönderilmeye ve zayiat vermeye başladığında savaşın pek de hafife alınacak bir durum olmadığı daha net anlaşıldı.[32] Eğitime gittiği İngiltere'deki günlerini tamamlayarak Kıbrıs'a dönen Rauf R. Denktaş da 1939 yılıyla birlikte savaşın dehşetli yüzünü ve etkilerini hissedenler arasındaydı.[33] Savaşın başlamasının ardından ortaya çıkan savaş ekonomisi, ekonomik sıkıntılar, hayat pahalılığı, karaborsa gibi sorunlarla en çok karşı karşıya kalanlar arasında Erenköy bölgesinde yaşayan madenci aileleri de vardı. Arazi şartlarının elverişsizliği nedeniyle iş konusunda çok fazla seçenekleri bulunmayan ve genellikle madende çalışan bu insanlar baskılara daha fazla dayanamayıp İngiliz ordusuna yazılmaya başladılar.[34] Durum böyle olunca zorlama bazı yaklaşımlarla askere

26 *Halkın Sesi*, 27 Mart 1942.
27 Koral Özen - Güven Uludağ, *Kıbrıs'ta Anıları Sırtlamak*, Söylem Yayınları, İstanbul 2014, s. 28.
28 Mustafa Konti'den aktaran Sevgül Uludağ, *Yenidüzen*, 11 Mart 2005.
29 Hatice Tahsin'den aktaran Aydın Akkurt, *Kod Adı Lale*; *Mücahide Hatice Tahsin'in Anıları ve Yaşamı,* Akdeniz Haber Ajansı Yayınları, Lefkoşa 2000, s. 28.
30 Mehmet Ali İzmen'le 10 Ekim 2006 tarihinde Girne'deki evinde yapılan görüşme.
31 Yegane Öztürk, "İçimizden Biri", *Kıbrıs Mektubu,*XI/3, Ankara 1998, s. 26.
32 Ali Atamer, *Son Kıbrıslılar Bizik*, Havadis Yayınları, Lefkoşa 2014, s. 143.
33 Rauf R. Denktaş, *Karkot Deresi*, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005, s. 28-30.
34 Fadıl Elmasoğlu, *Erenköy ve Hayat*, Işık Kitabevi, Ağustos 2014, s. 66-68.

İkinci Dünya Savaşı sırasında İngiliz Ordusu askerleri, Kıbrıslı askerlere maske kullanımını gösteriyor.

yazılmaların farklı siyasî sebeplere bağlanması veya bu şekilde sonuçlar çıkartılması çok da anlamlı gelmemektedir. Bu şekilde askere yazılan Kıbrıslı Türkler "General Pack Transport" adı verilen genel yük taşımacılığı işinde çalıştırılmak üzere katırcı ve kazmacı olarak geri cephelerde görev alırlarken muharip ve asıl güçler ön cephelere gönderildi. Kıbrıslı Türklerin de askere yazılmaktan başka bir seçenekleri kalmamıştı.[35] Sıkıntılı sürecin içerisinde Kıbrıslı Türkler yine de hayatı yaşayacak ve gülümsetecek fırsatlar bulmayı ihmal etmediler.[36]

Askere Yazılmaların Başlaması

Savaş ekonomisinin dayanılmaz baskısı sonrasında işsiz kalan özellikle köylerde yaşayan Kıbrıslı Türkler, savaşın ne anlama geldiğini dahi düşünmeden askere yazılmaya başladılar. İlk günlerde ortaya çıkan talep patlaması kasaba ve şehir merkezlerinde yaşayan, hali vakti nispeten daha iyi ve devlet hizmetinde çalışan insanları da cezp etmeye başladı. Böylece devlet dairelerindeki işlerini bırakan Kıbrıslı Türkler de asker olmanın yollarını aramaya başladılar. Bu dönemde gönüllü olarak İngiliz ordusuna yazılanların bir kısmını o dönemde polis olarak İngiliz idaresinde çalışan Türkler oluşturuyordu. Gönüllü olarak askere yazılmak isteyenlerin bir kısmı ise yaşları küçük olmasına rağmen özellikle ekonomik sıkıntılar ve savaş ekonomisinin uygulandığı Kıbrıs'ta yaşanılan sorunlar yüzünden çeşitli kurnazlıklar veya küçük hilelere başvurarak kayıt yaptırmayı başardı.[37]

Kıbrıslı Türkler ve Rumlardan gönüllü olarak asker kaydetmeyi amaçlayan İngiliz idaresinin karşısına bu aşamada başpiskoposluk seçimi konusunda İngiltere ile problem yaşayan kilisenin olumsuz tavrı çıktı. İlk günlerde İngiliz Kızılhaç teşkilatı için başlatılan para yardımı konusundaki faaliyetlere karşı çıkan ve kiliselerde "büyük devletlerin her zaman kendi çıkarları için savaştıkları" şeklinde vaaz veren kilise yetkilileri böylece köprüleri yaktıklarını da ortaya koydular.[38] Bu arada aile fertleri arasında da karşılıklı özenme ve aynı aileden farklı aile bireylerinin ardı ardına askere yazılmalar oldu.[39] Savaş başladığında İngiltere'nin Kıbrıs Adası'nda uğraşmak zorunda kaldığı bir başka problem, kilisenin propagandasının yanı sıra Almanya'nın da yoğun propagandasını yapan ve Almanya ile sıkı ilişkiler içerisinde olan Rum tüccarlar ile Almanya'da eğitim görmüş olan meslek sahipleriydi. Kilise,

35 12 Mart 1911 Baf doğumlu Hüseyin Seyitali Eyinç'ten aktaran Zarif Soybay, Kenan Bahçeci, İbrahim Denizer, Dinçer İzcan, *Kıbrıs'ta Yaşlıların Anıları*, 1992. KTMA. TK.061.1951.

36 Ahmet Ömerağa, *Dünden Bugüne Gönyeli-I*, Lefkoşa 2005, s. 153.

37 1929 Lefkoşa Silihtar doğumlu Kemal Kamkam'dan aktaran Halil Erdim, *Kıbrıs'ta Yaşananlar*, Lefkoşa 2015, s.152-153.

38 Şükrü S. Gürel, *Kıbrıs Tarihi II*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1985, s. 10.

39 Mehmet Ali İzmen'le 12 Ekim 2006 tarihinde Girne'de yapılan görüşme.

savaşın Kıbrıs'ı da içine alacak kadar yayılacağını, ayrıca Yunanistan'ın Almanya tarafından işgal edileceğini tahmin edemedi. Özellikle Almanya ile ticarî ilişkilerinin bozulmasından endişelenen kilise, Kıbrıslı Rum tüccarlar ile Enosis taraftarı Rumların askere yazılmalarına sıcak bakmadı ve İngiltere'ye destek vererek Yunanistan'ın kurtarılması için çalıştı. Özellikle 1931 Rum İsyanı sonrasında İngiliz yönetimine karşı kışkırtıcı ve saldırgan bir tavır sergilemekle tanınan Baf Piskoposu ve Başpiskopos Vekili Leontios'un 30 Ekim 1940 tarihinde yaptığı bir konuşmada "*Geçmişteki anlaşmazlıklar unutulmalıdır. Tanrının ve büyük müttefiklerimiz İngiltere ve Türkiye'nin yardımlarıyla savaşı kazanacağız*"[40] demesi hayretle karşılandı. Burada belirtilmesi gereken ilginç bir nokta ise Leontios'un bu konuşmayı yaparken Türkiye, İngiltere ve Yunanistan bayraklarından oluşmuş bir kıyafet giymesiydi. Özellikle kilisenin bu ani tutum değişikliği sonrasında aynı hava, adanın dört bir tarafında hissedilmeye başlandı. Türk, Yunan ve İngiliz bayrakları evleri, mağazaları süslerken, Yunanistan'a giderek Yunanların yanında savaşmak isteyen Kıbrıslı Rumlar konsolosluklara akın ettiler. Ortaya çıkan bu yeni durumu kilisenin "siyasal fırsatçılığı" olarak nitelendiren Kıbrıs Valisi ise fırsatçılık konusunda kendisi de geri kalmadı ve İngiliz idaresi boyunca adada devam eden ve çok sıkı bir şekilde uygulanan Bayrak Kanunu'nu değiştirerek Türk ve Yunan bayraklarının serbestçe asılmasına müsaade etti.[41] Kıbrıslıların gönüllü olarak askere yazılacağı konusu İngiltere'nin II. Dünya Savaşı'na girmesinden hemen sonra toplanan Meşveret Meclisi'nde Vali Sir William Denis Battershill tarafından açıklandı.[42] Yapılan bu açıklamayla askere alınacak 500 kişinin kasabalara göre dağılımı şöyleydi: Lefkoşa 160, Girne 32, Mağusa 100, Larnaka 63, Leymosun 80, Baf 65.[43] Bazı kaynaklarda 1939 yılında Kıbrıs'ta katırcı olarak askere yazılmaların neredeyse hiç olmadığı, Yunanistan'ın İtalya tarafından işgaliyle birlikte Ekim 1940'dan itibaren özellikle Kıbrıslı Rumların askere yazılmaya başladıkları belirtiliyordu.[44] Ancak bu doğru bir yaklaşım değildir. İngiltere tarafından Kıbrıs'ta askere alınacaklarla ilgili verilen sayı 500'dür. Yukarıda da belirtildiği üzere tam 500 kişi askere alındı. Kıbrıs Valisi ilk etapta 18-30 yaş arasında İngiliz vatandaşı olan Kıbrıslılar arasında asker alımı yapılacağını, bu kişilerin şoför-makinist, kâtip ve aşçılar olmak üzere üç ayrı grupta kabul edileceklerini duyurdu.[45] Askere alınacaklar ilk etapta İngiliz ordusunun lojistik destek ihtiyacını karşılamak üzere özellikle araç ulaşımının güç olduğu bölgelerde katırcı olarak alınmakla beraber daha sonra bunlara kazmacı, seyyar çamaşırhane görevlisi, haberci, mutfak görevlisi de eklendi. Her ne kadar Kıbrıs'ta gönüllü olarak askere yazılanlar cephe gerisindeki idarî işlerde, taşımacılıkta, mutfak, kantin, büro ve karargâh görevlerinde çalıştırılacaklarsa da söz konusu birlik içerisinde en çok bilinen ve bu askerlerin neredeyse hepsinin aynı isimle anılmasına sebep olanlar katırcılardı. Kıbrıslı katırcılar İtalya'dan Yunanistan'a, Afrika çöllerinden Mısır'a kadar çok geniş bir coğrafyada ve İngiltere adına savaşa katılan ilk Kıbrıs Birliği olarak da tarihteki yerini aldı.[46] Kıbrıslı katırcıların görev yerleri arasında 1940-1943 döneminde Batı Sahra Çölü, 1941 yılında Eritre'de Keren bölgesi, Suriye, İtalya'da 4. Monte Cassino Muharebesi, ayrıca Yunanistan ve Girit de bulunmaktadır. Ayrıca Libya'daki

İkinci Dünya Savaşı sırasında Katırcı Birliği ile birlikte ada dışına gönderilen katırlar.

40 CO 67/398/10.Kıbrıs Valisinin Sömürgeler Bakanlığına gönderdiği yazıdan aktaran Şükrü S. Gürel, *a.g.e.,* s. 10. Ayrıca bkz. Hasan Topal, *Mesarya'dan Notlar-II,* Lefkoşa 2006, s. 79.

41 Beria Remzi Özoran, "Kıbrıs'ta Atatürk'ün Kızları", *Kıbrıs Postası*, Lefkoşa, 13 Şubat 1982, s. 22.

42 *Vakit,* 26 Nisan 1939.

43 *Cyprus Veterans' Association, 60th Anniversary From The Establishment of the Cyprus Regiment 1939-1999*, Lefkoşa 1999, p. 14.

44 Panagiotis Dimitrakis*, a.g.m.*, s. 315.

45 *Vakit,* 26 Nisan 1939.

46 *The London Gazete,* 13 June 1946.

Marsa Matruh, Siddi Barrani ve Tobruk harekâtları da görev alanı içindeydi.[47] Böylece Ekim 1939 itibarıyla Fransa'daki İngiliz birliklerinde en az 400 hayvanlık katırcı birliğinin olması gerektiği bütün birliklere duyuruldu.[48] Bu birliklerden dördü Hindistan'dan gelirken iki katırcı birliği ise Kıbrıs'tan geldi.[49] Özellikle Kıbrıslı Rumların gönüllü olarak Kıbrıs Alayı'na yazılmalarının dönüm noktası, Almanya'nın Yunanistan'a saldırmasıydı.[50] Bu birlik II. Dünya Savaşı sırasında İngiltere tarafından oluşturulan Kıbrıs Gönüllüler Gücü (CVF/Cyprus Volunteer Force) ile birlikte savaşın cereyan ettiği neredeyse bütün cephelerde görev yaptı. Ayrıca sayıları az olmakla birlikte Amerika ve Avustralya birliklerinde de Kıbrıs'tan gitmiş veya Kıbrıs asıllı olanlara rastlamak mümkündü.[51] İngilizlerin bu noktada stratejileri son derece basitti. Yeni oluşturulan askerî karargâhı güçlendirmek maksadıyla ilk etapta 200-300 civarında askerin alınması planlandı. Ancak savaşla birlikte acil ihtiyaçların artmaya başlaması, ayrıca Kıbrıs'ta savaş ekonomisinin getirdiği sıkıntıların dayanılmaz hâle gelmesiyle birlikte müracaatlar da aynı oranda artış gösterdi.[52]

Lefkoşa'daki Asker Alma Dairesi'nde görevli Binbaşı Davidson Houston[53] imzasıyla gazetelere verilen ilanlarla askere alınacak Kıbrıslı gençlerde aranan vasıflar da belirtildi.[54] Öte yandan Kıbrıslı Türklere yönelik bu kampanyaların yanında, Kıbrıslı Rumlara yönelik askere alma kampanyaları da düzenlendi. Konuyla ilgili olarak Rumca gazetelerde de ilanlar çıkmaya başladı ve Kıbrıslı Rumlar da asker olmaya çağırıldı.[55] Rumlara yönelik yapılan kampanyalarda askere alınacak ilk 500 kişiyle ilgili şartlar açıklandı ve görev alacak olanların şoför,[56] tamirci, yazıcı gibi görevler de üstlenecekleri açıklandı.[57]

Savaşla ilgili bir takım kısıtlamalara giden İngiliz İdaresi

Kıbrıslı Rumların gönüllü olarak Kıbrıs Alayı'na yazılmalarının sebebi Almanya'nın Yunanistan'a saldırmasıydı.

posta haberleşmesi konusunda da yeni düzenlemelere gitti ve sansür kontrol memuru R. N. Henry imzasıyla yayımlanan duyurularla 11 Eylül 1939 tarihinden itibaren taşraya gönderilecek mektupların sadece İngilizce, Rumca, Türkçe, Fransızca, Almanca, İtalyanca, Rusça, Macarca, Romence, Arapça, Danca, İsveççe veya İspanyolca yazılmasını, mektup gönderen kişinin isim ve adresinin ve mektupta kullanılan dilin hangisi olduğunun da zarf üzerinde belirtilmesini istedi.[58] Aynı şekilde 2 Ekim 1939 tarihinde yapılan bir başka duyuruyla da mektubun nasıl yazılacağı ve nelere dikkat edileceği kamuoyuna açıklandı.[59] Bu arada önce Mısır'a, oradan da farklı cephelere gönderilen Kıbrıslı askerlerin mektupları gelmeye başladı.[60] Bu dönemde karşılaşılan en ilginç uygulamalardan biri İngiliz Yüksek Komiserliği tarafından 7 Ağustos 1944 tarih ve 909/44 sayılı yazıyla kazalardaki komiserlikler vasıtasıyla Kızılhaç yararına olmak üzere resmî pulların biriktirilmesi ve Kızılhaç Kıbrıs merkezine ulaştırılmasıdır.[61]

47 http://www.cwgc.org/foreverindia/stories/men-of-royal-indian-army.php
48 Ashley Jackson, *The British Empire and the Second World War*, Hambledon Continium, London 2006, p. 132-133
49 *The Sydney Morning Herald,* 31 May 1942. Ayrıca Bkz. http://www.cwgc.org/foreverindia/stories/men-of-royal-indian-army.php
50 *The London Gazete,* 13 June 1946.
51 Georgios Kazamias, "Military Recruitment and Selection in a British Colony: The Cyprus Regiment 1939-1944", *Greek Research in Australia; Sixth Biennial International Conference of Greek Studies*, Flinders University, June 2005, Adelaide, p. 334.
52 Praxitellis Perdios isimli Rum tarafından 4 Ekim 1940 tarihinde Mağusa Yüksek Komiserliği'ne gönderilen yazı. Hüseyin Nafi Bey Özel Arşivi, Gazi Mağusa/KKTC.
53 *The Cyprus Gazette,* 26 June 1940, 9 and 10 July 1940.
54 *Vakit,* 26 Nisan 1939.
55 *Aneksartitos*, 8 Eylül 1939.
56 *The London Gazete,* 13 June 1946.
57 *The Cyprus Gazete,* 3 Eylül 1939.
58 *Vakit*, 26 Nisan 1939.
59 *Vakit,* 4 Ekim 1939.
60 *Vakit,* 17 Mayıs 1940.
61 Mağusa Kaza Komiserliği tarafından 2 Kasım 1944 tarihinde İngiliz Yüksek Komiserliği Savaş Esirleri Bürosu'na gönderilen 144/44 sayılı resmî yazı. Hüseyin Nafi Bey Özel Arşivi, Gazi Mağusa/KKTC.

Kıbrıslı Rumların ve Türklerin Stratejileri

Aynı günlerde İngiltere'nin Atina Büyükelçisi Sir Michael Palairet ise Almanların Rumca yaptıkları propaganda faaliyetleri karşısında özellikle Kıbrıslı Rumların ve Yunanların moral değerlerini yüksek tutmak ve müttefiklerle beraber savaşa girme konusunda cesaretlendirmek amacıyla adanın Yunanistan'a verilmesini teklif etti; ancak bu teklif İngiltere Hükümeti tarafından derhal reddedildi. 1939 yılından itibaren İngiltere BBC vasıtasıyla Yunanistan ve Kıbrıs'a yönelik Yunanca yayınlar yapmaya başladı. Böylece her iki bölgede de İngiltere'ye yönelik sempatik bir yaklaşım sağlamaya çalışan ve savaşla ilgili propaganda çalışmalarına devam eden İngiltere karşısında Almanya da boş durmadı ve Polonya'da Breslau denilen yerden doğrudan Rumlara yönelik İngiltere karşıtı yayınlara başladı.[62] Gazeteler de haber kaynağı olarak radyoyu kullandılar ve bu durum Kıbrıs'ta insanlara "Herkese kendisini dinleterek günün saatlerini harcatan radyo çok can sıkıcı"[63] dedirtti. Kıbrıslı Rumlarda adanın Yunanistan'a ilhakı konusunda bu durumu yeni bir umut olarak değerlendirdiler. Kıbrıslı Türkler ise savaşın doğal sonucu olarak işsizlik ve ekonomik sıkıntıların yanında herhangi bir beklenti içerisinde olmadan İngiltere'ye de olan sadakatlerini göstermek ve adanın geleceği konusunda söz sahibi olması gereken bir güç olduklarını da ortaya koydular.[64] Öte yandan her ne kadar İngilizler tarafından yapılan "Yunanistan'a yardım etmek, özgür Kıbrıs Adası'na yardım etmektir" propagandası geçerli olsa ve Kıbrıslı Rumlar adanın bir gün kendilerine verileceği ve Yunanistan'a ilhak edileceği inancını taşısalar da zaman zaman "Kıbrıslı Rumların orduya yazılmalarında ideolojik unsurların sosyal ve ekonomik unsurlarla mukayese edildiğinde en azından ilk başlarda çok küçük bir payı olmasına rağmen daha sonra bu durumun son derece büyük bir önem taşıdığı" vurgulandı.[65] AKEL'in özellikle 1943 yılındaki kampanyaları semeresini verdi ve sadece 16 Haziran 1943 günü yaklaşık 800 AKEL üyesi askere yazıldı.[66] İşgal altındaki Yunanistan'ın sürgünde görev yapan hükümetiyle ülkenin Alman işgalinden kurtulmasının aksine Enosis rüyasını daima sıcak tutması ve bundan vazgeçmemesi, üzerinde durulması gereken bir noktadır.[67] Bu kadar sıkıntılı günlerin yaşandığı II. Dünya Savaşı'nın bu gergin döneminde İngiltere'nin Kıbrıs'ta iyi bir maaş, yiyecek, giyecek, doktor garantisi vererek böyle bir kampanya başlatması sonucunda yüzlerce genç askere yazılabilmek için ilgili büroların önlerinde uzun kuyruklar oluşturmaya başladı.[68] Öte yandan Kıbrıs'ta beklemediği bir taleple karşılaşan İngiltere Hükümeti askere alma faaliyetlerini mümkün olduğunca sıkı bir kontrol ve denetleme mekanizması içerisinde ve titizlikle yaptı.[69]

Savaş döneminde adada yokluk, karaborsa, işsizlik ve karamsarlık hüküm sürmekteydi. Bu şartlarda insanların ekonomik olarak rahatlayabilmek amacıyla askere yazılmaktan başka seçenekleri de kalmadı.[70] Kıbrıs'ta yaşayan 43 yaşındaki Battershill ise annesine yazdığı bir mektupta "*…Savaş Kıbrıs için tüm umutlarımı ve planlarımı mahvetti*"[71] diyordu. O güne kadar tamamen bekârlardan oluşan ilk RASC bölükleri henüz Kıbrıs'tan ayrılmaya başlamadan önce bu kez de İngilizler 18 Eylül 1939 tarihli resmî bir ilanla evli olan Kıbrıslılardan asker alımına başladıklarını duyurdu.[72] Söz konusu bu evli askerler de

62 Alman propaganda yayınlarının başladığı ilk günlerde "Kıbrıs'ın kana susamış hükümeti, dükkânların erken kapatılması kararı aldı" gibi haberlerin yanı sıra adada insanlara üretim fazlası narenciye yedirilmesi nedeniyle "Kıbrıslıların bağırsaklarının düzeltilmeyecek kadar bozulduğu" yönünde garip haberler de çıktı. Yunan veya muhtemelen İtalyan gemilerine Kıbrıs'ta elden verilen mektuplar vasıtasıyla adada nelerin olup bittiğini öğrenmeye çalışan Alman istihbarat ve propaganda servisi ayrıca Almanların savaştan zaferle çıkmalarının ardından Kıbrıs Adası'nın da Yunanistan'la birleşmesinin mümkün olacağı yönünde yayınlar yaptı. William Mallinson, *a.g.e.,* s. 212.

63 William Mallinson, *a.g.e.,* s. 217.

64 Ali Tilki ile 10 Temmuz 2003 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme.

65 *Cyprus Veterans Association World War II, 50th. Anniversary of the Antifascist Victory 1945-1995*; *Participation and Contribution of Cyprus in The Second World War*, Nicosia 1995, p. 28.

66 Georgios Kazamias bu dönemde askere yazılan AKEL üyelerinin sayısını "Mayıs 1943 tarihinde 43 iken Haziran 1943 tarihinde 372'ye çıktı" şeklinde vermektedir. Bkz. Georgios Kazamias, *a.g.m.,* s. 336. Bu arada 1931 Limasol doğumlu Mehmet Burcu ise Limasol'da savaş döneminde yaşananlarla ilgili olarak "*…Ben 12 yaşından beridir yemek yaparım. Nenemin yanında çorbaynan başladım. Bişirmek zorundaydık o yaşlarda çünkü Leymosun'da II. Dünya Savaşı esnasında İngiliz Türk ailelerini civar köylere yerleştirdi. İtalyan uçakları Leymosun'u bombardımana dutardı. Annemi da İpsona dediğimiz bir Rum köyüne götürdüydük…*" Bu sözlerden İngilizlerin bölgede yaşayan Kıbrıslı Türkleri ve Kıbrıslı Rumları farklı farklı köylere götürüp götürmediği ise anlaşılamamaktadır. Ali Atamer, *Bir Yastıkta 50 Yılın Sırrı*, Havadis Yayınları, Lefkoşa 2012, s. 168.

67 Sadece Yunanistan Hükümeti veya Yunan askerî yetkilileri değil, ülkedeki sıradan insanlar da aynı düşüncededirler. Örneğin işgal altındaki Yunan adalarındaki insanlar işgalle uğraşmak yerine adalarda yaşayan Türkleri uzaklaştırmanın ve onları Türkiye'ye göndermenin yollarını aradılar

68 Kıbrıs'ta 1 Nisan 1955 sonrasında Kıbrıslı Türkler tarafından kurulan ilk yeraltı örgütlerinden Volkan'ın kurucularından birisi olan Kemal Mişon ile 12 Temmuz 2003 tarihinde Lefkoşa'daki evinde yapılan görüşme.

69 II. Dünya Savaşı'nda İngiliz ordusunda katırcı olarak görev yapan Ali Tilki ile 10 Temmuz 2003 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme.

70 Hasan Yücelen, *a.g.e.,* s. 80.

71 Aynı günlerde Kıbrıs Valisi'ne yakın bir mevkide görev yapan David Percival ise yaşananlarla ilgili kaygılarını şöyle açıklamaktadır: "*…Burada (Kıbrıs'ta) gayet titizlikle ve verimsiz bir hâlde kesinlikle hiçbir şey yapmıyoruz ve düzenli olarak bahriyenin bizi koruyacağını söylüyoruz. Bezdirici bir iş bu, biraz da endişe verici, yapılacak da bir şey yok. Yine de ziyan olacağı gerekçesiyle normal rutin sürdürülemiyor..*." RHO (Rhodes House Bodleian Commonwealth ve Afrika İncelemeleri Kütüphanesi), Sir William Battershill tarafından annesine yazılan 6 Eylül 1939 tarihli mektuptan ve David Percival'in annesine gönderdiği 25 Ağustos 1939 tarihli mektuptan aktaran Tabitha Morgan, *İngilizlerin Kıbrıs'taki Tarihi; Acısıyla Tatlısıyla Bir Ada*, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2013, s. 202-203.

72 *Söz,* 21 Eylül 1939.

İkinci Dünya Savaşı sırasında Kıbrıs Adası'nda askerî tedbirler alan İngiliz ordusu ve Lefkoşa sokakları

eşlerine ve 14 yaşına kadar olan çocuklarına maaşlarından belli bir kısmını ayırabileceklerdi. Bu arada evli gönüllülerin eşlerine ve 14 yaşına kadar olan çocuklarına da yardım maksadıyla maaş verilecekti.[73] Bu arada Kıbrıs Valisi Sir Battershill, Kıbrıs'ta gördüğü manzaradan o kadar etkilendi ve mutlu oldu ki, Müstemlekeler Nezareti'ne bir telgraf göndererek Kıbrıslıların sadakatlerini övdü.[74] Kıbrıslı gönüllülerin askere yazılmaya başlamalarıyla beraber tamamen Kıbrıslılardan oluşturulan askerî bir birlik ortaya çıktı. Bu birliğin ana unsurları ise motorlu nakliye, hayvanla nakliye ve kazmacı bölükler idi. Kıbrıslı gönüllüleri eğitmek üzere ilk olarak Limasol yakınlarında bulunan Polemidya (Binatlı) Köyü'nde askerî bir kamp kuruldu. Bu kampa ayrıca "Gafgalla Kampı" da denilmektedir.[75] İngilizler daha sonraki süreçte Aşağı Binatlı ile Yukarı Binatlı arasında teşkil ettikleri bir başka askerî kampı daha kullanmaya başladılar. Bu kampa da "Berangerya" denilmektedir.[76] Fizikî şartların son derece elverişsiz olduğu bir ortamda bütün gün sıcak havada askerlik eğitimi yapan ve dağ, dere, tepe demeden elde kazmalar siper kazmayı öğrenen Kıbrıslılar arasında gönüllü yazıldığına pişman olanlar da oldu.[77] Kampta kısa süreli eğitime tâbi tutulan ve kendilerine CY[78] ile başlayan askerî numara verilen Kıbrıslı gençler yurtdışı görev yerlerine gönderilmek üzere hazır tutuldular.[79] İngiliz Valiliği ise Akdeniz'de yürütülmekte olan askerî operasyonlar nedeniyle adaya yönelik ithalatın kesilmesi durumunda adanın kendi imkânlarıyla ancak altı - dokuz ay dayanabileceğini, bu nedenle karne sistemine geçileceğini duyurdu.[80] İngiliz kantinlerinden alışveriş yapma imkânı olan bazı asker aileleri hoş görülebilir bir panik hâliyle ihtiyaçlarından çok daha fazlasını bu

73 *Vakit,* 20 Eylül 1939.

74 *Vakit,* 24 Eylül 1939.

75 Gafgalla kelimesi Rumca "taşlı, sert toprak" anlamına gelmekte olup Kıbrıslı Türkler tarafından kullanılan kelimeler arasındadır. Mahmut İslamoğlu ve Şevket Öznur, *Kıbrıs Türk ve Rum Halk Edebiyatlarından Örnekler*, Gökada Yayınları, Lefkoşa 2010, s.98.

76 II. Dünya Savaşı'nda İngiliz ordusunda katırcı olarak görev yapan Ali Tilki ile 10 Temmuz 2003 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme.

77 Adı geçen görüşme.

78 CY (Cyprus)-Kıbrıs.

79 Askerî sicil numaraları verilen, temel askerî eğitimden geçirilmeye başlanan Kıbrıslı Rumlar ve Türklere ayrıca istihkak olarak haki kumaştan üniforma, askerî bot, kampet ve ot yatak da verildi. Askerlerin üniformaları ise yaz döneminde kayık kep, kısa haki pantolon ve kapaklı cepleri olan kısa kollu gömlekten oluşuyordu. Kış döneminde ise bu üniformalar uzun kollu gömlek ve pantolondu. Askerler kendileri için Polemidya (Binatlı)'da oluşturulan askerî eğitim kampında ve 8-10 kişilik çadırlarda kaldılar. Kampın ilk eğitime başladığı dönemde mutfak, kantin, çamaşırhane, bulaşıkhane ve banyo gibi alt yapı hizmetleri tam olarak hazır olmamakla beraber İngiliz İdaresi söz konusu bu temel hizmetleri daha sonraki dönemlerde tamamlamaya çalıştı. Askerlerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere kantinler açıldı. İngilizlerin açtıkları kantinler bugün bile Kıbrıs'ta ve İngiliz özerk üsler bölgesinde hizmet vermektedir. NAAFI olarak bilinen bu askerî kantinler savaş döneminin karaborsa ve fahiş fiyatla mal alınıp satıldığı sıkıntılı günlerinde asker ailelerinin kurtarıcısı oldu. Kıbrıslı katırcılar görev alıp ada dışına çıksalar da Kıbrıs'ta kalan yakınları bu askerî kantinlerden rahatça ve uygun fiyatla alışveriş yapmaya devam ettiler. Aslında savaş ekonomisinin kendisini iyiden iyiye hissettirmeye başladığı bir dönemde pahalılık ve karaborsayla beraber istifçiler ve tefeciler de ortaya çıkmaya başladı. Kıbrıs'ta yeraltı örgütü Volkan'ın kurucularından olan Kemal Mişon ile 12 Temmuz 2003 tarihinde Lefkoşa'daki evinde yapılan görüşme.

80 Ashley Jackson, *The British Empire and the Second World War*, Hambledon Continium, London 2006, p. 132-133

Mağusa'dan ada dışında göreve gitmeyi bekleyen Kıbrıslı askerler ve Katırcı Birliği

İkinci Dünya Savaşı sırasında Kıbrıs adasında askerî tedbirler alan İngiliz Ordusu'na bağlı Hint askerleri

pazarlardan almaya başladılar.[81] Böylece savaş sonrasında "harp zenginleri"diye nitelendirilecek olan bir takım insanlar da ortaya çıkmış oldu. Askerî kantinler dışında ise halk artık un, yağ, şeker gibi temel ihtiyaç maddelerini ancak karneyle bulabiliyordu.[82] İhracatın olmaması nedeniyle tütün üretimi düşerken Filistin ve Kıbrıs'ın bütün tahıl ihtiyacı Orta Doğu Tedarik Merkezi'nin kontrolünde temin edilmeye çalışıldı. Savaş öncesi dönemde Kıbrıs'ta ihracatın % 36 gibi çok büyük bir oranını tek başına Almanya aldığından savaşla birlikte ihracat da, ithalat da durma noktasına geldi. Adada portakal tüketimi konusunda resmî bir kampanya başlatıldı. Avrupa pazarındaki kayıplar ise madenciliği durma noktasına getirirken cephedeki askerlerin en büyük gıda ihtiyacı olan patates üretiminin ise mümkün olduğunca artırılabilmesi için çaba harcandı.[83] İngiliz ordusunun kereste ihtiyacı ise Kıbrıs Genel Valiliği tarafından bir avantaja dönüştürüldü ve bunun sonucunda Bayındırlık ve Kalkınma Yasası çerçevesinde Kıbrıs'ta ağaçlandırma ve sulama altyapısının güçlendirilmesi için 400.000 Sterlin tutarında bir kredi/yardım alındı.[84] Oluşturulan Kıbrıs Alayı'na alınmak üzere ehliyetli sanatkârlara da ihtiyaç vardı.[85] Söz konusu bu askerî kamplarda net olarak kaç askerin eğitimden geçtiği ve Kıbrıs dışına göreve gönderildiği bilinmemekle beraber yaklaşık 9.000 Kıbrıslı Türk ile 19.000 civarında Kıbrıslı Rum'un bulunduğu tahmin edilmektedir. Bu sayının toplam 35.000 civarında olduğu da ileri sürülmektedir. Ancak bazı kaynaklarda Türklere verilen askerî numaranın 1-5000 arasında olduğu, Rumlara verilen askerî numaraların ise 15.000-24.000 arasında olduğu, böylece toplam Kıbrıslı Türk ve Rum asker sayısının 14.000 civarında olduğu belirtilmekle beraber bu pek de mümkün görülmemektedir. Esasında söz konusu bu 14.000 rakamı doğru olmakla beraber bu sayı 1945-1950 döneminde askere yazılanlarla ilgili olabilir. Burada ilginç olan bir nokta ise Kıbrıslı katırcı Ali Tilki'nin görev yaptığı dönem içindeki askerî sicil numarasının CY/16426 olmasıdır. Türklere verilen askerî sicil numaralarının 1-5000 arasında olduğu ileri sürülmekle beraber yukarıda adı geçen Kıbrıslı katırcı Ali Tilki'nin sicil numarası bu teoriyi ortadan kaldırmaktadır. Kaldı ki, gönüllü yazılan katırcıların sicil numaraları incelendiğinde böyle bir ayrımın yapılmadığı da kendiliğinden ortaya çıktı. Adadaki İngiliz idaresinin gönüllü asker yazmaya başlamasıyla beraber bu birliğe ilk kaydolan ve CY/1 sicil ve kayıt numarasını alan kişi ise Nevzat Halil isimli bir Kıbrıslı Türk oldu.[86] Eylül 1939-Şubat 1945 döneminde Nevzat Halil'in CY/1 sicil numarasından başlamak üzere CY/4.999'a kadar gönüllü asker kayıtları devam etti ve askere alımlar CY/15.001 kayıt numarasından itibaren de CY/22.251'de son buldu. Böylece savaşın başladığı ilk günden son gününe kadar geçen süreçte toplam 12.250 Kıbrıslı Türk ve Rum askere yazıldı.[87] Savaşın

81 Eski katırcı Ali Tilki ile 10 Temmuz 2003 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme.
82 Arif Feridun, *Unutulmasın Diye,* Lefkoşa 2011, s. 107.
83 Ashley Jackson, *a.g.e.,* s. 133.
84 Ashley Jackson, *a.g.e.,* s. 133.
85 Adı geçen görüşme.
86 *Cyprus Veterans' Association, 60th Anniversary From The Establishment of the Cyprus Regiment 1939-1999*, Lefkoşa 1999, p. 14.
87 Ekim 1939 tarihinde ilk etapta 50 kişi ile başlayan Kıbrıs Alayı'na yazılan Kıbrıslı katırcıların sayısını Georgios Kazamias ise 11.749 kişi olarak vermektedir. Şüphesiz burada dikkat edilmesi gereken husus, katırcılar ile ilgili kavram kargaşasıdır. Her ne kadar Kıbrıslı Türkler ve Kıbrıslı Rumlar II. Dünya Savaşı sırasında Kıbrıs Gönüllüler Gücü (Cyprus Volunteer Force), Kıbrıs Alayı (Cyprus Regiment), Kıbrıs Ulaştırma Birliği (RASC Motor Transport Force), Kıbrıs Taşımacılar/Katırcılar Birliği (Muleteers Force), Ada İçi İstihkâm Birliği (Inland Water Transport Company) ve

bitmesini müteakip İngiliz idaresi bu Kıbrıslılar birliğine asker alımlarına devam etti ve Kıbrıs Alayı lağvedilmiş olmakla beraber kayıtlar kaldığı yerden ve CY/22.252 sicil numarasından başlayarak CY/24.342'ye kadar geldi. Böylece 1950 yılına kadar toplam 14.341 kişi daha bu askerî güce kaydedilmiş oldu. Zaman zaman kamptaki gönüllü askerler başta Kıbrıs Valisi olmak üzere İngiliz yetkililer tarafından da ziyaret edildi. Kampı ziyaret eden Kıbrıs Valisi burada eğitimlerini tamamlayan askerlere hitaben bir konuşma yaptı.[88] Askerlerin izinli olarak dışarıya çıktıkları dönemde ortaya çıkan problemlerden birisi de içkiyi fazla kaçıranların asker veya sivil halkla aralarında ortaya çıkan anlaşmazlık ve kavgalardı.[89] Askerlerin içki içmeleri ve eğitim kampına sarhoş olarak dönmeleri kesinlikle yasak olmasına rağmen İngiliz yetkililer bu konuda son derece müsamahakâr davrandı. Burada 13 Haziran 1941 tarihinde adadaki bütün İngiliz yetkililerinin ailelerinin tamamıyla tahliye edilmesinden, gerek bu İngilizlerin ve gerekse muhtemel bir saldırı anında adayı savunmaları planlanan İngiliz sömürge askerlerinin tam manasıyla başıboş bir hayat yaşamaya başlamaları, bahsedilmesi gereken önemli bir husustur.[90] Adadaki İngiliz İdaresi zaman zaman gazetecilerin de Polemidya (Binatlı)'daki askerî kampı ziyaret etmelerine müsaade etti.[91] İngilizlerin Kıbrıs'ta gönüllü yazılmak suretiyle oluşturdukları Kıbrıslı askerlerden oluşan Kıbrıs Bölüğü adada son derece kısa süreli bir askerî eğitimden geçirildikten sonra 13 Ekim 1939 Cuma günü öğleden sonra Lefkoşa'daki karargâhlarından alınarak kamyonlarla Larnaka'ya getirildi[92] ve İngiliz savaş gemileri vasıtasıyla aynı gün ada dışındaki ilk görev yerlerine götürülmeye başlandı.[93] Bu dönem, Kıbrıslı Türklerin adadan ilk defa II. Dünya Savaşı nedeniyle ayrıldığı dönemdi ve gidenlerin ardından ağıtlar yakıldı, türküler söylendi.[94] Kıbrıslı gençlerin adayı terk etmelerinden hemen üç gün sonra gazetelere ilanlar vererek asker alımlarının nerelerde ve hangi tarihlerde yapılacağını açıklayan İngiliz yetkililer böylece asker alımlarına ara vermeden devam ettiler.[95]

Adalar ve Kıbrıs'ta Mülteciler Sorunu

Sir Charles Campbell Woolley

Bodrum Yarımadası'nda o dönemi yaşamış pek çok balıkçı Yunanlıların balıkçı tekneleriyle Kıbrıs Adası'na götürüldüklerini bugün bile anlatırlar. Önce Nazilli, Aydın, Edirne, İzmir gibi belli merkezlerde toplanan Yunanlılar daha sonra güvenli bir şekilde Kıbrıs'a gönderildiler. Kıbrıs'a getirilerek adanın farklı bölgelerine yerleştirilen bu Yunanlılar daha sonraki dönemde pek çok probleme de sebep oldular.[96] Bu arada Kıbrıs Valisi de 24 Ocak 1942 itibarıyla küçük gruplar hâlinde Türkiye üzerinden Kıbrıs'a gelen Yunan mültecilerin askerliğe elverişli olanlarının derhal Hayfa'ya gönderildiklerini, geri kalanların ise adada tutulduklarını bildirdi. Ancak İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Kıbrıs Valisi Sir Charles Campbell Wooley'e 4 Nisan 1942 tarihinde bir mesaj göndererek Yunan mültecilerin Türkiye üzerinden adaya gelişleri hakkında sansür uygulanmasını, güvenlik nedeniyle bu konunun basın yayın organlarında ye almasının önlenmesini, bu şekilde haberlerin başka Yunan mültecilerin gelişini cesaretlendireceği gibi Almanya ile iyi ilişkiler içerisindeki Türkiye'yi de çok zor durumda bırakacağını, Türkiye'nin Almanların tepkisini çekmesi

diğer yardımcı sınıflar dâhilinde görev yapsalar da genel kanı hepsinin katırcı olarak adlandırılması şeklindedir. Georgios Kazamias, *a.g.m.,* s. 335.

88 Acemi er eğitimini tamamlayan ve temel askerlik eğitiminden geçen Kıbrıslı Rumlara ve Türklere ayrıca silahlı eğitim, selamlama, askerî kurallar, arazi şartları konusunda da bilgi verilmeye çalışıldı. Son derece kısa süren bir eğitimden geçen askerlerin bütün bu eğitimlerini hakkıyla tamamladıkları ve cepheye gönderilmeye hazır olduklarını ileri sürmek yanlış olur. Polemidya (Binatlı) eğitim kampında İngiliz askerî yetkililerinin üzerinde en çok durdukları konulardan birisi ise temizlik ve genel sağlık konuları idi. Her ne kadar kampın fizikî şartları istenilen genel temizlik uygulamalarını güçleştirse de dönemin kendisine has şartları gereği kolera, tifo gibi hastalıklar yanında bel soğukluğu ve frengi gibi zührevî hastalıklardan da çekinen İngiliz yetkililer askere alma işlemlerinin başladığı ilk günden itibaren bu konuya ayrı bir özen gösterdiler. Askere kayıt-kabul işlemlerinin başladığı ilk gün sağlık heyetinin karşısına çıkan gönüllüler burada çırılçıplak soyunmak suretiyle genel bir kontrolden geçtiler. Daha sonraki günlerde de askere yazılan askerlerin zaman zaman izinli oldukları dönemde özellikle başta Limasol olmak üzere kaza merkezlerine gitmeleri ve burada üniformanın ve sahip oldukları maddî gücün verdiği rahatlıkla taverna ve eğlence yerlerinde gün geçirmeleri bu sağlık kontrollerinin daha titiz ve sıklıkla yapılmasına neden oldu. *Halkın Sesi*, 6 Son teşrin (Kasım) 1944.

89 Eski katırcı Ali Tilki ile 10 Temmuz 2003 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme.

90 Askeri Doktor Robert Lees 1946 yılında adanın durumunu "Sinekler ve fahişeler hüküm sürüyor" diyerek açıklıyordu. Bu arada adadaki bu durumla ilgili olarak "... Yerel halk arasında cinsel ahlak standardı acınacak kadar düşük" tespiti de yapılmıştı. MECA Anglican Kilisesi Kudüs ve Doğu Misyonu GB 165/0161 kutu 86, dosya 2 1933-47'den aktaran Tabitha Morgan, *a.g.e.,* s. 233, 246.

91 Gazetede yayımlanan söz konusu röportajla ilgili olarak bkz. *Söz,* 17 Mart 1943.

92 *Vakit,* 15 Ekim 1939.

93 *Söz,* 17 Ekim 1939.

94 Sevil Emirzade, Çifte Nikah, *Yarı Belgesel Folklorik Oyun Dizisi*, Lefkoşa, Nisan 2015, s. 195.

95 *Vakit,* 15 Ekim 1939.

96 Mehmet Ali İzmen, *Lefkara ve Lefkaralılar,* Lefkoşa 2005, s. 33.

sonrası bu Yunan mültecilere pek de yardımcı olmak istemeyeceğini, mülteci Yunanların askere alınmaları ve askerî eğitimden geçirilmelerinin er geç Almanlar tarafından öğrenileceğini ve bunu da Almanların Türkiye'ye karşı baskı unsuru olarak kullanacağını bildirdi.[97] Kıbrıs Valiliği'nin adaya getirilen veya küçük balıkçı kayıklarıyla adaya sığınan bu Yunanlılarla ilgili bir başka endişesi de savaşın Kıbrıs'ı da içine alacak şekilde genişlemesi hâlinde durumun başa çıkılamaz bir hâle geleceği idi. Esasında Kıbrıs'ta İngiliz İdaresi'nin bu kaygı ve endişeleri mantıklıydı. Çünkü savaşın başlangıcında her ne kadar İngiltere savaşa fiili olarak iştirak etse de Kıbrıs Adası genel endişe ve savaş kaygılarından çok uzak bir görüntü içindeydi. Ancak Almanların Kuzey Afrika'da ilerlemeye başlamalarıyla birlikte Kıbrıs'ta da sıkıntılar ve problemler ortaya çıktı.

Savaş Döneminde Kıbrıs'ta Alınan Tedbirler

II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla beraber Kıbrıs Adası başlangıçta savaşın dışındaymış gibi görünse de adanın diğer Akdeniz ve Ege adaları gibi İtalyanların ve Almanların hava saldırılarına maruz kalması üzerine Kıbrıs'ta da savaşla ilgili tedbirler alınmaya başlandı. Savaşın ilk yıllarında adada yiyecek sıkıntısı söz konusu değildi; ancak savaşın şiddetlenmesiyle birlikte işin seyri de değişti.[98] Öte yandan adada tahkimatların güçlendirilmesine ve savunma hazırlıklarına başlandı. Savaşın başladığı günlerde Kıbrıs'ta toplam olarak 755 polis vardı.[99] Savaşın bitme aşamasına geldiği 1945 senesinde ise bu sayı yaklaşık 1.000'e ulaştı.[100] Kıbrıs'ta bu gelişmeler yaşanırken Kıbrıs Türkleri tarafından Kızılay vasıtasıyla Türkiye'ye ve Türk Silahlı Kuvvetleri'ne yönelik bir yardım girişimi de oldu.[101] Buna göre Onursal Sekreter M. Şemi imzasıyla 13 Mart 1942 tarihinde gönderilen yazıya göre bu yardımın son partisi olarak 2.745 parça giyim eşyası Kızılay tarafından teslim alındı. Savaşın ilk günlerinde adaya Fransa da ilgi gösterdi. Fransa özellikle Oniki Adalar bölgesinde devriye hizmeti vermek ve ayrıca Beyrut'un savunmasını güçlendirmek için adayı bir hava üssü olarak kullanmak amacındaydı.[102] Adada askerî alarm uygulanıyor ve tanımlanamayan herhangi bir uçağın Kıbrıs üzerinde görülmesi hâlinde sirenler çalmaya başlıyordu. 31 Mart 1942 tarihinde ada üzerinde görülen bir düşman uçağı yüzünden aynı tehlike sirenleri çaldı, uçağın herhangi bir tehlike yaratmadan adanın üzerinden uzaklaşmasının ardından yaklaşık bir saat sonra "Tehlike geçti" sirenleri çalarak hayatın normale dönmesi sağlandı.[103] Aynı şekilde 21 Ağustos 1942 tarihinde Kıbrıs semalarında İngiliz savaş uçakları tarafından düşürülen bir İtalyan uçağıyla ilgili istihbarat bilgileri dağ bekçileri tarafından verildi.[104] Bu arada İngiliz Kraliyet Hava Kuvvetleri de Kıbrıs'ta alarm durumunda olup her an savaşa girecekmiş gibi hazırlıklar yapıyordu.[105] Bu dönemde Kıbrıs Adası'na acil iniş yapmak zorunda kalan uçaklar da söz konusuydu.[106] II. Dünya Savaşı sürecinde özellikle Alman ve İtalyan saldırılarından kurtulabilmek için Limasol'da sığınaklar yapılırken ayrıca bölgedeki hastaneye ilaveten 50 yataklı yeni bir hastane daha inşa edildi ve bu hastanede asker ve sivillere savaşın sonuna kadar sağlık hizmeti sunuldu.[107] Bu dönemde adada sadece Lefkoşa ve Limasol hastaneleri bulunuyordu. Savaş nedeniyle Larnaka'da da hava bombardımanlarında yaralananlar için 50 yataklı bir hastane açıldı.[108] Öte yandan savaş döneminde Lefkoşa'nın tahliye edilmesi de gündemdeydi. Aynı dönemde İngiliz idaresi yaklaşık 15.000 Sterlin harcamayla 5.000 kadar Lefkoşalıyı köylere ve daha güvenli olabilecekleri yerlere gitmeye ikna etti.[109] Aynı günlerde yaşanan bir başka gelişme de İngiliz İdaresi'nin Kıbrıs Adası için bir uçak almaya karar vermesiydi. *Cyprus Post* isimli gazetenin ortaya attığı teklif sonrasında daha ilk başta adanın dört bir yanından 1.000 Sterlin'den fazla para gönderildi. Para yardımı kampanyasına katılanlardan birisi de oğlunu savaşta kaybetmiş bir kadındı.[110] Yapılan bütün çağrılar olumlu sonuç verdi ve Kıbrıslılar bu kampanyaya para yardımında bulunabilmek için bir-

97 S. R. Sonyel, *a.g.e.,* s.123.
98 Hüseyin Kanatlı, *Uçan Yıllar 1931-1959*, I, Lefkoşa 2014, s. 50-51.
99 Altay Sayıl, *Kıbrıs Polis Tarihi,* Lefkoşa 1985, s. 25.
100 Altay Sayıl, *a.g.e.,*s. 25.
101 *Halkın Sesi,* 14 Mart 1942.
102 *Cyprus Veterans Association World War II, 50 th. Anniversary of the Antifascist Victory 1945-1995*;*Participation and Contribution of Cyprus in The Second World War*, Nicosia 1995, p. 33.
103 Bu tarihten sonra Limasol'dan başlamak üzere bazı yiyecek maddelerinin vesikayla satılması da gündeme geldi. *Halkın Sesi,* 31 Mart 1942.
104 *Yeni Düzen,* 2 Ekim 2004.
105 Bu savaş uçaklarından birisi Kıbrıs'ta havalandıktan sonra teknik bir arıza nedeniyle düştü, ancak pilotu paraşütle atlayarak kurtulmayı başardı. *Halkın Sesi,* 28 Mart 1942.
106 Arif Feridun, *a.g.e.,* s. 113.
107 Servet Sami Dedeçay, *Kıbrıs'ta Hastahaneler 1878-1963*, Lefkoşa Özel Türk Üniversitesi Yayınları, Lefkoşa 2003, s. 55
108 Parantez içindeki sayılar bu hastanelerdeki toplam yatak sayısını göstermektedir. Servet Sami Dedeçay, *a.g.e.,* s. 79.
109 Hasan Ali Yücel, *Kıbrıs Mektupları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1957, s. 53-54.
110 *Vakit,* 28 Haziran 1940.

İkinci Dünya Savaşı sırasında Kıbrıs adasında askerî tedbirler alan İngiliz ordusu

birleriyle yarıştı. Bunun üzerine kampanyanın 14 Ağustos 1940 tarihine kadar uzatıldığı açıklandı. Temmuz sonunda toplanan para ise 3.000 Sterlin'den fazlaydı. II. Dünya Savaşı'nda babası katırcı olarak İngiliz ordusunda görev yapan ve esir düşen 1932 Yayla doğumlu Mehmet Batmaz da o günleri şöyle anlatmaktadır: "…*Alaman harbını hatırlarım. Babam Alaman harbında esir düştü. Uçaklar bombalardı her tarafı. 1-2 sene de guraklık oldu Kıbrıs'ta. Herkes arpa yerdi. Ekmeğe guru üzüm gordun da yerdin ama İngiliz herşeyimizi öderdi ve alırdı. 6-7 sene kral hayatı yaşadık…*"[111] Savaş sürecinde ortaya çıkan bir başka yardım girişimi ise İngiliz ordusunda görev yapmakta olan ve Kıbrıs'ta konuşlandırılan Hint asıllı askerlerden geldi. Söz konusu Müslüman Hint askerleri "...dinî vazifelerini ifa için toplandıkları camilerde gördükleri imarsızlıktan müteessir olarak"[112] kendi aralarında topladıkları 56 Lira, 3 Şilin, 2 Kuruş'u Evkaf Dairesi'ne teslim ederek Ayasofya Camisi'nin restorasyonu için kullanılmasına katkıda bulundular.[113] Aynı günlerde Viktorya Kız Lisesi tarafından düzenlenen müsamerede toplanan 18 Kıbrıs Lirası da Kızılhaç'a bağış olarak aktarıldı.[114] Öte yandan savaş döneminde Kıbrıslı Türklerin bir başka endişesi, Türkiye ile ilgiliydi. Türkiye savaşa girmemiş olmasına rağmen Kıbrıslı Türkler anavatana yardım etmeye çalıştılar.[115] Nazım Kıbrısî'nin "…*İngiliz burada (Lefke'de) çok asker yazdı. Lefke'de de çoğu fukaralıktan askere gitti…*"[116] şeklindeki satırlarından da anlaşılacağı üzere fakirlik, Kıbrıs Türklerinin en büyük çaresizliğiydi.[117] Özellikle karaborsa satışını önlemeye çalışan İngiliz idaresi sert tedbirler almaya başladı. Çayın kuru üzüm karıştırılarak içildiği bir dönemde böylece başta akaryakıt, yağ, un, şeker olmak üzere temel ihtiyaç maddeleri konusunda sıkıntıların engellenmeye çalışıldı.[118] Adada üretilen buğday ve arpa gibi mah-

111 Ali Atamer, *Bir Yastıkta 50 Yılın Sırrı,* Havadis Yayınları, Lefkoşa 2012, s. 19.

112 *Halkın Sesi,* 2 Nisan 1941.

113 *Halkın Sesi,* 1 Nisan 1941.

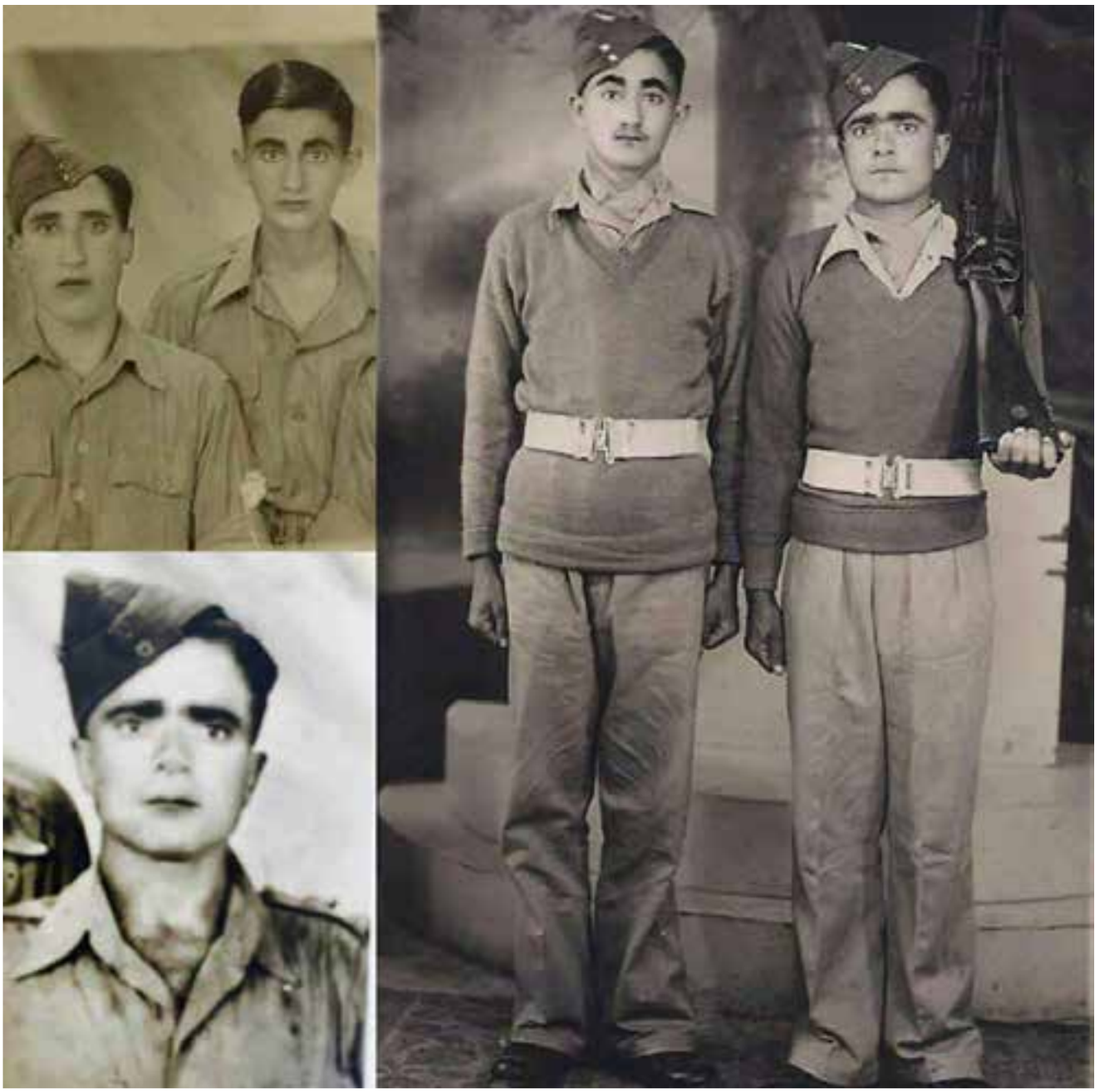
114 Aynı günlerde Baf Komisyonu da Paskalya nedeniyle Yunan göçmenlere 1.000 yumurta ve yiyecek yardımı yapmaya başladığını açıklarken ARP hizmetine yazılmadığı için Larnaka'dan Kiriyakos Hrisanto isimli bir Rum'a 2 lira para cezası verildi. Gazetelere yansıyan ilginç bir haber ise Pazartesi ve Salı günlerinin "Etsiz Günler" olarak ilan edilmesi ve bahsedilen günlerde kasaplarda ve pazarlarda halka et satışının yasaklanması haberidir. Buna göre lokantalarda da bir tabakta birden fazla piliç eti verilmesi yasaklandı. Aynı şekilde karaborsayı önlemek maksadıyla yetkililer tarafından ev ve işyerlerinde sıkı kontroller devam ettirildi. Buna göre bazı bakkal dükkânlarında elbiselik kumaş, bazı mağazalarda da bakkaliye malzemesi ele geçirildi. *Halkın Sesi*, 2 ve 4 Nisan 1941.

115 Hami Özsaruhan, "Emektar Üyelerimiz", *Kıbrıs Mektubu Dergisi*, No.5, Ankara 1998, s. 33-35.

116 Şeyh Nazım Kıbrısî'den aktaran Cemay Onalt Müezzin, *İngiliz Döneminde Araplara Verilen Kızlar,* Lefkoşa 2009, s. 162.

117 Hasan Saffet'ten aktaran Cemay Onalt Müezzin, *a.g.e.,* s. 119-121.

118 İngiliz yetkililer bu konuyla ilgili yayımladıkları genelgede adada savaş nedeniyle ekmeğin en az %10'luk kısmının ya keçiboynuzu (harnup) unu ya da kuru üzüm olması gerektiğini duyurdu. Bu arada son derece az sayıda olmasına rağmen araba sahiplerine de benzinle ilgili karne verildi. Arif Feridun üzümlü ekmeklerine anılarında "*...Üzüm tüketimini artırmak için evde yapılan ekmeklere üzüm katkısı şartı konuldu ve de polisçe denetleniyordu en ciddi şekilde. Poli küçücük bir yer, ekmek fırını yandı mı mis gibi ekmek kokuları her tarafı sarardı ve tabii ki üzümlü ekmeklerin denetimi de şaşmazdı... Bi okka ekmeğe belli ölçüde üzüm karıştırılmazsa kanuna karşı gelinmiş olurdu ve de cezası vardı. Üzüm üretiminiz yoksa pazardan üzüm alarak ekmeklerinize yeterince karıştırmaya mecburdunuz. Üzüm üretimi adada boldu ama Kıbrıs'ın üzümlerini ortalık kaynarken ve savaştan göz gözü görmezken üzüm ihracatının lafı mı olurdu? Kara üzüm, çekirdekli beyaz üzüm, sultani, verigo, parmak üzümü, çekirdeklisi, çekirdeksizi, şaraplık olanı, olmayanı vs. ve benzin karnelerinin hangi şartlarda nasıl kullanılacağı konusu da gazetelere verilen ilanlarla halkaduyurulur. Dağların üzüm üretimi o kadar*

İngiliz ordusuna katırcı olarak kaydolan Kıbrıslı Türkler

sulün % 35'lik kısmı derhal satın alınırken insanların hoşnutsuz bir şekilde yapmak zorunda kaldıkları hamura kuru üzüm karıştırılması bir süre sonra kabul edilebilir hâle geldi. Ancak aynı durum keçiboynuzu ekmeği için geçerli değildi.[119] İngiliz idaresi bir yandan NAAFI (Navy/Army/Air Forces Institutes) adı verilen askerî kantinlerde yapılan uygunsuz satışları engellemeye çalışırken, bir yandan da aldığı sert tedbirler ve yaptırımlarla hırsızlık olaylarının önüne geçmeye çalıştı.[120] Karaborsa sorununun yanı sıra üzerinde durulan bir başka konu ise fahiş fiyatla mal satanlara uygulanacak cezalardı. Karaborsa şartlarından istifade etmek isteyenler sadece ticaretle uğraşanlar

çoktu ki Limasol'daki şarap, kumandarya, zuk, konyak, sirke türlerini üreten fabrikalara savaş sonrası gece gündüz üzüm taşınırdı. Tabii ki savaş dolayısıyla bunlar üretilemeyince üzümlü ekmekler imdada yetişiverdi..." diyerek aktarır. Aynı durum sadece sıradan insanlar için değil, üst kademe yetkililer için de geçerlidir ve Kıbrıs Valisi Battershill'in kızı Jane de üzümlü ekmek ve sıkıntılı süreçte yaşadıklarıyla ilgili olarak "*Her birimizin üzerine ismi yazılı birer reçel kavanozu vardı ve dibindeki bu ağdalı ve çok hoş olmayan şeyi çaya ya da başka bir şeye koyarsanız çok iğrenç oluyordu*" der. William Mallinson, *a.g.e.,* s. 216. Arif Feridun, *a.g.e.,* s. 105-106. Ayrıca bkz. *Halkın Sesi,* 10 ve 26 Nisan 1942. Ayrıca Bkz. M. H. Erdoğan, "Kıbrıs İçin Çözüm Yılı mı?", *Kıbrıs Mektubu,* No.6, Ankara 1996, s. 15.

119 Hırsızlık olaylarına karışanlar arasında Kıbrıs Gönüllü Alayı'nda görev yapan askerler de vardı. Örneğin Lapatozlu (Boğaziçili) Andrea Mihail Toma, üzerinde çalıntı olduğu belirlenen 134 parça deriyle yakalandı ve mahkemeye sevk edildi. Söz konusu asker mahkemeye gelmeyince hakkında tutuklama kararı çıkartıldı. *Halkın Sesi*, 1 Mayıs 1942.

120 *Halkın Sesi,* 20 Mart 1942.

değildi.[121] İngiliz yetkililerin aldıkları bütün tedbirlere rağmen ithalat ve ihracat konusunda gözle görülür bir yavaşlama ve durgunluk yaşanmaya başladı. Bunun sonucunda özellikle temel ihtiyaç maddeleri konusunda sıkıntı had safhaya ulaştı. Üretilenlerin satılamaması sonucunda Kıbrıslılar bu dönemde kuru üzümle yapılan ekmek yemek zorunda kaldı.[122] Üretimin ve istihdamın olmaması nedeniyle zaten sıkıntılı bir süreçten geçmekte olan Kıbrıs Adası savaşla birlikte iyiden iyiye yaşanmaz bir hâle geldi.[123] Bu arada Lefkoşa ve Girne'deki İngiliz yetkililer tarafından yapılan bir açıklamayla ada dışından gelen ithal ürünlerden satın alan Kıbrıslılardan aldıkları ürünle ilgili olarak mutlaka satılan eşyayı, ödenen fiyatı ve satış tarihini gösteren imzalı bir makbuz almaları istendi. Fiyatı İngiliz İdaresi tarafından tespit edilen ilk iki ürün peynir ve hellimdi.[124] Adada et ve et ürünleri konusunda yaşanan sıkıntı ise özellikle Yeni Zelanda ve Avustralya'dan ithalat yapılarak çözümlenmeye çalışıldı. Yapılan bütün uyarılara rağmen karaborsa mal satmaya devam eden, kanunla belirtilen miktardan daha fazla satış yapan[125] veya elindeki gıda ürünlerini satmak istemeyen toptancıların mallarına derhal el konuldu, ayrıca para ve hapis cezası uygulandı. İngiliz yönetiminin aldığı bir başka tedbir ise ihtiyaç duyduğu bütün araçlara el koyması ve şoförlerini de askerî amaçlarla kullanmasıydı. Araçlarla birlikte araç sürücülerinin de sıkıyönetim çerçevesinde askerî amaçlı olarak kullanılması yüzünden özellikle tarım ve hayvancılık yapan köylülerin yardımına karutsalar (at arabaları) ve katırlar yetişti.[126] Rum ve Türk gönüllülerin eğitim gördüğü Polemidya (Binatlı) Kampı'nda meydana gelen hırsızlık olayları ise başlı başına problemdi.[127] Aynı günlerde Kıbrıs Genel Valisi Sir William Denis Battershill'in yerine atanan yeni Kıbrıs Valisi Sir Charles Campbell Woolley de Meşveret Meclisi'nde 6 Kasım 1942 tarihinde bir konuşma yaparak adanın Maltalıların yaptığı gibi aşılmaz bir kale hâline getirilmesini istedi.[128] Askere yazma faaliyetlerinin içine politikacıların da katılmasıyla Kıbrıs'ta hayli renkli bir görüntü ortaya çıktı. Özellikle Avrupa'da savaşın yayılmacı bir seyir izlemesi üzerine durumun ciddiyetini gören İngiliz yetkililer Kıbrıslı Türkleri ve Rumları askere yazılmaları için özendirmeye yönelik propaganda ve reklam kampanyaları başlattı.[129] II. Dünya Savaşı'nın başlamasından sadece sekiz gün sonra Kıbrıs Bankası'ndan çekilen para miktarı 98.000 Sterlin'di. Bu durum Kıbrıs ekonomisini ciddi biçimde etkiledi. Harbin başlangıcında bankada bulunan mevduat tutarı ise 413.170 Sterlin'di. Bu arada savaştan etkilenenlere gazeteler de katıldı. *Vakit* gazetesi okuyucularına "*Vakit'i kâğıt kıtlığından dolayı bazen tek yaprak olarak çıkarmaya mecbur kalıyoruz. Değerli okuyucularımız pekiyi biliyorlar ki, bir yıla yakın neşriyat hayatımızda kendileri için fedakârlıktan çekinmedik ve birçok defa gazetemizi vesaitsizliğe rağmen, Kıbrıs'ta Türkçe hiçbir gazeteye nasip olmayacak şekilde altı sayı çıkarttık...*" diyerek gazetenin zor şartlar altında nasıl basıldığının duyumunu yapıyordu. Ağustos 1940 itibarıyla Limasol'da işsizlik bürosuna müracaat edenlerin sayısı ise 1.050 kişiydi. Bu arada İstihbarat Dairesi tarafından bazı askerî tedbirler alındı:[130]

1. Yolların ortasında yürümeyiniz. Çünkü hatırlamalısınız ki, siz otomobillerin gelmekte olduklarını görebildiğiniz hâlde otomobil sürücüleri sizi göremezler.
2. Beyaz elbiseler en makbulüdür. Siyah elbiseler giyiyorsanız bile üzerinizde beyaz bir şey taşıyınız ki, kolayca ayırt edebilirsiniz.
3. Bisiklette iseniz yavaş gidiniz. Bilhassa yol dönemeçlerinde buna daha ziyade dikkat etmelisiniz. Bisikletinizin lambasının ışığını mümkün olduğu kadar zayıflatmaya çalışınız.
4. Eğer hakkıyla maskelenmemiş ise bir elektrik feneri kullanmayınız.
5. Evinizde dışarıya aksedebilecek bir ışık varsa evinizin kapısını açmayınız.[131]
6. Işığınızı yakmadan evvel odanızın bütün perdelerini indirip odayı karanlığa gömmelisiniz.

121 *Halkın Sesi*, 26 Nisan 1942.
122 Mustafa Asım Kayan, *a.g.e.,* s. 19-21.
123 1923 Erenköy doğumlu Ahmet Hızlı'dan aktaran Ali Atamer, *Bir Yastıkta 50 Yıl,* Mete Adanır Vakfı Yayınları, Lefkoşa 2010, s. 57.
124 *Vakit,* 8 Ekim 1939.
125 *Vakit,* 8 Ekim 1939.
126 Mustafa Asım Kayan, *a.g.e.,* s. 57.
127 Savaşın getirdiği karmaşa ortamında karaborsa yaratmak isteyenlerin yanı sıra çeşitli askerî depolardan malzeme, silah ve cephane çalanlar, güvenlik zafiyeti nedeniyle çeşitli işyerleri ve meskûn mahâlde evlerden de çok ciddi sayıda hırsızlık söz konusudur. *Halkın Sesi*, 15 Mart 1942.
128 *Halkın Sesi,* 8 Son Teşrin 1942.
129 1914 Köfünye (Geçitkale) doğumlu Yusuf (Bondigo) Çobanoğlu'dan aktaran Zarif Soybay, Kenan Bahçeci, İbrahim Denizer, Dinçer İzcan, *Kıbrıs'ta Yaşlıların Anıları,1992*, KTMA. TK.061.1951.
130 *Vakit,* 21 Haziran 1940.
131 İngiliz yetkililerin bu yasaklamalarına uymayanlara farklı hapis ve para cezaları verildi. Örneğin ışık söndürme kanununa uymadığı gerekçesiyle Limasol Kaza Mahkemesi tarafından Viron Juannu isimli Rum bir sene müddetle 10 Sterlin ödemeye mahkûm edilirken, bir başka Rum ise bir ay hapis cezası aldı. *Vakit,* 21 Haziran 1940.

Askerî Alanda Alınan Tedbirler

1939-1941'de Alman işgal güçleri farklı coğrafyalarda kazandıkları topraklarla büyük başarı sağladılar. Doğu Akdeniz'de Kıbrıs Adası da bu bağlamda Nazi askerî güçlerince neredeyse tamamen kuşatılmıştı. Yunanistan'ın Alman güçlerince işgal edilmesi, Girit'in devamlı surette el değiştirmesi, Suriye'de Vichy rejimimin hüküm sürmesi ve Almanların Afrika birliklerinin özellikle Kuzey Afrika'da ilerlemelerine devam etmesi, Naziler için Kıbrıs Adası'nı yeni hedef hâline getirdi. Kıbrıs'ın alınmasıyla Almanlar Mısır'ı daha kolay tehdit edebilecek ve Suriye'deki kukla rejime askerî yardımda bulunabileceklerdi.[132] Adaya yönelik ilk hava saldırısı ise 22 Eylül 1940 tarihinde gerçekleşti. Mayıs 1941'e gelindiğinde ise İtalyan ve Alman bombardıman uçaklarının özellikle Adalar (Ege) Denizi'nde bulunan adalardaki üslerden ve Suriye'den havalanarak Kıbrıs'a saldırmaları söz konusuydu. İngiliz Özel Harekât İcra Merkezi (Special Operations Executive/SOE) ise adaya yönelik bir işgal hareketinin başlaması durumunda İngiltere Savaş Bakanlığı'nın bir fikri olarak bölgeye özel kuvvetler vasıtasıyla bir harekât başlatma kararı aldı.[133] Bu arada adada gizli bazı askerî bölgelere 1.000 kişiyi donatacak şekilde askerî mühimmat saklanmıştı. İngiltere Genelkurmay Başkanlığı bu ihtimale karşı adaya yönelik gerilla harbine dayalı bir savunma planı da hazırlamaya başladı. Adanın Almanlarca işgal edilmesi durumunda "gerekli malzeme ve lojistiğin temin edilmesinin ardından" Alman ve İtalyan uçaklarına yönelik bir sabotaj harekâtı da planlanmıştı.[134] İngilizlerin böyle bir ihtimal karşısında Almanların yapacakları muhtemel harekâtın amfibi birliklerle desteklenmiş bir hava indirme harekâtı olacağı düşüncesi ağır basıyordu. Bu noktada Kıbrıs Adası'nı askerî güçten ziyade coğrafî özelliği kurtardı. Almanların özellikle Girit'te verdikleri ağır kayıplar, Kıbrıs'a gelmelerini de engelledi. İngilizler ise her şart altında tedbiri elden bırakmadılar ve Cyprus Commando (Kıbrıs Komando Birliği) ismiyle İngilizlere bağlı ve sadık 50 Kıbrıslıdan oluşan bir birlik kurdular. Son derece etkisiz ve gereksiz bir askerî güç olarak altı ay sonra lağvedilecek bu birliğin askerleri İngilizler tarafından Trodos Dağları'nda eğitilmeye başlandı.[135] Adadaki İngiliz askerî karargâhı ise doğrudan 5. Kol faaliyeti yürütmek üzere yeniden teşkilatlandırıldı.[136] Para, silah ve akaryakıtla ilgili olarak adanın farklı yerlerinde ve özellikle de Trodos bölgesinde 1.000 askerî personel için en az altı ay yetecek malzeme ihtiva edecek şekilde gizli depolar hazırlandı.[137] Özellikle tehlikeli bölgelerden, Alman işgalindeki topraklardan veya güvenli olmadığı düşünülen yerlerden askerî personelin kaçırılmasıyla ilgili olarak D/H293 kod numaralı İngiliz ajanı görevlendirilmişti.[138] Bu arada adada görevli İngiliz yargıç George Griffith ise özellikle Trodos bölgesindeki bazı köylerde Rumların Almanca öğrenmeye başladıklarını ve muhtemel bir Alman işgaline hazırlandıklarını ileri sürerek böyle bir işgalin olması hâlinde Rumların faal bir şekilde kendilerine hasım bile olabileceklerini belirtti.[139] İngilizler ise Temmuz-Ağustos 1941 sürecinde yaklaşık bir tümen gücünde askerî HMS Latona ve HMS Leander gemileriyle İskenderiye'den Mağusa'ya çıkarttı. İngilizlerin stratejisinin ikinci kısmında ise adanın Almanlar tarafından işgal edilmesiyle birlikte adada yaşayanlar gözlemlenecek ve Kıbrıslıların İngilizlerle işbirliği yapmaya hazır ve istekli olmaları hâlinde bu safha devreye sokulacaktı.[140] Bu birimin bir başka görevi ise daha sonra Kıbrıs Gönüllü Birliği (Cyprus Volunteer Force)'nde de irtibat subayı olarak görev yapacak olan 20 askerî personele eğitim vermek ve bunların başına da özellikle Rumcayı ve adayı iyi bilen bir istihbarat subayı tayin etmekti.[141] O dönemde Kıbrıs'ta yaygın olarak bulunan ağaçlardan ve kerestelerden istifade edilerek tahlisiye san-

132 Panagiotis Dimitrakis, *a.g.m.,* s. 316.
133 Panagiotis Dimitrakis, *a.g.m.,* s. 316.
134 Panagiotis Dimitrakis, *a.g.m.,* s. 316.
135 Panagiotis Dimitrakis, *a.g.m.,* s. 316.
136 Buna göre herhangi bir Alman hava saldırısının olması ve adanın işgali durumunda ajan timleri göreve başlayacak ve Almanlarla İtalyanları yanlış yönlendirecekti. Muhtemel bir Alman işgaliyle ilgili olarak İngilizler tarafından hazırlanan plan ise saldırı öncesi ve işgal sonrası olmak üzere iki aşamalı bir plandı ve ilk plana göre Mağusa'da gizli bir akaryakıt üssü teşkil edildi. Buna göre burada Yunanistan ve Türkiye'den gelen savaş malzemesi ve silahların taşınmasıyla ilgili olarak kayıklar, gemiler ve balıkçı sandalları talimat almakta, verilen emre ve göreve göre askerî personelin ve gizli ajanların Almanların işgalindeki bölgelerden kurtarılmasını sağlamaktadır.
137 Ekim 1941 tarihi itibarıyla sabotaj ekipmanları da Mağusa'ya gelmeye başladı. Önce Bladan bölgesinde saklanan bu malzemelerin daha sonra Lefke'deki maden bölgesinde korunması uygun bulundu. Ardından Kahire'den gelen sabotaj ve patlayıcı uzmanı bir askerî personel tarafından 12 kişilik bir ekibe tahrip usulleri, bazı silahların kullanılması ve gerilla harbi konusunda da bilgi verildi. Bu arada Kuvvet 133 ana karargâhı ise Lefkoşa'da gözlerden uzak Ayandrea bölgesinde Parthenon Sokağı'nda kuruldu ve bisiklet jeneratörüyle şarj edilebilen bisiklet tipi telsizlerle Kahire-Lefkoşa görüşmeleri başlatıldı. Tabitha Morgan, *a.g.e.,* s. 258.
138 Panagiotis Dimitrakis, *a.g.m.,* s. 318.
139 Özellikle Girit'ten yapılan son derece kapsamlı ve koordineli tahliye harekâtının deniz gücünü çok hırpaladığını göz önüne alan İngilizler, adanın işgali hâlinde önce Baf taraflarına çekilmeyi ve sonra da adayı tamamen tahliye etmeyi düşündüler. Tabitha Morgan, *a.g.e.,* s. 234.
140 Panagiotis Dimitrakis, *a.g.m.,* s. 318.
141 Panagiotis Dimitrakis, *a.g.m.,* s. 319.

dalları inşa edildi.[142] Ayrıca Yeroskipou Köyü'nde kurulmuş bulunan Kıbrıs Adası'nın tek ipek fabrikasında paraşüt,[143] Larnaka'daki bir düğme fabrikasında ise askerî üniforma üretimine başlandı.[144] Bu tedbirlerin dışında adada yaşayanların dikkat etmesi gereken başka kurallar da vardı. Limasol'dan Baf'a, Mağusa'dan Lefkoşa'ya adanın muhtelif yerlerinde hava saldırılarından korunmak amacıyla sığınaklar hazırlandı[145] ve öncelikle resmî görevliler ve devlet memurları bu sığınaklara götürülerek tatbikatlar gerçekleştirildi.[146] Aynı uygulama adanın her tarafında yapılırken Limasol'dan 30 Türk ailesi ile beş-altı Ermeni ailesi II. Dünya Harbi'nin başlamasının hemen ardından Alman saldırılarından korunmak amacıyla İngiliz yönetimince Malya (Bağlarbaşı) dağ köyüne yerleştirildi.[147] Yerleşim yerlerinde, devlet daireleri ve insanların yoğun olarak kullandıkları merkezlerde açılan sığınaklarda ne şekilde hareket edileceği konusunda halka yardımcı olmak üzere ekipler oluşturuldu.[148] Evlerde ve işyerlerinde uygulanan karartma tedbirlerine ilaveten ayrıca pencerelerden ışığın sızmasını engellemek için siyah perdeler takıldı.[149] Sığınakların yerleri ve bir alarm durumunda nasıl davranılması gerektiği konusunda halkı aydınlatmak ve bilgilendirmek amacıyla Türkçe, İngilizce ve Rumca olmak üzere üç ayrı dilde broşür ve bildiriler hazırlandı ve sivil savunma ekipleri vasıtasıyla dağıtıldı.[150] Bu arada adanın muhtemel uçak inişlerine uygun olarak değerlendirilen noktalarına suni engeller, yani "Gugolar/Kukolar" inşa edildi ve bu şekilde işgal ve indirme hareketlerinin önüne geçilmeye çalışıldı.[151] Ayrıca bütün ada sathında resmî ve özel binalarda geceleri karartma uygulamalarına geçilerek pencere camları boyandı. Özellikle sıcak havalarda herkesin itiraz ettiği ve tepki gösterdiği şekilde sımsıkı kapatılan pencerelerde bütün camlar muhtemel "bir bombardıman sırasında kırılan cam parçalarının etrafa saçılarak yaralanmalara neden olmaması için"[152] çapraz bantlarla bantlandı.[153] Bütün bunlara ilaveten çoğunlukla bütün devlet dairelerinde sığınaklar tesis edilerek siren sistemleri ve sivil savunma ekipleri devreye sokuldu.[154]

Üzümlü Kıbrıs ekmeği

Sivil savunma amaçlı olarak Aralık 1944 tarihine kadar yaklaşık 20.000 Kıbrıslı Türk ve Rum eğitimden geçirildi, ayrıca 1.500 kişi de mecburî sivil savunma eğitimine tâbi tutuldu.[155] Askerî tedbirlerin uygulanmaya ve savaş psikolojisinin yaşanmaya başlanmasıyla beraber ekmek gibi temel ihtiyaç maddeleri de karneyle dağıtılmaya başlandı.[156] Böylece Kıbrıs Türklerinin "üzümlü ekmek" olarak adlandırdıkları savaş dönemi ekmeği ortaya çıktı.[157] Aynı dönemde İngilizlerin adada yayın yapan radyosu da Kıbrıs Alayı ile ilgili yeni bir programa başladı ve "Batı Çöl'de Kıbrıs Alayı" programı kapsamında burada görevli Kıbrıslı Türk ve Rumlardan haberler verdi.[158] Bu dönemde İngiltere, adadaki yokluk ve karaborsayı önleyebilmek amacıyla üzerinde "Avustralya Un" yazılı çuvallarla Avustralya'dan un ithal etti ve bunları halka üzüm karıştırılarak ekmek yapılmak şartıyla ucuz bir fiyattan sattı.[159] Un, yağ, şeker gibi temel gıda maddeleri karneye bağlanırken sayısı neredeyse sıfırlanmış dükkânlarda kumaş bulmak da im-

142 *Cyprus Veterans Association World War II, 50th. Anniversary of the Antifascist Victory 1945-1995; Participation and Contribution of Cyprus in The Second World War*, Nicosia, 1995, s. 33.

143 İngiliz İaşe Vekâleti bu konuda bir çalışma başlatırken Kıbrıs'taki ipekböceği yetiştiricileri de teşvik edilmeye başlandı. 1942 yılında üretim bir önceki yıla göre düşük olmakla beraber askerî ihtiyaçların artması nedeniyle özellikle 1943 yılında daha fazla ipekböceğinin yetiştirilmesi planlandı. Adadaki İngiliz yönetimi de böyle bir artış olması hâlinde üreticiyi mağdur etmemek amacıyla ihtiyaç fazlası ve satılmayan ipekböceğini üreticilerden devletin satın alacağını açıkladı. *Halkın Sesi,* 18 Mart 1942.

144 Cyprus Veterans Association World War II, *a.g.e.,* s. 33.

145 *Halkın Sesi,* 20 Mart 1942.

146 Kıbrıs Adası her ne kadar savaşın dışındaymış gibi görünse de zaman zaman hava saldırılarının da hedefi hâline geldi. Bu bağlamda savaş günlerinde Kıbrıs'a yapılan bir hava saldırısında atılan bir bomba patlamamış vaziyette Kıbrıs'ın Rum kesiminde kıyıya çok yakın bir noktada ve denizaltında arkeolojik araştırmalar yapan bir heyet tarafından bulundu ve bomba uzmanları tarafından etkisiz hâle getirildi.

147 Mustafa Asım Kayan, *a.g.,e.,* s. 181.

148 Arif Feridun, *a.g.e.,* s. 77, 94-96.

149 Hüseyin Kanatlı, *Uçan Yıllar 1931-1959,* I, Lefkoşa 2014, s. 52-53.

150 Arif Feridun, *a.g.e.,* s. 100-101.

151 Arif Feridun, *a.g.e.,* s. 102-103.

152 Hasan Topal, *Mesarya'dan Notlar-II,* Lefkoşa 2006, s. 80. Ahmet C. Gazioğlu, *İngiliz Yönetiminde Kıbrıs II,* Cyrep Yayınları, Lefkoşa 1996, s. 318.

153 1914 Köfünye doğumlu Yusuf Çobanoğlu'dan aktaran Zarif Sorbay, İbrahim Denizer, KTMA, TK. 061.1951.

154 Hüseyin Özdemir, *a.g.e.,* s. 39.

155 Farid Mırbagheri, *Historical Dictionary of Cyprus*, Scarecrow Press, Maryland 2010, p. 298.

156 *Halkın Sesi,* 25 Mart, 24 ve 29-30 Nisan 1942.

157 *Halkın Sesi,* 25 Mart, 24 ve 29-30 Nisan 1942.

158 *Halkın Sesi,* 25 Mart, 24 ve 29-30 Nisan 1942.

159 1926 Türkeli (Ayvasıl) doğumlu Fehim Mehmet Kadıoğlu'dan aktaran Halil Erdim, *Kıbrıs'ta Yaşananlar,* Lefkoşa 2015, s.128-129.

Selimiye Camisi ve Baf Kapısı Polis Merkezi'nin çatısına sirenler yerleştirildi.

kânsızdı.[160] İngiliz yönetimi bu nedenle hamile kadınlara ayrı bir istihkak sağlayarak onlara karneyle kumaş dağıtmaya başladı.[161] Halkın savaş nedeniyle etsiz ve gıdasız kalmaması için insanların tavşan üretmeye ve yetiştirmeye teşvik edilmesi de alınan önlemler arasındaydı.[162] Kasabalar arasında ulaşım genellikle otobüslerle yapılmaya çalışıldığından adada savaşla beraber neredeyse hiç kullanılmaz hâle gelen araçlar tamamen ortadan kalktı.[163] Özellikle Lefkoşa'daki okullar daha güvenli yerlere nakledildi. Bu konuyla ilgili en büyük tepki ise Türk Lisesi'nin Lapta'ya nakledilmesi ve okulun Yunanistan'dan gelen göçmenlere tahsis edilmesi sonrasında Kıbrıslı Türklerden geldi.[164]

İtalya'nın Almanya'nın ardından resmen savaşa dâhil olması ve ardından Akdeniz bölgesinde farklı yerlere saldırıya geçmesiyle beraber Kıbrıs Adası da bundan etkilendi ve 22 Eylül 1940 günü üç İtalyan uçağı tarafından Gemikonağı'na 14 bomba atıldı.[165] Öte yandan İngilizlerin titiz planlamaları ve savaş hilelerine başvurması sonrasında adanın dört bir yanında açılan sahte havaalanları da saldırıya uğradı; ancak bunlar herhangi bir tehlike arz etmedi.[166] Bunun dışında İngilizler tarafından hava saldırıları sırasında kolaylıkla görülebilecek şekilde sahte savunma mevzileri, uçaklar ve zırhlı araçlar da savaş hilesi olarak Almanlara karşı kullanıldı.[167] Böylece İngilizler tarafından adanın dört bir yanına siren sistemleri kuruldu. İngilizler tarafından ilk olarak kurulan sirenler Lefkoşa'da en merkezi durumdaki Selimiye Camisi ve Baf Kapısı Polis Merkezi çatısına yerleştirilen sirenlerdi.[168] Adaya asıl saldırılar 1941 senesinde yapılmaya başladı ve yıl içerisinde gerçekleştirilen 30 hava harekâtı sonrasında[169] adanın muhtelif yerlerinde dokuz kişi hayatını kaybederken 56 kişi de yaralandı.[170] 14 Ağustos 1941 günü Limasol'da bulunan KEO alkollü içki fabrikasına yapılan hava saldırısında fabrika büyük zarar gördü.[171] Hava saldırılarının artarak devam etmesi üzerine Kıbrıs Valiliği, köylere taşınma imkânı olanlara kasaba merkezlerinden nispeten daha güvenli olan köylere göç etmelerini istedi.[172] Böylece adanın neredeyse her yerinde insanlar Almanların veya İtalyanların saldırılarından çekindiklerinden daha güvenli bir yer bulmaya çalıştılar.[173] Öte yandan göç hareketinin başlamasıyla beraber İngiliz idaresinin gönüllülerden oluşturduğu ARP[174] isimli organizasyonda huzursuzluk-

160 Bu konuyla ilgili olarak Sadık Davulcu da "*…1942'de Alaman harbı çıktıydı ve tam üç sene sürdüydü. Bu üç senenin içinde İngiliz Hükümeti tüm köylere kumaş verdiydi. O zaman para olmadığından ve istediklerimizi de bezirgândan alamadığımızdan biz de bu kumaştan almak için Beyköy'de Hüda adında bir imamdan aldıydık. Damatlığımı dört arşın kumaştan diktirdi…"* der. 1925 Kalavaç doğumlu Sadık Davulcu'dan aktaran Ali Atamer, *Bir Yastıkta 50 Yıl,* Mete Adanır Vakfı Yayınları, Lefkoşa 2010, s.50.

161 İnsanlara karneye bağlanan malların dağıtımı konusunda yerel kooperatifler ve özellikle köy muhtarları önemli görevler üstlenmelerine rağmen özellikle Leymosun Belediyesi "ölülere ve yakınlarına" kumaş tahsis etmekle suçlandı ve tenkit edildi. Siddiga Vatan'dan aktaran Cemay Onalt Müezzin, *a.g.e.,* s. 49. Ayrıca bkz. Süheyla Küçük, *a.g.e.,* s. 17. Ayrıca bkz William Mallinson, *a.g.e.,* s. 216.

162 Süheyla Küçük, *a.g.e.,* s. 18.

163 Rauf R. Denktaş, *a.g.e.,* s. 40.

164 Mehmet Cemal Cankat, "İçimizden Biri", *Kıbrıs Mektubu Dergisi*, XIII/1, Ankara 2000, s. 19-22.

165 *Cyprus Veterans Association World War II, 50th. Anniversary of the Antifascist Victory 1945-1995*; *Participation and Contribution of Cyprus in The Second World War,* Nicosia 1995, p. 33.

166 Gönyeli'de Ayrancı Ömer olarak da bilinen 1932 doğumlu Ömer Kofalı'dan aktaran Ahmet Ömerağa, *Dünden Bugüne Gönyeli-I,* Lefkoşa 2005, s. 140.

167 Mahmut İslamoğlu - Şevket Öznur, *Kıbrıs Kültürüne Işık Tutan Ağıtlar-2,* Gökada Yayınları, Lefkoşa 2012, s. 98.

168 Lefkoşa'daki Hükümet Konağı çatısına yerleştirilen siren sistemi, başta Vali Battershill olmak üzere eşini ve çocuklarını da çıldırtacak ve hayatı mümkün olduğunca zorlaştıracak türdendi. Sirenlerin sesinden çalışmaya imkân bulamayan Vali Battershill "*…Artık bu gürültüye dayanamıyorum"* diye şikâyet ederken kızı Jane de "*… Ön kapıdaki centilmenler silah durur ve borazan çalarken hava saldırısında sığınağa kaçış tatbikatı yapmıştık. Sonra hepimiz arabaya atladık, bahçenin yabanıllığına doğru sürdük ve yarma sığınakların içine atladık. Bunun ne kadar uzun sürdüğünü de o zaman atladık…"* der. İngilizlerin bu noktada ada sakinlerine hava saldırılarıyla ilgili uyarısı ise "bela aramamaları ve özellikle hava saldırısı ihtimalinin olduğu anlarda dışarıda dolaşmamaları" şeklindedir. Tabitha Morgan, *a.g.e.,* s. 203-204

169 *Cyprus Veterans Association World War II*, *a.g.e.,* s. 33.

170 İşin ilginç tarafı, yapımı 1907 yılında tamamlanan köydeki caminin avlusuna savaş döneminde sığınaklar kazılması sırasında mezarlara rastlandı. Mezarların yerleştirilme pozisyonlarına göre bunların bölgede yaşayan Müslümanlara, Hristiyanlara ve Maronitlere ait olduğu da anlaşıldı. 1933 Meriç (Mora) doğumlu Cemal Hacıoğlu'dan aktaran Halil Erdim, *Kıbrıs'ta Yaşananlar*, Lefkoşa 2015, s.128-129.

171 Mehmet Ali İzmen, *Lefkara ve Lefkaralılar*, Lefkoşa 2005, s. 33-34.

172 1931 Dağyolu (Fota) doğumlu Necati Borucu'dan aktaran Halil Erdim, *Kıbrıs'ta Yaşananlar,* Lefkoşa 2015, s.39.

173 Mehmet Dedeoğlu'dan aktaran Halil Erdim, *Eski Meslekler, Eski Ustalar*, OK-DER Yayınları, Lefkoşa 2006, s. 82.

174 Air Raid Precautions (ARP) /Hava Saldırılarına (Karşı) Tedbir. II. Dünya Savaşı sürecinde İngiltere tarafından Sivil Savunma yanında savaşın dışında kalmış sivil halkın korunması, bilgilendirilmesi, bilinçlendirilmesi ve çeşitli tedbirlerin alınabilmesi amacıyla oluşturulmuş bir sistemdi. Sistem her ne kadar gönüllülük esasına göre çalışsa da savaşın devam ettiği dönemde İngiliz yetkililer tarafından yayımlanan direktifler doğrultusunda herkes bu sistemin gönüllü bir parçası durumundaydı ve kendilerine yapılan uyarıları dikkate almayan, kayıt olmaya gitmeyen veya verilen görevi yerine getirmeyenler çeşitli hapis cezalarına çarptırılıyorlardı. Öte yandan adada yönetimi elinde bulunduran İngilizler başta vali ve askerî yetkililer olmak üzere yaklaşık 600 kişilik ayrıcalıklı bir grup ise çok farklı bir atmosferin içinde idi. Bir yandan savaşla ilgili savunma sistemleri kuruldu ve katırcı olarak gönüllü Kıbrıslı Türk ve Rumlar askere alındı. Öte yandan bohem bir hayat da devam etti. Örneğin Kıbrıs Valisi tam da bu çetrefilli ortamın arasında Hükümet Konağı bahçesine polo sahası yaptırma derdine düştü. *Halkın Sesi,* 20 Mart 1942; Tabitha Morgan, *a.g.e.,* s. 205.

lar çıkmaya başladı.[175] Bununla birlikte artan iş yükü ve stres nedeniyle bazı görevliler emirlere uyarak aileleriyle beraber daha küçük yerleşim merkezlerine giderken bazıları görevlerini ihmal etti, aksattı ve özellikle geceleri görevlerine gelmedi.[176] Ocak 1942 tarihinden itibaren Kıbrıs Valiliği tarafından yürürlüğe konulan bir yasayla 18-45 yaş arasında bulunanların zorunlu olarak organizasyonda görev almaları mecburiyeti getirildi ve bu yasayla 17.402 kişi görev yapmaya başladı.[177] İlk etapta 4.813 kişi göreve çağrılırken küçük merkezlerde de 4.550 kişi çalışıyordu.[178] Bu arada Mayıs 1942 itibarıyla gazetelere verilen ilanlarla Kuveyt'te Kıbrıs Gönüllü Kuvveti'nde yer almak isteyen Lefkoşalılar için birkaç kontenjanın kaldığı yönünde bilgi verildi ve "Kendi memleketimizi korumak için bu hizmete müracaat ediniz"[179] denilerek 18-45 yaş arasında askere yazılmak isteyenlerin Lefkoşa'da Kipling Sokak'ta bulunan merkeze müracaatları istendi. Aynı günlerde İngiltere'nin gönüllü asker yazdıklarının neredeyse 1/3'ü Kıbrıslı Türkler olmasına rağmen Kıbrıslı Rumları askere almaya çalışırken "Yunanistan ve Özgürlük İçin"[180] sloganını kullandı. 1943 yılı itibarıyla Kıbrıs'taki askerî personel 6.000 Hint, 1.500 İngiliz ve geriye kalan 3.000 kişide Kıbrıslılar olmak üzere 10.500 idi.[181]

Savaşın devam ettiği dönem içerisinde Kıbrıs'ta ilginç bir diplomatik gelişme yaşandı. Türkiye'nin tarafsız ve savaş dışı politikasından vazgeçerek İngiltere ve müttefikleri yanında harbe girmesi için düzenlenen ikna turları kapsamında İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Anthony Eden ile Türkiye Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu, 18 Mart 1941 günü Kıbrıs'ta bir araya geldiler.[182] İngiltere'nin bütün baskılarına rağmen Türkiye Dışişleri Bakanı ülkesinin savaş dışında kalacağını belirtti. Bu görüşme İngiltere açısından başarısızlıkla sonuçlanırken Şükrü Saraçoğlu da Başbakan olarak görev yaptığı 1945 yılında kendisini ziyarete gelen ve o dönem Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi öğrencisi olan Nevzat Karagil'e Kıbrıs'a yaptığı geziden bahsederek Kıbrıslı Türklerin coşkulu karşılayışlarını takdir ettiğinden bahsetti.[183] Bu ziyaret Kıbrıs Yüksek Komiseri Battershill'in ifadesiyle "Soğuk depodan kısa sürede bir şey sipariş edemiyoruz"[184] denilerek sonuçlanmasına rağmen Battershill'in kızları Jane ve Anne'nin her iki dışişleri bakanından hatıra imzalarını alması nedeniyle en azından onlar açısından başarılı geçmiş gibi görünmektedir.[185] Söz konusu bu iki bakanın Kıbrıs'ta gerçekleştirdikleri görüşmeden sonra İngiliz idaresi adadaki bayrak yasağına geçici olarak da olsa son verdi. Askere alımların devam ettiği bu dönemde böylece Bayrak Kanunu değiştirildi ve Şükrü Saraçoğlu'nun adada bulunduğu dönem içerisinde Kıbrıslı Türkler tarafından her taraf Türk bayraklarıyla donatıldı.[186] Senelerce tefeci ve ağır borç altında inleyen ve elinde avucunda ne varsa kaybeden köylülerin sıkıntılarına yardım etmek maksadıyla kooperatifler kuruldu. Askerî harcamalar ve Kıbrıslı katırcılara ödenen maaşlar da eklenince adaya küçümsenmeyecek kadar büyük bir meblağı girdi.

Saracoğlu - Eden mülâkatı

İki Hariciye Vekili Kıbrısta buluşarak siyasî vaziyeti bir daha gözden geçirdi

Balkanlar cephesi

Vekilimiz bugün Ankaraya avdet etmiş olacak

HABEŞİSTANDA

Dün Ciciga şehri de zaptedildi

Keren etrafında kanlı harbler

Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu ve Anthony Eden Kıbrıs'ta görüştüler.

175 Motosiklet ehliyeti olan ve motosiklet kullanabilenlerin acil ihtiyaçlar için gönüllü oldukları bu sistem içerisinde zaman zaman adanın farklı yerlerinde alarm ve siren uygulamaları da yapılarak insanlar bilinçlendirilmeye çalışıldı. Özellikle sabit noktalara yerleştirilen siren sesinin ulaşamadığı yerlere en kısa zamanda uyarı gönderebilmek maksadıyla bisikletli bu görevlilerin başta boru ve davul olmak üzere gürültü yapacak türden her türlü aleti kullanmalarına da müsaade edildi. Örneğin 30 Mart 1942 tarihinde Larnaka ve Mağusa'da yapılan siren uygulamasına özellikle ARP mensuplarının en üst düzeyde katılımı ve "Tehlike geçti" işareti verilinceye kadar görev başında bulunmaları istendi. Aynı şekilde bütün ARP yetkililerinin de başlıklarını giymiş ve kolluklarını takmış olarak Lefkoşa'da hazır bulunmaları gerekiyordu. Bununla birlikte adada görev yapan Kraliyet Hava Kuvvetleri Komutanlığı personeli ise sirenlerin çalmaya başlamasının ardından ada sakinlerinin kayıtsızlık ve olup bitenlerden memnunmuş gibi görünmelerinden son derece rahatsızlardı. *Halkın Sesi,* 19 Mart 1942 ve 29 Mart 1942. Altay Sayıl, *a.g.e.,* s. 25. Tabitha Morgan, *a.g.e.,* s. 203.

176 Fazıl Küçük'ten aktaran *Halkın Sesi*, 3 Mayıs 1942.

177 Altay Sayıl, a.g.e., s. 26.

178 Altay Sayıl, a.g.e., s. 26.

179 *Halkın Sesi,* 5 Mayıs 1942.

180 William Mallinson, *Cyprus: A Modern History,* I. B. Tauris Publications, London 2005, p.11

181 *The Cyprus Gazette,* 12 Şubat 1942.

182 *The Memoirs of Sir Anthony Eden*, Full Circle, London 1960, p. 394-395'ten aktaran Ahmet C. Gazioğlu, *İngiliz Yönetiminde Kıbrıs* II, Enosis Çemberinde Türkler, Cyrep Yayınları, Lefkoşa 1996, s.321.

183 Derviş Manizade, *Kıbrıs Dün Bugün Yarın*, İstanbul 1975, s. 389.

184 26 Mart 1941 tarihinde Battershill'in annesine yazdığı mektuptan aktaran Tabitha Morgan, *a.g.e.,* s. 222.

185 Hatice Tahsin'den aktaran Aydın Akkurt, *Kod Adı Lale: Mücahide Hatice Tahsin'in Anıları ve Yaşamı,* Akdeniz Haber Ajansı Yayınları, Lefkoşa 2000, s. 29.

186 Beria Remzi Özoran, "Kıbrıs'ta Atatürk'ün Kızları", *Kıbrıs Postası*, 13 Şubat 1982, Lefkoşa, s.22.

Savaş Döneminde Kıbrıs'ta Sosyal Faaliyetler

Savaş, Avrupa cephesinde yayılırken Kıbrıs'ta insanlar olayın ciddiyetinden bir hayli uzak görünüyordu. Öyle ki, Mağusa Maraş bölgesindeki tatil merkezleri, oteller ve pansiyonlar özellikle hafta sonları çok büyük ilgi görüyordu. Bu arada dönemin meşhur mizah sanatçısı Jack Holbert de programına Lefkoşa'da Özkan Palas'ta devam etti. Aynı yerde yapılacak bir başka kültürel etkinlik ise 28 Eylül 1939 günü Kıbrıs Valisi'nin himayelerinde Kızılhaç Cemiyeti yararına düzenlenecek bir film gösterisiydi. Ayrıca Lefkoşa'da Kardeş Ocağı tarafından düzenlenen bir gecede Papadopulos Sineması'nda İbnürrefik Ahmet Nuri'nin "Sekizinci" isimli komedi eseri sahneledi. Bu arada Limasol'da Yordamlı Sineması'nda 22 Eylül 1939 günü gösterime giren ve Mustafa Kemal Atatürk'ün cenaze töreniyle ilgili olan filmi görebilmek için binlerce Kıbrıslı Türk sinemaya akın etti. Öte yandan Girne'de Halkevi isimli bir cemiyet tesis edilerek özellikle gençlerin boş vakitlerini değerlendirmek maksadıyla faaliyetlere başladı. Cemiyetin bir diğer fonksiyonu ise özellikle Girne bölgesinde yaşayan fakir ve düşkün insanlara yardım kampanyaları yapmaktı. Bu arada Lefkoşa Halk Kulübü de Namık Kemal'in "Akif Bey" isimli eserini sahneye koydu. Lefkoşalı amatör gençlerin sahnelediği oyun büyük ilgi görünce hemen ardından Necip Fazıl Kısakürek'in *Bir Adam Yaratmak* isimli eserini sahnelemek için çalışmalara ara vermeden başlandı.[187] Larnaka'da ise Salon Ros isimli tiyatroda Kızılhaç menfaatine *Himmet'in Oğlu* isimli bir eser sahneye konuldu. Açılması için resmî müracaatın yapıldığı bir başka yardım cemiyeti ise Luricina Gençler Ocağı idi. Bu arada Kıbrıs Valisi de Flarmoni Cemiyeti sanatçılarından Baron Manug Berikyan tarafından Magic Palas Hoteli'nde 30 Mart 1940 tarihinde verilecek konsere herkesi davet etti.[188] Ayrıca adanın her yerinde karnaval yortuları düzenlendi ve yortu günleri tertiplendi. Bu arada Türkiye Çocuk Esirgeme Kurumu tarafından yardım amaçlı olarak adaya gönderilen rozetler 23 Nisan 1940 tarihinden itibaren Lefkoşa Kardeş Ocağı, Limasol Terakki Kulübü, Girne Türk Kulübü başta olmak üzere adanın dört bir yanında dağıtıldı. Yine Lefkoşa'da Türk Spor Kulübü tarafından Esat Mahmut Karakurt'un *Dağları Bekleyen Kız* isimli eseri, Papadopulos Sahnesi'nde seyircilerle buluştu ve büyük beğeni topladı. Gösteriden elde edilen gelir ise Türkiye'deki depremzedelere gönderildi.[189] Bunun dışında Lefkoşa Türk Lisesi tarafından 50 kişilik bir grup tarafından Shakespeare'in "Julius Ceasar" isimli oyunu sahnelendi. Ceasar rolünü Ertuğrul Muhsin, Marcus Antonius'u İsmet Hulusi isimli öğrencinin canlandırdığı oyun Lefkoşa'da ardı ardına iki gün sahnelendi. Oyunun sahnelenmesinde Profesör Reşat Süleyman ve Halil Fikret Alasya'nın da çok büyük emekleri oldu. Okulun o dönemdeki müdürü ise Ermeni bir kadınla evli olan ve davranışlarıyla Kıbrıslı Türklerin büyük tepkisini çeken Mr. Wood'du.[190]

II. Dünya Savaşı'nda Türk gemileriyle başta Yunan adalarından olmak üzere çeşitli yerlerden Türkiye vasıtasıyla Kıbrıs Adası'na getirilen ve genellikle Lapta'da yerleştirilen Yunan göçmenler daha önceki yıllarda Afrika'ya gidip orada çalıştılar ve daha sonra da turistik amaçlı olarak Lapta deniz kıyısında bir bina inşa etmiş olan bir Rum'un tesislerine yerleştirildiler.[191]

Şüphesiz, Türk gemileriyle adaya getirilenler sadece Yunan mülteciler değildi ve bu insanlar gelirken yanlarında çeşitli salgın ve bulaşıcı hastalıklar da getirdiler.[192] Adaya gelen bu Yunan mülteciler adanın farklı noktalarına dağıtılmadan önce Gemikonağı ve Lefke bölgesindeki madenci evlerinde barındılar ve Karadağ bölgesindeki pirit madenindeki kuyu başı banyoları da bu mülteciler için kabul ve karantina merkezi hâline getirildi. Yunan mülteciler burada sağlık kontrolünden geçirilirken bir yandan da bit ve pireden arındırıldılar. Aynı şekilde üstlerindeki birkaç parça elbise de büyük varillere atılarak demiryolu lokomotiflerinin buharıyla iyice sterilize edildi. Bu mülteciler bütün bu işlemlerin ardından başta Lapta olmak üzere çeşitli yerleşim merkezlerine dağıtıldılar.

Daha sonraki günlerde Lapta'daki okulun önündeki bayrak direğinden Yunanistan bayrağı indirilmekle beraber bu sefer de zemin kattaki odalarla bahçedeki barakalara domuzlar yerleştirildi ve bu odalar ahır olarak kullanıl-

187 *Vakit,* 18 Ekim 1939.
188 *Vakit*, 18 Ekim 1939.
189 Yardım faaliyetleri adanın hemen hemen her bölgesinde başlatıldı. Sadece Kıbrıslı Türkler değil, İngiliz aileler de yardım kampanyalarına katıldılar ve ilk etapta 53 Sterlin, 10 Şilin bağışta bulundular. Ayrıca Aytotoro Muhtarı Hasan Tahsin de köy halkının beş Sterlin, bir Şilin topladıklarını açıkladı. *Vakit,* 26 İkinci kanun 1940.
190 *Vakit,* 24 Nisan 1940.
191 Bu bina turistik tesis olarak hiç kullanılamadı, Yunan göçmenler sonrasında ise İngiliz yönetimi tarafından satın alınarak 18 yaşından küçük çocuklara ıslahhane olarak hizmet vermeye başladı. II. Dünya Savaşı döneminde Yunan göçmenler Lefke bölgesindeki maden evlerine de yerleştirildi. Bkz. Esat Faik Muhtaroğlu, *Eski Lapta ve Eski Laptalılar,* Girne 2007, s. 19, 145-146.
192 Arif Feridun, *a.g.e.,* s. 97.

Dr. Fazıl Küçük Kıbrıslı Türklere hitap ederken

dı.[193] Başta Dr. Fazıl Küçük olmak üzere Kıbrıs Türk toplumu okulun tekrar Lefkoşa'ya nakledilmesi konusunda baskılarını arttırdı. Bunun sonucunda da *Halkın Sesi* gazetesinin Lapta'da satışına yasak getirildi.[194] Söz konusu yasak sadece gazeteyle sınırlı kalmadı. Dr. Fazıl Küçük'ün de Lapta'ya girmesine izin verilmedi. Lapta'ya taşınan okulun öğrencilerini bilinçlendirmek ve İngiliz İdaresi'ne karşı tavır almak gerekçesiyle daha sonraki dönemde *Halkın Sesi* gazetesine kapatma cezası da verildi.[195]

Öte yandan ilk defa ada dışına çıkmak ve farklı bir bayrağın altında cepheye sürülmek memleket hasretiyle birleşince duygusal anların yaşanması da kaçınılmaz oldu.[196] Bu dönemin bir başka ilginç gelişmesi ise Alman işgali altında bulunan Polonya'dan yaklaşık 500 Polonyalı'nın adaya getirilmesi ve Platres'teki Helvetia Hotel'de ikametlerinin sağlanmasıydı.[197] Daha önce eline hiç silah almamış acemî askerlerin elinde silahlar da can almaya devam etti ve hayatını kaybeden askerlerin sayısı hızla arttı.[198] Cepheden Kıbrıslı askerlerin ölüm haberlerini veren gazete başlıkları da insanların yüreklerini yakıyordu.[199] Çeşitli cephelerde hayatını kaybeden Kıbrıslı katırcılarla ilgili haberler sadece Türkçe gazetelerde değil, Rumca gazetelerde de yayımlandı.[200] Savaşın sona ermesinden sonra Meşveret Meclisi'nde yapılan bir toplantıda, savaşta hayatını kaybeden Kıbrıslı katırcılar hakkında bilgi verildi.[201] Kıbrıs Valisi R. E. Trunbull tarafından yapılan açıklamaya göre, Mayıs 1946 tarihi itibarıyla Kıbrıs Alayı bünyesinde 16.451 Kıbrıslı Türk ve Rum gönüllü olarak görev aldı. Kıbrıs Alayı'na iştirak eden 5.633 erden 50'sinin vazifede, 125'inin aldığı yaralardan, 58'inin vazifeleri müddetince hastalanarak öldüğü, 188'inin harpte yaralandığı ve 47'sinin kayıp olduğu bildirildi.[202] Bu açıklamanın hemen bir yıl sonrasında verilen habere göre de Kıbrıslı katırcıların kayıpları aşağı yukarı aynıydı: "*Resmen tespit edildiğine göre geçen harp yıllarında muhtelif cephelerde 2.000 Kıbrıslı esir düştü. Bütün harp yıllarında Kıbrıslı askerlerden ölen ve kaybolanların sayıları şöyledir: Ölenler: 233, kayıplar: 47.*"[203]

Bugün itibarıyla bu sayının çok daha fazla olduğu bilinmektedir. Kimliği ve nerede hangi mezarlıkta olduğu bilinen Kıbrıslı asker sayısı ise 338 olarak tespit edilmiştir. Katırcı olarak İngiliz ordusunda görev yapan ve gönüllü olanların Kıbrıs genelinde en yüksek dağılımı ise % 20.3 Baf, % 9.7 Girne olurken Güzelyurt (Omorfo) 146, Lapta 137, Dip Karpaz (Rizokarpasso) 113, Alsancak (Karavas) 103, Peyia 95 ve son olarak Lefke 82 askerdir.

193 Fazıl Küçük, "Kıbrıs Türk'ünün Geçirdiği Acı Günler-III", *Kıbrıs Mektubu*, XV/3, Ankara, Mayıs-Haziran 2002, s. 34-39.
194 Fazıl Küçük, *a.g.m.,* s. 34.
195 Fazıl Küçük, *a.g.m.,* s. 35.
196 *Söz,* 1 Haziran 1940.
197 *Vakit*, 6 Eylül 1940.
198 Mehmet Ali İzmen, *a.g.e.,* s. 88.
199 *Söz,* 31 İkinci Kanun 1941.
200 *Aneksartitos,* 2 Mayıs 1941.
201 *Halkın Sesi,* 16 Ocak 1947.
202 Petros Papapolyviou ise *The Cypriot Volunteers of World War II; The Registers, the Catalogues and the Toll of Blood* isimli kitabında toplam 374 Kıbrıslı katırcının savaşta hayatını kaybettiğini, bunlardan 309 kişinin Kıbrıs Alayı, 32 kişinin Kıbrıs Gönüllüler Birliği ve 33 kişinin de diğer İngiliz birliklerinde görev yaptığını belirtmektedir. Hayatını kaybeden Kıbrıslılar arasında ayrıca Theodora Ioannou isimli bir kadın da bulunmaktadır. *Halkın Sesi,* 16 Ocak 1947.
203 *Halkın Sesi,* 14 Ocak 1948.

Kıbrıslı Türkler ve Türk Silahlı Kuvvetlerinde Görev Yapmaları Konusu

Savaşın sonlanmasına yakın karşılaşılan bir başka durum ise Kıbrıs yakın tarihi açısından son derece kayda değerdir. II. Dünya Savaşı'na girmeyerek tarafsızlık siyasetini büyük zorluklara ve savaşan her iki cephenin baskısına rağmen devam ettirmeyi başaran Türkiye, bir yandan ülkede kaçınılmaz olarak bir savaş ekonomisi uygularken, muhtemel bir savaşa karşılık ekonomik ve askerî hazırlıklarını günün şartları ve imkânları ölçüsünde yürütmeye gayret gösterdi. Türkiye bir yandan 15 Mayıs 1919 - 9 Eylül 1922 sürecinde Anadolu'da mücadele ettiği Yunanistan'a 1939'dan 1949'a kadar başta askerî yardım olmak üzere her türlü insanî yardım faaliyetine tereddütsüz girişirken[204] öte yandan siciline kara bir leke olarak yazılacak Varlık Vergisi gibi bir olguyu da yaşamak zorunda kaldı. Bir yandan Batı ile yakın ilişkiler içerisinde olmak isteyen ve bu tavrını savaşın başında İngiltere[205] ve Fransa'ya da açıkça gösteren Türkiye savaş sonrasında özellikle Sovyetler Birliği tehdidi ile karşılaştı ve yalnızlık politikasından kurtulmak için çareler aramaya başladı. Bu noktada Batı'ya yakınlaşma ve destek arama niyetindeki Türkiye bir yandan da BM'nin oluşturulacağı San Fransisco Konferansı'na katılabilmek amacıyla 23 Şubat 1945 tarihinde Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etti. Türkiye fiili olarak savaşa girmese de adı geçen konferans vasıtasıyla yalnızlık kıskacından bir ölçüde kurtulmayı başardı. İşte tam da bu aşamada Kıbrıs'ta bazı Kıbrıslı Türkler bu haberi sevinçle karşılayarak Türk üniforması içinde ve Türk Silahlı Kuvvetleri çatısı altında savaşa katılmak istediler. Bu konudaki

Dr. Fazıl Küçük, Türkiye'nin Almanya'ya savaş açması sonrasında Kıbrıslı Türklerin Türkiye ile birlikte cepheye gitme talebinde bulundu.

ilk talep Kıbrıs Millî Türk Halk Partisi (KMTHP) Genel Sekreteri Dr. Fazıl Küçük vasıtasıyla 25 Şubat 1944 tarihinde Kıbrıs Valiliği'ne yapılan bir müracaatla oldu.[206] Bu talebin alınmasının hemen ardından bir durum değerlendirmesi yapan İngiliz Yüksek Komiserliği nasıl bir tavır takınılması gerektiği konusunda görüşbirliğine vardı: *"Dr. Küçük'e hükümetin Kıbrıslıların (Kıbrıslı Türklerin) Türk ordusuna katılmaları yönündeki teklifinin şu anda kabul görmeyeceğinin derhal açıklanması gerekmektedir. Önerim ise Dr. Küçük'e verilecek olan cevapta Kıbrıs'taki Müslüman toplumunun üyelerinin savaş boyunca Kıbrıs'taki askeri güce katılma fırsatlarının olduğu, böylece müttefiklerin zaferine katkıda bulunabilecekleri, dilekçe sahibinin (Dr. Fazıl Küçük) de bildiği üzere Müslüman toplumunun pek çok üyesinin esasında Kıbrıs askerî gücüne katıldıkları ve övgüye değer yararlılıklar gösterdiklerinin de belirtilmesi yönünde olacaktır. Ayrıca gönderilecek olan cevabi yazıda Kıbrıs askerî gücünün güçlendirilmesi mecburiyetinin devamlı olarak*

204 Türkiye'nin II. Dünya Savaşı ve sonrasında Yunanistan'a yönelik yardım faaliyetleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ulvi Keser, *Yardım Et Komşu. II. Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Yunanistan'a Yardım Faaliyetleri*, Kıbrıs Türk Kültür Derneği Yayınları, Ankara 2005. Ayrıca bkz. Ulvi Keser, *Yunanistan'ın Büyük Açlık Dönemi ve Türkiye*, IQ Yayınları, İstanbul 2008. Ayrıca bkz. Ulvi Keser, *Kızılay Belgeleri Işığında Yunanistan'da Ölüm, Açlık, İşgal, 1939-1949*, Türk Kızılay'ı Tarih Serisi, Kızılay Genel Müdürlüğü, Ankara 2010.

205 Örneğin bu dönemde İngiltere Genelkurmay Başkanlığı tarafından görevlendirilen bir askerî heyet Türkiye'ye gelerek muhtemel bir savaş durumunda Türkiye'de kullanılabilecek Çanakkale, Fethiye, İzmir başta olmak üzere acil havaalanı, pist ve liman yapımıyla hava meydanları, iniş yerleri, gece uçuşları için kolaylıklar, hava savunması, hava kuvvetlerinin idamesi, meteoroloji hizmeti, çeşitli çap ve ebatta silah ve cephanelikler, benzin ve mazot başta olmak üzere akaryakıtla ilgili depolar, İngiltere Kraliyet Hava Kuvvetleri için kullanılacak gıda maddeleri, istihbarat, keşif ve savaş için kullanılacak çeşitli haritalar, ayrıca bunların nerelere konuşlandırılabileceği konusunda altyapı çalışmalarına girişti. Genelkurmay ATASE Arşivi. TC Genelkurmay Başkanlığı III. Şube 6/220-243 Sayılı Harekat 1939 tarihli ve "Mareşal (Fevzi Çakmak) Hazretlerinin İngiliz Suallerine Verdiği Cevap" başlıklı resmi rapor. Ayrıca Bkz. Genelkurmay ATASE Arşivi. TC Genelkurmay Başkanlığı Harekat Sayı 16, 6/255-275 Harekat, 21 Haziran 1939 Edirne tarihli ve "İngiliz Hava Kuvvetleri ve Yardım Faaliyetleri ile Suallere Cevaplar" başlıklı ve Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak imzalı rapor.

206 FCO 141/2348, 1911-1945 "Enlistment as Volunteers in Ottoman Army of Persons from Cyprus" başlıklı dosya.

vurgulandığının, bundan sonra da askere yazılmaların devamlı olarak kabul edileceğinin ve Kıbrıslıların Türk ordusuna katılmalarını gerektirecek bir zeminin oluşmadığının da belirtilmesi gerekmektedir."[207]

Bu konuda İngiliz Yüksek Komiserliği, Dr. Fazıl Küçük'e doğrudan bir cevap vermeye niyetlense de daha sonra bu cevabî yazının Lefkoşa Kaza Komiserliği imzasıyla gitmesinin daha uygun olacağına karar verdi.[208] Konuyla ilgili Dr. Fazıl Küçük'e İngiliz yönetimi (Lefkoşa Kaza Komiseri) tarafından böyle bir şeyin mümkün olmadığı ifade edildi.[209] Aynı konuyla ilgili olarak Lefkoşa Kaza Yüksek Komiserliği'ne ulaşan bir talep ise M. Salim isimli Kıbrıslı Türk tarafından yapıldı.[210] Hemen ardından Lefkoşa Kaza Komiserliği de konuyu İngiliz Yüksek Komiserliği'ne iletti.[211] İngiliz Yüksek Komiserliği bu konuyla ilgili olarak KMTHP Genel Sekreteri Dr. Fazıl Küçük'e cevap verilmesi, adı geçen M. Salim isimli Kıbrıslı Türk'ün yanında diğer Kıbrıslı Türklerin taleplerinin de karşılanmasının mümkün olmadığı ve Türk ordusunda görev yapmalarının söz konusu olamayacağının bildirilmesini istedi.[212] Aynı günlerde İngiliz yönetimine gelen bir başka şikâyet ise devlet kademelerinde Türklere görev verilmemesi ve adaletli davranılmaması ile ilgiliydi.[213]

Kıbrıslı Katırcıların Terhis Olmaları

II. Dünya Savaşı'nın sona ermeye başladığı günlerde İngiltere adına Kıbrıs dışında pek çok cephede görev yapmak üzere teşkilatlandırılmış Kıbrıs Alayı ile ada sathında görev yapmak üzere teşkil edilen Kıbrıs Gönüllü Kuvvetleri tek bir çatı altında toplandı ve Kıbrıs Regiment adı verilen Kıbrıs Alayı kuruldu.[214] Kıbrıs Gönüllü Kuvvetleri'nde görev yapmak üzere müracaat eden ve müracaatları kabul edilenlerin sayısı 4.390'dı. Bu birliğe mensup 590 kişi ise daha sonraki dönemlerde Mısır'daki muharebeler sırasında kayboldu ve kendilerinden haber alınamadı. Böylece bu birliğin kadrosu toplam 4.980 kişi olarak ortaya çıktı. 2 Eylül 1945 tarihinde savaşın resmen bitmesiyle beraber Kıbrıslı katırcıların da terhis işlemleri başlatıldı; ancak ada dışında dört bir yana dağılmış vaziyetteki askerlerin adaya geri gelmeleri ve ordudan ayrılmalarıyla ilgili hızlı işlem yapılamadı ve bu işlemler ancak Ocak 1946 sonrasında başlatıldı.[215] Meşveret Meclisi'nde yaptığı bir konuşmada Kıbrıs Valisi de bu konuya değinerek savaşın bitmesiyle beraber Kıbrıslı askerlerin de Orta Doğu'da ve muhtemelen Mısır'daki ana karargâhta toplanmaya başladıklarını belirtti.[216] Vali ayrıca bütçe açığının 1.000.000 Sterlin'den 300.000 Sterlin'e indiğini, 1946 bütçesinin ise 3.603.236 Sterlin olduğunu, savaş nedeniyle tahsisat yapılamayan antika dairesine para aktarılacağını belirtti ve son dönemde adada ve dünyada yaşananlara değindi.[217] Bunun hemen ardından da terhis edilmeye başlanan askerlerin ödemelerini tam olarak aldıktan sonra ailelerinin yanına gitmeye başladıkları açıklandı.[218] Birliklerin lağvedilmesi

Katırcı olarak İngiliz ordusuna kaydolan Kıbrıslı Türklerin ve Kıbrıslı Rumların görev yaptığı Kıbrıs Alayı'na ait arma

207 FCO 141/2348, 1911-1945 28 Şubat 1945 tarihli ve Y. E. İmzalı "KATAK (Kıbrıs Adası Türk Azınlığı Kurulu)" başlıklı resmi yazı. "Enlistment as Volunteers in Ottoman Army of Persons from Cyprus" başlıklı dosya.
208 FCO 141/2348, 1911-1945 M. P. 826/1 sayılı ve 1 Mart 1945 tarihli yazı. "Enlistment as Volunteers in Ottoman Army of Persons from Cyprus" başlıklı dosya.
209 FCO 141/2348, 1911-1945 "Enlistment as Volunteers in Ottoman Army of Persons from Cyprus" başlıklı dosya.
210 FCO 141/2348, 1911-1945 M. Salim tarafından Lefkoşa'dan gönderilen 23 Şubat 1945 tarhli yazı. "Enlistment as Volunteers in Ottoman Army of Persons from Cyprus" başlıklı dosya.
211 FCO 141/2348, 1911-1945 Lefkoşa Kaza Komiserliği tarafından yazılan 153/45 ve No 16 Sayı ve 28 Şubat 1945 tarihli yazı. "Enlistment as Volunteers in Ottoman Army of Persons from Cyprus" başlıklı dosya.
212 Hikmet Afif Mapolar, *a.g.e.*,s. 120-122.
213 FCO 141/2348, Limasol Kaza Komiseri H. M. Foot imzasıyla Limasol'dan gönderilen 24 Şubat 1945 tarihli ve 470/41 sayılı yazı. "Enlistment as Volunteers in Ottoman Army of Persons from Cyprus" başlıklı dosya.
214 Haşmet Muzaffer Gürkan, *Bir Zamanlar Kıbrıs'ta*, Lefkoşa 1996, s. 112.
215 Mehmet Ali İzmen'le 12 Ekim 2006 tarihinde Girne'de yapılan görüşme.
216 *Söz*, 22 Ocak 1946.
217 *Söz*, 27 Ocak 1946.
218 *Söz*, 30 Ocak 1946.

ve askerlerin terhis edilmesiyle ilgili ilanlar da gazetelerde yayımlanmaya başladı.[219] Bu arada ada dışında çeşitli cephelerde bulunan Kıbrıslı katırcıların yanı sıra Almanlara esir düşmüş olanlar zorluklarla da olsa Kıbrıs'a dönmeye başladılar.[220] İngiliz saflarında dünyanın farklı cephelerinde savaşa katılıp geriye dönmeyi başarabilenler ordudan terhis edildi. Bunlar arasında AKEL üyesi Rumlar da bulunuyordu.[221] İngiltere bir yandan oluşturduğu Kıbrıs birliklerini terhis edip dağıtmakla uğraşırken bir yandan da yeni oluşumlar içerisindeydi. Ada dışındaki savaş şartlarını duyan veya bizzat yaşayan bazı gönüllü askerler 1945 Ekim döneminde Kıbrıs dışında görev yapmayı reddetti. 208 kişiden oluşan bu grubun davranışı İngiliz yetkilileri şaşırttı. Konuyla ilgili olarak 20 Ocak 1946 tarihinde mahkeme huzuruna çıkartılan bu askerlerle ilgili dava böylece Polemidya (Binatlı)'daki askerî kampta başladı.[222] Bu şekilde hareket ederek askerî emirlere karşı çıkan ve Kıbrıs dışında görev yapmayı reddeden 208 asker çıkarıldıkları askerî mahkeme tarafından farklı cezalara çarptırıldılar. Bu askerlerden 12 kişiye üç yıl, geriye kalanlara ise iki sene hapis cezası verildi.[223] Bu dönemle ilgili ilginç bir husus ise terhis işlemleri devam ederken 580 Kıbrıslı Rum ve Türk personelin çeşitli suçlardan hapis cezalarına çarptırılmış olmasıydı. Söz konusu bu askerlerin hapisten kurtarılabilmeleri için yapılan çeşitli müracaatların yanı sıra askerler tarafından da arkadaşlarına yardım anlamında 70 Kıbrıs Lirası toplandı.[224] Öte yandan askerden ayrılmak isteyen bazı Kıbrıslı katırcılara ise İngiliz askerî yetkililer tarafından müsaade edilmedi.[225]

219 *Söz,* 13 Şubat 1946.
220 CY/2401 İsmet Hüdaverdi Karaca'dan aktaran Mehmet Ali İzmen, *a.g.e.,* s.102-103.
221 Kamil Tuncel, *Düşmana İnat Bir Gün Daha Yaşamak*, yay. haz. Besim Baysal, KTÖS Yayınları, Lefkoşa 2011, s. 203.
222 *Söz,* 22 Ocak 1946.
223 *Söz,* 13 Şubat 1946.
224 *Söz,* 3 Mart 1946.
225 Mustafa Konti'den aktaran Sevgül Uludağ, *Yenidüzen,* 11 Mart 2005.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Kıbrıs Türk Millî Arşivi

Hüseyin Nafi Bey Özel Arşivi, Gazi Mağusa/KKTC

Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi

Foreign Commonwealth Office's Archive

Kitaplar

Adalı, Kutlu, *Dağarcık; Geçtiğim Köylerden Notlar,* Beşparmak Yayınları, Lefkoşa 1963.

Akkurt, Aydın, *Kod Adı Lale: Mücahide Hatice Tahsin'in Anıları ve Yaşamı*, Akdeniz Haber Ajansı Yayınları, Lefkoşa 2000.

Atamer, Ali, *Bir Yastıkta 50 Yıl,* Mete Adanır Vakfı Yayınları, Lefkoşa 2010.

Atamer, Ali, *Bir Yastıkta 50 Yılın Sırrı*, Havadis Yayınları, Lefkoşa 2012.

Atamer, Ali, *Son Kıbrıslılar Bizik,* Havadis Yayınları, Lefkoşa 2014.

Cyprus Veterans' Association, *60th Anniversary From The Establishment of the Cyprus Regiment 1939-1999,* Lefkoşa 1999.

Cyprus Veterans Association World War II, *50th. Anniversary of the Antifascist Victory 1945-1995; Participation and Contribution of Cyprus in The Second World War*, Nicosia 1995.

Dedeçay, Servet Sami, *Kıbrıs'ta Hastahaneler 1878-1963*, Lefkoşa Özel Türk Üniversitesi Yayınları, Lefkoşa 2003.

Denktaş, Rauf R., *Karkot Deresi*, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005.

Demirağ, Fikret, *Şu Müthiş Savaş Yılları*, Kültür Yayınları, Lefkoşa 1999.

Elmasoğlu, Fadıl, *Erenköy ve Hayat*, Işık Kitabevi, Ağustos 2014.

Emirzade, Sevil, *Çifte Nikâh: Yarı Belgesel Folklorik Oyun Dizisi*, Lefkoşa 2015.

Erdim, Halil, *Kıbrıs'ta Yaşananlar*, Lefkoşa 2015.

Erdim, Halil, *Eski Meslekler, Eski Ustalar,* OK-DER Yayınları, Lefkoşa 2006.

Feridun, Arif, *Unutulmasın Diye,* Lefkoşa 2011.

Hugh Foot, *A Start in Freedom*, Hodder and Stoughton, London 1964.

Gazioğlu, Ahmet C., *İngiliz Yönetiminde Kıbrıs II, Enosis Çemberinde Türkler*, Lefkoşa 1996.

Gürel, Şükrü S., *Kıbrıs Tarihi II,* Kaynak Yayınları, İstanbul 1985.

Gürkan, Haşmet Muzaffer, *Bir Zamanlar Kıbrıs'ta,* Lefkoşa 1996.

Güçlü, Mehmet, *Tatlıca'da Başlayan Okul Aşkı*, Yakındoğu Üniversitesi Yayınları, Lefkoşa 2011.

İzmen, Mehmet Ali, *Lefkara ve Lefkaralılar*, Lefkoşa 2005.

İslamoğlu, Mahmut - Öznur, Şevket, *Kıbrıs Türk ve Rum Halk Edebiyatlarından Örnekler*, Gökada Yayınları, Lefkoşa 2010.

İslamoğlu, Mahmut - Öznur, Şevket, *Kıbrıs Kültürüne Işık Tutan Ağıtlar-2,* Gökada Yayınları, Lefkoşa 2012.

İzmen, Mehmet Ali, *II. Dünya Savaşı ve Kıbrıslıların Katkısı*, Ankara 2005.

Kanatlı, Hüseyin, *Uçan Yıllar 1931-1959*, I, Lefkoşa 2014.

Keser, Ulvi, *Yardım Et Komşu: II. Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Yunanistan'a Yardım Faaliyetleri*, Kıbrıs Türk Kültür Derneği Yayınları, Ankara 2005.

Keser, Ulvi, *Yunanistan'ın Büyük Açlık Dönemi ve Türkiye*, IQ Yayınları, İstanbul 2008.

Keser, Ulvi, *Kızılay Belgeleri Işığında Yunanistan'da Ölüm, Açlık, İşgal, 1939-1949,* Türk Kızılay'ı Tarih Serisi, Kızılay Genel Müdürlüğü, Ankara 2010.

Mallinson, William, *Cyprus; A Modern History,* I. B. Tauris Publications, London 2005.

Manizade, Derviş, *Kıbrıs Dün Bugün Yarın,* İstanbul 1975.

Mırbagheri, Farid, *Historical Dictionary of Cyprus*, Scarecrow Press, Maryland 2010.

Muhtaroğlu, Esat Faik, *Dünden Bugüne Lapta,* Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa 2011.

Muhtaroğlu, Esat Faik, *Eski Lapta ve Eski Laptalılar*, Girne 2007.

Müezzin, Cemay Onalt, *İngiliz Döneminde Araplara Verilen Kızlar*, Lefkoşa 2009.

Morgan, Tabitha, *İngilizlerin Kıbrıs'taki Tarihi; Acısıyla Tatlısıyla Bir Ada*, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2013.

Özdemir, Hüseyin, *Kıbrıs'ta 60 Yıl,* Volkan Yayınları, İzmir 1997.

Ömerağa, Ahmet, *Dünden Bugüne Gönyeli-I,* Lefkoşa 2005.

Özen, Koral - Uludağ, Güven, *Kıbrıs'ta Anıları Sırtlamak*, Söylem Yayınları, İstanbul 2014.

Özkayalar, Nezire, *Kıbrıs'ta Doğmak*, Lefkoşa 2009.

Jackson, Ashley, *The British Empire and the Second World War,* Hambledon Continium, London 2006.

Sayıl, Altay, *Kıbrıs Polis Tarihi*, Lefkoşa 1985.

Tuncel, Kamil, *Düşmana İnat Bir Gün Daha Yaşamak,* yay. haz. Besim Baysal, KTÖS Yayınları, Lefkoşa 2011.

Topal, Hasan, *Mesarya'dan Notlar-II,* Lefkoşa 2006.

Yücel, Hasan Ali, *Kıbrıs Mektupları,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1957.

Yücelen, Hasan, *Akıncılar (Luricina) Türklerinin Yüz Yıllık Varoluş Mücadelesi*, Lefkoşa 2006.

Makaleler

Asmussen, Jan, "The Cyprus Regiment: Greek and Turkish Cypriots in a Joint Military Force", *Journal of Cyprus Studies, Doğu Akdeniz Üniversitesi*, Special Issue 26/27, Volume 10, 2004, p. 141-143.

Atabek, Erol, "Suphi Benli", *Kıbrıs Mektubu Dergisi*, X/4, Temmuz 1997, s. 26-28.

Cankat, Mehmet Cemal, "İçimizden Biri", *Kıbrıs Mektubu Dergisi*, XIII/1, Ocak 2000, s. 19-22.

Dimitrakis, Panagiotis, "The Special Operations Executive and Cyprus in the Second World War", *Middle Eastern Studies*, Volume 45, No. 2, Mart 2009, p. 318-340.

Erdoğan, M. H., "Kıbrıs İçin Çözüm Yılı mı?", *Kıbrıs Mektubu*, No. 6, Eylül 1996, s. 15.

Kazamias, Georgios, "Military Recruitment and Selection in a British Colony: The Cyprus Regiment 1939-1944", *Greek Research in Australia; Sixth Biennial International Conference of Greek Studies*, Flinders University, Adelaide 2005.

Küçük, Fazıl, "Kıbrıs Türk'ünün Geçirdiği Acı Günler-III", *Kıbrıs Mektubu*, XV/3, Mayıs-Haziran 2002, s. 34-39.

Özoran, Beria Remzi, "Kıbrıs'ta Atatürk'ün Kızları", *Kıbrıs Postası*, 13 Şubat 1982, s. 11-13.

Özsaruhan, Hami, "Emektar Üyelerimiz", *Kıbrıs Mektubu Dergisi*, No.5, Kasım 1998, s. 33-35.

Öztürk, Yegâne, "İçimizden Biri", *Kıbrıs Mektubu*, XI/3, Mayıs 1998, s. 24-26.

Süreli Yayınlar

Aneksartitos

Ateş

Halkın Sesi

Journal of Cyprus Studies

Kıbrıs Mektubu

Middle Eastern Studies

Söz

The Cyprus Gazette

The London Gazette

The Sydney Morning

Vakit

Yenidüzen

Sözlü Tarih Çalışmaları

Merhum Mehmet Y. Manavoğlu ile 25 Ağustos 2004 tarihinde Girne'de yapılan görüşme.

Merhum Macit Aydınova ile 13 Temmuz 2003 tarihinde Girne'de yapılan görüşme.

Mehmet Ali İzmen ile 12 Ekim 2006 tarihinde Girne'de yapılan görüşme.

Ali Tilki ile 10 Temmuz 2003 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme.

Kıbrıs'ta 1 Nisan 1955 sonrasında Kıbrıslı Türkler tarafından kurulan ilk yeraltı örgütlerinden Volkan'ın kurucularından birisi olan Kemal Mişon ile 12 Temmuz 2003 tarihinde Lefkoşa'daki evinde yapılan görüşme.

Elektronik Kaynaklar

http://www.cwgc.org/foreverindia/stories/men-of-royal-indian-army.php

GREEK FRONT IN ALBANIA APRIL 6, 1941
Kriva Palanka
Kyustendil
Plovdiv
Shkodër
Skopje
April 6
Kočani
BULGARIA
Veles
April 6
Nevrokop
Edirne
YUGOSLAVIA
Strumica
Tirana
Prilep
Echinos
Nimfea
Xanthi
THRACE
Komotini
Dojran
ALBANIA
Monastir
Kilkis
Serres
Florina
Vevi
Edessa
Alexandroupoli
MACEDONIA
Amyntaio
Thessaloniki
April 9
Kleisoura
Veroia
METAXAS LINE
Vlorë
Ptolemaida
Tepelenë
Kozani
April 17
Servia
Katerini
Mount Olympus
Lemnos
TURKEY
Livadero
Panteleimonas
April 16
Tsaritsani
ALIAKMON LINE
Ioannina
Larissa
Corfu
Paramythia
Trikala
Volos
Aegean
Arta
GREECE
Lesbos
Skyros
Molos
Leucas
Bralos
Thermopyles
April 24
Euboea
Sea
Missolonghi
Chios
Cephalonia
Thebes
Patras
Gulf of Corinth
Athens
April 27
Rafina
Corinth
Piraeus
April 26
Andros
PELOPONNESE
Rafti
Zakynthos
Pyrgos
Tinos
Nafplio
Ionian
Kalamata
April 28
Naxos
Monemvasia
Milos
Sea
Kithira
Souda Bay
Chania
Heraklion
CRETE
N
British lines of defence covering the evacuation
British evacuation routes
0
(km)
100
Lambert conformal conic projection

II. DÜNYA SAVAŞI VE YUNANİSTAN TÜRKLERİ

Yrd. Doç. Dr. Tuğba Eray BİBER*

Yunanistan Türkleri Hakkında

Yunanistan, Fransız İhtilâli'ni takiben bütün dünyayı etkisi altına alan milliyetçilik akımıyla birlikte Osmanlı Devleti'ne isyan ederek bağımsızlığını ilan etti.[1] Osmanlı Devleti 1828-1829 yıllarında Ruslarla yaptığı savaşta yenilgiye uğrayarak imzalamak zorunda kaldığı Edirne Antlaşması ile bağımsız bir Yunan Devleti'nin kurulmasını kabul etti.[2] 3 Şubat 1830'da bir protokol hazırlayarak Yunan Devleti'nin sınırlarını da belirleyen Büyük Devletler 24 Nisan 1830'da bu durumu Osmanlı Devleti'ne de onaylattılar. Böylece Yunan Devleti resmen kurulmuş oldu.[3]

I. Dünya Savaşı sonunda devletler arasında savaş ortamını sona erdirip barış ortamını sağlamak için Lozan Barış Konferansı toplandı. Konferansa Türkiye ve Yunanistan savaş tarafları olarak katıldı. Türkiye ile Yunanistan arasındaki en büyük sorunların başında mübadele meselesi geliyordu. 30 Ocak 1923'te Türk-Yunan hükümetleri arasında Lozan'da Nüfus Mübadele Antlaşması imzalandı.[4] Lozan Antlaşması'nda yer alan Mübadele Protokolü'ne göre İstanbul dışındaki Anadolu Rumları, Yunanistan'a; Batı Trakya dışındaki Türkler Türkiye'ye gönderilecekti. İki taraf için de mübadele sıkıntılı bir süreçti. Özellikle Yunanistan gelen mübadiller yüzünden ciddi ekonomik sıkıntılar yaşadı.

Yunanistan'daki Türkler denildiği zaman akla ilk Batı Trakya Türkleri gelmektedir. Ancak Yunanistan'da Batı

II. Dünya Savaşı ve Yunanistan

Trakya dışında Rodos[5] başta olmak üzere Oniki Ada'da[6] da Türkler yaşamaktadır. Lozan Barış Konferansı'nda Mübadele Protokolü imzalandığında, İtalya'ya bağlı olan adalarda yaşayan Türkler mübadeleden etkilenmedi.

II. Dünya Savaşı Öncesi Yunanistan'ın Siyasî Durumu

I. Dünya Savaşı sonrası Yunanistan, Anadolu topraklarına girerek bu topraklarda hak iddia etmeye çalıştı. Yunanlıların Küçük Asya Felaketi[7] olarak adlandırdığı yenilgi, onları Anadolu'dan Eylül 1922'de çıkmak zorunda bıraktı.

* Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

1 Detaylı bilgi için bkz. W. Alison Phillips, *The War of Greek Independence 1821 to 1833*, London 1897.

2 Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi,* Ankara 1999, s. 323-324; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi,* V, Ankara 1983, s. 167; Antlaşma metni için bkz. Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasî Tarih Metinleri,* I, Ankara 1953, s. 279-292.

3 Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914),* Ankara 1997, s. 185.

4 İ. Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I,* Ankara 1989, s. 177-183; Seçil Akgün, "Birkaç Amerikan Kaynağından Türk-Yunan Mübadelesi Sorunu", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri (Türk-Yunan İlişkileri),* Ankara 1986, s. 252.

5 Erhan Canikoğlu, "Rodos Türkleri: Entegrasyon-Asimilasyon Arasında Sancılı Mücadelenin Kahramanları", *21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü, Balkanlar ve Kıbrıs Araştırma Merkezi,* 23 Ağustos 2013. http://www.21yyte.org/arastirma/balkanlar-ve-kibris-arastirmalari-merkezi/2013/08/23/7168/rodos-turkleri-entegrasyon-asimilasyon-arasinda-sancili-mucadelenin-kahramanlari. Erişim Tarihi: 10 Ekim 2015.

6 *Oniki Ada* adı, Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim bölgelerde uyguladığı yönetim şeklinden gelmektedir. 12'li ismiyle anılan bu sisteme göre her on hane birer temsilci çıkarır, bu temsilciler de aralarından bölgeyi yönetecek "12 kişilik bir ihtiyar heyeti" seçerdi. Türkçe "Oniki Ada" adı, önce Yunanca'ya, daha sonra diğer Batı dillerine girdi. "Oniki Ada" denilen adalar grubunda, 12 adet ada yoktur. Büyük olanlar sayılırsa 14 ada, tümü sayılırsa 20'den fazla ada ve adacık vardır. 12 sayısı, adaların sayısı değil, yukarıda da değinildiği üzere "12 üyeli meclisle yönetilen adalar" anlamındadır. Bkz. Cemalettin Taşkıran, *Ürkek Bir Siyasetin Tarih Önündeki Ağır Vebali: Oniki Ada: Hatalı Kararlar, Acı Kayıplar,* Babiali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2007, s. 23; Mustafa Kaymakçı-Cihan Özgün, *Rodos ve İstanköy Türklerinin Yakın Tarihi "Ege Denizi'nde Yükselen Sessiz Çığlık",* İzmir 2015, s. 9.

7 I. Dünya Savaşı sonrasından Lozan Barış Konferansı'na kadar olan dönemi Türk tarihçiler Millî Mücadele dönemi olarak adlandırırken Yunanlılar bu döneme "Küçük Asya Felaketi" demektedir.

I. Dünya Savaşı sonrasında devletlerarası sorunu çözmek için Yunanistan, Lozan Barış Konferansı'na katıldı. Lozan Barış Konferansı ile sorunlarını çözmeye çalışan Yunanistan, II. Dünya Savaşı öncesine kadar sürekli bir devrim ve karşı devrim süreci içinde yaşamaktaydı.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Anadolu'da mücadeleye girip başarısız olan Küçük Asya Felaketi'nin sorumlularına karşı 1922 İhtilâli'ni yapan subaylar, bu olaya tepki olarak 18 Aralık 1923'te kralı görevden uzaklaştırıp 25 Mart 1924'te cumhuriyeti ilan ettiler. İlk cumhuriyet hükümeti iktidarda sadece dört ay kalabildi.[8]

Daha sonrasında art arda gelen hükümetlerin sonuncusu, 25 Ocak 1925'te başlayan General Theodoros Pangalos hareketiyle yıkıldı ve kurulan "İhtilâl Hükümeti" döneminde yapılan referandumda Theodoros Pangalos, cumhurbaşkanı oldu. Bu diktatörlük 22 Ağustos 1926'da General George Kondilis tarafından düşürüldü.[9] 7 Kasım 1926'da yapılan seçimlerde hiçbir parti tek başına iktidar olamazken Komünistler, 10 temsilciyi meclise sokmayı başardı. Yunan halkı artık askerî darbe değil, istikrar istiyordu. Venizelos'un 1928 yılında Yunanistan'a dönmesiyle 250 üyelik parlamentonun 223 sandalyesi kazanıldı. Siyasî çekişmeler devam ederken 1929'da cumhurbaşkanı adaylığı için Alexandros Zaimis aday gösterildi ve seçildi. Küçük Asya Felaketi'nden ve Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'nden sonra Venizelos, Türkiye'ye karşı realist bir politika izlemeye başladı. Bu süreçte 10 Haziran 1930 tarihinde imzalanan Türk-Yunan Antlaşması ile Lozan'dan beri sorun oluşturan "etapli" meselesi çözüldü. 30 Ekim 1930'da Ankara'da Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakem Antlaşması imzalandı. 1932 yılında Venizelos istifa etti. 14 Eylül 1933'te Yunanistan Başbakanı Çaldaris ile Dışişleri Bakanı Maksimos Ankara'ya giderek Türkiye ile İçten Antlaşması'nı imzaladılar. Ocak 1934'te Venizelos Nobel Barış Ödülü'ne Mustafa Kemal'i aday gösterdi. Venizelos'un komşularıyla özellikle Türkiye ile iyi geçinme politikası vardı. Ancak muhalif partiler; Venizelos'u bencil davranmak, bütün siyasî yetkileri elinde bulundurmak, savurganlık yapmak ve dünya çapında ekonomik krize karşı duyarsız olmakla suçladılar.[10]

Yunanistan 1 Mart 1935'te askerî bir darbe daha yaşadı. Ancak Çaldaris Hükümeti, Başkan Yardımcısı Kondilis ve Devlet Bakanı Ioannis Metaxas'in öncülüğünde ilan edilen sıkıyönetim ile darbe önlendi. Ekim 1935'te İtalya Habeşistan'a karşı askerî harekât başlatınca savaş tehlikesi askerî yönden Yunanistan sahillerini de etkileyecekti. Bu dönemde Yunanistan, politik ve ekonomik istikrarsızlık içinde dış tehlikelere karşı hazırlıksızdı. Paris'te sürgünde olan Venizelos'un Mart 1936'da ölmesinden sonra Mayıs'ta da Çaldaris'in ölmesi[11] Metaxas'ın yolunu açtı. Metaxas Ağustos'ta Komünizm'in ülkeye zarar vereceği gerekçesiyle diktatörlüğünü ilan etti.[12] Diktatörlüğünün ilk günlerinde tutuklamalar ve soruşturmalar yapıldı, sendikalar ve partiler yasaklandı. Politikacılar sürgüne gönderildi ve Yunanistan Faşist bir yapıda tekrar yapılanmaya başlandı.[13] 1936-1940 yılları arası 100.000'den fazla kişi hapse atıldı, adalara sürüldü ve çeşitli işkencelere maruz kaldı. Metaxas, Ekim 1936'da "Ulusal Gençlik Örgütü"-nü (EON) kurdu. Hedef 8-25 yaş arası bütün gençliğin örgüte girmesini sağlamaktı. Koyu mavi üniforma giyilip sağ yukarı doğru Nazi selamı veriliyordu. EON örgüt liderleri dışında krala saygı ve İngiltere'ye de sempati besliyordu. Bu örgütte "Ortodoks-Yunan" kimliği belirgindi.[14] Bununla birlikte Yunanistan'da Alman sempatisi ve taklidi ne kadar çok olsa da İngiltere'den vazgeçilemiyordu.

İşgal Öncesi Yunanistan'ın Savaş Hazırlığı

1935'te Habeşistan'ın İtalyanlar tarafından işgali üzerine Yunanistan, Almanya'dan savaş malzemeleri aldı. Almanya, Yunan Ordusu'nu askerî teçhizat, mühimmat ve çeşitli gereçler açısından kendine bağımlı tutuyordu.

Metaxas, Alman Nazizmi ile İtalyan Faşizmi'ne hayrandı. Ancak kralın İngiltere ile yakınlığından dolayı kendisinden önceki politikaların devamını uygulamak zorunda kaldı. 1938 Münih Konferansı sonrası Metaxas, İngiltere

8 Rahmi Ali - Tevfik Hüseyinoğlu, *(1946-1949) Yunan İç Savaşı'nda Batı Trakya Türk Azınlığı*, Paratiritis Matbaası, Gümülcine (Komontini) 2009, s. 1.

9 Eliot Grinnell Mears, *Greece Today: The Aftermath of the Refugee Impact,* Stanford University Press, p. 285; William Miller, *The Ottoman Empire and Its Successors,* 1801-1927, New York 1966, p. 554; Penelope Kissoudi, *The Balkan Games and Balkan Politics in the Interwar Years 1929-1939*, New York 2009, p. 62.

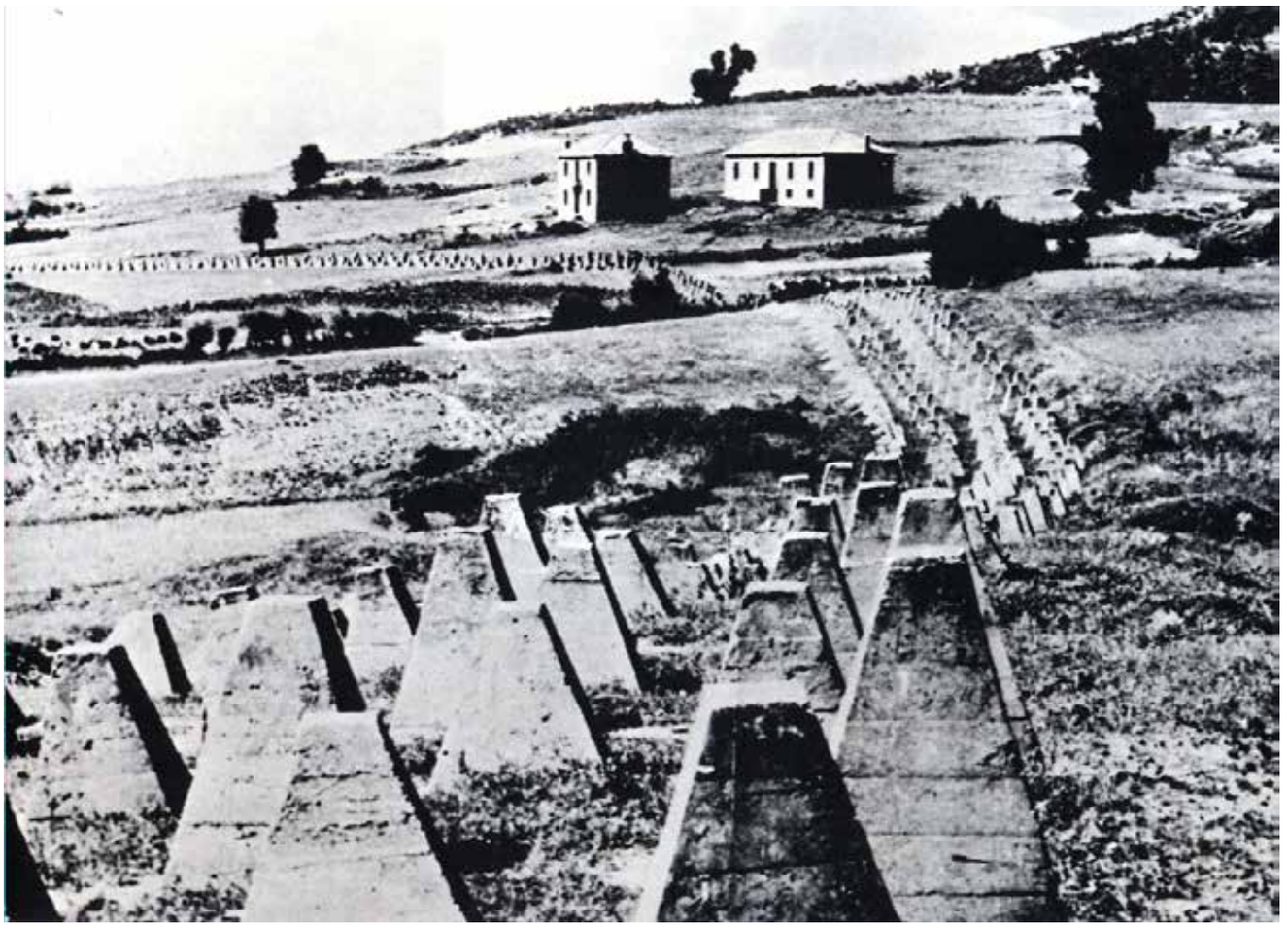
10 R. Ali - T. Hüseyinoğlu, *a.g.e.*, s. 2.

11 "B. Çaldaris Öldü", *Ulus*, 18 Mayıs 1936, s. 1.

12 Rahmi Ali - Tevfik Hüseyinoğlu, *a.g.e.*,s. 3-4; *Elefitherios Venizelos The Trials of Statesmanship*, Edited by Paschalis M. Kitromilides, Edinburg University Press, 2008, p. 265.

13 Elçin Macar, *İşte Geliyor Kurtuluş / Επχεται Το Κουπτολους,* İzmir Ticaret Odası Kültür Sanat Tarih Yayınları, İzmir 2009, 16-17.

14 E. Macar, *a.g.e.,* s. 19-20.

Metaxas Hattı, Almanlara karşı Yunanistan'ın Bulgar sınırında oluşturduğu tankların geçişini engelleyen beton barikatlardı.

Büyükelçisi'ne savunma ittifakı isteğini dile getirdi. Metaxas İngiltere'ye güvence verip kendi rejiminin Almanya ve İtalya'dan farklı olduğunu vurguluyordu.[15]

Metaxas, Fransa'nın Almanya'ya karşı hazırladığı "Majino Hattı"nın[16] bir benzerini "Metaxas Hattı" adıyla Bulgar sınırında oluşturdu. Mayıs 1938'de Yunanistan İngiltere'den Bulgaristan ve İtalya'ya karşı destek istemesine rağmen İngiltere'den istediği cevabı alamadı. Bunun sebebi Yunanistan'ın kendisinde de Metaxas gibi Faşist bir yönetimin hâkim olmasıydı. Metaxas, İngiltere'nin tutumu üzerine tarafsızlığını Almanya ve İngiltere'ye bildirdi. İngiltere'ye göre, Yunanistan Faşistleşiyordu ve Metaxas'ın iktidardan inmesi gerekiyordu.

1939 yılı başlarında kral kontrolü almaya çalıştı, bunun üzerine de İngiltere Yunanistan'a 2.000.000 Pound silah kredisi verdi. İtalya, İngiltere'nin garantörlük ilan etmesinin savaş sebebi olacağını açıkladı. İngiltere ve Fransa, 13 Nisan 1939'da Yunanistan'a savunma garantisi verdiler.[17]

Yunanistan'ın İtalyanlar Tarafından İşgali (1940)

İtalya Arnavutluk'u Nisan 1939'da işgal edince Arnavut Kralı Yunanistan'a sığındı. Mussolini savaşa girerken, komşu ülkelere teminat verip onların hiçbirini savaşa sürüklemeyeceğini söylemiş olmasına rağmen Yunanistan'a karşı taarruza geçti.[18] Ekim 1940'da İtalya Büyükelçisi Emmanuel Grazzi, Metaxas'a ültimatom verdi. İtalya tarafından Yunan Hükümeti'ne verilen ültimatomda; İtalyan ordusunun ülkeye serbestçe girişi ve bazı stratejik noktaları, Korfu ve Girit adaları ile Epir ve Pire limanlarının teslimi isteniyordu.[19] Metaxas'ın ültimatoma "hayır/

15 E. Macar, *a.g.e.*,s. 21-22.

16 İnşaatı 1930'da başlayan Majino Hattı/Ligne Maginot, adını inşaatı başlatan Fransız Savaş Bakanı André Maginot'tan aldı. Fransız-Alman sınırı boyunca uzanan ayrıntılı ve karmaşık bir tahkimat sistemidir. Ne kadar güçlü bir savunma hattı olsa da Belçika'nın tarafsız kalması yüzünden Fransa'nın tüm kuzey sınırlarını kapsayamadı. Bu sebepten dolayı Belçika'nın Almanlar tarafından işgal edilmesiyle Fransa da kolaylıkla işgal edildi. Bkz. Donald Sommerville, *II. Dünya Savaşı,* Türkiye İşbankası Yayınları, İstanbul 2012, s. 23.

17 E. Macar, *a.g.e.,* s. 22-23.

18 Ahmet Şükrü Esmer-Oral Sander, "İkinci Dünya Savaşında Türk Dış Politikası", *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995),* Siyasal Kitabevi, Ankara 1996.

19 E. Macar, *a.g.e.,* s. 25; Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi, I-II (1914-1995),* Alkım Yayınevi, Ankara, s. 370.

Yunan zaferinin Kıymeti

Yunanistan kendisini kurtarırken hayatî faydası bütün dünyaya şamil büyük bir iş görmüş ve bunun en basit bir safhası olarak kendi kendini müdafaaya azmedecek Balkanlıların nelere muktedir olabileceklerini göstermiştir.

Komşu ve dost Yunanistanın maruz kaldığı tamamile haksız ve tamamile yersiz tecavüzü vatanperver bir mukavemetle karşılayarak sadece durdurması bile büyük bir muvaffakiyet teşkil ederdi. Halbuki Başvekil General Metaksas'la Başkumandan General Papagos'un artık dahiyane diyebileceğimiz sevk ve idareleri

Yunan ileri harekâtı devam ediyor

Yunan kuvvetleri şimalde Rodakale'yi işgal ettiler

Bütün Yunanistan bayram yapıyor

Atina 9 (a.a.) — Yunan kıt'aları, Ergirinin zaptından sonra sahilde 35 kilometre kadar garbda Ayasarandan ile Avlonya arasında kâin Simara mevkiine doğru ihtiyatla ilerlemektedirler. Bu hareket, geçen hafta Yunanlılar tarafından

οχι"demesiyle Yunanistan savaşa girdi.[20] 28 Ekim'de İtalyan askerleri Arnavutluk'taki yığınağını kullanarak Yunanistan'a saldırdı.[21] Böylelikle sonbaharda savaş, Balkanlara sıçramış bulunuyordu.[22]

Yunan ordusu modernleşme çabalarına rağmen İtalyan ordusunun çok gerisindeydi. Bununla birlikte Yunan ordusunun savaş teçhizatı yetersiz olsa da askerler iyi eğitimliydi, bilhassa dağ savaşlarında ileri seviyede bulunuyorlardı. Yunan donanması ve hava kuvvetleri çok zayıf olduğu için İngiltere'den yardım istendi. 31 Ekim 1940'ta Yunanistan'a İngiltere askerî yardım yapmaya başladı. 3 Kasım'da iki bomba uçak filosu Yunan ordusuna yardım amacıyla geldi. Daha sonra bunları beş filo daha takip etti.[23]

Alman Büyükelçisi Van Papen, İtalyan-Yunan Savaşı'nda, durum İtalyanlar için kötüye gitmeye başlayınca, Türkiye'den arabuluculuk istedi. Ancak Türkiye arabuluculuk teklifini kabul etmedi. Türkiye'nin arabulucuk teklifini kabul etmemesi üzerine Almanlar, Aralık'ta İtalyan-Yunan çatışmasında Yunanlarla gayriresmî görüşmeler yürüterek arabuluculuk yapmaya çalıştı. Yunanistan'a ele geçirdiği Arnavutluk topraklarını, İngiliz birliklerinin Yunanistan'a girmeme koşulu ile ellerinde tutabileceklerini söylendi. Bir Alman birliği, Yunan ve İtalyan ordularının arasındaki bölgede konuşlanacaktı. Bu teklif, Yunanlar tarafından kabul edilmedi.[24]

Yunanistan'ı işgal eden Almanlar Akropolis'e Nazi bayrağı asarken

İtalya'nın Yunanistan'a taarruzu üzerine Yunan Hükümeti *Beyaz Kitap* adıyla bir kitap neşretti.[25] Bu kitapta İtalyanların Nisan 1939 tarihinden itibaren Yunanistan'a karşı hücum planlarının olduğu iddia ediliyordu. Yunan gazetelerinde Pindos Dağı'nda Yunan kıt'aları tarafından yok edilen 3. İtalyan Dağ Fırkası'nın dosyalarındaki bazı fotoğraflar ile gizli belgeler neşredildi. Bu belgeler İtalyanların uzun süreden beri Yunanistan'ı istilaya hazırlandıklarını gösteriyordu.[26]

İtalya, Yunanistan'a karşı bir başarı sağlayamadı. Yunanlıların İtalya işgaline karşı direniş göstermesi tarafsız olan Türkiye'de olumlu karşılandı ve basın bu gelişmelere önemli yer verdi.[27] Türkiye, II. Dünya Savaşı sırasında Yunanistan'ı manen destekledi ve Yunanistan'ın İtalya'ya karşı başarıları Türk basınına *Kahraman Yunan Ordusu* olarak geçti.[28]

20 John C. Carr, *The Defence and Fall of Greece, 1940-1941,* South Yorkshire, 2013, p. 39; Robin Higham, *Diary of a Disaster, British Aid to Greece, 1940-1941*, University Press of Kentucky, 2009, p. 11-12.

21 *War and Postwar Greece an Analysis Based on Greek Writings,* Prepared by Floyd A. Spencer, Washington 1952, p. 1.

22 İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Dış Siyaseti ve Askeri Stratejileriyle İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si,* I, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 438.

23 E. Macar, *a.g.e.,* s. 28.

24 E. Macar, *a.g.e.,* s. 30-31.

25 *The Greek White Book*, Issued by the Greek Ministry Foreign Affairs, Washington 1940.

26 "Yunanistan Bir Beyaz Kitap Çıkardı", *Cumhuriyet,* 10 Birincikânun 1940, s. 5.

27 "Yunan Zaferinin Kıymeti", *Cumhuriyet,* 10 Birincikânun 1940.

28 "Metaksas Hattı Da Nihayet Sukut Etti", *Cumhuriyet*, 10 Nisan 1941, s. 1.

Yunanistan'ın Almanlar Tarafından İşgali (1941)

İtalya, Yunanistan karşısında başarısızlığa uğrayınca Almanya, Yunanistan'ı işgal etti. Almanları harekete geçiren gelişme ise Metaxas'ın Ocak 1941'deki ölümünden sonra, İngiltere keşif heyetinin Yunanistan'a yerleştirilmesiydi.[29]

Adolf Hitler'in ordusu Balkanlar'ın işgali için Yugoslavya ve Yunanistan topraklarına eşzamanlı olarak girdi.[30] Alman saldırılarına Rodop Dağları'ndaki "Metaxas Hattı" boyunca mevzilenen Yunan askerleri kısa süre de olsa direndi. Hitler, Bulgarlar ile beraber hareket etmeye karar verince 6 Nisan Pazar günü sabah 06:00'da Batı Trakya'da Gümülcine'ye[31] bugünkü Bulgar giriş kapısı Makasa'dan, İskeçe'ye de Şahin Köyü başından girerek istilaya başladı. Şahin giriş kapısında hududu korumakla görevli Yunan askerî taburu Alman askerleri ile ciddi çatışmaya girdi. Bu çatışmada birkaç Yunan ve Türk askeri öldürüldükten sonra 8 Nisan saat 10:00 civarında tamamen silahlı öncü kuvvetler İskeçe'ye girdi.[32] Almanlara karşı direniş başarılı olamadığı için daha saldırının başladığı gün Batı Trakya'nın tamamı işgal edildi.[33] Alman kuvvetleri Metaxas Hattı'nı yardıktan sonra İskeçe[34]'yi işgal edip Ege Denizi sahiline vardı ve ileri harekâta devam etti.[35]

Nisan 1941'de Almanlar Batı Trakya'ya girdiklerinde Meriç (Evros) bölgesinde bulunan Yunan birlikleri, komutanlarıyla birlikte Türkiye'ye sığındı. Yunan birlikleri Türkiye'ye sığındığında Türk subayları Batı Trakyalı Türklere imtiyazlar sağlayarak onların ayrılmalarını istedi. Batı Trakyalı olanlara Türkiye'de serbest dolaşım hakkı verildi.[36]

Almanlar Batı Trakya'ya girdikleri zaman dikkat çeken bir husus Türk halkına kötü davranmamaları oldu.[37] Aynı ay içerisinde Hitler, hızlı bir şekilde ilerleyerek Atina'yı da işgal etti.[38] 27 Nisan sabah 08:35'te Acropolis'e giren motosikletli birlikler Nazi bayrağını dikti.[39] Mayıs 1941'de iki Yunan gencin Acropolis'e asılan Nazi bayrağını indirmesi ile Yunanistan'da direniş hareketi başladı.[40] Bu olaydan sonra Yunanistan'da gizli direniş örgütleri faaliyetlerini devam ettirdiler.

Türkiye İçişleri Bakanı Faik Öztrak tarafından Başbakanlık ve Dışişleri Bakanlığı'na yazılan rapor ve Batı Trakya'nın durumu ile ilgili Trakya Genel Müfettişliği'nden alınan bilgiler doğrultusunda Nisan-Mayıs 1941 tarihleri arasında Batı Trakya hakkında aşağıdaki bilgiler yer alıyordu:

- Çörek Köyü'nden Altunağaç'a giden bir şahsın raporuna göre, 2 Mayıs'ta Altunağaç'a gelen Alman kuvveti 60 kişiden oluşuyordu. Bunlar Bulgar tehdidi üzerine yaptıkları rica ve iaşelerini taahhüt etmek şartıyla gelmişlerdi. Halk arasındaki dedikoduya göre bu cephede Bulgarların Türk sınırına 30 kilometre uzakta bulunmaları için Almanlar tarafından kesin emir verilmişti.

- Sofulu Belediye Reisi tarafından Meriç Gümrük Savunma Merkezi'ne gönderilen adamın ifadesine göre, Gümülcine'de bir alay, Ferecik ile Deret'te de birer Bulgar taburu bulunmaktaydı.

- Bir ay öncesinde ailesini mülteci olarak Türkiye'ye gönderen kendisinin ise hâlen Batı Trakya'da bulunduğu anlaşılan Umurbeyi Köyü halkından bir Yunanlı 4 Mayıs 1941'de verdiği bilgiye göre beş gün önce Dimetoka'ya gittiğinde burada yaklaşık 2.500 kadar Alman askerinin olduğu bilgisini verdi. Ayrıca bu sayının devamlı arttığını ve bu kuvvette tank ve motorlu araçların bulunduğunu da belirtti. Üç kamyon piyade ve üç kamyon topçu, 100 kadar motosikletli Dimetoka'daki kuvvetten ayrılarak Altunkaraağacı'na gelmişlerse de topçuların Yeniceköy istikametine doğru bu semt-

İçişleri Bakanı Faik Öztrak

29 E. Macar, *a.g.e.,* s. 36; F. Armaoğlu, *a.g.e.,* s. 370-371; Liddell Hart, *II. Dünya Savaşı Tarihi,* çev. Kerim Bağrıaçık, İstanbul 2004, s. 144.

30 *The Balkan Campaign 1940-1941,* Deparment of Military Art and Engineering United States Military Academy Est Point, New York, 1948, s. 7; *Peace and war; United States foreign policy,* 1931-1941, by United States Deparment of State, Washington 1942, p. 99.

31 Gümülcine (Komotini): Sancak, XV. yüzyılın Rumeli Eyaleti; Sancak (1865) Edirne Vilayeti; Sancak (1919) Yunanistan. Bkz. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlük Yayınları, Ankara 2006, s. 208.

32 Rıza Kırlıdökme, "74 Yıl Önce", *Gündem*, 14 Nisan 2015.

33 M. Murat Hatipoğlu, *Yakın Tarihte Türkiye ve Yunanistan, 1923-1954,* Siyasal Kitabevi, 1997, s. 230; John C. Carr, *The Defence and Fall of Greece, 1940-1941,* South Yorkshire 2013.

34 İskeçe (Kanthi): Kaza (1865), Gümülcine, Edirne Vilayeti; kaza (1919), Gümülcine, Yunanistan. Bkz. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlük Yayınları, Ankara 2006, s. 253.

35 "Yunan Harbi", *Vatan,* 10 Nisan 1941, s. 5.

36 R. Ali - T. Hüseyinoğlu, *a.g.e.* s. 6.

37 R. Kırlıdökme, *a.g.e.*

38 "Alman Tebliğlerinde Bildirildiğine Göre Almanlar Atinayı Aldı*", Vatan,* 28 Nisan 1941; "Almanlar Atinaya girdiler", *Yeni Sabah,* 28 Nisan 1941, s. 1.

39 *The Balkan Campaign 1940-1941,* Deparment of Military Art and Engineering United States Military Academy Est Point, New York 1948, p. 19.

40 *War and Postwar Greece an Analysis Based on Greek Writings,* Prepared by Floyd A. Spencer, Washington, 1952, p. 37.

lere kamyonlarla geceleri asker nakliyatını yaptığı ve aynı zamanda gerek şose ve gerekse işlek kara yollarının ayrılış yerleri ile yolun gittiği istikametini gösterir tabelalar dikildiği bildirilmekteydi.

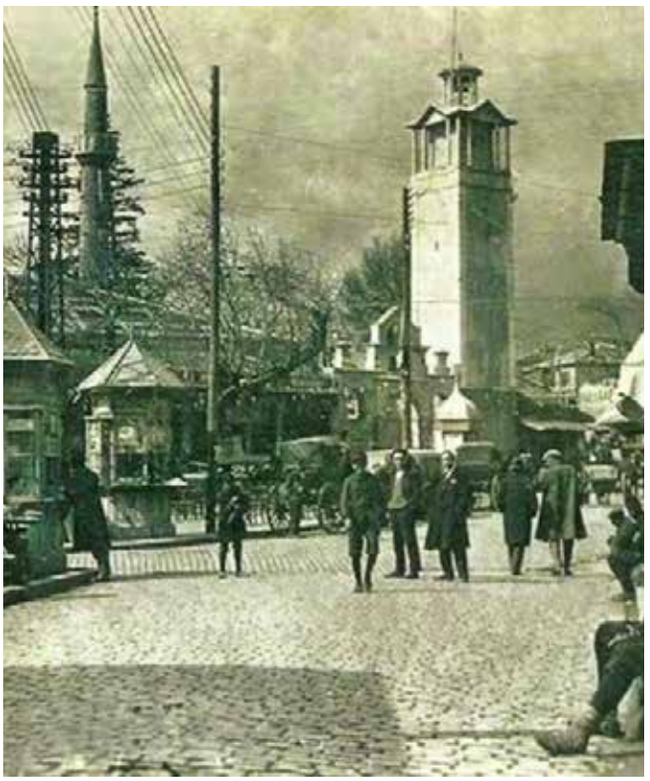
- 3 Mayıs 1941 gecesi Alman komutanının Sivilingrat (Svilengrad/Cisri Mustapaşa) yanı Filibe'den itibaren Dedeağaç'a[41] kadar hiçbir surette Bulgar kuvvetinin bulunmayacağını ve bu sahanın kendileri tarafından idare edileceğini köylülere bildirirdiği haberi alınmıştı.[42]

1941 Haziran ayının ilk günlerinde Yunanistan, Mihver Devletleri tarafından paylaşıldı. Almanlar Atina, Selanik, Girit, bazı Ege adalarını; Bulgarlar Batı Trakya ile Makedonya'nın bazı kesimlerini; İtalyanlar ise bölgenin geri kalanını işgal etti.[43]

Almanlar, Yunanistan'ı işgal edince Batı Trakya bölgesinin yönetimini Bulgarlara bıraktı. Batı Trakya'daki Bulgar işgali, II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar sürdü. II. Dünya Savaşı sona erdikten sonra Yunanistan'da İç Savaş yaşandı. Bulgar işgali ve özelikle de İç Savaş sona erinceye kadar Batı Trakya'da Yunan egemenliğinden, yönetiminden ve eğitiminden söz etmek mümkün değildi.[44]

Bulgarlar Tarafından Batı Trakya'nın İşgali ve Batı Trakya'nın Durumu

Almanların işgalinden sonra Doğu Makedonya ve Batı Trakya'yı Bulgarlar işgal etti.[45] Nazi ordularının desteğiyle Batı Trakya ve Makedonya'yı işgal eden Bulgarlar bölgede hemen faaliyete geçti. Londra Radyosu Ege Denizi'nde Dedeağaç'tan başlamak üzere, 100 millik bir sahilin Bulgaristan'a bırakılacağını duyurdu. Makedonya'nın Bulgar kuvvetleri tarafından işgali tamamlandı. Stefani Ajansı ise İskeçe, Gümülcine, Dedeağaç, Kavala, Serez, Drama ve Dimetoka şehirlerinin Bulgaristan'a verileceğini bildiriyordu.[46]

İskeçe'de şehir meydanında saat kulesinin yanındaki Pazaryeri Camisi.

Bulgar askerleri bölgeye gelseler de Almanlar yönetimi hemen Bulgarlara teslim etmediler. Bölgedeki yönetim, ancak 23 Nisan'da Bulgarlara devredildi ve yaklaşık dört yıllık Bulgar işgali başladı.[47] II. Dünya Savaşı yıllarında Bulgar işgaline uğrayan İşkece de zor günler geçirdi.[48] Türkler bütün baskılara rağmen bölgedeki varlıklarını devam ettirdi. Açlık, yokluk, angarya ve işkenceler Türk varlığını yok edemedi.[49] Ayrıca Türkiye'ye bu bölgeden yoğun göç yaşandı.

Bulgarların II. Dünya Savaşı sırasında Batı Trakya'yı işgali Batı Trakyalı Türkler için Bulgarların ikinci gelişidir. Bulgarların Batı Trakya'da Türklere karşı kötü davranışları, anılardan silinmeyen bir geçmişin izleridir. Bulgarlar Batı Trakya'daki Türk eserlerine de zarar verdiler. İskeçe Meydanı'nda saat kulesinin hemen yanında bulunan ve Hacı Emin Ağa tarafından yaptırılan Pazaryeri Camisi II. Dünya Savaşı sırasında Bulgar işgalciler tarafından yakıldı.[50] Daha sonra yeniden inşaa ve tamirine izin vermeyen

41 Dedeağaç (Alexandroupolis): Kaza (1865) Dimetoka, Edirne Vilayeti, Sancak (1913) Bulgaristan; Sancak (1919) Yunanistan. Bkz. T. Sezen, *a.g.e.,* s. 139.

42 *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA),* Başvekâlet, Muamelet Genel Müdürlüğü, Fon Numarası (FN): 30.10.0.0; Kutu Numarası (KN): 73; Gömlek Numarası (GN): 481; Sıra Numarası (SN): 13; 6 Mayıs 1941; s. 1-2.

43 Pınar Selçuk Özgür, *Anılarda Yunanistan'da İç Savaş,* Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013, s. 37.

44 Turgay Cin, "Yunanistan'daki Müslüman Türk Azınlığın Eğitim ve Öğretimine İlişkin Hukuki Düzenlemeler (1830-1940)", s. 1, bkz.:http://esam.ege.edu.tr/makaleler/ocak-2011/makale-3.pdf. Erişim tarihi: 5 Eylül 2015.

45 R. Ali - T. Hüseyinoğlu, *a.g.e.,*s. 6; "Bulgarlar Garbi Trakyayı İstilaya başladılar", *Cumhuriyet,* 22 Nisan 1941, s. 1; "Bulgar Kralı Hitlerle görüştü", *Yeni Sabah,* 22 Nisan 1941.

46 "Yugoslavya, Garbi Trakya ve Makedonya", *Vatan,* 22 Nisan 1941, s. 1; "Bulgar Kralı Hitlerle görüştü", *Yeni Sabah,* 22 Nisan 1941.

47 22 Nisan 1941 tarihli *Cumhuriyet* Gazetesi'nde yer alan habere göre Bulgarlar İskeçe, Drama ve Dimetoka'yı işgal edecekti. Bkz."Bulgarlar Garbi Trakyayı İstilaya başladılar", *Cumhuriyet*, 22 Nisan 1941, s. 1.

48 Machiel Kiel, "İskeçe", *İslam Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı, XXII, Ankara 2000, s. 555.

49 M. Murat Hatipoğlu, *Yakın Tarihte Türkiye ve Yunanistan 1923–1954*, Siyasal Kitabevi, Ankara 1997, s. 230-231.

50 Melih Akdeniz, "İkinci Dünya Savaşı'nda Batı Trakya Türkleri", *Türk Yurdu,* No. 290, Ekim 2011, Bkz. http://turkyurdu.com.tr/1719/ikinci-dunya-savasi-nda-bati-trakya-turkleri.html. Erişim tarihi: 7 Ekim 2015.

Yunan Belediyesi tarafından yeri istimlâk edilerek şehir meydanına dâhil edildi.[51] Yine II. Dünya Savaşı sırasında Bulgarlar, İskeçe'ye 13 kilometre uzaklıkta Karasu Nehri'nin kenarında bulunan Vezir Musâhib Mustafa Paşa Camisi'ni yakıp iki minaresini de yıktılar.[52]

Batı Trakyalı Türk aydınları Bulgarlar tarafından çeşitli hakaretlere ve aşağılanmalara maruz kaldılar, bunlardan pek çoğu "Kemalist"[53] oldukları gerekçesiyle sürülüp maddî ve manevî baskıya uğradılar.

II. Dünya Savaşı'nın Batı Trakya Türkleri için önemli etkilerinden biri de ekonomi ve eğitim alanlarında oldu. Zor koşullar altında yaşayan eğitim alanında güçlüklerle karşılaşan Batı Trakya Türkleri, işgal sırasında temel haklarından mahrum bırakıldı. Şahitlerin ifadesine göre, bölgede bulunan insanlar maruz kaldıkları baskı ve sıkıntıyı bu süre içinde çektiler. Güçlü ve kuvvetli olanlar, Bulgaristan'a yol yapmaya, taş kırmaya gönderilirken elde edilen ürünler halkın elinden zorla alındı, açlık, hastalık bölgede yayıldı. Özellikle şehirde yaşayanların açlık ve sefalete katlanmaları daha da zordu. Halkın yenilebilecek ne varsa yediği bu yıllarda Trakya ve Makedonya dolaylarında kedi ve köpeklerin dahi kalmadığı söylenmektedir. Yunan kaynakları savaş yıllarında açlık ve hastalıktan 300.000 Yunan vatandaşının hayatını kaybettiğini kaydeder.[54]

Bölgenin Bulgar idaresine girmesi ile uygulanan bu baskı ve sindirme politikası sonucunda Batı Trakyalı Türklerin anavatana iltica etmeleri konusu ortaya çıktı ve bu durum dönemin en önemli sorunları arasındaydı. Bulgarların bölgede olması yerli halkı kadar Türkiye'yi de endişelendiriyor ve onların bölgeden çıkmayacakları düşünülüyordu. Bu arada Bulgarların işgal ettikleri yerleri Yunanlılara ve Sırplara iade etmeyeceklerine dair haberler yayımlanmaya başlandı.[55]

Ekim 1944'te Almanlar Yunan topraklarından çekildi. Almanların bölgeden çıkmasıyla birlikte Batı Trakya'da yaşayan Türkler, Gümülcine Konsolosluğu'na gittiler. Konsolos, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'na Batı Trakya'dan yaklaşık 4.000 Türk'ün Gümülcine Konsolosluğu'na gelerek Türkiye'ye olan bağlılıklarını ifade ettikleri bilgisini verdi. Bayramın dört günü boyunca İskeçe ve Gümülcine Cemaati İslamiyeler'in reis ve azası, müftü, her iki şehrin ve diğer bazı kasabaların Türk Gençler Birliği reis ve azaları, her sınıf ve meslekten halk, çiftçi ve köylüler konsolosu ziyaret ettiler. Konsolosu daha önce Mustafa Kemal devrimlerine karşı gelen ve şeriat kurallarına sıkı sıkıya bağlı "hacı hoca takımı" da ziyarete geldi. Gece saati kısıtlamasından kurtulan bütün şehir halkı mahalle mahalle ayrılarak iki gün ve iki gece sokaklarda çalgılı halk eğlenceleri tertip etti ve her biri 500-600 civarı kişiden oluşan grup konsolosluğun önünde şarkılar söyledi, millî oyunlar oynadı. Sonrasında Batı Trakya Türkleri "Yaşasın Anavatan", "Yaşasın Türkiye" sloganları atarak cadde ve sokaklarda yürüdü.[56]

Aralık 1944'te Gümülcine Türk Konsolosu, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'na, Batı Trakya'yı ziyaret ettiği sırada yaşadıkları hakkında bilgi verdi. Yeni açılmış olan Türk azınlık okullarından birini ziyaret eden konsolos Bulgar işgalinin sürdüğü üç buçuk senelik süreye rağmen Türk çocuklarının büyük başarı gösterdiklerini belirtti. Ziyaret esnasında öğrenciler Mustafa Kemal Atatürk'ü anıp Milli Şef İsmet İnönü'ye minnettarlıklarını sundular. Balkan Savaşı'ndan sonra bestelenen ve Rumeli temalı hüzünlü türkü ve şarkıların söylenmesi millî duyguların göstergesiydi. Ancak bu şarkı ve türkülerden Yunan idarecilerinin haberinin olmadığı, sadece dostlar arasında bu şarkıların söylendiği bilgisi de konsolosa öğretmenler tarafından açıklanmıştı.[57]

Mayıs 1946 tarihli *Cumhuriyet* Gazetesi'nin haberine göre, İskeçe Müslümanları ile Pomaklar, Bulgarların yaptığı mezalimi tespit etmek için bir heyetin gönderilmesini istedi.[58] Eylül 1946'ya gelindiğinde Almanlardan sonra İskeçe ve Gümülcine'ye inen Bulgarların zülmü Türk basınında yer almaya devam etmekteydi.[59]

51 Berrin Yapar, *Yunanistan'daki Türk Eserlerinde Kitabeler (Dedeağaç, Dimetoka, İskeçe, Gümülcine, Selanik, Kavala, Yenice-Karasu),* Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 205.

52 Vezir Musâhib Mustafa Paşa Camisi'ni II. Dünya Savaşı sırasında hasar gördükten sonra Yunan Kralı Pavlos 1958'de tamir ettirdi. Bkz. B. Yapar, *a.g.e.,* s. 348.

53 Mustafa Kemal Atatürk'ün fikir ve düşüncelerini benimseyen ve devrimlerini onaylayan düşünce yapısı anlamında kullanılmıştır.

54 Melih Akdeniz, "İkinci Dünya Savaşı'nda Batı Trakya Türkleri", *Türk Yurdu,* No. 290, Ekim 2011. Bkz. http://turkyurdu.com.tr/1719/ikinci-dunya-savasi-nda-bati-trakya-turkleri.html. Erişim tarihi: 7 Ekim 2015.

55 "Bulgaristan Mihvere Sadık Kalacak", *Akşam,* 30 Eylül 1943, s. 1.

56 *BCA,* BMGM, FN: 30.10.0.0; KN: 256; SN:12; DN: 433; 30 Aralık 1944, s. 1-4.

57 *BCA,* BMGM, FN: 30.10.0.0; KN: 256; GN: 725; SN:13; DN: 433; 30 Aralık 1944.

58 "Batı Trakyadaki Türklerin Protestosu", *Cumhuriyet,* 12 Mayıs 1946, s. 1.

59 "Garbî Trakyalı ve Oniki Adalı Türklerin Feryadı", *Cumhuriyet*, 4 Eylül 1946, s. 3.

II. Dünya Savaşı Sırasında Oniki Ada'da Yaşayan Türklerin Durumu

Trablusgarp Savaşı sonrasında İtalya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan Uşi Antlaşması ile Oniki Ada geçici süreliğine İtalya'ya verildi ve İtalya'nın adalarda egemenliği başlamış oldu.[60] I. Dünya Savaşı'nda İtalyanlar Oniki Ada'yı işgal etti ve egemenlikleri 1943 yılına kadar devam etti.

İtalya, 1936 yılında Oniki Ada'yı askerî yönden tahkim etmeye ve silahlandırmaya başladı.[61] II. Dünya Savaşı öncesinde adalardaki Türk ve Rumlara yönelik baskı politikasını daha da arttırmaya başlayan İtalyanlar aslında Oniki Ada'da asimilasyon politikasını da uyguluyordu. Bu, İtalyan politikalarının yerel halka uygulama çalışmasıydı. Hayatın her alanında olduğu gibi eğitim de bunun bir parçası oldu. Okul çağındaki çocuklar her gün İtalyan Ulusal Faşist Partisi'nin marşını okuyarak eğitime başlıyorlardı.[62] Adalarda asimilasyon politikası giderek daha ağır uygulandı. Eğitim - öğretim dili adalarda İtalyancaydı. Rum okullarına Rumca bilmeyen Türk öğretmenler, Türk okullarına da Türkçe bilmeyen Rum öğretmenler tayin edildi. Türk okullarında günde sadece bir saat Türkçe din derslerine izin verildi. Türkleri ve Rumları İtalyanlaştırma çalışmaları devam ederken[63] Türk çocuklar İtalyan misyonerleri ile beraber Katolik ayinleri yapmak zorundaydı.[64] Bu durumda Türkler çocuklarını eğitim için Türkiye'ye göndermeye başladı.[65]

1945'ten itibaren adaların durumu Yunanistan lehine sona yaklaşırken, Oniki Ada ve orada yaşayan Türk nüfusu ile ilgilenen Türk kamuoyu, ada Yunanistan'ın elindeyken onunla fazla ilgilenmedi. Yunanistan, Oniki Ada Türklerinin nüfusunu azaltmak için iki etkin yoldan politika yürüttü. Birincisi, Müslüman din adamlarının tayin edilmesi, Evkaf meclis seçimlerinin idaresi ve malî denetime ait bir kanun aracılığıyla kontrollerinin sağlanmasıydı. İkincisi, herhangi bir kanuna dayanmadan Türklere ait vakıf mallarının gasp edilmesi, mescitlerin ele geçirilerek Hristiyanların ibadethânesi hâline getirilmesiydi.[66]

Oniki Ada, 1943-1945 yıllarında Almanya'nın hâkimiyetine, 9 Mayıs 1945'te de İngiliz askerî yönetimine girdi. İngilizler bu adaları Müttefikler adına ve İtalyan mevzuatına göre 31 Mayıs 1947'ye kadar yönetti, 10 Şubat 1947 tarihinde Paris'te imzalanan Barış Antlaşması'nın 14. maddesi gereğince Oniki Ada, Yunanistan'a bırakıldı.[67] II. Dünya Savaşı 1947 yılında Paris Antlaşması ile hukuken sona erdi. Almanların Yunanistan'dan çekilmesiyle ülkede İç Savaş başladı.

Yunanistan'da İç Savaş (Andartlık) Dönemi (1944-1949)

Başlangıçta yabancı işgale karşı koymak için kurulan direniş örgütleri, Almanya'nın savaşta yenilmesiyle iktidar mücadelesine başladılar. Yunanistan'da yabancı işgali devam ederken İç Savaş başladı. Batı Trakyalı Türkler İç Savaş dönemini Andartlık dönemi olarak adlandırmaktadırlar.[68]

I. Dönem (1944-1945): II. Dünya Savaşı'nda Alman işgaline karşı Yunan direniş örgütleri kuruldu. Bunlar arasında en çok telaffuz edilen "Yunanistan Halk Kurtuluş Ordusu/Ellinikos Laikos Apeleftherotikos Stratos"

Yunanistan Halk Kurtuluş Ordusu (ELAS) askerleri

60 Erik Goldstein, *Wars&Peace Treaties 1816-1991,* New York 192, p. 37; "Oniki Ada ve İstanköy'ün İtalyanlarca İşgali", http://www.istankoy.org/documents/44.html

61 "İkinci Dünya Savaşı'nda Oniki Ada", http://www.istankoy.org/documents/46.html Erişim tarihi: 01.10.2015.

62 Mustafa Kaymakçı-Cihan Özgün, *Rodos ve İstanköy Türklerinin Yakın Tarihi "Ege Denizi'nde Yükselen Sessiz Çığlık",* İzmir 2015, s. 41.

63 M. Kaymakçı-C. Özgün, *a.g.e.,* s. 40.

64 "Lozan Antlaşması'nda Oniki Ada", http://www.istankoy.org/documents/45.html

65 Gülcan Yılmaz, "Rodos ve On İki Ada'daki İtalya ile Yunan Yönetiminin Baskı Politikaları", *ICANAS 38 Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika çalışmaları Kongresi*, 2007.

66 A.g.e

67 Baskın Oran, *Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu,* Mülkiyeliler Birliği Vakfı 1986, s. 60; Şükrü S. Gürel, *Tarihsel Boyutları İçinde Türk-Yunan İlişkileri, 1821-1993,* Ümit Yayıncılık 1993, s. 11.

68 Yunan İç Savaşı'nda Batı Trakya Türklerin durumunu şahitlerin ifadeleriyle ayrıntılı olarak bkz. R. Ali - T. Hüseyinoğlu, *(1946-1949) Yunan İç Savaş'ında Batı Trakya Türk Azınlığı*, Paratiritis Matbaası, Gümülcine (Komontini) 2009.

(ELAS) sol, "Yunan Ulusal Demokratik Ordusu/Ethnikos Dimokratikos Ellinikos Stratos" (EDES) ise sağ görüşlüydü.[69] Bu örgütler Alman işgaline karşı etkili bir mücadele verdi.

Yunan İç Savaşı'nın ilk aşaması Aralık 1944'te, Yunan Hükümeti ELAS'tan silahlarını teslim edip Atina'yı terk etmeleri istendiği zaman yaşandı. İngiltere'ye göre ELAS, Moskova tarafından destekleniyor ve yönetiliyordu. Aynı zamanda İngiltere'ye göre, ELAS Alman işgalci kuvvetlere karşı savaşmaktan ziyade EDES'e karşı savaşmıştı. ELAS, Kral George karşıtıydı. Direniş örgütlerini harekete geçiren ve iç savaşa yol açan asıl neden iç politik sebeplerdi. ELAS verilen ultimatoma uymadı. Sol bir örgüt olduğu için EDES'in İngiltere desteği ile başa geleceğini düşünüyordu. Atina ve çevresinde üç hafta boyunca çatışmalar yaşandı. ELAS, Atina'yı 5 Ocak 1945'de terketmek zorunda kaldı. ELAS'ın siyasî organı "Ulusal Kurtuluş Cephesi/Ethniko Apeleftherotiko Metopo" (EAM) ateşkesi 15 Ocak'ta onayladı.[70]

II. Aşama (1946-1950): Yunanistan'da yaşanan İç Savaş'ın II. aşaması farklı sebeplerden ortaya çıktı. Konu Birleşmiş Milletler Cemiyeti'ne kadar taşındı. İkinci aşamanın en büyük sebeplerinden biri, Yunanistan'ın kuzeyindeki üç kuzey (Komünist) komşusunun solcu çetelere yardım etmesiydi.

Yunanistan'daki Türk azınlık, özellikle Yunan İç Savaşı'ndaki Komünist çetelerin faaliyetleri nedeniyle zor zamanlar yaşadı. Bu çetelerin özellikle Türk-Yunan sınırındaki faaliyetleri, Müslüman halkın Türkiye'ye göç etmesine sebep oldu. 1945 yılı sonlarında Batı Trakya, Yunan İç Savaşı'nda Komünist EAM kuvvetlerinin denetimine girdi ve 25.000'ine yakın Türk, Türkiye'ye göç etmek zorunda kaldı.[71] İç Savaş sırasında Batı Trakya Türkleri, genellikle Yunan Merkezî Hükümeti'ni destekledi ve Komünist çetelere karşı muhtelif yerlerde görev alıp çalıştı. Batı Trakya Türklerinin bu tutumu Komünist çetelerin Türklere karşı saldırılarını arttırdı.[72]

Batı Trakya Türklerine yapılan işkenceleri, Türk basını yakından takip ediyordu

İç Savaş sırasında Batı Trakya Türkleri Yunan ordusunun yanında yer almasına rağmen Komünistlere yardım ve yataklık etmekle suçlanan Türkler yargılanarak zorunlu göçe tâbi tutuldu. Dağ köylerinde oturanlar köylerini terk etmek zorunda kaldı. Bulgaristan sınır dağ köylerinde bulunan Türk köylüleri de kaçtılar. Koyunköy/Mescit Mahalle günümüzde halen yıkık hâldedir.[73]

Aralık 1946'da Türk halkına yalnız solcu çeteler değil, aşırı sağcı çeteler de saldırdı. Meşhur Pontuslu Andon Çavuş Çetesi faaliyete geçerek baskıyı arttırdı. Andon Çetesi, Almanlar bu mıntıkayı terkederken de İskeçe havalisindeki Türklere hayli baskı ve zulüm uyguladı.[74]

Mayıs 1947'de birçok köy yağma edildi, Türkler müdafaa için silah istiyorlardı. Komünist çeteleri, Batı Trakya'da tekrar faaliyete geçtiler. Bu çeteler özellikle Türk halkını hedef almaktaydı. Komşu kuzey topraklarından gelen çeteler Şahinler civarında, sınıra dört kilometre uzaklıkta ve İskeçe'nin 36 kilometre kuzeyinde bulunan Memkove'deki Türk köylerine baskın yaptılar. İki köyde bulunan çeteler yağma yaparak evleri yıktılar ve birçok rehine ve köyün bütün hayvanlarını alıp götürdüler. Hükümete müracaat eden halk silah ve kendini müdafaa etmek için izin iste-

69 R. Ali - T. Hüseyinoğlu, *a.g.e.*, s. XIX.
70 P. S. Özgür, *a.g.e.,* s. 67.
71 M. Murat Hatipoğlu, *Yunanistan'da Etnik Gruplar ve Azınlıklar*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1999, s. 27.
72 Baskın Oran, *Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara 1986, s. 147.
73 7 Ekim 2015 tarihli Gizem Alioğlu Çakmak (İstanbul-1979) ile yapılan görüşme.
74 "Batı Trakya Türklerine Yapılan İşkenceler", *Cumhuriyet,* 16 Aralık 1946, s. 1-3.

1964-65 ders yılında medrese talebeleri hocaları ile birlikte. Sağdan sola 1- Hasan Paçaman, 2- Ayazmalı Hafız Hasan, 3- Koçancı Hafız Hasan

di. Çeteler bazen ovadaki köylere de saldırıyor, köylülerin paralarını ve yiyeceklerini alıyorlardı. Sahanın büyüklüğü, karışıklığı ve bu bölgenin kuzey sınırına yakınlığı hükümet güçlerinin işlerini zorlaştırdı. Çeteler en küçük bir tehlikede dahi hemen sınır ötesine iltica etmekteydi. Nevrekop, Kösyendil, Akpınar, Eğridere ve Kırcaali'den gelen 50 kadar Türk ve Pomak Yunanistan'da Drama, İskeçe ve Gümülcine'ye sığındı.[75]

Solcu çetelerin lideri General Markos'un 24 Aralık 1947'de "Geçici Demokratik Yunan Hükümeti" adıyla kurduğu hükümet, 1948'lerin başında sona erse de küçük olaylarla çete mücadeleleri 1950'lere kadar devam etti.

1937 doğumlu Hasan Paçaman, 1945-1950 arası Yunanistan'da cereyan eden İç Savaş'ın Rodop iline bağlı Kozdere için birçok zararının olduğunu belirttiği gibi bazı faydalarının da olduğu bilgisini verdi. Başlıca zararları; insan ölümü, insan kaybı, büyük ve küçükbaş hayvanlardan oluşan birçok sürünün telef olması, güç sıkıntısı ve iki sene gibi bir süre muhacir olarak başka köy veya kasabalarda başka insanların evlerinde yaşamaya mecbur kalınması ve bunlara ilâveten de insanların birçok maddî zarara katlanmak mecburiyeti idi. Olumlu tarafı ise Yunanistan'da yaşanan İç Savaş sebebiyle gerçekleşen zorunlu göç, Türk halkının çoğunda geleceğe yönelik görüşlerinin değişmesine sebep oldu. Türk insanı dağ köylerindeki yaşam ile şehir veya ova köylerindeki yaşam arasındaki farkı görüp mukayese edebildi. Bu sebeplerden dolayı, Yunanistan'da yaşanan İç Savaş'tan sonra bazı Türk köylüleri şehir veya ova köylerine yerleşip oralarda kalmayı tercih ettiler.[76]

75 "Yunan Çeteleri Türk Köylerine Saldırdılar", *Cumhuriyet,* 14 Mayıs 1947, s. 1/3.

76 Hasan Paçaman, "Yunanistan İç Savaşı Andart Harbi'nden Hatırladıklarım", *Azınlıkça,* No. 32, Eylül 2007. Bkz.:http://azinlikca.blogspot.com.tr/2007/09/andart-harbinden-hatirladiklarim.html. Erişim Tarihi: 30 Ekim 2015.

Yunanistan Türklerinin Türkiye'ye Sığınma Çabaları

Yunanistan'ın II. Dünya Savaşı'na girmesi komşusu olan Türkiye'yi endişelendirdi. Yunanistan'a kadar ilerleyen savaş artık Türk sınırında yaşanıyordu. II. Dünya Savaşı öncesi Türkiye kendi çıkarları doğrultusunda gerekli önlemleri aldı ve tarafsız kalarak savaşı izledi. Ekim 1939'da Türkiye, İngiltere ve Fransa ile ittifak antlaşması imzalandı.

II. Dünya Savaşı'nın getirdiği felaket içinde imkânı olan Yunanistan Türkleri Türkiye'ye gelmeye çalıştı. Gelen Yunanistan Türklerinin bir kısmı mülteci olarak sığınırken bir kısmı Türk vatandaşı olmak için çaba gösterdi. Bu süreç içerisinde sadece Yunan Türkleri değil, aynı zamanda Yunanlıların da Türkiye'ye mülteci olarak geldikleri arşiv kaynaklarından ve dönemin gazetelerinden anlaşılmaktadır.

Bulgar ve Yunan Batı Trakyası halkından ve Türk soyundan olup da Türkiye'ye iltica edenlerden vaziyetleri mevcut kararnamelere uymayanların ilticaları kabul edilmiş ise de yine bu memleketler halkından olup Bulgar ve Yunan hükümetlerince askere alınan ve subaylarından gördükleri zulüm ve baskıya dayanamadıklarını ve askerliklerini Türkiye'de yapacaklarını söyleyerek asker elbiseleriyle veya sivil olarak Türkiye'ye iltica edenlerin sayısı ciddi boyutlardaydı. İcra Vekilleri Heyeti'nin 13 Aralık 1939 tarihli toplantısında bunların Orta Anadolu'ya sevk edilmeleri kararı onaylandı.[77]

Ağustos 1941'de Yunan ve Bulgar Batı Trakya'sından önce Türkiye'ye gelmiş ve mülteci muamelesine tâbi tutulmamış olan ve memleketlerine iadeleri mümkün olmayan Türkler vardı. Türkiye'de kanunî ve hukukî bir düzen kuramadıkları için vatandaşlık hak ve menfaatlerinden de istifade edemeyen ve bu yüzden zor durumda kalan bu aileler mülteci olarak kabul edildiklerinde vaziyetlerinin tespit ve tayini birçok bakımdan faydalı olacağından onlara mülteci ve serbest dolaşım haklarının verilmesi kararlaştırıldı.[78]

Ekim 1946'da İskeçe ve civarındaki bazı Türkler Komünist çetelerinin işkence ve zulümlerinden kurtulmak için Türkiye'ye sığındı. Mültecilerden 420 kişilik ilk kafile Bergama ve Kuşadası'na yerleştirildi.[79] II. Dünya Savaşı sırasında Türkiye'ye gelmeye çalışan Türklere bu süreçte gereken bütün gerekenler yapıldı.

Sonuç

Batı Trakya Türkleri, II. Dünya Savaşı'nın etkilerini fiilen hisseden ilk Türk topluluklarından biri oldu. Önce Yunan-İtalyan ve arkasından Yunan-Alman çatışmalarına katılan Batı Trakya Türkleri, İtalyanların Arnavutluk'a kadar sürülmelerinde önemli katkıda bulundular, Alman saldırısı karşısında ise tüm çabalarına rağmen Yunan Ordusu'nun geri hatları düştüğünden başarı gösteremediler.

Yunanistan'ın tamamıyla teslim oluşunun ardından Batı Trakya önce Alman, kısa bir süre sonra ise Bulgar idaresi altına girdi, özellikle Bulgar idaresindeki işgal yılları Batı Trakya Türklerinde derin izler bıraktı. II. Dünya Savaşı sırasında Batı Trakya topraklarına Alman askerleri girdiği zaman Türklere iyi davranmaları dikkat çekiciydi. Batı Trakya'daki Türklerin II. Dünya Savaşı sırasındaki sıkıntılarının çoğu, Bulgar işgali sırasında yaşandı.

Batı Trakyalı Türkler, 1944 yılında işgali atlatabildiler, ancak kendilerini Yunan direnişçi çetelerinin mücadeleleri yüzünden ortaya çıkan Yunan İç Savaşı'nın içinde buldular. Özellikle 1946 yılında Kuzey Komünist ülkelerinden gelen yardımla faaliyetleri artan Komünist çeteler Batı Trakya Türklerine büyük zarar verdi.

Batı Trakya Türkleri tıpkı İtalyan ve Almanların saldırılarında olduğu gibi bu süreçte Yunanistan Hükümeti'nin yanında yer aldılar. Batı Trakyalı Türklerin "Andartlık Yılları" dediği İç Savaş sonunda Batı Trakya Türklüğü 1940 yılı öncesine döndü. Yunan ordusunda yer almalarına, İtalyanlara, Almanlara, Bulgarlara karşı savaşmalarına ve İç Savaş zamanında Yunan Hükümeti'nin yanında olmalarına rağmen Yunanistan Türkleri yine baskı ile karşı karşıya kaldılar.

77 *BCA*; Başvekâlet, Kanunlar ve Kararlar Genel Müdürlüğü, Kararlar Daire Başkanlığı; FN: 30.18.1.2; KN:86; GN:13; SN:2; DN:97; Sayı Numarası (SYN): 2; 13 Şubat 1939.

78 *BCA*; Başvekâlet, Kanunlar ve Kararlar Genel Müdürlüğü, Kararlar Daire Başkanlığı; FN: 30.18.1.2; KN: 96; GN:72; SN:3; SYN:2; 13 Ağustos 1941.

79 "Garbî Trakyadan Anavatana Sığınan Türkler", *Cumhuriyet*, 31 Ekim 1946, s. 1; II. Dünya Savaşı sırasında Anadolu sahillerine sığınan mülteciler için bkz. Serdar Sarısır, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Anadolu Sahillerine Sığınan Yunanlı Sivil Mülteciler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* S. 27, (Nisan 2010), s. 505-527.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Başvekalet, Muamelet Genel Müdürlüğü

FN: 30.10.0.0; KN: 73; GN: 481; SN: 13/ 6 Mayıs 1941; s.1-2.

FN: 30.10.0.0; KN: 256; SN:12; DN: 433; 30 Aralık 1944, s. 1-4.

FN: 30.10.0.0; KN:256; GN:725; SN:13; DN: 433; 30 Aralık 1944.

FN: 30.10.0.0; KN: 1029; GN 123; SN: 872; DN: 9.

Başvekâlet, Kanunlar ve Kararlar Genel Müdürlüğü, Kararlar Daire Başkanlığı

FN: 30.18.1.2; KN: 86; GN:13; SN:2; DN: 97; SYN: 2; 13 Şubat 1939.

FN: 30.18.1.2; KN: 96; GN: 72; SN: 3; SYN: 2; 13 Ağustos 1941.

Gazeteler

"Alman Tebliğlerinde Bildirildiğine Göre Almanlar Atinayı Aldı*", Vatan,* 28 Nisan 1941.

"Almanlar Atinaya Girdiler", *Yeni Sabah,* 28 Nisan 1941, s. 1.

"B. Çaldaris Öldü", *Ulus*, 18 Mayıs 1936, s. 1.

"Batı Trakya Türklerine Yapılan İşkenceler", *Cumhuriyet,* 16 Aralık 1946, s.1-3.

"Batı Trakya'daki Türklerin Protestosu", *Cumhuriyet,* 12 Mayıs 1946, s. 1.

"Bulgar Kralı Hitlerle Görüştü", *Yeni Sabah,* 22 Nisan 1941.

"Bulgarlar Garbi Trakya'yı İstilaya Başladılar", *Cumhuriyet,* 22 Nisan 1941, s. 1.

"Garbî Trakyadan Anavatana Sığınan Türkler", *Cumhuriyet*, 31 Ekim 1946, s. 1.

"Garbî Trakyalı ve Oniki Adalı Türklerin Feryadı", *Cumhuriyet*, 4 Eylül 1946, s. 3.

"Metaksas Hattı da Nihayet Sukut Etti", *Cumhuriyet*, 10 Nisan 1941, s. 1.

"Yugoslavya, Garbi Trakya ve Makedonya", 22 Nisan 1941, *Vatan,* s. 1.

"Yunan Çeteleri Türk Köylerine Saldırdılar", *Cumhuriyet,* 14 Mayıs 1947, s. 1/3.

"Yunan Harbi", *Vatan,* 10 Nisan 1941, s. 5.

"Yunan Zaferinin Kıymeti", *Cumhuriyet,* 10 Birincikânun 1940.

"Yunanistan Bir Beyaz Kitab Çıkardı", *Cumhuriyet,* 10 Birincikânun 1940, s. 5.

Necmeddin Sadak, "Türkiye'nin Bitaraflığı ve Balkanlar Siyaseti", *Akşam*, 25 Eylül 1943, s. 2.

Araştırma Eserler

Ali, Rahmi – Hüseyinoğlu, Tevfik, *(1946-1949) Yunan İç Savaş'ında Batı Trakya Türk Azınlığı*, Paratiritis Matbaası, Gümülcine (Komontini) 2009.

Akdeniz, Melih, "İkinci Dünya Savaşı'nda Batı Trakya Türkleri", *Türk Yurdu,* No. 290, Ekim 2011. Bkz. http://turkyurdu.com.tr/1719/ikinci-dunya-savasi-nda-bati-trakya-turkleri.html. Erişim tarihi: 7 Ekim 2015.

Akgün, Seçil, "Birkaç Amerikan Kaynağından Türk-Yunan Mübadelesi Sorunu", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri (Türk-Yunan İlişkileri)*, Ankara 1986.

Biber, Tuğba Eray, "Kızılay Arşiv Belgelerine Göre 1940-1942 Yılları Arasında Türkiye'den Yunanistan'a Yardımlar, *Türk Dünyası Araştırmaları,* No. 201, Aralık 2012, s. 99-128.

Canikoğlu, Erhan, "Rodos Türkleri: Entegrasyon-Asimilasyon Arasında Sancılı Mücadelenin Kahramanları", *21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü, Balkanlar ve Kıbrıs Araştırma Merkezi,* 23 Ağustos 2013.

Carr, John C., *The Defence and Fall of Greece, 1940-1941*, South Yorkshire 2013.

Cin, Turgay, "Yunanistan'daki Müslüman Türk Azınlığın Eğitim ve Öğretimine İlişkin Hukuki Düzenlemeler (1830-1940)", http://esam.ege.edu.tr/makaleler/ocak-2011/makale-3.pdf

Cemil, M., *Lozan,* II, İstanbul 1933.

Esmer, Ahmet Şükrü – Sander, Oral, "İkinci Dünya Savaşında Türk Dış Politikası", *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995),* Siyasal Kitabevi, Ankara 1996.

Eleftherios Venizelos The Trials of Statesmanship, Edited by Paschalis M. Kitromilides, Edinburg University Press.

Erim, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasî Tarih Metinleri,* I, Ankara 1953.

Goldstein, Erik, *Wars&Peace Treaties 1816-1991,* New York 1992.

Hart, Liddell, *II. Dünya Savaşı Tarihi,* çev. Kerim Bağrıaçık, İstanbul 2004.

Hatipoğlu, M. Murat, *Yakın Tarihte Türkiye ve Yunanistan 1923–1954*, Siyasal Kitabevi, Ankara 1997.

Hatipoğlu, M. Murat, *Yunanistan'da Etnik Gruplar ve Azınlıklar*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1999.

Higham, Robin, *Diary of a Disaster, British Aid to Greece, 1940-1941*, University Press of Kentucky, 2009.

Jacobsen, Hans-Adolf, *1939-1945 Kronoloji ve Belgelerle İkinci*

Dünya Savaşı, çev. İbrahim Ulus, Ankara 1989.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi,* V, Ankara 1983.

Kaymakçı, Mustafa - Cihan, Özgün, *Rodos ve İstanköy Türklerinin Yakın Tarihi "Ege Denizi'nde Yükselen Sessiz Çığlık",* İzmir 2015.

Keser, Ulvi, *Yardım Et Komşu*, Kıbrıs Türk Kültür Derneği Yayını, Ankara 2005.

Kiel, Machiel, "İskeçe", *İslam Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı, XXII, Ankara 2000, s. 553-555.

Kissoudi, Penelope, *The Balkan Games and Balkan Politics in the Interwar Years 1929-1939*, New York 2009.

Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi,* Ankara 1999.

Macar, Elçin, *İşte Geliyor Kurtuluş/ΕπχεταιΤοΚουπτοτλους*, İzmir Ticaret Odası Kültür Sanat Tarih Yayınları, İzmir 2009.

Mears, Eliot Grinnell, *Greece Today: The Aftermath of the Refugee Impact,* Stanford University Press, California 1929.

Miller, William, *The Ottoman Empire and Its Successors,* 1801-1927, New York 1966.

Oran, Baskın, *Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara 1986.

Özgür, Pınar Selçuk, *Anılarda Yunanistan'da İç Savaş*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013.

Paçaman, Hasan, **"**Yunanistan İç Savaşı Andart Harbi'nden Hatırladıklarım", *Azınlıkça,* No. 32, Eylül 2007.

Phillips, W. Alison, *The War of Greek Independence 1821 to 1833*, London 1897.

Peace and war; United States foreign policy, 1931-1941, by United States Deparment of State, Washington 1942.

"Rodos İstanköy Türklerinin Yakın Tarihi", *Rodos İstanköy ve Onikiada Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği*, http://www.rodosistankoyturkleri.org.tr/sozlu-tarih-projesi-raporu/

Sarısır, Serdar, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Anadolu Sahillerine Sığınan Yunanlı Sivil Mülteciler"*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* No. 27, (Nisan 2010), s. 505-527.

Sezen, Tahir, *Osmanlı Yer Adları*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlük Yayınları, Ankara 2006.

Soysal, İsmail, *Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları,* I, Ankara 1989.

Soysal, İsmail, *Tarihçeleri ve Açıklamalar İle Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları,* I, (1920-1945), Ankara 1983.

Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Lozan (1922-1923) , s. 95-98.

Taşkıran, Cemalettin, *Ürkek Bir Siyasetin Tarih Önündeki Ağır Vebali: Oniki Ada: Hatalı Kararlar, Acı Kayıplar,* Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2007.

The Balkan Campaign 1940-1941, Deparment of Military Art and Engineering United States Military Academy Est Point, New York 1948.

Tekeli, İlhan – İlkin, Selim, *Dış Siyaseti ve Askeri Stratejileriyle İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si,* I, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.

The Greek White Book, Issued by the Greek Ministry Foreign Affairs, Washington 1940.

War in the Balkans: an encyclopedic history from the fall of the Ottoman Empire to the breakup of Yugoslavia, ed. Richard C. Hall, California 2014,

War and Postwar Greece an Analysis Based on Greek Writings, Prepared by Floyd A. Spencer, Washington, 1952.

Yapar, Berrin, *Yunanistan'daki Türk Eserlerinde Kitabeler (Dedeağaç, Dimetoka, İskeçe, Gümülcine, Selanik, Kavala, Yenice-Karasu),* Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

Boundary of Bulgaria, 1913
Bulgarian annexations during World War I, 1915-18
Boundary of Bulgaria, 1919-41
Bulgarian annexations during World War II, 1941-44
Boundary of Bulgaria, 1945-
Major concentrations of Bulgarians, ca. 1900
Galaţi
Danube
Ialomiţa
Arges
Bucharest
DOBRUJA
Silistra
Turnu-Măgurele
(Turnu-Măgurele)
Ruse
Tolbukhin
(Dobrich)
Nikopol
Svishtov
Vidin
Niš
Pirot
Pleven
Shumen
Varna
Iskar
Yantra
Kamchiya
Sofia
Tundzha
Burgas
Stara
Zagora
Maritsa
Plovdiv
Blagoevgrad
Struma
Mesta
Strumica
Edirne
(Odrin)
Kirklareli
(Lozengrad)
THRACE
Serrai
(Syar)
Kavalla
(Kavala)
Alexandroúpolis
(Dedeagach)
Enez
(Enos)
Salonika
(Solun)
THASOS
SAMOTHRACE
AEGEAN
SEA
SEA OF
MARMA

II. DÜNYA SAVAŞI'NDA BULGARİSTAN'DA TÜRK AZINLIĞI

Ayşegül İNGİNAR KEMALOĞLU*

Giriş

Bağımsızlığını kazanmasının ardından yaşanan uluslararası gelişmelerin pek çoğunda önemli ve belirleyici rol oynayan aktörlerden biri olan Bulgaristan, II. Dünya Savaşı sırasında da bu özelliğini korudu, gerek stratejik önemi, gerekse uyguladığı revizyonist politikalar neticesinde hem Almanya'nın hem de SSCB'nin çıkarlarının çatıştığı bir bölge hâline geldi. Savaşın başladığı sırada iktidarda bulunan Faşist Hükümet, 1944 yılına kadar iktidarda kaldı, bu tarihten sonra yönetim, SSCB'nin güdümü altındaki Komünistlere geçti. Savaş yıllarında ve öncesinde Faşist yönetim idaresinde yıllarca baskı gören ve hakları ellerinden alınan Türk azınlık, Komünistlerin iktidara gelmesi ile rahat bir nefes alsa da, bu özgürlük havası uzun sürmedi. Azınlıklarla ilgili politikalarını gözden geçiren bu yeni yönetim, eskisini aratmayacak hak ihlalleri ve asimilasyon politikaları ile iktidarını yeniden şekillendirdi. Artan baskılara dayanamayan Türk azınlığı ise daha önce yaşanan benzer süreçlerde olduğu gibi bu dönemde de Türkiye'ye göç etmek zorunda kaldı.

Savaş Öncesi Dönemde Balkanlar'da Statükoyu Korumaya Yönelik Girişimler

İki dünya savaşı arası dönem, barışın korunmasını sağlayacak bir ortak güvenlik sistemi arayışı ile geçti, bu doğrultuda pek çok girişimde bulunuldu. Ancak I. Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan uluslararası sistemden hoşnut olmayan ülkelerin dünya barışını tehdit eden hareketleri, uluslararası aktörleri yeni güvenlik arayışlarına itti. Bu bağlamda Balkan coğrafyası, Alman ve İtalyan tehdidinin en çok hissedildiği bölgelerden biri oldu. Topraklarını savunmak için harekete geçen bölge ülkelerinden Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya, Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya 5 Ekim 1930'da Atina'da Birinci Balkan Konferansı'nda biraraya geldi, toplantıda savaşın önlenmesi, uyuşmazlıkların barışçıl yoldan çözümü için karşılıklı ilişkilerin geliştirilmesi yönünde kararlar alındı.[1]

II. Dünya Savaşı ve Balkanlar

İkincisi 20-26 Ekim 1931 tarihleri arasında İstanbul'da toplanan Balkan Konferansı, ekonomik, kültürel ve teknik alanda bölge ülkelerinin yakınlaştırılmasını hedefledi. Toplantının kapanış konuşmasında Romanya delegesi, Milletler Cemiyeti misakında olası bir savaşı meşru gösterecek maddelerin olmasının Balkanlar'ın güvenliğini tehlikeye düşürdüğünü, bu nedenle de bölgenin emniyetini sağlayacak yeni bir oluşumun gerçekleştirilmesinin gerekliliğinden bahsederek adalet, eşitlik ve emniyetin asıl amaç olması gerektiğini vurguladı.[2]

23-26 Ekim 1932'de Bükreş'te Üçüncü Balkan Konferansı toplandı, azınlık meselesinin çözümü ile ilgili görüşlerini toplantıya katılan ülkelere benimsetemeyen Bulgaristan'ın toplantıdan çekilmesi, oluşturulması planlanan paktın

* İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi
1 *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, I,* ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 350-351
2 "Gazi Hz. Pek Mühim Bir Nutuk İrat Etti", *Akşam*, 27 Teşrinievvel 1931, s. 2.

geleceğini tehlikeye attı. Konferansa katılan ülkeler öncelikle bir paktın oluşturulmasını, azınlıklar konusunun daha sonra ele alınmasını isterken, Bulgaristan, öncelikle azınlıklarla ilgili karara varılmasında ısrar etti ve isteği gerçekleşmeyince de toplantıyı terk etti.[3] Aslında Bulgaristan, daha Balkan Paktı'nı gerçekleştirmek için yapılan konferanslar sırasında revizyonist bir politika izleyeceğinin sinyallerini verdi ve 9 Şubat 1934'te Atina'da Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya arasında imzalanan Balkan Paktı'na dâhil olmadı.

Balkan Paktı'nı değerlendiren birçok yazar, paktın Balkan ülkelerini İtalya'dan gelebilecek olası saldırılara karşı korumayı hedeflediğini ileri sürmektedir. Melek Fırat ise, imzalanan metin ve bağlı ekler incelendiğinde aslında Bulgaristan'ı ürkütmemek için azami dikkat edildiğini ve tüm metinlerin bu doğrultuda titizlikle kaleme alındığını, bu sebeple de metnin İtalya'dan çok Bulgaristan'dan gelebilecek bir tehdide karşı oluşturulduğunu belirtmektedir.[4] Paktın imzalandığı dönemde Türkiye'de Birinci Balkan Savaşı sırasında Bulgaristan'ın saldırgan tutumunu ve ülkenin geniş çapta toprak kaybetmesini tecrübe etmiş bir kadronun yönetimde olması bu görüşün haklılığını ortaya koymaktadır.

II. Dünya Savaşı ve Bulgaristan'da Yaşanan Gelişmeler

1 Eylül 1939 tarihinde Almanya'nın Polonya'yı işgal etmesi ile başlayan II. Dünya Savaşı, 3 Eylül'de İngiltere ve Fransa'nın Almanya'ya savaş ilan etmesi ile Avrupa'nın merkezine doğru yayılmaya başladı. 1941 yılına gelindiğinde Almanya, Orta ve Doğu Avrupa'da Macaristan, Romanya ve Bulgaristan'ı savaşmadan, Yunanistan ve Yugoslavya'yı ise Yıldırım Harekâtı ile ele geçirdi, böylece Sovyetlerle yapacağı savaş öncesi güney kanadını garanti altına aldı. Bulgaristan ise savaş boyunca Sovyetlerin ve Almanya'nın çıkar çatışmalarının yaşandığı en önemli bölgelerden biri oldu. Almanlar SSCB ile yapacakları savaş öncesinde ve sonrasında, Bulgaristan'ın yanlarında yer almasını istiyor, Sovyetler ise Boğazların da dâhil olduğu bu bölgenin Almanlar ya da müttefikler tarafından kendi aleyhine kullanılmasını önlemeye çalışıyordu. Tüm bu stratejik hedefler neticesinde de hem Almanya hem SSCB Bulgaristan'ı stratejik açıdan önemli gördü.[5]

Bulgaristan'ın katılmadığı Balkan Paktı oluşumunda Türkiye'yi Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü Aras (en soldaki) temsil etti.

Almanya, Bulgaristan'ı yanına çekebilmek için Romanya'ya baskı yaparak Romanya'nın Dobruca'yı Bulgaristan'a bırakmasını sağladı. Dobruca hamlesi etkili oldu ve tıpkı I. Dünya Savaşı'nda olduğu gibi II. Dünya Savaşı'nı da Almanların kazanacağına inanan Bulgaristan, 1941 yılının Mart ayında Almanya ile bir pakt imzalayarak Alman askerlerinin Sofya'ya girmesine izin verdi.[6]

Bulgaristan'ın gittikçe mihver devletler lehine politika izlemesi Türkiye'de endişe ile karşılandı ve İstanbul'da sıkıyönetim ilan edilerek sınır boylarında güvenlik önlemleri arttırıldı. Türkiye, alınan bu önlemlerin Bulgaristan'ın toprak bütünlüğüne karşı olmadığını göstermek amacıyla, Bulgar Hükümeti ile 17 Şubat 1941 tarihli bir anlaşmaya imza attı. İmzalanan bu belge ile iki ülke birbirine saldırmamayı taahhüt ettiler.[7] Dönemin Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu, iki ülke arasında imzalanan bu antlaşmayı "Yangın yerinde esen hafif ve serin bir rüzgar" olarak nitelendiriyordu.[8] Mihver devletlerin savaşta yenilmesi üzerine 1944 yılının Eylül ayında Bulgaristan tarafsızlığını ilan ederek Türkiye'nin aracılığı ile Müttefiklerle anlaşmak istedi. Ancak bu girişimlerden bir sonuç alınamadı, Bulgaristan, Sovyetler Birliği tarafından işgal edildi ve 15 Ekim 1944'te Bulgaristan Halk Cumhuriyeti kuruldu.[9] II. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra Bulgaristan ve Müttefik devletler arasında 10 Şubat 1947 tarihinde "Bulgar Barış Antlaşması" imzalandı.

3 "Üçüncü Balkan Konferansı Dün Akşam Kapandı", *Akşam*, 27 Teşrinievvel 1932, s. 1-2.
4 *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, I,* s. 351.
5 *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, I,* s. 434-435.
6 Oral Sander, *Siyasi Tarih 1918-1994,* İmge Yayınevi, Ankara 2003, s. 144-145.
7 Pars Tuğlacı, *Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri*, Cem Yayınevi, İstanbul 1984, s. 133.
8 "Yakıcı Bir Yangın Havası Arasında Esen Hafif ve Serin Bir Rüzgar", *Vatan*, 18 Şubat 1941, s. 1.
9 Pars Tuğlacı, *a.g.e*, s.133.

Cumhuriyet

Yeni Türk-Bulgar anlaşması imzalandı

Iki hükûmet, taarruzdan içtinab kararında mutabık kaldılar

Bu anlaşma, diğer devletlerle mün'akid muahedeleri haleldar etmiyecektir

Bulgaristanla imzaladığımız yeni anlaşma

Rumanya sahilleri

Balkanlarda bulanık hava

GONDAR'A TAARRUZ BAŞLADI

«İNGİLTERE MAĞLÛB EDİLEMEZ»

Arnavudlukta İtalyan ricatı devamda!

Singapur ve Malaya harb vaziyetinde

Amerikada oturan İtalyanlar

Birbuçuk söz

Söndürülecek ocaklar

Türk-Bulgar Anlaşması 18 Şubat 1941 tarihli Cumhuriyet'te böyle verildi.

1941-1949 yılları arasında Bulgaristan'dan 14.390 Türk Türkiye'ye geçti.

II. Dünya Savaşı Sırasında Bulgaristan'da Türk Nüfusu

II. Dünya Savaşı'ndan önce Bulgaristan'da yapılan son nüfus sayımı 1934 tarihlidir. Bilal Şimşir'in verdiği rakamlara göre bu tarihte Bulgaristan'da 618.028 Türk nüfus, 821.298 Müslüman nüfus mevcuttu.[10] Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü'nün 1935'te yayınladığı rapora göre, 1933 yılında Bulgaristan'ın toplam nüfusu ise 5.956.200'dü.[11] Yine Bilal Şimşir'in verdiği rakamlara göre, II. Dünya Savaşı'ndan hemen önce ve savaşın ilk iki yılını da kapsayan 1935-1940 yılları arasında Bulgaristan'dan 95.494 Türk göç etti. Ancak yaşanan göçlere rağmen ülkedeki Türklerin sayısında, doğum oranının yüksek olması sebebiyle önemli bir değişme olmadı.1940 yılı rakamlarına göre Bulgaristan'da 640.000 Türk ve 841.000 Müslüman yaşıyordu. 7 Eylül 1940 tarihinde Dobruca topraklarının Almanların baskısı ile Bulgaristan'a verilmesiyle 3.958 Tatar ve 65.437 Türk, Bulgaristan yönetimine geçti. Böylece 1941 tarihinde Bulgaristan'daki Türk nüfusu 705.000'e, Müslüman nüfusu ise 910.000'e yükselmiş oldu. II. Dünya Savaşı yıllarında ve savaşı takip eden dönemde Bulgaristan'dan Türk göçleri nispeten azaldı, 1941-1949 yılları arasında 14.390 Türk, Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç etti. II. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde ve savaş yılları boyunca ülkeden göçün kontrol altına alınması ve zaman zaman da yasaklanması bu sayının nispeten az olmasının en önemli nedenlerindendi. Göçün oldukça az olduğu bu dönemde Türk ve Müslüman nüfus doğumlarla arttı ve 1949 yılı sonu itibarı ile Türk nüfus 850.000'e, Müslüman nüfus ise 1.170.000'e ulaştı.[12]

II. Dünya Savaşı Yıllarında Bulgaristan'da Türk Kültürü ve Eğitimi

Savaş yıllarında en çok suistimal edilen faaliyetlerin başında eğitim, sosyal ve kültürel etkinlikler gelmektedir. Savaşın doğası gereği ülkelerdeki hâkim gruplarda dahi bu üç alanda gerileme yaşanırken, genellikle desteklenmeyen, hatta birçok engel ile karşı karşıya bırakılan azınlık gruplarında, kendi dillerinde eğitim ve kültürel faaliyetlerin gerilemesi maalesef beklenilen bir durum olmaktadır. II. Dünya Savaşı da bu duruma bir istisna oluşturmadı.

10 Bilal Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1986, s.18.

11 Celal Aybar, *Bulgaristan Nüfusu (Ecnebi Memleketler Nüfusu No:2)*, Devlet Matbaası, İstanbul 1935, s. 9.

12 Bilal Şimşir, *a.g.e.*, s. 19.

Alman ve Bulgar askerler yanyana

I. Dünya Savaşı'ndan sonra imzalanan Nöyi Antlaşması'nın bir sonucu olarak Bulgaristan yönetimi, antlaşma gereği idaresi altındaki azınlıkların tamamına eşit haklar sağladı, böylece ülkede Türkçe basın ve yayın da gelişme gösterdi.[13] İki dünya savaşı arasında yaşanan bu özgürlükçü hava neticesinde Bulgaristan'da 75 Türkçe eser basıldı. Aslında bu sayının başlangıçta az görülmesine rağmen neden "gelişme" olarak değerlendirildiğini anlamak için, sadece üç adet Türkçe kitabın basıldığı 1939-1944 arası dönem ile karşılaştırma yapmak yeterlidir.[14] II. Dünya Savaşı'nın en şiddetli yaşandığı bu yıllar, Bulgaristan'daki Türk azınlığının haklarının çoğu zaman bilinçli olarak en çok ihmal edildiği yıllar oldu. Türklerin kurdukları mevcut yayınevleri de yaşanan bu hak ihlallerinden ciddi olarak etkilendi.

1920-1934 yılları arasında Sofya'da Rehber, Ümit, Nüvvab ve Deliorman; Filibe'de Emniyet, Koca Balkan, Tefeyyüz ve Zarafet; Şumen'de İntibah ve Terakki basımevleri kuruldu. Bunlardan Nüvvab ve Defeyyüz basımevleri 1944 yılına kadar varlığını sürdürdü. Krallık döneminde Türk basın ve edebiyatının gelişme göstermesini sağlayan bu basımevleri, Türk okullarına gerekli tüm ders kitaplarını basmanın yanında, bu dönemde çıkan 77 gazete ve 13 derginin de basımını gerçekleştirdi. Ancak II. Dünya Savaşı başlamadan kısa bir süre önce Bulgaristan'da gerçekleşen askerî devrim neticesinde kurulan dikta rejimi, Türk azınlığına karşı baskı ve yıldırma siyaseti izledi ve yönetime gelir gelmez 10 gazeteyi kapattırdı. Gazeteler kapatılırken sahipleri ve editörleri sorgulandı ve bazıları hapsedildi.1934 yılında başlayan bu baskı rejimi II. Dünya Savaşı boyunca devam etti. Böylece 1934-1944 yılları arasında Bulgaristan'da Türkçe yayın yapan sadece iki gazete kaldı. Bunlardan biri, Ahmet Kemal Bey'in Şumen'de haftada iki kez çıkardığı *Havadis* gazetesi, diğeri ise Başmüftülüğün yayın organı olan *Medeniyet* gazetesi idi.[15]

II. Dünya Savaşı yıllarında Türk azınlığın Türkiye ile olan ilişkilerinin diğer dönemlere nazaran nispeten az olması, bu dönemde edebiyat ve siyaset gibi alanlarda etkileşimin azalmasının en önemli nedenlerinden biri oldu. Abdülkadir Hayber, başta şiir olmak üzere savaş döneminde Bulgaristan Türklerinin edebî metinlerde daha çok gelenekten ve Slav edebiyatından faydalandıklarını, hatta II. Dünya Savaşı yıllarında Slav edebiyatından Türkçe'ye çok sayıda çevirinin yapıldığını belirtmektedir.[16]

1934-1944 yılları arasında, Bulgaristan'da Türk azınlığının eğitim hakları da ellerinden alındı. Hüseyin Memişoğlu'nun bir çalışmasında yer verdiği Bulgaristan Teftiş Komisyonu'nun 1937 tarihli raporuna göre Bulgaristan, bu tarihten itibaren idaresi altındaki Türklerin eğitiminin mümkün olan en aşağı seviyeye çekilmesi için kanuni tedbirler almayı, Türk gençlerine sadece en basit bilgiler verilmesini, Türk okullarındaki Bulgar öğretmenlerin pedagojik amaçla değil, istihbarat amacıyla görevlendirilmesini hedefledi. Bu dönemde ayrıca Türk okullarında Bulgarca öğretimine ve din derslerine de ağırlık verilmesi

13 Nöyi Antlaşması'nın 53. maddesine göre, Bulgar vatandaşlarının özel ve ticarî işlerinde basın -yayın faaliyetleri ile açık toplantılarda herhangi bir dili serbestçe konuşmalarına hiçbir kısıtlama getirilemez. Ayrıca Bulgar yönetimi resmî bir dilin kullanılmasını kabul etmiş olsa dahi, Bulgar vatandaşları Bulgarca dışındaki başka bir dili mahkemeler önünde dahi sözlü veya yazılı kullanabileceklerdir. Ayrıca antlaşmanın 54. maddesi gereğince Bulgar Hükümeti, eğitim ve öğretim konusunda Bulgarcadan başka bir dil konuşan Bulgar vatandaşlarının yaşadıkları şehir ve bölgelerde çocuklarına ilkokullarda kendi dillerinde eğitim vermeleri için gerekli kolaylıkları sağlar. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Kamil, *Bulgaristan'daki Türklerin Hakları*, Yükseköğretim Kurulu Matbaası, Ankara 1989, s.13.

14 Tülay Fenerci, "Bulgaristan Milli Kütüphanesi'nde Bulunan Türkiye, Türkler ve Atatürk Hakkında Yazılmış Kaynakların Bibliyografyası", *Türk Kütüphaneciliği,* Nisan 1997, s. 340-344.

15 Yusuf Kerim, "Komşu Bulgaristan'da Türkçe Basın", *Aksiyon*, 11 Nisan 1998, http://www.aksiyon.com.tr/dunya/komsu-bulgaristanda-turkce-basin_503636#

16 Abdülkadir Hayber, "Bulgaristan Türklerinin Şiiri", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, No. 5, Bahar 1998, s. 227.

planlandı. II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle Türkler, başta eğitim olmak üzere birçok konuda yönetimin baskısı altında kaldılar. Bulgar Hükümeti çeşitli gerekçelerle Türk okullarını kapatmaya ve Bulgarlaştırma politikasına ağırlık vermeye başladı. Yüzlerce Türk okulunun kapatılması ile Türk azınlık arasında okuma-yazma oranı hızla düştü. Okulları kapatılan Türk çocuklarının Bulgar okullarına da kabul edilmemesi sonucunda Türkler arasında eğitim seviyesi iyice geriledi. 1941-1944 yılları arasında zorunlu eğitime tâbi olan çocukların ancak % 30-40 kadarı eğitimlerine devam edebildi. Bunun yanında bir şekilde mezun olabilmiş Türklerin diplomaları da çeşitli gerekçeler gösterilerek ile Bulgar Hükümeti tarafından tanınmadı.[17]

Bulgaristan'daki Türk azınlığının eğitimi ile ilgili olumsuz tablo, Türkiye'nin Filibe Konsolosluğu'nun raporlarına da yansımıştır. Rapora göre, Bulgaristan'da yönetim, II. Dünya Savaşı yıllarında, Türk kültür ve müesseselerini ele geçirerek çocukları ve gençleri kendi amaçları doğrultusunda eğitmeyi hedeflemiştir. Bu dönemde Türk okulları, Türk azınlığı tarafından idare edilmekle birlikte bu okullarda sadece ilkokul düzeyinde eğitim yapılabilmiştir. Bu kurumlarda görev yapan öğretmenlerin, sadece birkaç sene önce buralardan mezun olmuş kişiler olması sebebiyle de eğitim yetersiz kalmıştır. İlkokuldan sonra devam edebilecekleri Türk okulu olmayan ve Bulgar okullarına devam edebilecek kadar da Bulgarca bilmeyen Türk çocukları, Bulgar yönetiminin bu politikaları neticesinde eğitimden mahrum kalmışlardır. Bulgar Hükümeti böylece, hem Türk azınlığın eğitim masraflarının maliyetine katlanmamış hem de Türklerin eğitimsiz kalmasını sağlayarak daha kolay idare edilebilir, haklarını koruyamayan bir azınlık ortaya çıkarmıştır.[18]

Savaşın sonlarına doğru yönetimi ele geçiren Komünist Vatan Cephesi Hükümeti, Türk azınlığın eğitim durumunu gözden geçirdi ve 1944 yılında Sofya'da "Bulgaristan Türk Azınlığı Kongresi" düzenledi. Bu kongrede Türk okullarının da Bulgar okulları gibi Bulgar Maarifi tarafından idaresi kabul edildi. Kongre bu kararı ile Türklerin eğitim sisteminin Bulgar okulları ile aynı seviyeye getirilmesini, Türk çocuklarının ise Bulgar çocukları ile aynı haklara sahip olarak, kabiliyetleri derecesinde eğitimlerine devam edebilmelerini amaçladı. Tüm bu eğitimin mahiyetinin Bulgar Hükümeti tarafından üstlenmesinin karşılığında Türk okullarının gelirleri ve vakıfları hükümete intikal ettirildi. Ancak bu gelirlerin mevcut sistemde eğitim masraflarını karşılamaktan uzak olmasından ötürü bu durum dahi Türk azınlık tarafından başarı olarak görüldü.[19] 12 Haziran 1945'te ise Türk okullarının finansmanının, devletin uygun gördüğü eğitim-öğretim şartlarına uymak koşulu ile devlet tarafından sağlanması kabul edildi. Bakanlar Kurulu'nun 26 Haziran 1945 tarihli kararı ile de 7-15 yaş arasındaki çocuklar için aralarında cinsiyet, milliyet, din farkı gözetilmeden zorunlu eğitim uygulaması getirildi. Bu dönemde ayrıca, Türklerin yaşadığı bölgelerde okul sayısının mümkün olan en hızlı şekilde arttırılmasına ve okulların teknik donanım açısından daha nitelikli hâle getirilmesine önem verildi, bu amaçla da Eğitim Bakanlığı bütçesinden Türk okullarının ve bu okullarda görev yapan öğretmenlerin ihtiyaçlarının karşılanması için 60.000.000 Leva tahsis edildi. Bunun yanında belediyelerden de imkanları ölçüsünde bu okulların ihtiyaçlarını karşılamaları istendi. Sosyal Politika Bakanlığı, Türklerin yaşadığı bölgelerde başta yurt ve pansiyon olmak üzere Türk öğrencilerin çeşitli eğitim ihtiyaçlarının karşılanması için önemli miktarda kaynak ayırdı.[20] Ancak Türk azınlığın eğitimi konusunda yapılan bu girişimler, gerek II. Dünya Savaşı'nın ardından ekonominin yeniden yapılandırılmasının getirdiği maliyet nedeniyle gerekse mevcut Komünist rejimin azınlıklarla ilgili görüşlerinin değişmesiyle sürdürülemedi.

Bulgar Sosyalist yönetiminin kurucusu ve ilk başbakanı Georgi Dimitrov.

1944'te Bulgaristan'da iktidara gelen Komünistler, aynen Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi Türklerin desteğini kazanmak için kendi rejimini sağlamlaştırana kadar dönemin şart-

17 Hüseyin Memişoğlu, *Bulgaristan'da Türk Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1995, s. 130-136.

18 BCA. 30.10. 0.0.243.646.6.

19 BCA. 30.10. 0.0.243.646.6.

20 Hüseyin Memişoğlu, *a.g.e*, s. 138.

Stalin ve Dimitrov

larına göre demokratik davrandı, Türkiye'ye ve ülkesindeki Türk azınlığa çeşitli vaatlerde bulundu. 1947 yılında kabul edilen yeni anayasa ile ülkedeki etnik azınlıklar tanındı, onların ana dilleriyle eğitim yapmalarına ve kendi millî kültürlerini geliştirmelerine imkân verildi. Ancak Komünistlerin ülkede hâkimiyetlerini pekiştirmeleri ve uluslararası arenadaki gelişmeler, Georgi Dimitrov başkanlığındaki yönetimin, ülkedeki Türklere karşı izlenen siyaseti değiştirmesine ve yeni bir "baskı dönemi"ni başlatmasına neden oldu.[21]

II. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra Bulgaristan ve Müttefik devletler arasında 10 Şubat 1947 tarihinde Bulgar Barış Antlaşması imzalandı. Günümüzde hâlen yürürlükte olan bu antlaşmanın ikinci maddesi şöyledir: "*Bulgaristan, ırk, cinsiyet, dil farkı gözetmeksizin egemenliği altındaki tüm insanların söz, fikir, basın, kültür ve toplantı özgürlükleri dâhil tüm temel insan hak ve hürriyetlerinden yararlanmasını sağlayacak ve bütün gerekli tedbirleri alacaktır.*" Antlaşma, Türk azınlığına, BM İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nde belirtilen tüm hak ve hürriyetleri tanımış olmasına rağmen, bu tarihten sonra da Türk azınlık zaman zaman asimilasyona maruz kaldı ve bu politikaların bir sonucu olarak gönüllü ya da zorunlu göçler yaşandı.[22] Antlaşmanın imzalanmasından sadece bir kaç ay sonra Bulgaristan Türkleri durumlarının dayanılamayacak noktaya geldiğini, bu sebeple de Türkiye'nin bir girişimde bulunarak göç yollarını kendilerine açmalarını istedi. Türkiye 31 Mayıs 1947 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında bu talepleri değerlendirdi ve Bulgaristan'daki Türklerin ilgili devletlerle yapılacak anlaşmalara dayanılarak Türkiye'ye nakilleri işinin daha müsait bir zamana bırakılmasını, Balkanlar'dan serbest göçmen vizesi ile veya mülteci olarak gelen kişilerin ise ülkeye kabullerini ve Türk vatandaşlığına alınmalarını kararlaştırdı.[23]

Türkiye'nin "daha müsait bir zamana" ertelediği bu sorun, 10 Ağustos 1950'de Bulgaristan Hükümeti'nin Türkiye'ye sert bir nota vererek 250.000 Bulgaristan Türkünün üç ay içerisinde Türkiye'ye alınmasını dikte etmesi ile sonuçlandı.[24] Kemal Karpat'a göre, Bulgaristan'ın bu talebinin altında yatan asıl amaç, Kore'ye asker gönderen ve NATO'ya üye olan Türkiye'nin ekonomisini zayıflatmak ve Stalin'in bu doğrultuda uyguladığı siyasete yardımcı olmaktı.[25] Lilia Petkova ise Türklerin göçe zorlanmasını Komünist rejimin ekonomi politikalarına bağlamaktadır.[26] Çoğunluğu çiftçi ve toprak sahibi olan Türk azınlık, kolektifleştirme politikaları neticesinde yapılan kamulaştırmalara direnç gösterdi, ama yine de topraklarının elinden alınmasını önleyemedi ve ekonomik özgürlüğünü kaybetti. Bu nedenle de birçok göçmen için aslında Türkiye'ye göç etmek topraksız ve ekonomik açıdan bağımlı yaşamanın alternatifi oldu.

Bulgaristan 10 Ağustos'ta verdiği notanın hemen ardından Türk azınlığını, Türkiye sınırına sürdü. Türk yetkililer, üç ay gibi kısa bir sürede 250.000 kişinin Türkiye'ye yerleş-

21 Ayşegül İnginar Kemaloğlu, *Bulgaristan'dan Türk Göçü (1985-1989)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2012, s. 33-34.

22 Erhan Vatansever, *Osmanlı İdaresinden Sonra Bulgaristan Türklerinin Sosyo-Kültürel Hayatı*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2008, s. 48.

23 *BCA*.30.01.00.17.97.3.

24 "250.000 Bulgar Tebaalı Türk'ün Üç Ay Zarfında Türkiye'ye Nakli İsteniyor", *Milliyet*, 15 Ağustos 1950, s. 1.

25 Kemal H. Karpat, *Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk,* İmge Yayınları, Ankara 2004, s. 321.

26 Lilia Petkova, "The Ethnic Turks in Bulgaria: Social Integration and Impact on Bulgarian-Turkish Relations, 1947-2000", *The Global Review of Ethnopolitics,* Vol. 1, No. 4, June 2002, s. 43.

tirilmesinin imkansız olduğunu belirten cevabî notalarında, Bulgaristan ile bu durumun ele alınacağı görüşmelerin başlatılması talebinde bulundular. Ancak Bulgaristan, Türkiye'nin taleplerini dikkate almadı, bunun üzerine Türk Hükümeti 7 Eylül 1950 tarihinde Bulgaristan-Türkiye sınırını kapattı. Bu koşullar altında Türkiye ile anlaşmak zorunda kalan Bulgar tarafı, Türkiye'nin sahte vize ile ya da vizesiz hiç kimsenin Türkiye'ye gönderilmemesi, gönderilenlerin ise geri alınması şartını kabul etti, bunun sonucunda da 2 Aralık 1950'de Türkiye sınır kapısını açtı.[27] Bilal Şimşir'in verdiği rakamlara göre Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç edenlerin sayısı 1951 yılında yaklaşık 100.000'e ulaştı.[28] *Milliyet* gazetesi 18 Şubat 1951'de bu tarihe kadar göçmenlerin toplam sayısının 86.365 olduğunu gösteren bir haber yayımladı.[29] Filiz Çolak'ın hazırladığı bir çalışmada ise, 1950 yılı içerisinde göç eden kişi sayısı 52.185, 1951 yılı içerisinde gelen göçmenlerin sayısı 102.208 kişi idi. Böylece sınır kapanana kadar toplam 154.393 kişi göç etti.[30] 8 Kasım 1951 tarihinde Türk Hükümeti aldığı bir karar ile sınırı tekrar kapattı ve Bulgaristan'dan Türk göçü durdu. Kapanan sınır 20 Şubat 1953 tarihinde açılsa da[31] Bulgaristan'ın devam eden sanayileşme sürecinin bir gereği olarak, göç politikalarını gözden geçirmesi ve başta Türkiye olmak üzere Türklerin başka ülkelere göç etmesini yasaklaması sonucunda bu tarihten sonra yeni bir göç dalgası gerçekleşmedi.[32]

Türk Hükümeti, 1951 yılının Nisan ayında göçmenlerle ilgili bir karar aldı ve 1 Ocak 1951 tarihinden itibaren Bulgaristan'dan göç eden herkesi "iskânlı göçmen" kategorisine dâhil etti. Bu sebepledir ki Bulgaristan, devam eden sanayileşme sürecinde iş gücüne olan ihtiyacının artması nedeniyle Türklerin göç etmesini yasaklasa da sınırın açılması ile yeni bir göç dalgasının başlaması muhtemeldi. Ancak tüm bu engellemeler sonucunda, 1968 yılında "Yakın Akraba Göçü" anlaşmasının imzalanmasına kadar Bulgaristan'dan Türkiye'ye kitlesel bir göç yaşanmadı.[33]

27 Ayşegül İnginar Kemaloğlu, "XX. Yüzyılda Bulgaristan'dan Türk Göçü", *Türk Dünyasında Sürgün ve Göç*, ed. Nesrin Sarıahmetoğlu - İlyas Kemaloğlu, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 2015, s. 285-286.
28 Bilal Şimşir, *a.g.e.,* s. 225-226.
29 "Şimdiye Kadar Yurda 86.365 Göçmen Geldi", *Milliyet*, 18 Şubat 1951, s. 5.
30 Filiz Çolak, "Bulgaristan Türkleri'nin Türkiye'ye Göç Hareketi (1950-1951)", *Tarih Okulu*, No. 14, İlkbahar-Yaz 2013, s. 123-124.
31 "Türk Bulgar Hududu Açıldı", *Milliyet*, 21 Şubat 1953, s. 7.
32 Kemal Karpat, *a.g.e*, s. 341.
33 Ayşegül İnginar Kemaloğlu, *a.g.e*, s. 37.

Sonuç

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti ve Bulgaristan aynı safta yer aldı, savaş sonrasında da Bulgaristan ile imzalanan Nöyi Antlaşması, bu ülkede kalan Türk azınlığın haklarını koruma altına aldı. Bu dönemde iktidarda olan Aleksandr Stamboliyski başkanlığındaki Çiftçi Partisi'nin antlaşmaya uygun yönetimi neticesinde, Türk azınlık üzerindeki baskı nispeten azaldı. Bu sayede iki dünya savaşı arası dönemde Bulgaristan'da Türkler, sosyal, kültürel ve dinî konularda daha özgür oldular. Ancak Stamboliyski'nin öldürülmesinin ardından iktidara Faşist yöneticilerin gelmesi ile bu durum değişti, Türk azınlık üzerindeki baskılar yeniden arttı.

II. Dünya Savaşı'nın son yıllarına kadar yönetimde kalan bu Faşist idare, iktidarı boyunca Almanya'nın yanında yer aldı. Bulgaristan bu dönemde Alman desteğinden cesaretle, başta Nöyi Antlaşması olmak üzere ülkesindeki azınlıkların haklarını koruma altına alan ulusal ve uluslararası antlaşmaların hükümlerini görmezden geldi. Bu süreçte çeşitli bahaneler ile Türklerin kurdukları basımevleri kapatıldı, bunun bir sonucu olarak da Türkçe basılan kitap sayısında ciddi düşüş yaşandı. Ayrıca basımevlerinin kapatılması ile Türk okullarında okutulacak kitaplar da temin edilemedi, böylece bu kurumlarda eğitimin kalitesi düştü. Türk azınlığı "eğitimsiz ve daha kolay yönetilebilir cahiller" yapmak amacına hizmet eden Faşist yönetimin

Stamboliyski'nin öldürülmesinden sonra Türklere karşı baskılar arttı.

Eğitim Bakanlığı, bu dönemde bu amaca uygun planlar geliştirdi. Türkler bu politikaların bir sonucu olarak eğitim haklarından mahrum kaldı, ekonomik açıdan daha basit ve bilgi birikimi gerekmeyen işlerde, daha çok da tarım işlerinde çalışmak zorunda bırakıldılar. Bu bağlamda II. Dünya Savaşı yılları, Türklerin sadece eğitim ve kültürel açıdan değil, aynı zamanda ekonomik açıdan da gerilediği yıllar oldu.

En çok hak ihlallerinin yaşandığı dönemlerden biri olarak tarihe geçen II. Dünya Savaşı sırasında Bulgaristan Türklerinin haber alma özgürlüğü de sınırlandı. Türkçe yayın yapan gazetelerin çoğu bu dönemde yasaklandı, sahipleri ve yazarları ise sorguya çekildi hatta bazı yazar ve gazete sahipleri tutuklandı.

Irkçı ve milliyetçi düşüncelerin yükselişte olduğu bu yıllar, Alman yanlısı bir politika izleyen Bulgaristan'da yaşayan Türkler için baskı ve ihlallerin sıkça yaşandığı dönem olarak tarihe geçti. Savaşın sonlarına doğru ise savaşın seyri değişti, Almanlar geri çekilmeye başlarken SSCB birçok bölgede zaferler kazanmaya başladı.1944 yılında SSCB, Bulgaristan'ı işgal etti ve ülkede Komünistler iktidara geldi. Aslında bu yeni yönetimin ilk yılları ülkedeki

Kızıl Ordu'nun 1944'te Bulgaristan'a girişi. Halk Kızıl Ordu'yu "Hoşgeldin" taklarıyla ve meydanlarda sevinç kutlamaları yaparak karşıladı.

Türk azınlık için umut vadeden yıllar oldu. Başta eğitim olmak üzere birçok alanda azınlıkların lehine yeni düzenlemeler yapıldı. Ancak bu dönem uzun sürmedi, SSCB güdümündeki Bulgaristan, siyasî hedeflerini gözden geçirerek azınlıklar politikasında değişikliğe gitti. Böylece Türk azınlık yeni bir baskı ve asimilasyon politikası ile karşı karşıya kaldı ve kısa bir süre sonra da zorunlu bir kitlesel göçe maruz bırakıldı.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA. 30.10. 0.0.243.646.6.

BCA. 30.10. 0.0.243.646.6.

BCA.30.01.00.17.97.3.

Araştırma Eserler

Aybar, Celal, *Bulgaristan Nüfusu (Ecnebi Memleketler Nüfusu No:2)*, Devlet Matbaası, İstanbul 1935.

Çolak, Filiz, "Bulgaristan Türkleri'nin Türkiye'ye Göç Hareketi (1950-1951)", *Tarih Okulu*, No. 14, İlkbahar-Yaz 2013, s.113-145.

Fenerci, Tülay, "Bulgaristan Milli Kütüphanesi'nde Bulunan Türkiye, Türkler ve Atatürk Hakkında Yazılmış Kaynakların Bibliyografyası", *Türk Kütüphaneciliği,* Yıl: Nisan 1997, s.337-350.

Hayber, Abdülkadir, "Bulgaristan Türklerinin Şiiri", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, No. 5, Bahar 1998, s. 223-257.

İnginar Kemaloğlu, Ayşegül, *Bulgaristan'dan Türk Göçü (1985-1989)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2012.

İnginar Kemaloğlu, Ayşegül, "XX. Yüzyılda Bulgaristan'dan Türk Göçleri", *Türk Dünyasında Sürgün ve Göç*, ed. Nesrin Sarıahmetoğlu - İlyas Kemaloğlu, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 2015.

Kamil, İbrahim, *Bulgaristan'daki Türklerin Hakları*, Yükseköğretim Kurulu Matbaası, Ankara 1989.

Karpat, Kemal, *Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk,* İmge Yayınları, Ankara 2004.

Kerim, Yusuf, "Komşu Bulgaristan'da Türkçe Basın", *Aksiyon*, 11 Nisan 1998, http://www.aksiyon.com.tr/dunya/komsu-bulgaristanda-turkce-basin_503636#

Memişoğlu, Hüseyin, *Bulgaristan'da Türk Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1995.

Petkova,Lilia, "The Ethnic Turks in Bulgaria: Social Integration and Impact on Bulgarian-Turkish Relations, 1947-2000", *The Global Review of Ethnopolitics,* Vol.1, No.4, June 2002, p.42-59.

Sander, Oral, *Siyasî Tarih 1918-1994,* İmge Yayınevi, Ankara 2003.

Şimşir, Bilal, *Bulgaristan Türkleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1986.

Tuğlacı, Pars, *Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri*, Cem Yayınevi, İstanbul 1984.

Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, *Yorumlar,* I, ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

Vatansever, Erhan, *Osmanli İdaresinden Sonra Bulgaristan Türklerinin Sosyo-Kültürel Hayatı*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2008.

Gazeteler

"Gazi Hz. Pek Mühim Bir Nutuk İrat Etti", *Akşam*, 27 Teşrinievvel 1931, s. 2.

"Şimdiye Kadar Yurda 86.365 Göçmen Geldi", *Milliyet*, 18 Şubat 1951, s. 5.

"Türk Bulgar Hududu Açıldı", *Milliyet*, 21 Şubat 1953, s. 7.

"Üçüncü Balkan Konferansı Dün Akşam Kapandı", *Akşam*, 27 Teşrinievvel 1932, s. 1-2.

"Yakıcı Bir Yangın Havası Arasında Esen Hafif ve Serin Bir Rüzgar", *Vatan*, 18 Şubat 1941, s. 1.

"250.000 Bulgar Tebaalı Türk'ün Üç Ay Zarfında Türkiye'ye Nakli İsteniyor", *Milliyet*, 15 Ağustos 1950, s. 1.

Italian and G
Campaigns,
YUGOSLAVIA
Skopje
GERMAN CORPS
BULGARIA
GERMAN CORPS
GERMAN CORPS
ALBANIA
Durazzo
ITALIAN ARMY
ITALIAN ARMY
Adriatic Sea
ITALY
Monastir
April 8
METAXAS LINE
April 9
Salonika
April 16
Thasos
Alexandr
Samoth
April
Koritsa
Kastoria
Ptolemais
Osum
Aoos
Metsovon Pass
Aliákmon
April 16
Mt. Olympus
Thessaly
April 7
PINDUS MTS.
April 20
April 19
April 25
Lemnos
Corfu
Aegean Sea
Arta
Akhelóös
Skyros
Thermopylae
Leukas
GREECE
Euboea
Cephalonia
Thebes
Chi
April 26
Patras
April 26
Athens
April 27
Corinth
Megara
Piraeus
Rafina
Peloponnesus
Nauplia
N
April 28
Kalamata
Ionian Sea
Monemvasia
Kithira
British evacuation to Suda Bay, Crete completed April 30, 1941
Suda Bay
CRETE
Italian advance
German advance
British/Greek retreat
Border after first Italian invasion
Greek defensive line
British defensive line
Scale
0
50 Miles

II. DÜNYA SAVAŞI'NDA YUGOSLAVYA TÜRKLERİ VE MÜSLÜMANLARI

Doç. Dr. Giray SAYNUR DERMAN*

Giriş

Türklerin Balkanlar'a yerleşmesi çok eski tarihlere dayanmaktadır. Balkanlar'a gelen ilk Türk kavimleri M.S.300'lü yıllardan itibaren Karadeniz'in kuzeyinden gelerek bölgeye yerleştiler. Balkanlar'a yapılan ikinci göç dalgası ise Osmanlılar vasıtasıyla Anadolu üzerinden oldu. Orta Asya'dan gelip Anadolu'ya yerleşen Türkler, Osmanlı Beyliği zamanında Çanakkale Boğazı'nı geçerek Balkanlar'a ayak bastılar. 1526 yılında kazanılan Mohaç Zaferi ile Balkanlar'da kesin ve mutlak Türk egemenliği başladı. Anadolu'dan seçme aileler Batı Trakya, Bulgaristan, Makedonya, Eski Yugoslavya ve Romanya'ya yerleştirildi. Osmanlı Devleti'nin gerçekleştirdiği büyük çaplı fetihlerden sonra bölgede büyük bir Müslüman-Türk nüfusu oluştu. [1]

Balkan Müslümanları için dinî kimlikleri, her zaman için etnik kimliklerinden çok daha öncelikli oldu. Balkan milliyetçiliği Ortodoks Hristiyan birliğini parçalarken, değişmez bir Müslüman cemaati imajı üretti. Balkan Müslümanlarının Türklüğü "Türk", "Müslüman" ya da "Osmanlı" kelimeleri ile adeta özdeşleşti. Balkanlar'da, aslında etnik olarak "Türk" olmamalarına karşın, kendilerini "Türk" olarak gören ya da görmeye eğilimli büyük bir Müslüman nüfus vardır. Bu nüfusu Türk kimliğiyle özdeşleştiren ve bu denli bağlayan unsur ise Türk-İslam ahlakı ve Osmanlı mirasıdır.[2] Eski Yugoslavya coğrafyasında yaşayan Müslüman nüfus da bu etki altındadır.[3]

XX. yüzyıl boyunca Balkanlar'dan Türkiye'ye göç eden

II. Dünya Savaşı ve Yugoslavya

Slav Müslümanlar (Arnavutlar dâhil), Türk kimliğini benimseyerek Türk toplumu içinde asimile oldular. Bu durum, Osmanlı mirasının Türk etkisine dönüşmesinin açık bir örneğidir.

Bu bağlamda makalede, Yugoslavya coğrafyasında yaşayan Türkleri incelerken "Müslüman kimliği" de göz önünde bulunduruldu. Bölgede yaşayan halklar Bosna-Hersek, Sancak, Kosova ve Makedonya şeklinde incelendi. Makalenin esas konusunu teşkil eden II. Dünya Savaşı dönemine ait eski Yugoslavya coğrafyasında yaşayan Türkler ve Müslümanlar hakkındaki kaynakların kısıtlı oluşu bu çalışmanın sınırlı çerçevede tutulmasına neden oldu.

Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı 1918 yılında, "Sloven, Hırvat ve Sırp Devleti ile Sırbistan Krallığı"nın birleşmesiyle kuruldu. 1929 yılında Yugoslavya Krallığı, tarihte "Yugoslavya" adıyla kurulan ilk devlettir. II. Dünya Savaşı sırasında Mihver Devletleri tarafından ülke işgal edildi ve 1943-1945 yılları arasında ülkede yeni bir siyasî yapı oluşturuldu. Savaş sırasında direniş gerçekleştiren Yugos-

* Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi

1 Giray Saynur Derman, "Yugoslavya'nın Dağılmasından Sonra Eski Yugoslavya Coğrafyasında Yaşayan Türklerin Durumu"/ Yugoslavian Turks After Independence, *5. Türk Dünyası Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi*, *Türk Dünyasının Geleceği*, 10-13 Haziran 2007, Celalabat-Kırgızistan, s. 291-300.

2 Giray Saynur Derman, "Tito Sonrası Dönemde Eski Yugoslavya Bölgesindeki Türkler ve Müslümanlar", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*, X/2 (Kış 2010), s. 51-95.

3 Hugh Poulton, *The Balkans: Minorities and States in Conflict*, Minority Rights Publications, London 1994, s. 37.

Alman askerleri ve Çetnik grupları bir arada

lavya partizanları tarafından bu devletin adı "Demokratik Federal Yugoslavya" adıyla ilan edildi. Yugoslavya adına sahip ikinci devlet olarak tarihte görünen bu siyasî yapı "Yugoslavya Demokratik Federal Cumhuriyeti" idi. Ülkenin adı, 1946 yılında "Yugoslavya Federal Halk Cumhuriyeti" olarak değiştirildi.[4]

II. Dünya Savaşı sırasında bölgenin Almanlar tarafından işgal edildiği dönemde aşırı milliyetçi Sırp gerillalar (Çetnikler)[5] Bosna'nın köy ve kasabalarına karşı düzenledikleri saldırılarla toplam 100.000 Müslümanı katlettiler. Nazi karşıtı direnişte etkin rol oynayan Komünistler, II. Dünya Savaşı'nın ardından ülkenin yönetimini ele geçirdiler. Komünistlerin iktidarıyla birlikte Müslümanlar üzerinde yeniden başlayan baskı politikası İslamî vakıflara el konulmasına, cami ve medreselerin kapatılmasına ve yoğun bir dinsizlik propagandasının yürütülmesine sebep oldu.

II. Dünya Savaşı sonrasında Josip Broz Tito döneminde, Yugoslavya; Bosna-Hersek, Sırbistan, Hırvatistan, Slovenya, Karadağ ve Makedonya'dan oluşan altı cumhuriyetten, Sırplar, Boşnaklar, Hırvatlar, Slovenler ve Makedonların oluşturduğu beş milletten, Müslümanlar, Katolikler ve Ortodokslardan oluşan üç farklı inançtan ve sekiz etnik

Josip Broz Tito

gruptan (Türkler, Bulgarlar, Arnavutlar, Macarlar, Çekler, Romenler, Ukraynalılar ve Çingeneler) meydana geldi.[6]

Tito'nun ölümünden sonra artan etnik çekişmeler ve ekonomik bunalım nedeniyle ve 1980'lerin sonlarında Doğu Avrupa'daki değişikliklerin de etkisiyle 1990'lar ve 2000'lerde yaklaşık 20 yıl süren kanlı bir süreç sonunda Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti yedi ayrı egemen ülkeye bölündü.

II. Dünya Savaşı ve Yugoslavya

1918 yılında I. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle Bosna; Sırp, Hırvat ve Slovenlerin kurduğu ve daha sonra adı "Yugoslavya" olacak olan krallığın bir parçası oldu. Yeni devlet, Sırp hanedanının hâkimiyeti altında kaldı. Tüm baskılara rağmen 1919 yılında Müslüman azınlık tarafından kurulan Yugoslavya Müslüman Organizasyonu (YMO), 1939 yılına kadar Yugoslavya yönetiminde etkili

4 Amos J. Peaslee, *Constitutions of Nations*, Second Edition, Netherlands 1956, s. 754.

5 Çetnikler: II. Dünya Savaşı'nda işgalci Mihver Kuvvetlerine ve Hırvatlara karşı direnmek amacıyla ortaya çıkan, ama daha çok Partizanlar olarak bilinen Tito'ya bağlı Komünist gerillalarla çarpışan radikal milliyetçi, monarşist Sırp gerillalardır. Bkz. Tim Hudah, *The Serbs: History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*, Yale University Press, New Haven - London 1997.

6 Giray Saynur Derman, "Tito Sonrası Dönemde Eski Yugoslavya Bölgesindeki Türkler ve Müslümanlar", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*, X/2 (Kış 2010), s. 51-95.

oldu.[7] Bu tarihte Yugoslav Hükümeti Hırvatların yoğun taleplerini karşılamak için Bosna'nın bir kısmını da kapsayan otonom Hırvatistan Banovina bölgesini oluşturdu. [8]

I. Dünya Savaşı'nın çözümsüz bıraktığı anlaşmazlıklarla belirlenen 20 yıllık gergin bir dönemin ardından çıkan II. Dünya Savaş'ında Almanya, İtalya ve Japonya'nın oluşturduğu Mihver Devletleri ile Fransa, İngiltere, ABD ile SSCB ve daha sınırlı bir konumla Çin'in oluşturduğu Müttefik Devletler karşı karşıya geldi. Yükselen Nazi tehdidine karşı genel bir mücadele niteliğini kazanan savaşta Yugoslavya için durum 1941 yılında daha da kötüleşti. Yugoslavya Alman saldırısından sonra çöktü.[9] Böylece Almanya buradaki güçlerini 1939'da Arnavutluk'u işgal eden ve Ekim 1940'dan beri Yunanistan'da savaşan, ama başarılı olamayan İtalyanların yardımına gönderdi.[10] Adolf Hitler önderliğindeki Almanya'nın, 6 Nisan 1941 tarihinde Belgrad'ı bombalamak suretiyle başladığı işgal, 17 Nisan'da Yugoslavya'nın teslim olmasıyla kısa bir sürede tamamlandı. Hitler, Yugoslavya'yı peykleri arasında paylaştırdı, Banat kısmını Macaristan'a, Makedonya'yı Bulgaristan'a ve Slovenya'yı da İtalya'ya verdi. Hırvatistan ise Yugoslavya'dan ayrılarak bağımsız oldu.[11]

İşgal sırasında ülkede işgalcilere karşı mücadele eden çeşitli örgütler ortaya çıktı ve çete savaşları başlatıldı. Bunlar arasında özellikle Mihailoviç[12] ve Tito'nun çeteleri işgale direnişleriyle dikkat çekmekteydi.[13]

Almanlar Zagreb'e girerken

II. Dünya Savaşı sırasında Bosna, Alman ve İtalyan işgal bölgeleri arasında bölündü. Bu dönemde hem işgalci hem de etnik güçler arasında yoğun çatışmalar oldu. Mihver Devletleri'nin saldırısı üzerine Bosna'ya gerileyerek İşçi Tugayları tarzı bir savaş taktiğini kullanan Partizanlar, 1942 yılının Mart ayında Alman, İtalyan, Hırvat Ustaşa[14] ve Sırp Çetnik birliklerinin giriştiği harekâttan sonra Bosna'nın kuzeybatı bölgesini üs edindiler.[15] Tito 1942 yılının Kasım ayında "Yugoslavya Anti-Faşist Ulusal Kurtuluş Konseyi"ni (AVNOJ)[16] toplayarak direniş harekâtının bütün Yugoslav halklarını birleştirecek bir siyasal programa kavuşmasını sağladı. Bunun üzerine Almanlar 1942-1943 kışında Yugoslavya'daki Partizan hareketini toptan imhayı hedef alan yeni bir harekât düzenlediler. Öncelikle Çetnikleri saf dışı ederek konumlarını sağlamlaştıran Partizan kuvvetleri, ardından Alman kuşatmasını yararak Karadağ'ın Durmitor bölgesine geçtiler. 1943 yılının Mayıs ayında, bu bölgeye yönelik ikinci Alman kuşatma harekâtı da boşa çıktı. Üstün Alman birlikleriyle şiddetli çarpışmalardan sonra sarp bir geçidi aşan Partizan kuvvetleri sonunda Bosna'nın orta kesimine ulaşmayı başar-

7 Bosna-Hersek ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ergünöz Akçora, "Dünden Bugüne Bosna-Hersek", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,* Sayı 89, 1994, s. 87-105; *Balkanlar El Kitabı,* II, *Çağdaş Balkanlar,* der. Osman Karatay-Bilgehan A. Gökdağ, Vadi Yayınları, Ankara 2007; Osman Karatay, "Milosevic Dönemi Yugoslav Dış Siyaseti: Başarısız Bir Mirasyedilik Olayı", *Balkan Diplomasisi*, ASAM Yayınları, Ankara 2001; Osman Karatay, *Bosna-Hersek Barış Süreci*, Karam Yayınevi, Ankara 2002.

8 http://www.independent.co.uk/news/world/world-history/history-of-the-first-world-war-in-100-moments/a-history-of-the-first-world-war-in-100-moments-the-execution-of-civilians-in-serbia-9244674.html

9 Oral Sander, *Balkan Gelişmeleri ve Türkiye (1945-1965),* Ankara 1969, s. 10-11.

10 John Keegan, *The Second World War*, Penguin Books, UK 2005,

11 *Hırvatistan Bağımsız Devleti (Nezavisna Država Hrvatska, NDH),* II. Dünya Savaşı sırasında Yugoslavya'nın Nazilerce işgali üzerine 10 Nisan 1941'de kurulan devlettir. Naziler Bosna, Hersek ve Srem'i Hırvatistan'a bağlayarak Ustaşa lideri Ante Paveliç'in yönetiminde Faşist bir rejim kurdular. Hırvat Faşistleri "Hırvatistan Bağımsız Devleti'nde çok sayıda Sırp, Yahudi ve Çingene nüfusunu öldürerek ortadan kaldırdılar. Soykırıma ve işgale direnerek Sırpların çoğunluk oluşturduğu Çetnikler ve Partizanlar 37 Faşist tümeni Eski Yugoslavya topraklarına çekiyordu. Stalin, Churchill ve Roosevelt Sırp monarşistler ile Sırp Komünistler arasındaki iç savaşa 1943-1944 yıllarında dâhil oldu. SSCB, ABD ve İngiltere Yugoslav iç savaşında Hırvat-Katolik asıllı Josip Broz Tito'nun açıkça tarafını tuttular. Yabancı müdahale yüzünden Çetnikler yenildi. Sırp nüfus çoğunluğuna sahip topraklar, yeni kurulan Hırvatistan Sosyalist Cumhuriyeti ve Bosna-Hersek Sosyalist Cumhuriyeti'ne dâhil edildi

12 Mihailoviç 194l'de Hersek'te Almanlara karşı direnişi başlattı. Londra'da sürgünde olan kraliyet hükümeti tarafından Harbiye Nazırı tayin edildi. Aşırı Sırp milliyetçisi olması, Hırvatları sevmemesi, Komünist düşmanlığı, kralcı olmayanlara aşırı düşmanlık göstermesi gibi nedenlerden dolayı müttefikler tarafından bu görevinden azledildi, savaş sonrası Tito tarafından vatana ihanet suçuyla kurşuna dizdirildi. Böylece krallık rejimi sona erdi. Bkz. Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar (Avrupa Devletleri),* IV, Ankara 1996, s. 68-69.

13 Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1995*, İstanbul 1995, s. 374.

14 Ustaşa Hareketi, II. Dünya Savaşı'nda da Yugoslavya topraklarında faaliyet gösteren Faşist harekettir. Ustaşalar Yugoslavya topraklarında Sırplara karşı olan unsurları destekleyen Alman işgal yönetimi tarafından desteklendi. Bunda hem faşizan eğilimlere sahip olmalarının hem de Nazilerin Hırvatları Slav değil, Got ve İlirya kökenli bir halk olarak görmesinin payı vardı. Ustaşalar, Nazi desteğiyle işgale uğrayan Yugoslavya topraklarında Sırp kıyımı yapmaya başladılar. Sivil Sırplara karşı gerçekleştirilen katliamlar, gerillalara duyulan sempatiyi artıran önemli bir nedendi. Sonuçta pek çok Sırp, Çetnik ve Partizan saflarına katılıp Mihver orduları tarafından işgal edilen Avrupa'da en güçlü direnişi gösterdi. Almanların savaşı kaybetmesi ve müttefiklerin Partizanlara destek vermesiyle birlikte Ustaşalar da etkinliklerini kaybetti, fakat yıllar sonra çıkan Sırp-Hırvat gerginliğinde Ustaşaların etnik temizlik girişimleri Sırpların hareketlerine meşruiyet kazandırma araçlarından biri oldu. Bkz.https://tr.wikipedia.org/wiki/Usta%C5%9Fa

15 Nikola Aniç, The National Liberation War in Yugoslavia 1941-1945, Belgrad 1985, p. 21.

16 "The Declaration from the Second Session of the Anti-Fascist Council of National Liberation of Yugoslavia, November 29, 1943", http://www.arhivyu.gov.rs/active/en/home/glavna_navigacija/leksikon_jugoslavije/konstitutivni_akti_jugoslavije/deklaracija_drugog_zasedanja_avnoja.html

dı. Yugoslavya'nın bağımsızlık mücadelesinde bir dönüm noktası sayılan bu zafer, aynı zamanda Partizan hareketine Müttefiklerin siyasî ve askerî desteğini sağladı. İtalya'nın Müttefiklere teslim olmasından sonra Partizanların denetimine giren geniş kıyı şeridi, silah ve askerî gereç almak için önemli bir kapı durumuna geldi.

Kasım 1943'te Tito ikinci bir Partizan Kongresi (AVNOJ) topladı. Toplantı sonunda, Güney Slav halklarının eşit olarak katılacağı yeni bir Federal Yugoslavya'nın kurulduğu ve geçici bir hükümetin oluşturulduğu ilan edildi.[17] Tito artık bu devletin mareşali ve devlet başkanıydı. Bu kongrede temsil edilen ve Güney Slavları arasında sayılan Bosnalı Müslümanların çoğu Tito'nun partizanlarına katıldı.[18]

Mihailoviç ile Tito arasındaki mücadele, bütün savaş boyunca devam etti, bu mücadeleyi Tito kazandı. Sırp milliyetçisi Mihailoviç'e karşılık Tito'nun savaş sonrası bütün unsurları kapsayan bir federasyon tarzından bahsedip vaatlerde bulunması diğer unsurları umutlandırdı. Bu nedenle Tito bir kurtarıcı gibi görülse de asıl yüzü kısa sürede ortaya çıktı. Kasım 1944'te Kırçevo ve Gostivar'ı ele geçiren Tito'nun birlikleri tarafından birçok Türk çeşitli işkencelerden sonra öldürüldü. Yabancı radyolardan 2.5 ay sonra bu bölgelerde öldürülenlerin sayısının 19.000'e ulaştığı öğrenildi. Yenipazar'da ise öldürülen 5.000 kişiden yalnız 20'ye yakını Hristiyan, diğerleri ise Türk'tü. Yine 1945 yılı ilkbaharında İpek, Yakova, Gilan, Priştine ve Prizovik'ten toplanan 6.000 genç makineli tüfeklerle tarandı. Köylerden toplanan gençler kurşuna dizildi, köyler yağmalandı, evler yakılıp yıkıldı. Ayrıca öldürülenlerin malları haczedilerek geride kalan çoluk çocuğun sefalete düşmesi hedeflendi. Üstelik bu insanlar kızıl teşkilatın kara listesinde yer aldığı için daimi nezaret altında tutuldu.[19]

II. Dünya Savaşı süresince gerek Mihailoviç gerekse Tito'nun çeteleri Yugoslavya Türklerinden 250.000 kişinin ölümüne sebep oldu. Ayrıca savaş sırasında yapılan katliam ve saldırılar sonrası yüzlerce Türk de Türkiye'ye göç etti. Deliorman'a göre, savaş sırasında Yugoslavya'dan Türkiye'ye göç edenlerin sayısı 1.825'tir.[20] Devlet İstatistik Enstitüsü Yıllığı'nda ise 1940-1945 yılları arasında Yugoslavya'dan gelen göçmen sayısı 1.671 kişi olarak verilmektedir.[21] De Vergottini'ye göre, 1940-1945 yılları arasında Yugoslavya'dan toplam 1.641 kişi gelmiştir.[22] Savaş yılları boyunca göç edenlerin sayısı diğer bir kaynakta ise yıllık ortalama 300 kişi olarak verilmiştir.[23]

1944 Mayıs ayında Tito'nun karargâhına yönelik son Alman saldırısını da atlatan Partizanlar, sonraki aylarda işgal kuvvetlerini Sırbistan'a doğru geriletmeye başladı. 1945 Kasım ayında yapılan seçimlerde Komünistlerin önderliğindeki Halk Cephesi'nin kazandığı büyük zaferin ardından Yugoslavya Demokratik Federal Cumhuriyeti'nin kurulduğu (2 Aralık 1945) ilan edildi. Böylece kâğıt üzerinde de olsa devam eden monarşi resmen sona ermiş oldu. 1946 yılının Ocak ayında federal bir cumhuriyet yapısını öngören yeni anayasa yürürlüğe girdi.

II. Dünya Savaşı küresel boyutta büyük felaket oldu. Bu savaşta her dönem olduğu gibi din, etnik köken, milliyetçilik başarılı bir şekilde kullanıldı. Savaşın temel unsurları zamanla çemberi büyüttü ve savaşta birçok cephe açıldı. Savaşın baş aktörü olan Hitler Almanyası'ndan 7.293.000 kişi (nüfusun % 11'i) hayatını kaybetti. En çok zarar gören bölgelerden olan Yugoslavya coğrafyasında da bu süreçte büyük bir katliam yaşandı.[24]

Hançer Tümeni askerleri İslam ve Yahudilik adlı Almanca kitabı okurken

17 Snežana Trifunovska, *Yugoslavia Through Documents: From Its Creation to Its Dissolution*, Martinus Nijhoff Publishers, Netherlands 1994, p. 202-206.

18 Giray Saynur Derman, *a.g.m.,* s. 92.

19 Altan Deliorman, *Yugoslavya'da Müslüman Türk'e Büyük Darbe*, İstanbul 1976, s. 150-165.

20 Altan Deliorman, *a.g.e.,* s. 248.

21 *Devlet İstatistik Enstitüsü Yıllığı*, XXI, Ankara 1953, s. 108.

22 M. De Vergottini, *Göçmen Hareketleri*, çev. Nüzhet Yalkut, Ankara 1949, s. 57.

23 Hasan Yıldırım Ağanoğlu. *Yücel Teşkilatı*, Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, İstanbul 2012, s. 320; Ülkü Köksal, *Yugoslavya'dan Türkiye'ye Göçler*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2004, s. 29-32.

24 H. B. Liddel Hart, *II. Dünya Savaşı Tarihi,* çev. Kerim Bağrıaçık, Yapı Kredi Yayınları, 1998, s. 47.

SS Waffen Dağ Tümeni Handschar

Osmanlı'nın eskiden hüküm sürdüğü topraklarda Müslümanlar, dünya savaşları boyunca genellikle işgal kuvvetlerine karşı direniş hâlindeydiler. Yunanistan'dan Bosna'ya kadar binlerce Müslüman Nazilere karşı mücadele etti. Fakat II. Dünya Savaşı'nın mimarı olan Adolf Hitler, Bosna'da o dönemler siyasallaşan bir İslamî akım ile birlikte hareket etti. Tümenin adı Handschar - Hançer idi.

Hitler'in Yahudi soykırımının en önemli planlayıcılarından olan Himmler, Bosna'da örgütlenen siyasal İslamcılara karşı da Yahudi kozunu oynuyordu. Buna göre Almanya'dan kaçan Yahudiler devlet kurmak için Kudüs'e geleceklerdi. Kudüs Müftüsü Emin el-Hüseyni'ye ulaşan Himmler, Yahudi tehlikesine karşı propaganda çalışmaları başlattı. Böylece ari ırk peşindeki Nazi hareketi içinde, 38 tümenden biri olarak ülkede yaşayan Katolik Hırvatlar ve Müslüman Boşnaklardan oluşan Müslüman bir dağ tümeni kuruldu.[25]

Hitler bu süreçte Müslüman askerlerin motivasyonunu bozmak istemiyordu. Birliğe özel fesler yapıldı. Ayrıca dağ tümeni, hem Almanya'daki eğitimlerinde hem de Bosna'da Alman ordu disiplininden farklı olarak topluca ibadet edebiliyordu. Almanya farklı ülkelerde benzer yapılanmalar planlasa da *Handschar* dinî kimliği ile tekti. Almanlara ve Hırvatların birçoğuna göre Hırvatlar aslında bir Slav ırkı değildi, kökenleri Gotlara dayanıyordu. Hitlerde bir Germen kolu olarak gördüğü Gotların bu sebepten ötürü ari ırk olduğunu düşünüyordu. Buna göre Hırvatlar yüzyıllar önce Balkanlar'a başlayan akınlarla Slavlaştırılmış, Osmanlı döneminde ise Slavlaşmış Hırvatların bir kısmı Müslümanlaştırılmıştı. Bu Slavlaşmış Müslümanlara "Bosnalı Müslümanlar" deniliyordu.[26]

Adolf Hitler dört yıl süren Belgrad işgali boyunca bu topraklarda yoğun propaganda çalışmaları yürüttü. Bir yandan Komünist Sovyetlerin Marksist Leninist, diğer yandan Amerika ve İngiltere'nin "liberal demokrat" etkilerini yok etmek için yoğun çalışmalar yapıldı. Hırvat, Sırp ve Boşnak halkları tarih boyunca birbirlerine kırdırılmıştı. Hitler de bu fırsatı değerlendirmek istiyordu.

Hırvat-Sırp ve Boşnaklar arasında yaşananlar yakın bir geçmişte meydana gelen "Bosna Soykırımı" ve "Yugoslav İç Savaşı"ndan çok daha eskiye dayanan bir düşmanlıktı. Hatta tarihin en kanlı infaz metotlarını birbirleri üzerin-

25 13. SS Waffen Dağ Tümeni "Handschar" (13. Waffen-Gebirgs-Division der SS "Handschar" (kroatische Nr. 1) anlamı: *SS'nin 13. Waffen Dağ Tümeni "Hancar" (Hırvatistanlı No. 1)*), Waffen SS'e bağlı 38 tümenden biri. Tümenin ismi olan *Handschar*, tümenin amblemiydi. Adı "Hançer Birliği" olmasına rağmen birliğin sembolü aynı zamanda Bosna-Hersek'in sembolü olan paladır. Ülkede yaşayan Müslüman Boşnaklar ve Katolik Hırvatlar'dan kuruldu. II. Dünya Savaşı sırasında Balkanlar'daki Komünist Partizanlara karşı savaşması için Kudüs Baş Müftüsü Emin el-Hüseyni'nin girişimi ile kuruldu. Himmler, Boşnakları etkilemek için Almanya'dan kaçan Yahudilerin Orta Doğu'da bir devlet kurmasından çekinen ve bu sebeple Nazilere sempati duyan Kudüs Müftüsü Emin el-Hüseyni'den yararlandı. Bkz. Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945; Occupation and Collaboration*, Stanford Univer. Press, San Francisco 2001, p. 498-501; Noel Malcolm, *Bosnia: A Short History*. New York University Press. 1996, s. 174–176.
Tohttps://tr.wikipedia.org/wiki/13._SS_Waffen_Da%C4%9F_T%C3%BCmeni_%22Handschar%22_-_Tomasevich_2001 *Handschar* (*Handžar*), masevich_2001;http://deathpix.com:8000/wikipedia_en_all_07_2014/A/13th_Waffen_Mountain_Division_of_the_SS_Handschar_(1st_Croatian).html.

26 Engin Özer, "II. Dünya Savaşı'nda Hitler Komutasındaki Bosnalı Müslüman Tümen: Fesli Naziler", http://listelist.com/fesli-naziler/, Erişim Tarihi 26 Mart 2015.

Kudüs Müftüsü El-Hüseyin ve Fesli Hançer Tümeni askerleri. Müftü, askerleri Hitler selamıyla selamlıyor.

de uygulamaktan çekinmediler. Özellikle Hırvat-Ustaşa ve Sırp-Çetnik birliklerinin yarattıkları işkence ve katliam yöntemleri dönemin en şiddetli olaylarıydı.

Hançer tümeninde sadece Bosnalılar değil, Müslüman Arnavutlar da vardı. Tümenin geri kalan kısmı Hırvatlardan oluşuyordu. Hem partizanlara karşı hem de Avusturya'da çarpışan tümenin 20.000 olan sayısı savaş sonunda yarı yarıya azaldı. Sonunda İngiliz birliklerine teslim oldular.

1944 Mayıs ayında Tito'nun karargâhına yönelik son Alman saldırısını da bertaraf eden partizanlar, sonraki aylarda işgal kuvvetlerini Sırbistan'a doğru geri çekilmeye başladılar. 1945 Kasım ayındaki seçimlerde Komünist'lerin önderliğindeki Halk Cephesi'nin kazandığı büyük zaferin ardından Yugoslavya Krallığı 29 Kasım 1945'te resmen kaldırılarak, Yugoslavya Demokratik Federal Cumhuriyeti'nin kurulduğu ilan edildi (2 Aralık 1945). Yugoslavya'nın siyasî hayatında "İkinci Yugoslavya" olarak da adlandırılan bu dönemde, devlet yapılanması "milletler üstü" anlayışla şekillendi. Gücünü milliyetçi olmayan yapısından alan Halk Cephesi ve Josip Broz Tito, üniter esaslara dayanmayan, federatif bir devlet kurdu. Ülkede hiyerarşik parti yapılanması oluşturuldu, devlet yönetimine ilişkin her konu sıkı gözetim altına alınarak ekonomide endüstriye önem verildi. Kuruluşu, kurumsallaşması, ekonomisi ve dış politikası ile ilkinden oldukça farklı karakterde olan İkinci Yugoslavya; Josip Broz Tito, federalizm ve Sosyalist ekonomi temellerinde yükseldi.[27] Yeni Federal Yugoslavya; Sırbistan, Karadağ, Hırvatistan, Slovenya, Makedonya ve Bosna-Hersek olmak üzere altı cumhuriyetten meydana geliyordu.[28]

Josip Broz Tito, Almanlara karşı Yugoslav halklarını bir araya getirerek Stalin, Churchill ve Roosevelt'in de desteğini aldı. Ölümüne kadar olan dönemde "Yugoslavya" adı altında güçlü ve sağlam bir ülke sistemi kurdu. Bu ülkede Müslümanlar özgür bir şekilde yaşamaya devam edebilmenin planlarını yaptılar, ancak baskılar kısmen de olsa devam etti. Hırvatlar daha fazla hak ve ayrıcalık istemekteydiler. II. Dünya Savaşı zamanındaki çeteler ve katliam suçları sembolik cezalarla geçiştirildi.

Tito ve Churchill

27 Tanıl Bora, *Milliyetçiliğin Provokasyonu*, Birikim Yayınları, İstanbul 1995, s. 80-82.
28 Noel Malcolm, *Bosna'nın Kısa Tarihi*, Om Tarih, İstanbul 1999, s. 306.

II. Dünya Savaşı Sırasında Bosna-Hersek

II. Dünya Savaşı sırasında özellikle Doğu Bosna ve Sancak'taki Boşnakların tecrübeleri acı oldu. Sırp çeteleri Doğu Bosna'daki şehir ve köyleri basarak büyük katliamlar yaptı. Binlerce insan öldürüldü, zorla din değiştirme politikası uygulandı. Bu olaylar en yoğun olarak 1941-1942 yıllarında yaşandı ve II. Dünya Savaşı bitene kadar devam etti. Bu dönemde Sırpların millî programına göre "Büyük Sırbistan" kurulmalı ve burası Türklerden temizlenmeliydi. Hırvatların da amacı homojen etnik büyük bir Hırvatistan'ı kurmaktı. Boşnaklar iki taraftan kuşatıldı. Bu politikaların amacı sadece Boşnakları öldürmek değil, onları korkutmak, sindirmek ve göçe zorlamaktı. Diğer bir plân ise göç etmeyenleri ve öldürülmeyenleri zorla Hristiyan yapmaktı. Ama Boşnaklar direnmeye devam ettiler ve bugüne kadar hem Bosna-Hersek'te hem de Sancak'ta var olmayı başardılar. II. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında bir göç hareketi yaşansa da bu göçlerin sayısı hakkında kesin bir bilgi mevcut değildir.[29]

II. Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan Sosyalist Federatif Yugoslavya Cumhuriyeti döneminde yaşanan göçler daha çok Sancak bölgesinden oldu. Göç etmeye karar verenler yine Türkiye'yi tercih etti. 1946 yılında Yugoslav Anayasası'na dinî özgürlüklerle ilgili bir madde eklendi. Buna göre bütün dinlere devlet saygıyla yaklaşacaktı. Ancak bu madde hiçbir zaman uygulanmadı. 1946 yılında şeriat mahkemeleri kaldırıldı; sonra başörtü yasağı geldi. Mektepler (Kur'an kursları) yasaklandı. Müslümanların "Gayret" ve "Narodna Uzdanica" gibi kültürel ve ilmî faaliyetler yürüten kurumları, matbaaları, yayınevleri kapatıldı. Sarajevo'da 1964 yılında İslâmî kitap basmak yasaktı. Devletin uyguladığı anti-İslâm kampanyasına karşı mücadele için "Mladi Muslimani" (Genç Müslümanlar) ortaya çıktı. Onların bu mücadelesi de cezalandırılmadan kalmadı,[30] yüzlerce üye hapse atıldı. Bazıları öldürüldü, bazıları da çok ağır işkencelere maruz kaldı. Yeni Komünist rejim, İslâm medeniyetinin eski izlerini de silmeye çalıştı. Camiler müzelere, depolara ve hatta ahırlara dönüştürüldü. "Boşnak" adı, resmen olmadığı için Boşnaklar, "tarafsız" ya da "İslâm dinine mensup olan "Sırp" veya "İslâm dinine mensup olan Hırvat" olarak milliyetlerini belirtebildiler.[31] 1974 yılında Boşnaklara Müslüman olarak (dinî kimlik değil, millî kimlik olarak) hak tanındı. İktidardaki ateist parti, bir millete millî ismini kullanmasını yasaklamakta ve dinî isminin millî isim olarak kullanılmasını emretmekteydi. Komünistler, Boşnakların millî kimlikleri ve millî isimleri ile ilgili karar verme hakkını Boşnaklara değil, kendilerine tanıdılar. Komünist rejim, bu kararları kendi ideolojik doktrinine ve siyasî çıkarlarına göre verdi. Boşnakları kendi millî ve dinî kimliklerinden uzaklaştırmak için rejimin farklı şekillerdeki uygulamalarını ifade etmiştik. Eğitim sisteminde (tarih kitaplarında, edebiyat kitaplarında) Boşnak dili tanınmadı; Boşnakların dinî ve kültürel faaliyetleri kısıtlandı, Boşnakların millî meselelerini gündeme getirenler ve bu konuda rejimi eleştirilenler en ağır şekilde cezalandırıldılar.[32]

Sırp çeteleri Müslümanlara karşı acımasız katliamlar yaptılar.

29 Safet Bandzovic, *Iseljavanja Bošnjaka u Tursku*, Sarajevo 2006, s. 443-466.

30 Amra Dedeic Kırbaç, "Boşnakların Türkiye'ye Göçleri", s. 11-12.

31 II. Dünya Savaşı sonrası 1948 yılında yapılan nüfus sayımlarına göre, Rojaye ve Plav bölgeleri hariç Sancak'ın nüfusu 295.256'dı. Fakat bu nüfus sayımında kendisini Müslüman (Boşnak) olarak tanımlayanların sayısı 2.820 (% 0.95) idi. Sırp ve Karadağlı olarak tanımlayanlar ise 289.717 (% 98.12) kişiydi. Bkz. Giray Saynur Derman, *a.g.m.,* s. 80.

32 Dedeic Kırbaç, *a.g.m.*, s. 13.

Sancak Bölgesi

Sancak

II. Dünya Savaşı sırasında (28 Kasım 1944 ile 21 Ocak 1945 tarihleri arasında), Sırbistan'ın Sancak bölgesinin en büyük kenti Novi Pazar'da, dönemin Komünist yönetimi tarafından 2.000'in üzerinde Boşnak kurşuna dizilerek öldürüldü. II. Dünya Savaşı sırasında katledilen bu Boşnaklar için Hacet semtinde 2010 yılından beri anma töreni düzenlenmektedir. En sonuncusu 2015 yılında yapılan ve din adamları ile binlerce vatandaşın katılımıyla gerçekleştirilen anma töreninde, II. Dünya Savaşı sırasında hayatını kaybeden Boşnaklar için dua edildi. Sancak Müftülüğü ve Boşnak Kültür Topluluğu'nun organize ettiği tören, vatandaşların şehir merkezinde toplanmasıyla başladı; kalabalık grup daha sonra, katliamın yapıldığı Hacet semtine yürüyüp, hayatlarını kaybedenler için gıyabî cenaze namazı kıldı. Törende yapılan konuşmalarda Boşnaklar arasında birlik mesajları verilirken, Sırbistan Hükümeti'nden Devlet Arşivlerini açarak, Hacet'te katledilen Boşnakların isimlerinin açıklanması istendi. Sancak Müftüsü Muamer Zukorliç, törende yaptığı konuşmada, halklar arasında anlaşma sağlamanın önemini vurgulayarak, her ülkenin kendi kurbanlarına sahip çıkması gerektiğini söyledi.[33] *"Boşnaklar birlik oldukları zaman huzurlu olurlar"* diyen Zukorliç tarih boyunca Müslümanların ıstırap çektiğini ifade etti. Aralarında hayatlarını kaybeden kişilerin torunlarının da bulunduğu kalabalık, geçit töreni sırasında sokaklara çiçek bıraktı.[34]

33 http://www.bosnakforum.com/index.php?topic=329.0

34 "II. Dünya Savaşı'nda Katledilen Boşnaklar Unutulmadı", http://www.haberler.com/ikinci-dunya-savasi-nda-katledilen-bosnaklar-7661227-haberi/, ErişimTarihi 04 Eylül 2015

II. Dünya Savaşı ve Sonrasında Makedonya

II. Dünya Savaşı'nın en yoğun yaşandığı dönemlerde 1943 yılında işgal altında kurulan ve Almanlara karşı Tito önderliğinde özgürlük mücadelesi veren Yugoslavya, savaş sonunda amacına ulaştı. Ancak bu süreç pek de kolay olmadı. Belgrad'daki kralın zayıflayan otoritesi Nazilerle işbirliği yapan milliyetçi Hırvat örgütü Ustaşalar ve yine bir diğer milliyetçi silahlı örgüt olan Sırp Çetniklere yaradı. Özellikle Çetniklerin Kosova, Makedonya ve Bosna'da uyguladıkları katliamların yanı sıra Tito'nun önderliğindeki direnişçi harekete karşı da savaşmaları ülkede bir nevi iç savaşın yaşanmasına neden oldu. Ancak Almanların II. Dünya Savaşı sırasında galip konumdan mağlup duruma düşmesi ve İtalyanların saf değiştirmeleri bu iki ülkeden lojistik destek gören Çetnik ve Ustaşaları zayıflattı. Sonuçta Çetnik ve Ustaşalar Tito'nun başında olduğu Partizanlar tarafından yenilgiye uğratıldı.[35]

Savaş sonrası dönemde Tito'nun İçişleri Bakanlığı'nı yapan Aleksandr Rankoviç, yönetimde kaldığı süre boyunca özellikle Makedonya ve Kosova Müslüman azınlıklara karşı sert tutum izledi. Her ne kadar prensipte herkesin eşit olduğu bir devlet yapısı tesis edilmeye çalışılsa da bu bölge o dönemlerde Sırp milliyetçiliğinin etki alanı içerisindeydi. Bu yüzden İçişleri Bakanlığı'na bağlı dönemin polis birlikleri, Makedonya ve Kosova'daki Müslümanlara karşı planlı işkenceler ve sürgün politikaları uyguladı. Bu dönemde Makedonya'da yaşayan yüz binlerce Müslüman Türkiye'ye göç etmek durumda kaldı. Bu homojenleştirme çerçevesinde Müslüman unsurlardan arındırılan bölgelere Sırplar veya Makedonlar yerleştirildi. Ülkeyi terk etmek zorunda bırakılan Müslümanların giderken yanlarında herhangi bir değerli eşya götürmelerine katiyen müsaade edilmedi. Bu da Müslümanlara ait zenginliklerin ülke sınırları içinde kalmasına ve doğrudan devlet kontrolüne geçmesine yol açtı.

Makedonya Türklerinin millî ve manevî değerlerine, örf ve adetlerine sahip çıkmalarını sağlamak amacıyla 1944 yılında Üsküp'te Şuayip Aziz tarafından kurulan ve Makedonya'daki Türklerin kimlik sorununun çözümü için mücadele eden "Yücel Teşkilatı" 1947 yılının Eylül ayın-

35 "Makedonya'da Etnik Sorunların Tarihsel Gelişimi ve Günümüze Yansımaları", http://akademikperspektif.com/2013/05/03/makedonyada-etnik-sorunlarin-tarihsel-gelisimi-ve-gunumuze-yansimalari/, Erişim Tarihi 3 Mayıs 2013.

Yücel Teşkilatı üyesi olan Şuayip Aziz, Ali Abdurrahman, Nazmi Ömer ve Adem Ali Üsküp'te idam edildiler.

Aleksandr Rankoviç

da yasa dışı bir örgüt olarak gösterilip Rankoviç tarafından kapatıldı. Büyük bir sansasyonla, tüm Türk toplumuna göz dağı verircesine kurucularının ve yöneticilerinin kamuoyu önünde yargılanması ve bunlardan Şuayip Aziz, Ali Abdurrahman, Nazmi Ömer ve Adem Ali'nin "vatan hainliği" ile suçlanan teşkilât üyelerinin idama mahkum edilip[36] diğerlerinin sekiz yıl hapis ya da sürgün gibi ağır cezalara çarptırılmaları, aslında bir anlamda iki karşıt blokta yer almalarıyla gerginleşen Türkiye-Yugoslavya ilişkilerine bağlanıyordu.[37]

36 Hasan Yıldırım Ağanoğlu. *Yücel Teşkilatı*, Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, İstanbul 2012, s. 20.

37 Suat Engüllü, *Balkan Savaşlarından Sonra Makedonya'da Türkler*, ASAM Yayınları, Ankara 1996, s. 53.

Tito Döneminde Makedonya Cumhuriyeti'nde Türklerin Siyasî Durumu

Büyük Arnavutluk idealinin peşinde koşan Arnavutların baskısı altında kalan Türkler, herkese eşitlik vaadiyle ortaya çıkan Tito ve partizanları belli bir ölçüde desteklediler. 1944 yılında Tito'nun isteği ve Yugoslavya Komünist Partisi'nin kararıyla Yugoslavya Federasyonu'na dâhil olmak üzere bir Makedonya Cumhuriyeti kuruldu.[38] Çok uluslu Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti'nde, altı cumhuriyetten birisi olan Makedonya Sosyalist Cumhuriyeti'ni oluşturan halk olarak Makedonlar, Sırplar, Hırvatlar, Slovenler, Karadağlılar ve Müslümanlar ile birlikte "kurucu halk" anlamında ulus sayıldılar.[39] Türkler ise ulusların arkasından gelen ve herhangi bir cumhuriyetin kurucusu olmayıp, azınlık statüsünde sayılan etnik gruplardan biri olarak çeşitli azınlık haklarına sahip oldular. Tito'nun savaş sırasında vaat etmiş olduğu eşitliğin aslında tam anlamıyla bir eşitlik olmadığı ortaya çıktı. Bununla birlikte Türklere, diğer azınlık gruplarıyla birlikte, özellikle eğitim alanında olmak üzere çeşitli haklar tanındı. 23 Aralık 1944'te, Makedonya Türklerinin toplumsal ve kültürel yaşamında önemli bir yeri bulunan *Birlik* gazetesi neşredildi. 28 Aralık'ta günde sadece beş dakika olmak üzere ilk Türkçe radyo yayını başladı. 1946 yılında ise Makedonya Türklerinin yoğun kültür ve spor faaliyetlerini gerçekleştirdikleri, fakat bir yıldan kısa bir süre içerisinde kapatılan "Zafer Cemiyeti" kuruldu.[40]

Devlet ve parti yönetimleri ile kamu kurum ve kuruluşlarında görev alan Türklerin sayısı, Türklerin Makedonya'daki toplam sayısına oranla çok azdı. Komünizmin uygulanmaya başlaması Makedonya Türkleri için yeni bir yıkım dönemini getirdi. Türkler en değerli topraklarını, mallarını ve mülklerini devletleştirme yüzünden kaybettiler.

Tito ile Stalin arasında ideolojik farklılıklar vardı. Stalin'in, Tito'nun Balkanlar'da Slavlar üzerinde yaratmaya çalıştığı etkiden rahatsızlık duyması üzerine, Yugoslavya 1948'de Cominform'dan atıldı. Diğer taraftan Yugoslav-

38 S. Engüllü, *a.g.e*, s. 82.

39 Emel Osmançavuşoğlu Oktay, "Çözülmeyen Düğüm Makedonya Sorunu ve Makedonya Türkleri", *Balkan Türkleri*, der. Erhan Türbedar, ASAM Yayınları, Ankara 2003, s.137; Makedonya'da yaşayan Arnavutların kimlik mücadelesi hakkında bkz. Stavro Skendi, *The Albanian National Awaekining 1878-1920,* Princeton University Press, New Jersey 1967.

40 E. O. Oktay, *a.g.e.*, s. 138.

ELLİ YIL ÖNCE

Birlik

MAKEDONYA MÜSLÜMANLARI HALK – KURTULUŞ CEPHESİ HAFTALIK GAZETESİ

Üsküb, cumartesi 23 – birlik – kânun 1944 s.

Tito milli kahraman

ÖNSÖZ

STALİN

Makedonya Müslümanları Halk Kurtuluş Cephesi'nin haftalık gazetesi Birlik'in 23 Aralık 1944 tarihli nüshası. Kapakta Tito ve Stalin yer alıyor.

ya'nın Batı Bloğu'nu Sovyet Bloğu'na karşı bir koz olarak kullanmaya başlaması, Türk-Yugoslav ilişkilerinin hızla düzelmesini sağladı.[41] Krallık döneminde de kültürel, dinî ve eğitim alanlarında çeşitli sorunlar yaşayan Müslüman nüfus 1954 yılında anadilde eğitim ve bir takım özlük hakları verilene kadar bu sıkıntıları yaşamaya devam etti.

Hem Yugoslavya'nın iç politikasında hem de uluslararası ilişkilerde yaşanan hızlı gelişmeler sonrasında altı cumhuriyet ve iki özerk yönetime (Kosova ve Voyvodina) bölünmüş olan Yugoslavya'da, Komünist Partisi yönetimindeki cumhuriyetlerin yönetici sınıfları, millî çıkarları belirleyerek buna uygun davranmadılar. Bu ve yukarıda ifade edilen nedenler yüzünden, Yugoslavya'nın bu süreçte fikrî olarak üçe bölündüğü görülmektedir. Buna göre; birinci grupta, Yugoslavya'dan ayrılarak Orta Avrupa devletler grubuna katılmak isteyen Slovenya ve Hırvatistan, ikinci grupta sıkı sıkıya bütünleşmiş federasyon fikrini savunan Sırbistan ve Karadağ, hem ülkenin parçalanmasından, hem de Sırp hâkimiyeti altında yaşamaktan korkan, bu yüzden Yugoslavya'nın devamını isteyen Bosna-Hersek ve Makedonya üçüncü grupta yer aldılar. Böylece, Yugoslavya'nın zihinlerde üçe bölündüğü söylenebilir. Yugoslav Halk Ordusu da ülkenin bütünlüğünü koruma politikasının yanı sıra Sosyalist sistemin devamından yana bir tavır takındı.[42]

41 S. Engüllü, *a.g.e.,* s. 58-59.

II. Dünya Savaşı ve Sonrasında Kosova ve Arnavutlar

II. Dünya Savaşı Kosova tarihinde bir dönemeç oldu. Savaştan önce Komünist fikirler Yugoslavya'da belirli çevrelerde etkisini gösterdi. Komünistler, Nazi işgaline karşı önemli rol oynadılar ve bu yüzden de savaştan sonra ortaya çıkan siyasî boşluğu doldurmayı fırsat bildiler. Böylece Sosyalist Yugoslavya doğdu. II. Dünya Savaşı boyunca Kosova toprakları Almanlar ve İtalyanlar tarafından işgal edildi. İşgal döneminde Kosovalı Sırpların binlercesi Kosovalı Arnavut gruplar, özellikle Vulnetariler tarafından Kosova dışına atıldılar. Bu olaylardan kaç kişinin etkilendiği kesin bilinmemekle birlikte Sırplara göre 10.000-40.000 arası ölü ve 70.000-100.000 arası mülteci sonucunu doğurdu. Kosova, kısa bir süre Arnavutluk'un bir parçası olurken 1946'da Yugoslavya'ya bağlı özerk bir eyalet statüsü kazandı.

Arnavut diktatör Zogu, II. Dünya Savaşı süresince ülke topraklarını terk ederken, diğer Balkan ülkelerinde olduğu gibi ortak paydası yabancı işgaline karşı mücadele etmek olan -fakat taban tabana zıt fikirlere sahip- direniş örgütleri vücut buldu. Bunlardan biri Sosyalizm yanlısı "Ulusal Kurtuluş Hareketi", bir diğeri ise Midhad Fraşeri'nin başkanlık ettiği Sovyet karşıtı milliyetçi görüşe sahip "Balli Kombetar" ya da "Ulusal Cephe" hareketi idi. 1943 yılından itibaren bu

Midhad Fraşeri

42 Simic Predrag, "Yugoslavya Krizinin Dinamikleri", *Avrasya Dosyası*, III/3, Ankara 1996, s. 16-18.

iki direniş örgütünü birleştirme çabaları özellikle Kosova bölgesinin geleceği ile ilgili ihtilaflar nedeniyle sonuçsuz kaldı. Alman birlikleri tarafından Kosova'nın büyük bir bölümü işgal edildi. 21 Nisan'da Alman ve İtalyan dışişleri bakanlarının Viyana'da yaptığı bir toplantıda Arnavutların yaşadığı bu toprakların büyük bir bölümünün İtalyan denetimine verilerek Arnavutluk'a katılmasına karar verildi. Böylelikle Osmanlı Devleti'nden ayrıldıktan sonra Arnavutluk ve Kosova ikinci kez bir araya geldi. Öte yandan maden yönünden zengin olan Trepça, demiryolu hattına sahip olan Mitroviça ile Vulçıtrın, yani Kosova'nın kuzey ucu Alman işgal bölgesi olarak ayrıldı. Gerek İtalyanlar gerekse Almanlar, Kosova Arnavutlarının yerel taleplerine hassasiyetle yaklaştılar, söz gelimi Arnavutça eğitimi yerleştirmek için de samimi çaba göstererek Kosova'da ve Makedonya'nın batısında en az 173 tane yeni ilkokul kurdular.[43] Kendilerini bu sayede güvende hisseden Arnavutlar kaybettikleri hakları geri almak için faaliyete giriştiler. Sırpların krallık dönemindeki iskân politikasına şiddetle karşılık vererek Sırp ve Karadağlılar topraklardan kovulurken istimlak edilen topraklar geri alındı. Tıpkı Sırpların Arnavutlara uyguladığı politika döneminde olduğu gibi bu dönemde de ülkeden kovulan Sırp ve Karadağlıların sayısı hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Tahmini hesaplara göre ilk iki - üç ay içinde 20.000 kişi bölgeden kaçtı.[44] Sayısal üstünlüğü ele geçiren Arnavutlar Alman ve İtalyanların askerî oluşumlarında yer almaya başladılar. İlk bakışta bu işgalci kuvvetlerle işbirliği olarak görülse de aslında Arnavutların bu hareketi Yugoslavya'nın çöküşünden istifade ederek 20 yıl boyunca maruz kalınan iskân ve Slavlaştırma politikalarını tersine çevirmekten ibaretti. Hitler'in Sovyetler'e saldırdığı 1941 yılına kadar Kosova'da Komünistler sessizdiler. Hatta bundan sonraki dönemde Yugoslavya Komünistleri bu bölgede etkinliklerinin arttırılması adına yoğun faaliyetlerde bulundular. Kosova Arnavutları Komünizm'e itibar etmemekteydi. Yugoslavya işgal edildiğinde Kosova'da YKP'nin 2070 üyesi vardı. Ancak nüfusun % 70'ini oluşturan Arnavutlardan sadece 20 kişi YKP üyesiydi.[45] Bunun nedenini anlamak oldukça kolaydır. Öncelikle Komünist faaliyetler Arnavutlar için birer Slav örgütüydü. İkincisi ise Faşist işgali altında "Büyük Arnavutluk" tesis edildi ve Sırplara verilen topraklar da geri alındı. Bu şartlar altında Kosova Arnavutları açısından Sosyalist hareketi yaymak oldukça zordu. Ancak yine de 1942'de Zeynel Aydini ve 1943'te Emin Duraku Sosyalist birimleri Alman ve İtalyanlara yaptığı suikast saldırılarıyla taraftar toplamayı başardılar.

Enver Hoca

8 Eylül 1943'te İtalya'nın teslim olduğunu ilan etmesiyle Arnavutluk ve Kosova'da siyasî ve askerî durum değişti. 1941 yılında kurulan Arnavutluk Komünist Partisi'ne 1943'te Genel Sekreter olan Enver Hoca, Kosova'nın Arnavutluk dâhilinde kalmasını savunurken YKP bu talebi reddetti. İtalyanların boşluğunu kısa sürede dolduran Almanlar, toprakları İngiliz işgaline karşı korumak amacıyla orada bulunduklarını, ülkede siyasî hayatın nasıl düzenleneceğine Arnavut halkının karar vereceğini deklare ederek halkın sempatisini kazandılar. Arnavutluk'a katılmış bulunan diğer bölgelerle birlikte Kosova ile Arnavutluk'un birleşmiş bir bütün olarak kalmasını hedefleyen bir grup İkinci Prizren Birliği'ni ilan ederken Komünistler buna 1944 Mayıs'ında "Permette Ulusal Kurtuluş Anti-Faşist Konseyi"ni kurarak karşılık verdiler. Konsey Başkanlığı'na Enver Hoca getirildi. II. Dünya Savaşı'nın seyrine bağlı olarak 1944 Ekim-Kasım'ında Almanlar bölgeden çekildiler. Almanların çekilmesiyle Kızıl Ordu'nun gelmesine mahal vermeden Enver Hoca ve yandaşları ülkelerinin tek başına kurtulduğunu ilan ettiler.[46] Partizanların Kosova'ya girmesiyle 30.000 kişilik milliyetçi Arnavut Birliği ile 40.000 kişilik partizan gücü arasında çetin bir mücadele

43 Noel Malcolm, *Kosova: A Short History*, çev. Ö. Arıkan, Sabah Kitapları, İstanbul 1999, s. 351.
44 Noel Malcolm, *a.g.e.*, s. 353.
45 Osman Karatay, *Kosova Kanlı Ova*, İz Yayıncılık, İstanbul, s. 82.
46 Zafer Pektaş, *Balkan Siyasetinde Kosova'nın Bağımsızlık ve Egemenlik Sorunu*, Bilecik Şey Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilecik 2014, s. 69.

Arnavut partizanlar

başladı.[47] Ulusal Kurtuluş Anti-Faşist Konseyi'nin liderlerinden birinin daha sonra kaleme aldığı bir yazıya göre Komünistler tarafından toplam 47.300 Arnavut öldürülmüş ve bu olayların 28.400'ü Kosova sınırları içinde meydana gelmişti.[48] Neticede Sosyalizm-Faşizm mücadelesini Balkanlar'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi Komünizm kazanırken Arnavutluk ve Kosova birbirinden tekrar ayrıldıve savaş sonrası düzenlemeyle Kosova tekrar Sırbistan'ın bir parçası hâline geldi.

1963'te de bu eyalet, özerk bölge oldu. Bu ilk dönemde Kosovalı Arnavutlar ve Türklerin önde gelenleri cezalandırdılar. Tivar Katliamı'nda Şaban Poluja adlı milliyetçi ile beraber 3.000-4.000 civarında Kosovalı Arnavut'un kurşuna dizildiği bilinmektedir.

II. Dünya Savaşı Öncesi ve Sonrasında Kosova Türkleri

Kosova Türkleri, çok eski zamanlarda Balkanlara gelen ataları Hunların, Avarların, Oğuzların, Kumanların, Peçeneklerin ve daha geç gelen Osmanlıların bir parçası olarak buralara yerleşip yurt edindiler. Kosova'yı yurt seçen Türkler, yüzyıllar boyunca diğer milletlerle beraber Prizren, Priştine, Vıçıtırın, İpek, Novobırda gibi yerleşim yerlerinde yaşadı, birçok kültür eseri yarattı ve hayatın akışına yön verdi. Bugünkü Kosova Türkleri de tarihî süreçten gelen Oğuz ve Kıpçak Türk unsuru ağırlıklı bir Türk zümresidir. Osmanlı Devleti'nin yüzyılları aşan uzun egemenlik devriyle beraber Kosova Türklerinin hem dil yapısı, hem etnik yapısı Oğuz Türkleri gelenekleri doğrultusunda şekillendi.[49] Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'dan çekilmesiyle birlikte Hristiyan devletleri içinde kalan Müslüman azınlık çok zor durumda kaldı. Müslümanlara hep şüpheci bir gözle bakıldı, kendilerine yabancı muamelesi yapıldı. Kosova'nın Sırbistan sınırlarına dâhil edilmesi ile Müslümanlar ikinci sınıf vatandaş muamelesine tâbi tutulmaya başladılar. Ayrıca 1912'de Sırpların Kosova'ya geri gelmesinden sonra çok sayıda Türk ve Arnavut katledildi. Helsinki İnsan Hakları Komitesi'nin Sırbistan'daki temsilciliğinin bir raporunda yer alan verilere göre sadece 1912-1914 yılları arasında 302.907 Türk Kosova'yı terk

Arnavutlar Belgrad'dan sürgün edilirken

47 O. Karatay, *a.g.e.*, s. 88.
48 N. Malcolm, *a.g.e.*, s. 372.
49 İskender Muzbeg, *Hukuki Belgeler Çerçevesinde Kosova Türkleri*, ASAM Yayınları, Ankara 2003, s. 101.

etti. Balkan Savaşları sonucu elden çıkan bölgedeki Türkler, Krallık ve Komünist Yugoslavya döneminde üç büyük göç ve katliama uğradılar. 1930'da toprağı kamulaştırma reformu altında Türklerin ellerinden arazileri zorla alınarak Sırplara verildi ve göçe zorlandılar. 1918-1941 yılları arasında 276.489 Türk'ün Kosova'dan göç ettiği belirtilmektedir.[50] Ancak, diğer kaynaklar da dikkate alındığı zaman bu rakamlara Makedonya Türklerinin göçünün de dâhil olduğu söylenebilir. Bir genelleme yapmak gerekirse 1960'ların başına kadar Kosova konusunda Belgrad'ın bilinçli olarak göç ettirme politikası izlediği sonucu çıkarılabilir.

1943 yılının ardından Kosova'daki bütün medreselerin eğitim dili Arnavutça oldu. Böylece Kosova'daki Türkçe eğitim büsbütün ortadan kalktı. Bu durum 1951'e kadar devam etti. 1912-1945 yılları arasında Türk halkı sadece Sırp-Hırvat dilinde eğitimini sürdürebildi. 1945-1951 yılları arasında ise Türkler genellikle Arnavutça eğitim gördü.[51]

Siyasî konjonktürden dolayı Kosova'da Türk varlığı ilk yıllarda görülmedi (1945-1951), ancak değişen politikalarla birlikte bölgedeki Türk varlığı 1951 yılında kabul edildi.[52] Sosyalist Yugoslavya'nın kuruluşundan sonra Kosova'da Türklere ve Müslümanlara yapılan zulümler yine devam etti ve Türkiye'ye bir göç dalgası daha başladı. Bu durum 1950'lerin ortalarına dek, özellikle Tito'nun Sırp lider Aleksandr Randoviç'i devirmesine kadar sürdü. 1968'de yapılan gösteriler sırasında Müslümanlara yapılan zulümler doruğa ulaştı. Bu gösterilerin asıl sebebi Kosova'da hiçbir üniversitenin bulunmaması ve halkın % 90'ının Arnavutça konuşmasına rağmen okullarda zorla Sırpça eğitimin verilmesiydi. Gösteriler Sırp ordusunun müdahalesiyle acımasızca bastırıldı, olayları kışkırtanların tümü ve göstericilerin birçoğu tutuklandı. Burada hiç mahkemeye çıkarılmadan yapılan ayrımcı tutuklama işlemlerinden söz etmeye gerek yoktur. Ancak bu dönemde olayları dünyaya duyurabilecek uluslararası medyadan da bahsedilemez.

Nazi Arnavut askeri ile gönüllüler

Tito Yugoslavya'sının kurulmasının ardından 1951 yılında Kosovalı Türklerin varlığının tanınmış olması, kuşkusuz Kosovalı Türkler açısından en önemli gelişmelerden biriydi. Ancak Türklerin 1951'de tanınmış olması baskılara ve göçlere son vermedi. Özellikle 1953-1966 dönemi Türklerin en yoğun göçüne sahne oldu. Yugoslavya istatistiklerine göre bu dönemde 80.000, Türkiye'deki bazı kaynaklara göre ise 150.000 kişi Yugoslavya'dan Türkiye'ye göç etti.[53] Bu rakama, Komünist rejimin baskılarından kaçabilmek için kendini Türk olarak yazdıran birçok Arnavut ve Boşnak da dâhildi.[54]

1953-1969 yıllarında Kosova'da Türk varlığı yasal hâle geldi ve 1974 Anayasası ile de Sırpça ve Arnavutça'nın yanı sıra Türkçe'ye de resmî dil statüsü verildi. Özellikle savaş yıllarında ve Tito döneminde uygulanan baskılar sonucu Kosova halkı, artan milliyetçilik akımlarının da etkisiyle bağımsızlık fikirlerinin coşkusu altında kaldı. Karadağ ve Sırbistan birleşerek "Yeni Yugoslavya Federal Cumhuriyeti" kuruldu, Voyvodina ve Kosova özerk bölgeleri bu federasyon içinde kaldı. Buna göre 29.000 kilometrekarelik bir alanı Arnavutluk'un dışında kalan Kosova'nın, 32.000 kilometrekarelik alanı Sırbistan, Karadağ ve Makedonya tarafından paylaşıldı ve Sırbistan'a bağlı "özerk bölge" statüsüyle 10.800 km² bir alanla Kosova Özerk Bölgesi olarak 1999 yılına kadar varlığını korudu.[55]

50 Erhan Türbedar, *Balkan Türkleri*, ASAM Yayınları, Ankara 2003, s. 74.

51 Salih Lika, *Yugoslavya'daki Türkçe Eğitim Hayatı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 217.

52 Bahtiyar Sipahioğlu, "Kosova'da Seçim ve Sonuçları", *Balkanların Son Kalesi Mamuşa*, Bursa 2007, s. 223.

53 Hugh Poulton, "Changing Notions of National Identity Among Muslims", *Muslim Identity and the Balkan States*, ed. Hugh Poulton, Suha Taji-Farouki (C. Hurst & Co, 1997) Minority Rights Publications, London 1994, s. 97.

54 İrfan Ünver Nasrattinoğlu, *Yugoslavya Türkleri ve Sorunları*, Erciyes Üniversitesi Yayınevi, Kayseri 1992, s. 22.

55 Giray Saynur Derman, *a.g.m.*, s. 72.

II. Dünya Savaşı Sonrasında Yugoslavya

Josip Broz Tito 7 Mart 1945'ten itibaren Yugoslavya'nın siyasî hayatına yön verdi, liderliğini yaptı.[56] Tito, liderliği döneminde yüzyıllardır süregelen din, mezhep, ırk farklılıkları ve etnik çatışmalar üzerinde, modern bir devlet kurma başarısını gösterdi.[57] Fakat maalesef onun döneminde Türklere kültürel, dinî, iktisadî ve siyasî baskılar yapıldı ve bu baskılar neticesinde on binlerce Türk, Türkiye'ye göç etti.[58] Onun önderliğindeki Yugoslavya siyasî, ekonomik ve sosyal yapılanmada SSCB'yi örnek alsa da Yugoslavya'nın kendine özgü niteliklerini de içine alan özgün bir model oluşturuldu. SSCB Anayasası'nın benzeri niteliğindeki federal bir cumhuriyet yapısını öngören yeni Yugoslavya Anayasası yürürlüğe girdi. Yugoslavya'da rejime karşı örgütlü ve yaygın direnişin ilk örnekleri 1968 yılından itibaren yaşanmaya başlandı. Sırp kökenli İstihbarat Teşkilatı Başkanı Aleksandr Rankoviç'in görevden alınmasıyla kısmen özgür bir ortama kavuşan öğrenci ve aydınlar, ülke çapında gerek milliyetçi-özgürlükçü, gerekse eleştirel Sosyalist yaklaşımları ortaya koydukları yoğun bir tartışma zemini hazırladılar. Kosova ve Doğu Makedonya'daki Arnavutların hareketliliği 1968 yılında Kosova İsyanı ile sonuçlandı.[59]

Kosova İsyanı ile başlayan süreçte Hırvatistan'da meydana gelen olaylar, Bosna-Hersek'te "Müslüman Cumhuriyet"in kurulması için yapılan çalışmalar, Arnavut-Makedon gerginliğinin ortaya çıkması, 1974 yılında yapılan Anayasa değişikliği ile Kosova ve Voyvodina'ya özerkliğin verilmesi, Tito'nun, savunma ve dış politika dışındaki işleri altı cumhuriyete bırakması Yugoslavya'da durumun eskisi gibi gitmeyeceği, hatta dağılma sürecinin ilk sinyallerinin ortaya çıktığı izlenimini uyandırdı. Siyasî, ekonomik ve sosyal sorunlar yaşayan Yugoslavya'da Josip Broz Tito 4 Mayıs 1980'de hayatını kaybetti. Tito'nun ölümü hem Yugoslavya'da, hem de dünyada büyük yankı uyandırdı. Cenazesine 122 ülkeden temsilci katıldı, birçok devlet başkanı törende hazır bulundu.

Josip Broz Tito'nun ölümü ile (onun döneminde her ne kadar Türkler ve Müslümanlara yapılan zulümler ortada olsa da) toplumları ya da milliyetleri bir arada tutan bağın kaybolduğu ifade edildi.[60] Tito'nun kişiliğinde bütünlüğü koruyabilen Yugoslavya'da onun ölümünden sora etnik huzursuzluklar ve milliyetçilik hareketleri yavaş yavaş ön plana çıkmaya başladı.[61] Cumhuriyetler zayıf bir merkezî idare altında Cumhurbaşkanlığı görevini dönüşümlü olarak yürüttüler. Yugoslav vatandaşlarının diğer Komünist ülkelerdeki insanların hiç birinin sahip olamadığı kadar geniş ölçüde sivil özgürlüğe sahip olmasına karşın, diğer Doğu Avrupa ülkelerindeki gibi, Komünist sistem Yugoslavya'da da ekonomik gelişmeyi engelledi, ekonomik sorunlar halkın hoşnutsuzluğuna neden olmaya başladı. Ülkenin geçmişinde yaşananlar bu dönemde milliyetçiliğin yükselişine neden oldu ve milliyetçi güçlerin elini güçlendirdi. Ülkenin çeşitli bölgeleri arasındaki gelişmişlik düzeyinin farklılığı ve federal bütçeye katkıları, milliyetçiliği besleyen bir başka faktör oldu.[62] Ayrıca, bu süreçte uluslararası ilişkilerde yaşanan gelişmeler ve Soğuk Savaş'ın sona ermeye başlaması Yugoslavya'nın dış politikadaki "anahtar rolünü" ortadan kaldırdı, dağılma sürecini hızlandırdı.[63]

Tito'nun ölümünün akabinde, farklı etnik grupları Yugoslavya içinde bir arada tutmak imkânsız hâle geldi ve Yugoslavya, 1991 yılında Doğu Bloku'nun yıkılmasının ardından dağılma sürecine girdi. 25 Haziran 1991'de Slovenya ve Hırvatistan, Eylül 1991'de Makedonya bağımsızlığını ilan etti. 1 Mart 1992 tarihinde Bosna-Hersek Devleti'nde bağımsızlık konusunda bir referandum yapıldı. Bosnalı Sırpların çoğunun boykot ettiği bu referandum Bosna-Hersek'te bağımsızlığın kabul edilmesiyle sonuçlandı.[64] 5 Nisan 1992'de Bosna-Hersek Cumhuriyeti Hükümeti bağımsızlığını ilan etti, 6 Nisan'da da ABD ve

56 Josip Broz Tito, *Özyönetimli Sosyalizm***,** çev. İlhami Esin, Koza Yayınları, Ankara 2005, s. 47.

57 Ivo Banac, "Josip Broz Tito, President of Yugoslavia", http://global.britannica.com/biography/Josip-Broz-Tito, Erişim Tarihi 23.05.2014.

58 N. Bilal Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri-Belgeler I (1877-1878)***;** *Rumeli'den Türk Göçleri-Belgeler II (1879); Rumeli'den Türk Göçleri-Belgeler III (1880-1885)*; TTK Yayınları, Ankara 1989, s. 57.

59 Hüseyin Savaş, "Dünü ve Bugünüyle Kosova Sorunu-II", *C.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilimler Dergisi,* XXV, Sivas 2001, s. 101.

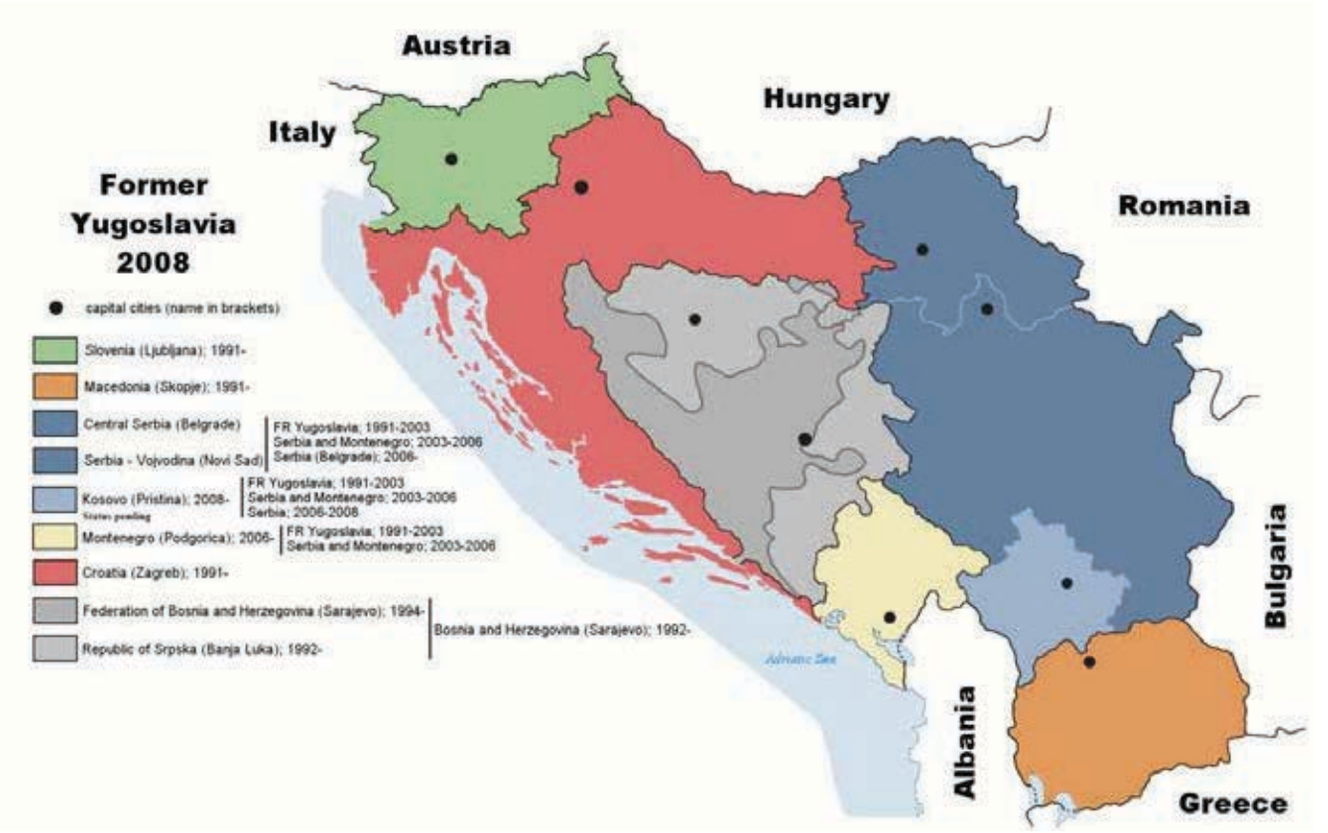
60 Peter Calvocoressi, *World Politics Since 1945*, New York 1996, p. 326.

61 Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi 2*, *20.Yüzyıl,* çev. Zehra Savan-Hatice Uğur, Küre Yayınları, İstanbul 2013, s. 433.

62 Simic Predrag, "Yugoslavya Krizinin Dinamikleri", *Avrasya Dosyası*, III/3, Ankara 1996, s. 16-18.

63 Tahir Kodal, "Makedonya'nın Bağımsızlığını Kazanması ve Türkiye", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi Journal Of Modern Turkish History Studies,* XIV/29 (2014), s. 377-396.

64 Bosna-Hersek ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ergünöz Akçora, "Dünden Bugüne Bosna-Hersek", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, No. 89, 1994, s. 87-105; Balkanlar El Kitabı, II, Çağdaş Balkanlar, der. Osman Karatay- Bilgehan A. Gökdağ, Vadi Yayınları, Ankara 2007; Osman Karatay, "Milosevic Dönemi Yugoslav Dış Siyaseti: Başarısız Bir Mirasyedilik Olayı", Balkan Diplomasisi, ASAM Yayınları, Ankara, 2001; Osman Karatay, Bosna-Hersek Barış Süreci, Karam Yayınevi, Ankara 2002; Michael A. Sells, The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia, Human Rights Archives on the Genocide in Bosnia and attempted genocide in Kosovo, University of California Press, Berkeley - USA 1996.

Tito'nun ölümü ve ardından da 1991 yılında Doğu Bloku'nın yıkılmasıyla Yugoslavya hızla bölünmeye başladı.

AB, Bosna-Hersek'in bağımsızlığını tanıdılar.[65]

Bağımsızlığın anayurtları olan Sırbistan'dan kendilerini koparacağını düşünen ve "Büyük Sırbistan" hayalleri olan Bosnalı Sırplar, Sırbistan'dan aldıkları askerî yardımlarla Bosna'da bir Sırp Cumhuriyeti kurduklarını ilan ettiler. Kendi bölgelerinde bulunan Müslüman (Boşnaklar) ve Katoliklerden (Hırvatlar) bu bölgeyi terk etmelerini istediler. Bunu hızlandırmak için de özellikle dehşet yaratarak halkın dayanma gücünü kırmak, insanları bölgeden derhal uzaklaştırmak için insanlık dışı uygulamalara yöneldiler.[66] Sırplar Bosna-Hersek'i işgal ederek üç yıl sürecek yeni bir katliam başlattılar. Üç yıl içinde Sırplar tarafından öldürülen Bosnalı Müslüman sayısı 200.000'i aştı.[67] 2.000.000 Müslüman evlerinden sürüldü. 50.000'e yakın Müslüman kadına tecavüz edildi.[68] Sırp toplama kamplarına alınan Müslümanlar inanılması zor işkenceler gördü, on binlercesi sakat kaldı.[69]

Sonuç

II. Dünya Savaşı dünya tarihinde global çerçevede büyük bir felakettir. Bu savaşta insanların din, etnik köken, milliyetçilik unsurları başarılı bir şekilde kullanıldı. Savaşta zarar gören Yugoslavya coğrafyasında da bu süreçte büyük bir katliam yaşandı. Savaş sırasında Yugoslavya Almanlar tarafından işgal edildi. Savaşın devam ettiği yıllarda aşırı milliyetçi Sırp gerillalar (Çetnikler) Bosna'nın köy ve kasabalarına karşı düzenledikleri saldırılarla toplam 100.000 Müslümanı katlettiler. II. Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda Yugoslavya idarecileri Türklere kültürel, dinî, iktisadî ve siyasî baskılarda bulundular. Bu baskılar neticesinde on binlerce Türk, Türkiye'ye göç etmek zorunda kaldı. 1944'te iktidara gelen Komünist rejimin hedefi, Türkleri ananelerinden koparmak, dinlerini ortadan kaldırmak, bunun yerine Komünizm'i yerleştirip onları Slavlaştırmak, böylece Türkiye'den ve Türk dünyasından koparmaktı.[70]

Savaş esnasında Hırvat Devleti'nin kurulmuş olması Hırvatlar için Sırplardan intikam alma fikrini de beraberinde getirdi. Fakat bu mücadelede yine en büyük zararı

65 İsmail Soysal-Şule Kut, *Dağılan Yugoslavya ve Bosna-Hersek: Olaylar-Belgeler 1990-1996*, OBIV-ISIS, İstanbul 1997, s. 3.

66 Patrick Ball, Ewa Tabeau and Philip Verwimp, *The Bosnian Book of Dead: Assessment of the Database (Full Report)* 17 June 2007, http://www.hicn.org/wordpress/wp-content/uploads/2012/07/rdn5.pdf

67 http://www.ppu.org.uk/genocide/g_bosnia2.html

68 Nedzad Basic, *Children in Bosnian Tragedy*, St. Catharines, Ontario BCR Inc. 1994, Mitja Velikonja, *Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia-Herzegovina*,-çev. Rang'ichi Ng'inja, Texas A&M University Pres, Texas 2003, p. 240-244.

69 http://www.iacenter.org/bosnia/tragedy.htm

70 Ahmet Cebeci, "Balkanlarda Türkçülük Hareketleri", *Türk Kültürü*, No. 311 (Mart 1989), s. 135.

Hedefi Yugoslavya'da Sırp hegemonyasını yeniden tesis etmek olan Çetnik lider Draza Mihailoviç ve Çetnik askerleri

Türk-Müslüman halk gördü. Çünkü Hırvatlar Sırplara karşı yaptıkları katliamları Müslümanlar yapmış gibi gösterdiler. Yapılan saldırıların suçu Müslümanların üzerine yıkılıp Sırplarla Müslümanlar arasındaki gerginlik arttırılmak istendi. Hırvatların elinden kaçıp kurtulan Sırplar, dağdaki Mihailoviç'e sığınmakta ve Müslümanların saldırdığını belirtip intikam almak üzere harekete geçmekteydiler. Mihailoviç'in hedefi Yugoslavya'da Sırp hegemonyasını yeniden tesis etmek, ayrıca sadece Almanları değil, Sırp olmayan bütün milletleri Sırbistan'dan atmaktı.[71] Böylece daima mevcut olan Sırp-Hırvat çatışması II. Dünya Savaşı sırasında Türk ve Müslümanlar için yeni felaketlerin başlangıcı oldu. Bu hesaplaşma sırasında Müslüman nüfusun katliam yolu ile azaltılması ve en azından göçe zorlanması her iki tarafın da yararına oldu.

Savaşın sonucunda 1.700.000 Yugoslav halkı ölürken iç savaşta 1.000.000 kişi hayatını kaybetti. Yugoslavya bir yandan işgalcilere karşı direnirken bir yandan da kendi iç savaşını verdi.[72] Nazi karşıtı direnişte etkin rol oynayan komünistler II. Dünya Savaşı'nın ardından ülkenin yönetimini ele geçirdiler. Komünistlerin iktidarıyla birlikte Müslümanlar üzerindeki baskı politikası yeniden başladı. İslamî vakıflara el konuldu, cami ve medreseler kapatıldı ve yoğun bir dinsizlik propagandası yürütüldü. Müslümanların malları gasp edilerek, zorunlu gözaltı politikasına maruz bırakıldılar. Baskılar sonucunda Müslümanların bir bölümü, Türkiye ve diğer Avrupa ülkelerine göç etmek zorunda kaldı.

1946 yılında Çetnik lideri Mihailoviç'in yakalanması ve yargılanması sonucu idam edilmesiyle "Komünist Partizanlar" ülkede tek siyasal güç oldular. Josip Tito'nun önderliğindeki Yugoslavya ve kapsadığı sınırlar dâhilindeki bölgeler de yeni bir sürece girdi.

II. Dünya Savaşı dönemi de dâhil olmak üzere öncesi ve içinde bulunduğumuz dönemde adeta tarih tekerrür etmekte, genel anlamda Balkan coğrafyasında özel anlamda

71 T. Bora, *a.g.e.*, s. 52.

72 T. Bora, *a.g.e.*, s. 60.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra da devam eden Müslüman halka karşı zulümler Srebrenitsa'da doruk noktaya ulaştı.

Yugoslavya coğrafyasında yaşanan sorunlar "milliyetçilik" kavramı etrafında şekillenmektedir. Sınırların milliyet esasına göre çizilemediği bölgeler her zaman kaynayan bir kazan olarak kalmaya devam etmektedir.[73]

Tarihsel süreçte bu bölge yalnızca Osmanlı hâkimiyeti döneminde görece sakin, istikrarlı bir dönem yaşadı. Osmanlı barışının sona ermesini müteakip XX. yüzyılda meydana gelen sıcak ve soğuk çatışmalar Yugoslavya coğrafyasını çıkar mücadelelerinin yaşandığı bir alana çevirdi.

Uzun yıllar birlikte yaşama noktasında problem yaşayan bölge ulusları çeşitli birlik denemelerinde bulundu, ancak uzun süreli bir barış ortamı sağlanamadı. Bu anlamda yakın tarihin en kanlı ve çetin mücadeleleri Bosna Hersek ve Kosova'da yaşandı. "Yugoslavya Türkleri ve Müslümanları" başlığı adı altında özellikle "Bosna-Hersek, Sancak Makedonya ve Kosova" bölgesini ele almamızın esas sebebi de özellikle bu milletlerin maruz kaldığı "etnik temizlik" girişimlerinin hedefi hâline gelmesidir. Nitekim

Bosna-Hersekli Müslümanların ve Kosovalı Arnavutların maruz kaldıkları radikal Sırp saldırganlığı bu trajedilerin en büyük iki örneğidir.

Müslümanlara uygulanan işkencelerin bir kısmı Uluslararası Savaş Suçları Mahkemesi'nde ele alındı. Özellikle Bosna'da yıllarca süren katliam ve etnik soykırım belki sona erdi, ama arkasında çok büyük bir insanlık dramı bıraktı.

73 Giray Saynur Derman, "Balkanlarda Kimlik", *Balkanlarda Siyaset*, ed. Şaban Çalış - Birgül Demirtaş, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2012, s. 26.

Kaynakça

Ağanoğlu, Hasan Yıldırım, *Yücel Teşkilatı*, Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, İstanbul 2012.

Akçora, Ergünöz, "Dünden Bugüne Bosna-Hersek", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,* No. 89, 1994, s. 87-105.

Aniç, Nikola, *The National Liberation War in Yugoslavia 1941-1945*, Belgrad 1985.

Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914 - 1995*, Alkım Yayınevi, İstanbul 1995.

Balkanlar El Kitabı, II, *Çağdaş Balkanlar*, ed. Bilgehan Atsız Gökdağ - Osman Karatay, Karam & Vadi Yayınları, Çorum - Ankara 2007.

Ball, Patric - Tabeau, Ewa- Verwimp, Philip, *The Bosnian Book of Dead: Assessment of the Database (Full Report)* 17 June 2007,

http://www.hicn.org/wordpress/wp-content/uploads/2012/07/rdn5.pdf

Basıc, Nedzad, *Children in Bosnian Tragedy*, St. Catharines, Ontario BCR Inc. 1994.

Bandzovic, Safet, *Iseljavanja Bošnjaka u Tursku*, Sarajevo 2006.

Bora, Tanıl, *Yugoslavya: Milliyetçiliğin Provokasyonu*, Birikim Yayınları, İstanbul 1995.

Calvocoressi, Peter, *World Politics Since 1945*, New York 1996.

Cebeci, Ahmet, "Balkanlarda Türkçülük Hareketleri", *Türk Kültürü*, No. 311 (Mart 1989), s.135-141.

Derman, Giray Saynur (Bozkurt), "Yugoslavya'nın Dağılmasından Sonra Eski Yugoslavya Coğrafyasında Yaşayan Türklerin Durumu", *5. Türk Dünyası Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi*, *Türk Dünyasının Geleceği*, 10-13 Haziran 2007, Celalabat-Kırgızistan, s.291-300.

Derman, Giray Saynur (Bozkurt),"Tito Sonrası Dönemde Eski Yugoslavya Bölgesindeki Türkler ve Müslümanlar", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*, X/2 (Kış 2010), s. 51-95.

Derman, Giray Saynur (Bozkurt), "Tarihsel Süreçte Kosova Sorunu Ve Türkiye'nin Yaklaşımı", *2. Uluslararası Balkanlarda Sosyal Bilimler Kongresi, Balkanlardan 21. Yüzyılı Okumak: Geçmişin İzinden Geleceğe*, Sakarya Üniversitesi-Priştine Üniversitesi-Bozok Üniversitesi-Türk Bilim Vakfı, Kosova 2010, s. 1946-1965.

Derman, Giray Saynur (Bozkurt), "Balkanlarda Kimlik", *Balkanlarda Siyaset*, ed. Şaban Çalış ve Birgül Demirtaş, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2012, s. 26-61.

Devlet İstatistik Enstitüsü Yıllığı, XXI, Ankara 1953.

Engüllü, Suat, *Balkan Savaşlarından Sonra Makedonya'da Türkler*, ASAM Yayınları, Ankara 1996.

Hart, H. B. Liddel, *II. Dünya Savaşı Tarihi*, I-II, *History of the Second World War*, çev. Kerim Bağrıaçık, Yapı Kredi Yayınları, 1998.

Karatay, Osman, *Kosova Kanlı Ova*, İz Yayınları, İstanbul 1998.

Karatay, Osman, *Bosna-Hersek Barış Süreci*, Karam Yayınevi, Ankara 2002.

Keegan, John, *The Second World War*, Penguin Books, UK 2005.

Kırbaç, Amra Dedeic, "Boşnakların Türkiye'ye Göçleri", *Akademik Bakış Dergisi*, No. 35 (2013), s. 1-19.

Kodal, Tahir, "Makedonya'nın Bağımsızlığını Kazanması ve Türkiye", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi Journal Of Modern Turkish History Studies* XIV/29 (2014), s. 377-396

Köksal, Ülkü, *Yugoslavya'dan Türkiye'ye Göçler,* Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2004.

Kut, Şule, *Makedonya ve Sorunları, Balkanlar'da Kimlik ve Egemenlik,* İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.

Lika, Salih, *Yugoslavya'daki Türkçe Eğitim Hayatı,* Türk Dil Kurumu Yayınevi, Ankara 1999.

Malcolm, Noel, *Bosnia: A Short History,* Hardcover 1994, 2002.

Malcolm, Noel, *Bosna'nın Kısa Tarihi,* çev. Aşkım Karadağlı, Om Yayınevi, İstanbul 1999.

Malcolm, Noel, *Kosova: A Short History*, çev. Ö. Arıkan, Sabah Kitapları, İstanbul 1999.

Malcolm, Noel, *Kosova Balkanları Anlamak İçin,* Sabah Yayınları, İstanbul 1998.

Muslim Identity and the Balkan States, ed. H. Poulton & S. Taji - Farouki, London 1997.

Muzbeg, İskender, *Hukuki Belgeler Çerçevesinde Kosova Türkleri*, ASAM Yayınları, Ankara 2003.

Muzbeg, İskender, "1974 Kosova SÖB Anayasası", *Derya Kültür, Sanat ve Edebiyat Dergisi,* No. 1-2-3-4-5, Mamuşa-Kosova 2002.

Nasrattinoğlu, İrfan Ünver, *Yugoslavya Türkleri ve Sorunları*, Erciyes Üniversitesi Yayınevi, Kayseri 1992.

Oktay, Emel Osmançavuşoğlu, "Çözülmeyen Düğüm Makedonya Sorunu ve Makedonya Türkleri", *Balkan Türkleri*, der. Erhan Türbedar, ASAM Yayınları, Ankara 2003, s.148-155.

Özer, Engin, "II. Dünya Savaşı'nda Hitler Komutasındaki Bosnalı Müslüman Tümen: Fesli Naziler", http://listelist.com/fesli-naziler/, Erişim Tarihi 26 Mart 2015.

Öztuna, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar (Avrupa Devletleri),* IV, Ankara 1996.

Peaslee, Amos J.,*Constitutions of Nations*, Second Edition, Netherlands 1956.

Pektaş, Zafer, *Balkan Siyasetinde Kosova'nın Bağımsızlık ve Egemenlik Sorunu*, Bilecik Şey Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilecik 2014.

Poulton, Hugh, *The Balkans: Minorities and States in Conflict*, Minority Rights Publications, London 1994.

Predrag, Simic, "Yugoslavya Krizinin Dinamikleri", *Avrasya Dosyası*, III/3, Ankara 1996, s.16-18.

Sander, Oral, *Balkan Gelişmeleri ve Türkiye (1945 -1965),* Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1969.

Savaş, Hüseyin, "Dünü ve Bugünüyle Kosova Sorunu-II", *C.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilimler Dergisi,* XXV, Sivas 2001, s.101-106.

Sells, Michael A. *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia, Human Rights Archives on the Genocide in Bosnia and attempted genocide in Kosovo,* Berkeley: University of California Press, USA 1996; New Ed. *with Preface on Kosovo* Berkeley: Univ. of California Press, USA 1998.

Sipahioğlu, Bahtiyar, "Kosova'nın Dünü, Bugünü ve Yarını", *Evlad-ı Fatihan* Aylık Kültür ve Haber Dergisi, No. 41, Bursa 2002, s.5-9.

Sipahioğlu, Bahtiyar, *Balkanların Son Kalesi Mamuşa*, Bursa 2007.

Skendi, Stavro, *The Albanian National Awaekining 1878-1920*, Princeton University Press, New Jersey 1967.

Soysal, İsmail - Kut, Şule, *Dağılan Yugoslavya ve Bosna-Hersek: Olaylar-Belgeler 1990 -1996,* OBIV-ISIS, İstanbul 1997.

Şimşir, N. Bilal, *Rumeli'den Türk Göçleri-Belgeler I (1877-1878); Rumeli'den Türk Göçleri-Belgeler II (1879); Rumeli'den Türk Göçleri-Belgeler III (1880-1885)*; TTK Yayınları, Ankara 1989.

"The Declaration from the Second Session of the Anti-Fascist Council of National Liberation of Yugoslavia, November 29, 1943", http://www.arhivyu.gov.rs/active/en/home/glavna_navigacija/leksikon_jugoslavije/konstitutivni_akti_jugoslavije/deklaracija_drugog_zasedanja_avnoja.html

Tito, Josip Broz, *Özyönetimli Sosyalizm,* çev. İlhami Esin, Koza Yayınları, Ankara 2005.

Tomasevich, Jozo, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945.*

Trifunovska, Snežana, *Yugoslavia Through Documents: From Its Creation to Its Dissolution*, Martinus Nijhoff Publishers, Netherlands 1994.

Ünver, A. Süheyl, *Birinci Murad'ın Kosova'da Aldığı Yarayı Gösteren Bir Türk Minyatürü*, İstanbul 1942.

Velikonja, Mitja, *Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia-Herzegovina,* trans. Rang'ichi Ng'inja, Texas A&M University Pres, Texas 2003, s. 240-244.

Vergottini, M. De, *Göçmen Hareketleri*, çev. Nüzhet Yalkut, Ankara 1949.

NORVÈGE
Nov. 1939
FINLANDE
Nov. 1939
SUÈDE
Mer Baltique
Mer du Nord
Juin 1940
PAYS BALTES
ROYAUME UNI
Bataille d'Angleterre Août 1940
Avril 1940
POLOGNE
Sept. 1939
Mai 1940
Sept. 1939
ALLEMAGNE
Juin 1940
Déc. 1940
Avril 1941
FRANCE
SLO.
HONGRIE
ROUMANIE
YOUGOS.
ITALIE
ALB.
BULGARIE
Mer Méditerranée
GRÈCE
Afrika Korps

II. DÜNYA SAVAŞI'NDA ROMANYA TÜRKLERİ

Sinem DAĞKIRAN

Romen halkının Balkanlar'a tam olarak ne zaman geldiği bilinmese de siyasî bir varlık olarak ortaya çıkmaları XIV. yüzyıla dayanır. Bölgeye Türk akınları ise IX. yüzyılın sonlarında Peçeneklerle başladı, daha sonraki dönemlerde de Kuman, Oğuz ve onların devamı olan Hristiyan Gagavuz Türkleri başta olmak üzere buraya birçok Türk boyu gelip yerleşti. XIV. yüzyıldan itibaren ise Balkanlar'da Osmanlı fetihleri başladı. 1391 yılında Osmanlı'ya vergi vermeyi kabul eden Eflak Beyliği, 1397 Niğbolu zaferi ile Osmanlı himayesine kesin olarak girdi, Boğdan ise 1484 yılından itibaren Osmanlı'ya bağlandı.[1] Böylece "Memleketeyn" adı verilen bu iki beylik, Osmanlı Devleti'nin özerk eyaletleri arasına dâhil oldu. Dobruca'da iskân çalışmaları başlatan II. Bayezid, Karadeniz'den Tatarları ve Anadolu'daki konar-göçerlerin bir kısmını bölgeye yerleştirdi.[2] Eflak ve Boğdan, Rusya ile Osmanlı arasında bir tampon bölge oldu.[3]

Fransız İhtilali'nin yaydığı milliyetçilik fikri, Rusya'nın Panslavizm politikası ve Rusya'nın bölgede kurmak istediği siyasî güç dengesi neticesinde Balkanlar'ın siyasî düzeni değişmeye başladı. Yaşanan bu gelişmelerin etkisiyle XIX. yüzyıldan itibaren Eflak ve Boğdan'da Osmanlı yönetimine karşı isyanlar çıktı. 14 Eylül 1829'da Rusya ve Osmanlı Devleti arasında imzalanan Edirne Antlaşması ile Yunanistan bağımsız olurken, Eflak ve Boğdan beylikleri özerklik kazandılar. 1856 Paris Antlaşması ile Eflak ve Boğdan'a Avrupalı devletler tarafından "özerk prenslik" statüsü verilerek, bölge Avrupalı devletlerin koruması altına alındı, böylece Rusya'nın bölgedeki himayesi sona erdi. İki beyliğin siyasî yönetimi 1861'de Alexandre Cuza'nın

II. Dünya Savaşı ve Romanya

idaresinde birleşti ve "Romanya Devleti" resmî olarak bu dönemde kurulmuş oldu.[4] 1866 yılına kadar tahta kalan Cuza, ekonomi, tarım ve sanayi alanlarında ülkenin modernleşmesi için çalıştı. Cuza'dan sonra I. Carol'un tahta geçmesiyle, Osmanlı egemenliği her iki bölge üzerinde de simgesel hâle geldi.[5]

Bağımsızlık isteyen Romanya, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nı fırsat bilerek Rusya'nın yanında savaşa dâhil oldu. Balkanlar'daki Slav gücünü yanına alan Rusya, Osmanlı Devleti'ni mağlup etti. Böylece 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması ile Romanya bağımsız oldu. Ancak Romanya bağımsız olmasının dışında savaştan çok da kârlı ayrılmadı. Romenlerin çoğunlukta olduğu Besarabya Rusya'ya bırakıldı, buna karşılık Türk nüfusunun yoğunlukta olduğu Dobruca'nın büyük bir bölümü ele geçirildi. Bu tarihten itibaren Dobruca bölgesinde "Ro-

1 Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi,* I, Küre Yayınları, Aralık, 2009, s. 109.
2 Osman Horata, "Kuzey ve Batı Türklüğünün Kesişme Noktasında Küçük Bir Türk Topluluğu: Romanya Türkleri", *Balkan Türkleri, Balkanlar'da Türk Varlığı,* der. Erhan Türbedar, ASAM Yayınları, Aralık 2003, s. 156.
3 Barbara Jelavich, *a.g.e.,* I, s. 111.
4 Barbara Jelavich, *a.g.e.,* I, s. 319.
5 Barbara Jelavich, *a.g.e.,* I, s. 323.

menleştirme Politikası" uygulanmaya başlandı. Romanya'nın izlediği bu politikalar neticesinde buradaki Türkler Dobruca'dan Anadolu'ya göç etmeye başladı ve bu göçler 1910 yılına kadar devam etti.[6] Göçler neticesinde bir zamanlar bölgenin hâkimi olan Türkler, azınlık durumuna düştü, Türklerden boşalan yerlere ise Romenler yerleştirildi.

I. Carol

Enver Paşa

Berlin Antlaşması ile Romanya'nın fiilen var olan bağımsızlığı hukuken de tanınmış oldu.[7] 1880 yılında çıkarılan bir kanunla Dobruca'da bulunan Türkler, Romen vatandaşı kabul edildi. 1881 yılında Romanya krallık hâline geldi ve I. Carol taç giydi.[8] II. Abdülhamit, Avusturya ve Rusya arasında kalan Romanya'yı "iki ateş arasında kalan bölge" olarak tanımladı ve Romanya'nın Osmanlı menfaati bakımından Avusturya ile anlaşmasını uygun buldu.[9]

XX. yüzyılın başında da bölgede önemli gelişmeler yaşandı. Balkan Devletleri, Osmanlı'yı bölgeden atmak ve siyasî otoritelerini güçlendirmek için 1912 yılında Osmanlı Devleti'ne savaş açtılar ve kısa süre içerisinde de galip geldiler. I. Balkan Savaşı'nda galip olan Balkan Devletleri'nin arasındaki anlaşmazlık kısa sürede ikinci bir savaşa neden oldu. 29 Haziran 1913'te Bulgar ve Sırpların, daha sonra da Romanya'nın dâhil olmasıyla II. Balkan Savaşı başladı. 10 Ağustos 1913 tarihinde imzalanan Bükreş Antlaşması ile Romanya, Bulgaristan'dan Güney Dobruca'yı aldı. Osmanlı Devleti ise daha önce kaybettiği Edirne'ye tekrar hâkim oldu.[10]

Balkan savaşlarında ekonomik ve askerî açıdan yıpranan Romanya, I. Dünya Savaşı'nın ilk iki yılında tarafsızlık politikası benimsedi, 1916 yılında ise İtilaf Devletleri ile görüşerek Transilvanya, Bukovina ve Banat'ın kendisine verilmesi, askerî ve ekonomik yönden ülkesine yardım yapılmasının karşılığında 28 Ağustos 1916'da Avusturya'ya savaş ilan etti.[11] Osmanlı Devleti'nin de içinde yer aldığı İttifak grubuna karşı savaşa giren Romanya, Balkanlar'da yeni bir cephenin açılmasına neden oldu. Enver Paşa, Dobruca'daki Türklere yardım etmek ve savaş sonrası Balkanlar'da kurulacak yeni düzende Osmanlı Devleti'nin de söz sahibi olmasını istediğinden bu cepheye oldukça önem verdi. Cephede Türkler, Bulgarlarla birlikte güneyden hareket ederken, Almanlar da kuzeyden Romanya'ya saldırdı. Türk ordusu fazla kayıp verdi, ancak 6 Aralık'ta Bükreş teslim oldu. Böylece Romanya üç ay gibi kısa bir sürede yenik duruma düştü. Romanya'nın yenilmesinde 1917 Rus İhtilali de etkili oldu, ihtilal nedeniyle İtilaf devletlerinden gelecek olan yardım gecikti. Yine 1917 İhtilali neticesinde Balkanlar, Rusya baskısından kurtulurken, 7 Mayıs 1918'de Bükreş Antlaşması'nı imzalayan Romanya savaştan çekildi.[12]

I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmasına rağmen, İtilaf devletlerinin savaşı kazanması ile Romanya, topraklarını genişletti. 1920'deki Trianon Antlaşması ile Romanya; Avusturya'dan Bukovina, Bulgaristan'dan Dobruca, Macaristan'dan Banat ve Rusya'dan da Besarabya'yı aldı.[13] Ancak bu dönemden itibaren sınırlarının Rusya, Bulgaristan ve Avusturya'nın saldırılarına açık hâle gelmesi nedeniyle Romanya anti revizyonist bir politika izlemeye başladı ve siyasî ilişkilerinde başta Fransa olmak üzere Batı'ya öncelik verdi.

6 Naci Şahin, "XIX. Yüzyıl Sonrasında Anadolu'ya Yapılan Göç Hareketleri ve Anadolu Coğrafyasındaki Sosyo-Kültürel Etkileri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VIII/1, 2006, s. 74.
7 Enver Ziya Karal, Osmanlı *Tarihi*, VIII, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 67.
8 Georges Castellan, *Balkanların Tarihi 14.-20. Yüzyıl*, çev. Ayşegül Yaraman Başbuğu, Milliyet Yayınları, İstanbul 1995, s. 353.
9 E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi,* VIII, TTK, Ankara 2011, s. 188.
10 E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, XI, TTK, Ankara 2011, s. 338.
11 G. Castellan, *a.g.e*, s. 404.
12 E. Z. Karal, *a.g.e*, XI, s. 522.
13 Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi*, II, Küre Yayınları, İstanbul 2009, s. 131.

XX. Yüzyılda Romanya'daki Türklerin Durumu

Dobruca bölgesine ilk Türk göçleri, M. Ö. 1000'li yıllarda İskitler ve M. Ö. 375'te Avrupalı Hunlarla başladı. Daha sonra VII. yüzyılda Avarlar, IX. yüzyılda Bulgarlar, Oğuzlar ve Peçenekler bölgeye yerleşti. 1241 yılına gelindiğinde ise Moğol akınlarından kaçan Dobrucalılar güneye göç etti ve yine bu yüzyılda Sarı Saltuk ile birlikte bir grup Türkmen, İzzeddin Keykavus'un yanına gelerek Bizans tarafından Kuzey Dobruca'daki Babadağ ve Kavurna bölgesine yerleştirildi. Böylece Türklerin bölgeye ilk iskânı başlamış oldu. Daha sonra Kumanlar arasında yaşayan bölge halkı Hristiyanlığı seçti ve Keykavus'un halkı anlamına gelen "Gagavuz" adını aldı.[14] XIV. yüzyıldan itibaren Dobruca'ya, Aydınoğulları ve Osmanlı akınları başladı. Yine aynı yüzyılın sonlarına gelindiğinde Osmanlı bölgeye hâkim oldu.

Osmanlı iskân faaliyetlerini genellikle Dobruca yöresine kaydırdı. Yıldırım Beyazıt, Karadeniz bölgesindeki Tatarları ve Anadolu'daki göçebe Türkmenlerin bir kısmını Dobruca'ya yerleştirdi ve daha sonra bölgedeki Yörükler asker olarak görevlendirildi.[15] Ayrıca XIV. yüzyılda Timur'un baskısından kaçan Yörükler de Dobruca bölgesine göç etti.[16] XIV. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Osmanlı hâkimiyetinin hüküm sürdüğü bölgede Eflak ve Boğdan iki özerk prenslik olarak yönetildi.

XIV. yüzyılın sonundan itibaren Anadolu'dan yapılan göçler neticesinde bölgede Türk nüfusu arttı. Böylece Müslümanlar hâkim duruma gelirken, Hristiyanlar azınlık durumuna düştü. XIX. yüzyıla gelindiğinde ise milliyetçilik akımının etkisiyle bağımsızlık isteyen Balkan milletleri, büyük devletlerin yardımıyla Osmanlı'ya karşı isyan etti, bu isyanlar sebebiyle de Türklerin bölgedeki gücü ve nüfusu azaldı. 1868-1869 yıllar arasında Mithat Paşa'nın Dobruca'da yaptırdığı nüfus sayımına göre bölgede 125.950 Türk yaşarken, 1880'de Romen resmî nüfus sayımına göre bölgedeki Türklerin sayısı sadece 38.100 olarak kaydedildi.[17]

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile Osmanlı Devleti, 1774'te Küçük Kaynarca Antlaşması ile kaybetmeye başladığı Balkan topraklarının önemli bir kısmını daha kaybetti. Romanya toprakları da Osmanlı Devleti'nin kaybettiği bu topraklar arasındaydı. Romanya bağımsız oldu, imzalanan Berlin Antlaşması ile Dobruca'nın güneyi Bulgarlara, kuzeyi ise Romanya'ya verildi. Bu dönemde Kuzey Dobruca'nın % 65'ini, Güney Dobruca'nın ise % 80'ini Müslüman Türklerin oluşturduğu dikkate alındığında kaybedilen bu toprakların ne anlama geldiği daha iyi anlaşılmaktadır.[18]

Romanya'nın bağımsızlığını kazanmasının ardından bölgedeki Türkler Anadolu'ya göç etmeye başladı. Romen Hükümeti tarafından Dobruca bölgesinde izlenen "Romenleştirme politikası"[19] sonucunda bölgede Müslümanlara karşı dinî baskılar arttı ve Balkan Savaşları sırasında Türklerin toprakları ve malları ellerinden alınarak Romenlere verildi.[20] Ayrıca 1882'de Kuzey Dobruca'da, 1914-1921 yıllarında Güney Dobruca'da çıkarılan kanunlarla Türklerin elinden toprakları alınarak bu bölgelere Romen ahali yerleştirildi.[21] Takip edilen politikalar sonucunda Dobruca'da 1919 yılına gelindiğinde Romen nüfusunun % 40 oranında arttığı görülür.[22]

Romanya'daki Türklerin kültürel faaliyetleri, XIX. yüzyıla kadar gelişme göstermese de, 1912 yılında Romanya Hükümeti tarafından Dobruca'da Türklere siyasî ve kültürel bazı hakların tanınması ile bu tarihten sonra hızla gelişti.[23] Kültürel hayatın en önemli bölümünü süreli yayınlar oluşturdu. Türkçe basılan ilk gazete olan "Dobruca Ga-

1930'larda bir Dobruca evi

14 Halil İnalcık, "Türkler ve Balkanlar", *Bal-tam Türklük Bilgisi*, III, Prizen 2005, s. 10.
15 Mehmet Naci Önal, "Romanya Türklerine Bakış", *Türk Dünyası Araştırmaları*, No.93, s. 179.
16 Halil İnalcık, *a.g.m,* s. 20.
17 Mehmet Naci Önal, *a.g.m,* s. 180.
18 Kemal H. Karpat, "Dobruca", *DİA*, IX, 1994, s. 484.
19 Derya Derin Paşaoğlu, "Muhacir Komisyonu Maruzatına Göre (1877-78) 93 Harbi Sonrası Muhacir İskânı", *History Studies, A Tribute to Prof. Dr. Halil İnalcık,* V/ 2 (2013), s. 350.
20 Richard Hall, *Balkan Savaşları 1912-1913, I. Dünya Savaşı'nın Provası*, çev. Tanju Akad, Homer Yayınları, İstanbul 2003, s. 21.
21 Giray Saynur Bozkurt, "Geçmişten Günümüze Romanya", *KARAM Yayınları*, V/17 (2008), s. 16.
22 Mehmet Naci Önal, *a.g.m*, s. 180.
23 Nadir Devlet, *Çağdaş Türk Dünyası*, Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1989, s. 294.

Savaşa Almanların yanında katılan Romanya'da iki ülke askerleri bir arada

zetesi" 1888'de yayımlandı.[24] Bu gazetenin ardından *Hareket, Sadakat, Şark, Çolpan* gibi dönemin diğer önemli gazeteleri basılmaya başladı.

Romanya'da Türkler, 1878-1913 yılları arasında "Cemaat-ı İslamiye", "Dobruca Tamim-i Maarif Cemiyeti", "Müslüman Seminarı Mezunları Cemiyeti", "Azaplar Maarif Cemiyeti" gibi sosyal, kültürel ve spor ile ilgili konuların konuşulduğu ve konferansların yapıldığı teşkilatlar oluşturdular.[25] Bu cemiyetler tarafından düzenlenen konferansların bir kısmında Osmanlı'nın içinde bulunduğu siyasî durum değerlendirildi. Bunun yanı sıra İbrahim Temo tarafından Dobruca'da çıkarılan *Saday-ı Millet* gazetesi vasıtasıyla Jön Türkler ve bu grubun temsil ettiği düşünce yapısı da Dobruca'daki Türklere aktarıldı.[26]

II. Dünya Savaşı ve Romanya

I. Dünya Savaşı sonunda elde ettiği kazanımlar Romanya'nın savaştan sonraki iç ve dış politikasında önemli rol oynadı. Bu dönemde Romanya'nın önem verdiği konulardan ilki, savaşta elde ettiği topraklarda Romen idaresini sağlamlaştırmak, ikincisi ise Sovyetler ve Macaristan gibi revizyonist devletlere karşı yanında yer alabileceği güçlü Batılı devletlerle dostluk kurmaktı.[27] Bu amacına ulaşmak için Romanya, 1920 ve 1921 yılları arasında Çekoslovakya ve Yugoslavya ile ittifak anlaşması, Polonya ile savunma anlaşması imzaladı. Fransa ile dostluk kuran Romen Hükümeti bu ülke ile de bir anlaşma imzaladı.[28] Bu antlaşmalara ilaveten, 1933'te "Küçük Antant"a katıldı ve "Londra Konvansiyonu"nu imzalayarak uluslararası alanda kendine dostlar edindi.

24 Ali Aksu, "Romanya Türklerinin Kültürel Durum ve Mektep ve Aile Mecmuası", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IX/1 (2005), s. 14.

25 Ali Aksu, *a.g.m.*, s. 15.

26 Bilgin Çelik, "Romanya'da Bir Jön Türk: İbrahim (Ethem) Temo ve Romanya'daki Faaliyetleri", *History Studies İnternational Journal Of History*, II/2, 2010, s. 365.

27 Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1914-1980)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1984, s.184.

28 Antlaşmalar için bk. *TBMM Z.C*, D.VI, C.V, 18.9.1939/25.9.1939, s. 2-9.

Balkan sınırlarının güvenliğini sağlamak ve çıkabilecek herhangi bir savaşta İtalya ve Bulgaristan'ın Balkan ülkelerini işgal etmesini önlemek amacıyla 9 Şubat 1934'te Yugoslavya, Türkiye, Romanya ve Yunanistan arasında "Balkan Antantı" kuruldu.[29] Sovyetlerin gücünden ve Besarabya'yı işgalinden çekinen Romanya, 1934 yılında ayrıca bir savunma antlaşması da imzaladı.

1929 Dünya Ekonomik Buhranı, Romanya ekonomisini derinden etkilemişti. Birçok işyeri kapandı ve yabancı sermayeye bağımlılık arttı. 1930'da Kral Ferdinand'ın yerine II. Carol'un tahta çıkması,[30] Romanya'da milliyetçi hareketlerin artmasına ve ülkede "Demir Muhafız Hareketi"nin önem kazanmasına yol açtı. Milliyetçi tavırlarıyla ünlenen bu hareket Nazizm'e yakın bir politika takip etti. Milliyetçi isyanların çıkması ve Romanyalı Yahudi vatandaşların öldürülmesinin ardından II. Carol, 1938'de diktatörlüğünü ilan etti.

Almanya'nın Polonya'yı işgali ile başlayan II. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında, Romanya tarafsız bir dış politika izledi. Balkanlar'da hâkim güç olmak isteyen Almanya ise Romanya ile yakınlaşmaya ve bu ülkeyi nüfuzu altına almaya çalıştı. Romanya petrollerine ve ticarî mallarına rahatça ulaşmak isteyen Almanya, 1939 yılında bu ülke ile ticarî antlaşmalar imzaladı.[31]

Savaşa girmeden önce Almanya, Sovyetler Birliği ile saldırmazlık antlaşmasının yanı sıra gizli bir antlaşma daha imzaladı. Sovyetler Birliği bu gizli antlaşma ile Romanya'nın elindeki Besarabya'yı geri istedi. Almanya'nın 1940'ta Fransa'yı işgali ile Romanya müttefikini kaybetti. Bunun sonucunda Sovyetler gizli antlaşmaya uygun olarak Besarabya'yı işgal etti.[32] Sovyetler Birliği'nin bu işgali karşısında Almanya'nın sessiz kalması, Bulgaristan'ın Güney Dobruca'yı, Macaristan'ın ise Transilvanya'yı işgal etmesiyle neticelendi.[33] Dobruca'nın Bulgaristan tarafından işgal edilmesi Türk gazeteleri tarafından yakından takip edildi ve işgal, Türk basınında büyük tepkilere neden oldu.[34] Romanya'da yaşanan bu gelişmelere bir tepki olarak II. Carol tahttan indirilerek yerine oğlu Mihail geçti.

Balkanlar'da Sovyetler Birliği'nin güçlenmesini istemeyen ve Romanya petrollerini tek başına kullanmak isteyen Almanya, 1940 yılının Ekim ayında Romanya'ya toprak garantisi vererek, 20.000 kişilik Alman birliğini "eğitim birliği" adı altında Romanya'ya gönderdi.[35] Savaşa Almanya yanında katılan Romanya'nın ağır kayıplar vermesi ve ekonomik çalkantılar yaşaması üzerine ülkede muhalifler yönetime baskı yaptı. Romen askerleri Barbarosa Harekâtı ile başlayan Alman-Sovyet savaşında Güney Rusya ve Stalingrad'daki cephelerde savaştı ve bu cephelerde 80.000 civarında Romanyalı asker öldü.[36] Müttefik Grup tarafından Almanya'nın petrol ihtiyacını kesmek amacıyla 1 Ağustos 1943'te Romanya'daki Ploiesti petrol rafinerilerine saldırdı. Ayrıca Almanya'nın Sovyet cephesindeki ilerleyişini kaybetmesiyle Sovyetler, 23 Ağustos 1944'te Romanya'yı işgal etti.[37] Hükümetin başındaki General Antenoscu tevkif edildi ve Sovyetlerin isteğiyle millî bir kabine kuruldu. 12 Eylül 1944'te ise Sovyetlerle Romanya arasında ateşkes imzalandı. Bu ateşkes ile Romanya, SSCB'ye savaş tazminatı ödedi ve Rusya yanında savaşa girdi. Bu dönemden itibaren Romanya, Sovyetlerle birlikte Almanya'ya karşı savaştı.[38] Romanya'nın iç siyasetinde Sovyet baskısının artması üzerine Komünist yönetimi destekleyen Petru Grazu kabinesi kuruldu. Sovyetlerin bölgeye hâkim olması ve ülkede Komünist bir hükümetin kurulmasıyla, Dobruca'da başta aydın kesim olmak üze-

Sovyetler, 23 Ağustos 1944'te Bükreş'e girdi.

29 Metin için bk. *Düstur*, III. Tertip, XV, Ankara 1935, s. 118-119.
30 Georges Castellan, *Balkanların Tarihi XIV-XX. Yüzyıl*, s. 435.
31 Fahir Armaoğlu, *a.g.e*, s. 288.
32 *Tasvir-i Efkâr*, "Romanya, Alman Nüfuzu Altına Mı Giriyor?", 21.6.1940, s. 1.
33 Georges Castellan, *a.g.e*, s. 459.
34 "Balkanların Alsas-Loren'i", *Yeni Sabah*, 21 Ağustos 1940, s. 1. Ayrıca bkz. "Dobruca Meselesi", *Yeni Sabah* 3 Ağustos 1940, s. 2; "Bulgaristan Dobruca'yı İlhaka Hazırlanıyor.", *Yeni Sabah*, 8 Ağustos 1940, s. 2.
35 Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi*, s. 238.
36 Barbara Jelavich, *a.g.e*, s. 263.
37 *Akşam*, 2 Ağustos1945, s. 1.
38 R. J. Crampton, *II. Dünya Savaşından Sonra Balkanlar*, çev. Emel Kurt, Yayın Odası Yayınları, İstanbul 2007, s. 72.

re Türkler üzerindeki Sovyet baskısı artmaya başladı. Türk aydınları ya hapse atıldı ya da göçe zorlandı.[39] İzlenen bu politikalar neticesinde 1930 yılında Romanya'da toplam 288.073 kişi olan Türk ve Tatar nüfusu, savaş dönemi ve savaş sonrası Alman ve Sovyet baskısının artması ile 1948 yılında 28.782'ye düştü. 1990'lara gelindiğinde ise Türk ve Tatar nüfusu toplam 54.182 kişiydi.[40]

Ion Antonescu

Petru Groza

Savaş sonrası dönemde savaşı kazanan Müttefik Grubu, savaşın kayıplarını azaltmak için barış görüşmelerine başladı. 10 Şubat 1947 tarihinde imzalanan Paris Barış Antlaşması ile Romanya Transilvanya'yı Macarlardan geri aldı, Dobruca'yı Bulgaristan'a, Besarabya ile Kuzey Bukovina'yı ise Ruslara bıraktı.[41]

Romanya'daki Komünist yönetim savaş sonrası dönemde 19 Kasım 1946'da ilk genel seçimlerini yaptı. 30 Aralık 1947'de Kral Mihail tahtan feragat ettirildi ve ülkede krallık kaldırılarak "Romanya Halk Cumhuriyeti" ilan edildi. Yönetime Romanya İşçi Partisi gibi Sosyalist gruplar hâkim oldu.

Romanya Hükümeti, Balkanlar'da Sovyetlerin güdümü altındaki Yugoslavya, Bulgaristan ile antlaşmalar imzalayıp, bu Sosyalist devletlerle ekonomik ve siyasî ilişkilerini geliştirdi. Ekonomide Sovyet modeli örnek alındı ve tarım yerine ağır sanayiye önem verildi. 1949 yılında da yıllık ekonomi planı yapıldı.[42] Sovyetlerin Batı politikalarına karşı oluşturduğu ekonomik ve savunma gruplarına, Sovyetler Birliği'nin etkisi altındaki bu Balkan ülkeleri de dâhil edildi. Böylece Batı'nın gücünün Balkan coğrafyasında ortadan kalkması planlandı. Bu hedef doğrultusunda Romanya, 1949 yılında COMECON, 1955'de Varşova Paktı üyesi oldu.

Sosyalistlerin, yönetimde ve ekonomideki güçlerinin artmasıyla 21 Ağustos 1965 tarihinde "Romanya Sosyalist Cumhuriyeti" ilan edildi. 1945'ten 1990'a kadar Romanya'da Sosyalist rejim hâkim oldu.

II. Dünya Savaşı'nda Romanya Türkleri

I. Dünya Savaşı sonucunda hâkimiyetini kuvvetlendirmek isteyen Romanya elde ettiği topraklar üzerinde "milleştirme politikası" uyguladı. Romanya Hükümeti 1924 yılında çıkardığı bir kanunla Dobruca gibi Türk nüfusun fazla olduğu arazilerdeki toprakların 1/3'ünü Makedonya ve Banat'tan getirdiği Ulahlara dağıttı ve böylece yeni kazanılan toprakları Romenleştirdi.[43] Bölgeye yerleşen Ulahlar, burada bulunan Türkleri göçe zorlamak için "anlaşmazlık çıkarma, camilere hakaret etme, çeşmelere pislik sürme, avlulara domuz bırakma" gibi Türk halkını rahatsız edici hareketlerde bulundu.[44] Ayrıca bölgede Türk ahaliye şiddet uygulandı ve ahali öldürüldü. Türk köylüler sınırda parasız olarak çalıştırıldı. Geçimlerini tarım ve hayvancılıktan sağlayan Türkler ekonomik sıkıntı çekti. 1929 yılında meydana gelen iktisadî bunalım Romanya'nın da ekonomisini alt üst etti. Romanya'nın içindeki ekonomik ve siyasî sıkıntılara hükümet değişiklikleri ve Faşist yönetimlerin baskıları da eklenince Türkler daha da rahatsız ve tedirgin oldu. Ayrıca bu dönemde siyasî birliğini tamamlayan ve Lozan Antlaşması ile uluslararası arenada kendini kabul ettiren Türkiye Cumhuriyeti'nin, savaşlar döneminde azalan nüfusu telafi etmek için oluşturduğu nü-

39 Müstecip Ülküsal, "Romanya Türkleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, TKAE Yayınları, Ankara 1976, s. 1085.

40 Mehmet Hacısalihoğlu, "Krallık Döneminde Romanya", *Balkanlar El Kitabı*, *II, Çağdaş Balkanlar*, der. Osman Karatay, Bilgehan A. Gökdağ, Karam ve Vadi Yayınları, Ankara 2007, s. 563.

41 Kamuran Gürün, *Dış İlişkiler ve Türk Politikası 1939'dan Günümüze Kadar*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1983, s. 219. Ayrıca bkz. *Tasvir-i Efkâr*, "Romanya, Alman Nüfuzu Altına Mı Giriyor?", 21 Haziran 1940, s. 1.

42 Mehmet Hacısalihoğlu, "Sosyalist Dönemde Romanya", *Balkanlar El Kitabı*, II, *Çağdaş Balkanlar*, der. Osman Karatay-Bilgehan A. Gökdağ, Vadi Yayınları, İstanbul 2007, s. 554.

43 Giray Saynur Bozkurt, "Romanya Türklerinin Türkiye'ye Göçleri", *Türk Dünyasında Sürgün ve Göç*, yay. haz. Nesrin Sarıahmetoğlu, İlyas Kemaloğlu, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 2015, s. 358.

44 Önder Duman, *Atatürk Döneminde Romanya'dan Türk Göçleri (1923-1938)*,*Bilig*, XLV, 2008, s. 27.

fus politikaları ve göçe teşvik edici hareketleri Romanya'daki Türk halkının da dikkatini çekti ve Romanya'dan yapılacak olan göçleri hızlandırdı.[45]

Bükreş Elçisi Hamdullah Suphi

1923 yılında başlayan göçlerin nedenlerini araştırmak ve bölgedeki Türk halkı ile iletişim kurabilmek için Ankara Hükümeti, Hamdullah Suphi Bey'i 1931 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla Bükreş'e elçi olarak görevlendirdi. Ayrıca Anadolu'ya 1934-1938 yılları arasında yapılan göçlerin kabulü ve iskân işleri 21 Haziran 1934 tarihinde kabul edilen "İskân Kanunu" ile yürütüldü. Kanuna göre Türkiye'ye yerleşmek için gelen göçmenlerin "Türk ırkından olması ve Türk kültürüne bağlı olması" gerekiyordu.[46]

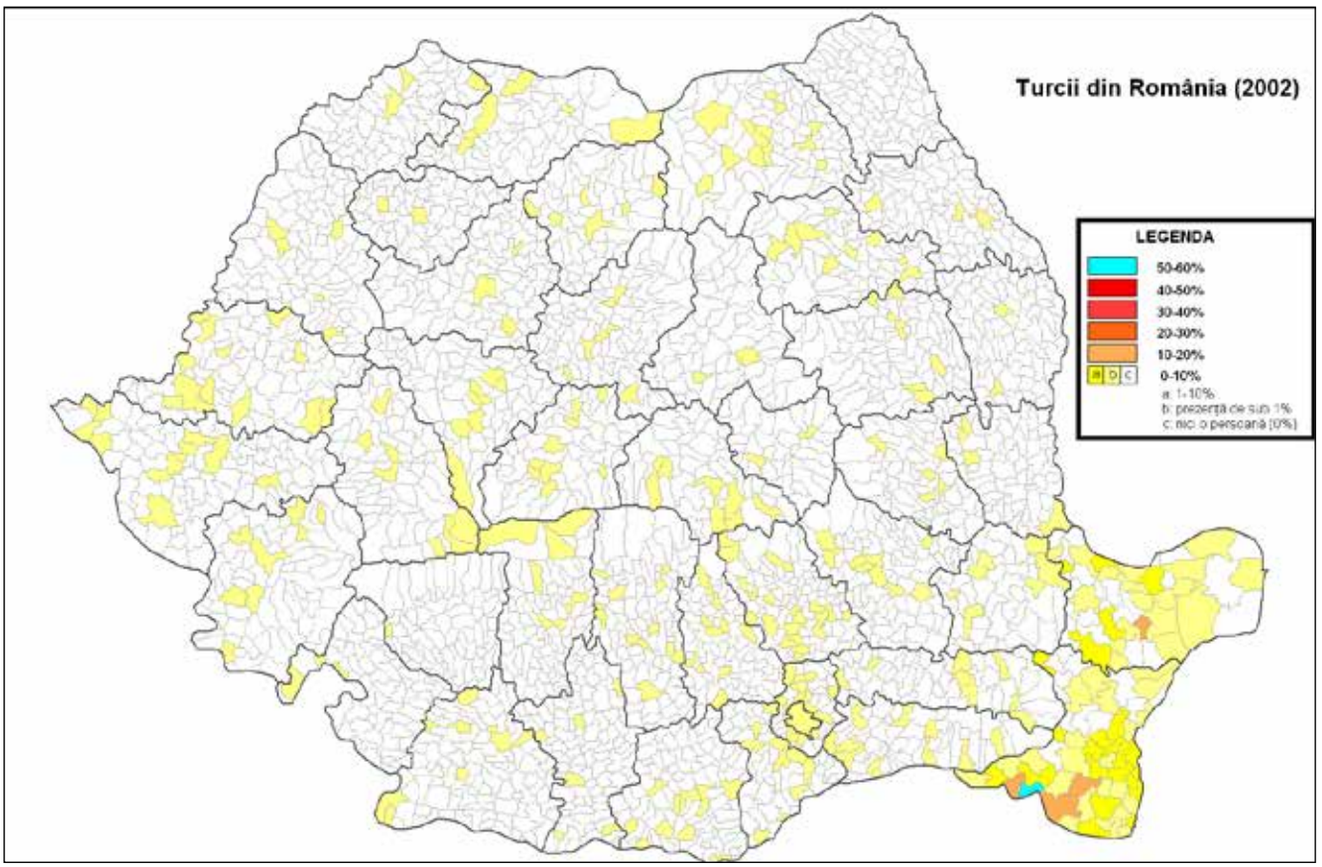
Hamdullah Suphi, Dobruca bölgesindeki Türk ahaliyi ziyaret etti. Ankara'ya gönderdiği raporlarda burada bulunan ahalinin göç arzusunun görüldüğü ve göçlerin daha sistemli, yani devlet eliyle yapılabilmesi gerektiğini bildirdi. İki devlet Bükreş'te 4 Eylül 1936 tarihinde "Dobruca'daki Türk Ahalinin Muhaceretini Düzenleyen Mukavelename" imzaladı. Bu mukavelenameye göre aslı Türk olan halk, beş senelik bir sürede Anadolu'ya göç edecek ve kurulan komisyonla göç süreci takip edilecekti.[47] Mukavelename şartlarından Durostor, Kalyakra, Köstence ve Tulça şehirlerinde oturan Türkler yararlandı. Ayrıca göçün kademeli olarak yapılmasına karar verildi. 15 Nisan 1936'da 15.000 kişi, ikinci yılda Bilgeler Köyü'ndeki Türkler, üçüncü yılda Pazarcık, İzibey, Kurtpınar yerleşimindeki Türkler, dördüncü yılda Akkadınlar ve Turtukaya kazalarında oturanlar, 1940'a gelindiğinde ise Silistire ve Dobruca'nın kalan kısmı göçe tâbi oldu.[48]

1923-1970 yılları arasında Balkanlar'dan ülkemize toplamda 1.232.189 kişi göç etti.[49] 1923-1938 arasındaki dönemde Romanya'dan Türkiye'ye 75.771 iskânlı, 38.008 serbest olmak üzere toplamda 113.760 kişi göç etti. Başka bir kaynağa göre 1934-1960 yılları arasında ise Romanya'dan 87.476 kişi göç etti.[50] Cevat Geray'a göre 1939-1960 yılları arasındaki dönemde Romanya'dan 3.576 iskânlı, 4.055 serbest olmak üzere toplam 7.631 kişi göç etti.[51] 1937'de ise 3.600 Romanya Türkü ülkeye getirildi.[52] Ayrıca Kemal Kirişçi'ye göre 1923-1939 yılları arasında Romanya'dan 117.095 kişi, 1940-1945 yılları arasında ise 4.201 kişi göç etti.[53]

Göçmenlerin ulaşım ve barınma problemleri iki devlet arasında imzalanan mukavelenameye göre düzenlendi. Türkiye'ye göçmenler deniz yoluyla getirildi. Köstence Limanı'nda bekleyen göçmenlerin ihtiyaçlarını Romen Hükümeti ve Bükreş Büyükelçiliği karşıladı. Göçmenler Köstence Limanı'dan alındı ve İstanbul'da Anadolu Kavağı'na getirildi. Buradaki göçmenler daha sonra Trakya'ya gönderilecekti. Bu yüzden bunlar, Marmara Ereğlisi'ne yerleştirildiler. İstanbul'a getirilen göçmenlerin iskân kanuna uygun olarak "tahaffuzhanelerde" sağlık kontrolleri yapıldı ve kanuna göre belirlenen Trakya, Doğu Anadolu ve Ege bölgelerindeki Ankara, Çanakkale, Niğde, Yozgat, Erzincan ve Edirne gibi şehirlere yerleştirildi.[54]

Romanya'dan Türkiye'ye gelen çocuklar, 1936.

45 Önder Duman, "Atatürk Döneminde Balkan Göçmenlerinin İskân Çalışmaları (1923-1938), *Atatürk Yolu Dergisi*, XI/43, 2009, s. 474.
46 Önder Duman, *a.g.m*, s. 477.
47 *Düstur*, III. Tertip, XVIII, Ankara 1937, s. 252-256.
48 Aslı Arslan, "Atatürk Döneminde Romanya'dan Türk Göçleri ve Göçmenlerin Türkiye'de İskânları", *Turkish Studies*, İnternational Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic IX/IV, Ankara 2014, s. 37.
49 Cevat Geray, *Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler ve Göçmenlerin İskânı (1923-1960),S.B.F. Maliye Enstitüsü, Türk İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi*, No. 9, Ankara 1961, s. 11.
50 Cevat Geray, *a.g.m*, s. 13, Ek Tablo No. 2.
51 Cevat Geray, *a.g.m*, s. 8.
52 *BCA*.30.10.123.880.2, s. 2.
53 Kemal Kirişçi, "Türkiye'ye Yönelik Göç Hareketlerinin Değerlendirilmesi", *Bilanço 1923-1998: Türkiye Cumhuriyeti'nin 75 yılına Toplu Bakış*, Tarih Vakfı Yayınları, 1998, s. 114.
54 *BCA*. 30.10.81.531.4, s.1, *BCA*. 30.10.81.531.16, s. 1-2.

2002 nüfus sayımına göre Romanya'da yaşayan Türklerin sayısı 32 bin civarındadır.

Sonuç

Tarih boyunca farklı etnik grupların yaşadığı Romanya, XIV. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altına girdi. Romanya'da Türk nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu bölge ise Dobruca'dır. Osmanlı Devleti'nin iskân politikasına uygun olarak bölgeye Anadolu'nun çeşitli yerlerinden göçmenler yerleştirildi. Bölgede beş asır boyunca devam eden Osmanlı hâkimiyeti, 1877-1878 yıllarındaki Osmanlı-Rus Savaşı'yla sona erdi ve Romanya bağımsız oldu. Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı'ndan sonra bölgede azınlık durumuna düşen Türkler buradan göç etmek durumunda kaldı. Kitlesel nitelik kazanan göçler cumhuriyet döneminde de devam etti.

II. Dünya Savaşı'nın başında Romanya, savaş dışı bir siyaset takip etti, fakat kısa süre sonra Almanya'nın yanında savaşa dâhil oldu. 1944 yılına gelindiğinde ise Romanya, Sovyet kontrolü altına girdi ve ülkede Sovyet baskısı ile Komünist yönetim kuruldu. II. Dünya Savaşı dönemine gelindiğinde Romanya'daki Türk varlığı iyice azaldığı gibi bu nüfusun II. Dünya Savaşı sırasındaki faaliyetlerine dair elimizde fazla bilgi yoktur. Ancak buradaki Türklerin de Romenlerle birlikte hareket ettiği tahmin edilebilir.

II. Dünya Savaşı döneminde Romanya'daki Türklerle Türkiye arasında bağlantı kesildi. Savaş dönemi boyunca haber ve yorumlarda Romanya'daki Türklerden nerdeyse hiç bahsedilmedi. Savaşın sonunda ise Sovyetlerin Romanya'ya hâkim olmasıyla kurulan Komünist yönetimin baskısına dayanmayan Dobruca'daki Türkler yeniden göç etmeye başladı. Bütün bunların neticesinde de 2002 yılında yapılan nüfus sayımına göre Romanya'da yaklaşık 32.000 Türk yaşamaktadır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA. 30.10.123.880.2.

BCA. 30.10.81.531.4.

BCA. 30.10.81.531.16.

TBMM Zabıt Ceridesi, D.VI, C.V, 18.9.1939.

TBMM Zabıt Ceridesi, D.VI, C.V, 25.9.1939.

Düstur, III. Tertip, XV, Ankara, 1935.

Düstur, III. Tertip, XVIII, Ankara, 1937.

Araştırma Eserler

Aksu, Ali, "Romanya Türklerinin Kültürel Durum ve Mektep ve Aile Mecmuası", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IX/1, Sivas 2005, s.11-27.

Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, Alkım Yayınları, İstanbul 2010.

Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1914-1980)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1984.

Arslan, Aslı, " Atatürk Döneminde Romanya'dan Türk Göçleri ve Göçmenlerin Türkiye'de İskânları, *Turkish Studies,* International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, IX/IV, Ankara 2014, s. 31-50.

Bozkurt, Saynur Giray, "Geçmişten Günümüze Romanya", *Karadeniz Araştırmaları*, V/17, Bahar, 2008, s. 1-31.

Bozkurt, Saynur Giray, "Romanya Türklerinin Türkiye'ye Göçleri" , *Türk Dünyasında Sürgün ve Göç*, yay. haz. Nesrin Sarıahmetoğlu, İlyas Kemaloğlu, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 2015.

Castellan, Georges, *Balkanların Tarihi XIV-XX. Yüzyıl*, çev. Ayşegül Yaraman Başbuğu, Milliyet Yayınları, İstanbul 1995.

Çelik, Bilgin, "Romanya'da Bir Jön Türk: İbrahim (Ethem) Temo ve Romanya'daki Faaliyetleri", *History Studies İnternational Journal Of History*, II/2, 2010.

Crampton, J. R, *II. Dünya Savaşından Sonra Balkanlar*, Yayın Odası Yayınları, çev. Emel Kurt, İstanbul 2007.

Devlet, Nadir, *Çağdaş Türk Dünyası*, Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1989.

Duman, Önder, "Atatürk Döneminde Romanya'dan Türk Göçleri (1923-1938)", *Bilig,* XLV, 2008, s. 23-44.

Duman, Önder, "Atatürk Döneminde Balkan Göçlerinin İskân Çalışmaları (1923-1938)", *Atatürk Yolu Dergisi*, XI/43, 2009, s. 473-490.

Geray, Cevat, "Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler ve Göçmenlerin İskânı (1923-1960)", SBF Maliye Enstitüsü, *Türk İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi*, No.9, Ankara 1961, s. 8-36.

Gürün, Kamuran, *Dış İlişkiler ve Türk Politikası 1939'dan Günümüze Kadar*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1983.

Jelavich, Barbara, *Balkan Tarihi, I-II*, Küre Yayınları, İstanbul 2009.

Hacısalihoğlu, Mehmet, "Krallık Döneminde Romanya", *Balkanlar El Kitabı*, *II, Çağdaş Balkanlar*, der. Osman Karatay, Bilgehan A. Gökdağ, Karam ve Vadi Yayınları, Ankara 2007, s. 541-550.

Hacısalihoğlu, Mehmet, "Sosyalist Dönemde Romanya", *Balkanlar El Kitabı*, *II, Çağdaş Balkanlar*, der. Osman Kartay-Bilgehan A. Gökdağ, Karam ve Vadi Yayınları, Ankara 2007, s. 551-564.

Hall, Richard, *Balkan Savaşları 1912-1913*, *I. Dünya Savaşı'nın Provası,* çev. Tanju Akad, Homer Yayınları, İstanbul 2003.

Horata, Osman, "Kuzey ve Batı Türklüğünün Kesişme Noktasında Küçük Bir Türk Topluluğu: Romanya Türkleri", *Balkan Türkleri, Balkanlar'da Türk Varlığı*, der. Erhan Türbedar, ASAM Yayınları, Ankara 2003.

İnalcık, Halil, "Türkler ve Balkanlar", *Bal-tam Türklük Bilgisi*, III, Prizen 2005.

Karal, Ziya Enver, *Osmanlı Tarihi,* VIII, XI, TTK, Ankara 2011.

Karpat, H. Kemal, "Dobruca", Türkiye *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, IX*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, s. 482-486.

Kirişçi, Kemal, "Türkiye'ye Yönelik Göç Hareketlerinin Değerlendirilmesi", *Bilanço 1923-1938: Türkiye Cumhuriyeti'nin 75 Yılına Toplu Bakış*, Tarih Vakfı Yayınları, 1998, s. 111-121.

Önal, Naci Mehmet, "Romanya Türklerine Bakış", *Türk Dünyası Araştırmaları*, No.93, s.177-190.

Ülküsal, Müstecip, " Romanya Türkleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, TKAE Yayınları, Ankara 1976.

Şahin, Naci, "XIX. Yüzyıl Sonrasında Anadolu'ya Yapılan Göç Hareketleri ve Anadolu Coğrafyasındaki Sosyo-Kültürel Etkileri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VIII/1, 2006, s. 63-82.

Paşaoğlu, Derin Derya, "Muhacir Komisyonu Maruzatına Göre (1877-78) 93 Harbi Sonrası Muhacir İskânı", *History Studies, A Tribute to Prof. Dr. Halil İnalcık*, V/2, 2013, s. 347-387.

Gazeteler

"Balkanların Alsas - Loren'i", *Yeni Sabah*, 21 Ağustos 1940, s. 1.

"Dobruca Meselesi", *Yeni Sabah*, 3 Ağustos 1940, s. 2.

"Bulgaristan Dobruca'yı İlhaka Hazırlanıyor." *Yeni Sabah*, 8 Ağustos 1940, s. 2.

Lofoten
Narvik
NORWEGIAN SEA
SWEDEN
FINLAND
White Sea
Archangel
KARELO-FINNISH S.S.R.
Northern Dvina R.
Luleå
Umeå
Gulf of Bothnia
Trondheim
Vaasa
L. Onega
Petrozavodsk
Tampere
L. Ladoga
Oslo
Gävle
Karelian Isthmus
Helsinki
Leningrad
Porkkala
Stockholm
Rybinsk Res.
Yaroslavl
Tallinn
ESTONIAN S.S.R.
L. Peipus
Skagerrak
Norrköping
Gotland
Gorki
Volga
Göteborg
Pskov
UNION OF SOCIALIST
DENMARK
LATVIAN S.S.R.
Kalinin
Riga
Moscow
Copenhagen
Hälsingborg
Malmö
BALTIC SEA
LITHUANIAN S.S.R.
Duina R.
Vitebsk
Tula
Bornholm
Kaliningrad (Königsberg)
East Prussia
Vilna
KATYN FOREST
Smolensk
Penza
Hamburg
Bremen
EASTERN
Pomerania
Gdańsk (Danzig)
WHITE RUSSIAN S.S.R.
Minsk
Elbe
Szczecin (Stettin)
Potsdam
Berlin
Gomel
Kursk
Voronezh
GERMANY
Poznań
Warsaw
Bug R.
Brest
Leipzig
("DEM." REP.)
Oder R.
Łódź
Lublin
Wrocław (Breslau)
Kielce
Kiev
Kharkov
Don
Frankfurt
Prague
Kraków
Vistula R.
Donets R.
Nürnberg
CZECHOSLOVAKIA
Lvov (Lwów)
UKRAINIAN S.S.R.
Dnepropetrovsk
Brno
Northern Bukovina
Krivoi Rog
Stalino
Rostov
Munich
Vienna
Subcarpathian Ruthenia
Zhdanov (Mariupol)
Dnieper R.
AUSTRIA
Budapest
Chernovtsy
Kishinev
Graz
HUNGARY
Cluj
Odessa
Sea of Azov
Krasnodar
Venice
Trieste
Zagreb
RUMANIA
Crimean Pen.
Rijeka (Fiume)
Galati
Yalta
YUGOSLAVIA
Belgrade
Ploesti
Bucharest
Sevastopol
Zadar (Zara)
Danube R.
SAN MARINO
Sarajevo
Split
Sofia
Stalin (Varna)
BLACK SEA
ADRIATIC SEA
BULGARIA
Rome
Tirane
Skopje
ALBANIA
Plovdiv
Istanbul
Bosporus
Naples
Bari
Saseno
Salonika
Dardanelles
Ankara
TURKEY
Corfu
Larisa
Palermo
Smyrna
Konya
IONIAN SEA
Sicily
Athens
Adana

II. DÜNYA SAVAŞI VE AVRUPA'DAKİ TATARLAR

Dr. Liaisan ŞAHİN*

II. Dünya Savaşı'nın dünya tarihi üzerinde muazzam etkileri oldu. Savaştan dolaylı veya dolaysız onlarca ülke ve yüz milyonlarca insan etkilendi. Sayısız kayıp verildi, demografik dengeler bozuldu, toplumsal, ekonomik, kültürel yaşamlar altüst oldu, tarifsiz acılar yaşandı. Savaşın sonrasında dünyanın jeopolitik ve ideolojik çehresi değişti, ülkeler iki karşıt blok hâlinde kümelenerek iki arada uzun bir süre Soğuk Savaş rüzgarları esti. İdeolojik kutuplaşmanın etkileri, Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra da kendini göstermeye devam etti ve bu durum günümüzde de tamamıyla aşılamadı. XXI. yüzyılın birçok sorunu, XX. yüzyıldan miras kaldı.

Romanya bombalanıyor

II. Dünya Savaşı'nın sebep ve sonuçları, uzun zamandan beri çok yönlü olarak araştırılmakta; bilim insanları yaşananları anlamaya çalışmaktadırlar. Bu tarihî depremin Türk halkları üzerindeki tesiri üzerinde henüz sistemli bir çalışma yapılmamıştır. Hâlbuki Türk topluluklarının neredeyse hepsi, ya çarpışmaların yaşandığı coğrafyada yaşamaları ya da savaşa katılan ülkelerin vatandaşları olmaları bakımından dünya savaşından doğrudan etkilendiler. Kimileri cephede çarpıştı, öldü, yaralandı ya da sakatlandı, esir düştü, ölüm kamplarına kapatıldı; kimileri cephe gerisinde savaş döneminin zorluklarını yaşadı; kimileri siyasî iktidarların stratejik hesaplarına kurban giderek sürgün edildi ya da katledildi.

Bu yazıda "II. Dünya Savaşı'nın Türk Dünyasına Etkileri" konusunun incelenmesine katkıda bulunmak amacıyla bu meselenin küçük bir bölümünü ele aldık ve Avrupa'daki Tatar topluluklarına odaklandık. Avrupa Tatarlarının araştırılmasına ilişkin olarak aşağıdaki iki önemli hususu belirtmek gerekir.

Birincisi, söz konusu bu Tatar toplulukları, bağımsız ya da özerk siyasal varlığı bulunmayan, yani devletsiz topluluklardır. Yaşadıkları toplumların içinde etnik azınlık konumundadırlar; üstelik bazıları birkaç farklı devletin topraklarına dağılmış olarak yaşarlar. Küçük, dağınık ve siyasî güçten yoksun etnik azınlıklar ile ilgili olarak teferruatlı ve güvenilir verilere ulaşmak ve dolayısıyla etraflı ve derin bir inceleme yapmak zordur. Çeşitli kaynaklarda çok az bulunan bilgi kırıntılarını bir araya getirip analizden geçirmek gerekmektedir. Biz bu çalışmada ulaşabildiğimiz kaynakları tarayıp, bulabildiğimiz bilgileri toplamaya ve en azından genel bir fikir verebilecek sistemli bir tasvir oluşturmaya çalıştık.

İkincisi, yazının konusunu teşkil eden Tatar toplulukları Avrupa'nın Doğu kısmında yaşamaktadırlar. Doğu Avrupa ülkeleri, II. Dünya Savaşı'nın ilk adımlarının atıldığı ve savaş boyunca en yoğun askerî harekâtların yaşandığı, en önemli cephelerin yer aldığı ve en fazla maddî ve demografik tahribin söz konusu olduğu bölgeler oldu. Bu coğrafya-

* Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Tatarlar

da yaşayan insanlar savaşın etkilerine doğrudan ve yoğun olarak maruz kaldılar. Üstelik sıkıntıları savaşın bitmesi ile son bulmadı, aksine eski felaketlere yenileri eklendi, çünkü Doğu Avrupa sahası, jeopolitik özelliğinden (Sovyetler Birliği ile Batı dünyasını birbirinden ayıran ara konumundan) dolayı savaştan sonra da yoğun uluslararası çekişmeye sahne oldu. Bütün bu faktörler ve dolayısıyla Doğu Avrupa'da yaşananların incelenmesi ayrı bir önem kazanmaktır. Aynı zamanda burada yaşanılanların yoğunluğu ve karmaşıklığı, araştırmacıya zorlu bir ödev yüklemektedir.

Tatarlar

Çok eski ve karmaşık bir tarihi olan "Tatar"adı, geçmişin farklı dönemlerinde farklı toplulukları tanımlamak için kullanıldı. Günümüzde Tatar adı şu iki topluluğu akla getirmektedir: Rusya Federasyonu sınırları içinde yaşayan Kazan Tatarları ve (2014 yılında Kırım'ın Rusya'ya ilhakı uluslararası toplumun çoğunluğu tarafından tanınmamakla birlikte fiilen Rusya Federasyonu'na dâhil olan) Kırım Tatarları. Sovyet döneminde Kazan Tatarları için özerk bir idarî birim teşkil edildi: Tatar Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti. 1990'dan beri bu idarî birim Tataristan Cumhuriyeti olarak adlandırılmaktadır. 1921 yılında adında "Tatar" tanımı yer almayan Kırım ÖSSC de kuruldu. 1944 yılında Kırım Tatarları Kırım'dan sürgün edildikten sonra Kırım ÖSSC 1945 yılında lağvedildi.[1] Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Kırım Tatarları vatanlarına dönmeye başladılar. Bu süreçte birçok zorluk yaşayan Kırım Tatarlarının sıkıntıları günümüzde de devam etmektedir.

Rusya Federasyonu'ndaki Tatarların dışında dünyanın çeşitli bölgelerinde Tatar adını taşıyan birçok irili ufaklı grup bulunmaktadır. Tataristan Cumhuriyeti'nin bilimsel çevrelerinin görüşüne göre, dünyadaki tüm Tatar grupları tek bir Tatar ulusunu teşkil ederler (Tatar bilim insanlarının bazıları "ulus" terimi yerine "etnik bütün" ya da "etnik birlik" demeyi tercih ederler[2]) ve bütün bu Tatar gruplarının ortak kökenini, Ortaçağ'da ortaya çıkmış olan Altın Orda Tatarları oluşturur. Çoğu bilim insanının hemfikir olduğu üzere, Altın Orda Tatarları, diğer topluluklardan farklı dil ve kültürel kimliğe ve öz bilince sahip olan bir etnik varlık olarak İdil-Ural bölgesinde XIV. yüzyılın sonu ve XV. yüzyılın başı arasındaki zaman diliminde şekillendiler. Bu topluluğun ayırt edici özelliklerini Kıpçak Türkçesi ve İslam dini teşkil etti. Altın Orda Devleti'nin parçalanması sırasında ve sonrasında oluşan şartlar dolayısıyla daha sonraki yüzyıllar içinde bazı Tatar grupları İdil-Ural sahasının dışına göç etti, böylece Tatar varlığı Avrasya kıtasına yayıldı.[3]

Yeni yerlerde karşılaşılan koşullar ve farklı etnik gruplarla girilen temaslar sonucunda göçmen Tatar toplulukları gerek dil gerekse kültürel yönden değişimler geçirerek kendilerine özgü özellikler kazandılar. Bununla birlikte bütün bu topluluklarda soyadı olarak "Tatar" adı korundu ve aradaki farklılıklar coğrafya terimleri (şehir ya da bölge adları) kullanılarak belirtildi: Kazan Tatarları, Kırım Tatarları, Sibirya Tatarları, Litvanya Tatarları, Bucak Tatarları vs.[4]

1 "Krımskie Tatarı", *Tatarskiy Entsiklopediçeskiy Slovar*, İnstitut Tatarskoy Entsiklopedii AN TR, Kazan 1999, s. 301.
2 Damir İshakov, "Tatarskaya Etniçeskaya Obşnost", *Tatarı*, haz. R. K. Urazmanova - S. V. Çeşko, Nauka, Moskva 2001, s. 11-25.
3 Rustem Gaynetdinov, "Tatarı v Blijnem i Dalnem Zarubejye: İstoriya Rasseleniya i Sovremennoe Sostoyanie", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen*, VII, Tataristan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Ş. Mercani Tarih Enstitüsü Yayınları, Kazan 2013, s. 632-633.
4 Damir İshakov, "Etnopolitiçeskie i Demografiçeskie Protsessı v XV-XVIII vv.", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen*, IV, Tataristan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Ş. Mercani Tarih Enstitüsü Yayınları, Kazan 2014, s. 749.

Avrupa'daki Tatar Toplulukları: Genel Bilgi

Litvanya Tatarları

Litvanya Tatarları, Avrupa'daki Tatar topluluklarından en büyüğünü ve en geniş coğrafyaya yayılmış olanını teşkil etmektedir. Litvanya Tatarları, Altın Orda Tatarlarından oldukça erken tarihlerde (XIV. yüzyılın sonlarından itibaren) ayrılarak Litvanya Büyük Dükalığı topraklarına yerleşen, daha sonraki yüzyıllarda yaşamları Lehistan-Litvanya Birliği'ne bağlı olan ve günümüzde esas olarak Polonya, Litvanya ve Beyaz Rusya topraklarında yaşayan Tatarlardır. Bu Tatar topluluğunun adı konusunda literatürde farklı kullanım örnekleri mevcuttur. Daha ziyade "Litvanya Tatarları" adı kullanılır. "Litvanya-Polonya (ya da Polonya-Litvanya) Tatarları" şeklinde ikili kullanım da yaygın olarak görülmektedir. Bazen "Polonya-Litvanya-Beyaz Rusya Tatarları" şeklindeki üçlü terime de rastlanır. Bunun dışında bu Tatarları yaşadıkları üç devletin sınırlarına göre gruplandırarak "Polonya Tatarları", "Litvanya Tatarları", "Beyaz Rusya Tatarları" ya da "Polonya Müslümanları", "Litvanya Müslümanları", "Beyaz Rusya Müslümanları" şeklinde birbirinden ayıran adlandırmalar da söz konusudur.[5] Ayrıca bu Tatarları "Lipka Tatarları" olarak adlandırma geleneği de mevcuttur.[6]

Litvanya Tatarları

Bunun dışında bu Tatarlarla ilgili olarak Batı Tatarları şeklinde bir terimin kullanılması da önerilmiştir.[7] "Batı Tatarları" terimi, öz ve kapsayıcı olması, aynı zamanda söz konusu Tatarları bir bütün olan Tatar milletinin bir parçası olarak tanımlaması ve bulundukları coğrafya bakımından Tatar milletinin Batı ucunu teşkil ettiklerini göstermesi açısından başarılı bir terim olarak değerlendirilebilir. Fakat bu terimin henüz bilim dünyasında yaygınlık kazanmadığını belirtmek gerekir. Önerilen başka bir terim de tarihi referans alan "Litvanya Büyük Dükalığı Tatarları" terimidir.[8]

Görüldüğü üzere söz konusu Tatar topluluğunun adı konusunda farklı yaklaşımlar mevcut olup, henüz bu mesele kesin bir karara bağlanmamıştır. Bu yazıda, literatürde yaygın olan kullanım, yani "Litvanya Tatarları" terimi kullanılacaktır.

Litvanya Tatarlarının sayısı, 1993 yılında 26.000 olarak hesaplanmıştı. Bu topluluğun büyük bir kısmı Belarus (Beyaz Rusya) Cumhuriyeti'nde yaşamaktadır (1993'de sayıları 10.000 idi). Ayrıca Polonya'da 5.000 ve Litvanya'da 4.000 civarında (1993 yılı verileri) Tatar bulunmaktadır. Litvanya Tatarları, XVII. yüzyıl itibarıyla Tatar dilini yitirmişler ve günümüzde Beyaz Rusça, Lehçe ve Litvanca konuşmaktadırlar. Litvanya Tatarlarının inançlı kesimi çoğunlukla Sünni Müslümandır.[9]

Romanya Tatarları

Tuna Tatarları ya da Dobruca Tatarları olarak da bilinirler. Çoğunlukla Romanya'nın doğusunda, Dobruca'da yaşarlar. Romanya'da resmî olarak tanınan etnik azınlığı teşkil ederler. 2002 yılı verilerine göre sayıları 24.000 civarındadır.[10] Romanya Tatarlarının büyük bir kısmı, köken itibarıyla Kırım Tatarlarından gelmektedir. Bir kısmını da Bucak Tatarları oluşturmaktadır.[11] Bucak Tatarları tarihî vatanları olan Bucak'tan (Güney Besarabya'da) Dobruca'ya XIX. yüzyılın başında göçtüler.[12] Tarihî Bucak bölgesinde

5 İbragim Konopatskiy, "Belorusskie Tatarı: İstoriçeskaya Sudba Naroda i Kulturı", Beyaz Rusçadan çev. V. V. Tarkovskiy. Erişim adresi: http://kumukia.ru/article-9186.html

6 Bu konuda bkz. İ. K. Zaytsev, "Lipka v Vostoçnıh İstoçnikah", *Vostoçnaya Yevropa v Drevnosti i Srednevekovye: Vospriyatie, Modelirovanie i Opisanie Prostranstva v Antiçnoy i Srednevekovoy Literature,* haz. Ye. A. Melnikova, Moskva 2006, s. 70-77.

7 Bu konuda bkz. İbragim Konopatskiy, "Belorusskie Tatarı: İstoriçeskaya Sudba Naroda i Kulturı", Beyaz Rusçadan çev. V. V. Tarkovskiy. Erişim adresi: http://kumukia.ru/article-9186.html

8 "Litvanya Büyük Dükalığı Tatarları" terimin kullanımını Vilnius Üniversitesi öğretim görevlisi Prof. Dr. Galina Mişkinene savunmaktadır.

9 "Polsko-Litovskie Tatarı", *Tatarskiy Entsiklopediçeskiy Slovar*, Tataristan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Tatar Ansiklopedisi Enstitüsü Yayınları, Kazan 1999, s. 445.

10 Romanya 2002 yılı nüfus sayımı verileri: *Populatia dupa etnie la recensamintele din perioda 1930-2002.* http://www.insse.ro/cms/files/RPL2002INS/vol4/tabele/t1.pdf

11 R. Stanciugel, L. M. Balaşa, *Dobrogea in Secolele VII-XIX. Evolutie istorica,* Bucureşti 2005, s. 147.

12 N. D. Russev, "Tatarı Kak-to Sovsem İsçezli (Poslednie Mesyatsı İstorii Bucakskoy Ordı", *Rusin,* No. 1 (27), 2012, s. 137-153. http://cyberleninka.ru/article/n/tatary-kak-to-sovsem-ischezli-poslednie-mesyatsy-istorii-budzhakskoy-ordy

Romanya Tatarları

(bugünkü Ukrayna'nın Odessa bölgesi ve Moldova'nın güney kısmı) hâlâ çok az sayıda Bucak Tatarı yaşamaktadır.[13] Romanya Tatarları Kırım Tatarcasının bir lehçesini konuşur ve çoğunlukla Müslüman'dırlar.

Finlandiya Tatarları

Bu topluluk, diğer Tatar gruplarına göre Avrupa'ya çok daha geç tarihlerde (XIX. yüzyılda) yerleşti. Etnik yapısı homojen olup, köken itibarıyla Kazan Tatarlarının Mişer grubundan gelmektedir. Çok küçük bir topluluktur. Günümüzde Finlandiya Tatarlarının sayısı sadece 800 kişi civarındadır. Bu topluluk Kazan Tatarcasının Mişer lehçesini konuşurlar (dilleri bir miktar Fince'den ve Türkiye Türkçe'sinden etkilenmiştir) ve Müslüman'dır.[14]

Finlandiya Tatarları

13 Mihail Tulskiy, "Nekotorıe İtogi Perepisi 2004 Goda v Moldavii", http://www.demoscope.ru/weekly/2006/0249/analit08.php

14 Frank Horn, *Natsionalnıe Menşinstva Finlyandii*. http://vseref.ru/view-c004497.html; D. Hayretdinov, *Vıhodtsı iz Nijegorodçinı v Finlyandii: Sohranenie Traditsiy i Yazıka, Vklüçennost v Evropeyskoe Obşestvo.* (Finlandiya İslam Cemaati Başkanı Okan Daher ile 16.04.2007 Tarihinde Yapılan Söyleşi) http://www.islamnn.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=1690

II. Dünya Savaşı ve Doğu Avrupa'daki Etkileri[15]

Doğu Avrupa coğrafyasının Batı Avrupa ile Sovyetler Birliği arasındaki konumu, bu coğrafyada bulunan ülkelerin ve toplulukların kaderinde çok büyük bir rol oynadı. II. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında yaşanan çoğu gelişme, stratejik ara konumu olan bu sahaya odaklandı ve Sovyet tarafı ile Batı tarafı arasındaki çekişmeden kaynaklandı.

Almanya'nın bozguna uğradığı I. Dünya Savaşı'ndan sonraki ilk on yılda Doğu Avrupa üzerinde İngiltere ve Fransa'nın tesiri kuvvetli oldu. Fakat 1930'lu yılların başından itibaren Almanya gittikçe güçlendi ve komşusundaki Doğu Avrupa ülkeleri üzerinde kontrol kurmak üzere hamleler yapmaya başladı. Ama bu yöndeki teşebbüslerinde karşısında rakip olarak 1928-1937 yıllarında sanayileşme hamlesi yaparak kuvvet kazanan Sovyet Devleti'ni buldu. 1930'lu yılların sonuna gelindiğinde, Doğu Avrupa sahasındaki nüfuz savaşı artık Sovyetler Birliği ve Nazi Almanyası arasında yürümekteydi.

II. Dünya Savaşı'na götüren süreç, 1933 yılında Almanya'da Nazi Partisi'nin iktidara gelmesi ile başladı. Naziler, saldırgan ve yayılmacı niyetlerini hemen belli ettiler. Büyük devletler, Nazi tehlikesine karşı uluslararası platformda örgütlenme konusunda yetersiz kaldılar. Bunun başlıca sebebini, Batı dünyasının Sovyet Devleti'ne şüphe ile yaklaşması teşkil etti. Nazi tehlikesine karşı önlemler alma konusunda Sovyetlerden gelen tekliflere Avrupa devletleri isteksizce yaklaştı. Hatta Avrupa diplomasisinde Nazi Almanyası ile Sovyetler Birliği arasında bir savaş çıkmasını arzulayan çevreler de mevcuttu. İngiltere ve Fransa, Nazi Almanyası'nın saldırganlığı önünde kararlı bir şekilde set çekmekten ziyade Nazileri yatıştırma politikasını benimsediler. Doğu Avrupa ülkeleri ise iki ateş arasında kalarak, bir taraftan, Sovyetlerden, diğer taraftan Nazilerden gelebilecek olası tehditleri kıyaslamak zorunda kaldılar ve ona göre politika üretmeye çalıştılar.

1934-1936 yıllarında Sovyetler Birliği ve Fransa hükümetlerinin girişimi ile Avrupa'da bir kolektif güvenlik anlaşması örgütü kurma teşebbüsü gerçekleşti. Almanya, Polonya, Romanya, Çekoslovakya, Estonya, Litvanya, Le-

15 Bu bölüm yazılırken şu kaynaklardan yararlanıldı: A. Danilov, L. Kosulina, *İstoriya Gosudarstva i Narodov Rossii: XX Vek*, I-II, Drofa, Moskva 2006, s. 238-244 (I. Cilt) ve s. 3-40 (II. Cilt); M. Orışak, *Vsya İstoriya: Kratkiy Spravoçnik Şkolnika*, Olimp-AST, Moskva 2001, s. 398-423.

tonya ve Finlandiya hükümetlerine bu anlaşmaya katılmaları için çağrı yapıldı. Esas amaç, Nazi Almanyası'nı bir karşılıklı güvenlik anlaşması ile bağlamak ve saldırganlığını önlemekti. Fakat özellikle Almanya ve Polonya'nın olumsuz cevabı sebebiyle bu planın hayata geçirilmesi mümkün olmadı.

Nazi tehlikesinin önüne set çekmek amacıyla yapılan diğer uluslararası teşebbüsler de başarısızlığa uğradı. Sovyetlerin art niyetinden kuşku duyan Polonya, Romanya, Finlandiya ve Baltık devletleri, Sovyetler Birliği ile bir işbirliği anlaşması çerçevesinde yer almaktan kaçındılar. Bunun yerine Estonya ve Letonya hükümetleri Almanlarla anlaşmayı tercih etti ve Haziran 1939'da Nazi Almanyası ile birer saldırmazlık anlaşması imzaladı.

Sovyet iktidarı bu koşullar içinde Doğu Avrupa'daki jeopolitik menfaatlerini sağlamak için Nazi Almanyası ile anlaşma yolunu takip etti. Sovyet Devleti'nin bu adımı tüm dünyada bir şok etkisi yarattı ve Sovyetlerin uluslararası arenadaki saygınlığına büyük darbe indirdi.

Sovyet Devleti ile Nazi Almanyası arasında 23 Ağustos 1939'da imzalanan saldırmazlık paktına (Molotov-Ribbentrop Paktı olarak da bilinir) ek olarak düzenlenen gizli protokolle Sovyetler ve Naziler, Doğu Avrupa'yı kendi aralarında paylaşma konusunda anlaştılar. Buna göre, Polonya'nın batısı ve Litvanya Almanlara, Polonya'nın doğusu ile Letonya, Estonya ve Finlandiya Sovyetlere bırakılacaktı. Bu anlaşma doğrultusunda hareket ederek, Nazi Almanyası 1 Eylül 1939'da Polonya'ya saldırdı ve böylece II. Dünya Savaşı başlamış oldu.

17 Eylül 1939'da ise Polonya'ya Doğu tarafından Sovyet ordusu girdi. Bu hareketi ile Sovyet Devleti Polonya ile 1932'de imzalamış olduğu saldırmazlık anlaşmasını çiğnemiş oldu. Sovyet istilası "Batı Ukrayna ve Batı Beyaz Rusya'nın kurtarılması" sloganı ile yürütüldü. Polonya'nın Nazi Almanyası ile Sovyetler Birliği arasındaki bölme süreci, 28 Eylül'de bu iki devlet arasında imzalanan Dostluk ve Sınır Anlaşması ile son buldu (Bu anlaşmanın gizli protokolü uyarınca, Almanya Polonya'nın bazı bölgeleri karşılığında Litvanya'yı da Sovyetlere bırakmayı kabul etti). Sovyet Devleti'nin eline geçen Polonya'nın bölgeleri Sovyet Ukrayna ve Beyaz Rusya cumhuriyetlerine dâhil edildi. Almanya'nın payına düşen Polonya'nın bir kısmı (eski Prusya bölgeleri) Almanya'ya dâhil edilerek oradan Polonyalı nüfusun tamamına yakını sürgün edildi. Geriye kalan bölgeler Nazi işgal idaresine bırakıldı.

Sovyet Devleti ve Nazi Almanyası 23 Ağustos 1939'da imzaladıkları saldırmazlık anlaşmasına ek olarak gizli bir protokolle Doğu Avrupa'yı kendi aralarında paylaşma konusunda anlaştılar.

Almanya ile birlikte Polonya'yı bölüştükten sonra Sovyetler Birliği'nin sınırları Batı'ya doğru kayarak Litvanya'nın sınırlarına dayandı ve böylece Sovyet Devleti tüm Baltık ülkeleri ile sınırdaş oldu. Stalin iktidarı Baltık Denizi'ne çıkışı elde etmeyi ve bu bölgede kendi askerî dayanaklarını oluşturmayı istemekteydi ve bu amaçla Baltık ülkelerini kendisi ile anlaşma yapmak için zorlamaya başladı. İngiltere ile Fransa'dan destek alamayan ve Almanya'nın saldırgan planlarından endişe eden Baltık ülkeleri hükümetleri, Sovyet baskısına boyun eğdi. Sovyetler Birliği, 28 Eylül'de Estonya, 5 Ekim'de Letonya ve 10 Ekim'de Litvanya ile yardımlaşma anlaşmaları imzaladı ve bu anlaşmalar doğrultusunda Baltık ülkelerinde askerî üsler kurma ve asker bulundurma imkânı elde etti (Bu arada Litvanya ile yapılan anlaşmaya göre Polonya'nın Vilno (Vilnius) şehri ve çevresi Litvanya'ya verildi).

Baltık Denizi ve komşu ülkeler

Sovyet iktidarı Finlandiya Hükümeti'ne de anlaşma yapmayı önerdi, fakat Finlandiya buna yanaşmadı (Finlandiya'dan Leningrad'a bitişik olan Karelya Kıstağı'nı ve Finlandiya Körfezi'ndeki bazı adaları Sovyetlere vermesi istendi, bunun karşılığında bir miktar Sovyet toprağı vaat edildi). Sovyetler Birliği, Finlandiya Hükümeti'nin ret cevabını "düşmanca bir hareket" olarak değerlendirdi ve 30 Kasım 1939'da Finlandiya'ya karşı savaş açtı. Bu hareketi dolayısıyla Sovyetler Birliği uluslararası camia tarafından "saldırgan devlet" olarak nitelendirildi ve 1934 yılında kabul edildiği Milletler Cemiyeti üyeliğinden çıkarıldı. 12 Mart 1940'da Moskova'da imzalanan barış anlaşması ile sona eren savaşın sonucunda Finlandiya topraklarının % 11'i Sovyet Devleti'nin eline geçti.

1940 yılının Haziran ayında Sovyet Hükümeti Litvanya, Letonya ve Estonya'ya yeni hükümetler kurmaları ve bu hükümetlerde Komünistlere yer vermeleri için ültimatomlar verdi ve bunu takip eden günlerde Baltık ülkelerine yeni askerî birlikler soktu. Temmuz ayında Baltık ülkelerinin üçünde de Sovyetlerin kontrolü altında erken seçimler düzenlendi. Usulsüz olarak gerçekleşen seçimler sonucunda kurulan Sovyet yanlısı meclisler, hemen Estonya, Litvanya ve Letonya Sovyet Sosyalist cumhuriyetlerinin kurulduğunu ilan etti. Hemen arkasından bu üç cumhuriyet Sovyetler Birliği'ne dâhil edildi.

1939 yılı Eylül ayında Sovyetlerle birlikte Polonya'yı bölüşmüş olan Nazi Almanyası, Avrupa'daki yayılmasına devam ederek bir sene içinde Fransa, Belçika, Hollanda, Lüksemburg, Danimarka ve Norveç'i ele geçirdi. 1940 yılının sonbaharından itibaren Nazi Almanyası'nın hedefinde artık Sovyetler Birliği vardı. Aralık 1940'ta Hitler, Sovyetlere saldırı planını (Barbarossa Harekâtı) imzaladıktan sonra Nazi Almanyası askerî hazırlıklara girişti.

Sovyetlere karşı saldırı 22 Haziran 1941'de başladı. Savaş ilanı yapılmadan gece vakti gerçekleştirilen ve sınırdaki Sovyet birlikleri için olduğu kadar, Sovyet Hükümeti için de tamamen beklenmedik bir gelişme olan (Stalin, Nazilerin ancak 1942 yılında saldırıya teşebbüs edeceklerini varsaymıştı) Nazi hücumu, Sovyet ordusunu hazırlıksız yakaladı. Uzun bir cephe boyunca büyük bir şid-

detle gerçekleştirilen saldırı sonucunda Naziler üç hafta gibi kısa bir süre içinde Sovyet topraklarının içine doğru 350-600 kilometre ilerlediler ve Litvanya, Letonya, Beyaz Rusya'nın tamamını ve Ukrayna, Moldova, Estonya'nın büyük bir bölümünü işgal ettiler.

Sovyetlere karşı savaşa Nazi Almanyası tarafında İtalya, Finlandiya, Macaristan, Romanya ve Slovakya da katıldı. Finlandiya, 1940'da Sovyetlerin eline geçmiş olan topraklarını geri aldı ve Leningrad şehrinin 1941 sonbaharında başlayan ablukasına katkıda bulundu. Romanya, Moldova'nın Besarabya bölgesini ve Ukrayna'nın bazı bölgelerini işgal etti ve burada kendi idaresini kurdu. 1942 yılının sonbaharı itibarıyla Nazi orduları Sovyetler Birliği'nin Avrupa kısmının büyük bir bölümünü işgal etti. Baltık ülkeleri, Beyaz Rusya ve Ukrayna 1944 yılına kadar Nazi işgali altında kaldı.

Sovyetler Birliği'nin Mayıs 1942'de İngiltere ile imzaladığı ittifak anlaşması ve Haziran'da ABD'de ile imzaladığı yardımlaşma anlaşması sonucunda Nazi karşıtı uluslararası koalisyonun teşkil edilmesi yönünde adımlar atıldı. Müttefiklerin de desteği ile 1942 yılının sonunda savaşın gidişatında Sovyetlerin lehine bir kırılma gerçekleşti. 1943'ün başından itibaren Sovyet ordusu taarruza geçerek Nazileri püskürtmeye başladı. 1943 yılının sonu itibarıyla Sovyet ordusu işgal altındaki Sovyet topraklarının yarısını düşmandan temizledi.

1944 yılında Sovyet taarruzu devam etti. Haziran'da Beyaz Rusya, Litvanya'nın büyük bir kısmı ve Polonya'nın doğusu Nazilerden temizlendi. Yazın sonunda Sovyet orduları Romanya sınırlarına yaklaşınca, Romanya Kralı Mihay, Nazi yanlısı askerî hükümeti devirerek Romanya'nın savaştan çıkmasını sağladı. Bundan sonra Romanya kuvvetleri Sovyet orduları ile yan yana Nazilere karşı savaştılar. 19 Eylül 1944'te Finlandiya da Sovyetlerle ateşkes anlaşması imzalayarak savaştan çekildi ve daha sonra Nazi Almanyası'na karşı askerî harekât başlattı. Eylül-Ekim aylarında Estonya ve Letonya'da Nazi işgali sona erdi. Bundan sonra Sovyet ordusu artık Avrupa ülkeleri topraklarında ilerledi. 30 Nisan'da Berlin düştü. 8 Mayıs'ta Almanya'nın Teslimiyet Belgesi'ni imzalamasıyla II. Dünya Savaşı resmen sona erdi.

II. Dünya Savaşı'nın Doğu Avrupa'daki Tatarlara Etkisi

Polonya, Baltık ülkeleri, Beyaz Rusya ve Ukrayna, II. Dünya Savaşı'ndan doğrudan etkilendi. Bu topraklarda ağır savaşlar yaşandı; ayrıca bu alanlar savaş döneminin büyük bölümünde Nazi işgali altında kaldı. Finlandiya ve Romanya, ilk başta savaşa Nazi Almanyası tarafında yer alarak katıldılar, dolayısıyla doğrudan işgal altında bulunmadılar, bununla birlikte savaş döneminin zorluklarını yaşadılar. Bütün bu Doğu Avrupa ülkelerinde sivil halk, savaş dönemi uygulamalarından olumsuz etkilendi. Üstelik savaşın hemen öncesinde Sovyetler Birliği'ne dâhil edilen Polonya bölgeleri ve Baltık ülkeleri, Sovyet iktidarının siyasî temizlemelerine de maruz kaldı. Bu koşullarda Doğu Avrupa Tatarları hâliyle, II. Dünya Savaşı'nın bütün olumsuzluklarını dolaysız yaşayan toplulukların arasında yerlerini aldılar.

Avrupa'daki Tatar topluluklarının II. Dünya Savaşı dönemindeki durumu ve verdikleri kayıplar konusunda yeterince istatistik veri bulunmamaktadır. Bu toplulukların ne tür etkilere maruz kaldıkları konusunda fikir sahibi olmak için savaş döneminde Doğu Avrupa ülkelerinin neler yaşadığını açıklamak faydalı olacaktır.

Sovyet Devleti'ne Dâhil Edilme Sürecinde Doğu Polonya'da Yaşanan Gelişmeler

Eylül 1939'da Sovyet ordusunun Polonya'ya girmesiyle beraber yerli nüfus hareketlendi. Polonyalı devlet memur ve aydınların bir kısmı, aileleriyle birlikte Polonya'yı terk ederek, başka ülkelere (bir kısmı da Polonya'nın Almanların eline geçen tarafına) göç etti.[16] Göçenler arasında bazı Tatar ailelerin de bulunduğunu tahmin edebiliriz.

1936 yılında Litvanya Tatarlarından teşkil edilmiş olan 13. Vilnius Ulanları Alayı'nın Eylül 1939'da yaşanan savaşlarda Polonya ordusu saflarında çarpıştığı bilinmektedir. Bu savaşlar, alayın yaptığı son askerî harekât oldu. Daha sonra ayrı bir Tatar birliği artık kurulamadı, bununla birlikte Tatarlar Polonyalı askerî güçlere katılarak cephede çarpıştılar; ayrıca yeraltı faaliyetlerine katılarak gerilla harbi yapan birliklerde de yer aldılar.[17]

16 Zoya Skoropadenko, *Zapadnaya Ukraina - Sibir. Krestnıy Put: Godı 1939-1941*.http://www.day.kiev.ua/ru/article/istoriya-i-ya/zapadnaya-ukraina-sibir-krestnyy-put-gody-1939-1941

17 Marzena Godzińska, "Polonya Tatarları", http://www.ankara.msz.gov.pl/tr/ikili_is-

Eylül 1939'da yaptığı askerî harekât esnasında Sovyet ordusu 240.000-250.000 civarında Polonyalı askeri esir aldı. Silahsızlandırıldıktan sonra bunların büyük bir bölümü (çoğunlukla erler ve ast subaylar) serbest bırakıldı ya da Almanya'ya verildi. Fakat 39.000 kadar Polonyalı askerin (çoğunlukla üstsubaylar, polis memurları ve sınır askerleri) esir olarak tutulmasına devam edildi; bunlar Sovyet ülkesinin iç bölgelerinde kurulan özel kamplara gönderildi. 1940 yılında Baltık ülkelerinde Sovyet hâkimiyeti kurulunca, orada bulunan 5.000 civarında Polonyalı asker de tevkif edildi. Böylece, toplam 44.000 Polonyalı asker Sovyetler tarafından uzun süre esir olarak tutuldu.[18]

Sovyet Devleti'nin eline geçen Polonya'nın büyük bir kısmı, Kasım 1939'da Beyaz Rusya ve Ukrayna'ya dâhil edildi, bir bölümü de Litvanya'ya verildi. Sovyet iktidarı bu bölgelerde Eylül ayından itibaren yoğun bir siyasî temizleme hareketi yürüttü. Öncelikle, Polonyalı ileri gelen (yüksek idarî görevlerde bulunan kimseler, siyasetçiler, sivil toplum önderleri, sanayiciler, toprak sahipleri vb.) birçok kişi tevkif edilerek Ukrayna ile Beyaz Rusya'daki hapishanelere kapatıldı. Bu kovuşturmalar, Polonya'nın devlet idare yapısını yok etmek ve olası muhalif kimseleri ortadan kaldırmak üzere yapıldı. Sovyet iktidarı, 5 Mart 1940 tarihli bir kararla, hâlâ esir tutulan Polonyalı subayları ve tutuklu bulunan Polonyalı ileri gelenleri toplu olarak kurşuna dizme kararı aldı. Bu karar, Sovyet gizli polis teşkilatı güçlerince 1940 yılının bahar aylarında yerine getirildi. Sovyet iktidarı tarafından Sovyet Devleti'nin sonuna kadar inkâr edilen ve teferruatları ancak 1990'lı yıllarda ortaya çıkan bu katliam, dünya literatüründe *Katyn Katliamı* olarak (toplu mezarların bulunduğu Katyn Ormanı adından) anılmaktadır. 1940 yılının baharında katledilen Polonyalıların toplam sayısının 22.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bunların 14.500'ünü askerler (8.500'ini üstsubaylar) ve 7.300'ünü siviller teşkil ediyordu.[19] Katyn Katliamı'na kurban gidenlerin etnik kökeni konusunda istatistikî bir çalışma yapılmamış olmakla birlikte, Litvanya Tatarları için askerliğin geleneksel bir meslek olduğu ve Polonya ordusunda birçok Litvanya Tatarının subay rütbesinde görev yaptığı dikkate alındığında, bu katliamın kurbanları arasında birçok Tatarın da bulunduğu tahmin edilebilir.

Eski Polonya bölgelerindeki tutuklama ve kovuşturmalar, Nazilerin Sovyetlere karşı saldırıya geçtiği tarihe kadar sürdü. Kovuşturmaların, genel olarak, hukuka ve insan haklarına aykırı bir tarzda gerçekleştiğini özellikle belirtmek gerekir. Kovuşturmalar sırasında Sovyet yetkililerin görevi kötüye kullanmaları, sivillerin mallarını ve mülklerini zorla gasp etmeleri ve genel olarak sivil nüfusa karşı zorbalık göstermeleri yaygın olarak gözlendi.[20] Eylül 1939 - Haziran 1941 tarihleri arasında eski Polonya topraklarında yaklaşık 110.000 kişi tevkif edildi ve bunların bir kısmı kurşuna dizildi.[21] Sovyet iktidarı, "sınıfsal açıdan zararlı" unsurların ortadan kaldırılmasında kitlesel sürgün yöntemini de kullandı. Bazı tarihçilerin elde ettiği verilere göre, Polonya'nın Sovyet Devleti'ne dâhil edilen bölgelerinden 1940-1941 yılları arasında toplam 320.000 civarında insan sürüldü. Bunlar, çoğunlukla Sibirya ve Uzak Doğu'ya, bir kısmı Kazakistan bozkırlarına gönderilerek orada barakalara yerleştirildiler ve çok zor şartlarda yaşamaya mecbur edildiler; ağır işlerde işgücü olarak kullanıldılar. Sürgün yerlerine nakil sırasında ve sürgün yerlerinde, gayri insanî koşullar sebebiyle, birçok kişi öldü.[22]

Nazi Almanyası'nın saldırısından sonra, cephedeki zor durum ve Batılı müttefiklerin baskısı sebebiyle, Sovyet Hükümeti Polonya'nın İngiltere'de sürgünde bulunan hükümeti ile anlaşmak zorunda kaldı. Bu anlaşma gereği, Sovyet Hükümeti 12 Ağustos 1941'de bir karar yayınlayarak bütün tutuklu ve sürgün Polonya vatandaşlarının serbest bırakılacağını ilan etti. 14 Ağustos tarihinde Sovyetler ve Polonya Hükümeti arasında bir askerî anlaşma imzalanarak SSCB'de Polonyalı askerlerden Sovyet-Nazi cephesinde savaşacak olan bir ordunun teşkil edilmesine karar verildi. Orta Asya'da 1942 yılı yazı itibarıyla teşkil edilen ordunun başına general Vladislav Anders getirildi.

birligi/polonya_kulturu_ve_bilimi/polonyaturkiye/polonyal_tatarlar/;jsessionid=-C26A27C86F70DD8819D898574470B594.cmsap1p

18 *Obzor Sovetskih Repressivnıh Kampaniy Protiv Polyakov i Polskih Grajdan*. http://memo.ru/history/polacy/vved/index.htm Esir Polonyalı askerlerin akıbeti konusunda detaylı bilgi için bkz. N. S. Lebedeva, *Katın: Prestuplenie Protiv Çeloveçestva,* Progress-Kultura, Moskva 1994; *Katın: Plenniki Neobyavlennoy Voyni,* haz. N. S. Lebedeva, Mejdunarodnıy Fond "Demokratiya", Moskva 1997.

19 *Ubitı v Katını: Kniga Pamyati*, Zvenya, Moskva 2015, s. 61-62.

20 Bu konuda bkz. Aleksandr Tatarenko, *Nedozvolennaya Pamyat: Zapadnaya Belorus v Dokumentah i Faktah, 1921-1954*, Arhiv AT, St. Petersburg 2006.

21 O. Gorlanov, A. Roginskiy, "Ob Arestah v Zapadnıh Oblastyah Belorussii i Ukrainı v 1939-1941 gg.", *Repressii Protiv Polyakov i Polskih Grajdan*, Zvenya, Moskva 1997, s. 77-113. http://memo.ru/history/polacy/vved/index.htm

22 A. Guryanov, "Polskie Spetspereselentsı v SSSR v 1940-1941 gg.", *Repressii Protiv Polyakov i Polskih Grajdan*, Zvenya, Moskva 1997, s. 114-136. http://memo.ru/history/polacy/vved/index.htm

Sovyet iktidarı, 5 Mart 1940 tarihli bir kararla esir tuttukları Polonyalı subayları ve tutuklu ileri gelenleri kurşuna dizme kararı aldı.

Polonya Hükümeti, toplam asker sayısı 80.000 civarında olan Anders Ordusu'nun Sovyet sınırları dışına çıkartılarak İran'a gönderilmesini uygun buldu. Polonya askerlerinin gitmesine izin verildi, fakat bundan sonra Sovyet Hükümeti ile sürgündeki Polonya Hükümeti arasındaki ilişkiler gittikçe gerginleşti. Sovyet yönetimi, kendisiyle koşulsuz olarak işbirliği yapmayı kabul eden bazı Polonyalı üstsubayları toplayarak, geriye kalan Polonyalı askerlerden Sovyetlerin sözünden çıkmayacak olan başka bir ordu kurmaya karar verdi. 1943 sonbaharı itibarıyla teşkil edilen Sovyet yanlısı I. Polonya Ordusu, 1944 yılı yazında Polonya topraklarında çarpışmaya başladı ve Polonya'nın Sovyetleştirilmesi sürecine büyük katkıda bulundu. Orta Doğu'ya geçmiş olan Anders Ordusu ise İngiliz askerî güçleri bünyesinde 2. Polonya Kolordusu olarak yeniden teşkil edildi ve 1944 yılı ilkbaharında İtalya'da Nazilere karşı çarpıştı.[23]

Söz konusu Polonya ordularının ikisinde de Litvanya Tatarlarının bulunduğu bilinmektedir. Anders Ordusu'nda hizmet eden Tatarların bir kısmı savaş bitiminde İngiltere'ye yerleşti.[24]

Sovyet Devleti'ne Dâhil Edilme Sürecinde Baltık Ülkelerinde Yaşanan Gelişmeler

Haziran 1940'ta Sovyet yönetimi Baltık ülkeleri üzerinde hâkimiyet kurduktan sonra burada da Polonya'daki gibi siyasî temizlik hareketi başladı. Baltık ülkelerinde yeni rejime muhalif olabilecek binlerce kişi tutuklandı, bunların çoğu kurşuna dizildi. Kovuşturmaların en yoğun dönemi, Nazi saldırısının hemen öncesinde, Mayıs-Haziran 1941'de yaşandı. Estonya'dan yaklaşık olarak 10.000, Litvanya'dan 17.500, Letonya'dan 16.900 "sınıf düşmanı" Sibirya ve Uzak Doğu'ya sürgün edildi.[25]

Baltık ülkelerindeki kovuşturmalar sırasında bazı Litvanya Tatarlarının da tutuklandığı bilinmektedir. Örneğin, araştırmacı Dilyara Usmanova arşiv belgelerine dayanarak 1940 yılının yazında Litvanya'da Ahmatoviç kardeşlerin (Aleksandr ve Konstantin) tutuklandığını ileri sürmektedir. Vilno Bölgesi Mahkemesi hâkimi olarak çalışan Konstantin Ahmatoviç, Temmuz 1940'ta, büyük kardeşi Aleksandr (o da hukukçu) Ağustos 1940'ta tutuklandı. Konstantin sürgün cezasına, Aleksandr ise idama mahkûm

23 N. Lebedeva, "Armiya Andersa v Dokumentah Rossiyskih Arhivov", *Repressii Protiv Polyakov i Polskih Grajdan*, Zvenya, Moskva 1997, s. 176-196. http://memo.ru/history/polacy/vved/index.htm

24 Y. Grişin, *Polsko-Litovskie Tatarı: Vzglyad Çerez Veka,* Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Kazan 2000, s. 76.

25 A. Guryanov, "Masştabı Deportatsii Naseleniya v Glub SSSR v Mae-İüne 1941 g.", *Repressii Protiv Polyakov i Polskih Grajdan*, Zvenya, Moskva 1997, s. 137-175. http://memo.ru/history/polacy/vved/index.htm

Alman askerleri Polonya'da

edildi. İkisinin de mahkûmiyetten sonraki akıbeti bilinmemektedir.[26] Yukarıda adları geçen Krıçinskiy kardeşlerden Olgerd, 1939'da Varşova'dan Vilno'ya geçti ve burada Şubat 1941'de Sovyet gizli polisi tarafından tutuklandı. Uzun süren tutukluluktan sonra Olgerd Krıçinskiy, Haziran 1942'de kurşuna dizildi (Kardeşi Leon ise 1939'da Nazi işgali altındaki Polonya'da kaldı, fakat o da kovuşturmalardan kurtulamadı ve Naziler tarafından Ekim 1939'da tutuklanarak daha sonra kurşuna dizildi).[27]

Nazi İşgali Altında Polonya, Beyaz Rusya, Ukrayna ve Baltık Ülkelerinin Durumu

Polonya'nın Batı bölümü 1939'dan, Sovyetler Birliği'ne dâhil edilen Doğu kısmı 1941'den, Baltık ülkeleri, Beyaz Rusya ve Ukrayna da 1941'den itibaren 1944 yılına kadar Nazi işgali altında kaldı.

Nazi Almanyası, Doğu'da yapacakları konusundaki planlarını henüz savaş başlamadan belirlemişti. Buna göre, "ırksal açıdan aşağı" olduğu düşünülen bazı halklar (öncelikle Yahudilerle Çingeneler) topyekün, Slav halklarının ise bir kısmı imha edilecek, geriye kalan kısmı da işgücü olarak kullanılacaktı. Letonyalılar ve Estonyalılar, "yüksek ırk halkları" olarak kabul ediliyor, fakat onların da asimile edilerek Almanlaştırılması gerekli görülüyordu. Bütün işgal edilen bölgelerde mevcut yerel idare kurumları yok edilecek, onların yerine Nazi idare birimleri kurulacak ve buralara Alman göçmenler getirilip yerleştirilecekti.[28]

Bu plana uygun bir şekilde, Naziler işgal ettikleri bölgelerde mutlak bir baskı rejimi kurdular ve terör estirdiler. İşgal edilen bölgelerde yerli nüfus ırksal belirtiler ve etnik köken açısından sınıflandırıldı ve "aşağı ırktan" olanların kültürel hakları kaldırıldı. Eğitim ve kültür kurumlarının çoğu kapatıldı, ana dilde basın yayın çalışmaları ve kültürel faaliyetler büyük ölçüde durdu. Toplumun ileri gelenleri, özellikle devlet görevlileri ve aydınlar kovuşturuldu, çoğu idam edildi. 18-45 yaş arasındaki herkes mecburi çalışmaya tâbi tutuldu. Yüz binlerce insan, çalıştırılmak

26 D. Usmanova, "Dokumentı po İstorii Polsko-Litovskih Tatar İz Arhiva Litvı", *Gasırlar Avazı / Eho Vekov*, No. 1, 2008, s. 126-141, http://www.archive.gov.tatarstan.ru/magazine/go/anonymous/main/?path=mg:/numbers/2008_1/04/04_2/

27 D. Usmanova, "Dokumentı po İstorii Polsko-Litovskih Tatar İz Arhiva Litvı", No. 2, 2008. http://www.archive.gov.tatarstan.ru/magazine/go/anonymous/main/?path=mg:/numbers/2008_2/04/03

28 M. Orışak, *Vsya İstoriya: Kratkiy Spravoçnik Şkolnika*, s. 409.

üzere Almanya'ya gönderildi. İmha edilmesi gereken insan kategorileri (Yahudiler, Çingeneler, esir askerler, yer altı direnişçileri ve Nazi yönetimine başka türlü muhalefet etmekten tutuklananlar vb.) ölüm kamplarına kapatıldı; bunların çeşitli yöntemlerle katline girişildi. SSCB'nin işgal altındaki bölgelerinde savaş döneminde toplam 11.000.000 kişi (7.000.000 sivil ve 4.000.000 asker) Naziler tarafından imha edildi.[29]

Savaşın başında Nazi ordularının ilerlediği Beyaz Rusya ve Ukrayna'da kayıplar özellikle büyük oldu. Beyaz Rusya'da 209 şehir ve kasaba, 9.200 köy yakılıp yıkıldı, 250'den fazla ölüm kampı kuruldu. Beyaz Rusya'da can kaybı, 2.000.000'dan fazla kişi - 1.500.000 sivil (çoğu Yahudi), 800.000 esir asker, 45.000 gerilla savaşçısı - olarak hesaplandı. 380.000 civarında kişi de Almanya'ya çalıştırılmaya götürüldü.[30]

Ukrayna'da 714 şehir ve kasaba, 28.000 köy yakılıp yıkıldı. 2.400.000 civarında kişi Almanya'ya çalışmaya götürüldü. Ukrayna topraklarında 230'dan fazla ölüm kampı kuruldu. Toplam olarak 5.000.000'dan fazla can kaybı oldu (3.800.000 sivil ve 1.500.000 asker).[31]

Baltık ülkelerinde Nazilerin ırkî açıdan "uygun" bulduğu halklar yaşadığı için durum biraz daha farklı oldu. Burada kovuşturulan ve yok edilenler, çoğunlukla Yahudilerdi. Litvanya'da yaklaşık olarak 170.000,[32] Letonya'da 65.000-70.000 arasında Yahudi öldürüldü.[33] Estonya'da da 20'den fazla ölüm kampı kuruldu[34] ve 5.000 Yahudi öldürüldü.[35] Estonyalılar, Litvanyalılar ve Letonyalılardan ise işgal edilen bölgelerin yönetiminde Nazilere yardım eden polis taburları teşkil edildi.[36] Mamafih, Baltık halklarından Nazi yönetimine karşı muhalefet edenler de oldu ve toplam 25.000 civarında Estonyalı, Litvanyalı ve Letonyalı kovuşturuldu ve yaklaşık 10.000'i de Almanya'daki kamplara sürüldü.[37]

Nazi yönetimi, Ukrayna ve Beyaz Rusya'da da Nazilerle işbirliği yapmayı kabul eden kimselerden Nazilerin işlerine yardım eden idarî teşkilatlar ve Nazi karşıtı yeraltı direniş örgütleri ile mücadele eden polis birlikleri kurdu. Örneğin, Beyaz Rusya'da bu şekilde Nazilere hizmet edenlerin sayısının 80.000-100.000 olduğu tahmin edilmektedir. Buna karşı 70.000 civarında insan da yeraltına geçerek Nazilere karşı mücadele verdi, yaklaşık olarak 370.000 kişi de gerilla savaşına katıldı.[38] Böylece, aynı etnik topluluğa mensup olan insanlar karşı taraflarda yer aldılar ve kardeşin kardeşi kırdığı bir iç savaş yaşandı.

1939'da Beyaz Rusya ve Ukrayna'ya dâhil edilen topraklarda kalan veya Baltık ülkelerine geçen Tatarların Nazi saldırısı ve işgali dönemindeki durumu konusunda net veriler ve kesin rakamlar mevcut olmamakla birlikte, buradaki Tatarların da, diğer topluluklar gibi, yaşanan zorluklar, baskılar, göçler, sürgünler, kovuşturmalar, katliamlar ve karşıt mücadelelerden ciddi anlamda etkilendikleri tahmin edilebilir.

Polonya'nın 1939'dan beri Nazilerin elinde olan Batı kısmında 2.000.000 civarında sivil Polonyalının hayatını kaybettiği düşünülmektedir.[39] Polonya'da kovuşturulan ve katledilenler arasında Litvanya Tatarlarının da bulunduğuna dair bilgiler vardır. Örneğin, yukarıda adı geçen Leon Krıçinskiy, önemli görevdeki devlet adamı (Polonya Tatarları Kültür ve Eğitim Birliği Merkezi Şurası Başkanı ve Gdynia Bölge Mahkemesi Başkan Yardımcısı) sıfatıyla Naziler tarafından Ekim 1939'da tutuklanarak kurşuna dizildi. Kurulan baskı rejimi koşullarında Litvanya Tatarlarının toplumsal ve kültürel yaşamı büyük darbe aldı, çünkü savaş öncesinde kurulan kurumlar ve dernekler kapatıldı. Vilno'daki müftiyat binası yıkıma uğradı ve bu esnada Tatar Müzesi de yok oldu. Polonya'daki bazı Tatar kolonileri, örneğin, Slonim kasabası Tatar topluluğu, tamamen dağıldı. Tatarların bir kısmı göç ederken, bir kısmı da savaşlarda hayatını kaybetti. Askerî harekâtlar sırasında camiler ve Müslüman mezarları da büyük zarar gördü. Örneğin, 1944 yılında Varşova'da yaşanan çarpışmalar dolayısıyla buradaki Müslüman mezarlığı büyük tahribata uğradı.[40]

29 M. Orışak, *Vsya İstoriya: Kratkiy Spravoçnik Şkolnika*, s. 410; A. Danilov, L. Kosulina, *İstoriya Gosudarstva i Narodov Rossii: XX Vek,* II, Drofa, Moskova 2006, s. 15.

30 A. Kovalenya, B. Dolgotoviç, D. Hromçenko, *S Veroy v Pobedu: Belarus v Velikoy Oteçestvennoy Voyne. 100 Voprosov i Otvetov*, Belarusskaya Nauka, Minsk 2010. http://bookz.ru/authors/boris-dolgotovi4/s-veroi-_776/1-s-veroi-_776.html; *Posledstviya Velikoy Oteçestvennoy Voyni Dlya Belarusi*, http://archives.gov.by/index.php?id=697135

31 "Ukraina v Velikoy Oteçestvennoy Voyne", http://svatovo.ws/s/war_Ukraine.html

32 M. Hurtado, *World War II in the Baltic,* http://www.conflicts.rem33.com/images/The%20Baltic%20States/weltkrieg2_balt.htm

33 Aivars Stranga, "The Holocaust in Occupied Latvia: 1941-1945", *The Hidden and Forbidden History of Latvia Under Soviet and Nazi Occupations 1940-1991*, ed. V. Nollendorfs and E. Oberländer (eds), Institute of the History of Latvia, Riga 2005, p. 173.

34 M. Orışak, *Vsya İstoriya: Kratkiy Spravoçnik Şkolnika*, s. 410.

35 M. Hurtado, *World War II in the Baltic…*

36 Detaylı bilgi için bkz. Karlis Kangeris, "Closed Units of Latvian Police - Lettische Schutzmannschafts-Bataillone: Research Issues and Pre-History", *The Hidden and Forbidden History of Latvia Under Soviet and Nazi Occupations 1940-1991*, ed. V. Nollendorfs - E. Oberländer, Institute of the History of Latvia, Riga 2005, p. 104-121.

37 M. Hurtado, *World War II in the Baltic…*

38 P. Zelinskiy, V. Pinçuk, *İstoriya Belorusi (XX - Naçalo XXI Veka),* Minsk 2004, http://biofile.ru/his/13432.html

39 Richard C. Lukas, Norman Davies, *Forgotten Holocaust*, 2nd ed. Hippocrene Books, 2001, p. 358.

40 Y. Grişin, *Polsko-Litovskie Tatarı*, s. 76, 105, 121-123, 133; D. Usmanova, "Dokumentı po İstorii…" (No. 2).

II. Dünya Savaşı'nda Romanya

Ocak 1941'de diktatörlüğünü kuran aşırı milliyetçi general Antonesku'nun Romanya'sı, Nazi Almanyası ile müttefik oldu ve Sovyetler Birliği'ne saldırısında katkıda bulundu. Antonesku rejimi, ülkedeki gayri Rumen azınlıklara karşı ırkçı bir tutumla sert bir politika izledi ve Nazi Almanyası'nın giriştiği Yahudi katliamında da büyük rol oynadı. Savaş döneminde Romanya idaresi altında bulunan bölgelerde imha edilen Yahudilerin toplam sayısı 280.000-380.000 arası olarak tahmin edilmektedir.[41]

Romanya Türk-Tatarları da ülke politikalarında önemli bir faktör hâline gelen Rumen milliyetçiliğinden ve Nazi faktöründen olumsuz etkilendiler. 1930 yılından beri yayımlanan *Emel* dergisinin neşri Eylül 1940'de durduruldu. Derginin sahibi ve baş müellifi, Romanya Tatarları camiasının önde gelen simalarından Müstecip Ülküsal, Kasım 1940'da Türkiye'ye göç etti. Ocak 1942'de Müstecip Ülküsal ve Mustafa Edige Kırımal, birlikte Berlin'e gidip Alman Hükümeti'ni Kırım'da Kırım Tatar millî idaresini kurmak için ikna etmeye çalıştılar. Fakat bu teşebbüsleri bir sonuç vermedi.[42]

Bunun dışında, Romanya Türk-Tatar topluluğu önderlerinin ve o zaman Avrupa ve Türkiye'de bulunan bazı Türk kökenli göçmenlerin, Nazilere esir düşen Türk kökenli Sovyet askerlerin durumu ile ilgilenerek onlara yardım etmeye çalıştıkları bilinmektedir. Bu konu bağlamında, Nazilere esir düşen Sovyet askerlerinden ve Nazi yönetiminin bu esirler arasından gayri Rusları ayırarak Sovyet karşıtı askerî birlikler kurma çalışmalarından biraz bahsetmek gerekir.

Beklenmedik ve çok şiddetli Nazi saldırısına hazırlıksız yakalanan Sovyet ordusu, özellikle savaşın ilk aylarında muazzam kayıplar verdi. 1941 yılı Temmuz ayında Sovyet tarafı 1.000.000'a yakın kayba uğramış durumdaydı, bunların 724.000'i esir düşmüştü. 1941 yılının sonu itibarıyla esir düşen Sovyet askerlerin sayısı, çeşitli kaynaklarda 3.300.000- 3.900.000 arasında değişen rakamlarla ifade edilmektedir. 1942 yılında bunlardan 2.600.000 kadarının hayatını kaybettiği, 280.000'lik bir kısmının Nazilerle işbirliği yapmayı kabul ettiği bilinmektedir. 1941-1945 yıllarının toplamında ise Nazilere esir düşen Sovyet askeri sayısının 5.700.000'e ulaştığı, bunlardan 3.300.000'inin hayatını kaybettiği hesaplanmıştır.[43]

Müstecip Ülküsal

Türkiye'de ve Avrupa'da bulunan Türk kökenli göçmen aydınlardan bazıları (bilhassa Mehmed Emin Resulzade, Mustafa Çokayoğlu, Ayaz İshakî, Cafer Seydahmet, Edige Kırımal, Ahmet Zeki Velidi Togan, Abdulgani Osman, Veli Kayyumhan, Alimcan İdrisî, Ahmet Veli Menger, Ahmet Temir) 1941 yılı sonbaharından itibaren Türk kökenli esirlerin durumunu iyileştirmek için Nazi Almanyası nezdinde teşebbüslerde bulundular. Bu teşebbüslerin de etkisiyle, Nazi yönetimi Türk kökenli esirleri (ve diğer gayri Rusları) ayrı kamplara toplayıp onlardan yararlanmaya karar verdi. Bu esirlerden Doğulu lejyonlar teşkil edilmesi hedeflendi. Şüphesiz, Nazi yönetimi bu kararı verirken tamamen kendi pragmatik amaçlarını güttü. Esir Sovyet askerlerinden yararlanmak, hem propaganda malzemesi olarak, hem de pratik yarar gözetilerek uygun bulundu. Örneğin, Türk kökenli esirler bağlamında Nazi yönetimi bu hareketiyle Sovyet ülkesindeki Türk-Müslü-

41 *Final Report of the International Commission on the Holocaust in Romania.* November 11, 2004. Bucharest. http://www.webcitation.org/66pZ5das9

42 Bkz. M. Ülküsal, *İkinci Dünya Savaşı'nda 1941-1942 Berlin Hatıraları*, Emel Yayını, İstanbul 1976.

43 İ. Gilyazov, *Legion "İdel-Ural"*, Veçe, Moskva 2009, s. 40-41.

man halkları kendi tarafına çekmek, Sovyet toplumuna nifak sokmak, ayrıca dünyadaki Müslüman ülkelerin kamuoyunu etkilemek gibi hesaplar yaptı.[44]

Bu hesaplara bağlı olarak Nazi yönetimi, işgal altındaki bölgelerde bulunan Müslümanlar arasında propaganda yapılması için 5 Aralık 1941'de özel yönergeler kabul etti. Buna göre, Nazi Almanyası'nın Müslümanlara dostça yaklaştığı, Müslümanların Nazi idaresinden korkmamaları gerektiği anlatılacaktı. Ocak 1942'de Litvanya'da müftülük açılmasına izin verildi ve başına 1925'den beri Polonya'daki müftülüğü yönetmiş olan Yakup Şinkeviç getirildi. Müftü Şinkeviç, Haziran 1944'ten itibaren Göttingen Üniversitesi'nde düzenlenmeye başlayan üç haftalık imamlık kurslarında da görev aldı.[45]

Türk kökenli esirlerden askerî birlik teşkil etme çalışmaları 1942 yılında Polonya topraklarında yürütüldü.[46] Lejyonların kurulması aşamasında esirlerle çalışan komisyonlarda bazı Türk kökenli göçmen aydınlar ve esirler de yer aldı. Bu komisyonlar temelinde daha sonra Nazi Almanyası'nın Doğu Bakanlığı bünyesinde Türkistan, Tatar ve Kırım Tatar idare komiteleri kuruldu.[47]

Söz konusu Tatar ve Kırım Tatar idare komitelerinin 20-30 çalışanının olduğunu ve bunların içinde Kazan Tatarlarının ve Kırım Tatarlarının da bulunduğunu kaydeden araştırmacı İ. Gilyazov, bu çalışanlarla ilgili olarak arşiv belgelerinde somut veri bulamadığını belirtmektedir.[48] Dolayısıyla, bu Tatarlar arasında Polonya ve Romanya Tatarlarından bulunup bulunmadığı hususu kesinlik kazanmamaktadır.

Sonuç itibarıyla, Nazilerin Türk ve Müslümanların dostu gibi görünme ve onlardan yararlanma çabaları ne Nazilere ne de Türk-Müslümanlara somut bir yarar sağladı. Nazi yönetimi, zaten Türk-Müslümanlarla işbirliğine samimi niyetlerle yaklaşmadı ve hiçbir zaman Türk-Müslüman toplulukların yararını gözetmeyi ve onlara herhangi bir şekilde siyasî özerklik tanımayı düşünmedi. Kendi ırkının dışında diğer tüm halkları hor gören ve yönetimini baskı ve şiddet üzerine kuran bir oluşum olarak Nazi Almanyası'nın zaten farklı bir şekilde davranması beklenemezdi.

Lejyonlara toplanan esirler de Naziler için canlarını verme konusunda pek istek duymadılar. Esirler için bu tecrübenin tek olumlu yanı, ölüm kamplarında korkunç bir son bulmaktan kurtulmak oldu. Fakat birçoğu ıstırap ve ölümü sadece ertelemiş oldu. Savaşın sonunda lejyonerlerin çoğu Sovyet ordusu tarafından yakalandı, müttefik ordulara teslim olanlar da yine Sovyetlere iade edildi. Bunlar vatana ihanetle suçlanarak ya kurşuna dizildiler ya da sürgün edildiler.

II. Dünya Savaşı'nda Finlandiya

Finlandiya, Nazi Almanyası ile müttefik olduğu hâlde bağımsızlığını ve demokratik iç idaresini koruyabildi. Naziler, Romanya üzerinde kurdukları kontrolü Finlandiya üzerinde kuramadılar. Dolayısıyla Finlandiya toplumu, savaş döneminin zorluklarını yaşamakla birlikte, diğer Doğu Avrupa ülkelerinde olduğu gibi Nazi işgaline ya da kendi hükümetinin aşırı milliyetçi uygulamalarına maruz kalmadı.[49] Ülkedeki azınlıklar da savaş dönemini nispeten az kayıplarla ve baskıya uğramadan atlattı.

Finlandiya Tatarlarının savaş yıllarındaki durumuna ilişkin bazı önemli bilgiler bulunmaktadır. Örneğin, Finlandiya Tatarlarından 177 kişinin Finlandiya ordusunda Sovyetlere karşı savaştığı ve 10 kişinin hayatını kaybettiği bilinmektedir.[50] Bunun dışında savaş döneminde Finlandiya Tatarları toplumsal ve kültürel açıdan gelişmeye devam ettiler. 1943 yılında Tampere Tatarları ülkedeki ikinci İslam Birliği'ni kurdular.[51] Yine 1943 yılında Järvenpää Kasabası'nda Tatarların inşa ettirdiği yeni cami açıldı.[52]

44 İ Gilyazov, *Legion "İdel-Ural",* s. 49-51.

45 İ. Gilyazov, *Legion "İdel-Ural",* s. 270, 279; G. Czerwinski, "İzvestnıy Orientalist i Religioznıy Deyatel Yakub Şinkeviç", *Tatarica*, No. 4, 2015, s. 212-213. Savaş bitince Yakup Şinkeviç önce Almanya'da, sonra Mısır'da yaşadı, sonra ABD'ye göç etti.

46 Toplam altı lejyon teşkil edildi: Türkistan, Azerbaycan, Kuzey Kafkasya, Gürcü, Ermeni, İdil-Ural. Bu lejyonların bir kısmı 1942 yılından itibaren cephede Naziler tarafında çarpıştı, geriye kalan kısmı daha ziyade cephe gerisinde kullanıldı, savaşın sonuna doğru Fransa'ya nakledildi. 1944 yılı yazı itibarıyla Nazi hizmetinde bulunan esirlerin toplam sayısı en az 700.000'e ulaşmıştı, bunların içinde en az 12.000 Kazan Tatarı ve 10.000 Kırım Tatarı bulunmaktaydı. Bu lejyonlar, Nazilere umut ettikleri yararı sağlamadı, çünkü lejyonerler çoğunlukla Nazilere hizmet konusunda isteksiz davrandı. Bazı lejyoner grupları ya isyan çıkardı ya da çarpışma sırasında taraf değiştirerek Sovyet gerillalarına katıldı. Lejyonlardan kaçanlar da oldu. Bkz. İ. Gilyazov, *Legion "İdel-Ural",* Veçe, Moskva 2009.

47 İ. Gilyazov, *Legion "İdel-Ural",* s. 58, 66, 79, 115-117, 218-219.

48 İ. Gilyazov, *Legion "İdel-Ural",* s. 221.

49 Bununla birlikte, 1941-1944 yıllarında Finlandiya işgali altında bulunan Sovyet bölgelerinde 20.000 kadar Sovyet vatandaşının toplama kamplarına kapatıldığını ve en az 4.000'inin sağlıksız koşullardan, kötü beslenmeden, hastalıklardan ve soğuktan dolayı hayatını kaybettiğini; ayrıca Finlandiya ordusuna esir düşen Sovyet askerlerinin de en az 20.000 kadarının kamplarda aynı sebeplerle öldüğünü belirtmek gerekir (Bu rakamlar, Finlandiya tarafının verileridir. Rus tarihçilerin belirttiği rakamlar daha yüksektir). Bu konuda bkz. S. Klüçnik, "Bez Sroka Davnosti", *Voenno-İstoriçeskiy Jurnal,* No. 12, 2014, s. 55-59. http://history.milportal.ru/2015/02/bez-sroka-davnosti/

50 J. Knowles, D. Hapqui, "The Secret History of Finnish Islam", *Six Degrees*, 26 August 2011. http://www.6d.fi/6d/index.php/feature/40-feature/363-the-secret-history-of-finnish-islam

51 N. V. Şlıgina, *Traditsionnıe Menşinstva Finlyandii: Formirovanie i Sovremennıy Status,* İEARAN, Moskva 2010.

52 J. Knowles, D. Hapqui, "The Secret History of Finnish Islam", *Six Degrees*, 26 August 2011.

II. Dünya Savaşı Sonrasında Doğu Avrupa'da Yaşanan Gelişmeler ve Tatar Topluluklarına Etkileri

Savaşın gidişatında Nazilerin aleyhine kırılmanın belirmesiyle birlikte Sovyet yönetimi, savaş sonrası için hesaplar yapmaya başladı. Kasım-Aralık 1943'te Tahran'da gerçekleşen SSCB, ABD ve İngiltere liderleri buluşmasında savaş konularının yanı sıra savaşın bitiminde kurulacak olan yeni Avrupa ve dünya düzeni meselesi de ele alındı. Stalin, Sovyetler Birliği'nin 1939-1940 yılında elde ettiği toprakları korumak (yani Doğu Polonya'yı ve Baltık ülkelerini elinde tutmak) ve Sovyetlerin Doğu Avrupa'daki etkisini pekiştirip güçlendirmek üzere harekete geçti.

Sovyet yönetimi, niyetlerinin hayata geçirilmesinde Avrupa'daki solcu güçlerin desteğine dayandı. Örneğin, Polonya üzerinde kontrolü sağlayabilmek için şu tedbirlere başvuruldu: Mart 1943'te bir grup Polonyalı Komünist, Sovyetler Birliği'ne gelerek bunlardan Polonyalı Vatanperverler Birliği kuruldu, bu teşkilat Sovyet ülkesindeki esir Polonyalı askerlerden Sovyet yanlısı askerî birlikler kurmaya girişti. I. Polonyalı Ordusu adı altında birleştirilen bu askerî birlikler, Temmuz 1944'te Polonya topraklarında savaşmaya başladı. Aynı tarihlerde, yine Polonyalı Vatanperverler Birliği'nin ve Polonya'daki Sovyet yanlısı yer altı direniş güçlerinin ortak çalışması sonucunda, Polonya Millî Bağımsızlık Komitesi kuruldu. Bu oluşum, fiili olarak tamamen Sovyet kontrolü altında bulunan Polonya Millî Hükümeti vazifesini gördü.[53]

Varşova isyancıları

Polonya topraklarına giren Sovyet ordusu, burada sürgündeki Polonya Hükümeti'ne bağlı askerî güç konumunda olan yeraltı direniş güçlerine (*Armiya Krayova*) karşı kovuşturma hareketi başlattı. Sovyet gizli polis teşkilatı ve onun emrindeki Polonyalı birlikler, *Armiya Krayova* birliklerini avlamaya başladılar. Ele geçirilen birlikler, silahsızlandırılıp dağıtıldılar, kumandanları da tutuklandı. Sürgündeki Polonya Hükümeti'ne bağlı yeraltı güçlerince Ağustos 1944'te Varşova'da Nazi yönetimini devirmek ve Sovyetler Varşova'ya ulaşmadan hâkimiyeti ele geçirmek üzere başlatılan isyan, başarısızlığa uğradı. Sonuç itibarıyla, sürgündeki Polonya Hükümeti ülkeye dönemedi ve Polonya'da hâkimiyete Sovyet yanlısı hükümet geldi. Sovyet güçlerinin Polonya'daki yeraltı direnişçilerine ve Sovyetlere muhalif olanlara karşı kovuşturma operasyonları 1946 yılına kadar sürdü.[54]

Baltık ülkelerine Sovyet orduları 1944 yılı yazında girdi ve bu ülkeleri tekrar Sovyet yönetimi altına koydu. Polonya'da olduğu gibi, Baltık ülkelerinin tekrar işgalinin altyapısı da daha önce hazırlandı: istihbarat çalışmaları yürütüldü ve Sovyet yanlısı idarî kadrolar teşkil edildi. İşgal başladıktan sonra, yerli Sovyet yanlısı unsurlardan birlikler teşkil edilerek Sovyetlere direnen muhaliflerin temizlenmesine başlandı.[55]

17 Temmuz-2 Ağustos 1945'te Berlin yakınındaki Potsdam Kasabası'nda düzenlenen muzaffer ülke liderleri konferansı, Sovyetler Birliği'nin savaştan önceki toprak kazanımlarını tasdik etti (Yani, Doğu Polonya ve Baltık ülkeleri Sovyetlerin elinde kaldı). Ayrıca Doğu Prusya toprakları Sovyet Devleti ile Polonya arasında bölüşüldü. Konferansta müttefikler arasında birçok mesele hakkında fikir ayrılığı ortaya çıktı, bu durum bir süre sonra Soğuk Savaş'a götürdü.

Savaştaki müttefikleri ABD ve İngiltere'ye şüphe ile yaklaşan Stalin, Sovyet orduları Avrupa'da iken fırsattan faydalanmak ve Doğu Avrupa'daki pozisyonunu pekiştirmek istedi. Avrupa'daki solcu güçlerin desteğine dayanarak, Sovyet yönetimi Doğu Avrupa ülkelerinde Komünist hü-

53 N. Lebedeva, "Armiya Andersa v Dokumentah Rossiyskih Arhivov", *Repressii Protiv Polyakov i Polskih Grajdan*, Zvenya, Moskva 1997; "Ot Polskoy Komissii Obşestva Memorial", *Repressii Protiv Polyakov i Polskih Grajdan*, Zvenya, Moskva1997. http://memo.ru/history/polacy/

54 P. Aptekar, "Vnutrennie Voyska NKVD Protiv Polskogo Podpolya", *Repressii Protiv Polyakov i Polskih Grajdan*, Zvenya, Moskova 1997. http://memo.ru/history/polacy/

55 Alfred Erich Senn, "Baltic Battleground", *The Hidden and Forbidden History of Latvia Under Soviet and Nazi Occupations 1940-1991*, ed. V. Nollendorfs - E. Oberländer, Institute of the History of Latvia, Riga 2005, s. 29.

kümetlerin iktidara gelmesini sağlamak için tedbirler aldı. Savaşın bitiminde Yugoslavya, Arnavutluk ve Bulgaristan'da Komünist yönetim iş başındayken, 1947'den sonra Macaristan, Romanya, Çekoslovakya'da da Komünist ve Sovyet yanlısı hükümetler hâkimiyeti ele aldı. Bu ülkelerin Sovyetlere bağlılığını arttırmak için Sovyet yönetimi krediler verme yoluyla muazzam maddî yardımda bulundu. 1949'da Ekonomik Yardımlaşma Konseyi teşkil edilerek Sovyet Bloğu'nun maddî temeli oluşturuldu. Daha sonra, 1955 yılında, Varşova Paktı adı ile bilinen askerî ve siyasî birlik de kuruldu.[56]

Doğu Avrupa'nın Sovyetleştirilmesi

Sovyetlerin Doğu Avrupa'ya yerleşmesine yoğun Sovyetleştirme tedbirleri eşlik etti. Bu ülkelerdeki siyasî, ekonomik ve kültürel hayat, Sovyet modeline göre yeniden şekillendirildi. Öncelikle siyasal temizlemeler yapıldı ve muhalif unsurlar kovuşturuldu. Kovuşturmalar sonucunda on binlerce insan tutuklandı ve çeşitli şekillerde cezalandırıldı. Sovyetler Birliği'ne doğrudan dâhil edilen topraklarda kovuşturma yöntemi olarak kitlesel sürgün yöntemine de başvuruldu. 1944-1945 yıllarında Sovyetler Birliği'ne sürgün edilen Polonyalıların sayısı 39.000-48.000 arasında olarak tahmin edilmektedir.[57] Mayıs 1948'de Litvanya'dan 40.000, Mart 1949'da yine Litvanya'dan 29.000, Letonya'dan 43.000 ve Estonya'dan 20.000 insan sürüldü. Polonya ve Baltık ülkelerinde nüfusun bir kısmı, Sovyet işgali öncesinde ülkeden kaçmıştı. Naziler tarafından zorunlu çalışmaya götürülmüş olanların da çoğu ülkelerine geri dönmeyi reddetti. Bu insanlar, çeşitli Batı ülkelerine yerleştiler.[58]

Polonyalılara yönelik son kitlesel kovuşturma, 1951 yılında gerçekleşti: savaş bittikten sonra ülkelerine dönen Anders Ordusu'nun mensupları, Litvanya'da, Batı Beyaz Rusya ve Batı Ukrayna'da yürütülen operasyonlarla tutuklandılar ve aileleriyle birlikte Sibirya'ya sürüldüler. Sürülenlerin toplam sayısı, 4.500 olarak hesaplanmıştır.[59] (Anders Ordusu'nda Litvanya Tatarlarının da bulunduğu düşünüldüğünde bu kovuşturmanın onları da etkilediği tahmin edilebilir).

Savaşın bitiminde eski Polonya vatandaşlarına Polonya'nın Batı kısmına gitmeleri için izin verildi. Kimileri bu izinden yararlanırken, kimileri ana baba ocağını terk edip gitmek istemedi, kimileri de istediği hâlde olumsuz koşullar dolayısıyla gidemedi. Batı Polonya'ya geçenlerin bir kısmı, çeşitli Avrupa devletlerine, ABD'ye, Avustralya'ya ve diğer ülkelere yerleştiler. Sonuç itibarıyla, 1939 yılı öncesinde Polonya vatandaşları (ve bunlar arasında Litvanya Tatarları), sınırları yeniden çizilen Polonya, Sovyet Devleti'ne dâhil edilen Batı Ukrayna ile Batı Beyaz Rusya ve Litvanya Sovyet Cumhuriyeti arasında bölünmüş duruma geldiler; bir kısmı da dünyanın çeşitli köşelerine dağıldı. Sovyetler Birliği'ndeki Tatarların yurt dışındaki Tatarlarla ve hatta Litvanya'daki soydaşları ile temasta bulunmaları yasaklandı. Böylece Litvanya Tatar toplulukları arasındaki bağlar kopmuş oldu. Sovyet devletindeki ideolojik uygulamalardan ötürü Beyaz Rusya'daki Litvanya Tatarlarının dinî yaşamı zayıflamaya yüz tuttu. Savaşın yıkımından sağ kalan az sayıdaki cami ve mezarların çoğu daha sonraki yıllarda yok oldu. Polonya'daki Tatarların dinî açıdan durumu biraz daha iyi oldu. 1947'de Polonya Müslümanları Birliği tekrar çalışmaya başladı.[60]

II. Dünya Savaşı bitiminde Sovyet Devleti'ne dâhil edilen Polonya ve Baltık ülkelerinde yürütülen Sovyetleştirme hareketi, siyasî temizlemelerin dışında aşağıdaki unsurlardan oluştu: a) Sovyet tarzı idarî ve ekonomik sistemin yerleştirilmesi; b) Sosyo-ekonomik yapının Sovyetler Birliği'nin ihtiyaçlarına hizmet edecek şekilde yapılandırılması; c) Rusça konuşan göçmenlerin getirtilmesi; d) Eğitim ve kültür alanlarının Ruslaştırılması, e) Toplumun üzerinde total bir kontrolün kurulması.[61]

Komünist yönetim şekline geçen diğer Doğu Avrupa ülkeleri de benzer kökten sosyo-ekonomik değişimler geçirdi. Bu ülkelerde de özel mülkiyet kaldırıldı ve bunun sonucu olarak özel şahısların ya da kuruluşların elinde olan mallar

56 A. Danilov, L. Kosulina, *İstoriya Gosudarstva i Narodov Rossii: XX Vek,* I-II, Drofa, Moskva 2006, s. 37, 42-43.

57 "Ot Polskoy Komissii Obşestva Memorial", *Repressii Protiv Polyakov i Polskih Grajdan*, Zvenya, Moskva 1997. http://memo.ru/history/polacy/

58 Alfred Erich Senn, "Baltic Battleground", *The Hidden and Forbidden History of Latvia Under Soviet and Nazi Occupations 1940-1991*, p. 29.

59 "Ot Polskoy Komissii Obşestva Memorial", *Repressii Protiv Polyakov i Polskih Grajdan*, Zvenya, Moskva 1997.

60 İbragim Konopatskiy, "Belorusskie Tatarı: İstoriçeskaya Sudba Naroda i Kulturı", Beyaz Rusçadan çev. V. V. Tarkovskiy. Erişim adresi: http://kumukia.ru/article-9186.html; Marzena Godzińska, "Polonya Tatarları".

61 Heinrihs Strods, "Sovietization of Latvia 1944-1991", *The Hidden and Forbidden History of Latvia Under Soviet and Nazi Occupations 1940-1991*, ed. V. Nollendorfs and E. Oberländer, Institute of the History of Latvia, Riga 2005, s. 209.

Helsinki'deki Tatar Şehitliği

ve mülkler kamulaştırıldı, kırsal kesimde köyler birleştirilerek kolektif çiftlikler kuruldu. Kolektifleştirme ve sanayileştirme süreçlerinin sonucunda şehirlere göç ve şehirleşme oranları arttı. Bütün bunlar, geleneksel toplumsal ve ekonomik yapının bozulmasına ve kültürel geleneklerin zarar görmesine yol açtı. Romanya'daki Türk-Tatar topluluğu bu gelişmelerden yoğun olarak etkilendi. Öncelikle, Türkler ve Tatarlar 1944 yılında iktidara gelen Komünist rejimin kovuşturmalarından etkilendi.[62] Kamulaştırma esnasında onlar da mallarını ve mülklerini kaybettiler. Bunun dışında cami ve vakıf arazileri devlet tarafından alındı, hatta Müslüman mezarlıklarından toprağın alınması vb. olaylar yaşandı. Ekonomik değişimlere kültürel devrimler de eşlik etti. Eskiden içine kapalı olan aile hayatı çoğu zaman zorlayıcı yöntemlerle dışarıya açılmaya başladı. Örneğin, 1950 yılında bir Türk köyünde kadınların feraceleri toplanarak köyün meydanında yakıldı. Eğitim alanındaki uygulamalar, eskiden birlik hâlinde yaşayan Anadolu Türkleri ve Kırım Tatarlarını birbirinden ayırdı. 1957 yılında Türkçe dersleri eğitim programından çıkartıldı. Kırım Tatarlarına ise Kazan'dan getirtilen ders kitapları ile Kazan Tatarcasının okutulmasına başlandı. 1959 yılından itibaren Türk-Tatar okulları tamamen kapatıldı.[63]

Savaş döneminde demokratik iç düzenini koruyarak diğer ülkelerden farklı bir görünüm sergileyen Finlandiya, savaş sonrasında da kendi özerk çizgisini devam ettirebildi. 1948'de Sovyetler Birliği ile imzaladığı Dostluk, İşbirliği ve Yardımlaşma Anlaşması gereğince Finlandiya, Sovyetler Birliği'nin Doğu Avrupa'daki en önemli ortaklarından biri haline geldi. Ama aynı zamanda tarafsız konumda kalmayı başardı ve eskiden olduğu gibi piyasa ekonomisine ve demokrasiye dayanan yönetim şeklini devam ettirdi.

Finlandiya Tatarlarının durumu buna bağlı olarak olumlu seyir gösterdi. II. Dünya Savaşı bitiminde yapılan düzenlemeler sonucunda Finlandiya topraklarının bir kısmı Sovyetler Birliği'ne verilince, buradaki Tatarlar Finlandiya tarafına yerleştiler. 1945'de Yoldız (Yıldız) Spor Kulübü açıldı.[64] 1948'de Helsinki'de bir Tatar ilkokulu eğitime başladı. Türk Halk Mektebi olarak adlandırılan ve derslerin bir kısmı Fince, bir kısmı Tatarca okutulan bu okulun maddî desteğini İslam Cemaati ve Helsinki Belediyesi ortaklaşa üstlendi. Ancak 1969'da gerçekleştirilen eğitim reformu sonucunda bu okulun faaliyete devam etmesi imkansız duruma geldi, çünkü öğrenci sayısının azlığı devletten para yardımının sağlanmasına engel teşkil etti. Tatarca dersleri akşam ya da hafta sonu kursları ve yaz okulu şeklinde devam ettirildi. 1950 yılından itibaren Tatar çocuklar için anaokulu çalışmaya başladı.[65] 1958-1961 yılları arasında İslam Evi inşa edildi. Burada İslam

62 M. Ülküsal, "Romanya Türkleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, TKAE Yayınları, Ankara 1976, s. 1085.

63 Mehmet Naci Önal, "Romanya Türklerine Bakış", s. 182.

64 D. Hayretdinov, *Vıhodtsı iz Nijegorodçini v Finlyandii: Sohranenie Traditsiy i Yazıka, Vkliçennost v Evropeyskoe Obşestvo.* (Finlandiya İslam Cemaati Başkanı Okan Daher ile 16.04.2007 Tarihinde Yapılan Söyleşi) http://www.islamnn.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=1690

65 Frank Horn, *Natsionalnıe Menşinstva Finlyandii*. http://vseref.ru/view-c004497.html

Romanya Tatarları 13 Aralık'ı Millî Gün olarak kutluyorlar.

Cemaati'nin idarî ofisleri, kütüphane, ibadet odası, derslikler, anaokulu odası, mutfak vardı.[66] Sovyet döneminde Finlandiya Tatar topluluğunun yaşadığı en büyük sıkıntı, Sovyet Devleti'ndeki soydaşlarla temasın olmamasıydı. Tatar ilkokulunda Türkiye'den gelen öğretmenler (çoğunlukla Kırım Tatarları) ders verdi.[67]

Sonuç

II. Dünya Savaşı, Doğu Avrupa ülkelerinde çok büyük sosyo-ekonomik ve demografik tahribata sebep oldu. Bu durum, esas olarak Doğu Avrupa sahasının stratejik jeopolitik konumundan kaynaklandı. Sovyetler Birliği ile Batı dünyası arasında kalan bu topraklar ilk başta 1930'lu yıllarda karşıt siyasî güçlerin çekişmesine sahne oldu. Savaş yıllarında Nazilerle Sovyet ordusu arasındaki en yoğun çarpışmalar burada yaşandı. Bununla da bitmedi, savaşın sonrasında Doğu Avrupa, Sovyet Devleti ile Batı dünyası arasında daha da şiddetlenen siyasî çekişmenin ve ideolojik karşıtlığın etkilerine maruz kaldı. Bütün bu gelişmeler, bu coğrafyada yaşayan insanların yaşamlarını alt üst etti. Yüz binlerce insan, göç etmek zorunda kaldı ya da zorla sürgün edildi. Sürgün edilenlerin bir kısmı nakil sırasında, büyük bölümü sürgün yerlerinde öldü. Yine yüz binlerce insan, savaşlarda (cephelerde ya da gerilla çarpışmalarında) öldü. Yüz binlercesi muhalif olmaktan ya da muhalif olma potansiyeli taşımaktan tutuklandı ve uzun süre hapiste kaldı, binlercesi idam edildi. Yine yüz binlercesi karşı tarafın esir askeri olmaktan ya da "ırkî açıdan kusurlu" bulunmaktan ötürü topluca katliamlarda ya da ölüm kamplarında can verdi. Kardeşin kardeşi kırdığı savaşlar yaşandı, mal mülk yağmalandı, muazzam boyutta zorbalık ve şiddet uygulandı. Kültürel dokular yıkıma uğradı, toplumsal bağlar parçalandı, birkaç nesil boyunca biriken maddî ve manevî değerler kül oldu. 1930'lu-1940'lı yıllarda Doğu Avrupa'da yaşananlar, siyasî ve ideolojik oyunların içinde barındırdığı tehlikeyi ve savaşın insafsız yüzünü açık bir şekilde göstermektedir.

Çalışmanın konusunu teşkil eden Tatar topluluklarından özellikle Litvanya ve Romanya Tatarlarının yaşadıkları, 1930'lu-1940'lı yılarda büyük siyasî güçlerin stratejik hesaplarına kurban giden, ortaya çıkan şiddet sarmalında savrulan insan gruplarının yaşadıklarına dair açıklayıcı bir örnek teşkil eder. Savaş döneminde ve sonrasında demokratik iç düzenini korumayı başaran Finladiya'da yaşayan Tatar topluluğunun bu zor dönemi nispeten az kayıpla ve sosyo-ekonomik / kültürel zarar görmeden atlatmış olması ise, siyasî iktidarın ihtiyatlı ve demokratik tutuma sahip olmasının ne denli önemli olduğunu kanıtlamaktadır.

66 N. V. Şlıgina, *Traditsionnıe Menşinstva Finlyandii: Formirovanie i Sovremennıy Status,* İEARAN, Moskva 2010; D. Hayretdinov, *Vlasti Finlyandii Sposobstvuüt Konsolidatsii Musulman, İntegratsii Migrantov i Obşçeniü Konfessiy* (Finlandiya Müslüman Cemaati İmamı Ramil Belyaev ile 17.04.2007 tarihinde yapılan söyleşi). http://www.islamnn.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=1693

67 A. Aymaletdinov, "Poezdka Nijegorodskogo İmama v Finlyandiü (Ninnij Novgorod Büyük Camisi İmamı Renat İslamov ile Yapılan Söyleşi)", http://www.islamnn.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=6516

Kaynakça

Aptekar, P., "Vnutrennie Voyska NKVD Protiv Polskogo Podpolya", *Repressii Protiv Polyakov i Polskih Grajdan*, Zvenya, Moskova1997, http://memo.ru/history/polacy/

Aymaletdinov, A., "Poezdka Nijegorodskogo İmama v Finlyandiü (Nijnij Novgorod Büyük Camisi İmamı Renat İslamov İle Yapılan Söyleşi), http://www.islamnn.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=6516

Czerwinski, G., "İzvestnıy Orientalist i Religioznıy Deyatel Yakub Şinkeviç", *Tatarica*, No. 4, 2015, s. 212-213.

Danilov, A. - Kosulina, L., *İstoriya Gosudarstva i Narodov Rossii: XX vek,* I- II, Drofa, Moskva 2006.

Final Report of the International Commission on the Holocaust in Romania. November 11, 2004. Bucharest. http://www.webcitation.org/66pZ5das9

Gaynetdinov, Rustem, "Tatarı v Blijnem i Dalnem Zarubejye: İstoriya Rasseleniya i Sovremennoe Sostoyanie", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen*, VII, Tataristan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Ş. Mercani Tarih Enstitüsü Yayınları, Kazan 2013, s. 632-638.

Gilyazov, İskander,*Legion "İdel-Ural",* Veçe, Moskva 2009.

Godzińska, Marzena, "Polonya Tatarları", http://www.ankara.msz.gov.pl/tr/ikili_isbirligi/polonya_kulturu_ve_bilimi/polonyaturkiye/polonyal_tatarlar/;jsessionid=C26A27C86F70DD8819D898574470B594.cmsap1p

Gorlanov, O. - Roginskiy, A., "Ob Arestah v Zapadnıh Oblastyah Belorussii i Ukrainı v 1939-1941 gg.", *Repressii Protiv Polyakov i Polskih Grajdan*, Zvenya, Moskva 1997, s. 77-113, http://memo.ru/history/polacy/vved/index.htm

Grişin, Yakov, "Litovsko-Polskiye Tatarı", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen*, V, Tataristan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Ş. Mercani Tarih Enstitüsü Yayınları, Kazan 2014, s. 257-266.

Grişin, Yakov, *Polsko-Litovskie Tatarı: Vzglyad Çerez Veka,*Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Kazan 2000.

Guryanov, A., "Masştabı Deportatsii Naseleniya v Glub SSSR v Mae-İüne 1941 g.", *Repressii Protiv Polyakov i Polskih Grajdan*, Zvenya, Moskva 1997, s. 137-175, http://memo.ru/history/polacy/vved/index.htm

Guryanov, A., "Polskie Spetspereselentsı v SSSR v 1940-1941 gg.", *Repressii Protiv Polyakov i Polskih Grajdan*, Zvenya, Moskva 1997, s. 114-136, http://memo.ru/history/polacy/vved/index.htm

Hayretdinov, D.,"Vıhodtsı iz Nijegorodçinı v Finlyandii: Sohranenie Traditsiy i Yazıka, Vklüçennost v Evropeyskoe Obşestvo (Finlandiya İslam Cemaati Başkanı Okan Daher ile 16.04.2007 tarihinde yapılan söyleşi)", http://www.islamnn.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=1690

Hayretdinov, D.,"Vlasti Finlyandii Sposobstvuüt Konsolidatsii Musulman, İntegratsii Migrantov i ObşçeniüKonfessiy (Finlandiya Müslüman Cemaati İmamı Ramil Belyayev ile 17.04.2007 tarihinde yapılan söyleşi)", http://www.islamnn.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=1693

Horn, Frank, *Natsionalnıe Menşinstva Finlyandii*. http://vseref.ru/view-c004497.html

Hurtado, M.,*World War II in the Baltic,* http://www.conflicts.rem33.com/images/The%20Baltic%20States/weltkrieg2_balt.htm

İshakov, Damir, "Etnopolitiçeskie i Demografiçeskie Protsessı v XV-XVIIIvv.", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen*, IV, Tataristan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Ş. Mercani Tarih Enstitüsü Yayınları, Kazan 2014, s. 736-758.

İshakov, Damir, "Tatarskaya Etniçeskaya Obşnost", *Tatarı*, haz. R. K. Urazmanova - S. V. Çeşko, Nauka, Moskva 2001, s. 11-25.

Kangeris, Karlis, "Closed Units of Latvian Police - Lettische Schutzmannschafts-Bataillone: Research Issues and Pre-History", *The Hidden and Forbidden History of Latvia Under Soviet and Nazi Occupations 1940-1991*, ed. V. Nollendorfs and E. Oberländer, Institute of the History of Latvia, Riga 2005, s. 104-121.

Klüçnik, S., "Bez Sroka Davnosti", *Voenno-İstoriçeskiy Jurnal*, No. 12, 2014, s. 55-59, http://history.milportal.ru/2015/02/bez-sroka-davnosti/

Knowles, J. - Hapqui, D.,"The Secret History of Finnish Islam", *Six Degrees*, 26 August 2011, http://www.6d.fi/6d/index.php/feature/40-feature/363-the-secret-history-of-finnish-islam

Konopatskiy, İbragim, "Belorusskie Tatarı: İstoriçeskaya Sudba Naroda i Kulturı", Beyaz Rusçadan çev. V. V. Tarkovskiy. http://kumukia.ru/article-9186.html

Kovalenya, A. - Dolgotoviç, B. - Hromçenko, D., *S Veroy v Pobedu: Belarus v Velikoy Oteçestvennoy Voyne. 100 Voprosov i Otvetov*, Belarusskaya Nauka, Minsk 2010, http://bookz.ru/authors/boris-dolgotovi4/s-veroi-_776/1-s-veroi-_776.html

"Krımskie Tatarı", *Tatarskiy Entsiklopediçeskiy Slovar*, İnstitut Tatarskoy Entsiklopedii AN TR, Kazan 1999, s. 301.

Lebedeva, N., "Armiya Andersa v Dokumentah Rossiyskih Arhivov", *Repressii Protiv Polyakov i Polskih Grajdan*, Zvenya, Moskva 1997, s. 176-196. http://memo.ru/history/polacy/vved/index.htm

Lukas, R.- Davies, N., *Forgotten Holocaust*, 2nd ed. Hippocrene Books, 2001.

Mişkinene, Galina, "Oçerk İstorii i Kulturı Litovskih Tatar", *Diasporı*, No. 2, 2005, s. 40-62.

Obzor Sovetskih Repressivnıh Kampaniy Protiv Polyakov i Polskih Grajdan, http://memo.ru/history/polacy/vved/index.htm.

Orışak, M.,*Vsya İstoriya: Kratkiy Spravoçnik Şkolnika*, Olimp-AST, Moskova 2001, s. 398-423.

"Ot Polskoy Komissii Obşestva Memorial", *Repressii Protiv Polyakov i Polskih Grajdan*, Zvenya, Moskva 1997, http://memo.ru/history/polacy/

Önal, Mehmet Naci, "Romanya Türklerine Bakış", *Türk Dün-*

yası Araştırmaları, No. 93, Aralık 1994, s. 177-190.

"Polsko-Litovskie Tatarı", *Tatarskiy Entsiklopediçeskiy Slovar*, Tataristan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Tatar Ansiklopedisi Enstitüsü Yayınları, Kazan 1999, s. 445.

Populatia dupa etnie la recensamintele din perioda 1930-2002. http://www.insse.ro/cms/files/RPL2002INS/vol4/tabele/t1.pdf

Russev, N. D., "Tatarı Kak-to Sovsem İsçezli (Poslednie Mesyatsı İstorii Bucakskoy Ordı", *Rusin*, No. 1 (27), 2012, s. 137-153, http://cyberleninka.ru/article/n/tatary-kak-to-sovsem-isc-hezli-poslednie-mesyatsy-istorii-budzhakskoy-ordy

Senn, Alfred Erich, "Baltic Battleground", *The Hidden and Forbidden History of Latvia Under Soviet and Nazi Occupations 1940-1991*, ed. V. Nollendorfs and E. Oberländer, Institute of the History of Latvia, Riga, 2005, p. 17-30.

Skoropadenko, Zoya,*Zapadnaya Ukraina - Sibir. Krestnıy Put: Godı 1939-1941,* http://www.day.kiev.ua/ru/article/istoriya-i-ya/zapadnaya-ukraina-sibir-krestnyy-put-gody-1939-1941

Stanciugel, R. - Balaşa, L. M., *Dobrogea in Secolele VII-XIX. Evolutie istorica,* Bucureşti, 2005.

Stranga, Aivars, "The Holocaust in Occupied Latvia: 1941-1945", *The Hidden and Forbidden History of Latvia Under Soviet and Nazi Occupations 1940-1991*, ed. V. Nollendorfs and E. Oberländer, Institute of the History of Latvia, Riga 2005, p. 161-174.

Strods, Heinrihs, "Sovietization of Latvia 1944-1991", *The Hidden and Forbidden History of Latvia Under Soviet and Nazi Occupations 1940-1991*, ed. V. Nollendorfs and E. Oberländer, Institute of the History of Latvia, Riga 2005, p. 209-227.

Şlıgina, N. V.,*Traditsionnıe Menşinstva Finlyandii: Formirovanie i Sovremennıy Status,* İEARAN, Moskva 2010, http://www.suomesta.ru/2014/07/14/tradicionnye-menshinstva-finlyandii-formirovanie-i-sovremennyj-status/

Tatarenko, Aleksandr, *Nedozvolennaya Pamyat: Zapadnaya Belorus v Dokumentah i Faktah, 1921-1954*, Arhiv AT, St. Petersburg 2006.

Tulskiy, Mihail, "Nekotorıe İtogi Perepisi 2004 Goda v Moldavii", http://www.demoscope.ru/weekly/2006/0249/analit08.php

Ubitı v Katını: Kniga Pamyati, Zvenya, Moskva 2015.

Ukraina v Velikoy Oteçestvennoy Voyne, http://svatovo.ws/s/war_Ukraine.html

Usmanova, Dilyara, "Dokumentı Po İstorii Polsko-Litovskih Tatar iz Arhiva Litvı", *Gasırlar Avazı / Eho Vekov*, No. 2, 2008, http://www.archive.gov.tatarstan.ru/magazine/go/anonymous/main/?path=mg:/numbers/2008_2/04/03

Usmanova, Dilyara, "Dokumentı po İstorii Polsko-Litovskih Tatar İz Arhiva Litvı", *Gasırlar Avazı / Eho Vekov*, No. 1, 2008, s. 126-141, http://www.archive.gov.tatarstan.ru/magazine/go/anonymous/main/?path=mg:/numbers/2008_1/04/04_2/

Ülküsal, Müstecip, "Romanya Türkleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, TKAE Yayınları, Ankara 1976, s. 1082-1085.

Ülküsal, Müstecip, *İkinci Dünya Savaşı'nda 1941-1942 Berlin Hatıraları*, Emel Yayını, İstanbul 1976.

Zaytsev, İ. K., "Lipka v Vostoçnıh İstoçnikah", *Vostoçnaya Yevropa v Drevnosti i Srednevekove: Vospriyatie, Modelirovanie i Opisanie Prostranstva v Antiçnoy i Srednevekovoy Literature,* haz. Ye. A. Melnikova, Moskva 2006, s. 70-77.

Zelinskiy, P. - Pinçuk, V., *İstoriya Belorusi (XX -Naçalo XXI Veka),* Minsk 2004, http://biofile.ru/his/13432.html

POLAND
UNION OF SOVIET SOCIALIST REPUBLIC
CZECHOSLOVAKIA
AUSTRIA
HUNGARY
RUMANIA
CRIMEA
Belgrade
Bucharest
YUGOSLAVIA
BLACK SEA
CAUCASUS MOUNTAINS
Sofia
BULGARIA
Istanbul
Naples
Taranto
ALBANIA
Ankara
TURKEY
GREECE
SICILY
Athens
DODECANESE ISLANDS
RHODES
CAPE MATAPAN
MALTA
CRETE
CYPRUS
SYRIA
Euphrates River
Baghdad
IRAQ
SEA
Haifa
PALESTINE
Dera
Benghazi
JEBEL EL AKHDAR
Tobruk
CYRENAICA
Alexandria
Mersa Matruh
El Alamein
Suez Canal
TRANS JORDAN
El Agheila
WESTERN DESERT
Nile River
RED SEA
LIBYA
EGYPT
SAUDI ARABIA
ANGLO-EGYPTIAN
FRENCH EQUATORIAL AFRICA
SUDAN
Khartoum
ERITREA
ETHIOPIA
LAKE CHAD

II. DÜNYA SAVAŞI'NIN SURİYE TÜRKMENLERİNE ETKİSİ

Miray VURMAY GÜZEL*

Giriş

Orta Doğu, tarihsel süreçte gerek bölgesel gerekse küresel sistem içerisinde son derece önemli bir siyasal coğrafya hâline geldi. Orta Doğu'nun kaotik siyasal sistematiğini anlayabilmek için tarihin siyasî, sosyal, toplumsal ve kültürel nirengi noktalarını odağa almak ve bu merkezlerden kronolojik bir geriye sayım ile olay ve olguları analiz etmek gerekmektedir. Şüphesiz ki, bu noktada Orta Doğu coğrafyasının siyasî parçalanma süreci olan I. Dünya Savaşıile II. Dünya Savaşı dönemleri, tarihin şekillenmesinde belirleyici rol oynadı. Nitekim I. Dünya Savaşı sırası ve sonrasında dönemin küresel sömürgeci güçleri olan İngiltere ve Fransa tarafından domine edilen süreçte Osmanlı Devleti'nin parçalanması ve yıkılması Orta Doğu'nun siyasal sistematiği açısından önemli sonuçlar doğurdu. Osmanlı Devleti'nin parçalanması ile ortaya çıkan Orta Doğu devletlerinden biri de Suriye oldu.

Suriye, I. Dünya Savaşı sonrası oluşturulan dünya sisteminde diğer birçok Orta Doğu ülkesi gibi bir süre manda yönetiminde kaldı, II. Dünya Savaşı sürecinde bağımsız bir devlet hâline geldi.

Orta Doğu ülkeleri II. Dünya Savaşı'na fiilen katılmadılar, fakat manda yönetimi altında oldukları ülkelerin savaşa katılması sonucu "konjonkturel zorunluluklar" nedeni ile bu süreçte bağımsızlık kazandılar. Suriye'nin bağımsız bir devlet olarak tarih sahnesine çıkması doğrudan olmasa da dolaylı II. Dünya Savaşı süreci ve sonucunda mümkün oldu. Nitekim Suriye'de 1920-1946 yılları arasında süren Fransız Mandası yönetimi, Fransa'nın II. Dünya Savaşı'na girmesi ile sona erdi ve 1946 yılında Suriye bağımsız bir ülke oldu.

II. Dünya Savaşı sürecinin, ifade edildiği üzere Orta Doğu sistematiğini dolaylı etkiledi. Ancak hem Suriye

II. Dünya Savaşı ve Fransız sömürgesi Suriye

özelinde hem de Orta Doğu genelinde bölgesel siyasî dengeleri önemli oranda değiştirdi. Suriye merkezli olarak ele alındığında, bağımsız devlet statüsü kazanılmasının dışında bir diğer önemli sonuç da I. Dünya Savaşı sonrasında kesin statüsü belirsiz olan Hatay'ın Türkiye'ye katılması, başka bir deyişle Türkiye-Suriye sınırının nihai olarak belirlenmesi ve ciddi bir nüfusa sahip olan Suriye Türkmenlerinin Suriye tarafında kalmasıydı. Bu makalenin amacı da iki dünya savaşı arası dönemden başlayarak Suriye Türkmenleri'nin durumunu ve II. Dünya Savaşı'nın Türkmenler üzerindeki etkilerini ortaya koymaktır.

Suriye Türkmenlerinin Kısa Tarihi

Suriye Türkmenleri'nin Suriye'ye gelişleri ile ilgili çeşitli kaynaklarda farklı ifadeler kullanılmakla birlikte, genel kabul görmüş teoriye göre, Suriye'de Türk varlığı ilk kez

* Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Doktora Öğrencisi

VII. yüzyılda Oğuz Boylarının göçleri ile başladı. X. ve XI. yüzyıllarda Oğuzların Suriye'ye göçü yoğunlaştı. Suriye'ye yerleşen Oğuz boyları iki koldan ilerledi. Birinci kol; Halep, Hama, Humus ve Şam yöresine yerleşti. Bunlar daha çok Bayat, Avşar, Beğdili, Döğer boyuna mensup oymaklardı. Diğer kol Lazkiye ve Trablusşam istikametinde Ensariye Dağları'nın batısına yerleşen Türk boyları idi. Tolunoğulları ile başlayan Türklerin yerleşimi XI. yüzyılda Selçukluların bölgeye gelmesi ile devam etti. Türk etkinliği Selçukluların bölgeye gelişiyle arttı. Özellikle Halep, Lazkiye, Trablusşam ve Asi Irmağı Vadisi boyunca Hama, Humus ve Şam bölgesinde yerleşim yoğunluk kazandı. Suriye'nin kuzey bölgeleri, Antakya ve çevresinde ise XI. yüzyılda yoğun bir Türk yerleşimi gerçekleşti.[1] XI. yüzyılda Şam merkez olarak Suriye, Lübnan, Ürdün ve Filistin Türk boylarının hâkimiyetine girdi. Daha sonraki dönemde de Orta Asya, Güney Kafkasya (Azerbaycan) ve Anadolu'dan Suriye'ye Türkmen boyları göç etti.[2]

1078 yılında ise Sultan Melikşah'ın önderliğinde Suriye Selçuklu Devleti kuruldu. Suriye, 1260'tan itibaren bir Türk devleti olan Memlûklerin hâkimiyeti altına girdi. İdaresi ve askerî gücü Türklerden oluşan bu devlet, Suriye'ye yaklaşık 250 sene hâkim oldu. 1243 yılında ise Kösedağ Savaşı'nda Moğollara yenilen Türk boyları Halep bölgesine yerleştiler. Bu dönemde Suriye'ye gelen Türk çadır sayısının 40.000 olduğu tahmin edilmektedir.

Fransızlar Suriye'de, 1920.

1 Ali Sevim, "Suriye'de ilk Türkler", *Türk Kültürü Dergisi*, No. 32, Ankara 1976, s.105-111.
2 Cengiz Orhonlu, "Suriye Türkleri", *Türk Dünyası El Kitabı,* Ankara 1977.

Yavuz Sultan Selim'in 1516 Mercidabık Seferi ile Suriye'de Osmanlı hâkimiyeti başladı. 1516'dan sonra yönetimi Osmanlı Devleti'ne geçen bölge 1918 yılına kadar kesintisiz olarak 402 yıl boyunca Türklerin hâkimiyeti altında kaldı. Bu dönemde Suriye'de Türkmen yerleşimi artarak devam etti ve bölgede önemli bir Türk nüfusu oluştu.

1918 yılında I. Dünya Savaşı ve Arap isyanları neticesinde Suriye, Osmanlı'dan ayrıldı ve savaş sonrasında Fransız Mandası'na girdi. Osmanlı'nın çekilmesi ile Suriye Türkmenleri millî mücadeleye başladı. Bu dönemde Fransa işgaline karşı Halep'te Nüveyran Oğuz, Lazkiye'de Suhta Ağa ve Nevres Ağa komutasında Türkmen direniş grupları oluşturuldu. Fransa ile imzalanan 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Anlaşması ve 1939 Hatay'ın ilhakı sonrasında Suriye Türkmenlerinin fizikî ve siyasî olarak Türkiye ile bir bağlantısı kalmadı.[3]

II. Dünya Savaşı'nın Suriye Türkmenlerine Etkisi

Suriye'deki Türkmenler üzerine Türkiye'de yapılmış ilk çalışmalardan biri olan "Suriye Türkleri" başlıklı makalesinde Prof. Dr. Mustafa Kafalı, Fransız Mandası döneminde bölgedeki Türk nüfusunun 500.000'den fazla olduğunu belirtmiştir.[4] Suriye'deki Fransız Mandası döneminde Suriye Türkmenleri kimliklerine yönelik baskılara maruz kalmalarına rağmen varlıklarını sürdürdüler. II. Dünya Savaşı'nın yaklaşması (1936) Fransa'nın bölgedeki hâkimiyetini zayıflatınca Suriye Türkmenleri daha yoğun baskılara maruz kaldılar. Yine II. Dünya Savaşı öncesi siyasî ve askerî dikkatini Avrupa'ya kaydırmak zorunda kalan Fransa ile Türkiye arasında Hatay'ın statüsüne ilişkin yapılan görüşmeler ve imzalanan antlaşmada Suriye sınırları içerisinde kalan Türkmenlere ilişkin herhagi bir maddenin olmaması sonraki süreçte Türkmenlere yönelik baskı ve asimilasyon politikalarının artmasına neden oldu.

Suriye'de Osmanlı egemenliğinin sona ermesi ile birlikte savaş öncesinde kendilerine vaat edildiği üzere bağımsız bir devlete kavuşulacağına olan inanç son derece kuvvetliydi. Fransa ve İngiltere arasında imzalanan gizli Sykes-Picot Anlaşması'nın maddelerinin açıklık ve resmiyet

3 Mehmet Şandır, "Suriye Türklüğü", *Türk Yurdu*, XVIII/133, Ankara 1998, s. 7.
4 Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Kafalı, "Suriye Türkleri-I", *Töre Dergisi,* No. 21-22, Ankara 1973, s. 32-36; Mustafa Kafalı, "Suriye Türkleri-II", *Töre Dergisi,* No. 23, Ankara 1973, s. 23-30.

Süriye'deki Süvari Alayı, 1941.

kazandığı 1920 tarihli San Remo Konferansı'nda Osmanlı Devleti'nin eski Suriye topraklarında iki A tipi manda teşkil edilerek Suriye ve Lübnan'ın Fransa, Filistin'in ise İngiltere'nin idaresine bırakılması; Irak topraklarının da İngiltere'nin mandasına girmesi kararlaştırıldı.[5] Teşkil edilen A tipi manda idaresi, söz konusu ülkelerin (görece) bağımsız sayılmasını, kendini idare edebilecek siyasî olgunluğa erişinceye kadar manda otoritesinin altında kalmasını öngörüyordu. Nitekim Fransa 1920 yılında Suriye'yi işgal ederek yönetimi ele geçirdi ve iki yıl sonra da manda yönetimi için Milletler Cemiyeti'nin onayını aldı. Fransızlar, Suriye'de yönetimi ellerine geçirdikten hemen sonra "böl-yönet" stratejisini izlemeye başladı ve son derece parçalı bir etnik, dinî ve mezhepsel yapıya sahip olan Suriye'de toplumsal bütünlüğü, siyaseti bir anlamda silah gibi kullanarak ortadan kaldırdı.

Bu bağlamda Suriye'yi ilk önce Şam, Halep, Lazkiye (Nusayrilere tahsis edildi), Cebel-i Dürzi (Dürzilere tahsis edildi) olmak üzere dört özerk bölgeye ayıran Fransız yönetimi daha sonra Şam ve Halep bölgelerini "Suriye Devleti" adı altında birleştirdi. Lazkiye ve Cebel-i Dürzi özerk devletleri ise 1936 yılına kadar bu statülerini korudular.[6] Bu bölünmeler sırasında İskenderun Sancağı ise geniş Türk nüfusundan dolayı, özel bir yönetim altında özerkliği korunmak şartıyla 1929 yılında Halep'e bağlandı. Nitekim Türkiye ile Fransa arasında 20 Ekim 1921'de imzalanan Ankara Anlaşması ile İskenderun Sancağı Türkiye sınırları dışında kaldı. Ancak, daha sonra Misak-ı Milli sınırları içerisinde anılacak olan İskenderun Sancağı için Ankara Anlaşması'na Sancak'taki Türklerin haklarını koruyacak ve bölgeye özerklik verilmesi için gerekli ortamı hazırlayacak olan hükümler konuldu. 1921 yılında İskenderun Özerk Sancağı Halep'e bağlı kalarak, Suriye ile birlikte Fransız Mandası altına girdi.[7]

Fransızlar, Suriye'yi manda yönetimi altına alıp, idarî olarak parçaladıktan sonra ilk iş olarak bölgedeki askerî varlıklarını güçlendirmek amacıyla "Les Troupes Speciales du Levant" (Özel Doğu Akdeniz Birlikleri) adı ile yerli bir ordu kurdular. Komuta kademesi ve üst düzey subayları Fransızlardan oluşan ordudaki askerlerin büyük çoğunluğu Dürzî ve Nusayrî idi. Orduda ayrıca sayıları çok olmamakla birlikte Çerkez ve Ermeniler de bulunuyordu. Türkmenlerin ise neredeyse hiçbir alanda sisteme dâhil edilmediği bu süreçte Fransız askerî eğitmenler, askerî akademi kurarak söz konusu yeni orduya "yerli askerler" yetiştirmeye başladı. Ancak bölgedeki en yoğun nüfus oranına sahip olan Sünni Araplar tıpkı Türkmenler gibi orduya alınmadıkları

5 Niyazi Berkes, manda yönetimini şöyle tarif etmektedir: "Manda, Batı uygarlığının özellikle Fransız ve İngiliz irfanının geri ulusları kolundan tutup kaldırma, terbiye etme, yetiştirme kısacası medenileştirme amacıyla kısa süre Milletler Cemiyeti adına "vekaletle" idare etmesi demektir." Berkes'in konuya ilişkin daha ayrıntılı fikirleri için bkz. Niyazi Berkes, *Arap Dünyasında İslamiyet, Milliyetçilik, Sosyalizm,* Köprü Yayınları, İstanbul 1969.

6 Ma'oz Moshe, *Esad: Şam'ın Sfenksi,* Akademi Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 37. Fransızlar Suriye'de uyguladıkları "böl-yönet" stratejisini yine egemenlikleri altında olan Lübnan'da da uyguladılar. Nitekim bugün hâlen Lübnan'da bu yönetim tarzının mirası üzerine kurulan bir siyasî sistem mevcuttur. Lübnan İç Savaşı'nın çıkışı, savaş sırasında yaşanan olaylar ve hâlen yürürlükte olan anayasanın Fransız Mandası döneminin izlerini ve hatta imzasını taşıyor olması son derece dikkat çekicidir.

7 Sabahattin Şen, *Ortadoğu'da İdeolojik Bunalım, Suriye Baas Partisi ve İdeolojisi,* Birey Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 91.

gibi çocuklarını akademiye göndermeyi de istemiyorlardı. Hâl böyle olunca demografik olarak azınlıkta bulunan etnik-dinî ve mezhepsel gruplar ordu içerisinde güçlenmiş oldular. Nitekim ileriki yıllarda özellikle bağımsızlık sonrasında ülkeyi şekillendirecek olan ordu ve istihbarat içerisinde Sünni Arapların azınlıkta kalması, Türkmenlerin ise neredeyse hiç yer almaması Suriye'nin kaderini etkileyen en önemli faktörlerden biri hâline gelecekti.

Fransızlar, manda yönetimini askerî anlamda sağlamlaştırmaya çalışırken bir yandan da Osmanlı dönemindeki sosyal statülerini, nüfuzlarını ve ekonomik üstünlüklerini yitirmeye başlayan Türkmenler ve Sünni Araplar başta olmak üzere Fransız Mandası döneminde yine bu bağlamda kayıpları olan aşiretler[8] ve hatta manda yönetimi ile imtiyaz sahibi olmalarına rağmen Dürzilerin bir kısmı manda yönetimine karşı başından beri sürdürdükleri muhalefeti gün geçtikçe güçlendiriyorlardı. Giderek artan muhalefet, Fransız Mandası'nın beşinci yılında büyük bir isyan hareketine dönüştü. İlk büyük isyan 1925'de Dürzi bölgesinde patlak verdi, kısa sürede önce Şam ve Hama'ya, ardından da tüm Suriye'ye yayıldı. Fransızların manda politikalarına karşı duyulan rahatsızlıkların Fransız varlığına topyekün karşı çıkan milliyetçi muhalefet ile birleşmesiyle birlikte giderek tabanını genişleten isyan hareketi, 1927 yılına kadar sürdü. Fransızların sert bir şekilde bastırdığı isyanın bilançosu ise son derece ağırdı. İsyan bastırıldığında geride bombalanarak harabeye çevrilmiş bir şehir "Şam", 6.000'den fazla insanını kaybetti, binlercesi evsiz kaldı.[9] İsyan, ayrıca Suriye'deki muhalif hareketlerin ve milliyetçiliğin "ciddiyetini" göstermesi açısından Fransızlar için oldukça büyük bir önem taşıyordu. Nitekim isyandan hemen sonra önde gelen milliyetçiler tarafından kurulan Halk Cephesi, muhalefetin organize bir hâl almaya başladığının açık bir kanıtıydı. Bu gelişmeler üzerine Fransızlar isyandan sonra muhaliflerle görüşmelere başlama kararı aldı. Yapılan görüşmelerden sonra seçime gidilmesi kararlaştırıldı ve 1928 yılında yapılan seçimleri Halk Cephesi kazandı. Seçimlerden sonra oluşan meclis "kurucu meclis" görevi gördü ve yeni bir anayasa hazırladı. Suriye'nin doğal sınırları içinde bağımsız, egemen ve bölünmez bir bütün olduğunu; hükümet şeklinin cumhuriyet, devletin dininin İslam ve başkentinin Şam olduğunu öngören anayasa Fransız Mandası'nın yönetim stratejisi ve uyguladığı manda politikası ile çeliştiği gerekçesiyle Fransızlar tarafından kabul görmedi. 1930 yılına kadar süren anayasa görüşmeleri sonucunda Fransız yönetimi meclisi feshederek kendi hazırladığı anayasayı yürürlüğe koydu. Yeni anayasa, Suriye'nin siyasî birliğini kabul etmekle birlikte Fransa'nın Suriye üzerindeki haklarını da koruyordu.[10] Fransa, yeni anayasa ile birlikte Suriye'ye kendisine bağımlı olmak kaydı ile dolaylı bir bağımsızlık vermiş oluyordu. Başka bir deyişle yeni anayasa ile Suriye "bağımlı bağımsızlık" kazanmış oluyordu. Ülkedeki güçlü muhalefeti askerî yöntemlerle ve baskı ile kırmayacağı aşikar hâle gelen Fransa, Suriye'yi elinde tutabilmek için böyle bir yol seçmişti. Yeni anayasanın akabinde 1932'de Suriye'de yeni bir seçim yapıldı ve Halk Cephesi üyelerinden oluşan bir hükümet kuruldu. Suriye'de bu gelişmeler yaşanırken aynı kaderi paylaştığı Irak'ta manda yönetiminin başında olan İngilizler arasında "Bağımsızlık Anlaşması"nın imzalanması ve ardından Irak'ın Milletler Cemiyeti'ne üye olması, Suriye'deki bağımsızlık yanlısı milliyetçileri cesaretlendirdi.

Orta Doğu'da bu gelişmeler yaşanırken Avrupa'da da II. Dünya Savaşı'na zemin hazırlayan gelişmeler oldu. Avrupa'da giderek yükselen Faşist İtalya ile Nazi Almanya, Fransızlar için büyük bir tehdit arz etti. Bundan dolayı Fransa, sömürgelerindeki sorunlardan çok ülke içerisindeki meseleler ve yaklaşan savaş ile ilgilenmeye başladı. I. Dünya Savaşı'nın yaralarını henüz saramamış olan Fransız ekonomisi giderek kan kaybetti ve ekonomik nedenler dolayısıyla başlayan huzursuzluklar başka boyutların da eklenmesi ile giderek arttı.

Fransa kendi ana karasında gelişen bu sorunlarla uğraşırken, 1936 başlarında Suriye'de genel grev başladı. İçerde siyasî ve ekonomik istikrarsızlıklarla boğuşan, ekonomisi durgun Fransa, mandası altındaki ülkelere hem ekonomik hem de siyasî anlamda "yetişememeye" başladı. Diğer taraftan mandası altındaki ülkelere bağımsızlık verdiği takdirde, onları elinde ne kadar sıkı bir şekilde tutabileceğinden, hatta tutup tutamayacağından emin değildi.

8 Osmanlı döneminde önemli güç odakları olarak anılan aşiretler, Osmanlı'nın bölge politikasını etkileyen, hatta şekillendiren önemli faktörlerden biriydiler.

9 Albert Houranı, *Arap Halkları Tarihi,* çev. Yavuz Alogan, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 290.

10 S. Şen, *a.g.e.,* s. 93-94.

Hatay Devlet Başkanı Tayfur Sökmen, bir resmî tören sırasında güvenlik güçlerini selamlıyor.

Netice itibarıyla Avrupa'dan yükselen tehditler, Suriye ve eş zamanlı olarak Lübnan'da karşılaşılan direnişin giderek güç kazanması, ülke ekonomisinin gittikçe kötüleşmesi, Fransa'yı tutum değişikliğine itti.

Altı ay süren görüşmeler sonucunda 1936'da Lübnan dışarıda kalacak şekilde Suriye'ye bağımsızlık veren, taslak bir anlaşma imzalandı. Nusayrî Araplarının yoğun muhalefetine karşın Cebel-i Dürzi ve Lazkiye bölgeleri de "Suriye" sınırlarına dâhil edildi. Anlaşma metninde ayrıca Fransa'nın Doğu Akdeniz'deki askerî varlığı da korundu ve bu bağlamda metinde "Fransa Suriye'deki iki hava üssünü 25 yıllığına kullanmaya devam edecektir" ibaresi yer aldı.[11]

1936 yılında yapılan seçimler sonrasında kurulan hükümet, söz konusu anlaşmayı tasdik ederken 1938 yılında Fransız Parlamentosu anlaşmayı onaylamadığını açıkladı ve 1939 yılında da Suriye Anayasası'nı rafa kaldırarak, meclisi feshetti. Fransa ayrıca, birleşen özerk bölgelerden Cebel-i Dürzi ve Lazkiye bölgelerine de yeniden özerklik vererek birleşik Suriye'yi tekrar parçalamış oldu. Böylece Suriye, bağımsızlık yerine tümüyle Fransız idaresinde kaldı. Bağımsızlık beklerken bir kez daha Fransız Mandası altına girmek Suriye halkında büyük bir hayal kırıklığı yarattı ve büyük protesto gösterileri başladı.

Suriye'de böylesine kaotik bir süreç yaşanırken, kendisine "özel bir statü" verilen İskenderun Sancağı'nda da sıcak gelişmeler oldu. Suriye ve Fransa arasında 1936 yılında bağımsızlık anlaşması yapılınca Türkiye, Sancak Sorunu'nu (bugünkü adı ile Hatay Sorunu'nu) gündeme getirdi. 1920'li yıllar boyunca gündemin alt maddelerinden biri olarak da olsa her daim Fransız Mandası'nın gündeminde olan Sancak, özel statüsü ile birlikte önce 1926'da "İskenderun Hükümeti" adı ile Beyrut'taki Fransız Yüksek Komitesi'ne bağlıyken daha sonra gelen tepkiler üzerine "Kuzey Suriye Hükümeti" adı ile yine özel bir statüde Şam yönetimine bağlandı. Fransa, 1936'da Suriye'ye bağımsızlık vermeyi kabul ettiğinde ise Sancak'ın da tüm haklarını Suriye'ye devretmiş oldu. Duruma tepki gösteren Türkiye, Fransa'ya bir nota vererek İskenderun Sancağı'na ayrı bir bağımsızlık verilmesini istedi.[12] Türkiye aynı zamanda konuyu Milletler Cemiyeti'ne de taşıdı.

Milletler Cemiyeti'nde yapılan görüşmeler sonucunda bölgeye gözlemciler gönderilip bir raporun hazırlanması-

11 A. Hourani, *a.g.e.,* s. 359.

12 Bassam Tibi, *Arap Milliyetçiliği*, çev. Taşkın Temiz, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1998, s. 102.

5 Mayıs 1938'de Türk askeri Hatay'a girdi.

na karar verildi. Gözlemler sonucunda hazırlanan raporda, Sancak'ta (Hatay'da) "iç işlerinde bağımsız, dış işlerinde Suriye'ye bağlı" bir yönetim oluşturulması öngörüldü. Ancak Türkiye'nin tepkileri sonucu Cenevre'de Türkiye ve Fransa arasında imzalanan anlaşmayla 1937 yılında Sancak'a (Hatay'a) ulusal bütünlük kazandırıldı. Aynı gün Milletler Cemiyeti Hatay Anayasası'nı onaylayarak ilk etapta seçimlerin yapılmasını öngördü. 22 Ağustos 1938'de yapılan seçimlerden hemen sonra 2 Eylül'deki ilk meclis toplantısında Tayfur Sökmen'in Devlet Başkanı seçildiği "Hatay Devleti" kuruluşunu ilan etti. Yeni devletin resmî dili hem Arapça hem de Türkçe olmasına rağmen seçilen tüm milletvekilleri Türkçe yemin ettiler.[13]

2 Eylül 1938 tarihinde kurulan Hatay Devleti, gerçek anlamda bir devlet niteliği taşımadığı gibi böyle bir amaç için de kurulmadı. Her yönüyle yapay ve geçici bir niteliğe sahip olan Hatay Devleti'nde gerek yöneticiler gerek halk tarafından yürütülen resmî ve gayriresmî faaliyetlerle anavatana katılma çabaları devlet kurulur kurulmaz gündeme konuldu. Bu hâliyle bir yıla yakın bir süre varlığını sürdüren Hatay Devleti, 29 Haziran 1939 tarihinde oybirliği ile Türkiye'ye katılma kararı alarak hukuken ortadan kalktı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin bir ili hâline geldi.

Tam bağımsızlığa kavuşacakken yeniden Fransız Mandası altına giren ve Suriye milliyetçileri için bir "onur mücadelesi"[14] hâline dönüşen Sancak'ın (Hatay'ın) Türkiye'ye katılması Suriye'deki havayı iyice sertleştirdi. II. Dünya Savaşı'nın giderek daha da yıpratmaya başladığı Fransa'nın, mandası altında olan bölgelerde ve sömürgelerinde otorite sağlaması giderek zorlaştı. Suriye'de de bağımsızlığın kazanılamamasının verdiği hayal kırıklığı, Fransa'ya duyulan öfkenin giderek artması ve Hatay'ın kaybedilmesi vb. nedenlerin sonucunda yeni huzursuzluklar ve yer yer isyanlar meydana gelmeye başladı.

II. Dünya Savaşı'nın başlaması ve 1940 yılında Fransa'nın Almanya karşısında zafiyet göstermesi Fransa'nın Suriye'deki gücünü oldukça zayıflattı. 1940 Haziranı'nda Fransa'nın düşmesi ve Mareşal Philippe Pétain'in Vichy Rejimi'ni kurması, Suriye dâhil olmak üzere Fransa'nın tüm kolonilerini etkiledi. Böylece Alman etkisine giren Suriye'de Almanların da teşviki ile milliyetçilik yeniden yükselişe geçti. Yükselen milliyetçiliğe ve Fransız karşıtlı-

13 Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2004, s. 351.

14 Hatay Sorunu, çok uzun yıllar boyunca Türkiye ve Suriye arasında son derece önemli bir sorun olarak ikili ilişkileri belirleyen faktörlerden biri oldu.

ğına istinaden grevlerin, protestoların ve gösterilen başlaması ile yeniden yükselen tansiyon, 1946 yılında baskılara daha fazla dayanamayıp Suriye'den çekilmeye karar veren Fransa'nın Suriye topraklarını tamamıyla terk etmesine kadar yüksek bir seviyede kaldı. 17 Nisan 1946'da resmen bağımsızlığını kazanan Suriye, bu tarihten itibaren uluslararası arenada "Suriye Arap Cumhuriyeti" adı ile yer aldı.

Suriye'yi bağımsızlığa götüren süreçte Türkmenlere yönelik baskılar da arttı. Bağımsızlığın ilan edildiği 1946 yılından sonra ise Türkmenlerin durumu daha sancılı bir hâl aldı. Nitekim 1949 ve 1972 anayasaları ile Suriye Arap Cumhuriyeti'nde azınlık olarak sadece Ermeniler kabul edildi. Diğer topluluklar Suriye Arap vatandaşı olarak görüldü. Uygulamada da oldukça katı olan bu kanun gereği Türkmenlerin Türkmen adı altında siyasî ya da kültürel anlamda örgütlenmesi mümkün olmadı. Bugün de hâlen geçerliliğini koruyan ve mevcut Baas Rejimi'nin "meşruiyet kaynağı" olan anayasa diğer etnik gruplara olduğu gibi Türkmenlere de "kimlikleri" ile yaşam hakkı tanımamaktadır.[15]

Fransız Mandası döneminde başlayan ve II. Dünya Savaşı sürecinde Fransızlara karşı başlatılan isyan hareketleri sürecinde yoğun bir baskı gören Türkmenler, Suriye'nin bağımsız bir devlet olması sonrasında sistematik olarak izlenmeye başlanan "Araplaştırma" politikası çerçevesinde birçok sorunla karşılaştılar. Türkmenler açısından bu dönemde yaşanan sorunlardan ilki köylerin isimlerinin değiştirilmesi oldu. Akabinde ise coğrafî olarak dağınık olmaları için Türkmen bölgelerinin arasına Arap nüfusu yerleştirildi. Her türlü siyasal, kültürel ve sosyal haklardan yoksun bırakılan Türkmenler korku kültürüne hapsedildi. Örgütlenme hakları da ellerinden alınan Türkmenler bu süreçte kimliklerini korumakta da güçlük çektiler.

Söz konusu baskı ve tehdit merkezli dönem içerisinde "Türkmen" olmak Türkmenler için çok zordu. Sistem/rejim her şekilde "Suriyeli" üst kimliğini dayatıyordu. Böylesine bir süreçten ve süzgeçten geçen Suriye Türkmenleri özellikle dil konusunda büyük oranda Araplaştırma politikasına maruz kaldılar. Eğitim sisteminin katı bir şekilde Arap/Suriye milliyetçiliği ile örülü olması, Türkmenlerin "millî ve kültürel kimliğini" doğrudan hedef aldı. Kırsalda yaşayan Türkmenler her ne kadar Türkçe'yi gayriresmî kullanmaya devam etseler de şehir merkezlerinde yaşayan Türkmenler Türkçeyi unutmaya mahkum edildiler. Yine kırsaldaki Türkmenlerin kendi aralarında evlilikler yapmış olması Türkmen kimliğini ve Türkçeyi muhafaza etmek konusunda etkili olsa da, kentli Türkmen nüfus için aynı şey söz konusu olmadı.

Fransız Mareşal Philippe Petain, Hitler ile görüşürken. Yanlarında Paul-Otto Schmidt bulunuyor.

15 Fatih Kirişçioğlu,"Suriye Türkleri", *Avrasya Dosyası,* II/3, Sonbahar 1995, s. 131-143.

Özgürlük isteyen halkın 11 Ocak 1937'deki protestoları

Sonuç ve Değerlendirme

I. Dünya Savaşı sonrasında kurgulanan ve Fransız Mandası yönetimi altında inşa edilen Suriye'de Türkmenler her daim yönetim baskısı altında kaldılar. Bu noktada açıkça belirtmek gerekir ki, Suriye Türkmenleri 1918 sonrası, yani Fransız Mandası ile başlayan süreçte, her zaman için Osmanlı bakiyesi olarak görüldü ve hem Fransızlar hem de diğer etnik gruplar tarafından "yok hükmünde" sayıldı. Arap milliyetçiliğinin tırmandığı ve Suriye'nin bağımsız bir devlet hâline geldiği II. Dünya Savaşı sürecinde ise söz konusu baskılar giderek arttı. Nitekim bu süre zarfında Hatay'ın Türkiye'ye ilhakı, sınırlar içinde kalan Türkmenlere olan olumsuz bakış açısını ve baskıyı derinleştirdi. Türkiye'nin uzantısı olarak görüldüler. Katı bir kimlik politikasının hüküm sürdüğü Suriye'de Türkmenler özellikle Türkiye-Suriye ilişkilerinin sancılı dönemlerinde rejimin hedefi oldular.

Suriye ve dolayısıyla Suriye Türkmenleri, II. Dünya Savaşı'na katılmadılar, ancak o dönem yönetimi altında olduğu Fransa'nın savaşa katılması ile yaşanan süreçten ciddi oranda etkilendiler. Fransız Mandası döneminde Suriye toplumu arasında oluşturulan zihinsel bölünme, Fransa'nın Suriye'den çekilmesi sonrasında aynı orantıyla siyasî alanda kendini gösterdi.

1 Aralık 1936 tarihindeki protestolar

Tüm bu yaşananların bir yansıması olarak, II. Dünya Savaşı sonrasında kurulan yeni dünya düzeni ve başlayan Soğuk Savaş sistemi içerisinde istisnasız her Suriye Türkmeni, etnik kimliği referans gösterilerek Suriye yönetimleri tarafından "olağan şüpheli" olarak algılandı. Türkiye-Suriye arasındaki büyük küçük her sorunda Türkmenlere baskı ve zulum arttı.

Böylesine bir baskı ve zulüm ortamında yaşamak zorunda kalan Suriye Türkmenleri ise apolitik bir tavır içine girmek zorunda kaldılar. Kimi dönemlerde bazı çıkışlar olsa da Türkmenler arasında siyasal bir milliyetçilik geliş(e)medi. Kavramsal olarak ifade etmek gerekirse Türkmenler arasında tepkisel ve kültürel bir milliyetçilik oluştu.

Kaynakça

Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995),* Alkım Yayınevi, İstanbul 2004.

Berkez, Niyazi, *Arap Dünyasında İslamiyet, Milliyetçilik, Sosyalizm*, Köprü Yayınları, İstanbul 1969.

Houranı, Albert, "Arap Halkları Tarihi", çev. Yavuz Alogan, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

Kafalı, Mustafa, "Suriye Türkleri", *Töre Dergisi,* No. 21-22, Ankara 1973.

Kirişçioğlu, Fatih,"Suriye Türkleri", *Avrasya Dosyası,* Ankara 1995.

Moshe, Ma'oz, *Esad: Şam'ın Sfenksi,* Akademi Yayıncılık, İstanbul 1995.

Orhonlu, Cengiz, "Suriye Türkleri", *Türk Dünyası El Kitabı,* Ankara 1977.

Sevim, Ali, "Suriye'de İlk Türkler", *Türk Kültürü Dergisi,* No. 32, Ankara 1976.

Şandır, Mehmet, "Suriye Türklüğü", *Türk Yurdu*, XVIII/133, Ankara 1998, s. 7-8.

Şen, Sabahattin, *Orta Doğu'da İdeolojik Bunalım, Suriye Baas Partisi ve İdeolojisi*, Birey Yayıncılık, İstanbul 2004.

Tibi, Bassam, *Arap Milliyetçiliği,* çev. Taşkın Temiz, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1998.

Orel
Kursk
Voronezh
Don River
Kharkov
Stalingrad
Dnieper River
Donets River
A I N E
Rostov
Astrakhan
CASPIAN SEA
SEA OF AZOV
Kuban River
CRIMEA
Grozny
Novorossisk
Sevastopol
Yalta
CAUCASUS MOUNTAINS
Tiflis
BLACK SEA
Batum
Djulfa
Ankara
Tabriz
Pahlevi
Mianeh
Kazvin
U R K E Y
I R A
CYPRUS
LEVANT STATES
Baghdad
Tigris R.
Euphrates R.
Ahwaz
Tripoli
I R A Q
Haifa
Jerusalem
PALESTINE
Cairo
110 miles
A R A B I A

II. DÜNYA SAVAŞI SÜRECİNDE ORTA DOĞU VE TÜRKLER

Prof. Dr. Mehmet Seyfettin EROL*
Dr. Ceren GÜRSELER**
Dr. Celaleddin SEYYEDİ***

XX. yüzyıl tereddütsüz iki dünya savaşı ile anılacaktır. I. Dünya Savaşı 1919'da sona erdi, II. Dünya Savaşı ise yaklaşık yirmi yıl sonra - 1939'da - başladı. Savaştan etkilenen ülkeler henüz ilk felaketin yan etkilerinden kurtulup eski düzene ve istikrara tam kavuşmadan ikinci savaş başladı. Bu yüzden II. Dünya Savaşı'nı öncekinin devamı olarak değerlendirmek yanlış olmayacaktır. Bu savaşların temelinde milliyetçilik unsuruna rastlamak da zor değildir. Milliyetçilik en koyu şeklinde Alman ırkçılığı ile ortaya çıksa da bunun karşısında direnmek için Nasyonalizm'in bir araç olarak kullanılması dikkate değer bir konudur.

II. Dünya Savaşı da I. Dünya Savaşı gibi solculuğun ve milliyetçiliğin özellikle Orta Doğu bölgesinde gündeme gelmesinde önemli rol oynadı. Bunun önemli faktörlerinden biri de İngiliz ve Rus politikalarıydı.

Nasyonalizm ve Sosyalizm her zaman siyasî mücadelede etkin rol oynadı. Batılılar I. Dünya Savaşı'nda Nasyonalizm etkenini Osmanlı Devleti'ne karşı kullandılar. Orta Doğu bölgesinde ise milliyetçiliği ilk gündeme getiren İngilizlerdi. Osmanlı egemenliği altında yaşayan Arap kökenli halkların, Türklere karşı sistematik şekilde kışkırtılmasının Osmanlı Devleti'nin parçalanmasında etkisi büyük oldu.

İngiltere milliyetçilik unsurundan yararlanarak Orta Doğu'yu küçük parçalara bölmeyi hedefledi, "Balkanlaşma" politikasını yürüttü. Diğer ifade ile nasıl I. Dünya Savaşı sonrasında Fransa ile birlikte Osmanlı Devleti'ni parçalayıp içinden yeni küçük Arap devletleri çıkardıysa, II. Dünya Savaşı sonrasında da Arapların içinden İsrail Devleti'ni ortaya çıkarmayı başardı.

1948 yılında İsrail Devleti'nin kurulmasıyla Pan-Arabizm ideolojisi Arap devletlerinde siyasî gündemi belirledi. Arap milliyetçiliği orta sınıf üzerine oturtulmaya çalışıldı ve Arap

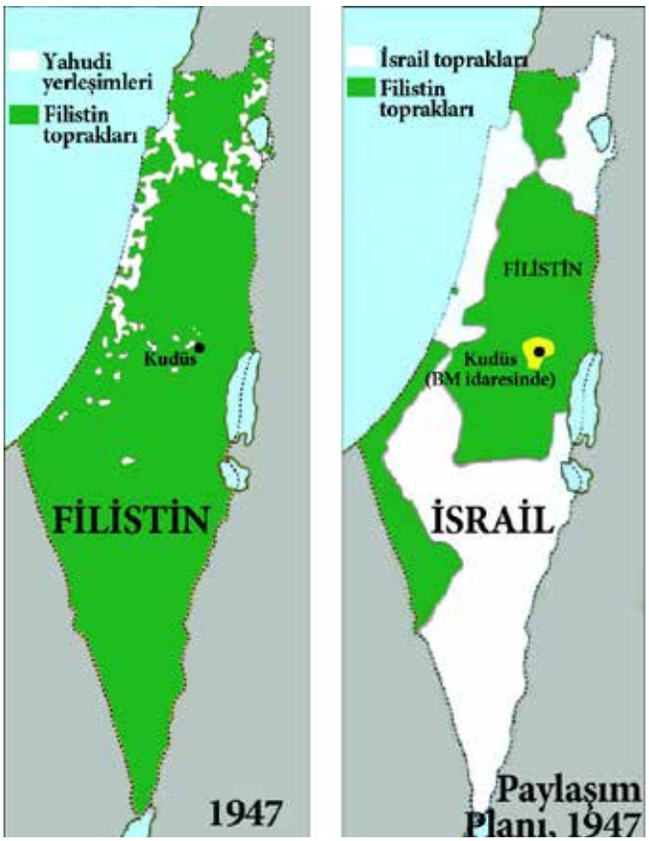

Orta Doğu

Birliği için toplumsal devrimin gerekliliği öne sürüldü.

Pan-Arabizm iki savaş arası dönemde etkisini göstermeye başladı. 1930'lu yıllarda kurulan partiler aynı zamanda Baas'ın çıkışını da etkilediği gerekçesiyle örnek olarak verilebilir. Baas ve benzer siyasî yapılanmaların ortaya çıkmasıyla 1950'li ve 1960'lı yıllarda Pan-Arabizm etkisini arttırdı.[1] Yukarıda da belirtildiği üzere bu milliyetçilik unsuru bölgede karşı adımları da tetikledi. Diğer bir ifadeyle Avrupalı büyük güçlerin tarihî ihtilaflarından dolayı ortaya çıkan bu savaşlar binlerce kilometre uzakta olan Orta Doğu ülkelerini de doğrudan ya da dolaylı şekilde etkilemiş oldu. Bunun neticelerinden biri de 11 Mayıs 1945'te kurulan Arap Ligi idi. Arap tarihine vurgu yapan bu örgüt, Arap ülkeleri arasında ekonomik ve siyasî bir-

* Gazi Üniversitesi, Stratejik Araştırmalar Merkezi (GAZİSAM) Müdürü ve Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi, mserol@gmail.com
** Uluslararası Strateji ve Güvenlik Araştırmaları Merkezi (USGAM) Ortadoğu Uzmanı
*** Uluslararası Strateji ve Güvenlik Araştırmaları Merkezi (USGAM) Ortadoğu Uzmanı
1 M. E. Yapp, *The Near East Since the First World War: A History to 1995*, Routledeg, London 1996, p. 42-43.

İsrail'in kuruluş yıllarında Filistin ve İsrail toprakları

likteliği sağlamanın yanında üye ülkelere yönelik saldırılar karşısında ortak hareket etmeyi de amaçladı. Savaşın diğer önemli etkisi ordunun ve askerin siyasete girmesiydi. Bu yüzden savaş sırasında ordu komutanlarından millî lider çıkması da önemli gelişmelerdendi. Adı geçen milliyetçiliğin ilkeleri doğrultusunda bazı Arap ülkelerindeki elit subaylar iktidarı ele geçirmeye başladılar. 1952'de Mısır'da Devrimci Subaylar, 1955'te Suriye'de Baas Partisi, 1958'te Irak'ta Abdü'l-Kerim al-Kasım iktidarı ele geçirdi. Lübnan, Ürdün, Sudan, Yemen ve Libya'da da geleneksel iktidarlar düşme noktasına geldi.[2]

Görüldüğü üzere II. Dünya Savaşı, Orta Doğu bölgesine çok yönlü etkide bulundu. Bölgedeki Türklerin de bu savaştan ve savaşın bölgede meydana getridiklerinden etkilenmemesi mümkün değildi. Bu makalede II. Dünya Savaşı'nın Orta Doğu'daki Türk toplumu üzerindeki etkileri ele alınacak, savaş sırası ve sonrasında bölge yönetimlerinin Suriye, Irak, Mısır ve İran'daki Türklere karşı izlenen siyasetler, faaliyetler ve buna karşılık Türk toplumunun attığı adımlar incelenecektir.

2 Ç. Okutan, "Arap Milliyetçiliği", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi,* No. 56-2, 2001, s. 167-168.

Hatay ve Suriye

I. Dünya Savaşı gibi II. Dünya Savaşı'nın da Türkiye'nin toprak bütünlüğüne etkisi oldu. Bu bağlamda en büyük örnek Hatay'ın tekrar anavatana bağlanmasıydı. Diğer yandan savaş, Suriye'deki Türk topluluğunun toplumsal, siyasal ve ekonomik yönden hayatını etkileyen yaşamsal bir öneme sahipti.

Mondros Mütarekesi sonrasında 9 Kasım 1918'den itibaren İngiliz birliklerince işgal edilen İskenderun ve çevresi ile Çukurova, Antep, Maraş ve Urfa, Fransız işgali altına girmişti.[3] 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi imzalandığı sırada Sancak bölgesi Türk kuvvetlerinin kontrolünde bulunuyordu. Ancak İtilaf Devletleri Mütareke'nin 7. ve 16. maddelerini ileri sürerek kontrolü ele geçirmek istedi. Yıldırım Orduları Komutanı Mustafa Kemal Paşa'nın direnmesine rağmen bölge Fransızlara bırakıldı.[4]

Fransa, bölgedeki hâkimiyetini kuvvetlendirmek üzere birtakım adımlar attı. 27 Kasım 1918'de İskenderun Sancağı'nı kurdu. Merkezi Beyrut'ta bulunan Fransız Yüksek Komiseri General Henri Joseph E. Gouraud tarafından yayımlanan kararnamede yönetim şeklinin ve kuralların Beyrut'taki Yüksek Komiserlik tarafından belirleneceği ifade edildi. Sancak; idarî merkezi İskenderun olmak üzere Antakya, Harim (Reyhaniye) ve Belen kazalarını da içine alan bölgede kuruldu.[5]

25 Nisan 1920'de San Remo Konferansı'nda alınan kararla Milletler Cemiyeti Misakı'nın 22. Maddesi uyarınca 28 Haziran 1919'da kurulan "manda" sistemine dayandırılarak idarî düzenlemelere gidildi. İskenderun bölgesini de içine alacak şekilde Suriye ve onun bir parçası sayılan Lübnan, Fransa'ya verildi. 10 Ağustos 1920'ye gelindiğinde ise Osmanlı Devleti'ne imzalattırılan Sevr Antlaşması'nın 94. Maddesi'nde bu "manda" yönetimi kabul edildi. 24 Temmuz 1922'de taraflar arasında karara bağlanan bu tarz yönetim, 29 Eylül 1923'te Milletler Cemiyeti'nce de onaylandı. Böylelikle Suriye, Lübnan ve Sancak'taki bölgeler resmen Fransa yönetimi altında kaldı.[6]

3 G. Jaeschke,"İskenderun ve Antakya Halis Türk Yurdudur", *Yabancı Gözüyle Cumhuriyet Türkiyesi 1923-1938*, ed. Ö. A. Uğurlu, Ankara 2003, s. 243-244.
4 E. Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi,* Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1984, s. 111.
5 S. Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu,* çev. Ş. Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, s. 185.
6 G. Jaeschke, *a.g.m.*, s. 248.

Fransız General Henri Joseph E. Gouraud, Müftü Şeyh Mustafa Naja Müftüsü ve Patrik Elias Peter Howayek, Eylül 1920.

Ancak Türkiye'de ulus-devlet inşası politikalarının hayata geçirildiği bir dönemde, Hatay'ın ülke sınırlarının dışında kalması konunun millî bir dava hâline gelmesine neden oldu. Sınırları dışında kaldığı hâlde bölgede yaşayan ve "Türk" olarak kabul edilen kesime Türkiye, kayıtsız kalamadı. Nitekim uzun yıllar boyunca adı geçen kesime yönelik "Türklük bilincini" ayakta tutma politikaları izlendi.[7] İlgili siyaset Misak-ı Millî sınırları içerisinde olmasına rağmen ülkeden ayrılan toprakların anavatana kovuşturulması hedefiyle Atatürk tarafından başlatıldı. Atatürk, 1936 yılında yaptığı TBMM'nin açış konuşmasında, *"... Ulusumuzu gece gündüz uğraştıran başlıca büyük bir sorun da gerçek sahibi öz Türk olan İskenderun - Antakya ve bölgesinin geleceğidir. Bunun üzerinde, ciddiyet ve önemle durmak zorundayız. Her zaman dostluğuna çok önem verdiğimiz Fransa ile aramızda tek ve büyük sorun budur. Bu konunun gerçek ayrıntılarını bilenler ve hakka inananlar, ilgimizin gücünü ve içtenliğini iyi anlar ve doğal bulurlar*"[8] diyerek bu davanın önemini dile getirdi.

1922'de Suriye ve Hatay

Hatay'ın Türkiye'ye katılması, 20 yılı aşan Fransız yönetiminden sonra gerçekleşti. I. Dünya Savaşı'nı sona erdiren anlaşmalar çerçevesinde Antakya Fransız kontrolüne girdi ve bölgede İskenderun Sancağı adında özerk bir idare kuruldu. 1938 yılına kadar özerk yapısı devam eden Sancak'ta Fransa'nın belirlemiş olduğu siyasal, kültürel ve ekonomik politikalar uygulandı. Bölgede mümkün olduğu kadar uzun süre kalmayı amaçlayan Fransız yönetici-

7 L. Duman, *Hatay'daki Uluslaştırma Politikaları*, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s. 21-22.

8 "Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin V. Dönem, 2. Yasama Yılını Açış Konuşmaları. 1 Kasım 1936", *Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D. V*, XIII/4, https://www.tbmm.gov.tr/tarihce/ataturk_konusma/5d2yy.htm Son Erişim Tarihi: 29 Ocak 2016.

Hatay Devleti Milletvekilleri

ler, toplumsal hayatın her alanına nüfuz eden ve toplumu dönüştürmeyi hedefleyen bir yönetim anlayışı sergiledi.[9] Başta Fransızlar olmak üzere yabancı güçlerin çeşitli girişimlerine rağmen Türkiye, gerek Milletler Cemiyeti çerçevesinde Fransa ile yürüttüğü diplomatik mücadele ve imzaladığı anlaşmalar gerekse Hatay'da izlediği politikalar ile önce Hatay Meclisi ve devletinin kuruluşunu, sonra da anavatana bağlanmasını sağlamayı başardı.

Nitekim 2 Eylül 1938'de Hatay Meclisi açıldı. Sancak Statüsü'ne göre resmî dil Türkçe ve Arapça olduğu hâlde bütün milletvekilleri Türkçe yemin ettiler. Halk Partisi Başkanı Abdülgani, Türkmen Meclis Başkanlığı'na, Tayfur Sökmen de Abdurrahman Melek'i hükümeti kurmakla görevlendirdi.[10] 5 Temmuz 1938 günü Türk ordusunun Hatay'a girmesi ve Hatay'da görevli olan son Fransız birliğinin 7 Temmuz 1939 günü Antakya kışlasında yapılan törenle Hatay'dan ayrılmasıyla Hatay fiilî olarak Türkiye sınırlarına dâhil edildi. Hatay Devlet Meclisi'nin 23 Temmuz 1939 tarihinde Türkiye'ye iltihak kararı almasıyla bu birleşme hukukî açıdan resmiyet kazandı. TBMM'nin 7 Temmuz 1939 tarihli ve 3711 sayılı yasası ile Hatay, Türkiye Cumhuriyeti'nin 63. vilayeti oldu.

Olayların bu şekilde hızlı gelişmesinde konjonktürün etkisi önemli bir rol oynadı. Bölgedeki Türk nüfusu göreceli çoğunluk olarak görülse de aslında Fransızların bölgeye yerleşmesinden itibaren bölgedeki bu demografik unsuru bozmak için birtakım girişimlerde bulunulmuş, bu çerçevede Türkler göçe zorlanmıştı.[11]

Fransızların ve diğer Avrupalı güçlerin Türkiye'nin sınırlarını düzenleyebilmesinde kolaylık sağlamalarının kuşkusuz en büyük nedeni, yaklaşan II. Dünya Savaşı'ydı. Bazı iddialara göre Fransa'nın Hatay'ı Türklere bırakmasının altında savaş içerisinde bulundukları Nazi Almanyası'na karşı Türkiye'nin tarafsız olma beklentisi yatıyordu.[12] Bu dönemde özellikle İngilizler bölgenin güçlü devleti olarak Türkiye'ye ihtiyaç duydular. Müttefikler, Haziran 1941'de Suriye'yi işgal edene kadar Türkiye'nin merkezî rol oynaması hedefini gündemde tuttular. Örneğin İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Türkiye'yi Suriye'ye girmek için ikna etmeye çalıştı.[13]

İngiltere'nin 14 Eylül 1951'de Orta Doğu Bildirisi'ni yayımlayarak Süveyş Kanalı'ndan askerlerini çıkarmayacağını ilan etmesi de sürecin önemli politikalarındandır.

9 L. Duman, *a.g.e.*, s. 19-20.
10 T. Sökmen, *Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1978, s. 108.
11 İ. H. Soysal, "Hatay Sorunu ve Türk Fransız Siyasal İlişkileri (1936-1939)", *Belleten,* XLIX/193, Ankara 1985, s. 90.
12 A. P. Gürsün, *Büyük Güçlerin Suriye Planı*, Kripto Yayınları, Ankara 2014, s. 45.
13 M. A. Okur, "Fransız Manda Yönetimi Döneminde Suriye", *Ortadoğu Siyasetinde Suriye*, ed. T. Yılmaz - M. Şahin, Platin Yayınları, Ankara 2014, s. 26.

İngiltere'nin bu tutumları savaş sonucunda kaybettiği siyasî, ekonomik ve askerî gücüne rağmen Orta Doğu'daki imajını koruma çabası olarak değerlendirilmektedir. Türkiye'ye dair birtakım politikalarını da bu çerçevede ele almak gerekmektedir. Belçika, Hollanda ve Danimarka gibi NATO'nun küçük devletleri Türkiye'nin NATO üyeliğini Rusları tahrik edebileceği gerekçesiyle karşı çıkarken İngiltere ise desteğini şarta bağladı ve Türkiye'den "Orta Doğu Komutanlığı İttifakı"nda yer almasını talep etti. İngiltere, Süveyş Kanalı üzerindeki menfaatlerini korumak[14] için Türkiye'nin ittifakta yer almasını istedi.[15] 18 Şubat 1952'de Türkiye NATO üyesi oldu. Böylece I. Dünya Savaşı sonucunda Batı Dünyası için bir tehdit ve tehlike vasfı taşıyan Türkiye, II. Dünya Savaşı sonrasında Batı için bir müttefik ve dost ülke olarak yeni bir stratejik statü kazanmış oldu.

Suriye

II. Dünya Savaşı'nın etkilerini Suriye Türkmenleri veya Türkleri açısından ortaya koymak için başta hangi kesimin kastedildiğini belirtmek gerekmektedir. Suriye'deki Türklerden çoğu Türkmen boyuna mensup olan 1921 tarihli Ankara Antlaşması ile ülkede kalan Türklerdir.[16]

Suriyeli Türklerin II. Dünya Savaşı sürecinde maruz kaldığı sorunlar önceki döneme dayanmakta veyahut önceki dönemin devamı olarak nitelendirilmektedir. 1920'lerden bu yana asimilasyon politikasının uygulandığı ifade edilebilir. *Doğru Yol, Vahdet, Yeni Mecmua* ve *Yeni Gün* gibi Türkçe gazeteler yayın faaliyetlerde bulunsa da sonra Türkçe yayın yasaklandı. Türklerin bu yöndeki politikaları yakından takip edilirken vatan hainliği ile de suçlanıp cezalandırıldılar.[17]

Türkmenler, Suriye'nin Fransa tarafından yönetilmesine karşı çıktılar. 1919 ve 1921 yılları arası dönemde Türklerin Fransızları zorladıkları ifade edilmektedir.[18] 1920'de Kilikya'da yaşanan çatışmalar örnek olarak verilebilir.

Albay Edip Çiçekli

Fransızların Araplara karşı Nasturiler ve Dürzilere destek vermesi de[19] Türk toplumunu olumsuz etkiledi.

II. Dünya Savaşı sonrasında yabancı unsurların ülkeden ayrılması Türkmenlerin maruz kaldığı sorunları azaltmadı, değiştirdi. 19 Ağustos 1949'da Türkmen Albay Edil Çiçekli darbe yaptı. Nusayri ve Dürzilere tanınan yetki ve verilen destek çok büyük oranda geri alındı. Diğer taraftan Baas Partisi'nin iktidara gelmesi kritik öneme sahip oldu. Hafız Esad'ın uyguladığı baskıcı politikalar önceki dönemi arattı. Türkmenlerin toprakları dağıtıldı ve Türk dilinde eğitim yasaklandı, köylere Arap isimleri verildi.[20] Türk kesimi; Türkiye yanlısı olmakla, muhalefet etmekle ve Türkiye'nin Suriye üzerinde etkisinin bir aracı olmakla suçlandı.[21]

Dış politikadaki gelişmeler de Suriye'deki Türk topluluğunun durumunu etkiledi. Bunu Pan-Arabizm ile de açıklamak mümkündür. Örneğin Arap medeniyetinin çağdaş

14 F. Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1983, s. 495.

15 M. Fırat, "Ortadoğu'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne; Olgular, Belgeler, Yorumlar, I. 1919-1980,* ed. B. Oran, İletişim Yayınları, Ankara 2002, s. 619.

16 M. Kirişçioğlu, "Suriye Türkleri", *Avrasya Dosyası,* II/3, Ankara 1995.

17 "The Turkmen of Syria: Exposed Early to Assimilation and Deportation Policies", *Iraqi Turkmen Human Rights Foundation*, http://www.turkmen.nl/1A_soitm/Art.1-A1512.pdf, 15 Şubat 2012, Son Erişim Tarihi: 4 Şubat 2016.

18 M. E. Yapp, *a.g.e.,* s. 90.

19 M. Kirişçioğlu, "Suriye Türkleri", *Avrasya Dosyası,* II/3, Ankara 1995.

20 H. R. Yılmaz - S. Koru, "Turkmen: The Missing Piece in the Syria-Iraq Debate", *Fair Observer*, http://www.fairobserver.com/region/middle_east_north_africa/the-missing-piece-in-the-syria-iraq-debate-01428/, 13 October 2014, Son Erişim Tarihi: 26 January 2016.

21 N. Heras, "Syrian Turkmen: In Pursuit of a New Syrian Identitiy", *Fair Observer*, http://www.fairobserver.com/region/middle_east_north_africa/syrian-turkmen-pursuit-new-syrian-identity/, 06 June 2013, Son Erişim Tarihi: 03 Şubat 2016.

düzeyi yakalamaması Türk yönetimine bağlandı.[22] Türkiye'nin İsrail ile ilişkiler kurması ve Suriye'de Sosyalist akımın hâkim olması gibi gelişmeler de dolaylı olarak II. Dünya Savaşı sürecinin olumsuz etkileri arasındaydı.

Farklı gelişmeler de Türkmenlerin durumunu örneklendirmek için kullanılabilir. Rakka bölgesindeki Türklerin Araplaştığı örnek verilirken kimi bölgelerde ise tarım alanındaki baskıcı politikalar yüzünden Türklerin tarım sektörünü bırakıp daha zor alanlarda çalışmaya başladıkları görülmektedir. 1940'lı yıllar Türklerin Araplar tarafından çeşitli baskınlara maruz kaldıkları yıllardı. 21 Temmuz 1945'te Kebere'de, 29 Temmuz 1945'te Bayır-Bucak'ta ölümlerin yaşandığı baskınlar gerçekleşti. Buradan II. Dünya Savaşı'nın dolaylı etkisi olarak nüfus hareketliliği gündeme gelmektedir. Türkmenler yaşadıkları bölgeleri terk etmek durumunda kaldı ve Arap nüfus yerleşti. Kısmen boşaltılan yerlere Halep bölgesinde Zeyyatlı, Karun, Mahzenli, Yaslı, Çatalviran, Kurtveren, Medene, Şeyhyahya, Çamusviran, Dedenoğlu, Kurudere ve Kırkamağara örnek olarak verilebilir.[23] Lazkiye'den Kaynarca, Çabıtlı, Kandilcik, Belveren, Çanacık, Karaağıl, Gündeşli, Kasap, Çolturm da Türkmenlerin terk ettiği bölgeler arasındadır.[24] Bu gibi gelişmelerden sonra Türkmenler Türkiye'ye yerleşmeyi tercih etti. 1945, 1951, 1953 ve 1967 yıllarında toplu göçler yaşandı.[25]

Irak

II. Dünya Savaşı'nın Irak'ta yaşayan Türkler üzerindeki en büyük etkisi Türkmenler üzerinde oldu. Çoğunlukla olumsuz bir etkiden bahsetmek mümkündür. 1930'lu yıllarda Türkmenleri başka bölgeye yerleştirme politikası izlendi.[26] 1958 yılından sonra Türkmenler açısından ciddi katliamlar yaşandı.

Irak'taki Türkmenler farklı dönemlerde farklı problemlerle karşılaştı. Irak'ın kuruluşunda da Türkmenlerin çeşitli sorunlarla karşılaştığı söylenebilir. Geçmişe kıyasla sosyal,

Irak sınırlarında Türkmenlerin yaşadığı bölgeler

ekonomik ve siyasal alanlarda dezavantajlı bir konuma sahip oldular.[27] Genel bir ifadeyle Irak'ta iktidarda olan farklı çevrelerce Türkmenlerin varlığının tanınmaması ve ilgili politikaların takip edilmesi kararı alındı. Türkmenlerin de çeşitli faaliyetleri böyle bir sonuca götürdü; özelikle barışçıl politikanın izlenmesi, sonrasında Türkmenlerin alacağı yetki ve sorumlulukların azalmasına sebebiyet verdi.[28]

Savaşın etkisini anlamak için Irak Krallığı zamanında Türkmenlere yönelik politikayı incelemek gerekmektedir. Türkmenler ve Şii Araplar gerek askerî düzende gerekse siyasette İngilizler gibi farklı aktörlerin çıkarlarını engellememeleri için dışlandılar. Böyle bir tutum karşısında Türkmenler de bir takım faaliyetlerde bulundular. Örneğin 1921'de Kral Faysal'ın seçildiği referanduma katılmadılar, gerek İngiliz işgaline gerekse Milletler Cemiyeti yönetimine karşı çıktılar.[29] Söz konusu muhalif tutum sebebiyle Türkmenlerin görevlerinden istifa gibi yollarla uzaklaştırılmaları gündeme geldi. 1930'lardan itibaren de Pan-Arabizm'in Irak siyasetinde giderek fazla etkiye sahip olması[30] benzeri hareketleri arttırdı.

22 "The Turkmen of Syria: Exposed Early to Assimilation and Deportation Policies", *Iraqi Turkmen Human Rights Foundation*, http://www.turkmen.nl/1A_soitm/Art.1-A1512.pdf, 15 Şubat 2012, Son Erişim Tarihi: 4 Şubat 2016.
23 *a.g.e.*
24 M. Kirişçioğlu, "Suriye Türkleri", *Avrasya Dosyası*, II/3, Ankara 1995.
25 "The Turkmen of Syria: Exposed Early to Assimilation and Deportation Policies", *Iraqi Turkmen Human Rights Foundation*, http://www.turkmen.nl/1A_soitm/Art.1-A1512.pdf, 15 Şubat 2012, Son Erişim Tarihi: 4 Şubat 2016.
26 E. Hürmüzlü, "The Turkmens of the Middle East", *Turkish Policy Quarterly*, Vol. 14/1, Spring 2015, p. 87.
27 A. G. Kayılı, *The Iraqi Turkmen (1921-2005)*, p. 17.
28 M. Hasan "Türkmenler, Türkiye ve Irak: Körfez Savaşı'ndan Irak'ın İşgaline Türkmenlerin Durumu", *Avrasya Dosyası: Yeniden Yapılanan Orta Doğu Özel*, IX/4, s. 175.
29 M. Kayılı, *a.g.e*, s. 175.
30 O. Orhan, "Orta Doğu'nun Düşman Kardeşleri: Suriye ve Irak", *Avrasya Dosyası*, VI/3, Sonbahar 2000, s. 181.

Dönem dönem olumlu gelişmelerin yaşandığı da söylenebilir. Örneğin 1931'de Türkiye-Irak ilişkilerinin geliştiği bir dönemde Türkmen dili yerel dil olarak kabul edildi. Bunun yanında Kerkük ve Erbil gibi Türkmen nüfusunun bulunduğu bölgelerdeki mahkemelerde Türkmen dilinin kullanılabileceği, Türkmenlerin çoğunlukta olduğu bölgelerdeki ilkokullarda eğitimin Türkmen dilinde olacağı kaydedildi. Cumhuriyetin ilan edilmesinden kısa bir süre önce de bahse konu kesime Türkmen adı verilmişti. Ondan önce Iraklı Araplar ifadesi kullanılıyordu. Bunun dışında Irak'taki üçüncü topluluk olarak Türkmenler ifade edildi. Kerkük'ten Bağdat'a gidip yerleşenler Türkmen Kardeşlik Derneği'ni kurdular. Bununla birlikte bu tip olumlu adımlar devam etmedi, aksine birçok bölgedeki ilkokullarda Türkçe eğitim yasaklandı. Türkmen yetkililer daha çok Türkmen bölgelerinin dışına görevlendirildi. Kısacası 1936 ve 1958 yılları arasında Türkmenlerin Türkçe yayın yapması, sosyal ve kültürel faaliyetler düzenlenmesi yasaklandı.[31] Bu tablo, resmî verilere de yansıdı. 1921'den örnek gösterilirse Irak'ta çoğunluğu Arapça konuşanlar oluşturdu. Ardından sırasıyla Kürtçe konuşanlar, Türkmenler ve Farsça konuşanlar geldi.[32] 1957 nüfus sayımına göre Irak'ın nüfusu 6.300.000 idi. Bunun içinde Türkmenlerin sayısı 567.000'di. Abdülkerim Kasım'ın 1958'de kurduğu cumhuriyetin geçici anayasasında (Temmuz 1958 tarihli) Türkmenler zikredilmedi, Irak'ın Arap ve Kürtlerden oluştuğu belirtildi. II. Dünya Savaşı'nın Türk nüfusu üzerinde etkisinin görüldüğü bir başka alan, ideoloji idi. Arap milliyetçiliği ile Komünizm, Türkmenleri ve siyasî sistem ile olan ilişkilerini etkileyen belirleyici bir faktör oldu.[33]

Türkmenler 1921'de Kral Faysal'ın seçildiği referanduma katılmadılar.

Kerkük Katliamı'nda şehit olan Cahit Fahrettin

Kerkük Katliamı'nda şehit olan Ata Hayrullah

Şiddet olaylarının yaşanması da Türkmenlere yönelik siyaset açısından önem teşkil ediyordu. 8 Mart 1959'da Musul'da Komünistlere karşı düzenlenen ayaklanma sonrasında Komünistler ve Kürtler çeşitli görevlere getirildi. 14 Temmuz 1959'da silahlı Kürt gruplar Kerkük'e girdi; üç gün boyunca devam eden olaylarda çok sayıda Türkmen hayatını kaybetti ve yaşanan olaylar "Kerkük Katliamı" olarak adlandırıldı. Emekli General Ata Hayrullah, Cahit Fahrettin öldürüldü. Bu olay, demografik, toplumsal ve siyasî açıdan Türkmen kamuoyunu etkiledi. Bazı Türkmenler Bağdat'a yerleşmeyi tercih ettiler. Bölgeye ise Kürtler yerleşti. Bunun dışında 1924, 1946, 1959 ve 1960'ta da Kerkük'te Türkmen nüfusuna karşı büyük çaplı saldırılar oldu.[34] Baas'ın iktidara gelmesinden sonra da Irak Türkmenleri'ne yönelik benzer politikalar tatbik edildi. Baas'ın ideolojisi ve Pan-Arabist görüş doğrultusunda asimilasyon ve Araplaştırma siyaseti uygulandı.

31 M. Kayılı, *a.g.e,* s. 19-29.
32 M. Yapp, *a.g.e,* s. 69.
33 M. Kayılı, *a.g.e,* s. 27.
34 Anna Melman, "Turkic Minorities", *The Middle East: A Guide to Politics, Economics, Society and Culture*, ed. Barry Rubin, Routledge, London 2012, p. 529

II. Dünya Savaşı'nın ardından Mısır halk milisleri ile İngiltere arasında Süveyş Kanalı'nda şidetli çatışmalar yaşandı.

Mısır

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Mısır'da Nasır'ın iktidara gelmesiyle dış politikada[35] izlenen Pan-Arabist siyaset, ülkedeki Türk nüfusu da etkiledi. Mısır'da bulunan Türklerden kasıt Osmanlı Devleti'nin dağılmasından önce ülkede yaşayanlar ve sonrasında da yaşamaya devam edenlerdir. Mısır'ın Orta Doğu'daki yeri ile önemi ve aynı zamanda konjonktürün de sıra dışı olması Türk nüfusun durumdan daha fazla etkilenmesine sebep oldu.

Mısır'daki Türk toplumunun varlığı, Osmanlı Devleti'nin dağılma süreciyle doğru orantılı olarak azaldı. Türk yöneticilerin yerini Arapça konuşan Mısırlılar aldı, fakat M. Yapp'a göre Türkçe'nin dil olarak etkisi, Türk giyim ve davranış kurallarının etkisi korunmaya devam etti.[36]

II. Dünya Savaşı sonrası süreçteki gerek dış olaylar gerekse Mısır'ın iç siyaseti Türk topluluğunun dolaylı veya doğrudan süreçten etkilenmesine neden oldu. Ocak 1952'den itibaren Mısır halk milisleri ile İngiltere arasında Süveyş Kanalı'nda şiddetli çatışmalar yaşandı. Temmuz ayında ise askerî darbe sonucunda Kral Faruk'un monarşi rejimi devrildi.[37] İsrail Devleti'nin kuruluşu da Filistin'e en yakın ülke olarak başta Mısır olmak üzere, Orta Doğu Arap ülkelerinde Arap milliyetçiliğini tetikledi.

1954 Nisan'ında General Necip'in başbakanlıktan istifa etmesi üzerine Yardımcısı Yarbay Nasır yönetime geldi.[38]

II. Dünya Savaşı'nın Mısır'daki Türklere en büyük etkisi, süreç sonrasında Nasır'ın iktidara gelmesi oldu. Nasır gelene kadar Türkler ülkenin yönetiminde etkili olup toplumsal statüye sahiptiler. Nasır'dan önce yönetim ve üst sınıf çoğunlukla Türklerden oluşuyordu. Mısır'daki Türk topluluğu Nasır dönemi öncesinde çeşitli avantajlara ve yetkilere de sahipti. 1870'li yıllarda Türklerin diğer unsurlara nazaran daha fazla toprak sahibi oldukları ifade edilebilir. Yine ordudaki generallerin çoğu, Türk'tü.[39] Sonradan oluşacak ve İngiliz askerî birimlerce yönetilecek olan orduda da kendilerine bir yer bulmuşlardı. Nasır dönemine gelindiğinde ise çeşitli alanlarda gerileme yaşandı. Resmî yazışmalarda kullanılan Türkçenin yerini artık Arapça almaya başladı.[40]

Mısır lideri Yarbay Nasır

35 M. Doran M, "Egypt: Pan-Arabism in Historical Context", *Diplomacy in the Middle East: The International Relations of Regional and Outside Powers,* ed. L. Carl Brown, I. B. Tauris, New York 2004, p. 97.
36 M. Yapp, *a.g.e,* s. 54.
37 Yılmaz Şahin, *Irak Dosyası*, Kumsaati Yayınları, İstanbul 2011, s. 88.
38 Y. Şahin, *a.g.e,* s. 92.
39 J. C. B. Richmond, *Egypt, 1798-1952: Her Advance Towards A Modern Identity*, New York 2013, p. 113.
40 M. Yapp, *a.g.e.,* s. 211.

İngilizler ve Ruslar 1941'de İran'a girdiler.

Nasır'ın Mısır'ın başına geçmesiyle Arap milliyetçiliği bölgede daha etkili oldu. Arap-İsrail savaşlarında Araplaın yenilmesi süreci etkilemedi, aksine Arap milliyetçiliği daha da güçlendi ve İsrail karşıtlığını arttırdı. Bu dönem Orta Doğu tarihinde Cemal Abdül Nasır liderliğindeki Mısır'ın Filistin meselesinde ve Arap dünyasında önderliğinin en önemli kanıtı idi. Hasaneyn Heykel'in deyişiyle "*Nasır'ın milliyetçilik düşüncesi giderek Mısır dışına yayılmış bütün Arap dünyasının geleceğine uzanmıştır.*"[41] Örneğin gelecekte Irak'ın lideri olacak Saddam Hüseyin, o dönemde Mısır'da bulunuyordu ve o da Nasır'dan etkilenmişti.[42]

Mısır'ın dış politikası Nasır döneminde Orta Doğu, Arap dünyası ve Afrika'ya odaklandı. Süveyş Kanalı sebebiyle bazı Avrupa ülkeleri ile savaştı. ABD ile Nasır arasındaki gerginlik; Washington'un İsrail'e destek vermesi, Eisenhower Doktrini ile Orta Doğu'daki yayılmacılığının artması ve Ürdün ile Lübnan krizlerine müdahalesiyle gittikçe tırmandı.[43] Nasır'ın 1955 yılında imzalanan Bağdat Paktı'nı emperyalistlerin tuzağı olarak algılaması ve karşı çıkması, Arap dünyasında Nasır'ı ve Mısır'ı antiemperyalist muhalefet lideri konumuna getirerek Suriye ile Suudi Arabistan'ın desteğini kazandırdı. Nasır'ın bu tutumu hâliyle iç siyaseti de etkiledi. Sürgündeki milliyetçi isimler ülkeye döndü. Bu ve benzeri sebeplerden ötürü Kahire'de Nasır'a ve Nasırcılığa olan destek arttı.

İran

İran, Orta Doğu'nun önemli bir aktörüdür. Jeoenerji/ekonomi ve jeostratejik/politik konumu bir yana "İslam Devrimi" sonrası antiemperyalist ve Batı karşıtı politikaları da bunda etkilidir.

İran, ayrıca yukarıda ele alınan örneklerden büyük farklılık gözetmektedir. II. Dünya Savaşı'nda İngiltere'nin ve SSCB'nin işgaline uğrayan İran II. Dünya Savaşı sonunda hem iç siyasette hem de dış siyasette bağlantılı olarak birbirini takip eden pek çok sorunla karşılaştı.[44]

II. Dünya Savaşı sırasında yabancı güçler tarafından işgal edilmesi, ABD tarafından Musaddık Hükümeti'ne karşı gerçekleştirilen darbe İran siyasetini belirleyen başlıca unsurlardandı. II.Dünya Savaşı öncesindeki süreç de İran iç siyasetini ve ülkedeki Türk toplumunun durumunu etkiledi.

Her ne kadar Tahran savaşta tarafsızlığını ilan etse de Almanya ile olan ilişkileri İran'ın işgal edilmesine kadar gitti. Ülkedeki Alman askerlerin varlığı müttefiklerin tepkisini çekti. Ayrıca Tahran'ın Almanya'ya yaklaşma girişimleri de karşıt politikayı tetikledi. Tarafsızlık ve Alman askerlerinin varlığı sorunsalı İran'ın Rus ve İngilizler tarafından işgal edilmesine sebebiyet verdi.

İngiliz ve Ruslar bunu gerekçe göstererek 25 Ağustos 1941'de İran'ı işgal ettiler. Müttefik Güçleri kuzey, batı ve güney olmak üzere üç cepheden İran'a saldırı gerçekleştirdiler.[45] Fa-

41 H. M. Hasaneyn, *Kahire Dosyası*, çev. B. Büktaş, Bilgi Yayınevi, Ankara 1974, s. 371.
42 S. K. Aburish, *Saddam Hussein: The Politics of Revenge*, Bloomsbury Publishing, London 2000, p. 50.
43 A. J. Veldani, *Tazadha va Monazeat Dar Khavar-e Miyane (Ortadoğu'da Çelişkiler ve Çatışmalar),* Tahran 2009, s. 60.
44 Suzanne Maloney, "Identity and Change in Iran's Foreign Policy", *Identity and Foreign Policy in the Middle East,* ed. Shibley Telhami and Michael Barnett, Cornell University Press, New York 2002, p. 95.
45 H. Anuşirvani, *Kudetaye Nafarcam (Başarısız Darbe)*, Enteşarat-e-Mohit (Mohit Yayınları), Tahran 1999, s. 36.

Muhammed Rıza Pehlevî ve Kraliçe Farah

kat batı ile kuzey cephelerinde direnme daha uzun sürse de nihayetinde İran ordusu teslim olmaya mecbur kaldı.[46]

İran'ın işgalinden sonra Müttefik Devletler Rıza Şah'ı tahttan indirerek yerine oğlu Muhammed Rıza Pehlevî'yi çıkarttılar.[47] M. Tolui'ye göre İngilizler, İran rejimini cumhuriyete dönüştürmek üzere Muhammed Ali Foroughi'ye İran'ın ilk cumhurbaşkanı olma teklifini sundular. Lakin Foroughi, Muhammed Rıza Pehlevî'nin saltanat koltuğuna oturması yönünde ısrarcı oldu.[48]

Muhammed Rıza Şah Döneminin Başlangıcı

Muhammed Rıza Pehlevî II. Dünya Savaşı ile birlikte ülkede yaşanan siyasî ve ekonomik karmaşa gibi sebeplerden ötürü babasından sorunlu bir devlet devraldı. İşgal ordularının Tahran ve diğer şehirlerde yerleşmeleri ve erzaklarını halktan temin etmeleri sivil insanları açlığa doğru sürükledi. İki ay zarfında ülkede kıtlık ortaya çıktı ve yiyecek fiyatları on kat arttı. 1942-1943 arasında çok sayıda yoksul, İran sokaklarında ölü bulundu.[49] Bu durum Almanlarda İranlıların müttefiklere karşı isyan edecekleri ve tekrar Almanlar ile ittifak arayışında bulunacakları ümidini yarattı.[50] Fakat İran, işgalci kuvvetlerin baskısı altında Almanya'ya karşı savaş ilan etti. Diğer yandan Ruslar ve İngilizler de aynı mücadele içindeydiler. Bu iki devlet Kaçar Hanedanı döneminden itibaren geleneksel bir şekilde İran yönetimi üzerinde etkiliydi ve rakip konumundaydı.[51]

Etnik Milliyetçilik Hareketlerinin Tetiklenmesi

II. Dünya Savaşı İran ekonomisini de derinden etkiledi, fakat bu ülkenin kaderini belirleyen, dolayısıyla Orta Doğu'da da önemli etkilere yol açan daha önemli faktör, toplumsal hareketlerdi. İran'ın, çok uluslu bir yapısı olup nüfusunun % 50'si Perslerden, % 25'i Azerbaycan Türklerinden oluşurken geriye kalan kısmı sırasıyla Kürtler ve Türkmenlerden meydana geliyordu.[52] Savaş öncesinde Rıza Şah başta Türkmenler olmak üzere bütün etnik grupları ve aşiretleri bastırma politikası izledi.

Rıza Şah'ın yönetimi ele geçirmesi, iki büyük olay ile eş zamanlı oldu. Birincisi kuzey komşusunda Bolşevikler, ikincisi ise batı komşusunda Atatürk'ün iktidara gelmesiydi. Bu iki olay İran'ın iç ve dış siyasetini etkilemesi bakımından önemliydi. Öte yandan ülkede Sosyalist hareketlerin ortaya çıkması, milliyetçi hareketlerin canlanması, Rıza Şah'ın otoritesini tehdit etmekteydi. Bu unsurlar yönetimin izlediği politikanın sertleşmesine neden oldu.

Rıza Şah, Atatürk'ü örnek alarak İran'da bir ulus devlet kurmaya özen gösterdi, fakat izlediği iç siyaset İran'da bulunan Türkler üzerinde olumsuz etki yarattı. Şah, ulusun kurucu unsuru olarak Fars kültürünü belirledi. Bu doğrultuda başta Türk gruplar olmak üzere farklı kesimlere yönelik dışlayıcı ve asimile içeren bir siyaset izlendi. Rıza Şah kendine eski Fars dilinden Pehlevî soyadını alırken aynı değişikliği yönetici kesiminden, özellikle de bürokratlardan istedi. Bürokratları, Fars kültüründen gelen isimleri almaya zorladı.[53]

Sovyetler Birliği, İran'da Tudeh Partisi'ni desteklerken

46 M. Şahedi, "Goftogu Ba Dr. Bagher-e Agheli Dar Morede Eşghal-e İran Dar Cang-e Cahani-e Dovvom" ("Dr. Bagher Agheli ile II.Dünya Savaşı Sırasındaki İran İşgali Hakkında Bir Demeç"), *Moassese-ye Pajuheşhaye Tarikh-e İran-e Moaser (İran Çağdaş Tarihi Araştırmaları Kurumu-IICHS),* http://iichs.org/index.asp?id=572&doc_cat=8, Son Erişim Tarihi: 19 Ocak 2016.

47 J. Medeni, *Tarikhe Siyasi-e Moaser-e İran (İran'ın Çağdaş Siyasi Tarihi I),* Daftar-e Naşr-e Eslami (İslami Yayınlar Ofisi), Kum 1982, s. 126-127.

48 M. Tolui, Mahmud, *Farhang-e Came-e Siyasi (Kapsamlı Siyaset Ansiklopedisi*), Enteşarat-e Elmi (Elmi Yayınları), Tahran 1998, s. 250.

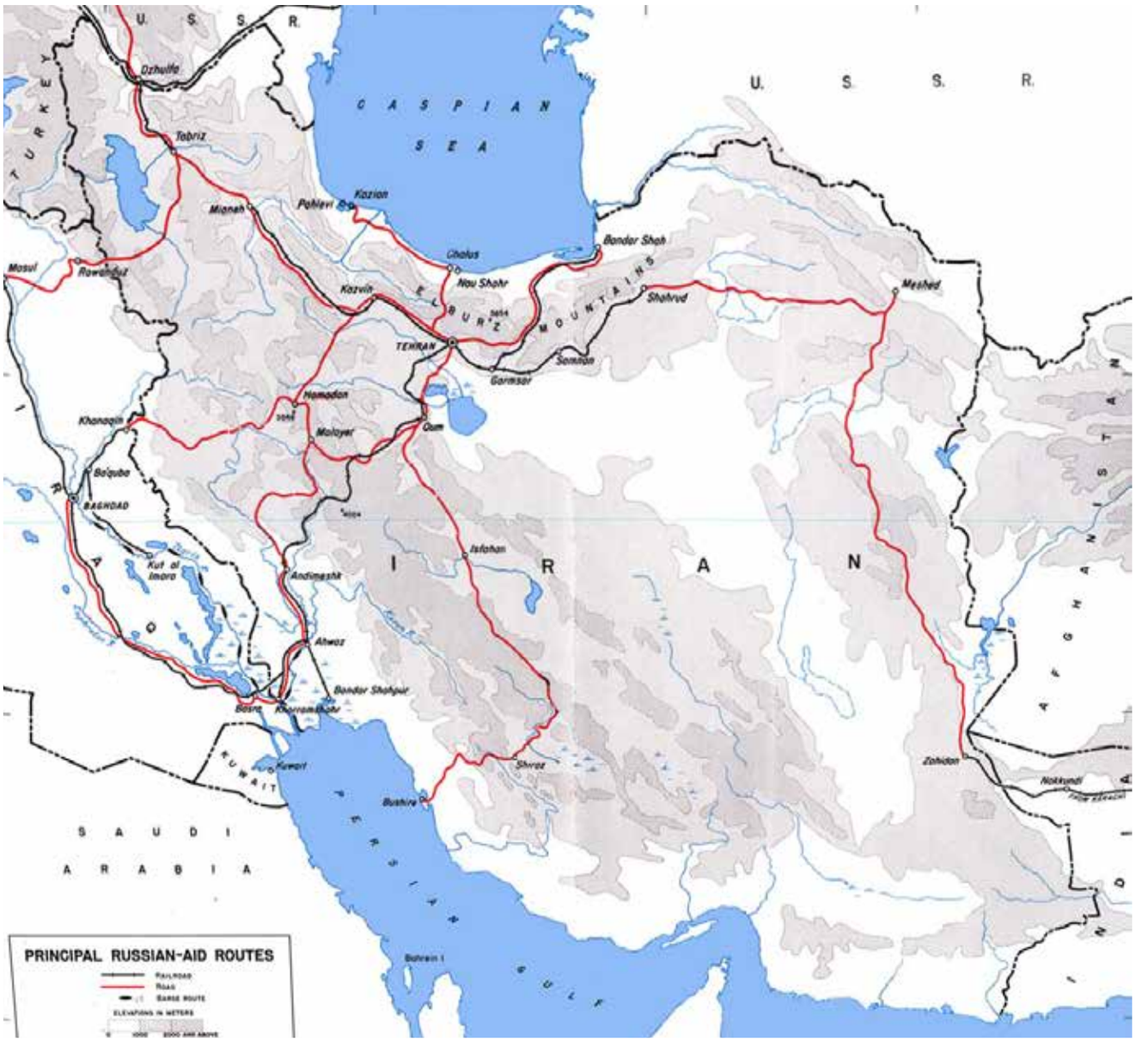
49 M. Şahedi, *a.g.m.*

50 Alman Radyosu, "II.Dünya Savaşı'nın İran Çağdaş Tarihinin Üzerindeki Gölgesi", *DW,* 07.05.2015, http://dw.com/p/1FMD8, Son Erişim Tarihi 19 Ocak 2016.

51 A. R. Azghandi, *Foreign Relations of Iran 1941-1979*, Ghoomes Publishing, Tahran 2004, p. 87.

52 S. Maloney, *a.g.e,* s. 93.

53 J. Bozorgmehr, *Musaddegh va Nehzat-e- Melli Şodan-e Sanaat-e Naft: Nagofteha ve Kan Gofteha(Dr. Musaddık ve Petrol'un Millileştirme Hareketi'nin Söylenmemiş ve Az Söylenmişleri*), Ketab-e Nader (Nadir Kitap), Tahran 2000.

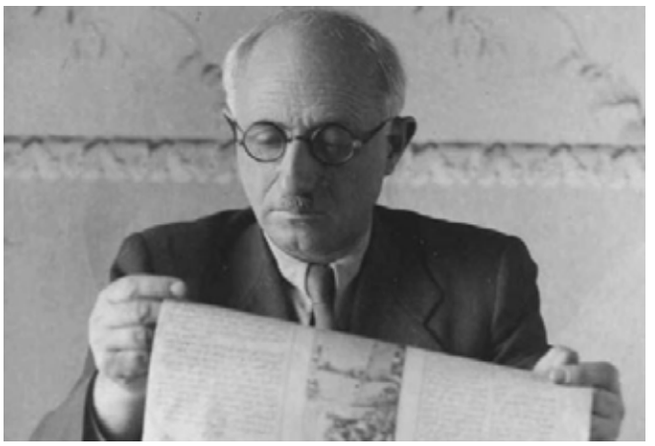

Müttefikler İran'ı üç bölgeye ayırarak kuzeyi Kızıl Ordu'ya bıraktılar.

Vladimir Lenin'in halkların kendi kaderlerini belirleme hakkı ile ilgili açıklama yapması İran'daki farklı gruplar nezdinde olumlu etki yarattı. Buna ilaveten müttefiklerin İran'ı üç bölgeye ayırarak kuzeyi Kızıl Ordu'ya bırakmasıyla Sovyetlerin sol grupları desteklemeleri kolaylaştı. Örneğin Azerbaycan Türkleri ile Kürtlerin olduğu bölgelerde Sovyet birlikleri Marksist yapının kurulmasını destekledi.[54] İdeolojik nedenlerin yanında stratejik sebepler de SSCB'nin bu politikasında etkili oldu. Moskova, İran politikasında rakipleri olarak değerlendirilebilecek İngilizlere karşı petrol ve diğer finansal kaynaklar yönünden avantajlı konuma sahip olmak istiyordu. Bu doğrultuda kendi çizgisine yakın ya da SSCB ile işbirliğine açık kesimleri desteklemeyi tercih etti.

Etnik milliyetçi yapılanmalar da bu durumdan etkilendi. Türkmenler ile Kürt grupları destekleme adına Moskova, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkenti Bakü'yü komutanlık merkezi olarak kullandı ve onlarla işbirliği geliştirmeye çalıştı. Stalin, 6 Temmuz 1945'te Azerbaycan Halk Komiserleri Konseyi Başkanı Mir Cafer Bagirov'u Güney Azerbaycan Demokrat Partisi lideri Seyid Cafer Pişevarî ve Mahabad'da kurulan Kürdistan Diriliş Komitesi adındaki teşkilatın lideri Kadı Muhammed ile bağlantı kurmakla görevlendirdi. Örneğin Kadı Muhammed'e Eylül 1945'teki Bakü ziyaretinde ilişkilerin geliştirileceği sözü verildi. Bagirov, Kürtlere parti bünyesinde mücadeleleri-

54 S. Maloney, *a.g.e.*, s. 95.

ni devam ettirmeleri tavsiyesinde bulundu. Hatta Güney Azerbaycan'daki partiyi çağrıştırır biçimde Demokrat Parti ismi önerildi. Kadı Muhammed, Komela teşkilatını feshederek Kürdistan Demokrat Partisi'nin kuruluşunu ilan etti. Böylece Azerbaycan Demokrat Partisi ile Kürdistan Demokrat Partisi kardeş konuma geldi. Ancak Pişevarî ile Kadı Muhammed'in karakteristik farklılıkları, hareketlerine de yansımaktaydı. Pişevarî Sosyalizm ilkelerini benimseyen sol Türk milliyetçiliğini savunurken Kadı Muhammed daha çok dil ve kültür özgürlüğünü benimseyen İslamcı Kürt milliyetçiliğini temsil etmekteydi. Ancak ne Pişevarî ne de Kadı Muhammed bölücü bir siyaset izlemediler. Ayrılık ve yeni devletin kurulmasından ziyade her iki lider de İran'ın merkezî yönetimine bağlı özerk ya da millî hükûmet kurmayı hedeflediler. Nitekim Kasım 1945'te Kadı Muhammed aşiret reislerinden oluşan bir Kürt heyeti ile gerçekleştirdiği Tahran ziyaretinde merkezî hükûmete bağlılığını bildirdi.[55]

Pişevarî'nin siyasî hayatı özelinde de Türk topluluğun durumuna dair yorumların yapılabileceği düşünülmektedir. Kariyeri boyunca siyasî zorluklarla karşılaştığı ifade edilebilir. Rıza Şah döneminde yaklaşık 10 yıl hapis yattı. İran Parlamentosu'nun 14. Dönemi'nde Tebriz'den milletvekili olarak seçilse de sonradan milletvekilliği düşürüldü.

Pişevarî ve hareketin halk nezdindeki desteği de önemlidir. Halk arasındaki popüleritesi artsa da Azerbaycan Demokrat Partisi'nin bu yükselişi merkezî hükümetçe hoş karşılanmadı. Durum 1945 yılının Ekim ayının son günlerinde Tebriz'e asker göndermeye kadar ciddileşti, fakat Gazvin şehrine altı kilometre kala Kızıl Ordu'nun bölgedeki mevcudiyeti sebebiyle geri dönüldü. Bu olaydan sonra Pişevarî, Azerbaycan'da özerk hükümet ilan etti. Kadı Muhammed de Ekim 1945'te ilk parti kongresinden sonra Mahabad Özerk Hükümeti'nin kuruluşunu ilan etti.[56]

Azerbaycan'ın özerkliği, İran-Sovyet petrol şirketi İran'ın kuzey illerindeki petrol kaynakları ve Sovyet askerinin belirsiz bir süre için İran'da kalması SSCB'nin taleplerindendi. Petrol imtiyazlarının Sovyet önceliklerinin en başında geliyor olması[57] Azerbaycan'da çıkar uyuşması olarak adlandırılabilir. Sovyetler Birliği'nin İran'dan çekileceklerini açıklaması yönetimin tavrını netleştirdi. Ekim 1946 tarihinde Merkezî Hükümet'in kuvvetleri Tebriz'in kontrolünü ele geçirdi. Pişevarî ise Sovyetler'e sığındı.[58]

Tahran Hükümeti'nin sonraki adımı, Mahabad'a saldırmak oldu. Kadı Muhammed teslim oldu. İran Parlamentosu'nda milletvekili olan kardeşi Sadri ve kuzeni Saif ile beraber 31 Mart 1947'de idam edildi.[59] Bu hareketler kanlı bir şekilde bastırılsa da gelecekteki Türk ve Kürt milliyetçi hareketlere temel referans ve bir millî dava mirası bırakmış oldu.

Sonuç olarak Kaçar dönemine son vererek İran'ı yeni döneme taşıyan Rıza Şah'ın II. Dünya Savaşı ve Müttefik Devletler'in ülkeyi işgali nedeniyle yönetimi bırakmak zorunda kalması hem ülke için, hem de bölge için bir takım değişimlere yol açtı. Değişimlerden ilki, ülkeyi baskıcı ve zalim bir liderden kurtararak Avrupa'da eğitim alan ve daha çağdaş ve medenî ortamda yetişen genç şehzadeye bırakması ve aydınların üzerindeki baskıları bir nebze de olsa ortadan kalkmasına yol açılmasıydı. Müttefiklerin işgali ve fiili olarak ülke yönetiminin İran'da iki ezeli rakip sayılan Ruslar ve İngilizler arasında (geçici şekilde) paylaşılması, özellikle Rusların bölgesinde sol ve milliyetçi hareketlerin güçlenmesini sağladı. Fakat bu durum işgalci güçlerin ülkeyi terk etmeleri ve merkezî hükümetin tekrar eski otoritesine kavuşmasıyla kanlı şekilde sona erdi.

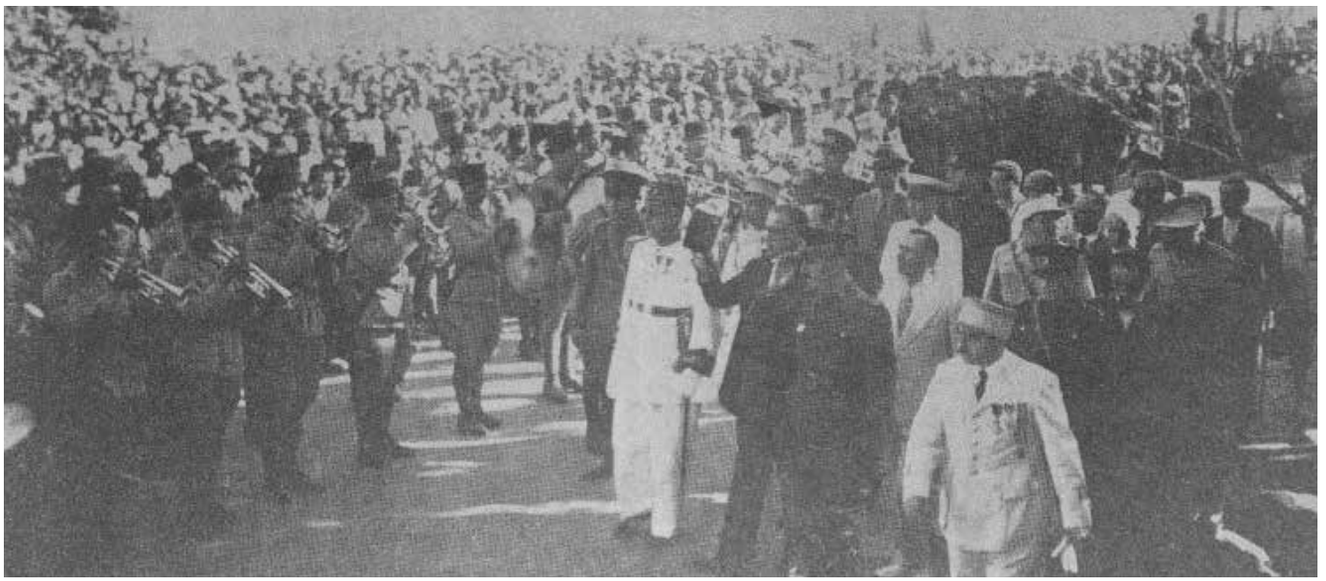
55 Ancak Kürt milliyetçiler tarihte bir Kürt devletin veya cumhuriyetin kuruluşuna dair referans gösterebilmek için, Kadı Muhammed'in hiçbir yerde Mahabad Cumhuriyeti ismini kullanmadığı hâlde, bu ismi kullanmaya ısrarla özen göstermektedirler. Aynı şekilde Pişevarî de her zaman İran'a bağlı bir Azerbaycan Millî Hükümeti'nden bahsetti. Pişevarî 10 Eylül 1945 tarihinde Tebriz'in Şir-i Hurşit binasında yaptığı 1.5 saatlik konuşmasında, açıkça İran'dan bağımsızlık istemediklerini, ancak demokrasi ve özgürlük istediklerine vurgu yaptı. Pişevarî liderliğindeki Azerbaycan Millî Hükümeti'nin bütün resmî belgelerinin üzerinde İran Devleti'ni temsil eden Şir-i Hurşit ve İran Kraliyet Tacı nişanı kullanıldı.

56 J. Medeni, *a.g.e.*,s. 146-148.

57 A. R. Azghandi, *a.g.e.*, s. 149-150.

58 A. R. Azghandi, *a.g.e.*, s. 156.

59 S. Yalçın, "İran'ın Kürt Açılımı İdamla Son Buldu", *Hürriyet Gazetesi,* 07 Kasım 2009, http://www.hurriyet.com.tr/iran-in-kurt-acilimi-idamla-son-buldu-12888071, Son Erişim Tarihi: 20.1.2016.

Sonuç

II. Dünya Savaşı, Orta Doğu'da derin ve kalıcı izler bıraktı. Milliyetçi hareketlerin tetiklenmesi, sol hareketlerin canlanması, askerlerin siyasete dâhil olmaları, yönetim değişimleri ve iki kutuplu dünya düzeninin devreye girmesi, büyük güçlerin Orta Doğu'da daha etkin olma çabaları petrol meselesini daha da belirginleştirdi. Arap dünyasında milliyetçilik 1947 yılında İsrail Devleti'nin İngiliz desteği ile kuruluşundan itibaren daha da arttı. Bu durum ordu komutanlarının siyasette aktif olmalarını sağladı. Bunun başında gelen isim Albay Cemal Abdül Nasır'dır. 1952'de Mısır'ın Devrimci Subaylar yönetimi altına girmesiyle, Arap Nasyonalizm'i ile sol görüşlü Suriye ve Irak gibi Arap ülkelerinde de bu görüşü benimseyen askerler ön plana çıktı.

II. Dünya Savaşı süreci de Orta Doğu'da yaşayan halklar üzerinde dolaylı etkiye sahip oldu. Çoğunlukla olumsuz etkiden bahsetmek mümkündür. Yukarıda sayılan gelişmeler Irak, Suriye, Mısır ve İran'daki Türk toplumunun sorunlarını ya arttırdı ya da devam ettirdi. Türklerin baskı ve asimilasyon politikalarına maruz kalmaları başta olmak üzere olumsuz etkilerin benzer olduğu görülmektedir. Mısır; Türkiye'ye komşu olmaması veya uzak olması ve demografik yapısı itibarıyla Türk toplumunun II. Dünya Savaşı sürecini daha yumuşak geçirdiği bir örnektir. Diğer yandan Suriye ve Irak, şiddete kadar varan gerginliğin yaşanması ve Türkmenlerin Türkiye'ye yerleşme gibi kalıcı ve kapsamlı adımlar atmaları açısından savaş sürecinin daha fazla yaşandığı ülkelerdendir.

Gerek bölgedeki Türkler gerekse Türkiye için olumlu sonuçlar doğuran gelişmeler de yaşandı. En başta Hatay'ın Türkiye'ye bağlanması gelmektedir. Atatürk'ün çabalarıyla yürütülen Hatay mücadelesi, II. Dünya Savaşı'nın eşiğinde olumlu sonuç verdi. Arap Nasyonalizmi'nin Avrupalılara ters geleceğini hisseden güçler, Türkiye ile iyi ilişkilere sahip olma siyaseti izlediler. Türkiye'nin NATO'ya alınması ve Batı Bloğu'na dâhil edilmesi bu bağlamda örnek teşkil etmektedir.

II. Dünya Savaşı sürecinin bölgenin diğer önemli ülkesi İran'daki Türk nüfusu üzerindeki etkisi hem dolaylı hem de doğrudan oldu. İran, Müttefik Devletleri tarafından işgal edildi, Rıza Şah yönetimden uzaklaştırıldı. Onun yerine ise oğlu Muhammed Rıza geçirildi. Merkezî Hükümet'in güçsüzlüğü, diğer yandan Ruslar ile İngilizlerin rekabet politikaları İran'da sol ve milliyetçi akımların güçlenmesine neden oldu. Bu durum Bolşeviklerin himayesiyle Tebriz ve Mahabad'da ikiz Demokrat partilerin ve özerk hükümetlerin kurulmasında kendini gösterdi. Bu siyasî oluşumlar sınırlı alanda ve sadece bir yıl varlıklarını sürdürdüler. İran'da Türk ve Kürt milliyetçiliğin temellerinin atılması bu gelişmelerin bir sonucuydu. Bu sürecin etkileri ise günümüze kadar pek çok değişkenle birlikte devam etmektedir.[60]

60 Fred Halliday, "The Middle East and Nationalism Debate", *Nation and Reiligion in the Middle East*, London 2000, p. 35.

Kaynakça

Aburish, S. K., *Saddam Hussein: The Politics of Revenge*, Bloomsbury Publishing, London 2000.

Alman Radyosu, "II. Dünya Savaşı'nın İran Çağdaş Tarihinin Üzerindeki Gölgesi", *DW,* 07.05.2015.

Anuşirvani, Hüseyin, *Kudetaye Nafarcam (Başarısız Darbe)*, Enteşarat-e-Mohit (Mohit Yayınları), Tahran 1999.

Armaoğlu, F., 20. *Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1983.

"Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisinin V. Dönem, 2. Yasama Yılını Açış Konuşmaları", 1 Kasım 1936. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi,* D. V, XIII/4.

Aybars, E., *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1984.

Azghandi, A. R., *Foreign Relations of Iran 1941-1979*, Ghoomes Publishing, Tahran 2004.

Azghandi, A. R., *History of Social and Political Development in Iran 1941-1979*, Semt Publishing, Tahran 2003.

Bozorgmehr, J., *Musaddegh va Nehzat-e- Melli Şodan-e Sanaat-e Naft: Nagofteha ve Kan Gofteha (Dr. Musaddık ve Petrol'un Millileştirme Hareketi'nin Söylenmemiş ve Az Söylenmişleri*), Ketab-e Nader (Nadir Kitap), Tahran 2000.

Doran M., "Egypt: Pan-Arabism in Historical Context", *Diplomacy in the Middle East: The International Relations of Regional and Outside Powers*, ed. by L. Carl Brown, I. B. Tauris, New York 2004.

Duman, L., *Hatay'daki Uluslaştırma Politikaları*, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.

Elahi, H., *Ahmiyat-e Stratejik-e Cang-e Cahani-e Dovvom* (*II. Dünya Savaşı'nda Stratejik Önem*), Neşre Daneşgahi, Tahran 1986.

Elahi, H., *The Persian Gulf*, Ghoomes Poblishing, Tahran 2000.

Fırat, M., "Ortadoğu'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne; Olgular, Belgeler, Yorumlar*; *I: 1919–1980,* ed. B. Oran, İletişim Yayınları, Ankara 2002.

Goljan, M. - Abbasi, Nozari, A., *Jeopolitik-e İran Dar Doran-e Cang-e Sard (Soğuk Savaş Döneminde İran Jeopolitiği*), Enteşarat-e Amir Kabir (Emir Kebir Yayınları), Tahran 2007.

Gürsün, A. P., *Büyük Güçlerin Suriye Planı*, Kripto Yayınları, Ankara 2014.

Halliday F., "The Middle East and Nationalism Debate", *Nation and Reiligion in the Middle East*, Saqi Books, London 2000.

Hasan, M., "Türkmenler, Türkiye ve Irak: Körfez Savaşı'ndan Irak'ın İşgaline Türkmenlerin Durumu", *Avrasya Dosyası: Yeniden Yapılanan Orta Doğu Özel*, XIX/4 (2003), s. 175-190.

Hasaneyn, Heykel, M., *Kahire Dosyası*, çev. B. Büktaş, Bilgi Yayınevi, Ankara 1974.

Heras, Nicholas, "Syrian Turkmen: In Pursuit of a New Syrian Identitiy", *Fair Observer*, http://www.fairobserver.com/region/middle_east_north_africa/syrian-turkmen-pursuit-new-syrian-identity/, 06 June 2013, Son Erişim Tarihi: 03 Şubat 2016.

Hürmüzlü, E., "The Turkmens of the Middle East", *Turkish Policy Quarterly*, 14/1 (2015).

Jaeschke, G., "İskenderun ve Antakya Halis Türk Yurdudur", *Yabancı Gözüyle Cumhuriyet Türkiyesi 1923-1938*, ed. Ö. A. Uğurlu, Ankara 2003.

Kayılı, A. G., *The Iraqi Turkmen (1921-2005),* Bilkent Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005.

Kirişçioğlu, F., *Suriye Türkleri*, "Suriye Türkleri", *Avrasya Dosyası,* II/3, Ankara 1995.

Maloney, S., "Identity and Change in Iran's Foreign Policy", *Identity and Foreign Policy in the Middle East*, ed. Shibley Telhami - Michael Barnett, Cornell University Press, New York 2002.

Medeni, J., *Tarikhe Siyasi-e Moaser-e İran (İran'ın Çağdaş Siyasi Tarihi I),* Daftar-e Naşr-e Eslami (İslami Yayınlar Ofisi), Kum 1982.

Mekki, H., *Tarikh-e Bist Saleye İran (İran'ın Yirmi Yıllık Tarihi*), Enteşarat-e Amir Kabir (Emir Kebir Yayınları), Tahran 1979.

Melman, A, "Turkic Minorities", *The Middle East: A Guide to Politics, Economics, Society and Culture*, ed. Barry Rubin, Routledge, London 2012.

Mosavvar, R., *Khaterat-e Siyasi Nezamiye Gholamreza Siyasi (Sokhan-e Akhar) (Ghulamrıza, Siyasî, Askerî, Ekonomik Anılar (Son Söz)*, Şerket-e Sahami-e Entişar (İntişar Anomim Şirketi), Tahran 1998.

Musaddık, M., *Khaterat va Tallomat* (*Anılar ve Üzüntüler)*, Enteşarat-e Elmi (Elmi Yayınları), Tahran 1986.

Okur, M. A., "Fransız Manda Yönetimi Döneminde Suriye", *Orta Soğu Siyasetinde Suriye,* ed. T. Yılmaz - M. Şahin, Ankara 2004.

Okutan, Ç., "Arap Milliyetçiliği", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, No. 56-2 (2001).

Orhan, O, "Orta Doğu'nun Düşman Kardeşleri: Suriye ve Irak", *Avrasya Dosyası*, VI/3, Sonbahar 2000, s. 180-197.

Pehlevî, M. R., *Answer to History*, Naşr-e Simorgh (Simorgh Neşriyatı), Tahran 1998.

Richmond, J. C. B., *Egypt, 1798-1952: Her Advance Towards A Modern Identity*, Routledge, New York, 2013.

Seyyedi, J., *Orta Doğu'da Güç Mücadelesi: Bölge ve Bölge Dışı Aktörler Açısından*, Gazi Üniversitesi Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2015.

Soysal, İ. H., "Hatay Sorunu ve Türk Fransız Siyasal İlişkileri (1936-1939)", *Belleten*, XLIX/193, Ankara 1985.

Sökmen, T., *Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1978.

Stewart, R. A., *The Biritish and Soviet Invasion of Iran-1941*, çev.

A. H. Mahdavi, K. Bayat, Enteşarat-e Moin (Moin Yayınları), Tahran 1991.

Şahedi, Muzaffer, "Goftogu Ba Dr. Bagher-e Agheli Dar Morede Eşghal-e İran Dar Cang-e Cahani-e Dovvom" ("Dr. Bagher Agheli ile II.Dünya Savaşı sırasındaki İran işgali hakkında bir demeç"), *Moassese-ye Pajuheşhaye Tarikh-e İran-e Moaser (İran Çağdaş Tarihi Araştırmaları Kurumu-IICHS).*

"The Turkmen of Syria: Exposed Early to Assimilation and Deportation Policies", *Iraqi Turkmen Human Rights Foundation*, http://www.turkmen.nl/1A_soitm/Art.1-A1512.pdf, 15.02.2012, Son Erişim Tarihi: 4 Şubat 2016.

Tolui, M., *Farhang-e Came-e Siyasi (Kapsamlı Siyaset Ansiklopedisi*), Enteşarat-e Elmi (Elmi Yayınları), Tahran 1998.

Veldani, A. J.,*Tazadha va Monazeat Dar Khavar-e Miyane (Ortadoğu'da Çelişkiler ve Çatışmalar),* Tahran 2009.

Yalçın, Soner, "İran'ın Kürt Açılımı İdamla Son Buldu", *Hürriyet Gazetesi*, 07 Kasım 2009.

Yapp, M. E., *The Near East since the First World War: A Historry to 1995*, Second Edition, Longman, Harlow 1996.

Yerasimos, S., *Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu*, çev. Ş. Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.

Yeselson, A.,*United States-Persian Diplomatic Relations, 1883-1921-1956*, Enteşarat-e Amir Kabir (Emir Kebir Yayınları), Tahran 1989.

Yılmaz, H. R. - Koru, S., "Turkmen: The Missing Piece in the Syria-Iraq Debate", *Fair Observer*, http://www.fairobserver.com/region/middle_east_north_africa/the-missing-piece-in-the-syria-iraq-debate-01428/, 13 October 2014, Son Erişim Tarihi: 26 Ocak 2016.

Yılmaz, Sait, *Irak Dosyası*, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2011.

Zoghi, İ., *İran va Ghodrathaye Bozorg Dar Cang-e Cahani-e Dovvom* (*İran ve Büyük Güçler II.Dünya Savaşında*), Enteşarat-e Pajang (Pajang Yayınları), Tahran 1989.

TÜRK DÜNYASI BELEDİYELER BİRLİĞİ
UNION OF TURKISH WORLD MUNICIPALITIES
СОЮЗ МУНИЦИПАЛИТЕТОВ ТЮРКСКОГО МИРА

Merkez Efendi Mah. Merkez Efendi Konağı No: 43
Zeytinburnu 34015 İstanbul
Tel (0212) 547 12 00 • Faks: (0212) 547 12 04
www.tdbb.org.tr • info@tdbb.org.tr
facebook/tdbbweb • twitter/tdbbweb